

Başlangıç / Founded 2015

e-ISSN 2458-7672

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

TARİH VE GELECEK

Cilt 7, Yıl (Mart 2021), Sayı 1

International Peer-Reviewed Journal of History
HISTORY & FUTURE

MUŞ ALPARSLAN
ÜNİVERSİTESİ
2007
KATKILARIYLA

CAESAR AUGUSTUS

Editor: **Doç. Dr. Celal ÖNEY**

Muş Alparslan Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı

VOLUME 7, ISSUE 1 – MARCH 2021

CİLT 7, SAYI 1 - MART 2021

Editör / Editor

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Yalın Dili / Publication Language

Türkçe / English

Yabancı Dil Editörü (İng)

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

+904362491552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

İmtiyaz Sahibi / Owner

Celal ÖNEY

Adres: Muş Alpaarslan Üniveristesi, Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü

Muş /Merkez

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

DERGİ HAKKINDA

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future), 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün çalışmaların yayınlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergimiz, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergimiz yayımladığı eserlere doi numarası atama yetkisine sahiptir. 7. yılına giren Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayımlayarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergimizi tarayan indekslerin sayısı her geçen gün artmakla birlikte dergimiz her sayısında kalitesini bir adım öteye taşımaya çalışarak Impact Factor'ünü artırmayı hedeflemektedir. Dergimize gönderilen eserler Turnitin intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Alanında uzman hakemlere gönderilen eserlerin en az 2 hakemin "Olur"u ile yayımlayan dergimiz, alanına katkı yapabilecek özgün eserlerin tercih edilmesine özen göstermektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibariyle E- DERGİ şeklinde yayımlanmaktadır.

AMAÇ

Tarih ve Gelecek dergisinin amacı Tarih alanında özgün eserlerin akademik bir süzgeçten geçirildikten sonra yayınlanması için çaba sarf etmektir.

KAPSAM

Tarih ve Gelecek dergisi kapsam olarak geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Edebiyat Tarihi, Bilim Tarihi, Felsefe Tarihi, Eğitim Tarihi ve Uluslararası İlişkiler alanlarını kapsamaktadır.

YAYIN İLKELERİ

- Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak Tarih alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
- Dergiye gönderilen çalışma metninin tamamı, büyük bir bölümü daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır.
- Derginin yazım kuralları, atıf ve kaynak stiline göre düzenlenmemiş çalışmalar dikkate alınmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, yılda dört kez (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) aylarında yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- Derginin yayın dili Türkçe veya İngilizce'dir.
- Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır. Dergimize yapılan gönderiler Turnitin intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
- Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
- Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklı tutulur.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. En az iki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı

ya editör tarafından ret edilir ya da bir hakeme raporuyla daha desteklenerek kabul veya ret kararı verilir.

- Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
- Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.
- Burada Belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Baş Editörlere aittir

MAKALE YAZIM KURALLARI

MAKALENİN TÜRKÇE VE İNGİLİZCE BAŞLIĞI

- Türkçe ve İngilizce Başlık yer almalı
- Kısa, anlaşılır ve özgün olmalı
- Türkçe ve İngilizce başlık anlamsal olarak birbiri ile uyumlu olmalı
- İngilizce başlıkta özellikle imla kurallarına dikkat edilmeli
- Başlık makalenin konusunu tam olarak yansıtabilmeli
- Başlık hazırlanırken makale çalışmasının sınırlaması başlığa yansıtılmalı, yani çalışmanın hangi dönemi, hangi yıllar arasını kapsadığı kesin bir şekilde belirtilmeli
- Bir inceleme, Bir Analiz, Bir Değerlendirme, Bir Bakış ve Bir Örnek gibi kelimeler ile biten başlıklar olmaz.
- Başlık bir soru kelimesi içermeli, makalenin sorunsalını tam yansıtmalı

MAKALENİN ÖZETİ VE ASTRACT

- Özet ve Abstract makale çalışmasından ayrı ve kendi içinde bir bütünlüğü olarak kaleme alınmalı
- Özet ve Abstract arasında anlamsal bir uyum olmalı
- En az 300 en fazla 400 kelimedenden meydana gelmeli
- Abstract kaleme alınırken mutlaka İngilizce diline hâkim birisinden yardım alınmalı
- Her iki dil için de imla kuralları gözetilerek yazılmalı
- İki paragraftan oluşmalı
- Özet ve Abstract bir bütün olarak kaleme alınarak ilk paragrafta yazarın neyi, neden ve nasıl kaleme aldığı ikinci paragrafta ise yazarın ulaştığı sonuçlardan kapsayıcı bir sonuç cümlesi yazarak okuyucunun bu makaleyi neden okuması gerektiğini belirlenen kelime sınırlaması içinde kalarak tartışmasını yapması beklenir.
- Özet ve Abstract alanında dipnot kullanılmaz
- Özet ve Abstract, her iki dilde de temiz anlaşılır, genellikle tek yargılı cümleler kullanılarak kaleme alınmalı.

ANAHTAR KELİMELER / KEYWORDS

- Makale çalışmasını vurgulamalı
- Tek kelimeler tercih edilmeli
- İngilizce kelime yazarken kelime anlamları üzerinde durulmalı

- Eşit sayıda olmalı
- En az 3 kelime olmalı
- İngilizce kelimelerin hecelenmesine dikkat edilmeli
- Rakam kullanılmamalı

GİRİŞ

- Makale yazımında en son bölüm olarak kaleme alınmalı
- Giriş bölümü yazarın düşüncelerini içereceğinden bu bölümde dipnot kullanılmaz
- 3 sayfayı geçmemeli
- Numaralandırma burada uygulanmaz
- Giriş bölümünde yazar tartışmaya girmez
- Makalenin okunmasını ve atıf alma potansiyelini artırmak için giriş bölümü makale çalışmasının adeta reklamı içeren bölüm bu nedenle cümleler net ve yargılar tek olmalıdır.

• Yazar bu bölümde çalışmasının problematiğini net bir şekilde açıklamalı, seçtiği bu problemi ne tür varsayımlar kullanarak tutarlı bir problem olduğunu ortaya koymalı, bu problemi çözümlerken seçmiş olduğu araştırma yöntem ve teknikleri hakkında bilgiler vererek problematiğin dâhil olduğu literatürün ne tür kaynaklardan meydana geldiği, hangi kaynaklara ulaşabildiği ve hangi kaynaklara ulaşamadığını, arşiv kaynaklardan nasıl yararlandığı, kaynakları nasıl topladığı, nasıl bir fişleme yöntemi kullandığı ve kaynakları okurken nasıl bir yorumlama içerisinde olduğunu dile getirerek okuyucuya çalışmasının nasıl şekillendiğini açıklamalıdır. Makale konusunun ait olduğu literatüre olan hâkimiyetini okuyucuya göstermek açısından ilgili konunun birincil ve ikincil kaynaklarının neler olduğunu, kendisinin bu kaynakları analiz ederken ortaya konulan varsayımların hangi kaynaklar tarafından cevaplandığını ve hangilerinin cevaplanmadığının bir tartışmasını yaparak kalem aldığı bu çalışmanın, ilgili literatürün hangi eksikliğini doldurduğunu ve nasıl bir farklı bakış açısı kazandırdığını okuyucuya anlaşılır bir şekilde sunmalıdır.

• Tartışma bölümü hakkında fazla bilgi vermeden o bölüm içeriğine değinerek vardığı sonuçlar hakkında belirli ipuçları vererek okuyucuyu meraklandırmalı

• Giriş bölümü de özet bölümü gibi makale çalışmasından bağımsız bir şekilde düşünülerek kaleme alınmalı ve belli bir kurgusunun önceden hazırlanması gerekmektedir.

• Bu bölümde gereksiz tartışmalara girilmemeli okuyucu bu bölümde bilgilendirilerek hemen tartışma bölümüne sevk edilmelidir.

• Okuyucu giriş bölümünü okuduğunda, yazarın tutarlı olduğunu, konunun literatürüne hakim olduğunu, ortaya koyduğu varsayımların peşine düştüğünü, bu varsayımları doğrulamak veya yanlışlamak için birincil ve arşiv kaynaklarına ulaştığını veya ulaşmaya çalıştığının izlenimini edinmeli.

TARTIŞMA BÖLÜMÜ

- Bir makale çalışmasını en önemli bölümü bu bölümdür
- Yazarın iddiaları bu bölümde başladığı için atıf verme bu bölümle başlar ve bu bölümde biter
- Yazar atıf ve kaynakça stil ve kuralları hakkında bilgili olmalı ve çalışmayı göndereceği derginin stil isteklerini göz önünde bulundurmalı

- Yazar bu bölümde problemiğini ispatlamalı
- Gereksiz tartışmalardan uzak durularak okuyucuya bilinen ve kolay bir şekilde erişebileceği bilgi vermekten ve bilgi tekrarlarından uzak durmalı
- Girişte açıklanan sınırlamaya bu bölümde mutlaka uymalı
- Yazar bu bölümde ortaya koyacağı her pozitif ve negatif iddialarını kanıta dayandırmalı
- Bu bölümde bağımsız bir bölüm olduğundan dolayı kurgusu yapılmalı ve belli bir hiyerarşik sıralamaya dayandırılmalı
- Bu bölümde kullanılacak başlıkları kısa ve net olmalı ve ayrıca çok fazla alt başlık uygulamasına gidilmemeli
- Her başlık en az iki paragraf ile açıklanmalı
- Her paragraf bir soruya cevap arayacağı için paragraflar kendi içerisinde tutarlı olmalı, her paragrafın giriş gelişme ve sonuç bölümünden oluştuğu akılda tutulmalıdır
- Her başlık altında yer alan paragraflar belli bir kurgusalığa göre sıralanmalı ve aralarında birbirlerini bağlayan cümleler özenle oluşturulmalıdır.
- Bu bölüm yazarın kalitesini, araştırma üslubunu, edinmiş olduğu yazma alışkanlığını, metodolojiye olan hakimiyetini, yazım ve dil bilgisine olan yetkinliğini, makale konusunu ele alırken yapmış olduğu felsefeyi ve bu felsefe çerçevesinde geliştirmiş olduğu sorular ve bu sorulara cevap ararken kullandığı kaynaklar hakkında okuyucuya izlenim vereceğinden oldukça önemlidir.
- Bu bölümde kullanılacak atıflar, metinde yer alacak tablolar, resimler ve şekiller uygun bir sıralama içerisinde olmalı ve okuyucunun bilgi edinmesi kolaylaşması gerektiğinden yazarın bilgisayar kullanma beceresi ile doğru orantılı olacağından yazarın önceden antrenmanlı olması gerekmektedir.
- Bu bölümde kullanılacak tablo ve şekiller hem yorumlanmalı hem de okuyucuların bu materyallere kolay bir şekilde ulaşmasını sağlamak açısından künyeleri veya buldukları adresler çok net bir şekilde hem atıfta hem de kaynakçada belirtilmelidir.
- Künyesi olmayan veya oluşturulamayan materyaller bu bölümde yer almamalı
- Yazarın kendisinin üretmiş olduğu resim, şekil veya ses kaydı gibi materyaller kullanılıyorsa yazar bunların künyelerini oluşturmalı ve İnternette okuyucuların erişebileceği sanal arşivlerde barındırarak okuyucuya kanıtlamak için atıf ve kaynakçada tam adreslerinin verilmesine dikkat edilmeli,
- Çok gerekmedikçe direkt atıftan kaçınılmalı ve makale çalışmasının tümü yazarın kendi cümleleriyle oluşturulan anlatım ile sağlanmalıdır.
- Blok ve tıpatıp alıntılama yapılmamalıdır.
- Mümkün olduğu kadar kendine atıftan kaçınılmalıdır.
- Arşiv belgeleri metindeki anlatımda yer alan iddiaları destekleyici veya çürütücü şekilde kullanılmalı belgelerin Latinize edilmiş versiyonunu veya transkripsiyonu metinde kullanılmamalıdır.
- Konu ile ilgili Türkçe kaynaklar araştırılmalı ve mutlaka bu kaynaklardan yararlanılmalıdır.
- Yabancı makalelerin yorumlanarak çevrilmesi ve bu çevirinin yazarın kendi eseriymiş gibi yeni bir makale çalışması olarak yansıtılması hem bir intihal çeşidi olduğu hem de bu tür çalışmaların her ne kadar intihal programlarında benzerlik üretmese de literatürü bilen hakemlerin bu girişimi kolay bir şekilde tespit edip ortaya çıkaracağı unutulmamalıdır.

- Yazar atıf verirken kullanacağı kaynağın yazarının ismiyle başlamalı ve bu yazarın belirttiklerini anlamsal olarak bozmadan kendi kelimeleri ile kurgulayıp öyle vermeli. Aksi taktirde yazarın yorum nerede başlıyor ve nerede bitiyor ve ayrıca atıf verdiği yazarın iddiası nerede başlıyor nerede bitiyor bilinmez. Yani demek istenilen şu ki yazar genel geçer bilgilere atıf vermemeli sadece çalışmasına katkı yapan ve yazara yol gösteren kaynaklara atıf vermeli ve verirken de hemen belirtmeli.

- Bu bölüm yazarın atıf kullandığı bölüm olduğundan dolayı yazarın kaliteli bir literatür taraması yapıp yapmadığı ve fişleme konusundaki tecrübesinin ne derecede olduğu bu bölümde kendisini göstereceğinden yazarın çok dikkat etmesi gerekmektedir.

- Bu bölüm çok fazla uzun olmamalı genel olarak en az 5 en fazla 8 sayfa olmalı ve yine en az 2 ve en çok 3 ana bölümden oluşmalıdır. Bölümlemeyi Tez yazımındaki gibi bölümleme olarak görülmemeli gizli olarak makalede uygulanmalıdır. Aksi taktirde makalenin uzaması gereksiz bölümleme veya yetersiz bölümleme olması durumunda okuyucunun yaklaşımı negatif yönde olacaktır.

- Bu bölüm yazarın paragrafa ve kurguya olan yetkinliğinin etkisi altında olacağından antrenmanlar yapılmamdan kaleme alınmamalıdır.

- Gereksiz dipnot kalabalığından kaçınılmalı

- Bu bölümde çoklu atıflar verilirken kaynakçaya da yansımaları unutulmamalı ayrıca tekrar eden atıfların numaralandırılması iyi takip edilmeli

- Bir kaynağa bir den fazla atıf yapılırken verile sayfa numaraları tutarlı olmalı

SONUÇ

- Sadece yazarın analizinden meydana gelir

- Yazar kendi çıkarımlarını belirteceği için kimseye atıf vermez ve dolayısıyla bu bölümde atıf kullanılmaz

- En az iki paragraftan oluşmalı ve tutarlılık ön planda olmalıdır.

- Yazar öneri ve tavsiyelerde bulunacağı gibi yaptığı makale çalışmasının hangi alanlarda eksik kaldığını belirtebilir

- Gereksiz yerme ve tavsiye durumundan kaçınılmalı, makalenin çalışma konusunun dışına çıkılmamalıdır

- Bilimsellik ön planda olmalıdır

- Yazar isterse çıkarımlarını numaralandırarak da verebilir

- Bu bölüm, çalışmanın konusunu çalışmak isteyen araştırmacılara da bir yol gösterici özelliğe sahip olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Manuel olarak yazılacaksa çok dikkat edilmeli

- Tartışma bölümünde kullanılan dipnotların tümü kaynakçada gösterilmeli

- Zotero gibi kaynakça oluşturma programı kullanılması yazarın daha disipline olmasını sağlayıp konu ile ilgili bulunan literatürün düzgün bir şekilde fişlendiği taktirde atıf ve kaynakçada problem yaşanmasının önüne geçilecektir.

- Alfabetik sıralamaya dikkat edilmeli ve özellikle makale gibi süreli kaynakların yayınlandığı sayfa aralıkları dikkatli bir şekilde girilmeli
- Makale çalışmasında kullanılan resim, şekil ve grafiklerin künyeleri kaynakçada verilmeli
- Kullanılan gazetelerin de künyeleri oluşturulmalı ve kaynakçaya eklenmelidir.
- Makale çalışmasının verileceği dergi atıf stili mutlaka iyi incelenmeli makale yazımına bu inceleme yapıldıktan sonra başlanmalıdır.

EKLER

- Bu bölüm kaynakçadan sonra olmalı
- Makale metni içerisine yerleştirilmeyen resim, grafik, şekil ve haritalar bu bölümde belli bir sırtlandırma dâhilinde hazırlanır
- Her materyale künye oluşturulur ve bu künyeler derginin belirttiği kurallar çerçevesinde kaynakçaya eklenir,
- Genel bir başlıklandırılmadan kaçınılmalı
- Telif olan materyallere dikkat edilmeli kaynağı net olarak yazılmalıdır.
- Bu bölüme tablo eklenmemeli, tablolar metin içerisinde kullanılmalı ve yorumlanmalıdır.

Bu yazının her hakkı Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Kopyalanamaz ve Çağaltılamaz.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

Editör Kurulunun uygun görmediği,

Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,

Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,

Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,

İki yazardan fazla yazarı olan,

Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,

Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,

Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,

Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,

Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,

Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,

Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen

Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama

Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.

Yabancı makalelerin yorumlanarak çevrilmesi ve bu çevirinin yazarın kendi eseriymiş gibi yeni bir makale çalışması olarak yansıtılması

- Dergimize gönderilen yazılar, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi ve Tarih Metodolojisi alanlarını kapsamaktadır. Başvuruda bulunan eserler bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki en az 150-200 kelimelik özetler; yazının amacını, kapsamını, ara başlıklarını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Türkçe makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; İngilizce makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; özet eklenmelidir. Türkçe ve yabancı dildeki özetlere beş kelimelik anahtar kelime eklenmelidir.
- Makaleler, dil ve ifade bakımından dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, makalede açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, ayrıca amaç ve kapsam dışına çıkan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, makalede değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
- Makalede kullanılan tabloların üstünde; şekil, figür, resim, harita ve belgelerin altında kolayca anlaşılır biçimde yalın ve yeterli bir açıklama bulunmalıdır.
- Makalede kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara sonuçta yer verilmemelidir.
- Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır.
- Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
- Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).
- Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
- **MAKALENİN SAYFA YAPISI**
- Makaleler sayfa yapısı, yazım ve kaynakça bakımından aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır:
- Türkçe Başlık
- Türkçe Öz (160 Sözcük)
- Türkçe anahtar kelimeler (5 adet)
- İngilizce başlık
- İngilizce ABSTRACT çok önemlidir, eserin Türkiye dışında taranması ve doğru bir şekilde bulunması için özetin Türkçe özetle tutarlık göstermesi ve anlaşılır olması gerekmektedir. (160 Sözcük)
- İngilizce anahtar kelimeler (5 adet)
- Yazar hakkında bilgi dipnotu (Ünvan, Çalıştığı Kurum, Email ve Orcid Numarası) mutlaka olmalı
- Giriş : Yazar giriş bölümünde eserin problemi, hedefleri, temel amacı, yöntemi ve ilgili alan yazın tartışmasını mutlaka yapmalıdır.
- Tartışma Bölümü
- En az iki başlık içermelidir
- Sonuç
- Ekler
- Çalışmada başlıklar;

- 1. -----
- 1.1. -----
- 1.1.1.----- biçiminde olmalıdır.
- Kısa alıntılar, tırnak (“) arasında, metin içinde ve istenirse italik olarak yazılır. Beş satırı aşan alıntı yazılar yine tırnak (“) içinde, italik, 9 punto, sağdan ve soldan 1 cm. içeride ayarlanarak yazılır.
- Dipnot sistemimiz klasik (Sayfa altı) dipnot sistemi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) Dipnot verirken ve kaynakça oluştururken Zotero Programını kullanmanızı tavsiye ediyoruz. Program ili ilgili eğitici videolar https://www.youtube.com/playlist?list=PLTy-xcfaLVH5UQGSDyW_TaeEKfViNvVS7
- Dipnotların ve kaynakçanın hiçbir alanında bold özellik kullanılmaz.
- Tablo başlık noları, şekilde görüldüğü (Tablo 1.) gibi numaralanır, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla 8 veya 9 punto, bold, öncesi ve sonrası 6 nk, satır aralığı En az 13 nk. ve 1 cm. içeriden Times New Roman karakteri ile yazılır. Tablo başlıkları, aynı puntoda, kelimelerin ilk harfleri büyük ve sağa yaslı olarak yazılır. Tablo içi yazılar başlıkla aynı punto ve öncesi ve sonrası sıfır (0) aralıklı olmalıdır. Bununla birlikte, metin içinde uygun düşmesi halinde, başlıkları ve iç yazıları, normal metin ile aynı puntoda olabilir.
- Şekil, figür, grafik, resim, harita vb.’de başlıklar altta, öncesi 6 nk, ve sonrası sıfır (0) nk., başlık noları 1 cm. içeride, bold, sıralı, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla Times New Roman 8 veya 9 punto, “Şekil 1., Resim 1.” şeklinde, başlıkları ise aynı puntoda, normal ve kelimelerin ilk harfleri büyük olarak yazılır. Bunlar için kaynak gösterimi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note)
- Kaynakça (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) stiline göre hazırlanır.
- Kaynakçada sıra numarası verilmez
- Makale teslim edilirken;
- Yayımlanması istenen makaleler, yayın ve yazım ilkelerine göre hazırlanıp dergipark.gov.tr/jhf adresinden dergi sistemine yüklenerek gönderilecektir.
- Hakemlerden olumlu rapor alamayan ve dergimiz yazım kurallarına göre hazırlanmayan makaleler yayınlanmaz, yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.

ETİK KURALLARI

TR Dizin Etik kurallar başlığı altında aşağıdaki hususlara uyulmalıdır.

Sosyal bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Bu başlık altında, hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurullarla ilgili bilgi verilmelidir.

Makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine uyulduğuna dair ifadeye yer verilmelidir.

Ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, dergide ve/veya web sayfasında etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmelidir. Örneğin; dergilere gönderilen bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)’un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmalıdır.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine riayet edilmesi gerekmektedir.

YAZARLAR

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır.

Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır. Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır. Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

HAKEMLER

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
- Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
- Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
- Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
- İki yazardan fazla yazarı olan,
- Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
- Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
- Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
- Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
- Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
- Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
- Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.

YAYIN SIKLIĞI

Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayınlayarak yayın hayatını sürdürmektedir.

ABOUT THE JOURNAL

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations. Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

AIMS

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

SCOPE

Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

A. FOCUS AND SCOPE

HISTORY AND FUTURE is a peer-reviewed international journal that publish original and qualified works with a scientific approach in the field of History.

B. CITATION STYLE

The Chicago Manual of Style 17 Edition

C. AUTHOR GUIDELINES

1. Articles must be original (not plagiarism) and has never been published in another journal. If ever presented in the form of seminars, workshops, etc., say the name of the activity.
2. Articles are written by a program Microsoft Word to the top, A4 size paper, page margins: top 4 cm, left 3 cm, bottom 3 cm, and right 3 cm, typed with 1,5 density spacing, font Times New Roman 11 (Title 12, footnote 9).
3. Please submit your manuscript file as a Microsoft Word extension Document (DOC) only.
4. Title and Abstract write in Turkish and English, content manuscript can be written in Turkish or English.
5. The article goes into the desk editors selected by the editor. Articles can be accepted without repair, refurbishment accepted, or rejected, and the article is rejected is not returned unless requested by the author.

Structure of Paper

- Title (in Turkish or English): written in a concise and informative, maximum 15 words (single-spaced, Bold, Center, Times News Roman14, UPPERCASE) should reflect the substance of the variables described in the article body.
- Author: Without titles, the author can be an individual or a team (Times News Roman12).

- Affiliation and E-mail :Name of the institution (Times News Roman12).E-mail Address, which is located under the author's name (Times News Roman12)., italic).

- Abstract: (in Turkish and English): the length of 150-200 words, abstracts written in one paragraph includes: scientific review article consists of a discussion of the core issues and substantially while the results of the research article consist of goals, methods, and results. The abstract is single-spaced and Italic for English.

- Keyword: terms that reflect the essence of the concept within the scope of the problem may consist of several pieces of terms

The Body of Manuscript

1. Research Article consist of an A.INTRODUCTION, B.METHODS, C.RESULTS AND DISCUSSION and D.CONCLUSIONS.

2. Review Article consist of an A. INTRODUCTION (preliminary scientific study) that shows the problems and framework of analysis, sub-subtitle that contains the B.DISCUSSION and C. CONCLUSIONS.

3. Reference / Bibliography: use CMS Citation rules, cultivated from a primary source, and if it comes from the most current cultivated journals (3-5 years) and just acknowledgment of the source designated in the article body. Instead, the name that is referenced in the body must exist in the bibliography. Second row to the right of the entrance 7 letter. Here are some examples of writing a bibliography of several types of sources. Recommended to use Citation Software Ex. Mandeley, Zoteroetc.

D. PEER REVIEW PROCESS

The papers that are sent to HISTORY AND FUTURE are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.

The articles that comply with the publication principles of HISTORY AND FUTURE are sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. HISTORY AND FUTURE Journal employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is either sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.

The authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.

Assessment process of HISTORY AND FUTURE may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.

The author/authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.

E. PUBLICATION FREQUENCY

HISTORY AND FUTURE is published quarterly. Regular issues come out in December, March,

June, September . Additionally, a special issue is published annually, announcement for which shall be made on this website and relevant mailing groups.

F. PRIVACY STATEMENT

The names and e-mail addresses entered in this journal site will be used exclusively for this journal and will not be made available for any other purpose or any other party.

G. OPEN ACCESS POLICY

HISTORY AND FUTURE provides instant access to its content to promote scientific research and favors the growth of scientific knowledge.

PUBLICATION PRINCIPLES

- The Journal of History and Future aims to contribute to the accumulation of knowledge in the social sciences by publishing internationally recognized scientific studies.

- The Journal of History and Future is an international refereed journal published quarterly (December, March, June and September).

- The publication language of the journal is Turkish or English.

- The articles to be published in the journal should be original and academic studies prepared primarily by using appropriate research methods in their field. The works submitted to the journal should not be published or sent for publication elsewhere. Shipments to our journal are screened by Turnitin plagiarism detection program. Articles which was determined by plagiarism will be rejected without being included in the referee process.

- Manuscripts are first examined in terms of shape. The manuscripts which are not observed in the publication and writing principles shall be returned to the author in order to make necessary corrections without being subject to content review.

- Unpublished manuscripts are stored in the journal archive.

- The manuscripts sent to be published to the journal will be sent to the referees who are experts in the subject determined by the editorial board after the preliminary examination. It is decided to publish the manuscript with at least two positive reports. In case two referees give negative opinions, the manuscript will not be published. When positive and negative referee reports are available for the same article, the manuscript will be rejected by the editor or a decision of acceptance or rejection will be given through one more referee's supporting report.

- The names of the number referees are included in the relevant issue of the journal.

- No copyright fee is paid to the author for the published articles.

- The Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published three times a year in December, April and August. The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

- The Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the social sciences. At the same time, various articles such as history, literature, sociology, ethnicity, book, criticism and evaluation are also included. JHF applies at least two peer-review processes. The referees and editors in the submitted articles should have the corrections made within 20 days and the final version of the manuscript should be uploaded to the journal system. The content and format of the manuscripts submitted to the journal may be rejected by the editorial

Kurullar / Board

Editör

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Yayın Kurulu Başkanı / Head of Publication Board

Prof. Dr. Sabit DUMAN
Muş Alparslan Üniversitesi

Yayın Kurulu / Publication Board

Prof. Dr. Hüseyin Üreten
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Batman Üniversitesi / İslami İlimler
Doç. Dr. Danko LEOVAC
Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Orlin SABEV
Bulgaristan Bilimler Akademisi
Prof. Dr. İbrahim GASHİ
University of Prishtina
Prof. Dr. Gazmend RİZAJ
University of Prishtina
Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Halim BAJRAKTARİ
University of Prizren
Prof. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Gazmend RİZAJ
University of Prishtina
Doç. Dr. Hatip YILDIZ
Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Metin AKSOY
Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU
Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Saman HASHEMPOUR
İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Danyal TEKDAL
İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN
Artvin Çoruh Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Üftade MUŞKARA
Kocaeli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fitim RİFATİ
Institute of History – Pristina
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü
Prof. Dr. Tamella ALİYEVA
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Canser KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER
Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖKÇEN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT ONAT
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Bilim Kurulu / Science Board

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Prof. Dr. Özer KÜPELİ
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR
Prof. Dr. Mustafa GÜLER
Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN
Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR
Prof. Dr. Haşim Şahin
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA
Prof. Dr. Numan ELİBOL
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN
Ege Üniversitesi / İZMİR
Doç. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi / ANTALYA
Doç. Dr. Yasin COŞKUN
Siirt Üniversitesi / SİİRT
Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR
Doç. Dr. Cafer ACAR
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / ANKARA
Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS
Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA
Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA
Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK
Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE
Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS
Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Dr. Fatma Çalik ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi /
ÇANAKKALE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI
Çankırı Karatekin Üniversitesi / ÇANKIRI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR
Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi / ANTALYA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi / BATMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
KAHRAMANMARAŞ
Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULUÇ
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA

Redaksiyon
Ferda ÖNEY

History and Future
International Peer-Reviewed Journal of History Researches
Hakemler - Referees

VOLUME 7, ISSUE 1 – MARCH 2021

CİLT 7, SAYI 1 - MART 2021

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

- Prof. Dr. İbrahim GASHİ - University of Prishtina
- Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Adem TUTAR - Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet AKSIN - Fırat Üniversitesi
- Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
- Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL - Yıldız Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Gazmend RİZAJ - University of Prishtina
- Prof. Dr. Halim BAJRAKTARİ - University of Prizren
- Prof. Dr. Muharrem ÖZTEL - İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Prof. Dr. Nesib NESİBLİ - Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Orhan YAZICI - Malatya İnönü Üniversitesi
- Prof. Dr. Sabit DUMAN - Muş Alparslan Üniversitesi
- Prof. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ - Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
- Doç. Dr. Ahmet İLYAS - Batman üniversitesi
- Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN - Ege Üniversitesi
- Doç. Dr. Faiq ELEKBEROV - AZERBAJYAN Milli Elmlər Akademiyası
- Doç. Dr. Hatip YILDIZ - Dicle Üniversitesi
- Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU - Gaziantep Üniversitesi
- Doç. Dr. Metin AKSOY - Giresun Üniversitesi
- Doç. Dr. Murat KEÇİŞ - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Doç. Dr. Oktay BOZAN - Dicle Üniversitesi
- Doç. Dr. Saman HASHEMİPOUR - İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi
- Doç. Dr. Sevilay ÖZER - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK - Ankara Hacı Bayram Veli üniversitesi
- Doç. Dr. Vedat TURĞUT - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- Doç. Dr. Yunus ARİFOĞLU - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

History and Future
International Peer-Reviewed Journal of History Researches
Hakemler - Referees

VOLUME 7, ISSUE 1 – MARCH 2021

CİLT 7, SAYI 1 - MART 2021

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

- Dr. Öğr. Üyesi Fitim RİFATİ - Institute of History – Pristina
- Dr. Öğr. Üyesi Çiler ÖZBAYRAK - Haliç Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Danyal TEKDAL - İnönü Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ - Harran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ersoy ZENGİN - Munzur Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK - Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN - Artvin Çoruh Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT ONAT - Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Güngör ŞAHİN - Milli Savunma Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN - Bitlis Eren Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mehtap ÇELİK - Mersin Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Samed BAYRAMZADE - Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası
- Dr. Öğr. Üyesi Suna ÇAĞAPTAY - Bahçeşehir Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Sungur DOĞANÇAY - Dicle Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ÇAM - Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM - Batman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR - Harran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Üftade MUŞKARA - Kocaeli Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
- Öğr. Gör. Dr. Ayşin KONAK - Kocaeli Üniversitesi
- Dr. Emrah YILMAZ - Siirt Üniversitesi
- Dr. Esin YÜZBAŞI - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Dr. Hakan AKKÖZ – Milli Eğitim Bakanlığı
- Dr. Mead OSMANİ - Universiteti i Prishtinës
- Dr. Muhammet Nuri TUNÇ - Milli Eğitim Bakanlığı

e-ISSN 2458-7672

DOAJ

DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

RESEARCHBIB ACADEMIC RESOURCE INDEX

ingenta CONNECT

ACADEMIC Journal Index

Scholarsteer Scholarly Information

acar index

ERIH PLUS

EUROPEAN REFERENCE HUMANITIES AND

NAVER 학술정보

paperity open science aggregated

JournalTOCs

The latest Journal Tables of Contents

SINDEX

asos akademia sosyal bilimler indeksi

İSAM TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Academia.edu share research

tpl toronto public library

teı türk eğitim indeksi

SOBIAD 100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

SCRIBD

ESJI Eurasian Scientific Journal Index www.ESJIndex.org

CiteFactor Academic Scientific Journals Basrah Journal Of Veterinary Research

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

Google

Open Access Library

Search Engine, Journal, Index, Repository

ResearchGate

Scholar

НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

idealonline

Sabancı University Research Database

Türkiye Kaynakçası kaynakça.info

Academickeys UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Crossre

JOURNAL FACTOR

I I JOURNAL MASTER I

Laredo College

STUDYLIB

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. Urfa Milletvekili Yahya Kemal Beyatlı'nın TBMM'deki Faaliyetleri.....1
Urfa Deputy Yahya Kemal Beyatlı's Activities in The Turkish Grand National Assembly
Derya ÇİNİ ŞİMŞEK
2. Hz. Ali-Muâviye Mücadelesinde Ziyâd b. Ebîh'in Konumu.....12
The Position of Ziyâd b. Abîhi in The Struggle Ali (pbuh) - Mu'âwiya
Haci ATAŞ
3. Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Gayretlerinin Taşraya Yansıması: Adıyaman, Besni ve Kâhta Erkek Rüşdiyeleri Örneği.....33
Reflection of Modernization Efforts in Ottoman Education to the Country: Example of Adıyaman, Besni and Kâhta Male Rushdiye Schools
Ahmet NALCI
4. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerine Göre Burdur Vilayetinin Ekonomik Yapısı (1925-1929).....62
According to the Republic of Turkey Annually, Economic Structure ff Burdur Province (1925-1929)
Mustafa Ali UYSAL
5. The Times Gazetesinde Dağlık Karabağ Olayları (1988-1991).....81
Nagorno Karabakh Events in The Times Newspaper (1988-1991)
Hakan KURT
6. Demokrat Parti'nin "Atatürk Sevgisi" (1954) Belgesel Filmi98
Democratic Party's "Atatürk Sevgisi" (1954) Documentary Film
Tunç BORAN
7. The Conference of Bujan as a Foundation of the Statehood of Kosova.....119
Kosova Devletinin Temeli Olarak Bujan Konferansı
Alban DOBRUNA

8. Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943).....130
Industrial Axial Exemptions in the Turkish Customs (1929-1943)
Suna ALTAN
9. Osmanlı Dönemi'nde İzmir ve Çevresinde Avcılık.....142
Hunting During Ottoman Period in İzmir and its Surroundings
Bülent ÇELİK; Mustafa AKKAYA
10. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 27 Yıl Malatya Milletvekili Mahmut Nedim ZABCI (1923-1950).....155
27 Years in The Grand National Assembly of Turkey Mahmut Nedim ZABCI Deputy of Malatya (1923-1950)
Mehmet Serkan ŞAHİN
11. İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları.....180
Economic Policy Discussions in İttihat-Terakki Era
Zekeriya DEMİR
12. Keşmir Çatışmasının Tarihsel Kodları.....221
Historical Codes of the Kashmir Conflict
Duygu Çağla BAYRAM
13. Osmanlı-Avusturya Devletleri Arasında Uygulanan Gümrük Muameleti (1838-1851): Tarife, Emtia ve Sorunlar.....233
Customs Relations Between Ottoman-Austrian States (1838-1851): Tariffs, Commodities and Problems
Erkan IŞIKTAŞ
14. Constitutional Changes in 1989 and the Downturn to Kosovo's Economic Perspective.....264
1989 Yılı Anayasal Değişiklikler ve Kosova'nın Ekonomik Açısına Yapılan Darbe
Kujtim MILLAKU; Artan RESHANI
15. Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878).....272
The Defense of Kars at Ottoman-Russian Caucasus Front (1828-1878)
Hasip SAYGILI
16. Tahayyül Edilen Bağımsızlık: Yunan İsyanı'nda Semadirek Adası.....297
An Imagined Independence: The Island of Samothrace during the Greek Revolt
Feryal TANSUĞ

17. Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği.....	315
<i>Turkistan Geography and Geopolitics</i>	
İsa ERYILMAZ	
18. Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı.....	334
<i>The Assassination of Mahmut Şevket Pasha with Documents</i>	
Hacer GÖL	
19. 20. Yüzyılda Ceylanpınar Çiftliği.....	363
<i>Ceylanpınar Farm in the 20th Century</i>	
Mehmet Nuri ŞANDA	
20. Akdeniz'den Alp Dağlarına Fraxinetum: IX. ve X. Asırlarda Güney Fransa'da Bir Müslüman Deniz Üssü.....	383
<i>Fraxinetum from the Mediterranean Sea to the Alp Mountains: A Muslim Naval Base in Southern France in IX and X Centuries</i>	
Mehmet ÇİFTCİ	
21. A Postcolonial Analysis of a Bend in the River by V.S. Naipaul.....	401
<i>V.S. Naipaul'un Nehrin Dönemeci Adlı Eserinin Postkolonyal Analizi</i>	
Gökçen KARA	
22. Ortaçağda Mülkiyet ve Kişilik İhlalleri: Burcî Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk Örneği.....	414
<i>Property and Personaiuty Violations in the Middle Ages: The Example of Burjı Mamluk Sultan Faraj b. Barquq</i>	
Esra ÇIPLAK	
23. The Battle of Kosovo 1389 and the Albanians.....	436
<i>1389 Kosova Savaşı ve Arnavutlar</i>	
Bedri MUHADRİ	
24. SEKA Kâğıt Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller.....	453
<i>Terracotta Lamps at SEKA Paper Museum</i>	
Salim SARAÇ	
25. Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnafı*.....	465
<i>Artisans in Diyarbakir between XVITh and XIXTh Century During the Ottoman Period</i>	
İbrahim YILMAZÇELİK	

26. Anadolu'yu İlk İmar Edenler: Fethin Asıl Sahipleri.....489
The First Builders of Anatolia: Conquest's Real Owners
Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU
27. The Issue of Turkic Population in Iran in the Turkish Public Opinion.....499
İran'da Türk Nüfusu Meselesi Türkiye Kamuoyunda
Asim JANNATOV
28. Şîî Müslüman Fâtımîler Hakimiyetinde Kudüs.....510
Jerusalem Under The Reign Of The Shia Muslim Fatimids
Mustafa YILDIRIM

Doç. Dr.
Derya ÇİNİ ŞİMŞEK

Başkent Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü,
Ankara,
dsimsek@baskent.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0678-5801>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

13/01/2021

Kabul edildi. / Accepted

24/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.860334>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Urfa Milletvekili Yahya Kemal Beyatlı'nın TBMM'deki Faaliyetleri

Urfa Deputy Yahya Kemal Beyatlı's Activities in The Turkish Grand National Assembly

Öz

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'nda iz bırakmış yazarlardan birisi olan Yahya Kemal Beyatlı, Osmanlı Devleti'nin yıkılma döneminde dünyaya gelmiş ve Cumhuriyetin ilk elli sekiz yılında yaşamıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi Türk tarihinin önemli dönemlerine tanıklık eden Beyatlı, Kurtuluş Savaşı döneminde İleri, Tevhid-i Efkâr, Hâkimiyet-i Milliye gazeteleriyle Dergâh Mecmuasında Millî mücadeleye destek veren yazılar yayınlamıştır. 1922 yılında kısa bir süre içinde olsa Ankara'ya bulunan Beyatlı, yine aynı yıl Lozan Heyet-i Murahhasası'na Müşavir olarak atanmış ve 1923 tarihinde TBMM'nin oluşturulması için yapılan seçimlerde, Urfa milletvekili seçilmiştir. Çalışmada; Türk Edebiyatı'nın önemli isimlerinden Yahya Kemal Beyatlı'nın yazarlığının yanı sıra TBMM'de Urfa milletvekili olarak seçilmesi ve mecliste bulunduğu dönem yapmış olduğu çalışmalar literatür taraması yapılarak akademik çerçevede aktarılmaya çalışılıp, "Tarama Modeli" ile incelendi. Araştırmanın sonucunda; Beyatlı, Mecliste; İrşad, Maarif, Kütüphane ve Hariciye Komisyonlarında görev almıştır. 1925'te Fransızlarla yapılan "Türkiye Suriye arasındaki sınırların düzeltilmesi" görüşmelerine delege olarak gönderilmiş, görüşmelerdeki başarısı nedeniyle 1926 tarihinde Varşova elçiliğine atanınca, Şanlıurfa milletvekilliğinden 23 Mayıs 1926 tarihinde ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yahya Kemal Beyatlı, Urfa, Milletvekili, Delege, Türkiye Büyük Millet Meclisi.

ATIF: ŞİMŞEK, Derya Çini, "Urfa Milletvekili Yahya Kemal Beyatlı'nın TBMM'deki Faaliyetleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (1-11)

CITE: ŞİMŞEK, Derya Çini, "Urfa Deputy Yahya Kemal Beyatlı's Activities in The Turkish Grand National Assembly", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (1-11)

Abstract

Yahya Kemal Beyatlı, one of the writers who left a mark in Turkish Literature in the Republican Period, was born during the collapse of the Ottoman Empire and lived in the first fifty-eight years of the Republic. Beyatlı, who witnessed important periods of Turkish history such as the Trablusgarp War, the Balkan Wars, and the First World War, published articles supporting the National Struggle in the Dergâh Magazine with the newspapers İleri, Tevhid-i Efkâr, Hâkimiyet-i Milliye, during the War of Independence. In 1922, Beyatlı, who was in Ankara for a short time, was appointed as the Consultant to the Lausanne Delegation Executive in the same year and was elected as a deputy of Urfa in the elections held for the formation of the Turkish Grand National Assembly in 1923. In the study; In addition to the authorship of Yahya Kemal Beyatlı, one of the important names of Turkish Literature, his election as a deputy of Urfa in the Turkish Grand National Assembly and the works he had done during the period he was in the parliament were tried to be transferred in the academic framework by scanning the literature and examined with the “Scanning Model”. As a result of the research; Beyatlı, in the Assembly; He worked in Irşad, Education, Library and Foreign Affairs Commissions. In 1925, with French “rectification of borders between Turkey and Syria,” he was sent as a delegate to the talks, the embassy in Warsaw in 1926 by assigning successful because the negotiations are separated from Şanlıurfa deputy on May 23, 1926.

Keywords: Yahya Kemal Beyatlı, Urfa, Deputy, Delegate, Grand National Assembly of Turkey.

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı’nda iz bırakmış yazarlardan birisi olan Yahya Kemal Beyatlı’nın, yazarlığının yanı sıra TBMM’de Urfa milletvekili olarak seçilmesi ve mecliste bulunduğu dönem yapmış olduğu çalışmalarıdır. Çalışma, literatür taraması yapılarak akademik çerçevede aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışma, konusuyla ilgili geçmişte ya da mevcut durumu olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan “Tarama Modeli” ile incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda şu bulgular elde edilmiştir; Yahya Kemal Beyatlı, Osmanlı Devleti’nin yıkılma döneminde dünyaya gelmiş, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi Türk tarihinin önemli dönemlerine tanıklık etmiştir¹. Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı Devleti’nin de içinde bulunduğu cephenin yenilgisiyle sonuçlanması, Türk milleti için çetin günlerin devam edeceğinin göstergesi olmuş, harbin sonunda Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması’nı imzalamıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın emir ve komuta ettiği Yıldırım Orduları Grubu ve VII. Ordu dağıtılınca Paşa, 13 Kasım 1918’de İstanbul’a gelmiş, 55 savaş gemisiyle İtilaf Devletleri’nin donanmasını İstanbul önlerinde demirli görünce, yaveri Cevat Abbas (Gürer)’a dönerek “Geldikleri gibi giderler” demiştir.

İşgal güçlerinin İstanbul’da yarattıkları olumsuz hava içinde, 1919 yılı Mayıs ayına kadar geçen 5-6 aylık süre içinde çeşitli temaslarda bulunmuştur. İstanbul’da gerçekleştirilen bir dizi

1 Yahya Kemal Beyatlı, Çocukluğum, Gençliğim Siyasi ve Edebi Hatıralarım, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1999, s.1-76.

görüşmelerden sonra istediği sonucu elde edemeyen ve Anadolu’da inisiyatif sağlayabilecek bir görev beklentisi içinde olan Mustafa Kemal Paşa’ya beklediği görev Mayıs ayında gelmiş ve IX. Ordu Müfettişliğine atanmıştır². 19 Mayıs 1919’da Samsun’a geçen Mustafa Kemal Paşa, Samsun’da ilk iş olarak müfettişlik mıntıkasında bulunan Sivas, Van, Erzurum, Trabzon, Ankara, Kastamonu, Elâzığ, Diyarbakır vilayetleri ile Erzincan ve Canik müstakil mutasarrıflıkları ve XV. ve XX. Kolordu komutanlıklarına tebligat göndermiştir. Ardından Samsun’daki işgal hadisesi ile İzmir’in işgaline karşı duyulan tepkiyi 20 Mayıs tarihli iki ayrı telgrafi ile hükûmete bildirmiş, 22 Mayıs’ta İstanbul’a gönderdiği iki raporda da Samsun bölgesindeki eşkıya faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir³.

Samsun’da bir süre kalan Mustafa Kemal Paşa, daha sonra Rum çetelerin faaliyetlerinden ötürü karargâhını 25 Mayıs 1919’da içeride daha emin bir yer olan Havza’ya nakletmiş, 28 Mayıs 1919 da bütün memlekete, kumandanlara ve mülkî amirlere işgallere karşı millî teşkilat kurmaları ve miting tertip etmeleri yolunda talimat göndermiştir⁴. Arkadaşları ile birlikte 12 Haziran 1919’da Amasya’ya geçip millî mücadele çalışmalarını sürdüren Paşa, Hüseyin Rauf Orbay, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy ile birlikte Amasya Genelgesi’ni hazırlamış⁵ ve Genelge 22 Haziran 1919’da tüm mülkî amir ve askeri komutanlara telgrafla Abdurrahman Rahmi Efendi tarafından ulaştırılmıştır⁶. Genelgenin ardından 23 Temmuz 1919’da Erzurum’da Millî Kongre toplanmış ve kongre kararları tüm mülkî amir ve askeri komutanlara gönderilmiştir. Kongrenin bitmesinin ardından Temsil Heyeti’yle birlikte Erzurum–Erzincan yolu ile 2 Eylül 1919’da Sivas’a gelen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongre’sini açmıştır⁷.

Sivas Kongresi’nde, Erzurum Kongresi’nde alınan kararların tümü kabul edilmiş, yeni bir Temsil Heyeti oluşturularak bu heyetin başına Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. Ayrıca İtilaf Devletleri’ne karşı takınılan tavır daha belirgin bir hal almış, yurdun istiklâlini ve milletin haklarını korumak üzere teşekkül etmiş olan dernekleri içine alan “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” kurulmuş, Temsil Heyeti’nin yetkileri genişletilmiş, Sivas Kongresinden sonra bütün Anadolu’da milli bir birlik oluşmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongre’sinin ardından Temsil Heyeti üyeleri ile birlikte Sivas’tan hareket ederek 27 Aralık 1919’da Ankara’ya geldi⁸.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından kabul edilen Misak-ı Milli kararlarının açıklanmasının ardından, İngilizler 16 Mart 1920’de İstanbul’u resmen işgal etti ve Meclis-i Mebusanı’da dağıttı. Meclisin kapatılması, Ankara’da yeni bir meclisin açılmasının meşru nedeni

2 Semih Yalçın, “Millî Mücadele Dönemi”, 90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s.11-18.

3 Zekeriya Türkmen, “Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Hareketi ve Müfettişlik Bölgesindeki Faaliyetleri”, 90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumları, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s.86.

4 Sefer Yazıcı, *Milli Egemenlik Belgeleri*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015, s.8.

5 Yazıcı, a.g.e., s.13.

6 Derya Çini Şimşek, *Ankara’da Açılan İlk Gürcistan Temsilciliği ve Türk Gürcü İlişkileri*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2019, s.82-85.

7 Yalçın, a.g.e., s.19-21.

8 İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920- 1992) Ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877- 1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1992, s.10-12.

olacaktı⁹. Bu olaydan sonra Mustafa Kemal Paşa, Ankara’da kurucu bir meclis toplanılmasının gerekli olduğunu düşünmekteydi. Bunun üzerine, 19 Mart 1920’de Anadolu’nun en güvenilir ve stratejik yeri olan Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanacağını, bunun için yeni seçimlerin yapılmasını ve İstanbul’dan kaçan mebusların da bu meclise katılabileceklerini belirten bir tamim yayımladı¹⁰. Yeni Meclis için Anadolu’da yapılan seçimler sonucunda, 23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı ve çalışmalarına başladı. Böylece Ankara’da tamamen ulusal bir idareye dayalı, istilacılara karşı çıkan yepyeni bir Türkiye devleti doğdu¹¹. Yahya Kemal Beyatlı, Kurtuluş Savaşı döneminde Millî Mücadeleye destek veren yazılar yayımlandı.

1.Yahya Kemal Beyatlı’nın Hayatı

Türk Edebiyatı’nın önemli isimlerinden biri olan ve asıl adı Ahmet Ağâh¹² diye bilinen Yahya Kemal Beyatlı, 2 Aralık 1884 tarihinde¹³ Makedonya’nın Üsküp şehrinde bulunan Rakofça Çiftliği’nde dünyaya geldi. Annesi Nakıye Hanım, Babası Üsküp’te Belediye İcra memuru olan İbrahim Naci Bey idi¹⁴. Beyatlı, 1889 yılında henüz beş yaşındayken ilköğrenimi için bir mahalle okulu olan Yeni Mektep’te, eğitim hayatına başladı¹⁵. Sekiz yaşına girdiği zaman Yeni Mektep’ten ayrılıp Mektep-i Edebe devam etti¹⁶. 1892 tarihinde orta öğrenimi için Üsküp İdadisi’ne başladığında, eş zamanlı olarak İshak Bey Camisi Medresesi’nde, Arapça ve Farsça dersleri aldı¹⁷. Lise yıllarında şiir yazmaya başlayan Beyatlı, Tevfik Fikret önderliğindeki Servet-i Fünun akımını ortaya çıkaran şairlerin etkisinde kaldı.

Liseyi bitirdikten sonra eğitim hayatına devam etmek için 1902 tarihinde İstanbul’a giden Yahya Kemal bir sene orada kaldıktan sonra Fransa’ya gitmeye karar vermiş, İstanbul’dan Paris’e 1903’ün Ağustos ayında Messageria Maritime kampanyasından Memphis Vapuru’nda bir güverte bileti alarak Paris’e geçmiştir. Quartiere Latin’de Ruedes Ecoles’de mütevazı bir otelde küçük bir odaya yerleşen şair Paris yıllarında Jön Türkler ile sık sık bir araya gelmiştir¹⁸. Paris’te Meaux Koleji’nde devam ederek Fransızca eğitimi alan Beyatlı, 1904’ ün Ekim ayında Sorbonne Üniversitesi’nin Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin Siyaset Bölümü’ne kaydını yaptırmıştır. 9 yıl

9 Şimşek, a.g.e., s.85.

10 Akşin Sina, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Son Meşrutiyet, (1919-1920), Cilt II, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 426.

11 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1919 – 1927*, Yayına Hazırlayan Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 2005, s.293-294.

12 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927*, C.III, TBMM Yayınları, Ankara, 1994, s.768.

13 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (1920 -1950)*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s.121.

14 Sami Banarlı Nihat, *Yahya Kemal’in Hatıraları*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1960, s.16.

15 Beyatlı, a.g.e., s.1; Banarlı, a.g.e., s.15.

16 Beyatlı a.g.e., s.29.

17 Öztürk, a.g.e., s.767.

18 Kemal Berk, *Yahya Kemal Beyatlı “Yaşamı ve Yapıtlarını Okuma Kılavuzu”*, Tarih ve Özne, İstanbul, 2001, s.25; Banarlı, a.g.e., s.41.

Paris'te kalıp eğitimini tamamladıktan sonra 1912 tarihinde¹⁹ İstanbul'a döndüğünde, Paris'ten arkadaşı Dr. Nazım Bey'in aracılığı ile Ziya Gökalp, Tevfik Fikret ve dönemin önemli şair, düşünce adamlarıyla tanışmıştır²⁰.

İş hayatına 1913 yılında Darüşşafaka'da edebiyat ve tarih dersleri vererek başlayan şair, sonrasında Medresetü'l-Vaizin'de uygarlık tarihi dersi vermiştir. 1915 senesinde İstanbul Darülfünun'una; Uygarlık Tarihi, Batı Edebiyatı, Türk Edebiyatı dersleri için öğretim görevlisi olarak atanmıştır²¹. İstanbul Darülfünun'undaki görevi 1923'e kadar sürmüştür, bu dönemde yetiştirdiği öğrencileri ile "Dergâh" dergisini yayınlamıştır²². 1912-1918 yıllarında İttihat ve Terakki iktidarına karşı mesafeli duran, politika ile fazla ilgilenmeyen Beyatlı, Milli Mücadele döneminde Kuvayı Milliye'yi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni düz yazıları, makaleleri, fıkraları (İleri, Tevhid-i Efkâr, Hâkimiyet-i Milliye, gazeteleri ve Dergâh Mecmuasında) ile desteklemiştir. Kurtuluş Savaşı üzerine Yahya Kemal'in başka dergi ve gazetelerde çıkmış yazıları da bulunmaktadır²³.

1.1. Millî Mücadele Döneminde Üstlendiği Görevler

Yahya Kemal Beyatlı, Mustafa Kemal Paşa ile ilk kez Bursa'nın düşman işgalinden kurtulması sebebiyle 1922 yılının Eylül ayında Bursa'ya geldiğinde tanışmıştır²⁴. Aynı yıl Ankara'ya geçip Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde başyazarlık yapmaya başlamış ve Millî Mücadeleye destek veren yazılarını sürdürmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yapılan Büyük Taarruz'un zaferle sona ermesi üzerine İtilâf Devletleri, TBMM'ye mütareke çağrısında bulununca görüşmeler Mudanya'da başlamış, 11 Ekim'de uzlaşmayla sonuçlanmış ve 14 Maddelik Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekenin ardından başlayacak Lozan Barış Konferansı'na gidecek olan heyetin belirlenmesi için Ankara'da çalışmalar başlanmış ve heyetin başkanlığına İsmet Paşa getirilmiştir. Dr. Rıza Nur ile Hasan Beyler delege olarak saptanırken, heyete konferansta yardımcı olması için kalabalık bir danışmanlar grubu oluşturulmuştur²⁵.

Lozan görüşmelerinde Türk heyetine Ruşen Eşref ile matbuat ve istihbarat işlerini idare etmek üzere müşavir olarak Yahya Kemal Beyatlı da atanmıştır²⁶. Beyatlı'nın, Lozan Heyet-i Murahhasasına Müşavir olarak görevlendirilmesinde çok iyi bildiği Fransızcanın da etkisi olmuştur²⁷. Ancak Beyatlı'nın Lozan'da yaşanan siyasi gelişmeler ya da konuşmalar hakkında yazılarının yanında daha çok Avrupa kentleri ve Türk heyeti ile yaptığı çalışmalar hakkında yazıları bulunmaktadır²⁸. Lozan Konferansı kesintiye uğradıktan sonra başlayan ikinci Lozan görüşmelerine

19 Beyatlı, a.g.e., s.80-89.

20 Berk, a.g.e., s.43; Banarlı, a.g.e., s.105.

21 Öztürk, a.g.e., s.768; Berk, a.g.e., s.50.

22 Öztürk, a.g.e., s.768.

23 Bilal N. Şimşir, Şair Yahya Kemal Beyatlı'nın Elçiliği ve Büyükelçiliği, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* Cilt: XXIII / Mart-Temmuz-Kasım, 2007, s.21.

24 Meral Tozluyurt, Yahya Kemal Beyatlı'nın Siyasi Portresi, *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2007, s.41.

25 Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1943, s.36.

26 Beyatlı, a.g.e., s.86.

27 Sermet Sami Uysal, *Yahya Kemal'le Sohbet*, Kitap Yayınları, İstanbul, 1953, s.80.

28 Tozluyurt, a.g.e., s.59.

Yahya Kemal katılmamış onun müşavirlik görevine Nihat Reşat (Belger) getirilmiştir²⁹.

2. Yahya Kemal Beyatlı'nın Milletvekilliği Dönemi

Birinci Mecliste I. Gruba karşı II. Grup, bir muhalefet gurubu olarak ortaya çıkmış, bu iki grup birçok konuda karşı karşıya gelmiştir. Ancak Meclisteki grupları karşı karşıya getiren asıl mesele Lozan görüşmeleriydi. II. Grup, Lozan Murahhas Heyeti Başkanı İsmet Paşa'nın tutumuna ve Lozan görüşmelerindeki bazı hususlara karşı çıkıyordu³⁰. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nde, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması sırasında varılacak bir anlaşma tasarısının meclis tarafından kabul edilmeyeceğinden endişe duyuyordu. Özellikle Lozan'daki sınır anlaşmazlığının mevcut bulunan kurucu Meclis tarafından karşı çıkılacağı endişesi ve Misak-ı Milli sınırları içerisinde olduğu kabul edilen Musul'un İngiltere tarafından Türkiye'ye verilmeme olasılığının anlaşılması bunun başta gelen sebepleriydi³¹.

Bu durum üzerine antlaşmanın imzalanmasını tehlikeye atmak istemeyen Mustafa Kemal Paşa, seçimlere gidilmesine karar verdi³². 1 Nisan 1923 günü Aydın Mebusu Esad Efendi ve 120 arkadaşı, Teşkilat-ı Esasiye Kanununun ek maddesini kaldırıp, seçimlerinin yenilenmesi kararını almıştır³³. Seçimden hemen önce 3 Nisan 1923'te de seçim yasasında bazı değişiklikler yapıldı ve I. Meclis, son toplantısını 16 Nisan 1923'te yaptı. Seçimler, bütün ülkede Nisan-Haziran ayları arasında gerçekleştirildi. Seçimlerin tamamlanmasından sonra II. Meclis, 11 Ağustos 1923 günü açıldı³⁴.

İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığında Urfa'dan; Yahya Kemal Bey (Beyatlı), Ali Bey (Ali Fuat Bucak), Hüsrev Bey (Gerede), -Şeyh Saffet Efendi (Saffet Kemaleddin Yetkin), Mehmet Refet Bey (Topçuoğlu) ve Refet Bey (Mehmet Refet Ülgen) isimlerinde altı Milletvekili Meclise katılmıştır³⁵. Urfa Milletvekillerinden birisi olan Yahya Kemal Beyatlı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk adayı olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin II. Dönem seçimlerinde 329 oy alarak seçilmiş ve 11 Ağustos 1923 tarihinde mazbatasını alarak³⁶ Meclise katılmıştır. Beyatlı'nın mazbatasını 19 Ağustos 1923'te onaylanmıştır³⁷.

2.1. Meclis Faaliyetleri

Yahya Kemal Beyatlı, Urfa Milletvekili olarak mecliste bulunduğu dönemde; 1. yasama yılında Maarif Encümeni, İrşat Encümeni ve Kütüphane Encümeni Üyelikleri, 2. yasama yılında 5.

29 Öztürk, a.g.e., s.768.

30 Erdal Aydoğan, Tansu Barış Mahmutoğlu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri, Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2013, Sayı: 10, s. 115.

31 Mete Tunçay, *Tek Parti Yönetimi (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s.50.

32 Aydoğan, Mahmutoğlu a.g.m., s. 115-117.

33 TBMMZC, D.I, C.28, T.B.M.M. Matbaası, s. 283-295, (1 Nisan 1923).

34 Aydoğan, Mahmutoğlu a.g.m., s. s. 118.

35 TBMM Albümü, a.g.e., s. 121.

36 Yahya Kemal Beyatlı'nın Seçim Mazbatasını, TBMM Arşivi, Devre 2.

37 Öztürk, a.g.e., s.768.

Şube Üyeliği, 3. yasama yılında 2. Şube Üyeliği, 4. yasama yılında 2. Şube Üyeliği görevlerinde bulunmuştur³⁸. Ayrıca Beyatlı, 16 Mart 1924 tarihinde hazırlanmakta olan 1924 Anayasası'nın (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) 11.Maddesi ile ilgili kanun görüşmeleri sırasında seçilme hakkının erkeklerle birlikte kadınlara da tanınması ile ilgili bir kanun teklifinde bulunmuştur. Verdiği Kanun teklifi şu şekildedir³⁹:

Riyaseti Celileye Maddenin:

“Otuz yaşını ikmal eden, kadın ve erkek her Türk mebus intihab edilmek salâhiyetini haizdir) şeklinde tasrihini teklif ederim.”

Urfa Mebusu

Yahya Kemal

Beyatlı tarafından verilen teklif, yapılan oylamada reddedilmiştir⁴⁰. Beyatlı, 21 Ağustos 1923 tarihindeki Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu üçüncü oturumunda, Lozan Barış Antlaşması'nın kabulüne dair kanunlar münasebetiyle yapılan görüşmeler sırasında söz almıştır. Görüşmeler sırasında Mersin Mebusu Niyazi Bey'in Suriye ile güney sınırlarının çizilmesine dair konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında; Suriye sınırının çizilmesinin ardından, Türkiye'nin güneyinde kalan Türklerin anavatandan ayrılmak istemediğini belirtmiştir. Bu konuşmadan sonra Yahya Kemal Bey söz almış yaptığı konuşmada şunları söylemiştir⁴¹:

Efendiler, ben de betahsis cenup hududumuzdan bahsedeceğim. Demin söz alan Mersin Mebusu Niyazi Bey vatanın, Cenup Türklerinin dertleriyle muztarip, bir âşık gibi o kadar dürüdiraz bahsettiler ki bana, onu yalnız teyid etmek kalıyor. Muhtasaran bâzı şeyler söyleyeceğim. İki sene evvel Ankara İtilâf namesi akdedilirken eğer müzakerata akliselim rehber olsaydı derdim ki, şimdi ceriha gibi kanıyan hudut çizilmezdi (Lâzkıye) nin cenubundan bir çizgi çizilirdi. Bu hudut Cebelisemâna çıkardı ve Garpta o hudut Türklerle meskûn bir kıtayı Anavatana bırakırdı. O hudut Fırat'tan Cebeli Sem'âna kadar gelirdi. Fırat'ı takip ederdi. Çünkü Lozan'da Rumeli hududumuzdaki daha küçük bir nehri bir seddi Çin gibi hududu tabiî addediyorlardı ve orada 600 000 Türk ikamet ediyordu o Türkü Yunanistan'a elleri, kolları bağlı teslim ettiler. Acaba Cenupta Fırat, Meriç kadar bir hududu tabiî teşkil edemez miydi? Evet, efendiler, Fırat'ın bir tarafında kalan saha, o saha ki: Diyarbekir, Siverek, Urfa, Mardin, Siirt ahalisi ağnamının meralarıdır, oralar bize kalırdı ve o salha da gayet büyük mikyasta bir aşair temevvücatı bulunurdu ve hudutta asayiş daima baki kalırdı. Fakat Suriye'nin Rum ve Ermeni, Katolikleri- ki daima burunlarını Şark meselesine sokarlar onlar efkâr-ı umumiyeyi ihlâl ettiler, dediler ki, o sahada oturan ırk doğrudan doğruya Suriye ırkına mensuptur”

Konuşması sürerken Mardin Mebusu Necip Bey'in; “Hayır Yalan söylemişlerdir” diye araya girmesi üzerine, Yahya Kemal Bey devamla⁴²:

Hayır, Efendiler doğrudan doğruya Türk ve Kürt milletine mensup bir ırktır, doğrudan doğruya

38 Tekin İdem, 2. Dönem TBMM'deki Urfa Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri, Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı, Çizgi Kitabevi, 2019, s. 302; Öztürk, a.g.e., s.768.

39 TBMMZC, D.II, C.7, T.B.M.M. Matbaası, s.542, (16 Mart 1924).

40 TBMMZC, D.II, C.7, T.B.M.M. Matbaası, s.542, (16 Mart 1924).

41 TBMMZC, D.II, C.1, T.B.M.M. Matbaası, s. 233-234, (21 Ağustos 1923).

42 TBMMZC, D.II, C.1, T.B.M.M. Matbaası, s. 233-234, (21 Ağustos 1923).

Anavatana iltihak etmek isteyen bir ırktır. Fakat bendeniz bu hudutta ısrar, etmeyeceğim. Mademki, bize Fırat hattını' vermediler, Sincar'dan Cebeli Abdülâzîz'e gelen ve oradan Tellürifat'a inen hududu verselerdi ve o zaman bu hattın beri tarafındaki Türkiye mesut olurdu. Fakat bunu dahi vermediler. Şimdi oradaki hudut yalnız ırk ve milliyet nazariyesi aleyhinde değil, tabiat aleyhinde de bir huduttur. O hududa karşı tabiat isyan ediyor. Binaenaleyh diplomatlar eserlerini ikmal ettiler; söyleyecek söz kalmadı gibi. Fakat ben diplomatlara değil Fransız milletinin vicdanına hitap ediyorum. O Fransız milleti ki, iki büyük şiarından biri vatanperverliktir. Biri; akliselimdir. Fransızlar; 48 sene Alsas Loren için ağlayan Fransızlar, bizim kaç sene İskenderun ve Antakya için ağlayacağımızı belki her milletten daha fazla hissedebilirler ve yine Fransız akliselimine müracaat ediyorum. Ümit ediyorum ki; Fransız akliselimi, Fransız Hükümetine Cenup hududuna daha salim ve daha samimî bir tarz ve istikamet gösterir ve oradaki ceriha kanamaz. Bir tarafta yurduna sığınmak isteyen bir millet müsterih olur ve diğer tarafta da Suriye ve Suriye'nin hamisi olan devlet müsterih olur. Kürsüden inmeden evvel bir kelime daha söylemek istiyorum, bu anda Antakya ve İskenderun mühim bir saat yaşıyor bu iki şehir, zannetmesinler ki, onlar için bu saat hiçbir zaman veda saatleri değildir. Biz, o milletiz ki, Yunan topları Haymana'dan Polatlı'ya doğru patlarken biz, bütün o ateş hattının arkasında; İzmir'de, Bursa'da Edirne'de Türk bayraklarını görüyorduk. Ve o anda bizim mefkûremizi cinnet telâkki edenler vardı. Fakat bizim bu cinnetimiz onları şaşırttı. O akılları durdurdu... Bizim mefkûremizi hiçbir şey durduramayacaktır.”

Yahya Kemal Beyatlı'nın bu sözlerini meclis şiddetli ve sürekli olarak alkışlamıştır. Güneydoğu sınırlarımızla ilgili sorunları dile getiren, bu konuşmasını son derece dikkatle izleyen Mustafa Kemal Paşa, 1925 yılında Fransızlarla yapılan “Türkiye Suriye arasındaki sınırların düzeltilmesi” görüşmelerine delegelerden biri olarak Beyatlı'yı görevlendirmiştir⁴³. Esasında daha Millî mücadele esnasında 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Türk-Fransız Anlaşması'nın 7'nci maddesiyle Türkiye-Suriye sınırı tespit edilmiş ve İskenderun Bölgesi için özel bir idari rejim kabul edilmişti. Anlaşmanın 8'inci maddesinde ise bu sınırı kesin olarak çizmek üzere, anlaşmanın imzalanmasından bir ay sonra bir karma komisyon kurulması kararlaştırılmış Lozan Anlaşması'nın 3'üncü maddesinin Suriye ile ilgili olan kısmında da bu hükümler teyit edilmişti⁴⁴. Fakat bu karma komisyon Eylül 1925'te kurulabilmiş ve çalışmalarına başlamıştır. Ancak sorunun halledilememesi üzerine Fransa'nın Suriye-Lübnan Yüksek Komiseri De Jouvenel Şubat 1926'da Ankara'ya gelmiştir. Fransız temsilcisiyle yapılan görüşmeler sonrasında Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile 18 Şubat 1926'da “Dostluk ve İyi Komşuluk” sözleşmesi imzalanmıştır⁴⁵.

3. Yahya Kemal Beyatlı'nın Milletvekilliği Sonrası Dönemi

1925 tarihinde Fransızlarla yapılan “Türkiye Suriye arasındaki sınırların düzeltilmesi” görüşmelerine delege olarak gönderilen Yahya Kemal Beyatlı, bu görüşmelerin ardından 1926 tarihinde Varşova Elçiliğine atanınca, Urfa Milletvekilliğinden 23 Mayıs 1926 tarihinde ayrılır⁴⁶.

43 B.C.A. Fon No: 30.18.11. Yer No: 14.41.8.

44 Seha L. Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, İkinci Takım Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1972, s.3.

45 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s.86.

46 TBMM Albümü, a.g.e., s. 121.

Polonya'nın başkenti Varşova'ya orta elçi olarak atanan Yahya Kemal Beyatlı⁴⁷, üç yıl bu görevi sürdürdükten sonra 1929'da Portekiz'in başkenti Lizbon'a orta elçi olarak atanır ve ardından İspanya'ya orta elçi olarak görevlendirilir⁴⁸. 1934 tarihinde Türkiye'ye dönüp, meclise Yozgat Milletvekili olarak girer ve ertesini seçim döneminde Tekirdağ Milletvekili seçilir. Türkiye'de çok partili sisteme geçilmeden evvel 1943 tarihinde ise meclise son kez İstanbul Milletvekili olarak girer. 1946'ya gelindiğinde Türkiye'de çok partili siyasi hayata geçilince Demokrat Parti'nin katıldığı ilk demokratik genel seçimde CHP'nin kazanmasına karşın ortak listede on beşinci sırada milletvekili adayı olarak yazıldığı için seçilmez.

Seçimlerden kısa bir süre sonra 1947 tarihinde Hindistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Hindistan; Pakistan ve Hindistan olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu devletin bağımsızlığını tanıyan Türkiye, Yahya Kemal Beyatlı'yı başkent Karaçi'ye büyükelçi olarak atar. Beyatlı, on bir ay kadar bu ülkede görev yaptıktan sonra yaş haddinden emekliye ayrılır⁴⁹. Yaşamının son dönemlerinde sağlığı bozulan Beyatlı, tedavi olmak amacıyla Paris'e gider. Türkiye'ye dönmemesinin ardından 1 Kasım 1958 tarihinde vefat eder. İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Hastanesi'nde vefat ettiğinde yastığının altında şu şiir bulunmuştur⁵⁰:

“Ölmek kaderde var, yaşayıp köhnemek hazin,

Bir çare yok mudur buna ya Rabbe'l alemin”

Sağlığında hiçbir şiir kitabı bastırılmamış olan Beyatlı'nın ölümünden sonra 7 Kasım 1959 tarihinde Yahya Kemal Enstitüsü kurulmuş şaire ait her türlü vesika ve malzeme satın alınmış, 1961 tarihinde de kitaplar enstitü tarafından bastırılmış ve yayınlanmaya başlanmıştır. Yayınlanan şiir kitapları: Kendi Gök kubbemiz (1961), Eski Şiirin Rüzgârlarıyla (1962), Rubailer ve Hayam, Rubailerini Türkçe Söyleyiş (1963). Beyatlı'nın nesir yazıları yine ölümünün ardından Yahya Kemal Beyatlı Enstitüsü tarafından bastırılıp yayınlanmaya başlar. Bunlar: Aziz İstanbul (1964), Eğil Dağlar (1966), Siyasi ve Edebi Portreler (1968), Edebiyata Dair (1971), Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım (1972), Tarih Musahabeleri (1975), Mektuplar, Makaleler (1977), Pek Sevgili Babacığım (1998)⁵¹.

Sonuç

Bu çalışmanın kapsamı, Türk Edebiyatı'nın önemli isimlerinden biri olan Yahya Kemal Beyatlı'nın, TBMM'nde Urfa milletvekili olarak seçilmesi ve mecliste bulunduğu dönem yapmış olduğu faaliyetlerdir. Çalışma, literatür taraması yapılarak akademik çerçevede aktarılmaya çalışılmıştır. Beyatlı, Avrupa'da siyaset ve edebiyat eğitimi almış, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecinde yurda dönmüş, bu dönemde toplumsal ve siyasal açıdan içinde yaşadığı ülkenin, toprakların sorunlarını edebiyatçı yönüyle ele alarak kafa yormuştur. Kurtuluş Savaşı döneminde Millî Mücadeleye destek veren yazıları İleri, Tevhid-i Efkâr, Hâkimiyet-i Milliye gazeteleriyle,

47 Yahya Kemal Beyatlı, *Mektuplar Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977, s. 82-83.

48 Uysal, a.g.e., s.42-43.

49 Berk, a.g.e., s.71.

50 Muhtar Tevfikoğlu, Ölümünün Yirmi Beşinci Yılında Yahya Kemal, “Son Yıllarında ve Son Hastalığında Yahya Kemal” Ankara, 1983, s.18-20.

51 Tozluyurt, a.g.e., s.18-19.

Dergah Mecmuasında yayınlanmıştır. 1922 yılında kısa bir süre içinde olsa Ankara'ya giden Yahya Kemal Paşa, yine aynı yıl "Lozan Heyet-i Murahhasası'na Müşavir" olarak atanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Beyatlı'yı Lozan görüşmeleri için yalnız milli mücadeleyi desteklediği için değil, zengin kültürü ve çok iyi bildiği Fransızcası içinde, danışman olarak atamıştır.

1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Urfa milletvekili olarak seçilmiştir. Yahya Kemal Beyatlı, Şanlıurfa Milletvekili olarak mecliste bulunduğu dönemde; İrşad, Maarif, Kütüphane ve Hariciye komisyonlarında görev almış, İrşad ve Kütüphane komisyonları sözcülüklerine seçilmiştir. Beyatlı'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bulunduğu dönemde; tahrir (önerge) ve kanun teklifi yoktur. Meclis Kürsüsünden 21 Ağustos 1923 tarihinde yapmış olduğu güneydoğu sınırlarımızla ilgili sorunları dile getiren, coşkulu konuşmasını Mustafa Kemal Paşa son derece dikkatle izler. Ardından 1925 yılında Fransızlarla yapılan "Türkiye Suriye arasındaki sınırların düzeltilmesi" görüşmelerine delege olarak gönderilir. 1926 tarihinde Varşova Elçiliğine atanınca, Urfa Milletvekilliğinden 23 Mayıs 1926 tarihinde ayrılır.

Kaynaklar

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi

B.C.A. Fon No: 30.18.11. Yer No: 14.41.8.

Meclis Zabıtları

TBMMZC, D.I, C.28, T.B.M.M. Matbaası, s. 283-295, (1 Nisan 1923).

TBMMZC, D.II, C.1, T.B.M.M. Matbaası, s. 233-234, (21 Ağustos 1923).

TBMMZC, D.II, C.7, T.B.M.M. Matbaası, s.542, (16 Mart 1924).

Kitaplar ve Makaleler

Akşin, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Son Meşrutiyet, (1919-1920), Cilt II, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk 1919 – 1927, Yayına Hazırlayan Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 2005.

Aydoğan Erdal, Mahmutoğlu Tansu Barış, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri, Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 10, 2013.

Banarlı, Nihat Sami, Yahya Kemal'in Hatıraları, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1960.

Berk, Kemal, Yahya Kemal Beyatlı "Yaşamı ve Yapıtlarını Okuma Kılavuzu", Tarih ve Özne, İstanbul, 2001.

Beyatlı, Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim Siyasi ve Edebi Hatıralarım, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1999.

Beyatlı, Yahya Kemal, Mektuplar Makaleler, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977.

Ezherli, İhsan, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) Ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877- 1920), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1992.

Gönlübol, Mehmet, Sar Cem, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.

İdem Tekin, 2. Dönem TBMM'deki Urfa Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri, Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı, Çizgi Kitabevi, 2019.

Karacan, Ali Naci, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1943.

Öztürk, Kazım, Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927, C.III, TBMM Yayınları, Ankara, 1994.

Seha, L. Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, İkinci Takım Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1972.

Şimşek, Çini Derya, Ankara'da Açılan İlk Gürcistan Temsilciliği ve Türk Gürcü İlişkileri, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2019.

Şimşir, Bilal N., (Şair Yahya Kemal Beyatlı'nın Elçiliği Ve Büyükelçiliği, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: XXIII / Mart-Temmuz-Kasım, 2007.

Tevfikoğlu, Muhtar, Ölümünün Yirmi Beşinci Yılında Yahya Kemal, "Son Yıllarında ve Son Hastalığında Yahya Kemal" Ankara, 1983.

Tozluyurt, Meral, Yahya Kemal Beyatlı'nın Siyasi Portresi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Tunçay, Mete, Tek Parti Yönetimi (1923-1931), Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (1920 -1950), TBMM Basın Ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

Türkmen, Zekeriya, "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Hareketi Ve Müfettişlik Bölgesindeki Faaliyetleri", 90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumları, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.

Uysal, Sermet Sami, Yahya Kemal'le Sohbet, Kitap Yayınları, İstanbul, 1953.

Yalçın, Semih, "Millî Mücadele Dönemi", 90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.

Yazıcı, Sefer, Milli Egemenlik Belgeleri, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015.

Dr. Öğr. Üyesi
Hacı ATAŞORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9276-2966>Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve
Sanatları Anabilim Dalı
Osmaniye / Türkiye
haciatas@osmaniye.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

07/01/2021 21/01/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.855894>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Hız. Ali-Muâviye Mücadelesinde Ziyâd b. Ebîh'in Konumu

The Position of Ziyâd b. Abîhi in The Struggle Ali (pbuh) - Mu'âwiya

Öz

Ziyâd b. Ebîh (öl. 53/673), Arapların siyasî dehalarından biri olarak kabul edilir. Diğer dâhilerle mukayese edildiğinde Ziyâd, onların gölgesinde kalmaktadır. Ziyâd'ın babasının meçhul olması ve asil bir soydan gelmemesi muhtemelen onu diğer dâhilerin gerisinde bırakmıştır. Hız. Ali (öl. 40/661) zamanında genç yaşına rağmen onun en sâdik ve etkin bürokratlarından birisi olmuştur. Bu dönemde Muâviye'nin (öl. 60/680) yoğun baskılarına rağmen onun tarafına geçmemiş ve halifesine bağlı kalmıştır. Hız. Ali'nin vefatından sonra Muâviye, onu kendi tarafına geçmesi için ikna etmiş ve asil faaliyetlerini de bu dönemde icra etmiştir. Yönetimin Emevî soyuna geçmesi ile birlikte Ziyâd, bir zamanlar Muâviye'nin azılı düşmanı iken bu defa onun en karizmatik valisi hâline gelmiştir. Kendisine teslim edilen Irak bölgesini demir yumrukla yöneten Ziyâd, problemlili bölgedeki başarısını belki de bu sert politikasına borçludur. Bu çalışmada, Hız. Ali-Muaviye çekişmesinde Ziyâd'ın duruşu ele alınacaktır. Hız. Ali döneminde Ziyâd'ı ona bağlayan etkenler ne idi? O dönemde kafa tuttuğu Muaviye'ye daha sonra neden biat etti ve onun en güvenilir adamlarından biri oldu? Dolayısıyla bu çalışmada okuyucu resmî halifesine mutlak itaat etmeyi ilke edinmiş sorumlu bir devlet adamı profili bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Emevîler, Ziyâd b. Ebîh, Hız. Ali, Muâviye.

Abstract

Ziyâd b. Abîhi (d. 53/673), is considered to be one of the political geniuses of Arabs. When compared with other geniuses Ziyâd is in their shadow. The fact that Ziyâd's father was unknown and not from a noble lineage probably left him behind other geniuses. In the time of Ali (pbuh) (d. 40/661) he became one of his most loyal and effective bureaucrats. In this period, despite the intense pressure of Mu'âwiya (d. 60/680), he did not pass over to him and remained loyal to his caliph. After the death

ATIF: ATAŞ, Hacı, "Hız. Ali-Muâviye Mücadelesinde Ziyâd b. Ebîh'in Konumu", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (12-32)

CITE: ATAŞ, Hacı, "The Position of Ziyâd b. Abîhi in The Struggle Ali (pbuh) - Mu'âwiya", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (12-32)

of Ali (pbuh), Mu'āwiya persuaded him to go to his side and also carried out his main activities in this period. When the administration came to Umayyad descendants, Ziyād was once the notorious enemy of Mu'āwiya, this time he became his most charismatic governor. Managing the Iraqi region delivered to him with an iron fist, Ziyād may owe his success in the problematic region to this hard policy. In this study, the stance of Ziyād will be handled in the Ali (pbuh) - Mu'āwiya conflict. What were the factors that connected Ziyād to him during Ali (pbuh) period? Why did he later agree with Mu'āwiya, where he once contrasted, and became one of his most trusted men? Therefore, in this study, the reader will find a responsible statesman profile who has adopted the principle of obeying his official caliph.

Keywords:History of Islam, Umayyads, Ziyād b. Abīhi, Ali (pbuh), Mu'āwiya.

Giriş

Hz. Osman (öl. 35/656) döneminde kabileciliğin yeniden canlandırılması, Halife'nin toplumun tepkisine neden olan bazı uygulamaları ve Müslümanların da gelişen şartlara ayak uyduramaması gibi nedenlerle İslam toplumunda parçalanma ve fikir ayrılıkları görülmeye başlandı. Hz. Osman'ın hilafet merkezinde isyancılar tarafından katledilmesi ile de fikir ayrılıkları kılıçla mücadeleye dönüştü. Artık geri dönülmez bir yola girilmişti. Bu yol dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik problemlerin sıkça yaşandığı ve bundan sonraki toplum hayatını da etkisi altına alan çetrefilli bir yoldu. Hz. Ali idaresiyle birlikte Müslümanlar, problemlerin kılıç ve kanla aşılmaya çalışıldığı bir dönemle karşımıza çıktı. Öyle ki, Cemel ve Sıffin'de siyasî rekabet sebebiyle binlerce Müslümanın kanı aktı. Sıffin'den sonraki süreçte Muâviye (öl. 60/680) ile Hz. Ali çekişmesinin sonucunda İslam toplumu Emevî iktidarı ile tanıştı.

Emevî hanedanının yönetime gelmesi artık Müslümanların saltanat sistemine geçtiği anlamına geliyordu. Muâviye ile başlayan Emevî yönetiminde kısa süreli bir huzur ve sükûnet ortamından bahsedilse de artık kangren haline gelen kabileciliğin yönetime tamamen hâkim olması toplumda ayrışmaya ve bölünmeye sebep olmuş, emniyet ve güven ortamı uzun ve kalıcı olmamıştır. Ancak Muâviye'nin kişisel yetenekleri, siyaset ilmini iyi bilmesi ve iyi bir kadro ile ülkeyi yönetmesi sayesinde aşılması zor problemlerin üstesinden gelindi. Onun iyi bir ekiple çalışmasının yanında yönetimde istişareye de önem vermesi ülkede geçici bir bahar havası oluşturdu. Bu noktada Muâviye'nin en fazla güvendiği valilerinden biri olan Ziyād b. Ebîh'in (öl. 53/673) yönetime katkısı görmezden gelinemez. Ülkenin en problemlili bölgesi Irak'ta, başarılı bir yönetim sergileyen Ziyād, bu anlamda Emevî hanedanının da büyük oranda yükünü sırtlamıştır. Ziyād'ın sert ve kararlı siyaseti, bu sorunlu bölgede emniyet ve güvenin tesis edilmesini sağladı. Hayatındaki iniş çıkışlar ve yönetim anlayışındaki katılık tartışılmasına rağmen o, İslam tarihinin önemli figürlerinden biri olmayı başarmıştır.

Elbette bu kadar önemli bir şahsiyet akademik câmiânın da dikkatini çekmiş ve bu alanda birkaç çalışma yapılmıştır. Onlardan biri Ziyād'ın hitabet yönünü ortaya koyan bir çalışmadır. M. Selim İpek'in, *Hatip Olarak Ziyād b. Ebîh ve Hutbetü'l-Betrâ* simli makalesi Ziyād'ın sadece edebî yönü üzerinde durmuştur. Diğer bir çalışma ise Melek Yılmaz Gömbeyaz'ın, *Ziyād b. Ebîh,*

Hayatı, Şahsiyeti, Devlet Adamlığı ismiyle Prof. Dr. Âdem Apak'ın danışmanlığında yazdığı doktora tezidir. Bu çalışma Ziyâd b. Ebîh hakkında yapılmış Türkçe çalışmalar arasında en kapsamlısıdır. Okuyucusuna da Ziyâd hakkında doyurucu bilgi sunan bir çalışmadır. Ahmet Lütfi Kazancı'nın, *Ziyâd b. Ebîh* isimli basılmamış doçentlik takdim tezini yapılan çalışmalar arasına dâhil edebiliriz. Bunlara ek olarak biz de bu çalışmada Ziyâd b. Ebîh'in siyasi tercihlerinde etkili olan unsurlar üzerinde durmayı planladık. Önemli Arap dâhîlerinden birisi olarak Ziyâd, Hz. Ali-Muâviye mücadelesinde adı geçen önemli bir isimdir. Hz. Ali döneminde sahabenin birçoğu onu terk ederken Ziyâd'ın bu zor koşullarda Hz. Ali'ye gönülden ve korkusuzca destek vermesi. Üstelik soy bakımından güçlü olmadığı halde sadece kendi zekâsı ve yetenekleriyle halifenin en sâdik yöneticilerinden biri olması. Muâviye'nin onu kendi tarafına çekmek için baskı yapması ve Ziyâd'ın bu baskılara boyun eğmemesi. Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan döneminde de aynı kararlılığı göstermesi. Birkaç aylık Hz. Hasan iktidarından sonra Muâviye'nin halife olması ile ikna edilerek onun safına geçmesi. Bununla da yetinmeyip Muâviye'nin en güvendiği isimlerden biri hâline dönüşmesi gibi nedenlerden dolayı Ziyâd b. Ebîh, dikkatimizi çekmiştir. Bu nedenle Ziyâd'ın, Hz. Ali ile Muâviye arasında yaşanan siyasi kavgadaki duruşu üzerinde çalışmaya karar verildi.

Bu makalede Ziyâd b. Ebîh'in hayatı hakkında genel bilgiler aktarıldıktan sonra siyasi hayatı ikiye bölünerek ele alınacaktır. Birincisi, Muâviye öncesi hayatı; ikincisi ise Muâviye dönemindeki hayatıdır. Son olarak da kendisinin de bir zamanlar muhibbi olduğu Hz. Ali'yi destekleyen insanlara karşı mücadelesi işlenecektir.

1. Ziyâd b. Ebîh'in Hayatı

Sakîf kabilesine mensup olan Ziyâd, hicretin birinci yılında bu kabilenin merkezi olan Tâîf'te doğdu. Annesi, İranlı bir devlet adamının Hâris b. Kelede'ye hediye ettiği Sümeyye adlı bir câriyedir.¹ Hâris b. Kelede, Sümeyye'yi daha sonra kölesi Ubeyd er-Rûmî ile evlendirdi. Ziyâd bu evliliğin devam ettiği yıllarda dünyaya geldi. Kendisine Ziyâd b. Sümeyye veya Ziyâd b. Ubeyd künyesi verilmekle birlikte babasının kim olduğu bilinmediği için daha ziyade İbnü Ebîhi (babasının oğlu) diye tanındı.² Muâviye, 44/664 yılında onu kendi nesebine bağlayınca Ziyâd b. Ebî Süfyân olarak adlandırılrsa da Ziyâd b. Ebîh adı ön plana çıktı.³ Emevîlerin en sorunlu bölgesi olan Irak'ta yaptığı valilikle adından söz ettirmiştir. Ziyâd, Hz. Ömer'den hadis nakletmiş; kendisinden de birçok hadis nakli yapılmıştır.⁴

Ziyâd b. Ebîh'in Hz. Peygamber'i görmediği rivayet edilmektedir. Ne zaman Müslüman olduğu konusunda ihtilaf vardır. Onun, 9/630 yılında Sakîf kabilesinin İslâm'ı kabul ettiği esnada İslam ile tanıştığı veya Hz. Ebû Bekir döneminde Müslüman olduğu rivayet edilir.⁵ Çocuk yaşlarda iken Tâîf'te okuma yazma öğrendiği aktarılmaktadır.⁶ Hz. Ömer zamanında Basra bölgesine

1 Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 9/98.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/98; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 3/494.

3 İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/98-99; Abdülmenâm Âmir Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmenâm Âmir (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabi, 1960), 219; Ebû Muhammed Bahâüddîn el-Kâsım b. Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garame (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415), 19/162-166.

4 İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/98; Zehebî, *Siyer*, 3/495.

5 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 19/162.

6 İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013),

kumandan tayin edilen eniştesi Utbe b. Gazvân ile birlikte bölgedeki fetihlere katıldı.⁷ Daha on dört yaşında iken Fırat nehri civarının fethinde ele geçirilen ganimetlerin taksimini onun yaptığı bildirilmektedir.⁸ Bu yüzden Hz. Ömer onu Kadîsiye zaferinin ardından Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (öl. 55/675) kâtipliğine getirdi. Sa'd, 16/637 yılında Celûlâ zaferinden sonra Ziyâd'ı, savaşta alınan ganimetlerin cinsini ve miktarını bildirmek üzere Hz. Ömer'in yanına gönderdi. Ziyâd'ın zekâsı ve konuşma yeteneği Hz. Ömer'in gözünden kaçmadı.⁹

Ziyâd, Utbe b. Gazvân'ın (öl. 17/638) vefatının ardından Basra valiliğine getirilen Mugîre b. Şu'be'nin (öl. 50/670) de kâtipliğini yaptı. Mugîre'nin azlinden sonra yeni vali Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63) zamanında kâtiplik vazifesine devam etti. Ebû Mûsâ, şehrin dışına çıktığında valiliğe o vekâlet ediyordu. Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz (öl. 59/679) döneminde divan ve beytûlmâl işlerini yürüttü. Vali Abdullah b. Âmir de fetihler için Horasan'a gittiğinde Ziyâd'ı vekil bırakıyordu.¹⁰

Abdullah b. Abbas'ı (öl. 68/687-88) Basra valiliğine getiren Hz. Ali, haraç ve beytûlmâl işlerini yürütme görevini de Ziyâd'a verdi.¹¹ Kaynaklarda Hz. Ali'nin Ziyâd'ı vali tayin etmek istediği, ancak onun bu görevi kabul etmediği ve halifeye kendisinin yerine yakınlarından birini valiliğe getirmesinin daha uygun olacağını söylediği rivayet edilir. Ziyâd b. Ebîh, Abdullah b. Abbas görevinden ayrılınca Basra valiliğine vekâlet etti.¹² Bu sırada Muâviye'nin Basra üzerine gönderdiği birliklere karşı güçlü bir direniş gösterdi ve onları püskürttü. Daha sonra Hz. Ali tarafından karışıklıkların daha yoğun olduğu Fars ve Kirman valiliğine tayin edildi.¹³ İstahar'a yerleşerek *Kal'atü Ziyâd* diye bilinen müstahkem bir kale yaptırdı. Burada, Fars kabilelerinin çıkardığı isyanları bastırıp bölgede istikrarı sağladı.¹⁴ Ziyâd'ın başarıları Hz. Ali'ye karşı halifelik mücadelesi veren Muâviye'yi endişeye sevketti ve onu yanına çekmek için harekete geçti. Ona mektup göndererek bazen tehditle bazen de çeşitli vaatlerle kendisine katılmaya çağırdı. Ancak Ziyâd, Hz. Ali'ye bağlı kalacağını ve gerekirse kendisiyle savaşa girmekten çekinmeyeceğini bildirdi. Hatta Muâviye'nin sertleştiği zamanlarda aynı sertlikte ona karşılık vermekten çekinmedi. Muâviye ile aralarında geçen diyalogu Hz. Ali'ye de bildirerek onun yanında yer alacağını söyledi.¹⁵

44/482-486.

7 Zehebî, *Siyer*, 3/27; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 60/33.

8 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Züheyl Zekkâr - Riyâd ez-Zerkelî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1417), 5/187-188.

9 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 19/167-169; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 2/366.

10 Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", 44/480-482.

11 Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dârü Hicr, 1424), 10/471.

12 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'd-Türâs, 1387), 4/543.

13 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî İbn Haldûn, *Târîh-u İbn Haldûn*, thk. Halil Şehade (Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1408), 2/578.

14 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/249; Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi't-târîhi'l-a'yân* (Şam: Dârü'r-Risâle el-Âlemiyye, 1434), 6/405; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/154.

15 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 2/152.

Muâviye, Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Ziyâd'ı yanına çekmek amacıyla tekrar harekete geçti. Hz. Hasan'a (öl. 49/669) bağlı kalacağını açıklayan Ziyâd'ı itaate zorlamak için 41/661 yılında Basra valisi Büsr b. Ebî Ertât'ı (öl. 86/705) görevlendirdi. Valiye, Ziyâd'ın Basra'daki aile fertlerini baskı altına almasını ve mallarına el koymasını emretti. Ziyâd'ın üç oğlu ve kardeşinin çocukları vali tarafından tutuklandı. Kendisine haber gönderilerek Muâviye'nin yanında yer almadığı takdirde çocuklarının öldürüleceği bildirildi. Ziyâd'ın bunu da reddetmesi üzerine Büsr'ün onları öldürmeye niyetlendiği ancak Ziyâd'ın anne bir kardeşi Ebû Bekre'nin (öl. 51/671) Muâviye ile görüşerek çocukların serbest kalmasını sağladığı rivayet edilir.¹⁶

Hz. Hasan'ın anlaşmayla halifeliği kendisine devretmesinin ardından Muâviye, Ziyâd ile tekrar irtibat kurdu. Bu hususta Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'den yardım istedi. Mugîre, Muâviye'nin halife oluşundan sonra eski fikrini değiştirdiği anlaşılan Ziyâd'ı ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Ziyâd, 42/662 yılında Muâviye ile görüşmek üzere Dımaşk'a gitti. Bu görüşmenin ardından da Kûfe'ye yerleşti.¹⁷

Kûfe'ye yerleştiği günlerde kendisinin Ebû Süfyân'ın oğlu ve Muâviye'nin kardeşi olduğuna dair söylentiler dolaşmaya başladı. Ziyâd, bu söylentilerden etkilenmiş olmalı ki Muâviye'nin kendisini Ebû Süfyân'ın nesebine dâhil etme beklentisi içine girdi. Muâviye de Ziyâd'ın beklentisini boşa çıkarmayarak onu Dımaşk'a çağırdı ve babasının nesebine dâhil etti. Bu amaçla düzenlenen toplantıda şahitler dinlendi. Onlar, Ebû Süfyân'ın kendilerine Tâif'te Ziyâd'ın annesi Sümeyye ile ilişkiye girdiğini, Ziyâd'ın kendisinin oğlu olduğunu söylediğini bildirdiler. Hâdisenin yaşandığı sıralarda Sümeyye, Ubeyd ile evliydi. Bu olayın ardından o, "Ziyâd b. Ebî Süfyân" olarak anıldı. Başta Hz. Âişe (öl. 58/678) ve kardeşi Ebû Bekre olmak üzere önde gelen bazı sahâbîlerin bu işin meşrûiyetine itiraz etmeleri sonucu değiştirmede. Öte yandan Muâviye, Ziyâd'ın kendi kardeşi olduğu inancını güçlendirmek için kızını onun oğlu Muhammed'le evlendirdi. Ziyâd ve oğulları bundan böyle divanda Ebû Süfyân'ın (öl. 31/651-52) nesebine yazıldı.¹⁸ Bu olayın ardından Ziyâd b. Ebîh 45/665 yılında Muâviye tarafından Basra valiliğine tayin edildi.¹⁹ Uzun süreden beri karışıklıkların yaşandığı şehirde Basra Camii'nde okuduğu ve Allah'a hamd etmeden başlaması sebebiyle "betrâ" denilen hutbesinde halkı sert bir dille uyardı. Bu meşhur hutbesinde önce yönetim aleyhindeki faaliyetleri eleştirdi sonra da şehirde yaşanan soygun, fuhuş, gasp, yağma ve kabile mücadeleleri gibi olumsuzlukları dile getirdi. Son olarak da bunları bitirmek için alacağı tedbirleri açıkladı.²⁰

16 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/278.

17 Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 219; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/20; Ali Muhammed Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1429), 1/305.

18 Taberî, *Târîh*, 5/214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/299-302; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412), 5/210; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yânthk. İhsan Abbas*, (Beyrut: Dârü Sâdır, 1994), 6/359; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/306-307.

19 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 13/311.

20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/304-305; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 12/138-139; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/138-139.

Mugîre b. Şu'be 50/670 yılında vefat edince Kûfe şehri de Ziyâd'a bağlandı. Böylece Irak'ın iki büyük şehri ilk defa bir valinin idaresinde birleştirildi. Irak vilâyeti Basra, Kûfe, Ahvaz, Fars, Kirman, Sîstan, Horasan, Sicistan, Taberistan ve Cürçân'ı içine alıyordu. Muâviye Hind, Bahreyn ve Umman'ı da Ziyâd'a bağlamıştı. Altı ay Basra'da, altı ay Kûfe'de kalan Ziyâd, Basra'da tatbik ettiği sıkıyönetimi Kûfe'de de uyguladı. İlk defa merkezî otoriteden bağımsız olarak Irak'ın tamamına hükmetti ve zaman içerisinde bölgeye asayiş ve emniyet hâkim oldu.²¹ Irak bölge valisi olan Ziyâd, halifeden bağımsız olarak bu bölgedeki şehirlere kendi valilerini atayabiliyordu.

Hz. Ali taraftarlarına ve Hâricîlere karşı sert bir siyaset uygulayan Ziyâd, onların Basra ve Kûfe'deki faaliyetlerine son verdi. Kûfe'de Emevîlere karşı muhalif tavrını sürdüren Hucr b. Adî (öl. 51/671) ve arkadaşları isyankâr tavırlarından vazgeçmeyince onlar hakkında yetmiş kişinin şahitliğinde bir iddianâme hazırlattı. Hareketin lideri olan Hucr b. Adî'yi on iki veya on dört arkadaşıyla birlikte Dımaşk'a gönderdi. Bunlardan altısı serbest bırakılırken Hucr ve diğerleri idam edildi.²²

Ziyâd'ın ölümüne yakın günlerde Muâviye'ye mektup yazarak Hicaz bölgesi valiliğini de istediği, onun bu arzusundan endişelenen Medinelilerin Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a durumu anlattıkları ve onun bu emeline ulaşmasını engellemek için birlikte dua ettikleri kaydedilmektedir.²³ Ancak Ziyâd o günlerde parmağında çıkan bir çıban sebebiyle 4 Ramazan 53/673 tarihinde takriben 53 yaşında iken Kûfe'de vefat etmiştir. Vasiyetine uyularak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kabrine yakın bir yere defnedildi.²⁴

Yönetimde şiddete başvuran ve Muâviye'nin saltanatını güçlendiren ilk kişi olarak bilinen Ziyâd b. Ebîh, dört²⁵ Arap dâhisinden biri kabul edilir. Bu dört kişi arasında Ziyâd, insanları iyi yönetme ve onların sorunlarını halletmedeki üstün yeteneği ile meşhurdur.²⁶ Amr b. Âs'ın onun için, "Bu genç Kureyş'ten olsaydı Araplar'ı asâsıyla yönetirdi" dediği nakledilir.²⁷ Aynı zamanda fesahat ve belâğatıyla da adından söz ettiren Ziyâd'ın, *Hutbetü'l-Betrâ* olarak bilinen konuşması meşhurdur.²⁸

-
- 21 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Servet Ökkâşe (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti lilkitâb, 1992), 346; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5/197-198; Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed' ve'l-Târîh* (Bursaîd: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 6/1-2; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/170.
- 22 İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/337-340; Taberî, *Târîh*, 5/272-275; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 8/22-27; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/242-243.
- 23 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/2; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/260.
- 24 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/139; İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/99; Taberî, *Târîh*, 5/288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/2; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 60.
- 25 Diğerleri Muâviye b. Ebû Süfyân, Amr b. Âs ve Mugîre b. Şu'be'dir.
- 26 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, thk. Hamdi Demirdâş (Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425), 237; Zehebî, *Siyer*, 3/58; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhi Dımaşk*, thk. Rûhî Nuhâs vd. (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1402), 237.
- 27 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/300.
- 28 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 2/263; Taberî, *Târîh*, 5/214-215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/304; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/75; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 12/138.

Ziyâd b. Ebîh öldükten sonra Muâviye Horasan'a onun oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ı (öl. 67/686) vali olarak atamıştır.²⁹ Muâviye'nin Ziyâd'ın ardından oğlunu da ülkenin problemleri bir yerine ataması bu aileye ne kadar güvendiğini göstermektedir.

2. Muâviye Döneminden Önce Ziyâd b. Ebîh

Hiz. Ömer'in en önemli vasıflarından biri yönetim kademelerinde zeki ve yetenekli insanlardan etkin bir şekilde faydalanmasıdır. Bu amaçla o, Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. As, Mugîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh gibi mâhir kimseleri yönetim işlerinde görevlendirmiştir. İsmi geçen şahıslar aslında dinî konularda hassas, ibadetlerine düşkün kimseler olmamasına rağmen yöneticilik kabiliyetleri sebebiyle kendilerine önemli görevler verilmiştir.³⁰

Ziyâd, kendisi gibi Sakîfli olan Mugîre ve kardeşi Ebû Bekre ile birlikte, o sıralar yeni inşa edilmiş olan Basra'ya yerleşti.³¹ O dönem Basra'ya vali olarak atanan Utbe b. Gazvân tarafından 14/635 yılında Übülle'nin fethinden elde edilen ganimetlerin paylaşılması için görevlendirilmiştir. Ziyâd, bu ilk görevine atandığı sırada henüz on dört yaşındadır.³² Böylece Ziyâd, Basra ordusunun ganimet paylaşıcısı veya muhasibi olmuştu. Daha o yıllarda Hiz. Ömer'in, onun olağanüstü zekâsını fark ettiği rivayet edilmiştir.³³

Hiz. Ömer'in Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Irak bölgesinde devam eden fetih hareketlerine destek vermişti. Irak'ın büyük bir kısmı fethedildikten sonra bölgenin başkomutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Mûsâ'yı Nusaybin'in fethiyle görevlendirmiş, o da emrindeki birliklerle şehri fethetmişti.³⁴ Ebû Mûsâ, 23/643 yılında İsbahan (İsfahan) seferine gönderilen birliklere yardım etmek üzere Basra birliğinin başında yer almış ve İsbahan'ı da İslâm topraklarına dâhil etmiştir.³⁵ Bu arada Ebû Mûsâ sefere çıkarken Basra'da, çoğu zaman ashaptan İmrân b. Husayn'ı, bazen de kâtibi Ziyâd b. Ebîh'i vekil bırakıyordu.³⁶ Vekâleten de olsa yürüttüğü bu görevler Ziyâd'a büyük bir tecrübe kazandırmıştır.

Hiz. Ömer, zaman zaman halkın istek ve şikâyetlerini dinler, valileri hakkında onların görüş ve düşüncelerini alırdı. Bu istek ve şikâyetlerin dinlendiği bir günde Basra halkı Ebû Mûsâ'yı Basra'nın işlerini Ziyâd b. Ebîh'e bırakmakla suçlamışlardı. Bu şikâyet üzerine Ebû Mûsâ, Ziyâd'ın yönetimine ve görüşlerine güvendiği için Basra'da olmadığı zamanlarda görevini ona devrettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hiz. Ömer, Ziyâd'ı kendisine göndermesini emretmiştir. Hiz. Ömer, Medine'ye gelen Ziyâd'ı idarî ve dini konularda imtihan ettikten sonra onu takdir etmiş ve Basra'ya geri göndermiştir. Bu uygulamasında bir sakınca görmediği için de Ebû Mûsâ'ya

29 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Mektebe el-Hilâl, 1988), 577.

30 Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 110.

31 İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/288; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/187.

32 Taberî, *Târîh*, 3/597.

33 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 57.

34 Taberî, *Târîh*, 4/53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/378; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/37-38; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 32/74.

35 Ebû Amr Halîfe b. Hayyât Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1397), 1/161; Taberî, *Târîh*, 4/161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/422; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/200.

36 Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 1/154, 178; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhi Dımaşk*, 19/184.

görevini iade etmiştir.³⁷

Celûlâ savaşında elde edilen ganimetlerin taksimi yapıldıktan sonra vali, ganimetlerin beşte birini Ziyâd ile birlikte Hz. Ömer'e göndermişti. Ziyâd, halifenin karşısına gelince güzel bir üslup ve akıcı bir konuşma ile ganimetler hakkında bilgi verdi. Bu konuşma Hz. Ömer'in dikkatini çekmiş olmalı ki, ona: "İnsanların huzurunda da benimle konuştuğun gibi konuşabilir misin?" diye sorunca Ziyâd: "Allah'a yemin ederim ki, yeryüzünde senden daha fazla çekindiğim kimse yoktur. Bu yüzden senden başkası ile nasıl olur da konuşamam" diye cevap vermiştir. Bu cevap üzerine Hz. Ömer: "İşte yüksek sesli ve açık sözlü hitâb böyle olur" sözleriyle onu takdir etmiştir.³⁸ Ziyâd, Hz. Ömer döneminde de devletin çeşitli kademelerinde istihdam edilen bir isim olmuştur. Yeni fethedilen yerlerin hesap-kitap, kayıt işleri; elçilik görevlerinin yanında dönemin valileri Utbe b. Gazvân, Mugîre b. Şu'be, Ebû Mûsâ, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi isimlerle çalışmıştır. Bu valilerin yanında başta kâtiplik ve nâiblik olmak üzere birçok alanda görev alarak tecrübe kazanmıştır.³⁹

İbn Kuteybe (öl. 276/889) Hz. Ömer'in Ziyâd b. Ebîh'i, zekâsından dolayı halka ağır sorumluluklar yükleyebileceği endişesi ile Ebû Mûsâ'nın kâtipliğinden azlettiğini rivayet etmektedir.⁴⁰ Ancak bu rivayet bize sorunlu gelmiştir çünkü Hz. Ömer'in genel tavrına ve daha önce Ziyâd ile yaşadığı konuşmalara ters düşmektedir. Eğer Hz. Ömer zekâsının fazlalığından dolayı insanları görevden alacak olsaydı daha öncesinde Amr b. As, Mugîre b. Şu'be, Muâviye gibi zekâları ile ün yapmış kimselere görev vermezdi.

Ziyâd b. Ebîh'in, Hz. Osman döneminde fazla aktif olmadığını görüyoruz. Bu dönemde Ziyâd'ın, Hz. Osman'ın Basra valisi olan Abdullah b. Âmir'in gölgesinde kaldığını söyleyebiliriz. O sırada görevi, Abdullah b. Âmir'in divân kayıtlarını tutmak ve beytü'l-mâl işlerini yürütmektir. Ziyâd o dönemde, Abdullah b. Âmir'den el-Übülle ırmağının sularını Basra'ya ulaştırması için talepte bulunmuştu. Ancak vali, bu işi yavaştan almış, onu oyalamıştı. Vali'nin Horasan'a gidip yerine kendisini vekil bırakmasını fırsat bilen Ziyâd hemen harekete geçerek ırmağın suyunu Basra'ya ulaştırdı. Abdullah b. Âmir Horasan'dan dönünce Ziyâd'ın kendisinden habersiz böyle bir çalışma yapmasına çok sinirlendi ve: "Sen bu yaptığın işle kanalın kazdırılma şerefini benden almak istedin!" dedi. Bu olaydan sonra Abdullah ile Ziyâd'ın arası bozuldu ve bu dargınlık onlar ölünceye kadar devam etti. Hatta onların çocukları arasında bile bu dargınlığın sürdüğü rivayet edilir.⁴¹

Hz. Ali'nin halife olmasının ardından Hz. Âişe başta olmak üzere önde gelen bazı sahabiler ona biat etmemişlerdi. Cemel ashâbi olarak isimlendirilen bu grup Hz. Ali ile savaşmış, bu savaşta binlerce Müslümanın kanı akıtılmıştı. Ziyâd ise bu savaşa katılmamış, o günleri Basra'da üvey kardeşi Nafi b. Hâris'in evinde geçirmişti.⁴² Cemel savaşından sonra Basra'da Hz. Ali insanlardan biat alırken Ebû Bekre'nin oğlu Abdurrahman da gelerek ona biat etti. Hz. Ali ona: "Senin amcan

37 Taberî, *Târîh*, 4/185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/445; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 19/168.

38 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366.

39 Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh Hayatı, Şahsiyeti, Devlet Adamlığı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 27.

40 İbn Kuteybe, *Uyünü'l-aḥbâr*, 1/450.

41 Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, 498; Yâkût b. Abdullah el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/319.

42 Taberî, *Târîh*, 4/543; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/181.

-Ziyâd'ı kasederek- bekliyor ve benden uzak duruyor” deyince Abdurrahman: “Ey müminlerin emîri! Yemin ederim ki o seni çok seviyor ve size gelmeyi çok istiyor; bana da kendisinin hasta olduğunu ve daha sonra size gelerek biat edeceğini söylememi, istedi” dedi. Bunun üzerine Hz. Ali onun evine gitmeye karar verdi. Evine gelince Ziyâd yatağından doğruldu, Hz. Ali ona: “Benden uzak durdun ve biatı uzattın” dedikten sonra elini kalbinin üzerine koyarak ona sitem ettiğini göstermek istedi. Bunun üzerine Ziyâd ondan özür dileyince Hz. Ali de bu özrü kabul etti⁴³ ve böylece biat gerçekleşmiş oldu. Hz. Ali'nin biat almak için, tabiri caizse, Ziyâd'ın ayağına kadar gitmesi garip karşılanabilir. Ancak Ziyâd gibi bir siyaset dâhisinin Muâviye'nin yanına geçme ihtimali muhtemelen Hz. Ali'yi endişelendirmiş olmalı ki onun evine giderek biat almıştır.

Yukarıda zikredilen görüşmenin ardından Hz. Ali, Ziyâd'ı Basra'ya vali olarak atamak isteyince Ziyâd oraya, halkın kendisini rahat hissedeceği, güvenebileceği, ehl-i beytten birini seçmesini, zira o kişinin insanların gerek itimat ve gerekse tenkitlerine daha uygun, daha layık olacağını söyledi. Ayrıca Hz. Ali'ye, seçecek olduğu kişiye her daim halife adına destek vereceğini, onu koruyup gözeticeğini ve ona yol göstereceğini de ifade etti. Bu konuşmadan sonra da Hz. Ali, İbn Abbâs'ı Basra'ya vali tayin etti. Ziyâd'ı da onun yanına haraç ve beytül-mâl amiri olarak atadı. Hz. Ali, İbn Abbas'a bu görevi tevdi ederken işlerini daima Ziyâd ile istişare ederek yapması talimatını da ekledi.⁴⁴ Bu talimat üzerine ikisi arasında uyumlu bir mesai arkadaşlığı yaşandığı nakledilir.⁴⁵

Hz. Ali döneminde vuku bulan en önemli hadiselerden biri Cemel ve Sıffin savaşlarıdır. Ancak bu iki önemli hâdisede de Ziyâd'ın yer almadığı rivayet edilmektedir.⁴⁶ Onun mezkûr savaşlarda Hz. Ali'nin yöneticilerinden biri olmasına rağmen yer almaması dikkat çekicidir. Kaynaklar, onun bu savaşlara iştirâk etmeme nedenini açıklamamıştır. Kanaatimizce, Hz. Ali döneminin karmaşık yapısı ve genel olarak ülkede hâkim olan kaos ortamı bu desteğin önünde engel olmuştur. Ziyâd'ın görev yaptığı Basra halihazırda çalkantılı bir dönemden geçtiği için Hz. Ali, Ziyâd'ın kendi yerinde kalmasının daha isabetli olacağını düşünmüş olmalıdır. Ya da Ziyâd, adını siyâsî tartışmalardan uzak tutmak için Cemel ve Sıffin savaşlarında yer almamayı tercih etmiştir.

Hz. Ali Ziyâd'ı, 39/659-660 yılında ayaklanma ve isyan girişimlerinin eksik olmadığı Fâris ve Kirmân illerine vali olarak atadı. Hz. Ali ona bu vazifeyi tevdi etmeden önce kaosun hâkim olduğu bu bölgeye atayacağı kimse hakkında istişarede bulunmuş ve Cârîye b. Kudâme Ziyâd'ı ısrarla tavsiye edince o da bu fikri onaylamıştır.⁴⁷ Böylece Ziyâd, ilk defa bir yere vali olarak atanmıştır.

Ziyâd'ın Fâris valisi olduğu dönemde, bölgede isyan çıkararak haraç vermeyi kabul etmeyen Kürt halkı ile mücadelesinden bahsedilir. Ziyâd, bu mücadeleden galip çıkarak onları yeniden haraç vermeye mahkûm etmişti. Ancak Ziyâd hakkında bazı şikâyetler Hz. Ali'ye ulaşmış, halife de bir mektup yazarak onu şu ifadelerle uyarmıştır: “Elçim bana, aranızda geçen bir konuşmadan bahsetti. Buna göre sen ona, Kürtlerin sana karşı harekete geçtiğini ve haraçlarının çoğunu ödemediklerini söyledikten sonra, bunu bana bildirmemesini ondan istemişsin. Ey Ziyâd, Allah'a yemin ederim

43 Taberî, *Târîh*, 4/543; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/181.

44 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/94-95; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/182.

45 Taberî, *Târîh*, 4/543; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/143.

46 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 19/171.

47 Taberî, *Târîh*, 5/137; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/249.

ki sen bir yalancısın! Şayet haracını bana göndermezsen sana öyle şedîd davranırım ki refahı az, çoluk-çocuğu çok biri haline gelirsin. O kıstığın haracı hemen bana gönder!”⁴⁸ Ya‘kûbî’de geçen bu rivayet öncelikle o dönemde Kürt halkından bahsettiği için ilginç, daha sonra da Hz. Ali’nin sert ifadelerle Ziyâd’a yüklenmesi bakımından da oldukça dikkat çekici bir rivayettir. Çünkü Hz. Ali ile Ziyâd’ın arası genel manada iyidir ve Ya‘kûbî haricindeki kaynaklar böyle bir sorundan bahsetmemektedir.

Hz. Ali döneminde önce vekâleten Basra valiliğine atanan Ziyâd, akabinde çeşitli iç karışıklıkların patlak verdiği Fâris’e vali olarak görevlendirildi. O, Hz. Ali zamanında üst düzey vazife alan nadir Sakîflilerdendi. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Fâris valiliği sonraki dönemler için Ziyâd’a tecrübe kazandırdı.⁴⁹ Fâris halkı da Ziyâd’ın yönetiminden memnun kalmış ve onun zamanında benzeri görülmemiş bir refah yaşanmıştı.⁵⁰

Fâris ve Kirman illerini kontrol altında tutan Ziyâd, bir süre sonra İstahar şehrine geçti. Burada, halkın emaneti ve devletin kasası olan beytül-malın da korunacağı sağlam bir kale inşa ettirdi. Daha sonra bu kale *Ziyâd Kalesi* olarak anılmaya başlandı. Hz. Ali’nin vefatından sonra İstahar yakınındaki bu kalede ikamet etti ve Hz. Ali’nin Muâviye’ye karşı en uzun süre mukavemet gösteren bürokratı oldu.⁵¹ Hz. Ali’nin siyasî durumu Siffin’den sonra iyice belirsiz bir hal almıştı ve Hâricîler ona karşı sert bir muhalefette bulunuyorlardı. Basralılar, Ebü’l-Esved ed-Düelî gibi birkaç istisna dışında ona karşı tereddütlü davranıyorlardı. Kûfeliler ise ona ruhen bağlı olmakla beraber bu bağlılıklarını fiili desteğe dönüştürmekte zorlanıyorlardı. Dolayısıyla Hz. Ali’nin etrafında güvenebileceği çok az kimse kalmıştı. Mâlik b. Eşter’in de ölümünden sonra Hz. Ali’nin yanında güvenebileceği iki adamı kalmıştı; bunlar da Kays b. Sa‘d ve Ziyâd b. Ebîh’tir.⁵²

Yukarıda isimleri zikredilen Kays b. Sa‘d ile Ziyâd b. Ebîh daha Hz. Ali döneminde iken Muâviye’nin hedefinde yer aldılar. Kays b. Sa‘d’ı sahte mektuplarla görevinden aldırarak Muâviye, Ziyâd’ı da çeşitli vaatlerle ikna etmeye çalışmıştır. İkna yoluyla kendi tarafına çekemeyeceğini anlayan Muâviye bu defa Ziyâd’ı tehdit yoluyla safına çekmeye uğraştı.⁵³ Bu tehditler karşısında Ziyâd: “Şaşılacak şey, şu ciğer yiyen kadının oğlu beni tehdit ediyor! Resûlullah’ın amcasının oğlu, Muhacirler ve Ensar onunla benim aramdadır. Eğer Emîru’l-Mü’minîn’in izin verirse, ciğer yiyen kadının oğlunun hakkından gelirim” diyerek, bu tehditlere boyun eğmeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁴ Ziyâd’ın, o dönemde Muâviye’nin yoğun çabalarına rağmen Hz. Ali’den desteğini çekmemesi ve etrafında kalan nadir yöneticilerden biri olması onun samimi devlet adamlığı ile açıklanabilir. Ziyâd, biat ederek emrine girdiği meşru/resmî halifeye itaat etmeyi ve onu yarı yolda bırakmamayı ilke edinmiştir. Bu tavrı ile sorumluluk sahibi bir devlet adamı profili çizmektedir.

48 Ya‘kûbî, *Târîhu’l-Ya‘kûbî*, 2/142.

49 Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh*, 59-60.

50 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/188.

51 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 57.

52 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 47.

53 İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/332-334.

54 Ya‘kûbî, *Târîhu’l-Ya‘kûbî*, 2/126; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/189; Taberî, *Târîh*, 5/170; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/279; Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tivâl*, 219.

Neticede, Hz. Ömer döneminde genç bir bürokrat olarak tarih sahnesinde boy göstermeye başlayan Ziyâd, Hz. Osman döneminde aldığı vazifelerle tecrübesini artırmış Hz. Ali döneminde ise artık isyan hareketleri ile baş eden bir vali haline gelmişti. Ayrıca, Hz. Ali'yi terk etmeyen ender bürokratlardan biri olmuştur. Çünkü Muâviye, halifenin etrafında ona destek veren akıllı kimselerin hemen hepsini bir şekilde ikna ederek yanına çekmiş ancak aynı başarıyı Ziyâd'da gösterememiştir. Hz. Ali'nin resmî otorite olması kanaatimizce Ziyâd'ı ona bağlayan en önemli sebeplerden biridir. Zira o, Hz. Ali'nin vefatından sonra aynı sadakat ve bağlılığı bu defa Muâviye'ye göstermiştir. Yine kanaatimize göre Ziyâd, kendi çıkarlarını da gözeterik legal otoriteyle karşı karşıya gelmekten sakınmış olmalıdır.

3. Muâviye Döneminde Ziyâd b. Ebîh

Muâviye döneminde Irak, asayiş problemleri ile gündeme gelen ve sık sık isyan faaliyetlerinin görüldüğü sıkıntılı bir bölge idi. Özellikle Basra ve Kûfeliler siyasetle hemhâl olmak suretiyle aşırı derecede politize olmuşlardı. Basra ve Kûfe halklarının siyasetle bu kadar içli dışlı olmalarının ardında, bu şehirlerin sonradan iskân edilmesinin ve farklı kültür ve etnik yapıdaki kabilelerin bir araya getirilmesinin etkisi vardı. Bu yapıyla Irak, her zaman Emevî karşıtı hareketlerin ana merkezi olarak yerini almıştır.⁵⁵

Muâviye, iktidarı ele geçirdiği zaman bu problemleri bölgenin yönetimini Sakîflilere teslim etti. Bu kabile ile Emevî ailesi arasında sıkı bir ilişki vardı ve bu kabile mensupları sert mizaçlarının da etkisiyle halk üzerinde hâkimiyet kurmakta mahir idiler. Emevî ailesi Sakîf kabilesini geçmişte ticaret, siyaset vb. alanlarda kendilerine ortak yapmışlardı. Muâviye de hilafeti esnasında onları siyaset ortağı olarak seçmiştir. Bu sebeple Sakîfli Mugîre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, oğlu Ubeydullah, Haccac b. Yusuf ve Yusuf b. Ömer gibi valiler Emevîlerin en güvendikleri yöneticiler olmuşlar, olağanüstü hâl şartlarıyla bölgeyi yönetmişler ve yöre halkını genelde zor kullanarak, baskıyla Emevî iktidarına boyun eğdirmişlerdir.⁵⁶

Muâviye b. Ebî Süfyân, Mugîre b. Şu'be'yi Hicri 41 yılında Kûfe'ye vali tayin etti.⁵⁷ Mugîre, Kûfe'de müsamahakâr bir yönetim tarzı sergiledi. Asayiş sorunu ve siyasi kutuplaşmanın yaşandığı şehirde tatbik edilen ılımlı bir yönetim halk tarafından kötüye kullanıldı. Nitekim onun yönetiminde Kûfe'de güvenlik problemleri devam etmiştir. Mugîre, şiddete başvurmayı ilke edinmemiş aksine o, düşüncelerini eyleme dönüştürmedikçe insanların görüşlerini ifade etmesini tehlike olarak görmemişti. Bu yüzden o, hiç kimseyi fikrinden dolayı cezalandırmamıştır. Ancak özellikle Hâricîler bu durumu suistimâl etmişlerdir.⁵⁸

Mugîre, Kûfe'de meydana gelen ayaklanmaları önlemek için Şam yönetiminden yardım istemek yerine kabileler arasındaki çekişmeden faydalanma taktiğini uygulamıştır. Bu amaçla birbirine düşman olan Hz. Ali taraftarları ile Hâricîleri karşı karşıya getirmiştir. Böylece, devlet güçlerinin yıpranması önlenmiş ve devlet karşıtı iki güç karşı karşıya getirilerek bir taşla iki kuş vurulmak istenmiştir. Ancak Mugîre yönetimindeki Kûfe'de Hâricî kaynaklı isyan ve

55 İrfan Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997), 121.

56 Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", 121.

57 Taberî, *Târîh*, 5/253.

58 Taberî, *Târîh*, 5/174-175; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/326.

ayaklanmaların ardı arkası kesilmemiştir.⁵⁹

Mugîre b. Şube'nin Muâviye'ye yaptığı en büyük hizmetlerden biri kendisi gibi Sakîfli olan Ziyâd'ı, ona biat etmeye ikna etmesidir. Muâviye, Ziyâd'ı kendi kadrosuna dâhil ettikten sonra bununla da yetinmeyerek onu kendi nesebine geçirmek için harekete geçti. Adından da anlaşılacağı üzere Ziyâd'ın babası kesin olarak bilinmiyordu. Onun, Ebû Süfyân'ın oğlu olduğu, karısı Hint'ten veya Hz. Ömer'den korktuğu için bu gerçeği açıklayamadığı rivayet edilmektedir. Bu rivayet ve iddialardan da cesaret almış olacak ki Muâviye, Ziyâd b. Ebîh ismini Ziyâd b. Ebî Süfyân olarak kayıt altına aldırılmış hemen ardından da Muâviye, yeni kardeşi Ziyâd'ı Basra'ya vali olarak tayin etmiştir.⁶⁰ Muâviye'nin onu kendi soyuna bağlamasında ortada dolaşan iddiaların etkisi elbette olmuştur ama kanaatimizce Muâviye'nin asıl gayesi Ziyâd'ın siyasî tecrübesinden ve üstün zekâsından faydalanmak istemesidir. Çünkü Muâviye'nin, yetenekli ve zeki kimseleri yanına çekmek için her yolu mübâh gören bir yapısının olduğu bilinmektedir.

Ziyâd b. Ebîh, 45/665 yılında Abdullah b. Âmir'in azledilmesi üzerine Basra'ya atanmıştır.⁶¹ Ziyâd, Basra'ya tayin edildiği zaman Mugîre b. Şu'be gibi müsamahakâr bir tavır takınmadı. Onun Basra camiinde okuduğu meşhur hutbesi "Hutbetü'l-Betrâ"dan, şehrin kargaşa ve kaos içinde olduğu anlaşılmaktadır. Basra'da dînî ve siyasî anlayış farklılıklarından kaynaklanan hâdiselerin yanında şehirde soğun, fuhuş, gasp ve yağma gibi bir kaos ortamı hâkimdi. Can ve mal güvenliği kalmamıştı. Ziyâd, kararlı ve sert tedbirlerle bu kaosu bitirmek için önemli adımlar atmıştır. Bu adımların en etkili olanlarından biri de şehirde yatsı namazından sonra sokağa çıkma yasağı uygulamasıdır.⁶²

Emevî yönetimine karşı çıkan Hz. Ali taraftarları üzerinde de etkili olan Ziyâd, Muâviye'nin takdirine mazhar olmuştur. Basra'da uyguladığı sıkıyönetim ve asilere karşı aldığı sert tedbirler sayesinde şehirde huzur ve güven ortamını tesis etti. Bu başarısından dolayı Muâviye, Kûfe'yi de onun hâkimiyetine eklemesiyle⁶³ Ziyâd, Basra'da uyguladığı sert tedbirleri burada da uygulamaya koydu. Bütün tedbirlere rağmen uyarılara kulak asmayanlar ise öldürüldü.⁶⁴ Böylece, Basra ve Kûfe'de uygulanan sıkıyönetim sayesinde başarılı sayılabilecek bir yönetim sergileyen Ziyâd, Muâviye'nin yükünü de büyük oranda azaltmıştır.

Ziyâd, kargaşanın hâkim olduğu Irak bölgesinde sükûneti sağlamak için bölgede sürekli isyan çıkaran Hâricîleri etkisiz hale getirmekle işe başladı. Ziyâd, bu amaçla şiddete dayalı bir yönetim uygulamaya karar verdi. Muâviye'nin genel Irak politikasına uygun bir şekilde Hâricî problemini diğer isyancı grup olan Hz. Ali taraftarları ile çözme yolunu seçti. Onun valiliği döneminde Basra'da Hâricîler tarafından başlatılan ayaklanmalar bizzat şehir halkı tarafından etkisiz hale getirildi.⁶⁵ Basra'dan sonra Kûfe'de ortaya çıkan ayaklanmalar da aynı şekilde Iraklılar tarafından bastırıldı.⁶⁶

59 Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", 127.

60 Taberî, *Târîh*, 5/214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/299-300.

61 Taberî, *Târîh*, 5/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/164.

62 Taberî, *Târîh*, 5/217-218; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/195-196; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/293.

63 Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 210; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/139; Taberî, *Târîh*, 5/232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/317.

64 Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", 130.

65 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/318.

66 Âdem Apak, "Emevîlerin Irak Siyaseti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 106; Ayrıca Bkz: Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 115-130.

Ziyâd, böylece bir taşla iki kuş vurmuş; hem ayaklanmaları bastırmış hem de bunu yönetime karşı birleşme ihtimali olan iki grubu birbirine kırdırarak başarmıştır.⁶⁷

Irak'ta Emevî yönetimine muhalefet eden diğer bir topluluk ise Hz. Ali taraftarlarıdır. Muâviye döneminde Hz. Ali taraftarları ile yapılan mücadele Hâricîlerdeki şiddet boyutuna ulaşmadı. Bunda Muâviye'nin, Hz. Ali taraftarlarına daha yakın davranmasının etkisi olduğu kadar, onlarla Hâricîlere karşı ortak mücadele etmelerinin de tesiri vardır. Bununla birlikte Hz. Ali taraftarlarının Emevî yönetimine karşı husumeti hiçbir zaman bitmemiştir. Hatta bu süreçte yönetime karşı küçük çaplı isyanlara da şahit olunmuştur.⁶⁸

Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân, halîfeliğinin son yıllarında oğlu Yezid'i veliahd tayin etmek istedi. Bu hususta kendisine akıl verenin Mugîre b. Şu'be olduğu rivayet edilir. Ancak Muâviye'nin asıl fikrini merak ettiği ve desteğini almak istediği isim Ziyâd b. Ebîh'tir. Ziyâd'ın desteğini almadan bu kararı uygulamakta zorluk çekeceğini düşünen Muâviye, Ziyâd'ın böyle bir fikre destek olmayacağını düşünerek kararını onun ölümünden sonraya erteledi. Nitekim Muâviye, onun ölümünden sonra oğlu Yezid'i veliahd tayin etti.⁶⁹

Muâviye'nin halîfeliği döneminde Irak'taki sorunlarla başa çıkma görevi Ziyâd b. Ebîh'den sonra oğlu Ubeydullah b. Ziyâd tarafından yürütüldü. Baba oğul Emevî iktidarı için biçilmiş kaftan olarak uzun yıllar Irak bölgesini sıkıyönetim kurallarıyla yönettiler. Bu iki isim Emevî soyundan olmamasına rağmen belki de çoğu Emevî hanedanından daha fazla Emevî devletine hizmet etmiştir. Bu bölgenin toplumsal yapısını iyi okuyan Ziyâd ve oğlu belki de sert tedbirlere başvurmayı bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. Daha önce bölgede görev yapan Mugîre b. Şu'be gibi ağırbaşlı, sakin karakterli yöneticilerin Irak bölgesinde başarılı olamadıkları düşünüldüğünde onların demir yumruk yöntemlerine başvurmaları anlayışla karşılanabilir. Ziyâd b. Ebîh ve oğlu Ubeydullah'ın mizaçlarının sertliğinin yanında yönetim sanatını da iyi bilmeleri, insan psikolojisinden anlamaları, toplum dinamiklerini iyi okumaları gibi etkenler bu valilerin devletin en problemlî yerinde niçin başarılı olduklarını açıklamaktadır.

Halife Muâviye'yi kendisine model alan Ziyâd, insanlarla sağlıklı iletişim kurmuş onların seviyelerine uygun konuşmayı bilmiştir. O, nasihatten anlayanlara tavsiye dilini, uyarıdan anlayanlara ise katı bir dil kullanmış; tehditten anlayanlara tehdit dilini, savaştan anlayanlara da kılıcını kullanmayı ihmal etmemiştir. Ancak onun sertliği ve katılığı yalnızca isyan edenlere karşı idi. Halk arasında yönetime muhalefet göstermeyenlere karşı da merhametli davranmayı göz ardı etmemiştir. Halktan ihtiyaç sahiplerini gözetmiş, onların imarla ilgili eksiklerini gidermiştir.

Muâviye'nin Ziyâd'dan farkı ise bunların yanında onun, parayı da önemli bir ikna aracı olarak kullanmasıdır.⁷⁰ Hatta o, bu hususta aşırıya kaçınca eleştirilmiş, kendini eleştirenlere ise şu cevabı vermiştir: “Meydana gelecek bir savaş, benim bu dağıttıklarımın çok daha fazla maliyete sebep olur.” Ziyâd b. Ebîh'in azatlısı Süleym, bir gün efendisinin şiddet siyasetini övünce Muâviye ona: “Ziyâd'ın kılıcı ile kazandığı başarıların daha fazlasını ben sadece dilimle kazandım”

67 Apak, “Irak Siyaseti”, 105.

68 Apak, “Irak Siyaseti”, 106.

69 Halife Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 1/211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/322; Apak, “Irak Siyaseti”, 108.

70 Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm tarihi, (Emeviler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 37.

sözleriyle cevap vermiştir.⁷¹ Hz. Ali'nin halifeliği döneminde kardeşi Akîl ondan maddi yardım talebinde bulunmuş ancak halife, onun isteğini geri çevirmişti.⁷² Bunun üzerine Akîl de Şam'a giderek Muâviye'den yardım istemiş, o da kendisine 300 bin dinar vermişti.⁷³ Bu rivayetlerden, Muâviye'nin insanları ikna etmek için farklı türden araçları kullandığı anlaşılmaktadır.

Muâviye, kendisi ile valisi Ziyâd'ı kıyasladığı sözlerinde kendisinin yeri geldiğinde ılımlı bir siyaset izleyebileceğini belirtmesine rağmen Ziyâd'ın halkın üzerindeki katı siyaseti karşısında sessiz kalarak bir nevi onu onaylamıştır.⁷⁴ Muâviye'nin bu tavrından, aslında onun için ülkesindeki istikrarın sağlanmış olmasının önemli olduğu; yoksa onun, istikrar ve güveni sağlamada takip edilen yöntemin ne olduğu ile ilgilenmediği söylenebilir.

Netice olarak Muâviye döneminde Ziyâd'ın çok daha rahat hareket ettiği söylenebilir. Çünkü o, daha önce hiçbir halife döneminde elde edemediği güç ve iktidara kavuşmuştur. Muaviye'nin ona sunduğu sonsuz güveni ve yetkiyi boşa çıkarmamış, halifesine gösterdiği şartsız itaat ile onu memnun etmiştir. Muâviye ise, ülkesinin en problemlı bölgelerini ona emanet ederek yükünü hafifletmiştir. Bu arada Arapların iki siyasî dâhisinin birbirine çok benzediğini söyleyebiliriz. Her ikisi de insanları yönetme konusunda mahirdirler. Aynı zamanda her ikisinin de amaçlarına ulaşma ve önlerine çıkan engelleri aşma noktasında her yolu mübâh gören bir anlayışa sahip oldukları söylenebilir.

4. Ziyâd'ın Muaviye Döneminde Hz. Ali Taraftarlarına Karşı Tavrı

Muâviye'nin 41/661 yılında Hz. Hasan ile anlaşarak halifeliğe gelmesiyle birlikte Müslümanlar arasında yaşanan siyasî çekişmeler bitme noktasına geldiği için bu yıla birlik yılı anlamına gelen *Âmû'l-Cemâa* adı verilmiştir. İç çekişmelerle yorgun düşen Hz. Ali taraftarları kerhen de olsa Muâviye'nin yönetimini tanımak zorunda kalmıştır. Muâviye'nin Kûfe'ye gidip onlardan halife olarak biat almasıyla, artık saltanata dönüşmüş olan siyasî alanda İslâm dünyası yeniden birleşmiştir.⁷⁵ Ancak bu birlik Emevî iktidarının Hz. Ali'ye hutbelerde lanet okutması ve onu Hz. Osman'ın katlinden sorumlu tutması ile sarsılmıştır. Yeni halifenin valilerine de aynı politikayı dikte etmesi Hz. Ali'yi sevenleri üzmüş ve bu sorunlu politika özellikle Kûfe'de yönetime karşı ayaklanmaların ana sebebi olmuştur.

Muâviye iktidarına kerhen destek veren Kûfelilerin gönlünde Hz. Ali'ye karşı bir muhabbet her zaman olmuştur. Bu muhabbet nedeniyle iktidara karşı düzenlenen her hareketin içinde yer aldılar. Üstelik Muâviye'nin minberlerde Hz. Ali ve onun ehl-i beytine hakaret ettirmesi Hz. Ali taraftarlarının kendisine olan öfkelerini iyice artırdı. Muâviye, bu vicdansız uygulamayı Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali olarak atadıktan sonra ona, şunları söylemesiyle başlatmıştır: "... Ali'ye sürekli olarak hakaret etmeyi (sebbetmeyi) ve onu kötölemeyi ihmal etmeyeceksin. Osman'a da

71 İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/63; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/219.

72 Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Müsevî el-Alevî er-Radî, *Nehcü'l-belâga*, thk. Muhammed Hasan Nâil (Mısır: y.y., ts.), 346-347.

73 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/182.

74 Apak, *İslâm Tarihi*, 2019, 38.

75 Ali Dadan, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM* 3/5 (2005), 203.

rahmet okuyup sürekli mağfiret dileyeceksin. Ali'nin ve adamlarının ayıplarını her fırsatta ortaya koyacak, onları kötöleyip duracaksın. Osman'ın taraftarlarını sürekli övecek, Ali'nin taraftarlarını ise yere batıracaksın.”⁷⁶ Muâviye'nin, Hz. Ali düşmanlığı üzerine kurduğu saltanatını kendisinden sonra gelen Emevî halifeleri de devam ettirmiş, bu düşmanlık toplum vicdanında Emevîler döneminde onarılmaz bir yara açmıştır. Bu nedenle Hz. Ali taraftarları iktidarlara karşı yapılan en küçük isyan ve başkaldırı hareketlerine gönülden destek vermişlerdir.

Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be, halifesi Muâviye'nin emrini yerine getiriyor ve minberde Hz. Ali'yi kınayan ve Hz. Osman'ı öven ifadeler kullanıyordu. Yine Hz. Ali'nin hakarete uğradığı bir günde Hucr b. Adî: “Allah sizi kötülükle ansın ve size lanet etsin!” diyerek, tepkisini dile getirmiştir. Mugîre de ona: “Ey Hucr! Sultanın gazabına ve cezasına uğramaktan sakın. Sultanın gazabı senin gibileri helak etmiştir”⁷⁷ sözleriyle karşılık vermiş, ancak onun hakkında herhangi bir soruşturma başlatmamıştır.

Mugîre, valiliğinin sonlarına doğru da yine Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında sarf ettiği sözleri tekrarlayınca Hucr b. Adî ayağa kalkarak mescitte bulunan herkesin işitebileceği şekilde Mugîre'ye sert bir karşılık vermiştir. Mescitte bulunanların önemli bir kısmı da Hucr'u destekleyince Mugîre, minberden inip evine kapandı. Kendisine gelip Hucr'a karşı daha sert davranması gerektiğini söyleyenlere de şöyle cevap vermişti: “Ben onu çoktan öldürdüm. Bekleyin ve görün, benden sonra buraya gelecek valiye karşı da aynı tavrı takınmaya kalkışacak ve yeni vali de onu öldürecek. Ben ömrümün sonlarına doğru, ecelimin yaklaştığı bir sırada bu şehrin ileri gelenlerinden ve iyi insanlarından birisini öldürmek istemem.”⁷⁸ Mugîre b. Şu'be'nin bu konuşmasından artık yaşlandığı için Hucr ile uğraşacak gücü kendisinde bulmadığını ve bu işi kendisinden sonra yerine atanacak valiye bırakmayı tercih ettiğini anlıyoruz. Nitekim Mugîre çok geçmeden vefat edecek ve onun yerine atanan Ziyâd b. Ebîh, Mugîre'yi haklı çıkaracaktır.

Mugîre b. Şu'be'nin 50/670 tarihinde vefatından sonra Muâviye, Basra'da başarılı bir yönetim sergileyen ve şehri sükûna kavuşturan Ziyâd b. Ebîh'e Basra'nın yanında Kûfe valiliğini de verdi.⁷⁹ Ziyâd, Kûfe'nin yetkisi de kendisine eklenince Basra'da, Semûre b. Cundeb'i vekil bırakarak buraya hareket etti.⁸⁰

Ziyâd'ın Basra'dan sonra Kûfe'ye de vali olarak atanması başlangıçta Hz. Ali taraftarlarını mutlu etmiş olmalıdır. Çünkü Ziyâd eski bir Hz. Ali taraftarıydı ve ona gönülden bağlı bir komutandı. Mazisindeki Ali sevgisinden dolayı özellikle Kûfe'deki Hz. Ali taraftarları Ziyâd'ın bu şehre vali olmasından da cesaret alarak yönetim aleyhtarı faaliyetlerine hız vermişlerdi. Ancak Ziyâd cephesinde işler eskisi gibi değildi. Artık o, Muâviye'nin memuru ve onun gönüllü bir neferiydi. Ondaki Hz. Ali sevgisi ve muhabbeti Muâviye tarafına kaymıştı. Dahası Ziyâd, Muâviye'nin başında olduğu Emevî hanedanına gönülden hizmet eden önemli bir valiydi.

76 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/243; Taberî, *Târîh*, 5/253-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/326.

77 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/243-244; Taberî, *Târîh*, 5/254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/326; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/229.

78 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/243-244; Taberî, *Târîh*, 5/254-255; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/326-327.

79 Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 1/210; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/346; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/139; Taberî, *Târîh*, 5/234.

80 Taberî, *Târîh*, 5/234; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/228.

Ziyâd b. Ebîh, Kûfe'ye atandığında Hucr b. Adî'yi yanına çağırılmış ve ona şöyle demiştir: “Seni tanıdığımı biliyorsun, ben ve sen Ali’yi severdik. Ama artık durum değişti. Dilini tut, evine kapan, dışarılarda fazla dolaşma. Canının istediği zaman gel şu tahtımda otur. Burası senin meclisin olsun. Bütün ihtiyaçların tarafımdan karşılanacaktır. Beni, seni öldürmek mecburiyetinde bırakma. Aceleci birisi olduğumu biliyorum. Allah aşkına kendini koru. Bu yanlış davranışlardan uzak dur. Şu beyinsizlerle alakayı kes. Korkarım ki seni görüşünden vazgeçirirler.” Hucr da: “söylediklerini anladım” diyerek evine dönmüştür.⁸¹ Ancak Ali taraftarları onu yeniden ikna etmiş ve yönetime karşı faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Ziyâd'ın yukarıda Hucr b. Adî'ye söylediği: “Ben ve sen Ali’yi severdik. Ama artık durum değişti” sözleri aslında bize onun siyasî anlayışı hakkında fikir vermektedir. Ziyâd, bu sözleriyle halifenin artık değiştiğini ve yeni halifeye itaat etmenin kişisel çıkarlar açısından da gerekli olduğunu vurgulamak istemiş olabilir. Eski halifeyi anmanın veya onu geri getirmek istemenin anlamsız bir çaba olacağını Hucr’a söylemeye çalışmaktadır. Ziyâd için önemli olan mevcut siyasî otoritenin meşru olup olmadığı değildir; onun için önemli olan mevcut otoritenin kendisine sunduğu imkânlardır. Eğer siyasî otorite kendisine makam ve mevki sunuyorsa o zaman bu otoritenin hizmetkârı olmamak için hiçbir sebep yoktur.

Ziyâd b. Ebîh Kûfe'ye geldikten kısa bir süre sonra mescitte insanlara hitap etti. Bu konuşmasında bir zamanlar muhibbi olduğu Hz. Ali ve taraftarları aleyhine sözler sarf etti. Muâviye ve Emevî hanedanına karşı çıkanlara müsamaha göstermeyeceğini ve itaat etmeyenleri sert bir şekilde cezalandıracağını söyledi. Muâviye'nin yaptığı gibi Hz. Osman'a Allah'tan bağışlama diledi, katillerini ise lânetledi. Mescitte dinleyiciler arasında bulunan ve Hz. Ali taraftarı olan Hucr b. Adî, bu sert konuşma üzerine kalkarak daha önce Mugîre'ye gösterdiği tepkiyi Ziyâd'a da gösterdi. Ancak Ziyâd, bu ilk çıkışında Hucr'u sadece tehdit etmekle yetindi ve bunun dışında bir şey yapmadan kendisine bağlı bulunanlarla Basra'ya döndü. Yerine de Amr b. Hureys'i vekil olarak bıraktı.⁸² Ziyâd, Kûfe'de bir hâdiseye meydana getirmemesi için Hucr'u da beraberinde Basra'ya götürmek istemiş, ancak Hucr: “Ben hastayım” deyince Ziyâd, ona şöyle cevap vermişti: “Allah'a yemin ederim ki sen dinen, kalben ve aklen hastasın. Eğer bir hâdiseye sebep olursan seni öldürmekten çekinmeyeceğim.”⁸³

Ziyâd, Kûfe'den ayrılıp Basra'ya dönünce yerine bıraktığı Amr b. Hureys de Hz. Ali'ye hutbelerde lanet okumaya devam etti.⁸⁴ Amr, Hz. Ali'ye hakaret etmeyi sürdürünce Ziyâd'ın Basra'da olmasında da cesaret alan muhalif gruplar Hucr b. Adî'nin etrafında toplandılar. Ziyâd ve Amr'ın aksine onlar da mescitte Hz. Ali'yi övüp, Muâviye'yi lânetleyen konuşmalar yaptılar. Daha da ileri giderek minberde konuşma yapan vali vekili Amr b. Hureys'i taşladılar. Saldırıların devam etmesi üzerine Amr b. Hureys, Daru'l İmâreye sığınmak zorunda kaldı. Amr, Hz. Ali taraftarlarının isyanı ile baş edemeyeceğini anlayınca Kûfe'de meydana gelen ayaklanmayı Ziyâd'a mektup yazarak haber verdi.⁸⁵ Mektup kendisine ulaştığında Ziyâd, Kûfe'ye döndü ve Hucr'un da mescitte bulunduğu bir sırada minbere çıkarak son derece sert bir konuşma yaptı. Minberden indikten

81 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/140; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/247; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/224-225.

82 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/140; Taberî, *Târîh*, 5/256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/327.

83 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/270-271; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/230; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/214.

84 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/327-328.

85 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/246.

sonra da mescidin çıkışına görevlileri yerleştirmiş, cemaati dörderli gruplara ayırmıştır. Sonra da bunların her birine âmilini taşıyıp taşlamadıkları hususunda yemin ettirmiştir. Yemin edeni serbest bırakmış, etmeyen ise hapsedmişti.⁸⁶ Ziyâd, Kûfe’de Emevî iktidarına karşı başlatılan ve başında Hucr’un bulunduğu bu ayaklanmayı bastırmadığı takdirde valiliğinin tehlikeye gireceğini anladı. Bu yüzden bir an önce harekete geçerek isyancıların lideri Hucr’u yakalatıp gözetim altında tutması gerekiyordu.⁸⁷

Hucr’un yakalanması uzun sürünce Ziyâd taktik değiştirerek çemberi iyice daraltmaya karar verdi. Bu amaçla Hucr’un mensubu olduğu Kinde kabilesinin lideri Muhammed b. Eş’as b. Kays’ı çağırarak üç gün içinde Hucr’u getirmesini, aksi takdirde hurmalıklarını keseceğini, evini yıkacağını ve kendisini de öldüreceğini söyleyerek onu tehdit etti.⁸⁸ Bunun üzerine Hucr, yukarıdaki olayı öğrenmiş olmalı ki Muhammed b. Eş’as’a haber göndermiş, Ziyâd’dan emân alınarak Muâviye’ye gönderilmeyi talep etmiş olmalıdır.⁸⁹ Muhtemelen Hucr, hiç kimsenin ölümüne sebep olmadığı için Muâviye’nin kendisini affedeceğini düşünüyordu.

Hucr b. Adî’nin emân talep etmesi üzerine Muhammed b. el-Eş’as, Kûfe’nin ileri gelenlerinden bir grup insanı yanına alarak Ziyâd’a gitmiş Hucr’a emân vermesini ve onu Muâviye’ye göndermesini rica etmiştir. Adı geçen şahıslar, Ziyâd’ın taleplerini kabul etmesi üzerine Hucr’u valiye teslim etmişlerdir.⁹⁰ Vali Ziyâd, huzuruna çıkarılan Hucr’a Muâviye’ye yapmış olduğu biatı hatırlatmış, o da bu biata hâlâ bağlı olduğunu beyan etmiştir.⁹¹

Kaynakların naklettiğine göre Ziyâd, Hucr b. Adî ile birlikte on dört arkadaşını da tutuklamıştı.⁹² Ziyâd, bu on dört şahsı Muâviye’ye göndermeden önce haklarında isyan ettiklerine dair bir iddianame hazırladı. Bu iddianameye de Kûfe’nin ileri gelenlerinden yetmiş kişiyi şahit tuttu.⁹³ İddianameyi hazırladıktan sonra Ziyâd, Hucr b. Adî ve taraftarlarını şahitlerin bir kısmı ile beraber Şam’a göndermiştir. Ayrıca, Muâviye’ye bir mektup yazarak Kûfe’yi kaybetmek istemiyorsa Hucr ve arkadaşlarını bu şehre göndermemesini söylemiştir.⁹⁴

Muâviye, Şam’a getirilen Hucr ve arkadaşlarını şehre 12 mil uzaklıkta bulunan Merc-Âzrâ’da hapsedirmiştir.⁹⁵ Halife Muâviye, Ziyâd’ın gönderdiği iddianamenin de etkisiyle Hucr ve taraftarlarını yeryüzünde fesat çıkararak asiler olarak değerlendirmiş ve onların öldürülmesinin

86 Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/152.

87 Mehmet Mahfuz Söylemez, “Hucr b. Adiy hareketi”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/9 (Şubat 2004), 36-37.

88 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/250.

89 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/329; Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî Ebü’l-Arab, *Kitâbü’l-Mihan* (Riyad: Dârü’l-Ulûm, 1404), 1/137; Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tvâl*, 223; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 19/202.

90 Taberî, *Târîh*, 5/264; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/329.

91 Taberî, *Târîh*, 5/264; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/329.

92 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/253; Taberî, *Târîh*, 5/272; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/232-233.

93 Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/226; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/238.

94 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/256.

95 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/256; Taberî, *Târîh*, 5/272; Ebü’l-Arab, *Kitâbü’l-Mihan*, 1/138; Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zeheb*, thk. Esad Dâgir (Kum: Dârü’l-Hicre, 1409), 3/4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/234.

yeryüzünü fesattan kurtaracağına hükmetmiştir.⁹⁶ Kûfe'den gönderilen şahitler de Hucr ve beraberindekilerin isyanlarına ve vali vekili Amr b. Hureys'i taşladıklarına şahitlik etmişlerdir.⁹⁷

Haklarında ölüm cezası verilen Hucr ve arkadaşlarının infazını yerine getirme işini Muâviye cellatlarına vermiştir. Cellatlar, Hucr'un arkadaşlarına, Hz. Ali'den "teberra edip kendisine lânet etmeleri durumunda" bağışlanabileceklerini, aksi takdirde Kûfelilerin haklarındaki şahadetlerine göre kanlarının helal olacağından dolayı öldürüleceklerini bildirmişlerdir. Bu isteğe yanaşmamaları üzerine Hucr b. Adî ile birlikte altı isyancı cellatlar tarafından infaz edilmiştir.⁹⁸ Hucr'un destekçilerinden Abdurrahman b. Hayyân ise eski fikirlerinden vazgeçmediği gibi Muâviye'yi suçlayan sözler söylemesi üzerine Ziyâd'a geri gönderilmiş, Ziyâd da onu diri diri toprağa gömerek öldürmüştür.⁹⁹ Böylece Hucr b. Adî isyanında öldürülenlerin sayısı yediye yükselmiştir. Rivayetlere göre Hucr, öldürülmeden önce cellatlardan iki rekât namaz kılmak için izin istemiştir. Kendisine izin verilince iki rekât namaz kılmış, "vallahi ölümden korktu dememiş olsaydınız bunu uzatırdım" demiştir.¹⁰⁰

Hucr b. Adî hareketi Muâviye'nin hutbelerde Hz. Ali'ye lânet okutması ve onu Hz. Osman'ın kâtili olarak sunması üzerine ortaya çıkmıştır. Muâviye, hatırlanacağı gibi Siffin'de kaybetmek üzere olduğu bir savaşı hakeme götürerek masada kazanmayı bilmiş ve bu olaydan sonra da Şam'da halifeliğini ilan etmişti. O, Hz. Osman üzerinden yürüttüğü siyaseti Hz. Ali düşmanlığı ile devam ettirmiştir. Hz. Ali'yi, halife Osman'ın (r.a) öldürülmesine göz yummakla suçlamıştır. Muâviye, izlediği bu sorunlu politika ile kendisine önemli ölçüde destek bulmuş Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra halife olan oğlu Hz. Hasan'dan halifeliği, tabiri caizse, zorla almıştır. Dolayısıyla Muâviye, zorla ele geçirdiği hilafeti koruma adına tehlike olarak gördüğü Hz. Ali ve muhiplerine karşı acımasız bir siyaset takip etmiştir. Valilerini de aynı siyaseti izlemeleri konusunda teşvik etmiştir. Hz. Ali zamanında koyu bir Ali (r.a) taraftarı olan Ziyâd ise onun vefatının ardından aynı muhabbet ve sadakati -hatta fazlasını- Muâviye'ye göstermiştir. Böylece o, bir zamanlar çok sevdiği Hz. Ali'ye destek olmak için ortaya çıkan harekete kanlı bir şekilde son vermiştir. Bu sayede kendisini nesebine dâhil eden Muâviye'nin en gözde valisi olmayı başarmıştır.

Meseleye Emevî iktidarı cephesinden bakıldığında ise Hucr ve arkadaşlarının hareketi ilerde çıkması muhtemel olayların ayak sesleri olarak görülmüştür. Nitekim Ziyâd'ın, Hucr ve arkadaşlarını yakalatıp Şam'a gönderdikten sonra Muâviye'ye yazdığı mektupta "şayet Kûfe'ye ihtiyacın varsa Hucr ve arkadaşlarını geri gönderme" demesi bunu açıkça göstermektedir.¹⁰¹

96 Taberî, *Târîh*, 5/272-273; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/231.

97 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/238.

98 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/257-258; Taberî, *Târîh*, 5/275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/335.

99 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/262.

100 İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/234; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/258; Taberî, *Târîh*, 5/275.

101 Söylemez, "Hucr b. Adiy hareketi", 46.

Sonuç

Ziyâd b. Ebîh gerek çalkantılı hayatı gerekse valiliği dönemindeki icraatlarıyla Emevî döneminin önemli tarihi şahsiyetlerden biridir. Babasının meçhul olması ve Muâviye'nin nesebine girmesi, siyasî tercihlerinde zikzaklar yaşaması ve Emevî iktidarının belalı şehirlerinde valilik yapması onu ilgi çekici kılmaktadır.

Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde de devlet kademelerinde görev alan Ziyâd, asıl popülaritesini Muaviye zamanında kazanmıştır. Ülkenin kaynayan kazanı olan Irak bölgesinde sekiz yıl süresince halifesinin sadık bir neferi olarak çalışmış ve Emevî devletinin yükünü önemli ölçüde hafifletmiştir. Bölgesinde uyguladığı katı tedbirler ve tavizsiz kararları ile halkın üzerinde mutlak otorite olmayı başarmıştır. Bir zamanlar muhibbi olduğu Hız. Ali'ye karşı genel Emevî politikasına uyararak hutbelerde ona lanet okumayı da ihmal etmemiştir. Aynı hassasiyeti Hız. Ali taraftarlarına da göstererek başta Hız. b. Adî olmak üzere devlete karşı isyan girişiminde bulunan muhalifleri en sert tedbirlerle bertaraf etmiştir.

Siyaset ilmini iyi bilen, hitabet sanatını dâhice kullanan Ziyâd, birçok problemi bu yetenekleri sayesinde alt etmiştir. Tarihe *Hutbetü'l-Betrâ* olarak geçen konuşması isyancıları etkisiz hale getirmede hitabetin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Siyaset ve hitabet alanındaki yeteneğini yönettiği bölgelerde halkın refahı ve çevrenin imarı için de gösterdiğini söylemek mümkündür. Hız. Ali taraftarlığından Muâviye taraftarlığına geçişte yaşadığı fikir değişikliğini zekice manevraları ve başarılarıyla örtmeyi bilmiştir. Ziyâd, meşru halifesine gösterdiği mutlak sadakat ve bağlılık duygusuyla görevlerini yürütmüş tam bir devlet adamı duruşuyla da tarihe adını yazdırmıştır.

Kaynakça

- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm tarihi, (Emeviler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 18. Basım, 2019.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 20. Basım, 2018.
- Apak, Âdem. "Emevîlerin Irak Siyaseti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 103-128.
- Aycan, İrfan. "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/ (1997), 119-141.
- Aycan, İrfan. "Muâviye b. Ebû Süfyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aycan, İrfan. "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 480-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Züheyl Zekkâr - Riyâd ez-Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebe el-Hilâl, 1988.

Dadan, Ali. "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri". *İSTEM* 3/5 (2005), 203-221.

Demircan, Adnan. *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Dîneverî, Abdülmenâm Âmir. *el-Ahbârü't-tvâl*. Kâhire: Dâru'ihyâi'l-kütübi'l-arabi, 1960.

Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî. *Kitâbü'l-Mihan*. 1 Cilt. Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1404.

Gömbeyaz, Melek Yılmaz. *Ziyâd b. Ebîh Hayatı, Şahsiyeti, Devlet Adamlığı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Halife Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 1 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1397.

Hamevî, Yâkût b. Abdullah el-. *Mu'cemu'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

İbn Asâkir, Ebû Muhammed Bahâüddîn el-Kâsım b. Alî b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Garame. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî. *Târîh-u İbn Haldûn*. thk. Halil Şehade. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1408.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefayâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1424.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-İmâme ve's-Siyâse*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ökkâşe. 1 Cilt. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti lilkitâb, 1992.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Muhtasar Târîhi Dimaşk*. thk. Rûhî Nuhâs vd. 29 Cilt. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1402.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-hanci, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1412.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Abdullah el-Kâdi. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415.

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târîh*. 6 Cilt. Bursaîd: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürücü'z-zeheb*. thk. Esad Dâgir. 4 Cilt.

Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.

Radî, Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Mûsevî el-Alevî er-. *Nehcü'l-belâga*. thk. Muhammed Hasan Nâil. Mısır: y.y., ts.

Sallabî, Ali Muhammed. *ed-Devletü'l-Emeviyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1429.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. Şam: Dârü'r-risâle el-Âlemiyye, 1434.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Hucr b. Adiy hareketi". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/9 (Şubat 2004), 31-48.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ'*. thk. Hamdi Demirdâş. 1 Cilt. Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'd-Türâs, 1387.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Halil Mansûr. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419.

Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Muhakkiklerden bir grup. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405.

Dr.
Ahmet NALCI

ahmetnalci@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1232-702X>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

30/12/2020

Kabul edildi. / Accepted

21/01/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.850064>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Gayretlerinin Taşraya Yansıması: Adıyaman, Besni ve Kâhta Erkek Rüşdiyeleri Örneği

Reflection of Modernization Efforts in Ottoman Education to the Country: Example of Adıyaman, Besni and Kâhta Male Rushdiye Schools

Öz

Osmanlı Devleti, 18 ve 19. yüzyıllarda yaşadığı sarsıntılardan sonra her alanda ıslah ve modernleşme girişiminde bulunma gereksinimi duymuştur. Bu alanların başında ise yeni bir nesil inşa etme konumunda bulunan eğitim gelmektedir. Öncelikle başkentte başlayan eğitimi modernleştirme çalışmaları, bilhassa 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra taşraya yansımaya başlamıştır. Bu çalışmaların taşrada görüldüğü ilk alan ise orta dereceli okul seviyesinde olan rüşdiyeler olmuştur.

Rüşdiye mekteplerinin açıldığı bölgelerden birisi de 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Mamuratülaziz vilayetinin Malatya sancağına bağlı durumda bulunan Hısnımansur, Besni ve Kâhta kazalarıdır. Günümüzde Adıyaman ili sınırları içinde kalan bu üç kaza merkezinde açılan rüşdiye mektepleri, bölgenin modern okullar ile tanışmasını sağlamıştır. Çalışmamızda bu rüşdiye mekteplerinin kuruluş ve faaliyetleri incelenerek modern eğitim konusundaki problemler ve bu problemlere karşı üretilen çözüm yolları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Tarihi, Osmanlı Devleti, Modernleşme, Adıyaman, Rüşdiye.

Abstract

The Ottoman Empire felt the necessity to attempt improvement and modernization in every field after the turmoil happened in the 18th and 19th centuries. One of these fields is education, which is a leading position to build a new generation. The modernization studies of education, which started especially in the capital, started reflecting to the provinces after the 1869 Education Regulation. The first

ATIF: NALCI, Ahmet, "Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Gayretlerinin Taşraya Yansıması: Adıyaman, Besni ve Kâhta Erkek Rüşdiyeleri Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (33-61)

CITE: NALCI, Ahmet, "Reflection of Modernization Efforts in Ottoman Education to the Country: Example of Adıyaman, Besni and Kâhta Male Rushdiye Schools", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (33-61)

area where these studies were seen in the provinces was Rushdiye schools referred to secondary school.

Some of the regions where Rushdiye schools were opened are the Hısnımmansur, Besni and Kâhta districts, which were dependent on Malatya sanjak of the Mamuratülaziz province in the late 19th and early 20th century. The secondary schools opened in these three city centers within the borders of Adıyaman today enabled the region to meet modern schools. In our study, the establishment and activities of these secondary schools are examined and the problems in modern education and the solutions to these problems are evaluated.

Keywords: History of Education, Ottoman Empire, Modernization, Adıyaman, Rüşdiye.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda gerçekleştirdiği modernleşme hamlelerinin en önemli alanlarının başında şüphesiz eğitim gelmektedir. Sivil anlamda eğitimde modernleşme çabalarına ise rüşdiye mektepleri ile başlanılmıştır. Sıbyan mekteplerinin üstünde yüksekokullara hazırlayıcı bir kurum olarak tasarlanan rüşdiye mekteplerinin ilki II. Mahmud Dönemi'nde açılan "Mekteb-i Maarif-i Adli" olarak kabul edilmektedir. Hem devlet memuru yetiştirmek hem de mevcut memurların niteliklerini yükseltmek hedefleri ile kurulan bu mektep modern manadaki ilk orta dereceli sivil okuldur¹. 1847 yılında Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin İstanbul'da pilot olarak iki rüşdiye mektebi açması, bunlardan müspet neticeler alınması üzerine İstanbul'un farklı semtlerinde 5 adet yeni rüşdiye mektebi tesis edilmesi ve 1848 yılında rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Darulmuallimin'in açılması rüşdiye mekteplerinin gelişimini hızlandıran gelişmeler olmuştur².

Rüşdiye mekteplerinin taşra sathına yayılabilmesi ise daha çok 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra gerçekleşebilmiştir. Bu nizamnamede rüşdiye mekteplerinin plan, program ve ders müfredatının çerçevesi belirlenmiştir³. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi yayılmayı olumsuz etkilese de 1880'li yıllarda hem evkaf-ı münderisenin⁴ maarife

-
- 1 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, TTK, Ankara, 1999, s. 92; Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-* (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 24.
 - 2 Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 236-237; M. Cevat, age, s. 34-36; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 65.
 - 3 Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 79; M. Cevat, age, s. 427-429; Kodaman, age, s. 93.
 - 4 Evkaf-ı münderise, hayat şartlarının değişmesiyle amaçları ortadan kalkan, yararlananları kaybolan ve gelirleri sarf olunacak hayır müesseseleri mevcut olmayan vakıflar için kullanılan bir kavramdır. Osmanlı yöneticileri, tahsis edildiği hayır müesseseleri mevcut olmayan, bir tarafa şart edilmemiş bulunan ve yararlananları ortadan kaybolmuş olduğundan fırsatçılara yem haline gelmiş olan vakıfların gelirlerine yeni bir yön vermeyi uygun bulmuşlardı. Böylece bu gelirlerden eğitim gibi önemli bir alanda yararlanma imkânı oluşturulmuştu; Yakup Karataş, "Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkaf-ı Münderisenin Maarife Terki", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 57, Erzurum, 2016, (ss. 1839-1867), s. 1841.

kazandırılması hem de alınan vergilerden maarife ayrılan oranın artırılması rüşdiyelerin yayılmasını hızlandırmıştır⁵. Nitekim II. Abdülhamid Devri'nin sonlarına doğru imparatorluk genelindeki rüşdiye sayısı 619'a, bu mekteplerde okuyan öğrenci sayısı ise 40.000 civarlarına yükselmiştir⁶. Çalışmamızın kapsadığı yıllarda Malatya Sancağı'na bağlı olan Adıyaman (Hısnımansur), Besni ve Kâhta kazaları⁷ da bu dönemde rüşdiye mektebi ile tanışarak modern eğitimin ulaştığı yerleşim yerlerinden olmuştur. Besni'de 1871, Adıyaman'da 1874⁸, Kâhta'da ise 1882 yılında⁹ rüşdiye mektebi açılmıştır.

Bu çalışmada Adıyaman, Besni ve Kâhta rüşdiyeleri incelenerek Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın son dönemlerinde başlattığı eğitimde modernleşme girişiminin taşrada hangi ölçüde hayata geçirilebildiği tartışılacaktır. Tarihsel yöntemin tercih edildiği bu çalışma ile modern eğitimin önündeki problemler saptanacak; eğitimin bina, öğrenci, öğretmen, ders araç gereci gibi her bir boyutuyla ilgili değerlendirme yapılacaktır.

1. Adıyaman (Hısnımansur) Rüşdiye Mektebi

Adıyaman'da bir rüşdiye mektebi açılmasıyla ilgili ilk karar 1870 yılında Diyarbekir valiliği tarafından alınmıştır¹⁰. Bu kararın akabinde, 1871-72 (H. 1288) yılı Diyarbekir Salnamesi'nde mektebin ismi yer almaktadır ve bu durum okulun açıldığına işaret etmektedir¹¹. Rüşdiye'nin resmî açılışı ise 1874'te yapılmıştır¹². Ancak 1875-76 (H. 1292) salnamesine kadar kayıtlarda herhangi bir muallim ismi yer almamıştır. Buradan anlaşılan, açılan okulun uzun bir süre muallimsiz kaldığı veya yerel çabalarla istihdam edilen kadrosuz bir muallim tarafından idare edildiğidir. İhtimal, okulun bunca yıl resmî olarak açılmama sebebi, bir muallim ve bevvaba maaş verecek ve okulun masraflarını karşılayacak bir gelir kaynağı oluşturulamamasıdır. Nitekim okula ilk atanan muallim olan Şeyh Mehmed Efendi'nin tayini ile ilgili bir belgede¹³, tayin ile beraber maaşlarıyla ilgili kaynak sorununun da nasıl çözülmüş olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda, muallim ve bevvap

5 Rüşdiye mekteplerinin taşrada yayılması konusunda en büyük problemlerin başında gelen finans sorunu ve bunun aşılması için yapılan maarif yetkililerinin ürettiği çözümler için bkz. Ahmet Nalcı, Doğan Gün, "Modernleşme Yolunda Osmanlı Devleti Maarifinin Finansman Sorunu: Malatya Rüşdiyesi Örneği", *History Studies*, C. 10, S. 1, Şubat 2018, (101-123).

6 Kodaman, age, s. 105.

7 Adıyaman, Besni ve Kâhta kazalarının bu çalışmanın zaman kapsamına tekabül eden dönemdeki idari taksimatı için bkz. Ahmet Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 46-52.

8 *Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İ'dadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği (1310-1311)*, Dersaadet, Matbaa-i Amire, s. 39-40.

9 *Sâlnâme-i Vilâyet-i Mamûratülaziz (SVM)*, H. 1301, s. 95.

10 *Diyarbekir Gazetesi* (16 Şubat 1871)'den aktaran Talip Atalay, Diyarbekir Vilayeti'nde Hısnımansur, Kâhta ve Besni, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu (8-10 Eylül 2006)*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, Adıyaman, 2008, s. 168.

11 *Sâlnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir (SVD)*, (H. 1288), s. 126.

12 *Maarif İstatistiği 1310-1311*, s. 40.

13 Buna göre öğrencisi az olduğundan muallim-i saniliği lağv edilen Kudüs Mektebi Rüşdiyesi mualliminin maaşı, yerel idare tarafından Hısnımansur muallim-i sanisi olarak seçilen Şeyh Mehmed Efendi'ye; Bosna vilayetine bağlı Akhisar'ın sibyan mektebine dönüştürülen rüşdiye mektebi muallim maaşından 80 kuruşun da, mahalli idare tarafından seçilecek olan bevvaba maaş olarak verilmesi kararlaştırılmıştır; BOA. MF. MKT., 475/58 (02 S. 1291/22 Mart 1874).

maaşlarına kaynak bulunmuş, muallim olarak görevlendirilen Şeyh Mehmed Efendi'ye 110 kuruş¹⁴ okulun masrafları için ise zuhurat tertibinden yıllık 600 kuruş tahsis edilmiştir. Böylelikle okul, 1874-75 (H. 1291) yılında 25 öğrenci¹⁵ ile Musalla Caddesinde¹⁶ eğitim-öğretim hayatına başlamıştır. Okul öğrencileri için Maarif Nezareti'nden istenen kitap, harita ve risaleler de 1875 ve 1876 yıllarında merkezden gönderilmiştir¹⁷.

1878 yılında Muallim-i Sani Mehmed Efendi vefat etmiş yerine imtihan sonucunda Seyyid Efendi geçmiş ve “numune hatt yazısı” da merkeze gönderilmiştir¹⁸. Malatya Rüşdiyesi Muallimi Ebubekir Efendi gibi Mehmed Efendi'nin de görevi başında vefat etmesi kayda değerdir. Seyyid Efendi'nin gayretleriyle öğrenci mevcudunda bir kıpırdanma olmuştur. Mektebin öğrenci sayısı 1881'de 26 iken, 1882 ve 1883 yıllarında 31'e ve 1884 yılında 35'e yükselmiştir¹⁹.

Buna rağmen, yıllar geçtiği halde Hısnımansur Rüşdiyesi'nin tam olarak istenen seviyeye getirilememesi nezaret ve vilayette problem olmuştur. Bu duruma yol açan en büyük nedenin bu yıllardaki öğretmen yetersizliği yanında, Hısnımansur halkının da okula yeterli ilgiyi göstermemiş olduğu anlaşılmaktadır. Kasaba zenginleri okulun önemini yeterince takdir edemeyip çocuklarını göndermede yeterli istek göstermemekte, fakirlerin ise çalıştırmak yerine çocuklarını okula gönderme imkânına sahip olmamaları okula ilgiyi azaltmaktadır. Ayrıca yöredeki erken evlenme ve yüksek başlık paraları gibi faktörler de sermaye sağlamak üzere insanları erken yaşlarda çalışmaya zorlamakta, çocuklar rüşdiyeye devam edecekleri yaşta gelecek planlarına hazırlık yapmak zorunda kalmaktalardı²⁰. Okulun açılışından itibaren 15 yıl geçmiş olmasına rağmen öğrenci sayısının 30 civarlarında seyretmesi Nezaret'in dikkatini çekmiştir. 1889 yılına ait bir belgede Kâhta, Hekimhan, Keban Ma'deni ve Besni ile birlikte Hısnımansur rüşdiyelerinde beklenen gelişmelerin olmadığından bahisle buralarda kaçır hane ve sıbyan mektebi olduğu bilgilerinin gönderilmesi istenmiştir²¹. Maarif Nezareti bu bölgelerdeki hane ve sıbyan mektebi sayısını istemiştir ki, hedeflenen gelişmeyi gösteremeyen rüşdiyelerden yeterli hane ve sıbyan mektebi sayısı olmayan

14 BOA. MF. MKT., 17/3, (28 Z. 1290/18 Şubat 1874); Bu belgede, dikkat çeken bir unsur da maaşı Hısnımansur Rüşdiyesi muallimine aktarılan Kudüs Rüşdiyesi muallim-i sanisi Muhsin efendi ile ilgilidir. Muhsin Efendi görevini layıkıyla yapmamakta, hareketleri beğenilmemekte ve yapılan uyarıları da dinlememektedir. Buna rağmen bu vakte kadar görevine devam etmiş olması ise Müftü efendinin akrabası olduğundandır. Ama artık yerinin değiştirilmesi “vücub-ı kat'i” bir hal almıştır; bkz. agb. Görüleceği üzere, tanıdık ve hatır-gönül ilişkilerinin devrede olmadığı bir zaman dilimine rastlamak çok zordur.

15 *SVD*, (H. 1292), s. 129; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye (SDA)*, (H. 1292), s. 158; Salname kayıtları bir önceki yıla ait olduğundan 1291 yılını esas aldık. Ayrıca, tebliğinde Hısnımansur Rüşdiyesi'nin açılışına yer veren Atalay, bu konuda şunları yazmıştır: “Salname kayıtlarına göre 5 yıl boyunca, yani 1870'ten 1876 yılına kadar öğretmen ataması yapılamadı. 1876 yılında ilk öğretmen ataması yapılarak 30 öğrenci ile öğretime başladı.”; Talip Atalay, *agm*, s. 169. Büyük olasılıkla Atalay, bizim yukarıdaki dipnotlarda verdiğimiz kaynakları görmemiştir.

16 *SVM*, H. 1312, Nüfus Nezareti Kısmı, s. 20; Said Öztürk, “Osmanlı Döneminde Adıyaman'ın Sosyal ve Ekonomik Özellikleri”, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu (8-10 Eylül 2006)*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, Adıyaman, 2008, s. 142.

17 BOA. MF. İBT., 9/22, (6 Za. 1293/23 Kasım 1876); BOA. MF. İBT., 9/59, (13 Za. 1293/28 Kasım 1876); BOA. MF. MKT., 27/197, (28 Ra. 1291/4 Mayıs 1875).

18 BOA. MF. MKT., 41/42, (17 B. 1293/7 Ağustos 1876).

19 BOA. MF. İBT., 20/19, (21 C. 1319/5 Ekim 1901).

20 Atalay, *agm*, s. 169.

21 BOA. MF. MKT., 105/90, (26 Ca. 1306/28 Ocak 1889).

rüşdiyelerin lağvına, diğerlerinin de ıslahına karar verilebilsin. Nitekim bu görüşmelerden sonra Kâhta Rüşdiye Mektebi'nin lağvedilmesine karar verilmiş, okulun Muallim-i Sanisi Mehmed Efendi ise Hısnımansur Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine tayin olmak istediğini vilayet maarif müdürlüğüne bildirmiştir²². Bu arada, Besni Rüşdiyesi Muallim-i Sanisi Hüseyin Efendi de maaşının yeterli olmadığı ve havasına uyum sağlayamadığı gerekçesiyle Hısnımansur muallim-i saniliğine tayin istemiş; ancak daha önce gelen talepler olduğu için kendisine olumsuz cevap verilmiştir²³.

1890 yılında, Mamuratülaziz Valisi, Maarif Nezareti'ne yazdığı yazıda bu yörelerdeki okulların büyük beklentilerle açıldığını ve ıslah edilmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Şimdiye kadar istenen seviyede olmasa bile rüşdiye mektebinin yöre halkının aydınlanmasına yardımcı olduğunu dile getiren Vali, Hısnımansur muallim-i saniliğine de Mustafa Efendi'nin tayin edilmesini talep etmiştir²⁴. 1890 (H. 1307) Salnamesinden de anlaşıldığı kadarıyla bu göreve Mustafa Efendi getirilmiştir²⁵. Yukarıda geçtiği üzere Hısnımansur muallimliğine birçok talip olmuştu. Mustafa Efendi'nin bu göreve atanması, yerel idarecilerin onay verdiği isimlerin merkezce de tasdik edildiği anlamı taşımaktadır.

1890'lı yıllar Hısnımansur Rüşdiyesi'nin en verimli yılları olarak dikkat çekmektedir. Bunda en büyük etken, nezaretin ıslah çalışmaları ile birlikte Kâhta Rüşdiyesi'nin kapatılması ve bunun neticesinde bu bölge öğrencilerinin Hısnımansur Rüşdiyesi'ne kayması olmuş olmalıdır. Zira 1890'da 35 olan öğrenci sayısı 1891'de bir anda 50 oluvermiştir²⁶. Öğrenci sayısı artınca, Hısnımansur kazası idarecileri, muallim-i saninin artık tüm derslere yetişemediğini ve rika dersine vakti kalmadığını ifade ederek okula bir rika mualliminin tayin edilmesi lazım geldiğini belirtmişlerdir. Ancak gelen cevapta şu an -100 kuruşluk dahi olsa- yeni bir muallime maaş verilecek bütçe olmadığı söylenmiş, maaş sorununa mahalli olarak çözüm bulunduğu takdirde, bir rika mualliminin göreve başlamasının uygun olacağı söylenmiştir²⁷. Dolayısıyla rika mualliminin göreve başlaması gecikmiştir.

Okulun öğrenci sayısının artışı ile birlikte Şakir Efendi, muallim-i evvel olarak tayin edilmiş ancak okulda kısa bir süre görev yapmıştır²⁸. Salnamedeki rakamlarla birebir uyuşmasa da Maarif Nezareti İstatistikleri okul hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Bu istatistiklere göre 1893 yılında öğrenci sayısı 52'ye yükselmiştir. 1894-95 yılı ile 1895-96 yılı verileri karşılaştırıldığında okula yeni dâhil olanların ve okulu terk edenlerin sayısındaki büyük farklılık dikkat çekmektedir. 1894-95 yılında okula yeniden dâhil olan öğrenci sayısı 19, yıl içinde okulu terk eden sayı ise 13 iken 1895-96 yılında okula dâhil olan 3, terk eden de yine 3'tür. 1894-95 yılında diploma almayı hak eden öğrenci sayısı 11, gelecek yıla devren kalan öğrenci sayısı 47 iken 1895-96 yılında diploma almayı başaran öğrenci sayısı 4 olmuş, neticede gelecek yıla devreden öğrenci sayısı 43

22 BOA. MF. MKT., 113/41, (19 S. 1307/14 Ekim 1889).

23 BOA. MF. MKT., 113/91, (6 Ra. 1306/10 Kasım 1888). Belgenin tarihi Başbakanlık Devlet Arşivleri'nin kataloglarında bu şekilde verilmiş, ancak yazışmalar daha sonraki tarihlerde -R. 10-19 Teşrin-i Evvel 1305/18-27 Ekim 1889- yapılmıştır.

24 BOA. MF. MKT., 117/56, (18 Ş. 1307/30 Mart 1890).

25 SVM, H. 1307, s. 61.

26 SVM, H. 1308, s. 65; SVM, H. 1310, s. 119. Salname bilgilerin geçen yılı gösterdiği unutulmamalıdır.

27 BOA. MF. MKT., 127/49, (14 Ş. 1308/25 Mart 1891).

28 SVM, H. 1310, s. 119.

olmuştur. Memur ve öğretmen sayısı 1894-95 yılında 1 iken 1895-96 yılında 2'ye yükselmiştir²⁹. Bu artış muallim Cemal Efendi'nin göreve başlamasıyla ilgili olmalıdır. Zira kayıtlarda, Ahmed Cemal Efendi'nin 10 Kasım 1896 (29 Teşrinievvel 1312) tarihinde 85 kuruş maaşla Hısnımansur Kazası Mekteb-i Rüşdiyesi hüsn-i hat muallimliğine tayin olduğu kaydedilmiştir³⁰.

Öğrenci sayısı 1897'de kendi zirvesini görmüş ve 59 olmuştur³¹. Bu durum karşısında Hısnımansur Kaymakamlığı, Maarif Nezareti'ne bir arzuhal yazarak Muallim-i Sani Mustafa Avni Efendi'nin muallim-i evvel olmasını talep etmişlerdir. Yaklaşık sekiz senedir okulda ikinci öğretmen olarak bulunan Mustafa Avni'den “*iffet ve istikamet sahibi fart-ı himmet ve mezid-i liyakat ki hassail-i merğube ile behiy'ül-emsali temyiz ve tehayyüz etmiş ve ma'lumat-ı ilmiye ve fenniyesinden dolayı da cidden en ali sitayişlere seza bulunmuş olan mekermetlü Mustafa Avni Efendi*” diye bahseden kaza idarecileri, okulun gelişerek öğrenci sayısının 60'a kadar yükselmesinde Mustafa Avni Efendi'nin yaptığı gayretli çalışmaların ve teşviklerin etkili olduğunu belirtmişlerdir. Bu girişten sonra Mustafa Avni Efendi'nin “kendi hizmet-i vakıasını takdiren ve kendisini taltifen muallim-i evveliğe terfi' ve ta'yin” edilerek bu kaza muallim-i evveliğine mahsus 500 kuruşluk maaşın maarif bütçesine dâhil edilmesini istemişler; bu sayede muallimin perişanlıktan ve sefaletten kurtulacağını ifade etmişlerdir. Maarif-i Umumiye Nezareti ise verdiği cevapta, Mustafa Avni Efendi'nin mahallince seçilen muallim-i sanilerden olduğunu ve Darümuallimin mezunu olmadığını, dolayısıyla muallim-i evveliğe terfiinin mümkün olmadığını söyleyerek eski maaşıyla istihdam edilmesi gerektiğini belirtmiştir³². Satır aralarından anlaşıldığı kadarıyla kaza idarecilerinin Mustafa Avni Efendi'yi bu göreve getirmek istemelerinin sebebi, bir makam tevdi etmekle birlikte muallim maaşının da artmasını sağlamaktır. Ancak bu yıllarda maarifin en büyük sorunu ülkenin yaşadığı mali zorluklardır. Bu durum da haliyle taşraya yansımakta, eğitim

29 *Maarif Umumiye Nezareti Celilesi İstatistiki (1310-1311)*, s. 40; *Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiki (1311-1312)*, *Darul-Hilafetül'Aliyye, Matbaa-i Amire*, s. 41; Hülâsa defterlerindeki rakamlar da Maarif İstatistikleri ve salnameleri büyük oranda doğrulamaktadır. Örneğin 1894-1895 yılına ait 4 farklı 3 aya ait hülâsa defterinde öğrenci sayısı 50, 44, 52, 55; BOA. MF. İBT., 37/45, (13 Z. 1311/17 Haziran 1894); BOA. MF. İBT., 39/113, (14 Ra. 1312/15 Eylül 1894); BOA. MF. İBT., 41/10, (18 C. 1312/17 Haziran 1312); BOA. MF. İBT., 43/88, (16 N. 1312/13 Mart 1895); 1895-1896 yılında 54; BOA. MF. İBT., 51/8, (29 L. 1313/13 Nisan 1896); 1901-1902 ders yılında 55'tir; BOA. MF. İBT., 115/15, (15 Z. 1319/25 Mart 1902). Bu rakamlara göre okulun ortalama öğrenci mevcudunu hesapladığımızda karşımıza 51,6 rakamı çıkmaktadır. Ayrıca bkz. Tablo 1. (Hısnımansur Rüşdiyesi Personeli ve Öğrenci Sayısı). Bununla birlikte hülâsa defterlerinin hazırlanıp düzenli olarak merkeze gönderilmesinde sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira 1878 yılında, Diyarbakır vilayetine gönderilen yazıda Hısnımansur ile birlikte Mardin rüşdiyesi öğrenci devam durumlarının merkeze ulaştığı, ancak bundan sonra merkezden gönderilen “matbu' jurnal varaka hülâsa cedveli'nin” muntazaman doldurulması gerektiği ifade edilmiştir; BOA. MF. MKT., 56/15, (29 R. 1295/2 Mayıs 1878). 1879 yılında ise nezaret doğrudan Hısnımansur Rüşdiyesi muallimini muhatap alarak bir yazı göndermiştir. Bu yazıda başkente ulaşan öğrenci devam jurnallerinde öğrenci sayısı, sınıfları ve dersleri gösterilmemiş olduğunu ve bundan sonra hangi sınıflarda kaç öğrencinin okuduğunu ve hangi derslerin okutulduğu bilgilerinin tam doldurulması gerektiğini bildirmiştir; BOA. MF. MKT., 63/106, (26 B. 1296/16 Temmuz 1879).

30 Ramazan Çelem, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Malatya Doğumlu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 125; BOA. MF. İBT., 60/20, (17 Za. 1314/19 Nisan 1897). Bahsi geçen Ahmed Cemal Efendi, *Maarif Salnamesinde Cemal Efendi olarak zikredilmiştir*; bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (SNMU)*, H. 1316, s. 1171.

31 *SNMU*, H. 1316, s. 1171.

32 BOA. MF. MKT., 364/60, (10 Ra. 1315/9 Ağustos 1897).

öğretimi de olumsuz olarak etkilemektedir. Öğretmen maaşları da bu durumdan nasibini almaktadır. Muallimler arasındaki statü farklılığı da maaşlara aksetmekte rika muallimi, muallim-i sani'den; muallim-i sani de muallim-i evvelden düşük maaş almaktadır. Dolayısıyla, kaymakamlık, Mustafa Avni'yi muallim-i evvelliğe terfi' ettirerek fakir ve perişan haline son vermeyi arzu etmiştir.

Okul, böylece, 1900'lü yıllara Mustafa Avni Efendi'nin muallim-i saniliğiyle girmiştir. Abdülhamid devrinin sonu yaklaşırken Mustafa Avni Efendi, Keban Rüşdiyesi'ne atanmış³³, yerine ise 1906-1907 ders yılında Hacı Hüseyin Efendi geçmiştir³⁴. Aşağıdaki tablo rüşdiye mektebinin II. Abdülhamid devrindeki durumunu yansıtmaktadır:

Tablo 1. II. Abdülhamid Yıllarında Hısnımansur (Adıyaman) Rüşdiyesi Personeli ve Öğrenci Sayısı

Yıl	M. evvel	M. sani	Rika M.	Bevvab	Talebe
1875-1876 ¹		Şeyh Mehmed Ef.			25
1876-1877 ²		Şeyh Mehmed Ef.		Mehmed Ali Ef.	30
1877-1878 ³		Şeyh Mehmed Ef.		Mehmed Ali Ef.	30
1883-1884 ⁴					33
1884-1885 ⁵		Seyyid Ef.		Ali Ef.	34
1885-1886 ⁶		Seyyid Ef.		Ali Ef.	34
1886-1887 ⁷					35
1887-1888 ⁸					25
1888-1889 ⁹		Seyyid Ef.		Ali Ef.	30
1890-1891 ¹⁰		Mustafa Ef.		Ali Ef.	
1891-1892 ¹¹		Mustafa Ef.		Ali Ef.	35
1892-1893 ¹²	Şakir Ef.	Mustafa Ef.		Ali Ef.	50
1894-1894 ¹³	Şakir Ef.	Mustafa Ef.		Ali Ef.	55
1898-1894 ¹⁴		Mustafa Ef.	Cemal Ef.		59
1899-1900 ¹⁵		Mustafa Ef.	Cemal Ef.		49
1900-1901 ¹⁶		Mustafa Ef.	Ahmed Cemal Ef.		52
1901-1902 ¹⁷		Mustafa Ef.	Ahmed Cemal Ef.		44
1903-1904 ¹⁸		Mustafa Ef.	Cemal Ef.		57
1907-1908 ¹⁹		Hacı Hüseyin Ef.		Hüseyin Ef.	54

Meşrutiyet yılları Hısnımansur Rüşdiyesi'nin hem artık muallim-i evvele hem de yeni bir

33 BOA. MF. İBT., 191/93, (1 Ca. 1325/12 Haziran 1907); BOA. MF. MKT., 1002/40, (14 Ca. 1325/25 Haziran 1907).

34 SNMU, H. 1321, s. 652; *SVM* H. 1325, s. 99.

binaya kavuşacağı yıllar olacaktır. Meşrutiyet'in ilk yılı olan 1908'de halen Hacı Hüseyin Efendi'nin muallim-i sani olarak görevinde devam ettiği anlaşılmaktadır³⁵. 1909 yılında ise muallim-i sani olarak Mehmed Habib Efendi görevi devralmıştır³⁶.

1909-1910 ders yılında bir taraftan yeni rüşdiye mektebi binası yapımının ihalesine gidilirken³⁷ diğer yandan da Vilayet Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne yazılar yazılarak 3.000 hanelik kasabalarındaki rüşdiyeye bir muallim-i evvel tayin olunmasını, diğer türlü çocukların eğitimden yeterince "müstefid olamadığını" dile getirmişlerdir³⁸. Maarif Nezareti de bu isteği makul karşılamış, nihayet 1912 yılında bir muallim-i evvel tayin edilmiştir. Bu muallim 1883 doğumlu Darümuallimin-i İbtidaiye mezunlarından Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi burada aylık 500 kuruş maaş alacaktır. Mustafa Efendi'nin yardımcılığını ise Muallim-i Sani Ahmed Efendi yapacaktır. 1893 doğumlu ve idadi çıkışlı olan Ahmed Efendi'nin alacağı aylık ise 300 kuruştur. Okulun artık ayrı bir hat muallimi vardır. Ömer Mazhar Efendi ismindeki bu muallim ise 1877 doğumlu olup aylık ücreti 100 kuruştur³⁹. I. Dünya Savaşı yılları yaklaşırken rüşdiye mektebi bu eğitim kadrosu⁴⁰ ve yenilenmiş mektep binası⁴¹ ile eğitim öğretime devam etmektedir.

Tablo 2. II. Meşrutiyet Yıllarında Hısnımansur Rüşdiye Mektebi'nin Öğrenci Mevcudu

Yıl	Mülazimat	1. sınıf	2. sınıf	3. sınıf	Toplam
1908 ²⁰	20	12	8	3	43
1908-1909 ²¹	11	20	11	8	50
1909 ²²	16	21	11	8	56
1909-1910 ²³	22	21	8	6	57
1912 ²⁴		18	12	14	44
1912-1913 ²⁵		20	12	8	40

Tabloda dikkat çeken en önemli husus "mülazemet" diye ayrı bir sınıf oluşturulmasıdır. 1909 yılında muallim-i sani olarak görev yapan Mehmed Habib Efendi bu durumu kasabada resmî bir ibtidai mektebi olmaması, dolayısıyla rüşdiyeye gelen öğrencilerin çoğunun okuma-yazmada zorlanmasıyla ortaya çıkan ihtiyaç ile açıklamıştır⁴². Bu durumun Hısnımansur'da ibtidai açılıncaya

35 BOA. MF. İBT., 230/1, (6 Ra. 1327/28 Mart 1909).

36 BOA. MF. İBT., 238/48, (16 B. 1327/3 Ağustos 1909); BOA. MF. İBT., 245/50, (14 N. 1327/29 Eylül 1909).

37 Yapılan münakasa ile bina inşa bedeli 22.000 kuruş belirlenmiştir; *Mamuratülaziz Gazetesi*, 30 Z. 1327/12 Ocak 1910.

38 BOA. MF. İBT., 238/48, (16 B. 1327/3 Ağustos 1909); BOA. MF. İBT., 262/59, (4 S. 1328/15 Şubat 1910); BOA. MF. İBT., 344/67, (1 Za. 1329/24 Ekim 1911).

39 BOA. MF. İBT., 350/17, (6 Z. 1329/28 Kasım 1911); BOA. MF. İBT., 357/3, (28 M. 1330/18 Ocak 1912); 1890'lardan sonra taşra rüşdiyelerinde muallim-i evvel olacakların Darümuallimin-i rüşdi mezunu olmaları veya 6 yıl muallim-i sanilik deneyimden sonra maarif nezareti bünyesinde yapılacak sınav sonucuna göre göreve getirilmeleri şartı getirilmişti; bkz. Nurdoğan, *agt*, s. 274.

40 Mustafa ve Ahmed Efendi 1913 yılında da aynı görevlerinde devam etmekte; BOA. MF. MKT., 1188/52, (29 Ş. 1331/3 Ağustos 1913); Hat muallimi Ömer Mazhar Efendi de 1913-1914 eğitim öğretim yılında aynı görevde devam etmektedir; BOA. MF. İBT., 483/26, (19 Ra. 1332/15 Şubat 1914).

41 Okulun yeni binasının maliyeti 19.315 kuruş olmuştur; BOA. MF. İBT., 402/15, (29 Za. 1330/9 Kasım 1912). Rüşdiye mektebinin planı için bkz. Ek 1.

42 BOA. MF. İBT., 217/103, (20 Za. 1326/14 Aralık 1908).

kadar⁴³ devam etmesi, Mehmed Habib Efendi'yi doğrulamaktadır. Bunun yanında tabloda verdiğimiz 6 farklı hülasa defterinden elde ettiğimiz sonuçlara göre bir ortalama hesapladığımızda okul mevcudu 48,3 olarak çıkmaktadır. II. Abdülhamid döneminde bu rakam 51,6 olarak çıkmıştı⁴⁴. Dolayısıyla buradan öğrenci mevcudunun çok büyük değişikliğe uğramadığı ancak yine de II. Abdülhamid Devri'nde bu sayının daha yüksek olduğu değerlendirilmesini yapabiliriz. Ayrıca yine tutulan imtihan çizelgeleri incelendiğinde öğrencilerin hepsinin erkek olduğu ve –bu ayrıma sadece Hısnımansur Rüşdiyesi kayıtlarında rastladık- köylerden gelen sadece 2 öğrenci olduğu, geri kalan hepsinin Hısnımansur merkezinden okula geldiği anlaşılmaktadır⁴⁵.

Hısnımansur Rüşdiyesi eğitim öğretime başladığından itibaren her yıla ait hangi derslerin okutulduğu ile ilgili bir belgeye rastlanmadı. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'ne ait bir belge bu konu hakkında fikir vermektedir. Buna göre 1912-1913 ders yılında okutulan dersler, Kur'an-ı Kerim, ulum-ı diniye, Arapça, Farsça, tarih, hesap, hendese, coğrafya, sahv-ı Osmani, ma'lumat-ı medeniye ve ahlak, malumat-ı sıhhiye ve fenniye, kıraat, resim, imla, hüsn-i hat ve Fransızca'dır⁴⁶.

Muhtemeldir ki okul, 6 Ekim 1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidâiye Kânun-ı Muvakkat düzenlemesi gereği öğrenim süresi 6 yıla çıkarılan ibtidaiye bünyesine alınarak bağımsız okul olma vasfını yitirmiştir.⁴⁷

2. Besni Rüşdiye Mektebi

Bölge halkının, eğitim ve öğretime önem vermesiyle bir okulun kurulup yaşatılmasının nasıl kolaylaştığına en güzel örneklerden birisi Besni Rüşdiyesi'dir. Zira rüşdiye binasının, tüm masrafı Besnili hayırsever Halil Ağazade Muhammed Ağa tarafından üstlenilmiştir. Muhammed Ağa, Kurşunlu Camii'nin sol tarafında, kemer üzerine bir büyük salon ve sekiz odadan oluşan okul binası ve okul binasına ek olarak okula vakfedilmek üzere 7 dükkân, 5 lüleli bir çeşme ve ona bitişik bir gasilhane inşa ettireceğini kaymakamlığa bildirmiştir. Meclis heyeti, ulema ve ahalinin ileri gelenlerinin huzurunda keşif yapılarak inşaata başlanmıştır⁴⁸. Çalışmaların sonucunda, tamamı Muhammed Ağa tarafından karşılanan toplam 25.300 kuruş masrafla beş kemer üzerine iki katlı üstü okul, alt katı ise yedi dükkândan oluşan bir bina ve ilave olarak beş lüleli kâgir bir çeşme ile gasilhane inşaatı tamamlanmıştır. Dükkânlar, icarları mektebin tamir ve bakımı için harcanmak kaydıyla faaliyete geçirilmiştir. Böylelikle okul, 1870 yılında eğitim öğretime başlamıştır. Bu arada rüşdiye müfredatı için hazırlanan kitap ve risalelerin ivedilikle gönderilmesi için de hükümet nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmuştur⁴⁹.

43 İbtidai mektebinin I. Dünya Savaşı'ndan biraz önce açıldığı ile ilgili bkz. BOA. MF. HTF., 4/61, (25 Ra. 1335/19 Ocak 1917).

44 Bkz. dip. 29.

45 BOA. MF. İBT., 381/21, (16 B. 1330/1 Temmuz 1912); BOA. MF. İBT., 452/48, (12 L. 1331/14 Eylül 1913).

46 BOA. MF. İBT., 452/48, (12 L. 1331/14 Eylül 1913).

47 Cemil Öztürk, Rüşdiye, İslam Ansiklopedisi, C.35, TDV, İstanbul, 2008, s.302.

48 19 Mayıs 1870 tarihli *Diyarbakir Gazetesi*'nden aktaran, Atalay, *agm*, s. 169; Yerel yöneticilerin ve şehrin ileri gelenlerinin rüşdiye yapımını hızlandırmasına en güzel misallerden biri de Besni'nin de b dönemde bağlı bulunduğu Malatya Sancağı merkezinde açılan rüşdiye mektebidir. Burada eşraf ve ahalinin dayanışması ile rüşdiye mektebinin masraflarını karşılamak için dükkânlar kurulmuş, bu dükkânların geliri ile rüşdiye mektebinin masrafları ile muallim maaşları karşılanmıştır; Nalcı ve Gün, *agm*, s. 109-110.

49 11 Kasım 1870 tarihli *Diyarbakir Gazetesi*'nden aktaran, Atalay, *agm*, s. 169-170; Atalay, bu gazeteye dayandırarak okulun 50 öğrenciyle eğitim öğretime başladığını dercetmiş; ancak aşağıda görüleceği

Kurşunlu Cami civarında⁵⁰ yapılan okulun resmî açılışı ise 1871’de yapılmıştır⁵¹. Salname kayıtlarından, okulun açılışı ile birlikte muallim olarak Ahmed Hamdi Efendi’nin göreve başladığı ve bu görevde uzun bir süre kaldığı anlaşılmaktadır⁵². Okulun ihtiyaçları da peyderpey giderilmeye çalışılmıştır. 1873’te, eğitimin yeni materyallerinden Avrupa, Amerika ve Afrika kıtası haritaları ile birlikte 25 adet coğrafya risalesi nezaret tarafından okula gönderilmiştir⁵³.

Ahmed Hamdi Efendi’den sonra muallim-i sani olan İbrahim Efendi, hakkındaki olumlu ve olumsuz iddialarla bürokratik yazışmalara konu olmuştur. 1887 yılında Malatya Mutasarrıfı Ali Rıza ve diğer azalar tarafından Maarif-i Umumiye Nezareti’ne bir dilekçe yazılarak muallim İbrahim Efendi’nin ödüllendirilmesi istenmiştir. Buna gerekçe olarak da, yörenin müderrislerinden olan İbrahim Efendi’nin adeta tatil havasında olan rüşdiye mektebini gayreti ve çabasıyla ıslah etmesini göstermişler, öğrencilerin kendisinden çokça istifade ettiğini iddia ederek bir taşra müderrislik rüusu* tevcih edilmesini talep etmişlerdir. Mekatib-i Rüşdiye İdaresine gelen bu taltif talebi olumlu karşılanmıştır⁵⁴. Diğer taraftan aynı yıl yazılan Hafız Mehmed imzalı bir başka dilekçede ise İbrahim Efendi ile ilgili çok farklı şikâyetler mevzu bahistir. Buna göre İbrahim Efendi, hüsn-i hat, rika, vs. hiçbir yazı çeşidi bilmemektedir. Bu nedenle, yazı öğrenmek için toplanan öğrencilerin vakitleri boşa gitmekte, eğitimden nasipsiz kalmaktadırlar. “Devlet-i Aliyyemizin şu asar-ı hayriyye de niyeti halisane ile teb’ay-ı ahali-i etfallerinin” kurtuluşu için açtığı rüşdiye mektebi, bu muallim sebebiyle zayi olmakta, hazineden verilen maaş “itlaf” olmaktadır. Zaten İbrahim Efendi’nin göreve ilk başlatılması da birilerinin himayesi ile olmuştur. Böyle devam

üzere salnamelerdeki öğrenci sayısı ile karşılaştırıldığında bu ifadenin doğru olma olasılığı düşüktür. Bunun yanında 1873’te nezaret tarafından gönderilen coğrafya risalelerinin sayısı da “25 adet”tir; bkz. BOA. MF. MKT. 10/120 (8 R. 1290/5 Haziran 1873); Okulun, kısa sürede bu kadar öğrenci kaybettiğine dair bir delil olmadığına göre gazete haberinde bir yanlışlık olmalıdır.

50 SVM, H. 1312, Nüfus Nezareti Kısmı, s. 19.

51 Maarif İstatistiki (1310-1311), s. 40.

52 SVD, H. 1288, s. 126; SDA, H. 1294, s. 537; Atalay’ın vilayet gazetesinden yaptığı alıntıda okulun yöre ulemasından İbrahim Efendi’nin muallim-i saniliğiyle başladığı ifade edilmiştir. Buna göre, Ahmed Hamdi Efendi’nin okuldaki görevine başlamasına kadar İbrahim Efendi okulu idare etmiş olmalıdır; bkz. Atalay, *agm*, s. 169-170.

53 BOA. MF. MKT., 10/120 (8 R. 1290/5 Haziran 1873); Aslında, Osmanlı Devleti uzun süre kıtali haritalara mesafeli yaklaşmıştır. Ancak coğrafya biliminin gelişmesi ile kıta haritaları okullardaki yerini almıştır. Fotoğraf ve arşiv kaynaklarında, temelde eğitime yönelik ilk Osmanlı haritalarının yeryüzündeki toprakları dünyayı iki kıtaya bölerek tasvir ettiklerini ve her bir kıtayı ayrı haritalara yerleştirdikleri görülmektedir. Toprakları idari amaçlar için kıta esasına göre sınıflandırmak gibi güçlü Osmanlı egemenliği olduğu halde, dünyayı görsel biçimde ayrı kıtalara ayırmak egemenlik alanı üç kıtaya yayılan bir imparatorluk için anlamsızdı. Kıta esasına göre bölmek imparatorluğun topraklarını fiilen küçültüyordu. Daha da ötesi, Osmanlı topraklarının tamamının üç kıtanın sınırlarında bulunmasından dolayı bunların üzerine teker teker odaklanmak Osmanlı topraklarının haritaların köşelerine sıkıştırılmasına neden oluyordu. Haritaların sınırlandırılma biçimleri çoğunlukla Osmanlı egemenlik sahasının çerçeve içinde kalmasını sağlayacak komşu bir kıtanın da harita üzerinde görülmesine izin verse de, dikkat çeksin diye renklendirilen bir haritaya bakan kişinin Osmanlı topraklarıyla ilgili bütünlük duygusunu geliştirmesini hemen hemen imkânsız kılıyordu; Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 221.

* Rüus: Medrese öğrenimini ve stajyerlik görevini tamamladıktan sonra girdikleri imtihanında başarılı olanlara verilen berat ve müderrislik payesi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, MEB, İstanbul, 1983, s. 72.

54 BOA. MF. MKT. 94/34, (13 L. 1304/5 Temmuz 1887).

ederse iş, Allah korusun, okulun lağvedilmesine kadar gidecek, bunun da hesabı ruz-ı mahşerde görülecektir. Bu sebepten, hem ahalinin çocuklarının vakti hem de hazineden aktarılan para daha fazla zayi olmaması için, gelecek yıl istikamet sahibi ve “hacib-i maarif” bir muallim-i sani tayin edilmelidir. Kendisinin kimseye karşı bir garazı olmadığını ve iftira atmak niyetinde olmadığını dile getiren Hafız Mehmed, beyanlarının hepsinin doğru olduğunu savunmuştur⁵⁵.

Maarif-i Umumiye Nezareti de bu mektubu dikkate alarak yazı çeşitlerini bilmediği ve devamsızlığı gerekçesiyle İbrahim Efendi'nin yerine “erbab-ı iktidardan birinin usul-i vechiyle” seçilmesini Mamuratülaziz vilayetine bildirmiş⁵⁶, Mamuratülaziz vilayeti de adem-i iktidarsızlığı ve devamsızlığını gerekçe göstererek; İbrahim Efendi'nin görevine son vermiştir. Yerine Darümuallimin diplomasına sahip 1865 Malatya doğumlu Cafer Abdalzade Hüseyin Efendi, 4 Mart 1888 (21 Şubat 1303) tarihinde göreve başlatılmıştır. Ancak, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi buna itiraz ederek Hüseyin Efendi'nin diplomasının ibtidai mektepleri muallimliği için geçerli olduğunu ve bu sebepten rüşdiye mektebi muallimliği için yapılan imtihana tabi tutulmasını istemiştir⁵⁷. Bunun üzerine, Malatya Rüşdiye Mektebi Muallim-i evveli ve Diyarbekir mülga Maarif Müfettişi Osman Efendi'nin hazır olduğu bir ortamda imtihan edilen Hüseyin Efendi, rüşdiye muallimi olmaya hak kazanarak 23 Ekim 1888'de görevine başlatılmıştır⁵⁸. İlk kurulduğu yıllarda Ahmed Hamdi Efendi'nin idaresinde 20 civarlarında talebesi olan, sonra Hakkı Efendi zamanındaki 2 yıl içinde 70'e kadar çıkan talebe sayısı 1887'de göreve gelen Hüseyin Efendi idaresinde de 40'lı rakamlarda devam etmiştir⁵⁹.

Ancak, Hısnımansur Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisinin vefatına müteakip Hüseyin Efendi, Besni Rüşdiyesi'nden Hısnımansur Rüşdiyesi'ne tayin istemiştir. Buna gerekçe olarak da Besni'nin havasına uyum sağlayamadığını ve maaşının yetersizliğini dile getirmiştir. Silsile itibarıyla de bu görevin kendisine verilmesi gerektiğini ifade eden Hüseyin Efendi'ye, Rüşdiye Mektepleri İdaresi, Hısnımansur'a başka biri tayin olduğundan bu isteğin gerçekleştirilemeyeceği cevabını vermiştir.⁶⁰

55 BOA. MF. MKT. 93/135, (8 Ş. 1304/2 Mayıs 1887). Aynı yıla ait iki farklı belgeden İbrahim Efendi ile ilgili iki farklı bilginin gelmesi, durumu çetrefilli bir hale getirmesi yanında bazı gerçeklerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Yöre ahalisinden Hafız Mehmed'in şikâyet dilekçesini doğru kabul ettiğimizde, bir önceki belgede İbrahim Efendi'ye verilen ödülün mahiyeti de az çok anlaşılmaktadır. Zira muallimliğe getirilmesi de birilerinin yardımıyla olan İbrahim Efendi'ye yine aynı birileri tarafından ödül verilmesinin istenmesi mümkündür. Bu durum bize göstermektedir ki, birçok dönemde olduğu gibi, bahsi geçen zaman diliminde de hatır- gönül ve tanıdık ilişkileri devreye girmiş, liyakat ikinci plana atılmıştır.

56 *agb.*

57 BOA. MF. MKT., 98/125, (18 N. 1305/ 29 Mayıs 1888); Maarif belgesinin ekinde Hüseyin Efendi'nin Darümualliminde aldığı dersler ve notları yer almaktadır. Buna göre, Hüseyin Efendi şu dersleri ve puanları almıştır: Arapça: 8, Farsça: 9, Kavaid-i Türkçe: 9, Hesab: 9, Coğrafya: 8, Tarih: 10, Tecvid (Tatbikatiyla beraber): 10, Usül-i Cedide-i Elifba: 10, Hutut-ı Mütenevvia: 10; Toplam puan: 83; BOA. MF. MKT., 98/125, (18 N. 1305/ 29 Mayıs 1888); Görüldüğü üzere rüşdiyelerde okutulan birçok ders bu listede yer almamaktadır; bkz. Ek 2.

58 BOA. MF. İBT., 22/40, (19 M. 1306/25 Eylül 1888); BOA. MF. İBT., 22/96, (27 R. 1306/31 Aralık 1888); BOA. MF. MKT., 103/87, (17 S. 1306/23 Ekim 1888).

59 Bkz. Tablo 3; Mekatib-i İbtidaiyece istenen bir çizelgede ise Besni Rüşdiyesi'nin 1883 yılında 50, 1884 yılında 70, 1885 yılında ise 45 öğrencisi bulunmaktadır. 1885 yılında okulun mezun sayısı ise 10'dur; BOA. MF. İBT., 20/19, (6 R. 1303/12 Ocak 1886).

60 BOA. MF. MKT., 113/91, (06-03-1306/10.11.1888). Belgenin tarihi Başbakanlık Devlet Arşivleri'nin kataloglarında bu şekilde verilmiş, ancak yazışmalar daha sonraki tarihlerde -R. 10-19 Teşrin-i Evvel

Dolayısıyla da Hüseyin Efendi, bu göreve devam etmiştir. Ancak, bu belge Hüseyin Efendi'nin Besni'de pek mutlu olmadığını ve geçim sıkıntısı yaşadığını yansıtmaması bakımından kayda değerdir.

1890 yılında, yörenin rüşdiye okulları yakın takibe alınmış; ıslahları mümkün olanların ıslahı, bir türlü talebe ve eğitimleri yönüyle istenen kıvama gelemeyenlerin ise kapatılması düşünülmüştür. Besni Rüşdiyesi de, ıslahına karar verilen rüşdiyelerdendir⁶¹. Bunun akabinde okula bir rika mualliminin istenmesi⁶², ıslah çalışmaları kapsamında düşünülmüş olmalıdır.

Bu ıslah düşüncesinden sonra rüşdiye mektebine baktığımızda, okul öğrenci sayısının geçen 10 seneye nazaran yüksek bir oranda devam etmekte olduğunu görmekteyiz. Alkan'ın verdiği rakamları esas alırsak 1883'te 20 olan öğrenci sayısı⁶³, 1893 yılında mezun olanlar çıktıktan sonra 35 olmuştur. 1894-95 yılında 10 yeni öğrenci kaydolmuş, 5 öğrenci ise bu yıl içinde okuldan ayrılmıştır. Yapılan sınav sonucu 4 öğrenci diploma almaya hak kazanmış, böylelikle, 1895-96 sezonuna 36 öğrenci devretmiştir⁶⁴. Besni Rüşdiyesi'nin öğrenim süresi bu yıllarda hâlâ 4 yıl olarak devam etmiştir⁶⁵. Dersaadet'te alınan rüşdiyelerin 3 yıla indirilmesi ile ilgili 1892 yılına ait karar⁶⁶ ancak 1901'den sonra uygulanmaya başlayacaktır⁶⁷. Bu durum aslında merkezin aldığı kararların yerelde vaziyete göre yorumlanarak uygulandığını göstermektedir.

Bu arada, 80 kuruş maaş tahsisi yapılan rika muallimliğine okulun muallim-i sanisi Hüseyin Efendi görevlendirilmiştir. Yazı numuneleri nezaret tarafından beğenilen Hüseyin Efendi, 1893 yılında, ilave memurluk şeklinde rika muallimliğini de yapmaya başlamıştır⁶⁸. Böylelikle yeni bir muallim tayini yapılmamış, Hüseyin Efendi'nin geçim sıkıntıları bir nebze hafifletilmeye çalışılmıştır. Hüseyin Efendi, muallim-i sanilik görevine vefat ettiği tarih olan 25 Eylül 1897 yılına kadar devam etmiştir. Vefat ettiğinde henüz 45 yaşındadır. Hüseyin Efendi'nin eşine göre, kocası çok fazla derse girdiği için hastalanmış ve buna bağlı olarak da vefat etmiştir⁶⁹.

Muallim-i sanilik ile beraber rika muallimliği yapmakta olan Hüseyin Efendi'nin vefatından sonra yerine iki muallim atanmıştır. Bunlardan birisi muallimi-i evvel olarak Yunus Efendi, diğeri de hüsn-i hat muallimi olarak Mehmed Efendi'dir⁷⁰. Muallimliğe 1876 yılında Kilis'te başlayan Yunus Efendi, daha sonra sırasıyla Kilis, Mut, Zor, Çermik ve Diyarbakir rüşdiyelerinde görev

1305/18-27 Ekim 1889- yapılmıştır.

61 BOA. MF. MKT., 105/90, (26 Ca. 1306/28 Ocak 1889); BOA. MF. MKT., 117/56, (18 Ş. 1307/30 Mart 1890).

62 BOA. MF. MKT., 153/150, (20 R. 1310/10-11-1892).

63 Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, DİE, Ankara, 2011, s. 45.

64 *Maarif İstatistiki (1310-1311)*, age, s. 40.

65 Besni Rüşdiyesi'nin öğretim süresinin 4 yıl olduğuna dair bkz.; BOA. MF. İBT., 37/68, (17 Z. 1311/21 Haziran 1894); BOA. MF. İBT., 43/85, (16 N. 1312/13 Mart 1895); BOA. MF. İBT., 45/55, (29 Z. 1312/23 Haziran 1895).

66 Bkz. Kodaman, age, s. 112.

67 Besni Rüşdiyesi'nin öğretim süresinin 3 yıla düşürüldüğüne dair bkz.; BOA. MF. İBT., 109/44, (9 L. 1319/19 Ocak 1902); BOA. MF. İBT., 139/11, (16 B. 1321/8 Ekim1903).

68 BOA. MF. MKT., 180/66, (29 S. 1311/10 Eylül 1893).

69 BOA. MF. MKT. 443/33, (29 Z. 1316/10 Nisan 1899).

70 *SNMU*, H. 1316, s. 1171.

yapmış tecrübeli bir eğitimidir⁷¹. Böyle bir özgeçmişe sahip bir muallimin görevlendirilmesi aynı zamanda Besni'nin Maarif Nezareti'nce önemsendiğini göstermektedir. Yunus Efendi'nin görevinin ilk yıllarında öğrenci sayısında bir düşüş yaşansa da sonra toparlanarak artmıştır⁷². 30 Haziran 1898 tarihinde Besni'deki muallim-i evvelik görevine başlayan Yunus Efendi de vefat ettiği 16 Mayıs 1904 tarihine kadar, yaklaşık 6 yıl, bu görevde kalmıştır⁷³.

Yunus Efendi'nin vefatıyla birlikte, Besni Rüşdiyesi muallimliği için iki talip çıkmıştır. Bunlardan birisi merhum Muallim-i Evvel Yunus Efendi'nin oğlu İsmail Niyazi'dir. İsmail Niyazi, Halep İdadisi'ni bitirdikten sonra Dersaadet'e giderek Küçük Ayasofya Camii yanındaki Darülhadis medresesinden ders almış, bunun akabinde Hukuk-ı Şahane'yi kazanmış ve buranın birinci yılını okumaktadır. Diğeri ise Darümuallimin-i Rüşdiye mezunu Hacı Mehmed Efendi'dir. Yunus Efendi'nin oğlu olan İsmail Niyazi, yazdığı dilekçesinde kendisinin Hukuk-ı Şahane'yi bırakıp muallimlik istemek zorunda kalmasını, babasının ani vefatıyla ailesinin acınacak durumda kalmasına bağlayarak, kendisine bu görevin verilmesinin ailesinin acılarına bir nebze merhem olacağını ifade etmiştir. İki talip arasından Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Darümuallimin-i Rüşdiye'den mezun olduğu için Hacı Mehmed Efendi'yi bu göreve atamıştır⁷⁴. Bu atama, başka bir açıdan, Osmanlı medreselerinde görülen “beşik ulemalığı”nın modern eğitim kurumlarına bulaşmadığını göstermektedir.

Abdülhamid Devri'nin sonuna gelirken ise 37 olan öğrenci sayısı ile okulun başında Hacı Mehmed Vasif Efendi yer almaktadır⁷⁵. Salname kayıtlarına göre yıllık ortalama öğrenci sayısı 32⁷⁶ olan Besni Rüşdiyesi'nde öğrenci sayıları 20 ile 70 arasında değişmiştir. Finans olarak sağlam kaynaklara dayandırıldığından Hısnımansur ve Kâhta rüşdiyelerine nazaran daha az mali sorun yaşamıştır. Ancak, bu durum mali açıdan hiç sorun yaşanmadığı anlamına gelmemektedir.

Besni Rüşdiyesi ile ilgili karşımıza çıkan mali meseleler, o dönem maarifinin ve dahi muallimlerin yaşadığı zorlukları göz önüne sermektedir. Buna karşın kazanın en büyük şansı, bir hayır sahibinin rüşdiye yapım ve masraflarını üstlenmiş olmasıdır. Diğer türlü, daha büyük mali sorunların yaşanması kaçınılmaz olurdu. Zira 1885'lere gelindiğinde, şehirde hâlâ maarif sandığı oluşturulamamıştı. 1885 yılında Besni'de yanlış giden işlerin merkezden haber alınması üzerine maliye müfettişleri görevlendirilmişti. Yapılan tahkikat sonucunda anlaşıldı ki, maarif ve menafi sandıklarına mahsus yüzde altı müsakkafat vergisinden hiçbir akçe tahsil edilemediği gibi, menafi

71 BOA. ŞD 1041/72, (17 N. 1323/14 Kasım 1905).

72 Bkz. Tablo 3.

73 BOA. ŞD, 1041/72, (17 N. 1323/14 Kasım 1905).

74 BOA. MF. MKT., 792/62, (15 Ca. 1322/29 Temmuz 1904); İsmail Niyazi'nin dilekçesi “kul” kavramından “vatandaş” bilincine geçilemediğine dair işaretler barındırmaktadır. İsmail Niyazi ailesine verilecek tekaüt maaşının ailenin geçimine yetmeyeceğini belirttiikten sonra şöyle devam etmiştir: “... hem çakerlerinin ve hem de hem de aile-i keder-dide kullarının şimdiden sonra aç ve bi-ilaç kalacağı bi-ıştibah (şüpheden uzak) olmağla lütfen ve merhum pederimin yirmi yedi sene bi'l-infisal meslek-i maarifde olan hissi hizmetine mükafaten ve yetim ve bikes kalan çoluk ve çocuğunun şu def'a-yı me'lume ve müessifeden münbais hal-i pür-melallerine merhameten bendelerinin pederimden münhal olan mekteb-i mezkur muallim-i evvelliğine ta'yin buyurulmaklığım ile cümlemizin arzusunun ihya kılınmasını müsellim-i in'am olan merhamet ve inayet-i celile-i cenab-ı nezaretpenahilerinden kemal-i ibtihal ve tazarru' ile istirham eylerim...”; *agb*.

75 *SVM*, H. 1325, s. 96.

76 Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, TTK, Ankara, 2015, s. 173.

ve maarife ait aşarın 1/7 ve 1/4'ünden tahakkuk eden doksan bir bin dokuz yüz yetmiş beş (91.975) kuruş tahsilattan bir kısmı merkez livaya gönderilmiş, diğer bir kısmı ise mahalli ihtiyaçlar için kullanılmıştı. Maarif Nezareti, bu durumu haber alınca, yanlış olan bu uygulamadan hemen vazgeçilmesini isteyerek 1885 yılına ait maarif hisse-i ianesinden ne kadar tahsilat yapıldığını, kullanılmayan kısmın ne kadar olduğunu ve Dersaadet için gönderilmesi gereken miktardan ne kadarının gönderildiği bilgilerini vilayetten istemişti. Bunun yanında maarif hissesine ait kısımdan kullanılan meblağın diğer gelirlerden alınarak yerine konulması gerektiği belirtilmişti⁷⁷. Aslında, o yıllarda, maarife ait gelirin mahalli bazı ihtiyaçlar için kullanılması sadece Besni'de olan bir şey değildi; genel bir problemdi⁷⁸.

Vergilerin düzenli toplanamaması ve yukarıda görüldüğü gibi bir kısmının da yükseköğrenim ve Dersaadet'teki okullar için kullanılmak üzere merkeze gönderilmesi beraberinde mali problemleri getiriyordu. 1889 yılında Muallim-i Sani Hüseyin Efendi, ailesi kalabalık olduğundan aldığı maaşın geçimini idareye yetmediği gerekçesiyle Besni'den tayinini istemişti⁷⁹. Tayin istediği Hısnımansur Rüşdiyesi muallimliği doldurulmuş olduğundan Hüseyin Efendi'nin sorunu hemen çözülememiş, 1893'te Besni Rüşdiyesi'nde rika muallimliği kadrosu açıldığında 80 kuruş ilave maaşla kendi okulunda göreve devam etmiştir⁸⁰. Böylelikle, muallim-i sani olarak aylık 250 kuruş maaş almakta olan Hüseyin Efendi⁸¹, bundan sonra kesintiler olmadan toplamda 330 kuruş maaş alacaktır.

Yıllar ilerlediğinde Besni Rüşdiyesi muallimlerinin geçim sıkıntısı yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Okulun ilk muallim-i evveli olan Yunus Efendi'nin Maarif Nezareti'ne yazdığı dilekçe dönemin fotoğrafını bize yansıtması bakımından oldukça önemlidir. 1904 yılında yazılan bu dilekçeye göre, muallim ve hademenin alacağı maaş yöre halkından toplanan maarif hisse-i ianesinde olması gerekirken mal sandıklarına devredilmiştir. Böyle olunca da maliyenin sıkıntılı hali ile memurların kötü idareleri ve usul bilmemeleri birleşince Kurban Bayramı'nda bile maaş alamamışlardır. Maaş alamadıkları ay toplamı ise "beş" olmuştur. Bunun neticesinden ailesi perişan duruma düştüğü gibi, Dersaadet'te okuttuğu oğlu da acınacak derecede bir zaruretin içinde kalmıştır. Bu kadar zor duruma düştüğünden nezarete yazmaya mecbur kaldığını söyleyen Yunus Efendi, emsalleri gibi kendilerine de maarif hisse-i ianesinden maaşlarının verilmesini istemiştir.

Yunus Efendi'nin yazdığı bu dilekçe maarif nezaretini, vilayet muhasebe memurlarını soruşturmaya itmiştir. Zira mali durumun en sıkıntılı olduğu yerlerde bile, bayramlar öncesinde muallimlere maaş verilmektedir. Ancak anlaşılan, Besni'de rüşdiye personeli beş aydır maaş alamamıştır. Nezaret, Yunus Efendi'nin dilekçesine karşılık olarak Mamuratülaziz vilayetine bir yazı yazarak, maarif memurları maaşlarının ziraat bank şubelerinden verilmeyip, hepsinin mal sandığına havale edilmesinin sebebini sormuştur. Hâlbuki nezaret tarafından vilayetlere gönderilen

77 BOA. MF. MKT., 88/44, (26 M. 1303/4 Kasım 1885); BOA. MF. MKT., 88/118, (24 S. 1303/2 Aralık 1885); Maarif hisse-i ianesi, gerçekte öşür üzerine eklenen 1/7 oranındaki bir vergi olup, toplam miktarın 1/3'ü eğitime ayrılmıştı. Toplam öşürün %5.3'ü maârif hisse-i ianesi olarak değerlendirilmişti. Meblağın 2/3'ü de diğer kamu işlerinin tahsisatıydı. Kamu hizmetlerine ayrılan kısım, yani menafi hissesi, toplam öşürün %10.6'sıydı; Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 464.

78 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 189-190.

79 BOA. MF. MKT., 113/91, (06-03-1306/10.11.1888).

80 BOA. MF. MKT., 180/66, (29 S. 1311/10 Eylül 1893).

81 BOA. MF. MKT., 443/33, (25 S. 1317/3 Temmuz 1899).

tebligatta maaşlarının bir kısmının mal sandığından bir kısmının ise Ziraat Bankası şubelerinden ödenmesi istenmişti. Yapılan incelemeler sonucunda, vilayet bütçesinin açık vermiş olduğu ve bundan dolayı böyle bir uygulamaya gidildiği tespit edilmiştir⁸².

Muallimlerin ve diğer maarif memurlarının geçim sıkıntısı yaşamasında, Osmanlı Devleti maliyesinin genel sıkıntılarının yanında vilayet idarecilerinin de payı büyüktür. Zira Yunus Efendi'nin, Maarif Nezareti'ne yazdığı dilekçeden bir yıl önce Mamuratülaziz Maarif Müdürü, yaklaşan tehlikeye dikkat çekmiş; kazada maarif için toplanan paraların livada harcandığını ve maarif sandığına aktarılmadığını, bu hâl devam ettiği sürece maarif memurlarına maaş verilmesinin uzun süre sekteye uğrayacağını ifade etmişti⁸³. Yukarıda görüldüğü üzere, maarif müdürünün bu ikazını dikkate alan pek olmamıştır. Bu sıkıntıların akabinde bazı düzenlemeler yapılmış, bir de tenkisata gidilmiştir. Örneğin, Yunus Efendi'ye muallim olarak 600 kuruş maaş belirlenmişken, kendisinin vefatı ile yerine geçen Hacı Mehmed Efendi'ye 500 kuruş maaş tahsis edilmişti⁸⁴. Yani, fedakârlık yine öğretmenlere düşmüştü.

Yaklaşık 24 yılını muallimlik yaparak geçirmiş olan Yunus Efendi'nin yıllar içinde aldığı maaşlar, bize çok önemli veriler sunmaktadır. Zira Yunus Efendi'nin göreve başladığı 1879 yılında aldığı maaş ile vefat ettiği 1904 arasında aldığı maaş aynıdır. Yunus Efendi'nin çalıştığı yerler ve maaşlarının yıllar içindeki seyrine baktığımızda bu durum daha net olarak ortaya çıkacaktır:

Tablo 3. Besni Rüşdiyesi Muallimi Yunus Efendi'nin Görev Yerleri ve Aldığı Maaşlar⁸⁵

Görev yeri	Çalıştığı yıllar	Aldığı aylık maaş (kr)
Kilis Rüşdiyesi	1879-1880	600
Kilis Rüşdiyesi	1880-1893	480
Mut Rüşdiyesi	1893-1894	500
Çermik Rüşdiyesi	1896-1897	500
Diyarbakir Rüşdiyesi	1897-1898	540
Besni Rüşdiyesi	1898-1904	600

Maaşların azlığı ve çokluğunun coğrafi önem ve öğrenci sayısı ile de doğru orantılı olduğu tezi⁸⁶ Yunus Efendi örneğini ele aldığımızda yara almaktadır. Zira coğrafi önem itibariyle birbirlerine yakın olsalar da vilayet merkezi olması hasebiyle en hassas öneme sahip olan Diyarbakir Merkez Rüşdiyesi olmalıdır. Ama baktığımızda, Yunus Efendi'ye burada, Kilis, Zor ve Besni rüşdiyelerinden daha düşük maaş verilmiştir. Yine öğrenci sayısına baktığımızda da Diyarbakir öğrenci sayısı daha yüksektir⁸⁷ ve burada maaşın daha yüksek olması beklenir. Ama öyle olmamıştır. Durum göstermektedir ki, muallim maaşlarını etkileyen bahsi geçen öğelerden

82 BOA. MF. MKT., 778/54, (23 S. 1322/8 Mayıs 1904).

83 BOA. MF. MKT., 734/29, (13 Ca. 1321/8 Ağustos 1903).

84 BOA. MF. MKT., 792/62, (15 Ca. 1322/29 Temmuz 1904).

85 BOA. ŞD 1041/72, (17 N. 1323/14 Kasım 1905); Bu yıllar içinde gelişen enflasyon ve tüketici fiyat endeksleri için bkz. Şevket Pamuk, "İstanbul ve Diğer Osmanlı Kentlerinde Fiyatlar", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (II. Cilt), 04-08 Ekim 1999, Ankara, 101-128.

86 Nurdoğan, *agt*, s. 518.

87 Bkz. Hatip Yıldız, *Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 132-133.

başka birçok unsur vardır: Merkez maliyenin durumu, yöre halkının eğitime katkısı, okulun sağlam finans kaynaklarına dayanıp dayanmayışı, muallimin ailesinin durumu ve kalabalıklığı bunlardan en önemlileridir. Ayrıca, 1869 Maarif Nizamnamesi'nde muallim-i evvel için belirlenen aylık 800 kuruş maaşın Yunus Efendi'ye, sadece 2 yıl, Zor Rüşdiyesi'nde verildiği daha sonra verilemediği –zaten mali durum kötüye doğru gidince nezaret de bu planlamadan vazgeçmişti⁸⁸-ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti, incelediğimiz dönem içinde, modern devlet olmanın gereklerini yerine getirmeye çalışmaktaydı. Özellikle, emeklilik hakkı ve vefat eden memurun eşine ve çocuklarına maaş bağlanması bunların başında gelmekteydi⁸⁹. Muallimler görevde iken maaşlarından emeklilikleri için “tekaüd sandığı”na para aktarıyordu. Örneğin, muallim-i sani Hüseyin Efendi 1888 yılında göreve başladığında ilk aldığı maaşın yarısı tekaüt sandığına aktarılmıştı⁹⁰. Ancak, Hüseyin Efendi ve Yunus Efendi'nin görevleri başında iken vefatlarını –kayıtlara geçmeyen vefatlar da olabileceği gerçeğiyle- düşündüğümüzde, muallimlerin önemli bir bölümü için emeklilik hayatının hayalden pek de öteye geçemediği anlaşılmaktadır. Bu dönem emekli maaşlarının oldukça düşük olması da muallimleri yaşları ilerlese de çalışmaya zorlayan bir neden olmalıdır⁹¹.

Muallimlerin vefatından sonra, eş ve çocuklarına “yetim ve dul maaşı” bağlanması ise 10 yıl çalışma şartına bağlanmıştır. Bu durum, Hüseyin Efendi'nin vefatından sonra eşi ve yetim bıraktığı 2, 8 ve 11 yaşlarındaki 3 çocuğu için sıkıntılı bir süreci beraberinde getirmiştir. Zira Hüseyin Efendi'nin çalıştığı süre, 9 yıl 7 aydır. Bunun üzerine, Malatya mutasarrıflığı, Malatya'nın İskender Mahallesi'nde sakin olan ailenin araştırılmasını istemiştir. Yapılan tahkikat sonucunda, ailenin perişan durumda olduğu, Hüseyin Efendi'den geriye emlak ve arazi gibi herhangi bir mülk kalmadığı anlaşıldığından aileye yardım etmenin merhametli devletimizin şanına uygun olacağı ifade edilmiştir. Sonuçta, emekli maaşı bağlanması mümkün olmadığından aileye muhtaçlar fonundan bir yoksul aylığı bağlanmasına karar verilmiştir⁹². 1904'te vefat eden Yunus Efendi'nin ailesine ise “Tekauud Kararnamesi” gereğince 123 kuruş maaş tahsisi kararı alınmıştır⁹³. Yukarıda

88 Somel, *age*, s. 207.

89 Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın son çeyreğinde çalışanların sosyal güvenlikleri konusunda “lütuf ve sadaka” anlayışından “çalışma hakkı” veya “hizmet hakkı” anlayışına geçtiğine dair; bkz. Abdullah Martal, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Emeklilik ve Buna İlişkin Düzenlemeler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (III. Cilt-III. Kısım), 04-08 Ekim 1999, Ankara, 1698.

90 BOA. MF. MKT., 103/87, (17 S. 1306/23 Ekim 1888). Muallimlerin maaşlarından bazı olağanüstü durumlar için de kesintiler yapılmaktaydı. Hüseyin Efendi'ye bahsi geçen ilave memurluk verildiğinde, 80 kuruşluk maaşından % 10 yangın ianesi kesilmesi istenmişti.

91 1908 yılında emekli olan Hüseyin Rüşdiyesi muallimi Muharrem Efendi'ye emekli maaşı olarak aylık 83 kuruş bağlanmıştır; BOA. MF. MKT. 1022/50, (10 N. 1325/1 Kasım 1907). Öğretmenlerin çalışırken aldıkları aylık 200-300 kuruş ile rahat geçinemediklerini düşündüğümüzde bu gelir oldukça düşüktür.

92 BOA. BEO, 1348/101065, (23 Ra. 1317/1 Ağustos 1899); BOA. MF. MKT. 443/33, (25 S. 1317/3 Temmuz 1899).

93 BOA. ŞD 1041/72, (17 N. 1323/14 Kasım 1905). Yunus Efendi'nin ailesine maaş bağlanması “Mülkiye-i Mütেকaidin ve Ma'zulin Sandıkları Nezareti” tarafından kararlaştırılmıştır. Kararın altında Nazır'ın mührü olduğu gibi, Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye Mektebi Emini ve diğer azaların da mühürlü imzaları mevcuttur; 123 kuruş maaş verilmesine nasıl karar verildiğini bilmiyoruz ancak, Yunus Efendi'den 3 yıl sonra vefat eden Çemişgezek Rüşdiye Mektebi muallimi Mustafa Efendi vefat ettikten sonra ailesine maaş olarak bağlanan 150 kuruşun 2 oğlu, 2 kızı ve eş olmak üzere her birisine 30'ar kuruştan hesaplandığı anlaşılmaktadır. Yani, ailenin geriye 5 ferdi kalmış, her ferdine 30 kuruş aylık bağlanmıştır; bkz. BOA. ŞD 1073/77, (6 S. 1326/10 Mart 1908); verilen bu maaş, erkek yetimler için 20 yaşına kadar, kız yetimler

geçtiği üzere, Yunus Efendi'nin Dersaadet'te okuyan oğlu ise babasından geriye mal ve mülk anlamında hiçbir şey kalmadığını ifade ederek bu para ile geçimlerinin zor olduğunu Maarif Nezareti'ne yazmıştı⁹⁴. Aslında, çalıştıkları yıllarda dahi geçim sıkıntısı çeken muallimlerin, kendi imkânlarıyla menkul veya gayrimenkul edinmemeleri çok şaşırtıcı bir durum değildir. Bunun yanında, daha yüksek maaş alan muallimlerin şikâyetlerini incelediğimizde bu emekli maaşı ile bir ailenin geçinmesinin pek kolay olmadığı da daha rahat anlaşılacaktır.

Tablo 4. Salnamelere Göre Besni Rüşdiyesi Personel ve Öğrenci Sayısı

Yıl	M. evvel	M. sani	Hat M.	Bevvap	Talebe
1871 ²⁶		Ahmed Hamdi Ef.			
1872 ²⁷		Ahmed Hamdi Ef.			
1873 ²⁸		Ahmed Hamdi Ef.			
1874 ²⁹		Ahmed Hamdi Ef.			
1875 ³⁰		Ahmed Hamdi Ef.			20
1876 ³¹		Ahmed Hamdi Ef.		Mehmed Ali Ef.	25
1877 ³²		Ahmed Hamdi Ef.		Mehmed Said Ef.	25
1882 ³³		İbrahim Ef.			20
1883 ³⁴					20
1884 ³⁵		Hakkı Ef.		Şeyh Mehmed Ef.	70
1885 ³⁶		Hakkı Ef.		Şeyh Mehmed Ef.	70
1886 ³⁷					70
1887 ³⁸					40
1888 ³⁹		Hüseyin Ef.		Şeyh Mehmed Ef.	40
1890 ⁴⁰		Hüseyin Ef.		Şeyh Mehmed Ef.	40
1891 ⁴¹		Hüseyin Ef.		Şeyh Mehmed Ef.	40
1892 ⁴²		Hüseyin Ef.		Şeyh Mehmed Ef.	40
1894 ⁴³		Hüseyin Ef.		Şeyh Mehmed Ef.	42
1898 ⁴⁴	Yunus Ef.		Mehmed Ef.	1 *	28
1899 ⁴⁵	Yunus Ef.		Mehmed Ef.	1	27

ve dullar için ise evlenmelerine kadardı; bkz. Martal, *agm*, s. 1694.

1900 ⁴⁶	Yunus Ef.		Mehmed Fuad Ef.	1	37
1901 ⁴⁷	Yunus Ef.		Mehmed Fuad Ef.	1	37
1903 ⁴⁸	Yunus Ef.		Fuad Ef.	1	32
1907 ⁴⁹	Hacı Mehmed Vasıf Ef				37

Meşrutiyet yıllarına girdiğimizde Mehmed Vasıf Efendi, muallim-i evvel olarak görevinin başındadır. Ancak okulun öğrenci mevcudunda bir düşüş olmuştur. Nitekim toplam öğrenci sayısı 1908’de 27 iken⁹⁵, 1909’da 20’ye⁹⁶ kadar düşmüştür. Yerel maarif idarecileri bu düşüşü okulun tek bir muallimle idare edilmesine bağlamışlardır. 1909 yılında Vilayet Müdürlüğü’nce hazırlanan raporda bu eksikliğe dikkat çekilerek “Besni kasabasının cesametine göre bir muallim-i sani ihtiyacı derkardır. Bir muallim-i sani ilave edilmedikçe muallim-i evvel ne mertebe gayret gösterse nevakısdan hali kalmaz” ifadesine yer verilmiştir⁹⁷. Ancak bu rapordan sonra 2 yıl geçmiş olmasına rağmen bir atama yapılamamıştır. 1911 yılında teftişe çıkan Vilayet Maarif Müdürü Mehmed Hayri Efendi, bu durumu fark ederek Maarif Nezareti’ne arzuhal yazmış, Besni Rüşdiyesi’ne bir muallim-i sani tahsis edilmesini talep etmiştir. Zira rüşdiye mektebindeki artan öğrenci sayısına göre bir muallim buraya kifayet etmemektedir⁹⁸. Bu defa yazılan arzuhalin işe yaradığı anlaşılmaktadır. Zira 13 Aralık 1911 (30 Teşrinisani 1327)’de Münbiç Rüşdiyesi’nden Zeki Efendi Besni Rüşdiyesi’ne muallim-i sani olarak atanmıştır. Zeki Efendi aylık 300 kuruş alacaktır. Mehmed Vasıf Efendi’nin aldığı maaş ise aylık 500 kuruştur⁹⁹. Ancak, Mehmed Vasıf Efendi 1910 yılından beri Besni şehrinin havasının kendisine iyi gelmediği ve ailesinin vefat ettiği nedenleriyle buradan tayin olmak için uğraşmaktadır ve 1912’nin Aralık ayında buna muvaffak olur. Kendisi, siyasi propaganda yaptığı gerekçesiyle görevinden azledilen Dersim İbtidai Müfettişi Hüsnü Efendi’nin görevine tayin edilir. Mehmed Vasıf Efendi’nin yeri ise Kâhta Rüşdiyesi’nden Mustafa Efendi ile doldurulmuştur¹⁰⁰. Böylelikle rüşdiyenin Besni İbtidaisi çatısı altına gireceği 1913 yılına girilirken Besni Rüşdiyesi’nde muallim-i evvel olarak Mustafa Efendi, muallim-i sani olarak ise Zeki Efendi görev yapmaktadır¹⁰¹.

95 Birinci sınıfta 12, ikinci sınıfta 8, üçüncü sınıfta 7 öğrenci ders görmektedir; BOA. MF. İBT., 210/87, (11 C. 1326/11 Temmuz 1908).

96 Birinci sınıfta 9, ikinci sınıfta 12, üçüncü sınıfta 5 öğrenci ders görmektedir; BOA. MF. İBT., 245/50, 14 N. 1327/29 Eylül 1909).

97 BOA. MF. İBT., 238/48, (16 B. 1327/3 Ağustos 1909).

98 BOA. MF. İBT., 344/67, (00 Za. 1329/00 Ekim 1911).

99 BOA. MF. İBT., 357/3, (28 M. 1330/18 Ocak 1912).

100 BOA. MF. İBT., 283/14, (11 Ş. 1328/18 Ağustos 1910); BOA. MF. İBT., 410/62, (4 S. 1331/13 Ocak 1913); BOA. MF. İBT., 410/84, (5 S. 1331/14 Ocak 1913). Mehmed Vasıf Efendi 1911 yılında Gürün Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edilmişse de o sırada başka bir kişinin o göreve atandığı anlaşılınca tayin durdurulmuştur; BOA. MF. İBT., 321/3, (4 Ca. 1329/3 Mayıs 1911); BOA. MF. İBT., 321/27, (4 Ca. 1329/3 Mayıs 1911). Bu durum yetkili makamlar arasında bir kopukluğun olduğuna işaret etmektedir.

101 BOA. MF. MKT., 1188/52, (29 Ş. 1331/3 Ağustos 1913).

3. Kâhta Rüşdiye Mektebi

Çevresindeki Hısnımansur ile Besni'ye göre gelişmişlik ve nüfus yönüyle geride kalmış olan Kâhta, eğitim yönüyle de bu kazalar kadar gelişme gösterememiştir. Kâhta'ya, rüşdiye mektebi açılması diğerlerine göre geç gerçekleşmiştir.

Kâhta rüşdiye binası, ülkenin birçok yerinde olduğu gibi yöre halkı tarafından inşa edilmiştir. Bir bab olarak yapılan rüşdiye mektebinin hemen açılarak eğitim-öğretime başlaması için muallimliğe bölge ahalisinden Hacı Ahmed Efendi seçilmiştir. İmtihan tutanakları Maarif Nezareti'ne gönderilen Hacı Ahmed Efendi göreve layık bulunmuş, aylık 250 kuruş maaşla Kâhta muallimliğine tayini tasdik edilmiştir. Maarif Nezareti, vilayete yazdığı yazıyla 80 kuruş aylık ile bir bevvabın istihdam edilmesini ve okulun diğer masrafları için de yıllık 500 kuruş tahsis edileceğini belirtmiştir¹⁰². Hacı Ahmed Efendi'nin muallimliği 1881 yılının son günlerinde tasdik olduğuna göre okul, salname kayıtları¹⁰³nın da işaret ettiği gibi 1882 tarihinde resmî olarak eğitim-öğretim vermeye başlamış olmalıdır. 21 öğrenci ile başlayan okul, salname verilerine göre, akabindeki yıllarda 31, 37, 30 ve 28 öğrenci ile eğitime devam etmiştir¹⁰⁴. 1884 yılında Kâhta İdare Meclisi, rüşdiye mektebinde yapılan imtihanlarda öğrencilerin fevkalade başarılı olduğunu yerel gazeteye bildirerek hem muallimi hem de öğrencileri nazara vermiştir: “*Saye-i maarifvâye-i cenab-ı tacidâri Kâhta kazası rüşdiye mektebi şakirdanının ale'l-usul imtihanları bil-icra şakirdan muma ileyhın ibraz eyledikleri liyakat ve maharet mucib-i tahsin ve memnuniyet olmuş ve mekteb-i mezkûr muallim-i sanisi Hacı Ahmed Efendi'nin hüsn-i ikdam ve gayreti mekteb-i mezbûrun intizamı delalatiyle mütebeyyin bulunmuş*”tur¹⁰⁵.

Anlaşılabacağı üzere idare meclisi, yapılan imtihan sonuçlarını gayet başarılı bulmuş, okulun düzen ve intizamını beğenmişler, okulun varlığından gayet memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Aynı yıl, okulu ziyaret eden vilayetten bir heyet, ahalinin okula ilgisini fevkalade bulmuş, ancak bina yönüyle mektebi yeterli görmemiştir. Bu nedenle de okulun yanındaki boş arsa için kaymakam beyle görüşüp yeni bir bina yapılmasının yerinde olacağı düşünülmüştür¹⁰⁶. Kâhta'daki idarecilerin övgüsünü kazanmış olan Hacı Ahmed Efendi'den sonra ise yerine ulemadan Malatyalı Kalaycızade Mehmed Efendi geçmiştir¹⁰⁷.

Kâhta halkı ve idarecileri rüşdiye mektebinden memnun olsalar dahi Osmanlı merkezi idarecileri farklı hesaplar yapmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin eğitimi modernleştirmeye çalıştığı yıllar, aynı zamanda ülkenin ağır ekonomik şartlarla da mücadele ettiği yıllardı. Dolayısıyla yapılan her icraatın mali karşılığı düşünülmekte daha sonra da yapılan harcamaların beklenen gelişmeyi ne kadar sağladığı kontrol edilmekteydi. 1880'li yılların ortasında mali sorunlarında artmasıyla

102 BOA. MF. MKT., 72/108, (23 M. 1299/15 Aralık 1881).

103 1301 tarihli *Mamuratülaziz Salnamesinde* okulda Muallim olarak Hacı Ahmed Efendi'nin ve öğrenci olarak 21 çocuğun olduğu kaydedilmiştir; bkz. *SVM*, H. 1301, s. 95.

104 Bkz. Tablo 4; 1885 tarihli bir çizelgede verilen rakamlar salnamelere yaklaşık değerdedir. Buna göre okulun öğrenci mevcudu 1883 yılında 22, 1884 yılında 18, 1885 yılında 33 ve 1886 yılında 40'tır; BOA. MF. İBT., 20/19, (21 C. 1319/5 Ekim 1901). Görüldüğü üzere 1884 yılında az bir düşüş yaşansa da ivme yukarıya doğrudur. Bu rakamlar aslında okulun 1888 yılında kapatılmasının bir hata olduğunu ortaya koymaktadır.

105 *Mamuratülaziz Gazetesi*, 27 Ş. 1301/21 Haziran 1884.

106 *Mamuratülaziz Gazetesi*, 1 Z. 1301/21 Eylül 1884.

107 BOA. MF. İBT., 20/68, (1 Ş. 1303/5 Mayıs 1886); *SVM*, H. 1305, s. 62.

birlikte, rüşdiye mekteplerinin de gözden geçirilmesi istenmiştir. Buna bağlı olarak da planlandığı üzere yöre halkı çocuklarının istifade ettiği rüşdiyelerin ıslah edilmesi, bekleneni veremeyenlerin ise ihtiyaçları mahalli halk tarafından karşılanıyorsa ıslahı, değilse kapatılması kararlaştırılmıştı¹⁰⁸.

Bu çalışmalardan sonra, hayli zamandır açılmış olmasına rağmen, istenen terakkinin görülemediği gerekçesiyle 1888'ün Ağustos'undan itibaren Kâhta Rüşdiyesi'nin tahsisatı kesilerek mektep lağvedilmiştir¹⁰⁹. Okulun kapatılmasına yöre halkıyla beraber Mamuratülaziz Valisi de tepki göstermiştir. Vali'ye göre okulun başarısız olduğu tespiti doğru değildir. İlim ve fen öğrenme yönüyle istenen gelişmenin olmamasının nedeni halkın Türkçe diline yabancı olmasıdır. Bununla birlikte, rüşdiye okulu sayesinde ahalden 40 kadar talebe Türkçe'yi öğrenmiştir. Ancak okul kapatılarak, mevcut öğrenciler ilim ve terbiye ile aydınlanmadan mahrum bırakılmıştır. Ahalisi ektrat ve aşiretlerden oluşan Kâhta gibi bölge halklarının aydınlatılması için eğitim, en öncelikli araçtır. Zaten, buralarda okul açmaktan maksat, bu gibi medeniyetten nasibi pek olmayan halkın medeniyet dairesine alınması değil midir? Dilekçesinde bu şekilde serzenişte bulunan Vali Efendi, sözlerinin devamında Maarif Nezareti'ne, Kâhta'da ve buna benzer bölgelerde ilerlemenin hızlı bir şekilde değil, tedrici olarak beklenilmesi gerektiğini ifade etmiş, rüşdiye mektebinin tekrar açılmasını istemiştir. Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ise verdiği cevapta, Kâhta Rüşdiyesi'ne ayrılan paranın başka bir yere kaydırıldığından okulun açılmasının şimdilik mümkün olmadığı ve ileride "icabına bakılacağı"ni bildirmiştir¹¹⁰.

Kâhta Rüşdiye Mektebi lağvedildikten sonra, okulun boşa düşen muallim-i sanisi Mehmed Efendi, 1888 yılında vilayet maarif müdürlüğüne başvurarak Akçadağ Rüşdiyesi'ne¹¹¹, bundan bir sonuç alamayınca 1889 yılında Hısnımansur Rüşdiyesi muallim-i saniliğine tayinini istemiştir¹¹². Ancak Mehmed Efendi'nin Hısnımansur'a atandığı ile ilgili bir kayıt bulunamamaktadır. Anlaşılan Mehmed Efendi bir süre daha boşa beklemek zorunda kalmıştır. Bu türlü beklemler farklı muallimlerin de başına gelen bir durumdu. Örneğin, Arapgir Eskişehir Rüşdiyesi kapatıldıktan sonra boşa düşen Mehmed Vahdi Efendi uzun süre yazdığı dilekçelerle kendine uygun bir muallimlik pozisyonu aramıştı¹¹³. Buradan anlaşılan Maarif yetkilileri okulu kapatmayı düşünürken muallimin nereye tayin edileceğini düşünmemekte, sonrasında gelen dilekçelere göre bir duruma bakılmaktaydı.

Rüşdiye Mektebinin kapatılmasından sonra, bu bölgeden gelen haberler, Dâhiliye Nezareti'ni bazı tedbirler almaya itmiştir. Kâhta ile beraber Akçadağ ve Dersim yöresindeki halkla ilgili "büsbütün zulmet-i cehl içinde kaldıkları"; "fart-ı cehaletlerinden naşı bazı itikadat ve mezahib-i batılaya dahi sülûk eylemiş oldukları" şeklinde gelen haberler, Osmanlı Devleti'nin hassas olduğu noktaların kaçınması gibi idi. Bu nedenle de derhal tedbir alınmalı idi. İşte bu bağlamda Dâhiliye Nezareti, Maarif Nezareti'ne yazdığı yazıda, buralarda 10 adet rüşdiye mektebinin açılması ile seyyar âlimler ve vaizlerin buralara gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir. Diğer türlü "cehalet ve dalalette kalmış olan aşair karyeleri"nin bu hallerinin devam edeceği ifade edilmişti. Bu yöre

108 BOA. MF. MKT., 117/56, (18 Ş. 1307/30 Mart 1890); BOA. MF. MKT. 127/49,

109 BOA. MF. İBT., 22/36, (14 M. 1306/20 Eylül 1888).

110 BOA. MF. MKT., 105/90, (26 Ca. 1306/28 Ocak 1889).

111 BOA. MF. İBT., 22/39, (18 M. 1306/24 Eylül 1888).

112 BOA. MF. MKT., 113/41, (19 S. 1307/14 Ekim 1889).

113 BOA. MF. İBT., 196/52, (29 B. 1325/7 Eylül 1907); BOA. MF. İBT., 201/99, (2 Z. 1325/6 Ocak 1908).

halkının “maarifden hissemend edilmeleri” ve böylece akidelerinin düzeltilmesi ancak, okullar açılması ile âlim ve vaizlerin buralara giderek halka dini meseleleri öğretmesi ile mümkün olabilecekti. Bunun için de gerekli bütçe bulunmalıdır. Gerekirse, maarif-i hisse-i ianesinden, maarif memuru ve rüşdiye muallimi maaşlarından fazla kalan para kullanılmalıdır. Hatta durumun aciliyetine binaen, bu iş için sancaklarda yapılması düşünülen mekteb-i idadilere ayrılan paradan da kullanılabileceği belirtilmiştir¹¹⁴.

Bir taraftan cehaletin giderilerek halkın aydınlatılmak istenmesi diğer taraftan yapılacak atılımların mali finansmanının çözümü bu yıllarda bürokratik yazışmaların en önemli konularındandır. Kâhta ile birlikte 10 yere yeniden rüşdiye mektebi açılması meselesi de böyle olmuş; Sadaret, Dâhiliye ve Maarif Nezareti ile Mamuratülaziz Vilayeti arasında süregiden yazışmalara konu olmuştur. Maarif Nezareti'nin bu konuyu vilayete bildirmesi üzerine, Vali Abdülhaluk Nasuhi Bey, vilayetin bir senelik varidatının 400 bin kuruş olduğunu, bunun da zaten yarısının Dersaadet payı olduğunu, 180.352 kuruşun ise maarif memurları ile rüşdiye ve ibtidai mekteplerinin masraflarına harcandığını, 99.400 kuruşun ise idadi mektepleri için ayrıldığını bildirmiştir. Dolayısıyla, toplam varidattan Dersaadet payı gönderilmez ise “*vilayette mütemekkin kabail-i ekradın daire-yi münciyye-i itaata ve selamate idhali*” için yeniden açılması düşünülen 10 rüşdiye mektebi ile seyyar vaiz ve âlimler için gereken masrafların karşılanabileceğini ifade etmiştir. Vali Nasuhi Bey, ayrıca, Malatya ve Dersim sancaklarına bağlı yerleşim yerlerinde henüz ihtiyaç derecesinde ibtidai ve rüşdiye mektebi olmadığından, buralara idadi mektebi açılmasının erken olduğunu yazmıştır. Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa, valinin dilekçesine cevaben, idadi mektebi yapılmasının geciktirilmesi meselesini yerinde bularak, hem böylelikle bütçede 100 bin kuruş fazla paranın olacağını ve bunun ibtidai mektepleri açılmasına kullanılması gerektiğini söylemiştir. Zira ona göre, ibtidai mektebi olmayan yerlerde rüşdiye mekteplerinden bir fayda görülemeyecektir. Ayrıca, seyyar vaiz ve ulema tayininden de Suriye ve Cezayir-i Bahr-i Sefid de olduğu gibi bir semere alınmadığından buna ayrılacak para ile köylere varıncaya kadar ibtidai mektepleri açılmalı; bu ibtidailer mezun vermeye başladıktan sonra ise rüşdiyeler eğitim hizmetine dâhil edilmelidir¹¹⁵. Ahmed Zühdü Paşa'nın bu düşüncesinden dolayı Kâhta ile birlikte açılacak 10 rüşdiye mektebi yapımı epey bir zaman gecikmiş; Kâhta Rüşdiyesi ancak 1910'da yeniden açılabilmiştir¹¹⁶.

Görüldüğü üzere, Kâhta, çevrenin diğer kazalarına göre rüşdiye mektebine geç kavuşmuş tez ayrılmak zorunda kalmıştır. Dönemin imkânsızlıkları ve devlet adamlarının bu bölge için ibtidai mekteplerini birinci plan almasıyla da tekrar açılması uzun yıllar sonra gerçekleşebilmiştir.

114 BOA. DH. MKT., 1825/16, (23 Ş. 1308/4 Nisan 1891); BOA. DH. MKT., 1862/23, (19 M. 1309/25 Ağustos 1891).

115 BOA. ŞD 211/48, (2 B. 1309/1 Şubat 1892).

116 *Mamuratülaziz Gazetesi*, 18 M. 1329/20.01.1911; Bu dönemde özellikle finansman temelli görülen sorunlardan dolayı sadece eğitim kurumları gecikmiyordu. Yine Kâhta merkezine 1907 yılında bir Hükümet Konağı yapmak için inşaat başlanmış, yıl 1909'a geldiğinde hâlâ tamamlanamamıştı. *Mamuratülaziz Gazetesi* bu olayı şöyle vermiştir: İki sene evvel inşasına *başlanulub dikkatsizlik, hamiyetsizlik saikasıyla ikmal edilememiş olan Hükümet Konağı'nın yapılan yerleri dahi hal-i harabiyeye yüz çevirmekte ve vezai-i resmîye hanelerde ifa edilmekte olduğu aldığımız bir mektubda ihbar ediliyor. Merkez kaza bulunan böyle bir mevki'de Hükümet dairesinin âdem-i mevcudiyeti memurların kendi hanelerinde imrar-ı zaman etmesi şeref-i hükümeti ne derece noksana düşürdüğü bedihidir...*; *Mamuratülaziz Gazetesi*, 13 L. 1327/14 Teşrin-i sani 1325, s. 2-3.

Tablo 5. Salname Kayıtlarına Göre Kâhta Rüşdiyesi Personel ve Öğrenci Sayısı

Yıl	M sani	Bevvap/Hademe	Talebe
1883 ⁵⁰	Hacı Ahmed Ef.	Abdurrahman Ef.	21
1884 ⁵¹	Hacı Ahmed Ef.	Abdurrahman Ef.	31
1886 ⁵²			37
1887 ⁵³			30
1888 ⁵⁴	Mehmed Ef.	Abdurrahman Ef.	28

II. Meşrutiyet Devri'nde, 1909 yılında, alınan kararla¹¹⁷, 1910 yılında yeniden açılan Kâhta Rüşdiye Mektebi'ne 500 kuruş maaşla Çemişgezek muallimi Halil Efendi, muallim-i evvel olarak atanmıştır¹¹⁸. Okulun muallim-i evvelik seviyesinde açılması Kâhta Rüşdiyesi'nden beklentinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Halil Efendi'den sonra ise 28 Mart 1911'de Dersim Rüşdiyesi muallim-i saniliğinden Mustafa Efendi aylık 500 kuruşla atanmıştır. Hat muallimi olarak ise kendisine Muhyiddin Efendi isminde bir zat yardımcı olacaktır. Ancak Mustafa Efendi, kısa zaman sonra tayinini istemiş ve Besni Rüşdiyesi muallimliğine ataması yapılmıştır¹¹⁹. Okul, kendisinden beklenen yüksek performansa rağmen bir türlü muallimin birinde uzun süreli istikrar yakalayamamıştır. Mustafa Efendi'nin ayrılmasıyla ise yerine yine aylık 500 kuruş maaşla İsmail Hakkı Efendi tayin edilmiştir. İsmail Hakkı Efendi'nin bundan önce çalıştığı yer bugünkü Bulgaristan sınırları içinde kasaba durumunda bulunan Cuma-i Bala'daki rüşdiye mektebidir. Balkan Savaşı çıkınca İstanbul'a gelmiş; Maarif Nezareti de kendisini Mustafa Efendi'nin yerine 11 Ocak 1913 günü itibariyle Kâhta'da görevlendirmiştir¹²⁰. İsmail Hakkı Efendi ve Gilan Rüşdiyesi muallimi Rasim Efendi örneği, Maarif Nezareti'nin Balkan muhaciri muallimlere sahip çıktığını, onlara istihdam oluşturduğunu göstermektedir.

Ancak 1913'ün Şubat ayında göreve başlayan İsmail Hakkı Efendi, aynı yılın Ağustos ayında Kâhta'dan tayin istemiştir. İsmail Hakkı'nın tayin dilekçesi, bir yönüyle muallimlerin neden buradan hemen kendilerini başka bir yere atmak istedikleri konusuna da ışık tutmaktadır. İsmail Hakkı Efendi, dilekçesinde, kendisinin Balkan Savaşı sırasında düşman tarafından istila edilen Köprülü'de bulunduğunu ve sonrasında “*Cuma-i Bâlâ gibi medeni ve ma'mur bir kazanın rüşdiye muallim-i evvelliğine mukabil dünyanın en ücra en vahşi bir kazası olan Mamuratülaziz Vilayeti'nin Kâhta Kazası muallim-i evvelliğine tayin*” edildiğini yazmıştır. Buna rağmen burada büyük gayret ve fedakârlık gösterdiğini, hatta geldiğinde talebelerin eski usulle eğitim almış olduğunu müşahede ettiğini ancak kendisinin yeni usulle eğitim vererek öğrencilerde büyük inkişaf gösterdiğini ifade etmiştir. İsmail Hakkı bu “harikulade” gelişmeye kaza kaymakamı ve vilayet maarif müfettişinin de şahit olduğunu, hatta maarif müfettişinin “vilayet dâhilinde böyle bir mektep tasavvur dahi edemediğini” dillendirdiğini iddia etmiştir. İsmail Hakkı Efendi, kendisi hakkındaki bu sözlerinden sonra ise yedi çocuğa sahip olduğunu, parasızlıktan dolayı ailesini Kâhta'ya getirmeyip Dersadet'te bıraktığını; bu durumdan kurtulmaları için Dersaadet taraflarında

117 BOA. MF. İBT., 398/64, (10 Za. 1330/21 Ekim 1912).

118 BOA. MF. İBT., 294/60, (24 Z. 1328/27 Aralık 1910); *Mamuratülaziz Gazetesi*, 18 M. 1329/20.01.1911.

119 BOA. MF. İBT., 357/3, (28 M. 1330/18 Ocak 1912); BOA. MF. İBT., 410/62, (4 S. 1331/13 Ocak 1913); BOA. MF. İBT., 410/84, (5 S. 1331/14 Ocak 1913).

120 BOA. MF. İBT., 410/70, (4 S. 1331/13 Ocak 1913).

bir rüşdiye mektebine tayin edilmesini veya ailesinin Kâhta'ya gelmesi konusunda Nezaret'in yardımcı olmasını istirham etmiştir¹²¹. Kâhta hakkında oldukça olumsuz, kendisi hakkında ise oldukça olumlu intiba oluşturan bu dilekçe sonrasında İsmail Hakkı tatil için Dersadet'e gitmiş, oradayken de Maarif Nezareti'ne tayin başvurusu yapmış ve sonunda Edirne Sancağı dâhilindeki Keşan Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmiştir. İsmail Hakkı'nın tayin isteğinin olumlu karşılandığı Maarif Nezareti evrakında aile durumuna özellikle dikkat çekilmiştir¹²². Bu durum aile birliğinin devletçe önemsendiği şeklinde yorumlanabilir.

Bu muallim değişimleri içinde merkeze gönderilmesi gereken öğrenci mevcudunu gösteren hülasa cetvelleri de sürekli aksatılmakta, Nezaret'ten bu konuda uyarı yapılmaktadır¹²³. Elimize ancak, 1912-1913 ders yılına ait bir hülasa cetveli geçebildi ki buna göre rüşdiyenin öğrenci mevcudu, birinci ve ikinci sınıfta 5'er ve üçüncü sınıfta 9 olmak üzere toplam 19'dur¹²⁴. Bu sayı aynı zamanda rüşdiyenin kapatılmadan önceki –veya II. Abdülhamid dönemindeki- öğrenci sayısından oldukça uzak olduğunu göstermektedir.

Bu ders yılının sonunda, 14 Ağustos 1913'te okuldan ayrılan İsmail Hakkı Efendi'nin yerine ise 21 Ağustos 1913'te bugünkü Kosova bölgesinde yer alan Gilan Rüşdiyesi muallimi Rasim Remzi Efendi atanmıştır. Rasim Efendi Kâhta'ya geldikten sonra, Maarif Nezareti'ne bir dilekçe yazarak kendisinin Gilan'da iken aylık 600 kuruş maaş aldığını, burada ise muallim-i evvel maaşının aylık 500 kuruş olduğunu öğrendiğini belirtmiş, bu durumda kendinin tenzil-i maaşa uğramasının mağduriyet oluşturduğunu, dolayısıyla bu durumun ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak Maarif Nezareti, Vilayet Maarif Müdürlüğü'ne yazdığı cevap yazısında, şu an bunun mümkün olmadığını ancak vilayet hususi bütçesi hazırlanırken kendisinin nazar-ı dikkate alınmasını rica etmiştir. Rasim Remzi Efendi olumsuz cevaptan kısa bir süre sonra 11 Ekim 1913'te Kâhta Rüşdiyesi'ndeki görevinden istifa etmiştir¹²⁵. Maarif Nezareti, bunun üzerine yeni bir muallim bulunması için vilayete yazı göndermiştir¹²⁶. Rüşdiyelerin tarih olacağı yıl içinde yeni bir muallim tayin edilmiş midir, bunun cevabını bulamadık ancak; Kâhta Rüşdiyesi bize, eğitimde modernleşmenin, muallim sorunu/muallimlerin sorununu çözmeden ne kadar güç olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği modernleşme hamlelerinin yaşandığı alanların başında eğitim gelmektedir. Eğitimde sivil anlamda modernleşme çabalarının ilk görüldüğü kademe ise orta öğretim olmuş; rüşdiye mektepleri, taşrada açılan ilk modern sivil

121 BOA. MF. İBT., 448/43, (15 N. 1331/18 Ağustos 1913); Kâhta ahalisi de dilekçede ne yazdığından haberdar olmasalar da Kahta'yı bu şekilde olumsuz tasvir eden İsmail Hakkı Efendi hakkında pek iyi düşünmemektedir. Zira Kâhta Kaymakamlığı'nın hazırladığı raporda İsmail Hakkı Efendi hakkında "laubali ve fesada meyyal" ifadesi kullanılmıştır; BOA. MF. MKT., 1188/52, (29 Ş. 1331/3 Ağustos 1913). Anlaşılan bir yerde kendini sevdirebilmek için orayı gerçekten sevmek lazımdır.

122 BOA. MF. İBT., 453/19, (14 L. 1331/16 Eylül 1913); BOA. MF. İBT., 453/19, (14 L. 1331/16 Eylül 1913); BOA. MF. İBT., 453/73, (19 L. 1331/21 Eylül 1913); BOA. MF. İBT., 458/3, (7 Za. 1331/8 Ekim 1913).

123 BOA. MF. İBT., 409/4, (20 M. 1331/30 Aralık 1912).

124 BOA. MF. İBT., 445/20, (28 Ş. 1331/2 Ağustos 1913).

125 BOA. MF. İBT., 460/78, (21 Za. 1331/22 Ekim 1913); BOA. MF. İBT., 471/25, (12 M. 1332/11 Aralık 1913); BOA. MF. İBT., 476/11, (8 S. 1332/6 Ocak 1914).

126 BOA. MF. İBT., 476/11, (8 S. 1332/6 Ocak 1914).

mektepler olmuştur. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile taşra sathına yayılması konusunda yapılan planlama kısa zamanda sonuç vermeye başlamıştır. Bu tarihten kısa bir zaman sonra açılan rüşdiyeler arasında 1871 yılında açılan Besni ve 1874 yılında açılan Adıyaman rüşdiyeleri de bulunmaktadır. Kâhta kazasında ise 1882 yılında rüşdiye mektebi açılmış ise de 6 yıllık bir eğitim öğretim hizmetinden sonra kapanmış, tekrar açılması ise 1910 yılını bulmuştur.

Rüşdiye mekteplerinin açılma amacının, birbirleriyle komşu bile olsalar, yöreden yöreye nasıl değişebildiği ele aldığımız üç rüşdiyeyi birlikte değerlendirdiğimizde ortaya çıkmaktadır. Özellikle Kâhta Rüşdiyesi'nin açılması ile ilgili yazışmalara yansıyan “büsbütün zulmet-i cehl içinde kaldıkları”; “fart-ı cehaletlerinden naşi bazı itikadat ve mezahib-i batılaya dahi sülûk eylemiş oldukları” gibi ifadeler bunun en belirgin göstergesidir. Yine üç rüşdiyeyi kuruluş tarihi ile mukayese ettiğimizde yöre halkının katkısının ne kadar değerli olduğunu Besni Rüşdiyesi örneğinde görmekteyiz. Diğer iki kazanın rüşdiyesi ile karşılaştırdığımızda Besni Rüşdiye Mektebi hem daha erken bir tarihte açılmış hem de mali açıdan daha az sıkıntı yaşamıştır.

Ülkenin hemen her tarafında yaşanan sıkıntılardan mevzu bahis rüşdiyeler de uzak kalamamıştır. Hem liyakatli muallim bulunması hem bu muallimlere düzenli olarak maaşlarının ödenmesi konusu rüşdiyelerin tarihe karışacağı döneme kadar tam olarak çözüme kavuşturulamamıştır. Özellikle muallim maaşları meselesi Maarif Nezareti yazışmalarında ön plana çıkmakta, bezen eğitim öğretim konularının önüne geçmektedir. Maaşlarını düzenli olarak alamayan muallimler arasında devletin ve padişahın merhametine sığınarak dilekçe üstüne dilekçe yazanlar olduğu gibi, Kâhta Rüşdiyesi muallimi Rasim Remzi Efendi gibi istifa yolunu seçenler de olmuştur. Bu durum eğitimde modernleşme çabalarının hangi şartlarda icra edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte aksamalar yaşansa da devletin muallimlere düzenli bir maaş vaat etmesi, maaşların Ziraat Bankası'ndan ödenmeye başlanması, Kâhta Rüşdiyesi muallimi İsmail Hakkı örneğinde görüldüğü gibi aile birliği özrü dikkate alınarak tayin işlemlerinin yapılması geleneksel dönemle mukayese edildiğinde oldukça modern uygulamalardır.

Hâsılı eğitimde modernleşme çabaları oldukça sınırlı imkânlarla yürütülmeye çalışılmış, bu konuda önemli problemlerle karşılaşmıştır. Bununla birlikte bu problemler karşısında büyük bir mücadele verilmiş ve bilhassa yöre halkının desteğiyle önemli mesafeler de alınmıştır. Adıyaman, Besni ve Kâhta kazalarında açılan rüşdiyeler de bu anlamda kayda değer çabaların görüldüğü mekteplerden olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri¹²⁷

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Babıâli Evrak Odası (BOA, BEO).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (BOA. DH. MKT).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Heyet-i Teftişiye Kalemi (BOA. MF. HTF).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (BOA. MF. İBT).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (BOA. MF. MKT).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet Evrakı (BOA. ŞD).

127 Arşive ait belge numaraları kullanıldıkları yerlerde gösterildiğinden buraya alınmamıştır.

Resmi Yayınlar ve Gazeteler

Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İ'dadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada mevcut Bulunan Kütübhanelerin İstatistiği (1310-1311), Dersaadet, Matbaa-i Amire.

Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiki (1311-1312), Darul-Hilafetül'Aliyye, Matbaa-i Amire.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye (SDA) 1292, 1297, 1299, 1300, 1302, 1303, 1304.

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir (SVD) 1288, 1289, 1290, 1291, 1293, 1294, 1300.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (SNMU) 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.

Salname-i Vilayet-i Mamuratülaziz (SVM) 1301, 1302, 1305, 1307, 1308, 1310, 1312, 1316, 1325.

Mamuratülaziz Gazetesi.

Telif Eserler

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, DİE, Ankara 2011.

Atalay, Talip, Diyarbekir Vilayeti'nde Hısnımansur, Kâhta ve Besni, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu (8-10 Eylül 2006)*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, Adıyaman 2008: 149-171.

Çelem, Ramazan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Malatya Doğumlu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014.

Demirel, Muammer, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002: 64-93.

Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayun*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Karataş, Yakup, "Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkaf-ı Münderisenin Maarife Terki", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 57, 2016: 1839-1867.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1999.

Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nafi. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i teşkilat ve icraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*. (Haz. Taceddin Kayaoğlu). Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

Nalcı, Ahmet - Gün, Doğan, "Modernleşme Yolunda Osmanlı Devleti Maarifinin Finansman Sorunu: Malatya Rüşdiyesi Örneği", *History Studies*, C. 10, S. 1, Şubat 2018: 101-123.

Nurdoğan, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

Öztürk, Cemil, Rüşdiye, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, TDV Yayınları, Ankara 2008: 300-303.

Öztürk, Said, “Osmanlı Döneminde Adıyaman’ın Sosyal ve Ekonomik Özellikleri”, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu (8-10 Eylül 2006)*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, Adıyaman, 2008: 117-147.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, TTK, Ankara 2015.

Yıldız, Hatip, *Diyarbakir Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.

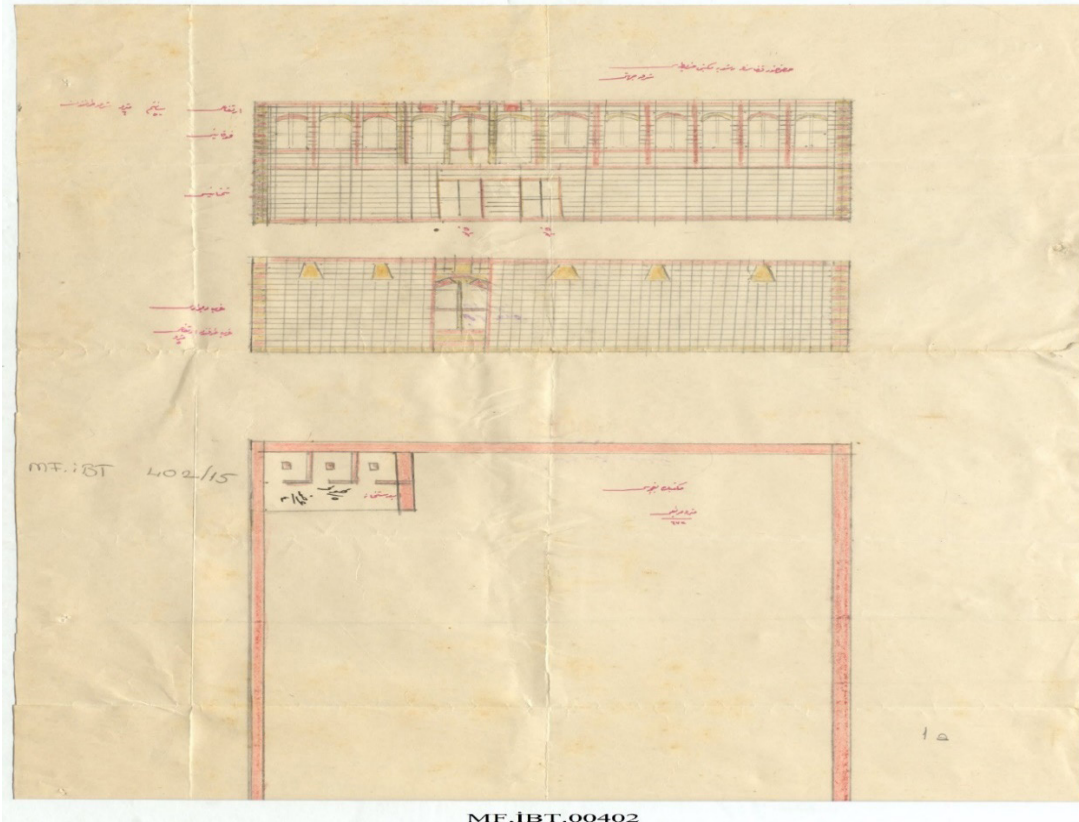
(Tablolar içerisinde kullanılan dipnotlar)

- 1 SVD, H. 1292, s. 129, *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye (SDA)*, H. 1292, s. 158; 1288, 1289 ve 1290 tarihli Diyarbakir salnamesinde Hısnımansur Rüşdiyesi’nin ismi yer almış, ancak muallimin tayin olmadığı belirtilmiştir. 1291 yılı salnamesinde ise hiçbir kayıt yer almamaktadır; bkz. SVD, H. 1288, 1289, 1290, 1291.
- 2 SVD, H. 1293, s. 143.
- 3 SVD, H. 1294, s. 137.
- 4 SVD, H. 1300, s. 90; SDA, H. 1300, s. 211; *Devlet Salnamesi*, sadece öğrenci sayısına yer verirken, Diyarbakir Salnamesi’nde ise, ismini belirtmeden okulun bir muallim-i sani ile idare edildiği yer almıştır.
- 5 SVM H. 1301, s. 95; Devlet Salnamesi’nde ise öğrenci sayısı 31 olarak verilmiş; bkz. SDA, H. 1301, s. 392.
- 6 SVM H. 1302, s. 95; Devlet Salnamesi’nde ise öğrenci sayısı bu yıl da yine 31 olarak verilmiş; bkz. SDA, H. 1302, s. 414.
- 7 SDA, H. 1303, s. 337.
- 8 SDA, H. 1304, s. 323.
- 9 SVM, H. 1305, s.61; *Devlet Salnamesi* ise aynı yıl için öğrenci sayısını 27 olarak vermiştir; bkz. SDA, H. 1305, s. 249.
- 10 SVM H. 1307, s. 61; öğrenci sayısına yer verilmemiş.
- 11 SVM H. 1308, s. 65.
- 12 SVM, H. 1310, s. 119.
- 13 SVM, H. 1312, s. 172 ve Nüfus Nezareti Kısım, s. 20.
- 14 SNMU, H. 1316, s. 1171.
- 15 SNMU, H. 1317, s. 1370.
- 16 SNMU, H. 1318, s. 1543.
- 17 SNMU, H. 1319, s. 876.
- 18 SNMU, H. 1321, s. 652.
- 19 SVM, H. 1325, s. 99.
- 20 BOA. MF. İBT., 209/39, (15 Ca. 1326/15 Haziran 1908).
- 21 BOA. MF. İBT., 217/103, (20 Za. 1326/14 Aralık 1908).
- 22 BOA. MF. İBT., 230/1, (6 Ra. 1327/28 Mart 1909).
- 23 BOA. MF. İBT., 245/50, (14 N. 1327/29 Eylül 1909).
- 24 BOA. MF. İBT., 381/21, (16 B. 1330/1 Temmuz 1912).
- 25 BOA. MF. İBT., 452/48, (12 L. 1331/14 Eylül 1913).
- 26 SVD, H. 1288, s. 126; öğrenci sayısı ile ilgili şu şerh düşülmüş: işbu mektepler bu sene yapılmış ise de aded-i şakirdanı malum olmadığı için gelecek sene salnamesine derc ve ilave olmak lazım gelir.

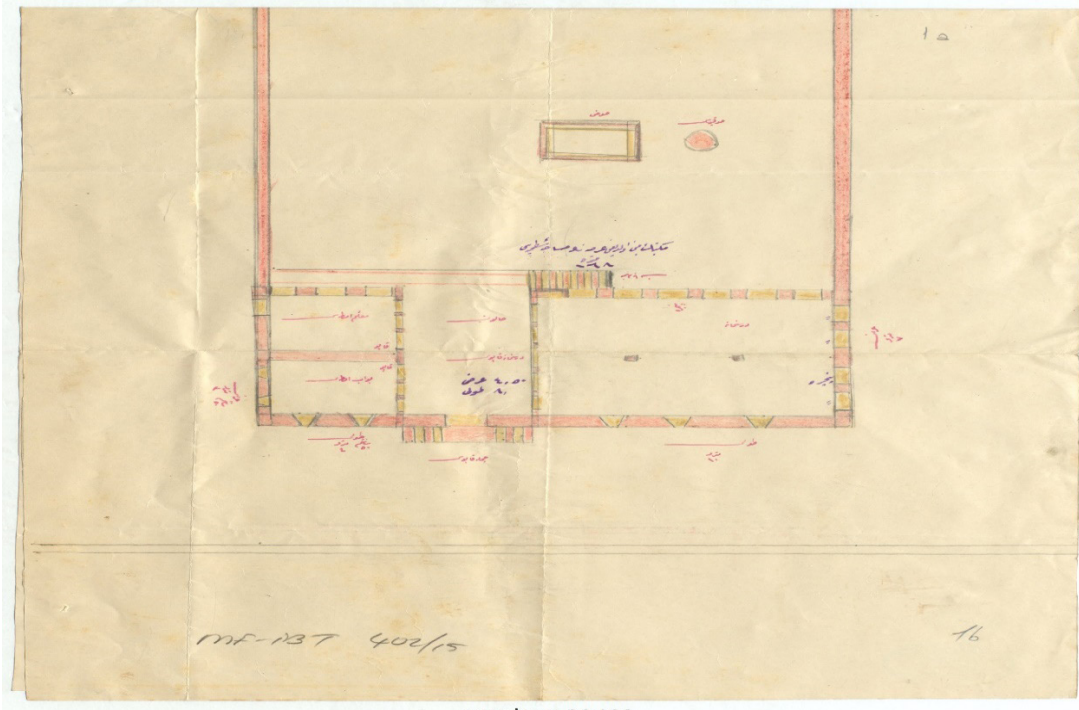
- 27 SVD, H. 1289, s. 131.
- 28 SVD, H. 1290, s. 121.
- 29 SVD, H. 1291, s. 121.
- 30 SVD, H. 1292, s. 129; *Devlet Salnamesi'nde ise talebe sayısı 29 olarak verilmiş, bkz. SDA, H. 1292, s. 158.*
- 31 SVD, H. 1293, s. 143.
- 32 SDA, H. 1294, s. 537; *SVD, H. 1294, s. 137.*
- 33 SDA, H. 1299, s. 275; H. 1297 ve H. 1298 Devlet Salnamelerinde Hısnımansur Rüşdiye Mektebi yer almışken Besni Rüşdiyesi'nin yer almaması, burada görevli personelin ihmali ihtimalini akla getirmektedir.
- 34 SDA, H. 1300, s. 211.
- 35 SVM, H. 1301, s. 95.
- 36 SDA, H. 1302, s. 414; *SVM, H. 1302, s. 95.*
- 37 SDA, H. 1303, s. 337.
- 38 SDA, H. 1304, s. 323.
- 39 SVM, H. 1305, s. 62; *Devlet Salnamesi'nde talebe sayısı 29 olarak verilmiş; bkz. SDA, H. 1305, s. 249.*
- 40 SVM, H. 1307, s. 61.
- 41 SVM, H. 1308, s. 66.
- 42 SVM, H. 1310, s. 121.
- 43 SVM, H. 1312, s. 174, Nüfus Nezareti Kısmı, s. 19; Salnamede verilen öğrenci mevcudu ile ilgili sayı, 1894-1895 hülasa defterlerindeki okul mevcudu sayılarının ortalaması gibidir. Şöyle ki, söz konusu ders yılında hazırlanan 3 farklı 3 aya ait hülasa defterinde gösterilen toplam öğrenci sayısı 38, 40 ve 45'tir; BOA. MF. İBT., 37/68, (17 Z. 1311/21 Haziran 1894); BOA. MF. İBT., 43/85, (16 N. 1312/13 Mart 1895); BOA. MF. İBT., 45/55, (29 Z. 1312/23 Haziran 1895).
- 44 SNMU, H. 1316, s. 1171.
- * Maarif Nezareti Salnamelerinde hademe/bevvab ismi belirtilmeyip sadece sayı verilmiştir.
- 45 SNMU, H. 1317, s. 1371.
- 46 SNMU, H. 1318, s. 1543.
- 47 SNMU, H. 1319, s. 877; 1901-1902 ders yılına ait bir hülasa cetvelinde öğrenci sayısı 30'dur. Buna deftere göre birinci sınıfta 16, ikinci sınıfta 9, üçüncü sınıfta 5 öğrenci okumaktadır; BOA. MF. İBT., 114/110, (8 Z. 1319/18 Mart 1902).
- 48 SNMU, H. 1321, s. 652.
- 49 SVM, H. 1325, s. 96; Muallimin ismi Devlet Arşivleri'nde bulduğumuz kaynaklarda Mehmed Vasıf olarak geçmekte iken bu salnamede Mahmud Vasıf olarak kaydedilmiştir. Biz arşiv kayıtlarını esas alarak buraya Mehmed Vasıf olarak yazıverdük.
- 50 SVM, H. 1301, s. 95.
- 51 SVM, H. 1302, s. 95; *Devlet Salnamesinde öğrenci sayısı 33 olarak verilmiştir; bkz. SDA, H. 1302, s. 414.*
- 52 SDA, H. 1303, s. 337.
- 53 SDA, H. 1304, s. 323.
- 54 SVM, H. 1305, s. 62; *Devlet Salnamesinde bu yıla ait öğrenci sayısı 35'tir; bkz. SDA, H. 1305, s. 249.*

Ekler

Ek 1. Hısnımansur (Adıyaman) Rüşdiye Binası Keşif Planı

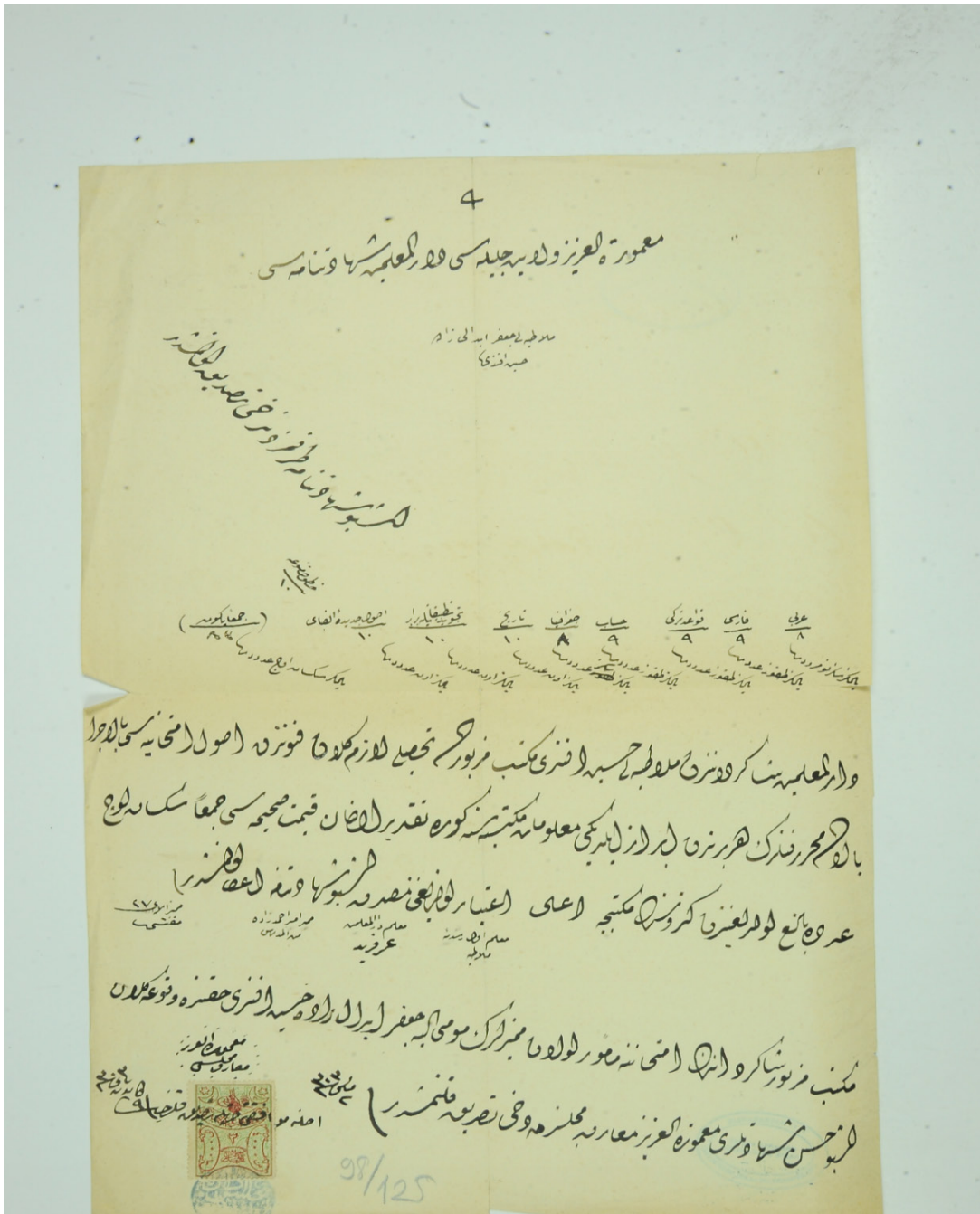

MF.İBT.00402

MF.İBT.00402

Ek 2. Besni Rüşdiyesi Muallimi Hüseyin Efendi'nin Darülmuallimin Şahadetnamesi

Dr. Öğr. Üyesi
Mustafa Ali UYSALBurdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Bucak Hikmet Tolunay MYO
Burdur / Türkiye
mauysal@mehmetakif.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7369-7385>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

17/02/2021

Kabul edildi. / Accepted

25/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.881797>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerine Göre Burdur Vilayetinin Ekonomik Yapısı (1925-1929)

According to the Republic of Turkey Annually, Economic Structure ff Burdur Province (1925-1929)

Öz

Salnameler (yıllıklar), özellikle şehir tarihi çalışmalarını için en önemli kaynaklardan birisidir. Cumhuriyet döneminde yayınlanan ilk devlet salnameleri de, Osmanlı döneminde yayınlanan devlet salnameleri ve vilayet salnameleri gibi vilayetlerin idari, coğrafi, sosyal ve ekonomik yapısına dair bilgiler vermektedir. 1925-1929 yılları arasında yayınlanan devlet salnamelerinden yararlanarak Burdur şehir tarihinin bir bölümünü aydınlatılabilir düşüncesi bizi bu araştırmayı yapmaya yöneltmiştir. 1926, 1927 ve 1928 yıllarında “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi” adıyla Osmanlıca olarak yayınlanan devlet salnamelerinde ve 1929 yılında “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı” adıyla Latin harfleriyle yayınlanan devlet yıllığında Burdur vilayetinin coğrafi, idari, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışmada 1925-1929 yılları arasında Burdur vilayeti ve kazalarındaki tarım, hayvancılık, madencilik, dokumacılık faaliyetleri ile fabrikaları, yolları ve gelirleri hakkında istatistikî bilgiler sunulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinin yanında Konya Vilayet Salnameleri, 1927 Umumi Nüfus Tahriri ve diğer araştırma eserlere de yer verilmiştir. Bu kaynaklar incelendiği zaman Burdur’un ekonomisinin genel olarak tarım ve hayvancılığa dayandığı görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Burdur, Vilayet, Salname, Ekonomik Yapı, Tarım.

Abstract

Annuals are one of the most important sources especially for city history studies. The first state yearbooks published in the Republican period also provide information about the administrative, geographical, social and economic structure of the provinces, such as the state yearbooks and provincial yearbooks published in the Ottoman period. The idea of enlightening a part of Burdur city history using the state annuals published between 1925-1929 has led us to do this research. In 1926, 1927 and 1928, in the

ATIF: UYSAL, Mustafa Ali, “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerine Göre Burdur Vilayetinin Ekonomik Yapısı (1925-1929)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (62-80)

CITE: UYSAL, Mustafa Ali, “According to the Republic of Turkey Annually, Economic Structure ff Burdur Province (1925-1929)”, *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (62-80)

state annuals as published in Ottoman Turkish with the name of “the Republic of Turkey annual” and in 1929, in the state annuals as published in Latin alphabet with the name of “The Republic of Turkey Annual” detailed information is provided about the geographical, administrative and social structure of Burdur province. In this study, statistical information about agriculture, animal husbandry, mining, weaving activities, factories, roads and incomes in Burdur province and its districts between 1925-1929 are presented. In addition, Konya Provincial Annuals, 1927 General Population Census and other research works are also included.

Keywords: Burdur, Province, Annual, Economic Structure, Agriculture.

Giriş

Bir yıl içinde yaşanmış olan olayları özet olarak anlatmak için her yıl düzenlenen eserlere salname denir. *Sal*; yıl, sene anlamına gelirken, *nâme*; mektup, kitap anlamında kullanılmaktadır¹. Salnamenin günümüzdeki karşılığı *yıllık* kelimesidir². Salmamelerde, vilayetlerin idari, coğrafi, sosyal ve ekonomik yapıları ve tarihleri hakkında sağlıklı ve son derece zengin bilgiler verilmektedir³.

İlk resmî salname Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın teşviki ile 1847 (H. 1263) yılında Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış ve *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* adı ile yayınlanmıştır⁴. Devlet salnameleri, devlet teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bunun yanında vilayetlerde ve kazalarda görev yapan memurlar hakkında da bilgiler bulunmaktadır⁵.

Devlet Salmamelerinin yanında Askerî Salmameler, Bahriye Salmameleri, Hariciye Salmameleri, İlmiye Salmameleri, Maârif Salmameleri ve Vilayet Salmameleri gibi salnameler de yayınlanmıştır. Toplam 68 adet olan Devlet salnameleri, 1912 (R. 1328) yılına kadar kesintisiz olarak yayınlanmış olup, 1918 (R. 1334) yılında ise son nüshası yayınlanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise Devlet salnameleri 1926, 1927 ve 1928 yıllarında Arap harfleriyle, 1929 yılında Latin harfleriyle basılmıştır⁶. Bir yıl öncesine ait bilgiler esas alınarak hazırlanan bu salnameler, vilayetler hakkında çok değerli istatistikî bilgiler sunmaktadır.

1 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi Yay., İstanbul 1986, s. 297.

2 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1990, s. 1100.

3 Ahmet Zeki İzgöer, “Osmanlı Salmamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, s. 539.

4 Bilgin Aydın, “Salname”, *TDVİA*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul 2009, s. 52; “Salname”, İA, C. X, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1949, s. 134-135; Tevfik Sütçü, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâmeler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar*, S. 18, 2004, s. 84.

5 Tevfik Sütçü, *a.g.m.*, s. 85-86; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971, s. 106.

6 Mustafa Ali Uysal, *Salnamelere Göre Burdur (1868-1914)*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 18-19; Bilgin Aydın, *a.g.m.*, s. 52; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 298-299; <http://ktp.isam.org.tr/salname/sayilar.php?sidno=D02467> (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

Bu çalışmada 1926, 1927, 1928 yıllarına ait devlet salnameleri ve 1929 yılına ait devlet yıllığından yararlanarak Burdur vilayetinin ekonomik yapısı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Burdur'un coğrafi sınırları hakkında en ayrıntılı bilgi 1928 yılı devlet salnamesinde verilmiştir. Buna göre, doğuda Isparta vilayetinin Eğirdir kazası, batıda Denizli vilayetinin Garbî Karaağaç kazası, kuzeyde Isparta vilayeti, güneyde Antalya vilayetinin Korkud ili kazalarıyla sınırlanmış olan Burdur vilayetinin yüzölçümü 7.500 km²'dir⁷.

Burdur vilayetinin tarihi hakkında 1927 yılı devlet salnamesinde şu bilgiler verilmektedir: Cengiz'in zulmünden bıkmış olarak batıya doğru göçe mecbur olanlar arasında *Kıvalı Aşireti* adıyla bilinen bir aşiret gelip bu havaliye yaylak ve şimdiki Cami-i Kebir'in (Ulu Cami) bulunduğu yeri pazar edinerek, Burdur'a adı geçen aşiret tarafından ilk önce *Alan Pazarı* ismi verilmiştir. Bir süre sonra bu pazar vesilesiyle kendilerini sabit bir yurt etrafında toplamak ihtiyacını hisseden aşiret fertleri, önce *Dört Ayetli Tekkesi* ile *Hamambendi* civarında yerleşmişlerse de dağlardan inen suların istila ve hücumundan rahat edemeyerek Karasenir, Hacı Ahmed, Divanbaba, Yenice mahallelerini kurmuşlar ve Karakaya mahallesini de bu sırada meydana getirmişlerdir. Çeşmebaşı *Pınarı*'nın üzerindeki çifte hatlı kitâbesinden adı geçen çeşmenin hicri 907 (M. 1501) tarihinde Korkut'un doktoru Ali bin Hamza tarafından imar edildiği anlaşıldığına göre Burdur'un bu tarihten çok önce kurulmuş bir memleket olduğuna kanaat getirmek zorunlu görünüyor. Aşiret fertleri henüz *Dört Ayetli Tekkesi* mevkiinden yeni oluşturulan mahallelere taşınmadan önce bir aralık *Tirkemiş* adını taşıyan kasabanın civarına firar eden Korkud'u kovalayan takip kumandanının "Sultan Nerede?" sorusuna cevaben ahalinin "Buradadır" sözünden değiştirilmiş olarak kasabanın sonradan Burdur ismiyle şöhret bulduğu da rivayet edilmektedir.

Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde Teke ve Hamid İli ile buralara bağlı yerlerin Osmanlı Devleti'ne katılması sırasında Teke veya Hamid İli'ne bağlı olduğu kuvvetle muhtemel olan Burdur ve çevresi, o tarihten sonra Osmanlıların idaresi altına geçmiştir. Burdur, Miladî 1844 yılından 1871 yılına kadar 27 yıl kaza, 1871'den 1920 yılına kadar 49 yıl Konya vilayetine bağlı sancak ve 1920'den 1923 yılına kadar 3 yıl bağımsız liva olarak idare olunduktan sonra 1923 yılında il adını almıştır⁸.

1928 yılı devlet salnamesine göre Burdur vilayeti, Burdur merkez kazasıyla Tefenni ve Bucak (Oğuzhan) kazalarından meydana gelmektedir. Merkez kazaya bağlı Sertaç (Böbekler), Belönü (Ağlasun) adlarında iki nahiye ve 77 köy, Bucak kazasına bağlı Milli ve Kızılkaya nahiyeleri ile 29 köy ve Tefenni kazasına bağlı Gölhisar ve Dirmil nahiyeleri ile 57 köy bulunmaktadır⁹. 1926 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinin erkek ve kadın olmak üzere toplam genel nüfusu 80.229 iken¹⁰, 1929 yılı devlet yıllığına göre 83.876'dır. Bu durumda 3 yıl içinde genel nüfusta 3.647 kişi

7 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, Matbuat Müdiriyyet-i Umumiyyesi, s. 746; 1914 yılı Konya Vilayet Salnamesi'ne göre, kuzey enleminin 37-38 dereceleriyle, doğu boylamının 27-28 dereceleri arasında bir mevkiye bulunan Burdur kazası, 15.000 km² yüzölçümünde geniş bir araziye sahiptir. *KVS*, R. 1330, s. 353-354.

8 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 733-734.

9 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 746; Burdur vilayetinin günümüzde merkez ilçe dışında Bucak, Gölhisar, Tefenni, Yeşilova, Ağlasun, Çeltikçi, Altınyayla, Çavdır, Karamanlı ve Kemer adlarında 10 ilçesi bulunmaktadır. Metin Tuncel, "Burdur", *TDVİA*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 429.

10 TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 534.

yani %4,54 oranında artış olduğu görülmektedir.

1. Tarım

Salnamelere bakıldığında Burdur'un ekonomisinin genel olarak tarıma dayandığı görülmektedir. 1926 yılı salnamesine göre Burdur, sahası dar olmakla beraber iyi ve verimli bir ziraat vilayetidir. Başlıca ziraat geliri çeşitli hububat ile afyon, gülyağı olup bunların birincisi kısmen diğerleri tamamen ihraç edilir ve memleketin genel servetini oluşturur. Teknik ve çağa uygun ziraat aletlerinden olarak vilayette 31 orak makinası, 1 lokomobil¹¹, 3 sabit motorlu traktör ve 13 tınaz¹² ile 3 teriyöz (?) vardır. Vilayet dâhilinde ziraata uygun 1.406.979 dönüm arazi bulunmaktadır. Bu arazinin yıllık ekilen miktarından tahminen 28.042.775 kilo buğday, 3.547.844 kilo arpa, 207.900 kilo yulaf, 924.124 kilo mısır, 112.288 kilo darı, 535.520 kilo çavdar, 281.124 kilo burçak, 997.920 kilo fasulye, 20.546 kilo afyon, 32.000 kilo kenevir, 54.000 kilo mercimek, 297.000 kilo tütün, 26.000 kilo patates, 13.500 kilo susam, 21.500 kilo pancar, 71.675 kilo nohut, 38.880 kilo bakla, 131.400 kilo böğrölce, 45.500 kilo soğan, 15.000 kilo sarımsak, 120.000 kilo gül yaprağı ürünleri alınmaktadır.

Vilayet dâhilinde pamuk ve pirinç ziraatı henüz gelişmemiştir. Aynı zamanda bir Marsilya kiremit fabrikası ile bir çimento fabrikası yapılmıştır. Merkez vilayette motorla hareket eden bir ziraat aletleri imalathanesi ile bir haşhaş yağı fabrikası, iki adet hızar fabrikası, iki adet un fabrikası ve su ile hareket eden diğer iki un fabrikası olmak üzere toplamda sekiz fabrika bulunmaktadır. Vilayet dâhilinde yalnız bir ticaret odası vardır. Merkez vilayette çeşitli sermayeli 12 şirket vardır. 1924 yılında Isparta, Aydın ve Antalya vilayetlerine 2.350.000 kıyye¹³ buğday, 1.293.000 kıyye arpa, 50.000 kıyye fasulye, 45.000 kıyye burçak, 6.600 kıyye tereyağı, 8.000 kıyye peynir, 6.500 kıyye badem ve 200.000 kıyye yün yapağı sevk ve ihraç edilmiştir. Vaktiyle dışarıya 120.000 miskal¹⁴ gül yağı çıkarken bu sene 25.000 miskal ihraç edilmiştir¹⁵.

1926 yılı salnamesine göre Tefenni kazası dâhilinde ziraat edilen arazi, tahmini olarak 400.000 dönüm olup, bundan 200.000 dönümü yıllık ekilerek diğer 200.000 dönümü de gelecek yıla nadas olarak bırakılmaktadır. Bu yıl alınan ürün 8.500.000 kilo buğday, 4.216.800 kilo arpa, 4.000.000 kilo mısır, 500.000 kilo çavdar, 50.000 kilo yulaf, 100.000 kilo burçak, 50.000 kilo nohud, 20.000 kilo mercimek, 120.000 kilo fasulye, 20.000 kilo kum darı, 300.000 kilo anason, 2.000 kilo afyon, 10.000 kilo tütün olup bundan mahalli ihtiyaçlar karşılandıktan sonra 1.500.000

11 Lokomobil; tekerlekler üzerine konulmuş, bir aracı istenilen yere çekebilecek biçimde yapılmış, genel olarak buharla çalışan ulaşım aracıdır. Tarımda, harman makinelerini, sabanları ve sulama araçlarını yürütmede kullanılır. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Lokomobil> (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

12 Tınaz; savrulmak için hazırlanan dövülmüş ekin yığınıdır. Tınaz makinesi; Tınaz durumundaki ekinleri savurarak yabancı nesnelere ayıran makine <https://tr.wiktionary.org/wiki/t%C4%B1naz#T%C3%BCrk%C3%A7e> (Erişim Tarihi: 27.03.2020); https://tr.wiktionary.org/wiki/t%C4%B1naz_makinesi (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

13 Kıyye; okka, 400 dirhemlik bir ağırlık ölçüsü. Şimdiki 1.282 gramın karşılığıdır. Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 621.

14 Miskal; 24 kıratlık bir ağırlık ölçüsüdür. Bir miskal 96 buğdaya eşittir. Bugünkü 4.5 gram karşılığıdır. Altın, gümüş, mücevher vb şeylerin tartılmasında kullanılırdı. Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 780; Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. 2, s. 546.

15 TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 534-536.

kilo buğday, 400.000 kilo arpa, 10.000 kilo tütün, 2.000 kilo afyon, 300.000 kilo anason İzmir ve Denizli'ye ihraç olunur¹⁶.

1927 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinin bir milyon beş yüz küsur bin dönüm tahmin edilen zirai arazisinden 1926 yılında 210.000 dönüm buğday, 690.000 dönüm arpa, 6.800 dönüm haşhaş, 4.000 dönüm çavdar, 3.800 dönüm yulaf, 77.700 dönüm mısır, 150 dönüm darı, 280 dönüm bakla, 22.260 dönüm fasulye, 900 dönüm böğrülce, 2.800 dönüm nohut, 340 dönüm mercimek, 6.800 dönüm burçak, 500 dönüm patates, 1.000 dönüm kendir, 100 dönüm tütün olmak üzere toplam 28.630 dönümü ekilebilip buna karşılık gerçekleşen hasatlardan 21.000.000 kilo buğday, 6.900.000 kilo arpa, 528.000 kilo haşhaş, 100.000 kilo çavdar, 57.000 kilo yulaf, 1.540.000 kilo mısır, 15.000 kilo darı, 54.000 kilo bakla, 271.200 kilo fasulye, 190.000 kilo böğrülce, 288.000 kilo nohut, 124.000 kilo mercimek, 1.040.000 kilo burçak, 500.000 kilo patates, 150.000 kilo kendir elyafı¹⁷, 9.000 kilo tütün üretilmiştir.

Ziraat usulü çoğu yerde halen kara sabanla devam etmekte ise de, bunun sağladığı sınırlı faydanın, mevcut hayatı devam ettirmeyeceği çiftçiler tarafından anlaşıldığından son zamanlarda pulluk ve traktörlerle ziraata önem verilmeye başlanmıştır. Teknik ve çağa uygun ziraat aletlerinden olarak vilayette 33 orak makinesi, 1 lokomobil, 4 sabit motorlu traktör ve 13 tınaz ile 3 teriyöz vardır. Böylece bir yıl içinde orak makinesi sayısında 2, traktör sayısında 1 artış olmuştur. Çeşitli cins ve ebatlarda vilayetin hemen her tarafında yayılmaya başlayan pulluklara karşın, karasabanların sayısı günden güne azalmıştır. Zirai sanayiden peynircilik, bağcılık ilkel bir halde ise de afyonculuk, kilcilik oldukça ilerlemiştir. Henüz deneme aşamasında bulunan tütüncülükte kayda değer bir oranda başarı görünmektedir¹⁸.

1928 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinin yüzölçümü tahminen 7500 km² olup bunun 1.500 km²'si ekili, 6.000 km²'si de ekili değildir. Ekili olmayan arazinin 4.500 km²'si dağlık, taşlık ve ormanlık, 1.000 km²'si de göl ve bataklıktır. Geri kalanı ise meradır. Vilayetin bir senelik ekili alan miktarıyla hasatlar toplamı aşağıdaki gibidir.

16 TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 536-537.

17 Elyaf; ağacın odun kısmındaki lifler, iplik şeklindeki şeylerdir. Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 258.

18 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 735-736.

Tablo 1. 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Burdur Vilayetinin Ekili Alan Miktarı¹⁹

Kazaların İsimleri	Buğday Dönüm	Arpa Dönüm	Yulaf Dönüm	Çavdar Dönüm	Burçak Dönüm	Mısır Dönüm	Ak Darı Dönüm	Bakla Dönüm	Patates Dönüm	Kenevir Dönüm	Üzüm Bağı Asma Dönüm	Fasulye Sâk ¹
Burdur Merkez Kazası	150.000	50.000	2.000	3.000	3.000	6.000	600	50	500	1.000	5.000	1.000
Tefenni Kazası	110.000	40.000	600	1.500	4.000	12.000	100	50	100	200	2.300	200
Bucak Kazası	350.000	65.000	300	0	2.000	5.000	2.500	300	0	50	3.000	600
Toplam	610.000	155.000	2.900	4.500	9.000	23.000	3.200	400	600	1.250	10.300	1.800

Tablo 2. 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Burdur Vilayetinin Üretilen Ürün Miktarı²⁰

Kazaların İsimleri	Buğday Kilo	Arpa Kilo	Yulaf Kilo	Çavdar Kilo	Burçak Kilo	Mısır Kilo	Ak Darı Kilo	Bakla Kilo	Patates Kilo	Kenevir Kilo	Üzüm Bağı Asma Kilo	Fasulye Kilo
Burdur Merkez Kazası	7.500.000	2.000.000	800.000	250.000	24.000	750.000	52.000	15.000	300.000	40.000		70.000
Tefenni Kazası	5.500.000	1.600.000	200.000	100.000	32.000	1.200.000	5.000	12.000	20.000	7.000	250.000	10.000
Bucak Kazası	8.500.000	2.500.000	100.000	0	20.000	700.000	200.000	30.000	0	1.500	500.000	45.000
Yekûn	21.500.000	6.100.000	1.100.000	350.000	76.000	2.650.000	257.000	57.000	320.000	48.500		125.000

19 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 747.

20 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 747.

Tablo 1'e göre, Burdur vilayetinin ekili alanlarına baktığımız zaman birinci sırada 610.000 dönüm ile buğday, ikinci sırada 155.000 dönüm ile arpa, üçüncü sırada 23.000 dönüm ile mısır, dördüncü sırada ise 10.300 dönüm ile üzüm bağı asma yer almaktadır. Tablo 2'deki üretilen ürün miktarına bakarsak, ilk sırada 21.500.000 kilo ile buğday, ikinci sırada 6.100.000 kilo ile arpa, üçüncü sırada 3.250.000 kilo ile üzüm bağı asma, dördüncü sırada ise 2.650.000 kilo ile mısır bulunmaktadır. Hem ekili alan miktarı hem de üretilen ürün miktarına göre Bucak kazası buğday, arpa, ak darı ve baklada, Tefenni kazası mısır ve burçakta, Burdur merkez kazası üzüm bağı asma, yulaf, çavdar, patates, kenevir ve fasulyede ilk sıradadır.

Tablo 3. 1928-1929 Devlet Yıllığına Göre Burdur Vilayetinin Ekili Alan Miktarı²¹

Kazalar	Buğday Dönüm	Arpa Dönüm	Yulaf Dönüm	Mısır Dönüm	Çavdar Dönüm	Bakla Dönüm	Ak Darı Dönüm	Fasulye Dönüm	Burçak Dönüm	Patates Dönüm	Kenevir Dönüm
Burdur	170.000	60.000	2.000	9.000	3.000	0	400	2.000	8.000	600	1.000
Tefenni	160.000	42.000	500	32.000	2.000	0	0	3.000	21.000	0	0
Bucak	350.000	65.000	300	5.000	0	300	2.500	600	2.000	0	56
Genel Toplam	680.000	167.000	2.800	46.000	5.000	300	2.900	5.600	31.000	600	1.056

Tablo 3'e göre, Burdur vilayetinin ekili alanlarına baktığımız zaman birinci sırada 680.000 dönüm ile buğday, ikinci sırada 167.000 dönüm ile arpa, üçüncü sırada 46.000 dönüm ile mısır, dördüncü sırada ise 31.000 dönüm ile burçak yer almaktadır. Bir yıl öncesine göre bu ürünlerin ekili alan miktarında artış olduğu görülmektedir.

Tablo 4. 1928-1929 Devlet Yıllığına Göre Burdur Vilayetinin Üretilen Ürün Miktarı²²

Kazalar	Buğday Kilo	Arpa Kilo	Yulaf Kilo	Mısır Kilo	Çavdar Kilo	Bakla Kilo	Ak Darı Kilo	Fasulye Kilo	Burçak Kilo	Patates Kilo	Kenevir Kilo
Burdur	7.500.000	2.000.000	800.000	750.000	250.000	15.000	50.000	300.000	24.000	300.000	40.000
Tefenni	16.000.000	4.500.000	5.000	8.000.000	200.000	0	0	22.000	800.000	0	0
Bucak	8.500.000	2.500.000	100.000	700.000	0	30.000	200.000	45.000	20.000	0	1.500
Umumî Yekûn	32.000.000	9.000.000	905.000	9.450.000	450.000	45.000	250.000	367.000	844.000	300.000	41.500

Tablo 4’deki üretilen ürün miktarına bakarsak, ilk sırada 32.000.000 kilo ile buğday, ikinci sırada 9.450.000 kilo ile mısır, üçüncü sırada 9.000.000 kilo ile arpa, dördüncü sırada ise 905.000 kilo ile yulaf bulunmaktadır. Bir yıl öncesine göre yulaf, bakla, patates, ak darı ve kenevir üretiminde düşüş olmakla beraber diğer ürünlerin üretiminde artış vardır.

“28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri”ne göre ise Burdur vilayetinde 12 yaşından büyük erkeklerde zirai mesleklerin oranı %73.43, kadınlarda %51.05’dir. Kadın ve erkek toplamında, 12 yaşından büyük nüfusta zirai mesleklerin oranı %60.80’dir²³.

2. Hayvancılık

İklim şartları ve toprak özellikleri bakımından hayvancılığın gelişmesine elverişli bir yer olan Burdur’da hem büyükbaş, hem de küçükbaş hayvan yetiştirilmektedir²⁴. 1927 yılı salnamesine göre vilayet dâhilinde 1926 yılında sayılan 585 deve, 252 tiftik, 89.878 dişi kıl keçi, 21.191 erkek kıl keçi, 31.812 dişi koyun, 5.872 erkek koyun ki toplam 109.690 baş ağınamdan başka, 2.145 kısrak⁴⁴, 97 iğdiç⁴⁵, 110 aygır⁴⁶, 681 at, 77 ester⁴⁷, 10.714 merkeb⁴⁸, 12.368 dişi sığır, 14.201 erkek sığır, 1.600 dişi manda, 1.420 erkek manda olmak üzere toplam 43.413 baş evcil hayvan bulunmaktadır²⁵.

1928 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinde mevcut küçük ve büyükbaş hayvanlar ile hayvansal ürünler miktarı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

22 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929, s. 395.

23 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, s. 26-27.

24 Yurt Ansiklopedisi, C. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 1542, 1570-1571; Mustafa Ali Uysal, Salnamelere Göre Burdur (1868-1914), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 229.

25 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 736.

Tablo 5. 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Burdur Vilayetinin Hayvan Sayıları ve Hayvansal Ürünleri²⁶

Kazaların İsimleri	Küçük ve Büyükbaş Hayvanlar										Hayvansal Ürünler		
	Beygir Baş	Kısrak Baş	Merkep Baş	Katır Baş	Deve Baş	İnek Baş	Öküz Baş	Manda Baş	Koyun Baş	Keçi Baş	Süt Kilo	Yün ve Yapağı Kilo	KeçiKılı Kilo
Burdur Kazası	1.076	1.657	7.896	127	155	7.437	8.401	1.698	28.882	73.771	6.128.209	57.764	36.885
Bucak Kazası	384	562	3.059	53	447	3.545	4.101	738	7.959	52.950	3.448.950	15.918	26.475
Tefenni Kazası	835	925	4.690	143	201	6.016	6.672	993	26.227	30.929	4.368.785	52.654	15.114
Toplam	2.295	3.144	15.645	323	803	16.998	19.176	3.429	63.068	157.650	13.945.944	126.336	78.474

Tablo 5'e göre Burdur vilayetinde küçükbaş olarak en çok bulunan hayvan 157.650 baş ile keçidir. İkinci sırada 63.068 baş ile koyun bulunmaktadır. Büyükbaş hayvan olarak ilk sırada 19.176 baş ile öküz, ikinci sırada 16.998 baş ile inek, üçüncü sırada 15.645 baş ile merkep yer almaktadır. Diğer büyükbaş hayvanlar; manda, kısrak, beygir, deve ve katırdır. Hayvanlardan elde edilen ürünlere bakarsak, 13.945.944 kilo ile süt ilk sırada yer alırken, 126.336 kilo ile yün ve yapağı ikinci sırada, 78.474 kilo ile keçi kılı üçüncü sırada yer almaktadır.

Tablo 6. 1928-1929 Devlet Yıllığına Göre Burdur Vilayetinin Hayvan Sayıları ve Hayvansal Ürünleri²⁷

Kazalar	Küçük ve Büyükbaş Hayvanlar										Hayvansal Ürünler		
	At Baş	Kısrak Baş	Merkep Baş	Katır Baş	Deve Baş	İnek Baş	Öküz Baş	Manda Baş	Koyun Baş	Keçi Baş	Süt Kilo	Yün ve Yapağı Kilo	Keçi Kılı Kilo
Burdur	943	1.817	8.747	159	184	8.269	10.863	2.270	30.482	84.019	6.128.209	57.761	36.885
Tefenni	621	922	5.525	46	260	7.444	7.606	1.104	23.658	37.685	4.368.785	52.654	15.114
Bucak	384	562	3.050	53	447	3.545	4.101	738	7.959	52.950	3.448.950	15.918	26.475
Genel Toplam	1.948	3.301	17.331	258	891	19.258	22.570	4.112	62.099	174.654	13.945.944	126.336	78.474

Tablo 6'ya göre Burdur vilayetinde küçükbaş olarak en çok bulunan hayvan 174.654 baş ile keçidir. İkinci sırada 62.099 baş ile koyun bulunmaktadır. Büyükbaş hayvan olarak ilk sırada 22.570 baş ile öküz, ikinci sırada 19.258 baş ile inek, üçüncü sırada 17.331 baş ile merkep yer almaktadır. Diğer büyükbaş hayvanlar; manda, kısrak, at, deve ve katırdır. Hayvanlardan elde edilen ürünlere bakarsak, 13.945.944 kilo ile süt ilk sırada yer alırken, 126.336 kilo ile yün ve yapağı ikinci sırada, 78.474 kilo ile keçi kılı üçüncü sırada yer almaktadır. Bir yıl öncesine göre koyun, at ve katır sayılarında azalma olurken diğer hayvan sayılarında artış olmuştur. Hayvanlardan elde edilen ürünlerde ise değişiklik olmamıştır.

Keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvanların çiftçiye faydası çok olduğu için tercih sebebi olmuştur. Çiftçiler (köylüler) bu hayvanların etinden, sütünden, yün ve kılından, yavrusundan ve gübresinden faydalanırlar. Büyükbaş hayvanlardan öküz ve inekler çift hayvanlarını oluşturduğu için tercih sebebi olmuştur. Köylünün suyunu, odununu, pazardan ihtiyacını getiren, orak ve çift tarlasına tohum nakleden merkepler köylünün eli ayağı, her şeyidir²⁸.

3. Madencilik

Burdur'un maden yatakları bakımından çok zengin olduğu ve dikkate değer bir madencilik faaliyeti görüldüğü söylenemez²⁹. Ancak salnamelerde Burdur'da keşfedilmiş madenlerden bahsetmektedir. 1885 yılı Konya Vilayet Salnamesinde Çerçin köyünün güney yönündeki tepelerde demir, manganez ve krom madenlerinin, Gölhisar nahiyasının Çam köyündeki Eşeler dağının birçok yerlerinde de bor, tunç, krom, manganez ve kükürt madenlerinin bulunduğu belirtilmektedir³⁰. 1914 yılı Konya Vilayet Salnamesinde Burdur kazası dağlarında kömür madenlerine, demir parçalarına ve granit izlerine tesadüf edildiği, Tefenni kazasındaki dağlarda krom madeni bulunduğu, Kargalı köyünün üstündeki dağda kömür madeni keşfedildiği ancak hiçbirinin işletilemediği anlatılmaktadır³¹.

1926 ve 1927 yılı devlet salnamelerinde madenler hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak 1928 yılı devlet salnamesinde, yalnız Burdur merkez kazası dâhilinde Sultan Ere mevkiinde maden kömürü olduğu bilgisine yer verilmiştir³².

4. Dokumacılık

Dokumacılık Burdur'un en önemli geçim vasıtalarından biridir³³. Bu sanat, Isparta'ya bağlı Senirkent kazasından Burdur'a göç eden 200 hane tarafından getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar yalnız yerel ihtiyaçları karşılarken, savaşın başlamasıyla komşu vilayetlerin ihtiyaçlarını da karşılamaya başlamıştır. Burdur'un önemli gelir kaynaklarından olan dokumacılık, Milli Mücadele'nin sonuna kadar bu durumunu korumuştur. Daha sonra dış ülkelerden ithalat başlayınca yerini halıcılığa bırakmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla dokumacılık tekrar canlanmış ve Burdur dokumaları ülkenin her yerine gönderilmiştir³⁴. 1940 yılı itibarıyla 2.800 evde 3.466 tezgâh bulunmakta idi. İkinci Dünya Savaşı sonunda dokuma tezgâhlarının sayısı 1.300'e kadar düşmüştür³⁵. 1948'li yıllarda sanayinin gelişmesi ve dokuma fabrikalarının kurulması sebebiyle el dokumasına ihtiyaç azalmış, dolayısıyla Burdur alaca dokumacılığı da eski önemini kaybetmiştir³⁶.

28 Mehmet Necati-Rıza İsmail (Erdem), *Burdur Vilayeti, Halkiyatı ve Harsiyatı*, (Çoğaltan: A. Feyzi Bayraktar, Yayına Hazırlayan: Şevkiye Kazan Nas), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, s. 199, 201.

29 *Yurt Ansiklopedisi*, C. III, s. 1540, 1572.

30 *KVS*, H. 1302, s. 145, 153-154.

31 *KVS*, R. 1330, s. 214, 219.

32 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 748.

33 Kemal Saden, "Dokumacılık", *Burdur*, C. I, S. 1, Şubat 1939, s. 5.

34 *Burdur*, Burdur Valiliği Yayınları, İstanbul 1955, s. 31.

35 Osman Yalçın, *Burdur*, Özyürek Yayınları, İstanbul 1960, s. 20.

36 Rengin Oyman, "Burdur İli Geleneksel Dokumaları ve Günümüzdeki Durumu", *I. Burdur Sempozyumu*, Bildiriler,

Konya Vilayet Salnamelerine göre, Burdur'da her tür iplik alacası³⁷, bez, kilim, seccade, hamam ve el havluları ile masa örtüleri dokunur³⁸. 1883 yılında 75, 1906 yılında 300 ve 1914 yılında 500 alaca tezgâhı bulunmaktadır³⁹. Alacalar, havlular ve masa örtüleri tüccarlar tarafından satın alınarak İstanbul, İzmir, Konya, Antalya, Denizli, Akşehir, Iğın, Karahisar ve Kütahya gibi yerlere satılmaktadır. Alacalar, entari ve her çeşit mefrûşât için en sağlam kumaşa tercih edilmektedir⁴⁰. Ayrıca 1914 yılı itibariyle 30 peşgir ve havlu tezgâhı ile 60 kıldan çul, çuval ve torba dokuma tezgâhı vardır⁴¹. Dokutulan senelik 150.000 top alacanın bir kısmı komşu vilayetlere ihraç edilmekte, bir kısmı da kaza içinde kullanılmaktadır⁴². 1906 yılında Burdur kazasında 100 halı tezgâhı bulunmakta, 500'den fazla işçi çalışmakta ve çok güzel halılar imal edilmekte idi⁴³. 1914 yılında halı tezgâhı sayısının arttığı, 8 yıl içinde 100'den 1000'e çıktığı görülmektedir⁴⁴.

1926 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinde ilkel olarak dokumacılık mevcuttur. Haftada 1.000 top dokuma imal edilmektedir. 25.000 lira sermayeli küçük bir dokuma şirketi kurulmuştur. Vilayette halıcılığa oldukça önem verilmekte ve 1926 yılı itibariyle 250 tezgâh işlemektedir. Yılda içeriye ve dışarıya 60.000 arşın halı, 80.000 top alaca, 25.000 top bez sevk edilmektedir⁴⁵.

1927 yılı devlet salnamesine göre Burdur vilayetinin çoğu köylerinde kendir elyafından urgan, sicim, yular gibi maddeler imal edilir ve çevre vilayetlere ihraç olunur. Çul, kıl torba, kolan gibi eşya dokuyan ve ihracat yapan köyler de vardır. Tefenni'nin Bayındır ve Burdur'un Aziziye köylerinin yünden mamûl kilimleri meşhurdur. Keçecilik de bu sanat sahiplerini geçindirir haldedir. 1927 yılı devlet salnamesinde ayrıca, 600'e yakın tezgâh işleten alacacılığın günden güne ilerlemekte olduğu, halıcılığa da yakın zamanda daha çok heves ve rağbet uyandığı ve vilayetin çeşitli yerlerinde halı imal eden tezgâhların sayısının 1000'e yaklaştığı belirtilmektedir⁴⁶. Bu tarihte Bucak kazasında ise 400'e yakın halı tezgâhı işlenmektedir⁴⁷.

1928 yılı devlet salnamesine göre Burdur vilayetinde 500 alaca bez tezgâhında yılda 500.000 top alaca ile 600 halı tezgâhında⁴⁸ yılda 55.000 metre kare halı dokutulmuştur. Şark Halı, *Türk Varlığı*, *Nur Halı* ve *Karagözzâde Halı* adlarında 4 halı şirketi vardır. Bunlardan Şark Halı'nın müdürü İtalyan,

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü, 16-19 Kasım 2005, Burdur, C. I, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta 2007, s. 115.

37 Alacacılık işiyle uğraşanlara Çulha denirdi. Alaca dokuma işini evlerinde basit el tezgâhlarında yaparlardı. Rensiz, beyaz ve çizgisiz olanlara bez adı verilirdi. Bezler daha ucuzdu. Mehmet Necati-Rıza İsmail (Erdem), *a.g.e.*, s. 208.

38 *KVS*, H. 1306, s. 175; *KVS*, H. 1309, s. 345.

39 *KVS*, H. 1300, s. 146; *KVS*, R. 1322, s. 131; *KVS*, R. 1330, s. 653.

40 *KVS*, H. 1309, s. 345; *KVS*, H. 1301, s. 120.

41 *KVS*, R. 1330, s. 653.

42 *KVS*, R. 1330, s. 490-491; Mustafa Ali Uysal, *a.g.e.*, s. 235-236.

43 *KVS*, R. 1322, s. 307.

44 *KVS*, R. 1322, s. 131; *KVS*, R. 1330, s. 653.

45 TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 535.

46 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 735-736.

47 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 737.

48 Bu durumda 1906-1928 yılları arasında halı tezgâhı sayısının bazen arttığı, bazen de azaldığı anlaşılmaktadır.

diğerleri Türk'tür⁴⁹. Bu şirketlerin Bucak ve Tefenni kazaları ile Karamanlı köyünde ve diğer köylerde halı tezgâhları bulunmaktadır. Bu tezgâhlarda yılda 35.000 arşın halı dokunmakta ve İzmir'deki büyük şirketler vasıtasıyla Amerika'ya ve Avrupa'ya gönderilmektedir. Birçok aile evlerinde halı dokuyarak geçimlerini sağlamaktadır. Burdur'daki şirketler genel atölye açmamışlardır. Seccadeler, taban halıları, Amerika çeşidi, içi dolu şark tarzı ve göbekli gibi her çeşit halı dokunmakta ve büyük rağbet görmektedir⁵⁰.

5. Fabrikalar

1926 yılı salnamesine göre Burdur vilayet merkezinde, daha önce tarımla ilgili bölümde bahsedildiği üzere toplam sekiz fabrika bulunmaktadır. Bunların 4 tanesi un fabrikası, 2 tanesi hızar fabrikası, biri ziraat aletleri imalathanesi ve biri de haşhaş yağı fabrikasıdır⁵¹. 1927 yılı salnamesinde 1 kereste ve 4 un fabrikasıyla 8 adi un değirmeninden sözedilmiştir⁵². Burdur vilayetindeki fabrikalar hakkında en ayrıntılı bilgi 1928 yılı devlet salnamesinde yer almaktadır. 1928 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinde bulunan fabrikalar ile cinsleri ve üretimi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

49 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 748.

50 Mehmet Necati-Rıza İsmail (Erdem), *Burdur Vilayeti, Halkiyatı ve Harsiyatı, a.g.e.*, s. 207-208.

51 TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 535.

52 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 733.

Tablo 7. 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Burdur Vilayeti Merkezinde Bulunan Fabrikalar, Cinsleri ve Üretimi⁵³

Buldukları Mahaller	İsimleri	Ne ile Uğraştıkları	Türü	Fabrika-Değirmenlerin				
				Sahiplerinin İsimleri	Tâbiyyetleri	Harekete Geçiren Kuvvetlerinin Cinsleri	Kaç Beygir Kuvvetinde Olduğu	Bir Sene Zarfındaki Üretim
Burdur Kayapınar Mevkiinde	Un ve Hızır	-	Fabrika	Kabacalızâde Hacı Abdurrahman Efendi	Türkiye Cumhuriyeti	Su	On altışar Beygir Kuvvetinde	Sekiz yüz bin kilo un, bin iki yüz metreküp kereste
“	Un	-	“	Velicanzâde Biraderler	“	“	“	Sekiz yüz bin kilo un
“	“	-	“	Baki Beyzâdeler	“	“	“	“
“	“	-	“	Hacı Yavsızâdeler	“	“	“	Dokuz yüz bin kilo un
Burdur Kurna Köyünde	Hızır	-	“	Tıkırdıkzâde Hacı Osman	“	“	Sekiz Beygir	Dokuz yüz metreküp kereste
Burdur'un Ilıca Mevkiinde	Kiremit ve Tuğla	-	“	Çilzâde Fahreddin Bey	“	Buharla	Yirmi dört Beygir	950.000 adet Marsilya cins kiremit ve tuğla
Muhtelif Mahaller ve Köylerde	Değirmen	-	Değirmen	Muhtelif	“	Su ile	Dörder Beygir	Her biri 72.000 kilo un öğütür
Vilayet Dâhilinde	Tezgâh	Halı Tezgâh 600	-	Şark Halı, Türk Varlığı, Nur Halı, Karagözzâde Halı Kumpanyası	Şark Halı Müdürü İtalya, diğerleri Türk	El ile		55.000 arşın murabbai ² halı
“	Tezgâh	Alaca Bez Tezgâh 500	-	-	Türkiye Cumhuriyeti	“		500.000 top
“	Marangoz	-	-	-	“	“		500 takım ceviz tahtadan mamûl oda takımı, masa ve kanepe sandalye vb
Tefenni Kazası	-	Un öğütür	Kırk altı adet değirmen	Muhtelif	“	Su		Her biri ortalama olarak yirmi beşer bin kilo un öğütür
Bucak Kazası	-	“	On yedi adet değirmen	“	“	“		Her biri ortalama olarak yedi bin kilo un öğütür

Tablo 7 de görüldüğü üzere, Burdur Kayapınar mevkiinde Kabacalzâde Hacı Abdurrahman Efendi'ye ait 16'şar beygir kuvvetinde un ve hızar fabrikaları ile Velicanzâde Biraderler, Baki Beyzâdeler ve Hacı Yavsızâdeler'e ait aynı beygir kuvvetinde, su ile çalışan birer un fabrikası bulunmaktadır. Bir yıl içinde en fazla üretim 900.000 kilo un ile Hacı Yavsızâdeler'e ait un fabrikasındadır. Burdur Kurna köyünde Tıkırdıkzâde Hacı Osman'a ait 8 beygir kuvvetinde hızar, Burdur'un Ilıca mevkiinde Çilzâde Fahreddin Bey'e ait 24 beygir kuvvetinde, buharla çalışan kiremit ve tuğla fabrikası, çeşitli mahaller ve köylerde 4'er beygir kuvvetinde, su ile çalışan, her biri 72.000 kilo un öğüten değirmenler vardır. Burdur vilayet merkezinde yılda 31.597 metrekare halı üretimi yapan 600 halı tezgâhı, yılda 500.000 top alaca bez üretimi yapan tezgâh ile yılda 500 takım ceviz tahtadan mamûl oda takımı, masa, kanepeler, sandalye vb. üretimi yapan marangoz mevcuttur. Tefenni kazasında su ile çalışan, yılda her biri ortalama olarak yirmi beşer bin kilo un öğüten 46 adet değirmen, Bucak kazasında da su ile çalışan, yılda her biri ortalama olarak yedi bin kilo un öğüten 17 adet değirmen bulunmaktadır.

6. Bankalar

1928 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinde bulunan bankalar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 8. 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Burdur Vilayetinde Bulunan Bankalar⁵⁴

Bankaların İsimleriyle Buldukları Yerler	Merkezi	Genel Sermayeler		Şubenin Kuruluş Tarihi
		Miktarı Lira Adet	Türü	
Burdur Vilayeti Ziraat Bankası	Ankara	-	Evrâk-ı Nakdiyye ³	1305
Burdur Vilayeti Bucak Kazası Ziraat Bankası		-	"	-
Burdur Vilayeti Tefenni Kazası Ziraat Bankası		-	"	1325

Tablo 8 de görüldüğü gibi Burdur vilayeti merkez kazasında, çiftçiye ve köylüye destek olan, Hicri 1305 (Miladi 1888) yılında kurulan Ziraat Bankası şubesi bulunmaktadır. Ayrıca Bucak ve Tefenni kazalarında da Ziraat Bankası vardır. Tefenni kazasında Hicri 1325 (Miladi 1907) yılında kurulmuş olan bankanın, Bucak kazasındaki kuruluş tarihi belirtilmemiştir. Burdur vilayetinde Ziraat Bankası dışında başka bir banka bulunmamaktadır.

7. Genel, Özel ve Belediye Gelirleri

1926 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinin 1925 yılına ait bir yıllık genel geliri 535.431, özel geliri 175.078 lira olup belediyeler geliri de, merkez vilayetin 43.825 lira ve Oğuzhan (Bucak) nahiyesinin 2.585 lira, Belönü (Ağlasun) nahiyesinin 550, Sertaç (Kemer) nahiyesinin de 50 liradan ibarettir. Tefenni

54 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 749.

kazasının 1925 yılı genel geliri 44.310 lira ve özel geliri 34.021 lira, belediye geliri 3.509 lira, Gölhisar nahiyesinin ise 475 liradır⁵⁵. 1927 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinin genel geliri 248.812 lira ve özel geliri 246.896 lira olup, Burdur Belediyesi'nin gelir ve giderleri de 1926 yılı bütçesinde 236.000 lira olarak tespit olunmuştur⁵⁶.

1928 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinin genel geliri 284.743 lira, özel geliri de 392.939 lira olup, Burdur merkez kazası belediyesinin geliri 65.150 ve Tefenni kazası belediyesinin 7.710 ve Bucak kazası belediyesinin 6.659 ve Burdur vilayetine bağlı Çeltikçi nahiyesi belediyesinin 2.300 ve Belönü belediyesinin 700 ve Tefenni kazasına bağlı Karamanlı belediyesinin 8.879 ve Çavdır nahiyesi belediyesinin 2.403 ve Bucak kazasına bağlı Kızılkaya nahiyesinin 2.150 liradır⁵⁷. 1929 yılı devlet yıllığına baktığımız zaman Burdur vilayetinin genel gelirinin, özel gelirinin, Burdur merkez kazası belediyesinin gelirinin, Tefenni kazasının ve Bucak kazası belediyesinin gelirinin bir önceki yıl ile aynı olduğu görülmektedir⁵⁸.

8. Devlet Yolları

Burdur vilayetinde, kazalarıyla ve komşu vilayetlerle ulaşımı sağlamak amacıyla çeşitli uzunluklarda yollar yapılmıştır. 1927 yılı salnamesine göre Burdur vilayetinin devlet yolları, 25 kilometre uzunluğunda Burdur - Baladız istasyonu ve vilayet sınırına kadar 80 kilometre uzunluğunda Burdur - Antalya şoseslerinden ibarettir. Özel yollardan 70 kilometre uzunluğunda Burdur - Tefenni yolu ile Tefenni - Çavdır, Tefenni - Karamanlı - Çardak istasyonu yollarıyla, Çine - Belönü ve 450 metrelik hastane yoluyla, Burdur Gölü'nde son bulan dört kilometrelik Cumhuriyet Caddesi, aynı şekilde vilayet yolları vardır⁵⁹.

1928 yılı salnamesinde, Burdur vilayetinde bulunan yollar aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

Tablo 9. 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Burdur Vilayetinde Bulunan Yollar⁶⁰

Yolun Başlangıcı -Bitişi	Yolun Uzunluğu (Kilometre)	Sağlam Kısım (Kilometre)	Tamire Muhtaç Kısım		Yeni İnşa Olunmakta (Kilometre)
			Tamir Olunmakta	Tamire Başlanmamış	
Burdur – Baladız	24 + 785	24 + 785			
Burdur – Antalya	80 + 000	75 + 000	5 + 000		
Burdur - Tefenni	70 + 000	34 + 000			36 + 000

Tablo 9'a göre, Burdur – Baladız, Burdur – Antalya ve Burdur – Tefenni yollarının uzunluğu 1927 yılı salnamesinde belirtildiği gibidir. En uzun yol olan 80 kilometrelik Burdur – Antalya yolunun sağlam kısmı 75 kilometre olup, 5 kilometresi tamir olunmaktadır. Burdur – Tefenni yolunun ise 34 kilometresi sağlam olup, 36 kilometresi de yeni yapılmaktadır.

55 TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 535-536.

56 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 736.

57 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 750.

58 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığın Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929, s. 397.

59 TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 736.

60 TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 749.

Tablo 10. 1928-1929 Devlet Yıllığına Göre Burdur Vilayetinde Bulunan Yollar⁶¹

Yolun Başlangıcı -Bitişi	Yolun Uzunluğu Kilometre	Sağlam Kısmı Kilometre
Burdur - Baladız	24+785	20+253
Burdur - Antalya	105+000	100+000
Burdur - Tefenni	70+000	34+000

Tablo 10'a baktığımız zaman bir önceki yıla göre Burdur – Antalya yolunda 25 kilometrelik artış vardır. Dolayısıyla yine en uzun yol 105 kilometrelik uzunluğuyla Burdur – Antalya yoludur. Diğer yolların uzunluğunda bir değişiklik yoktur. Burdur – Tefenni yolunun sağlam kısmında bir değişme olmazken Burdur – Baladız yolunun sağlam kısmında yaklaşık 4.5 kilometrelik azalma, Burdur – Antalya yolunun sağlam kısmında ise 25 kilometrelik artış vardır.

Sonuç

Bu çalışmada Cumhuriyet döneminde yayınlanan ilk devlet salnamelerinden (yıllıklarından) yararlanarak Burdur vilayetinin ekonomik durumu hakkında 1925-1929 yıllarını kapsayacak şekilde istatistiki bilgiler verilmiştir. Salmelere göre Burdur'un ekonomisi genel olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Verimli topraklara sahip olan Burdur'un başlıca ziraat geliri çeşitli hububat, afyon ve gülyağıdır. Teknik ve çağa uygun ziraat aletleri kullanılmaktadır. 1925-1929 yılları arasında Burdur vilayetinin ekili alanlarına ve üretilen ürün miktarına baktığımız zaman birinci sırada buğday yer almaktadır. Diğer başlıca ürünler ise arpa, mısır, çavdar, yulaf, burçak ve üzüm bağıdır. 12 yaşından büyük nüfusta zirai mesleklerin oranı %60.80'dir.

Hayvancılığın gelişmesi açısından elverişli bir konumda olan Burdur'da hem büyükbaş, hem de küçükbaş hayvan yetiştirilmektedir. Burdur vilayetinde küçükbaş hayvan olarak en çok keçi, ikinci sırada koyun bulunmaktadır. Büyükbaş hayvan olarak ilk sırada öküz, ikinci sırada inek, üçüncü sırada merkep yer almaktadır. Hayvansal ürün olarak ilk sırada süt yer alırken, ikinci sırada yün ve yapağı, üçüncü sırada keçi kılı yer almaktadır.

1928 yılı devlet salnamesinde, yalnız Burdur merkez kazası dâhilinde Sultan Ere mevkiinde maden kömürü olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla Burdur'da dikkate değer bir madencilik faaliyeti görülmemektedir. Dokumacılık ve halıcılık gibi sanat dalları, Burdur'un en önemli geçim vasıtalarından ve gelir kaynaklarındandır. Salmelerde alaca dokumacılığının günden güne ilerlemekte olduğu, halıcılığa da yakın zamanda daha çok heves ve rağbet uyandığı ve vilayetin çeşitli yerlerinde halı imal eden tezgâhların sayısının 1000'e yaklaştığı belirtilmektedir. Burdur vilayetinde 4 halı şirketi vasıtasıyla her çeşit halı dokunmakta ve büyük rağbet gören halılar Amerika ve Avrupa'ya da gönderilmektedir.

61 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929, s. 397.

Devlet salnamelerine göre Burdur vilayetinde en çok un fabrikaları bulunmaktadır. Bunun yanında hızar ve kereste fabrikası, ziraat aletleri imalathanesi, haşhaş yağı fabrikası, kiremit ve tuğla fabrikası, değirmenler ile halı ve alaca bez tezgâhları vardır.

Burdur vilayeti merkez kazasında, Tefenni kazasında ve Bucak kazasında Ziraat Bankası'nın birer şubesi bulunmaktadır. Burdur vilayetinde başka bir banka bulunmamaktadır. Burdur vilayetinin 1925 yılına ait bir yıllık genel geliri 535.431 lira iken 1927 yılı genel geliri azalarak 284.743 lira olmuştur. 1925 yılına ait özel geliri ise 175.078 lira iken 1927 yılında artarak 392.939 lira olmuştur.

Salnamelerde ayrıca Burdur vilayetinin, kazalarıyla ve komşu vilayetlerle ulaşımını sağlamak amacıyla yapılan yolların sağlam kısımlarının ve tamir olunmakta olan kısımlarının uzunlukları hakkında da bilgi bulunmaktadır. Buna göre en uzun yol Burdur-Antalya yoludur.

Kaynakça

Salname Ve Yıllıklar

Konya Vilayet Salnamesi (KVS): Hicri 1300, 1301, 1302, 1306, 1309, Rumi 1322, Rumi 1330.

TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1926.

TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, Matbuat Müdiriyyet-i Umumiyyesi.

TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, Matbuat Müdiriyyet-i Umumiyyesi.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.

Araştırma Ve İnceleme Eserleri

28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1929.

Aydın, Bilgin, "Salname", *TDVİA*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 51-54.
Burdur, Burdur Valiliği Yayınları, İstanbul 1955.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1990.

İzgöer, Ahmet Zeki, (2005). "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, s. 539-552.

İslam Ansiklopedisi (1949). "Salname", X, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 134-135.

Mehmet Necati-Rıza İsmail (Erdem), *Burdur Vilayeti, Halkiyatı ve Harsiyatı*, (Çoğaltan: A. Feyzi Bayraktar, Yayına Hazırlayan: Şevkiye Kazan Nas), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.

Oyman, Rengin, “Burdur İli Geleneksel Dokumaları ve Günümüzdeki Durumu”, *I. Burdur Sempozyumu*, Bildiriler, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü, 16-19 Kasım 2005, Burdur, C. I, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta 2007, s. 112-122.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

Saden, Kemal, “Dokumacılık”, *Burdur*, C. I, S. 1, Şubat 1939, s. 5.

Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986.

Sütçü, Tefik, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâmeler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar*, S. 18, 2004, s. 79-92.

Tuncel, Metin, ”Burdur”, *TDVİA*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 426-429.

Uysal, Mustafa Ali, *Salnamelere Göre Burdur (1868-1914)*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2020.

Yalçın, Osman, *Burdur*, Özyürek Yayınları, İstanbul 1960.

Yurt Ansiklopedisi, C. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982.

Web Siteleri

<http://ktp.isam.org.tr/salname/sayilar.php?sidno=D02467> (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

<https://tr.wiktionary.org/wiki/t%C4%B1naz#T%C3%BCrk%C3%A7e> (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

https://tr.wiktionary.org/wiki/t%C4%B1naz_makinesi (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Lokomobil> (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

<https://www.tkgm.gov.tr/sites/default/files/icerik/ekleri/953.pdf> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).

(Tablolar içinde kullanılan Dipnotlar)

1 Sâk; sap demektir. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 1097.

2 Arşın murabbainı metrekaireye çevirmek için 0.5745 ile çarpmak gerekir. Bu durumda 55.000 arşın murabbai 31.597 metrekaire yapar. <https://www.tkgm.gov.tr/sites/default/files/icerik/ekleri/953.pdf> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).

3 Evrâk-ı Nakdiyye, kâğıt paralar demektir. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 289.

Öğretim Görevlisi
Hakan KURT

Ordu Üniversitesi
Rektörlük
Ordu / Türkiye
hkurt@odu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5742-9308>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

04/02/2021

Kabul edildi. / Accepted

19/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.874443>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Times Gazetesinde Dağlık Karabağ Olayları (1988-1991)

Nagorno Karabakh Events in the Times Newspaper (1988-1991)

Öz

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıkları tarihsel süreçte çeşitli mücadeleler içinde bulundu. Tüm bu cumhuriyetler içinde Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler ise dikkat çekicidir. Dağlık Karabağ olayları olarak dünya tarihine geçen silahlı çatışmalar bağımsızlık yıllarında Azerbaycan'da yaşanan en önemli gelişmedir. Bu bağlamda Dağlık Karabağ'da Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalar sadece bu iki devletin değil, dünyanın diğer tüm devletlerinin de ilgilendikleri olaylar olmuştur. Dünya politikalarında önemli bir yere sahip olan İngiltere bu ülkelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumların meydana gelen olaylar hakkında bilgilendirilmelerini sağlayan gazetelerde çeşitli politik, kültürel, sosyal, ekonomik bilgiler yer almaktadır. Toplum için bir üçüncü göz konumundaki gazeteler temsil ettikleri ülkeler için de birer algı aracı vazifesini görerek toplumun dini, siyasi, sosyolojik, ekonomik vb. algılarını da yönlendirebilmektedir. Gazeteler, araştırma konusu kapsamında yaşanan gelişmelerin tarihsel süreçlerinin de incelenebileceği materyallerdir. Daha önce bahsettiğimiz gibi tüm dünyanın ilgisini çeken Dağlık Karabağ olaylarına İngiliz medyası da elbette ilgisiz kalmadı. İngiliz basınının dünya medyasındaki en önemli ve en etkili temsilcisi ise The Times gazetesidir. Öyle ki gazete bilgisayarlarda yazı yazma işlemlerinde kullanılan Word programında dahi yazı formatı olarak kendi ismini yerleştiren bir etkiye sahiptir. İşte bu çalışmada İngiliz basınından The Times gazetesi kaynak olarak kullanıldı. Gazetenin Dağlık Karabağ'da yaşanan gelişmelere nasıl yaklaştığı cevaplanmaya çalışıldı. Sonuçta The Times gazetesinin tüm dünyada etkin bir medya aracı olması nedeniyle olaylara ilgili olduğu görüldü. Bununla birlikte bölge üzerinde dini bir bakış açısı olduğu belirlendi. Yaşanan gelişmeler sırasında gazetede daha çok Sovyetler Birliği'nin hareketlerinin gözlemlendiği; Ermenistan'ın da haklı olarak görüldüğü ortaya konuldu.

Anahtar Kelimeler: The Times, Dağlık Karabağ, Sovyetler Birliği, Azerbaycan

ATIF: KURT, Hakan, "The Times Gazetesinde Dağlık Karabağ Olayları (1988-1991)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (81-97)

CITE: KURT, Hakan, "Nagorno Karabakh Events in The Times Newspaper (1988-1991)", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (81-97)

Abstract

Central Asian Turkic Republics have been involved in various struggles during the historical period they gained their independence. Among all these republics, developments in Azerbaijan are striking. Armed conflicts, which took place in world history as Nagorno-Karabakh events, are the most important developments in Azerbaijan during the years of independence. In this context, conflicts between Azerbaijan and Armenia in Nagorno-Karabakh have been of interest not only to these two states but also to all other states of the world. England, which has an important place in world politics, stands out as one of these countries.

Various political, cultural, social and economic information are available in the newspapers, which provide information to communities about the events. Newspapers, which are the third eye for the society, are also a tool of perception for the countries they represent, and the society's religion, political, sociological, economic, etc. Newspapers are materials that can be analyzed within the scope of the research subject, and the historical processes of developments. As we mentioned before, the British media did not remain indifferent to the Nagorno-Karabakh incidents, which attracted the attention of the world. In this study, Britain's most important and most influential representative in the world media is The Times newspaper. The newspaper has an effect that places its own name as the text format even in the Word program used in writing operations on computers. In this study The Times newspaper from the British press was used as a source. An answer was made to how the newspaper approached the developments in Nagorno-Karabakh. As a result, it was seen that The Times newspaper was also involved in the events as it was an effective media tool all over the world. At the same time, it was determined that there was a religious perspective on the region. During the developments in the newspaper, the movements of the Soviet Union were observed; It has been revealed that Armenia is rightly seen in the developments.

Keywords: The Times, Nagorno Karabakh, Soviet Union, Azerbaijan

Giriş

Çarlık politikaları doğrultusunda Ruslar tarafından Karabağ bölgesine İran'dan göç ettirilerek özellikle yerleştirilen Ermeniler, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına neden olacak olan Gorbaçov'un iktidarı yıllarında izlediği Glasnost ve Perestroyka politikalarının etkileriyle milliyetçi birtakım hareketlere de girişmeye başladılar ve Türk düşmanlığı Ermeniler arasında güç kazandı. Ermeniler Sovyet yönetimine karşı muhalif hareketlerde bulunarak Karabağ topraklarının Ermenistan'a katılmasını istemeye başladılar.¹ Bu sebeple özellikle 80'li yıllarda bölgede çatışmalar yaşandı. Esasen Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan uzun geçmişe sahip ve olayların yaşanmasında farklı nedenleri de bulunan bir sorundur.²

1 Burada belirtmek gerekir ki, aslında Ermeniler Sovyetler Birliği yönetimi karşısında muhalif görünmeye çalıştılar da denilebilir. Çünkü Gorbaçov'un yönetim düzeyinde Ermeni asıllılar da yer alıyordu. Örneğin ekonomik alanda uygulanan Perestroyka politikası konusundaki çalışmaları yürüten takımda yer alan Abel Aganbegyan, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini savunan Ermeni bir Sovyet akademisyendir. (Bkz. Ali Askerov, "The Nagorno Karabakh Conflict- The Beginning of the Soviet End", Askerov, Ali, Brooks, Stefan, Tchantouridzé, Lasha (Ed.), *Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years' Crisis*, UK, 2020, s. 58).

2 Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında yaşanan çatışmalarda dini, etnik, ekonomik, toplumsal,

Coğrafi sınırları Azerbaycan topraklarının doğal olarak içinde yer alan Dağlık Karabağ bölgesi 19. yüzyıl başlarından itibaren işgale uğradı ve Rusların da verdiği desteklerle demografik anlamda bölgede değişimler yaşandı. Dağlık Karabağ sorununun yakın dönemde ciddi olaylara dönüşmesi 1988 yılına rastlamaktadır. Sovyetler Birliği'ni dağılma sürecine götüren Glasnost ve Perestroyka politikalarının uygulamaya konduğu 1980'li yılların sonlarında Dağlık Karabağ'da Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında silahlı çatışmalar yaşandı. Olayların uluslararası boyut kazanması ve Sovyetler Birliği'nin dünyaya Glasnost ve Perestroyka adı verilen politikaları kararlı bir şekilde uyguladığını göstermek istemesi İngiltere tarafından dikkatle takip edildi. Bu bağlamda çalışma İngiliz medyasının en önemli temsilcisi olan The Times gazetesinin Dağlık Karabağ olaylarıyla ilgili haberlerinin yorumlanmasını içermektedir.

Dağlık Karabağ ve Sorunun Kısa Tarihçesi

Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan, toplamda 4.400 km²lik yüzölçümüne sahip Dağlık Karabağ bölgesi, 1990'lardan başlayarak günümüze kadar süregelen etnik çatışmaların ve Ermenistan işgalinin yaşandığı; 2020 Dağlık Karabağ Savaşı ile de Azerbaycan Türkleri tarafından geri alınan bir Azerbaycan toprağıdır. Karabağ toprakları zengin su havzalarına ve de yer altı kaynaklarına sahiptir.³ Karabağ Hanlığı'nı Nadir Şah Afşar'ın ölümünden hemen sonra 1747'de Cavanşir soyundan olan Penahali Bey kurdu. Karabağ Hanlığı'nın hızlı gelişimi diğer hanlıkları tedirgin etti ve bu sebeple diğer birçok hanlık Karabağ Hanlığı'na karşı mücadeleye girişti. Penahali'nin ardından başa geçen İbrahim Halil Han kendisini tanımayan Ermeni melikleriyle savaşlar yaptı. Yine İran Şahı Ağa Muhammed Şah Kaçar'da Karabağ Hanlığı'na saldırdı ve Şuşa şehrini kuşattı. Ağa Muhammed Şah Kaçar bu kuşatmada başarılı olamadı. Gürcistan'a saldıran Şah Tiflis'i de işgal etti. Ardından Karabağ Hanlığı ile Çarlık arasında 1805'te on bir maddelik Kürekçay Antlaşması'nın kabul edilmesiyle Rus hakimiyeti kabul edildi. 1813'te Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan antlaşması ile de Karabağ Hanlığı tamamen Çarlık hâkimiyetini girdi.⁴ Antlaşma özellikle Azerbaycan topraklarının Rusya'ya verilmesi bakımından önemlidir. İbrahim Halil Han Rusların işgaline karşı İran'la birlikte hareket etmek istedi ancak Ruslar bu durumu öğrenerek kendisini öldürdüler. Yerine Mehdi Kulu Han geçti. Mehdi Kulu Han liderliğindeki Karabağ Hanlığı 1822'de Ruslar tarafından tamamen ortadan kaldırıldı.⁵ Ardından yaşanan Rus-İran savaşı da Türkmençay antlaşmasının imzalanmasıyla sona erdi. 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile de Azerbaycan toprakları ikiye bölündü. Rusya Azerbaycan toprakları üzerinde yeni guberniyalar⁶ oluşturdu ve bu bağlamda 1846 tarihinde kurularak 1917 yılına kadar mevcudiyetine devam etmiş olan Erivan Guberniyası ile de yönetsel düzeyde bölgede Azerbaycan Türklerinin

siyasi ve sosyal birçok neden bulunmaktadır. Uluslararası ilişkiler bağlamında ise sorunda Dağlık Karabağ yönetimi, Azerbaycan ve Ermenistan olmak üzere aktörler de yer almaktadır. (Bu bağlamda Dağlık Karabağ sorununun genel bir incelemesi için bkz. Çağlar Söker, "Dağlık Karabağ Sorununun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi, *KAÜİİBFD*, 8/16, 2017, s. 559-568).

- 3 Susana Valiyeva, *1987- 1994 Yıllarında Dağlık Karabağ Savaşının Yazılı Basına Yansımaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2016, s. 4-5.
- 4 Bkz. Hayri Çapraz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi Dergisi*, S. 3, Şubat 2012, s. 233-234.
- 5 Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 77.
- 6 Guberniya: Tükçe'de vilayet anlamına gelen; Rus imparatorluk yapısı içinde 1710 tarihinde kabul edilen yerel idari yapı. (Bkz. Tekin Aycan Taşçı, "Rus Devlet Teşkilatında Namestniklik Kurumunun Tarihçesi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/8, 2019, s. 196).

dahil olmadığı bir yönetim kurulmasının temelleri atılmış oldu.⁷

Ermeniler tarih boyunca bölgenin kendilerine ait olduğunu savundular. Ermenilerin ataları sayılan Haylar bölgeye ilk olarak 19. yüzyıl başlarında gelmeye başladı ve daha sonra çoğunlukla Rusların imparatorluk politikaları doğrultusunda bölgeye yerleştirildiler.⁸ Nüfusunun bir bölümü Ermenilerden oluşan Dağlık Karabağ üzerinde Ermeniler 1917 yılından itibaren de hak iddia etmeye başladılar. 1922 yılı Mart ayında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın ortak yönetiminde Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birliği kuruldu. Bununla birlikte bir de Kafkas Sovyet Bürosu oluşturuldu. Lenin'in hayatının son yıllarına denk gelen bir dönemde Stalin'in Komünist Parti Merkez üyesi olarak Kafkas Sovyet Bürosu üyelerinin de katıldığı bir toplantıda Karabağ sorunu üzerine tartışmalar yaşandı. İlk toplantıda Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması kararı çıksa da Sovyet Azerbaycan hükümet başkanı N. Nerimanov'un itirazları sonucunda sorun yeniden görüşüldü ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içerisinde kalması kararlaştırıldı.⁹

Karabağ sorunuyla ilgili bundan sonra Dağlık Karabağ'da muhtar bir vilayet oluşturulması tartışmaları başladı. Üyeleri içinde Azerbaycan Türklerinin bulunmadığı çoğunlukla Ruslardan oluşan Karabağ komitesi kuruldu. Komite Karabağ'da özerk bir Karabağ bölgesi kurulmasını Azerbaycan SSC Merkez İcra Komitesi'ne tavsiye etti. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi de 24 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ Muhtar Bölgesi'ni kurdu.¹⁰ Bolşevikler Sovyetler Birliği içinde yaşayan ve Rus olmayan milletlere özellikle Stalin döneminde yoğunluk kazanan bir asimilasyon politikası uyguladı. Bolşevikler ortak bir Sovyet milleti oluşturulabilmek amacıyla Rus dilinin kullanılmasını zorunlu tuttular ve Rus olmayan milletlerin kültürlerini kaybedip milli benliklerini koruyamayacak duruma gelerek Ruslaştırılmaları için çalıştılar.¹¹

The Times Gazetesinde Dağlık Karabağ Olayları

1988 yılı Şubat ayında Yukarı Karabağ Özerk Bölgesi Halk Vekilleri Kurulunda Azerbaycan Türk milletvekillerinin bulunmadığı bir toplantıda alınan kararda Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyeti'ne başvurularak Yukarı Karabağ'ın Azerbaycan SSC yönetiminden çıkarılıp Ermenistan SSC yönetimine verilmesi istendi. Ermeniler de bu isteğin gerçekleşmesi amacıyla Yukarı Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan sınırları içinde olması gerektiğini dile getirdikleri mitingler gerçekleştirmeye başladılar.¹² Sovyetler Birliği yönetimi ise Ermeni isteklerinin artık bir iç karışıklığa dönüşmesinden ve olayların daha da artarak diğer milletleri de etnik çatışmalara yönlendirebilecek bir örnek oluşturmasından rahatsızlık duydu ve karşılaştığı bu durum karşısında ne yapacağını da bilemeyerek sadece sakin olunması çağrısında bulundu.¹³

7 Adalet İbadov, *Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2007, s. 82-83.

8 S. Valiyeva, *a.g.t.*, s. 16.

9 A. İbadov, *a.g.t.*, s. 85. ; N. Sarıahmetoğlu, *a.g.t.*, s. 80.

10 N. Sarıahmetoğlu, *a.g.t.*, s. 81.

11 Mirza Bala, "Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Menşei Hakkında", *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, 2/4, Münih 1956, s. 34.

12 A. İbadov, *a.g.t.*, s. 90.

13 Christopher Walker, "Kremlin Binlerce Kişinin Yaptığı Gösteri İçin Sakin Olunması Çağrısında Bulundu", *The Times*, (24 Şubat 1988).

Yaşanan gelişmelerin Sovyetler Birliği yönetim düzeyinde de etkileri oldu. The Times gazetesinde Christopher Walker tarafından yazılan “Sovyet Lideri Çok Ulusluluğun Güçlenmesi İçin Çağrıda Bulunuyor” başlıklı haberde etnik çatışmaların ardından Sovyetler Birliği hiyerarşik yönetimi içinde de çeşitli tartışmaların yaşandığı söylenmektedir. Erivan ve Bakü’de aynı anda radyo yayını üzerinden halka düşünceli olunması ve olaylara hâkim olunması için ortak hareket edilmesi gerektiği çağrısında bulunulduğu belirtilmektedir. Komünist Parti yönetimin olaylardan rahatsız olduğu ve son huzursuzlukların birliği tehdit ettiği bildirilmektedir. Haberde Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Karen Demirçyan’ın 1923 yılında çizilmiş sınırların bugünkü durumu karşısında Kremlin’e meydan okuduğu şeklinde yorumlar da yapılmaktadır.¹⁴ Sovyetler Birliği yönetimi karşısında Azerbaycan’da etnik çatışmaların yaşanmasının yanı sıra işçi örgütlenmelerinin grevleri de yer almaktadır. Özellikle Karabağ olayları sırasında Ermeniler tarafından gerçekleştirilen grev Moskova yönetimi ile iyi ilişkiler kurulması gerektiğinin gösterildiği bir duruma dönüştü. Zaten Ermenistan bağımsızlığını ilan etmesinden sonra da her zaman Rusya yanlısı bir tutum içinde bulundu.¹⁵

The Times gazetesinde Ermenilerin yaptıkları grevle aslında Moskova yanlısı oldukları belirtilirken; Ermenistan’ın ve taleplerinin gerçekte Sovyetler Birliği içinde var olan ekonomik sistemi de destekler nitelikte olduğu söylenmektedir. Gazetede yer alan “Ermeniler Azerbaycan’da Etnik Şiddetin Artmasından Dolayı Grev Yapıyorlar” başlıklı bir haberde Ermenilerin etnik çatışmaları önlemek amacıyla greve gittikleri belirtilmektedir.¹⁶ Bir başka haberde de Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında Karabağ konusunda devam eden çatışmalar ve yaşanan grevlerden sonra ortaya çıkan iki ülkenin tartışmalı topraklar konusundaki taleplerinin Kremlin ve Moskova Komünist Parti çevrelerinde bir ayrıma neden olduğu ve Gorbaçov’un da gelişmeler karşısında zaman kazanmaya çalıştığı söylenmektedir.¹⁷ The Times gazetesi bu durum üzerinde durarak başka bir haberinde de Sovyetler Birliği’nin milliyetçi olaylar karşısında ne yapacağını bilemediğini ancak yaşanan karışıklıklar ve gösteriler karşısında da çok uluslu yapının devam etmesinin istendiğini belirtmektedir.¹⁸

The Times gazetesinde “Gorbaçov’un Cumhuriyetleri” başlıklı bir haberde Moskova merkezi yönetiminin Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan olayları barış içinde çözmediği takdirde yüzyıllardır sarılan yaraların tüm birlik topraklarında tekrar ortaya çıkacağı söylenmektedir. Sovyetler Birliği’ne ve Gorbaçov’a yönelik uyarılar yapılmaktadır:

“Halk tarafından gerçekleştirilen kitlese destek gösterileri, Sovyet Komünist Partisi’nin iktidara geldiği ilk günlerinden itibaren sahneleme konusunda ustalaştığı olaylardır. Ermenistan Cumhuriyeti’nde geçen hafta görülenler gibi kendiliğinden gelişen sokak protestoları ise yönetime

-
- 14 Christopher Walker, “Sovyet Lideri Çok Ulusluluğun Güçlenmesi İçin Çağrıda Bulunuyor”, *The Times*, (27 Şubat 1988).
- 15 Bilal Karabulut, “Ermenistan ve İran’ın Ulusal Gücü ve İki Ülke İlişkilerinin Analizi”, Purtaş, Fırat (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Tarihsel Bakış Prof. Dr. Refet Yinanç’a Armağan*, Nobel, Ankara, 2019, s. 186.
- 16 “Ermeniler Azerbaycan’da Etnik Şiddetin Artmasından Dolayı Grev Yapıyorlar”, *The Times*, (1 Haziran 1988).
- 17 Christopher Walker, “Kremlin Bir Ayrıma Sürükleniyor”, *The Times*, (18 Haziran 1988).
- 18 Christopher Walker, “Sovyet Lideri Çok Ulusluluğun Güçlenmesi İçin Çağrıda Bulunuyor”, *The Times*, (27 Şubat 1988).

farklı öneriler içerir ve Sovyet sisteminin kalbine de çeşitli korkular verecektir. Görünüşte Kafkasya'daki mevcut huzursuzluk, Rus- şimdiki Sovyet- imparatorluğunun sık sık yaşadığı sıkıntılı ve etnik açıdan karışık bir bölümünde yerel bir karışıklıktan daha fazlası olarak görülebilir.”¹⁹

Gazetede başka haber yazılarında da Sovyetler Birliği'nin çok uluslu yapıda olduğu ve yaşanan bu çatışmaların çok uluslu yapıyı aslında güçlendirecek gelişmeler olduğu kamuoyu ile paylaşılmaktadır.²⁰ Gorbaçov liderliğindeki Sovyetler Birliği ise yaşanan olayları bir iç mesele olarak çözmeye çalışmakta; Politbüro ekibini olayla ilgilenmesi için görevlendirmekte; tüm dünyayı Glasnost ve Perestroyka politikalarının uygulanmasıyla ilgili bir sorun yaşanmadığına inandırmayı amaçlamaktadır. Ancak tüm girişimlerine ve çağrılarına rağmen 1988 yılı Şubat ayında Ermeni protestocuların yaptığı gösteriler Sovyetler Birliği yönetimi tarafından bastırılmadı. Aynı dönemde Batı dünyasına karşı demokratik bir yönetim sergilendiği de gösterilmek istenmekteydi. Gorbaçov uyguladığı Perestroyka politikası gereği merkezileşmeden uzaklaşacağını sözünü vermektedir. Bu sebeple olaylarla ilgili görevlendirilen ve Sovyetler Birliği yönetiminde merkezi gücün etkin aracı olan Politbüro gibi bir yapı dahi yapılan bu mitingleri kesin kararlar alarak önleyemedi. The Times gazetesi Azerbaycan'da bağımsızlık kazanılana kadar geçen süreçte Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a ait olduğunu özellikle söylemekte ve bölgedeki uygulamaları da çoğunlukla Ermenilere yönelik yapılan haksızlıklar olarak görmektedir. Gazetede yaşanan gelişmelerin Sovyetler Birliği yönetiminin tükenmiş olduğunu gösterdiği düşünülmektedir.²¹ Ayrıca gazete tarafından Sovyetler Birliği'nin yaşanan tüm gelişmeler karşısında kör olduğu söylenmektedir. Buradan anlaşılacağı gibi özellikle Sovyetler Birliği'nin Dağlık Karabağ konusunda başarılı girişimlerde bulunmadığı kamuoyuna yansıtılmaktadır.²² Gazete, olaylar karşısında Gorbaçov ve yönetimini hem destekler nitelikte hem de eleştiren haberler yapmaktadır. Gorbaçov yönetiminin olayların ardından parti şeflerini görevden aldıklarını söylemekle birlikte Ermenilerin Gorbaçov'dan taleplerini bildirmektedir.²³

Gorbaçov, olayların sonlanması konusunda diğer dünya devletlerinin tepkilerini çekmemek amacıyla çoğunlukla sessiz kalsa da yönetim gücünü ortaya koymaya çalıştığı birtakım girişimlerde de bulundu.²⁴ Olayların sonlanması için yaptığı çağrı ise yalvardığı şeklinde söylenmektedir.²⁵ Kısacası gazete, bölgede yaşanan gelişmeleri Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalar olmaktan çok Sovyetler Birliği'nde uygulanan Glasnost ve Perestroyka politikalarının ve yönetim düzeyindeki zayıflamanın bir sonucu olarak da görmektedir. Gorbaçov, Ermenistan ve Azerbaycan Komünist Parti liderlerinin görevine son vererek yerlerine Suren Artyunyan'ı ve Sovyet etkisinin varlığını kabul ettirmek amacıyla da Sovyetlerin Pakistan büyükelçisi Abdul Rahman Vezirov'u getirdi.²⁶ The Times gazetesi Gorbaçov'un bu görevden alma girişimlerini dahi zorlanarak

19 “Gorbaçov'un Cumhuriyetleri”, *The Times*, (26 Şubat 1988).

20 “Sovyet Çok Uluslu Yapısı”, *The Times*, (29 Şubat 1988).

21 Bruce Clark, “Tükenmiş Sovyet Yönetimi Azerbaycan'da Ölüyor”, *The Times*, (13 Eylül 1991).

22 Christopher Walker, “Moskova'nın Adaletsizlik Karşısındaki Kör Gözleri”, *The Times*, (23 Ocak 1990).

23 Christopher Walker, “Parti Şefi Ermenilerin Huzursuzluklarının Artmasından Dolayı Görevinden Alındı”, *The Times*, (25 Şubat 1988).

24 Christopher Walker, “Gorbaçov Ermeni Milliyetçilerin Ültimatomunu Reddedti”, *The Times*, (24 Mart 1988).

25 Christopher Walker, “Gorbaçov Huzursuzlukların Son Bulması Amacıyla Sakin Olunması İçin Yalvardı”, *The Times*, (27 Şubat 1988).

26 Emin Şihaliyev, *Azerbaycan – Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828 – 2000)*,

gerçekleştirdiğini söylemektedir.²⁷

The Times gazetesi Bakü şehrinin petrol kaynakları üzerinde kurulu olduğunu da söylemektedir.²⁸ Azerbaycan'ın Hindistan sömürge yolları üzerinde bulunması ve I. Dünya Savaşı sonrasında stratejik açıdan bölgeye hakim olmayı mecbur gören İngiltere, Azerbaycan'daki petrol rezervlerini ele geçirmek amacıyla da bölgede her zaman var olmaya çalıştı.²⁹ Bu bağlamda Dağlık Karabağ olayları, Rusların Kafkaslar ile petrol kaynaklarını elde tutmak amacıyla bölgeye Ermenileri özellikle yerleştirmeleri ve de milliyetçi duyguların körüklenmesi sonucu çatışmaların yaşandığı olaylar olarak tarihteki yerini almaktadır denilebilir. Ayrıca Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinde Ermenilerin toprak elde etmek için ısrar etmeleri ve bu bölgeleri ele geçirmelerindeki asıl nedenlerden birisi de bölge dışında yaşayan ve de Moskova merkezi yönetiminde etkin olan Ermeni lobileridir.³⁰ Gerçekte ise Karabağ Ermenilerin işgal ettiği Azerbaycan toprağıdır. Ermenilerin bölgeye Rus politikaları doğrultusunda yerleştirilmeleri, Azerbaycan topraklarını işgal etmeye çalışmaları ve sürekli olarak tehditkâr davranışları bugüne kadar gelen sorunun büyümesindeki önemli bir etkidir.³¹

Christopher Walker tarafından yazılan “Ermeni Mülteciler Müslümanları Barbarlıkla Suçluyor” başlıklı haberde Ermenilerin bölgede yaşanan sorunlar ve katliamlardan Müslüman halkı sorumlu tuttukları belirtilmektedir. Haberde Ermenilerin yerlerinden edildiği söylenmekte ve Ermenilerin Müslümanlar hakkında “barbarlık” yaptıkları şeklindeki söylemlerinden bahsedilmektedir. Hıristiyan Ermenilerin Müslüman Azerbaycan'dan kaçtıkları ve 6,5 milyonluk nüfuzun %12'sini oluşturdukları söylenmektedir. Gazete bu şekilde kamuoyunda Müslüman halkın canavarca davrandığı ve bölgede Hıristiyan Ermenilerin var oldukları izlenimini de vermektedir.³²

Gazetede Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan ile ilgili olarak gerçekleştirdiği tüm uygulamalarda “Müslüman halk” tabiri özellikle kullanılmakta ve de Gorbaçov'un da Azerbaycan yanlısı bir tutum sergilediği söylenmektedir. Bu durumun örneği ise kaynak olarak kullanılan bu gazetede “Önce Müslümanlar Serbest Bırakıldı” şeklinde başlığın kullanıldığı bir haberin bulunmasıdır.³³ Gazete bu bakışta haberler bildiren yazılarının yanı sıra Ermenilerin dağlık bölgede çoğunlukta olan nüfus olduğunu, grev karşısında Sovyetler Birliği'nin mutlaka çözüme ulaşması gerektiğini belirttikleri yazılarla da Sovyetler Birliği yönetimini sorun hakkında uygulamalar yapmaya zorlamaktadır. Gazete, Sovyet yetkililerinin Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili Ermeniler tarafından gerçekleştirilen mitinglere müdahalede bulunulurken Ermenilerin tepkilerini çekmemeye çalıştıklarını söylemektedir.³⁴

Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 26.

27 Michael Binyon, “Kremlin Kafkasya Şeflerini Görevden Almakta Zorlanıyor”, *The Times*, (23 Mayıs 1988).

28 Charles Kneviit, “Şehir Doğudaki Petrol Yatakları Üzerine Kurulu”, *The Times*, (9 Nisan 1985).

29 I. Dünya Savaşı sonrasında Azerbaycan'daki İngiltere-Rusya petrol mücadeleleri hakkında bkz. Erdem Karaca, “1919'da Bakü: İngiltere-Sovyet Rusya Hâkimiyet Mücadelesi”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, C. 30, S. 30, 2016, s. 22-37.

30 Ramiz Asker, “Azerbaycan Halk Cephesi Nasıl Doğdu”, *Yeni Forum*, C. 13, S. 278, Temmuz 1992, s. 12.

31 A. İbadov, *a.g.t.*, s. 84.

32 Christopher Walker, “Rusya Ermenilerin Büyük İsyanını Görmüyor”, *The Times*, (3 Eylül 1988).

33 Conor Cruise O'Brien, “Önce Müslümanlar Serbest Bırakıldı”, *The Times*, (20 Ocak 1990).

34 Mary Dejevsky, “Gorbaçov Kendi Fikirleri veya Kopma Konusunda Test Etmek İçin Vites Büyütüyor”,

Dağlık Karabağ olaylarının başladığı tarihin ardından Azerbaycan'da 1988 yılı Kasım-Aralık aylarında Sumgayıt'ta bazı olaylar yaşandı. Bu olayların sonucunda ise politik anlamda milli bir hareket oluşmaya başladı.³⁵ Daha sonrasında 1989 yılında Bakü Aydınlar Derneği çatısı altında Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde Azerbaycan bağımsızlık hareketi için çok büyük roller üstlenecek olan Azerbaycan Halk Cephesi'nin tohumları atıldı ve başkanlığına da Ebulfez Elçibey seçildi.³⁶ Bu gelişme Elçibey önderliğinde Azerbaycan bağımsızlık hareketi için önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak Ağaoğlu, Resulzade gibi Azerbaycan milli bağımsızlık hareketini başlatan aydınların yolundan giden Elçibey'e yakın komşuları çok fazla yardımda bulunmadı. Dönemin dış politikasında yaşanan gelişmeler bize Elçibey'e Türkiye'nin gereken yardımı yeterince göstermediğini ortaya koymaktadır. Oysa Azerbaycan'da yaşanan bağımsızlık hareketleri ve bu hareketlere verilecek her türlü yardım tüm Türk Dünyası için birer örnek oluşturacaktı. Bu örnekler özelinde Türk Dünyası ile olan köprü'nün temelleri de sağlam bir şekilde atılmış olacaktı.³⁷

Sovyetler Birliği içinde bağımsızlık yıllarında etkinleşen cepheler karşısında ise Moskova'da bulunan merkezi yönetim kendilerini dikkate almayan tutumlar takındı. Örneğin Sovyetler Birliği, Dağlık Karabağ olayları sırasında Azerbaycan Halk Cephesi'nin taleplerini ve isteklerini yerine getirmedi. Dağlık Karabağ'da yaşayan Türkler bu durumdan güç kazanan Ermeniler tarafından zalimce katliama uğradılar. Ermeni saldırılarının katliam olduğu fikrini kabul eden yabancı araştırmacılar dahi vardır.³⁸

The Times gazetesinde olayların çözümünde Türkiye'nin devreye girdiği de belirtilmektedir. Özellikle Türkiye'nin Amerika'dan yardım talebinde bulunduğu ve bölgede barış talep ettiği söylenmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin olaylara müdahil olmasıyla birlikte gazetenin bakış açısında da bir değişim görülmektedir. İşte Türkiye'nin bölge üzerinde yardımlarının etkileri böylece gözler önüne serilmiş olmaktadır. Yukarıda söylenildiği gibi Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerin tümünde Türkiye'nin olaylara müdahil olması The Times gazetesi haberlerinde de görüldüğü gibi dünyayı gelişmelere farklı boyutlarda yaklaşılmaya zorlamaktadır.³⁹

Gazetede çatışmaların başladığı 1988 yılından itibaren bölgeye dair birçok haber ve yorum bulunmaktadır. Çatışmalarla ilgili güncel bilgiler veren haberleri sınırlandırsak da konuyla ilgili ilginç haber yorumları bulunmaktadır. Burada dikkati çeken bir şeyden bahsetmek gerekmektedir. Gazetede yayınlanan tüm haber içeriklerinde bölge nüfusunun çoğunlukla Ermenilerden oluştuğu ve Ermenilerin Hıristiyan bir topluluk oldukları özellikle belirtilmektedir. Yine bununla birlikte Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmaların Sovyetler Birliği'nin uygulamaya çalıştığı Glasnost ve Perestroyka politikalarını nasıl etkilediği de özellikle takip edilmektedir. Sovyetler Birliği'ndeki bu politikaların yaşanan gelişmeler üzerindeki etkileri bölgede bulunan İngiliz turistlerin konu

The Times, (25 Haziran 1988).

35 Nesip Nesipzade, "Perestroyka'nın Zor Döneminde Azerbaycan'da Politik Gelişmeler", *Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları*, Yeni Forum, Ankara, 1992, s. 116.

36 Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 48.

37 Bkz. Ahmet Karaca, "Azerbaycan Köprüsünü Dinamitleyenlere Göz Yumamayız", *Azerbaycan Türk Kültürü*, C. 42, S. 291, 1993, s. 2-5.

38 Yuri Pompeyev, *Karabağ Kan İçinde*, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı Poligrafıya Birliği, Bakü, 1996.

39 "Barışı Havaya Kaldırmak", *The Times*, (13 Mart 1992).

edildiği haberlerle kamuoyu ile paylaşılmaktadır.⁴⁰

Mary Dejevsky⁴¹ tarafından yazılan “Gorbaçov Kendi Fikirleri veya Kopma Testi İçin Vites Büyütüyor” başlıklı haberde Komünist Parti konferansı öncesinde Gorbaçov’un ekonomik alanda ortaya koyduğu politikalarının daha da hızlandığı söylenmektedir. Birlik cumhuriyetlerinin delegelerinin katılımıyla gerçekleşecek olan konferansa dört gün kala partide değişim yaşanabileceği, Gorbaçov’un Macaristan’da bir ay önce gerçekleştirilen olağanüstü ulusal parti konferansındaki parti lideri ve Politbüro üyelerinin yarısının değiştirilmesi şeklinde bir değişim yapabileceği belirtilmektedir.⁴²

Andrew McEwen tarafından yazılan “Thatcher Telefonla Katıldığı Programda Glasnosta Desteğini Bildirdi” başlıklı haberde bölgede yaşanan olaylar çerçevesinde İngiliz yönetiminin Sovyetler Birliği yönetimindeki isim olan Gorbaçov’a ve de uyguladığı Glasnost ve Perestroyka politikalarına destek verdiği belirtilmektedir. Thatcher, BBC Rus servisinde yayınlanan bir programda Sovyetler Birliği’nin kendileri gibi federal bir kimliğe kavuşacağını, kendilerinin farklı halklardan oluştuğunu ancak vatanseverliklerini Birleşik Krallığa borçlu olduklarını söyleyerek Gorbaçov’a kendi milletlerine kültür özgürlüklerini tanıdığı sürece federal sistemin daha da sağlamlaşacağı şeklinde tavsiyelerde bulunmaktadır. Gorbaçov’un parti konferansında Yeltsin’e söz hakkı vererek fikirlerini açıklamasını sağlaması konusunda gösterdiği özgürlüğün yani Glasnost politikasının birlik içinde var olan farklılıkları bir arada tutabileceğini düşündüğünü söylemektedir. Ayrıca Leningrad’da yaşayan küçük bir kız çocuğunu İngiltere’deki evine davet etmiş olması da kamuoyunda toplumsal anlamda verilmeye çalışılan Sovyetler Birliği ile ikili ilişkiler kurulduğu görüntüsünü göstermesi açısından ilginçtir.⁴³

Bernard Levin⁴⁴ tarafından yazılan “Sahte Bir Krallığın Çöküşü” başlıklı haberdeki yorum da yaşanan gelişmelerle ilgili olarak dikkat çekicidir. Levin, Sovyetler Birliği’nin II. Dünya Savaşı’ndan sonra ele geçirdiği topraklarda Ruslaştırma ve yerel halklara karşı zorlayıcı uygulamalarının net şekilde görülebildiğini söylemekte ve Dağlık Karabağ bölgesine henüz gitmiş olmasa da aynı durumun bu bölge için de geçerli olduğunu yazmaktadır. Bu açıdan bakıldığında araştırmada incelendiği gibi The Times gazetesi bölgede yaşayan Ermenilerin taleplerini Gorbaçov’un kabul etmesi gerektiğini düşünmektedir. Yazar, Polonya’da yaşayan komünist lider General Jaruzelski’nin asılmasından sonra bağımsız Polonya’nın onur konusu olarak davet

40 “İngiliz Turistler Ermenistan Karışıklığına Yakalandı”, *The Times*, (27 Şubat 1988).

41 Mary Dejevsky o dönem The Times gazetesinin Moskova muhabirliğini yapan isimdir. (Bkz. Greg McLaughlin, *The War Correspondent*, Pluto Press, London, 2016, s. 207). Dejevsky’nin yazıları gazetenin Moskova muhabirinin Dağlık Karabağ olayları sırasında yaşanan gelişmelere bakışını göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda Sovyetler Birliği’nin uyguladığı Glasnost ve Perestroyka politikalarının gazete gündeminde özellikle takip edilen politikalar oldukları görülebilmektedir.

42 Mary Dejevsky, “Gorbaçov Kendi Fikirleri veya Kopma Konusunda Test Etmek İçin Vites Büyütüyor”, *The Times*, (25 Haziran 1988).

43 Andrew McEwen, “Thatcher Telefonla Katıldığı Programda Glasnosta Desteğini Bildirdi”, *The Times*, (12 Temmuz 1988).

44 Levin ilgi çekici bir yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü annesi Ukraynalı Yahudi göçmenlerin kızıydı; yatılı olarak okuduğu Christ’s Hospital’daki okul yıllarında komünist düşüncüyü savundu ve hatta arkadaşları tarafından Küçük Lenin Kitaplığı adı verilen bir kitaplığa sahipti. The Times, Sunday Times, Observer, Manchester Guardian, The Spectator, New Statesman, Daily Mail ve Daily Express gibi gazetelerde çalıştı. Yazılarında çoğunlukla sert bir üslup kullandı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Quentin Crewe, “Bernard Levin”, *The Guardian*, (10 Ağustos 2004).

edilmeden ölmeyeceğini de özellikle vurgulamaktadır. Gorbaçov'un politikaları sonucunda ortaya çıkan milliyetçi hareketlenmelerin Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına neden olacağını söylemektedir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin bu anlamda sahte bir imparatorluk olarak varlığını sürdürdüğünü ve devrimle değil milliyetçi hareketlenmelerle sonlanacağını düşündüğünü belirtmektedir.⁴⁵

Gorbaçov'un Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler sırasında Hugh Seton Watson'un "Sömürgeci Nankörlük" söylemini içeren fikirlerinden yararlanması gerekliliği gibi kendisinin de Chesterton'un⁴⁶ *The Napoleon of Notting Hill* adlı kitabına bakması gerektiğini söylemesi ilgi çekicidir. Burada görüldüğü gibi The Times gazetesi tarafından Gorbaçov'a yaşanan gelişmeler hakkında İngiliz edebiyatında, İngiltere'nin 1904 yılındaki durumuyla 80 yıllık bir süre sonrasında yani 1984 yılında olacağı durumunun anlatıldığı distopik fikirler içeren bir kitap önerilmektedir. Chesterton kitabında krallıkların idealist yaşayan insanlarla birliktelik kurması gerektiği ve demokrasinin insanlar tarafından aslında eleştirilen bir durum olarak yönetim konusunda toplumun sorumluluğunun olmayacağını söylemektedir. Levin'in haberinin başlığında geçen Sovyetler Birliği'ndeki imparatorluğun sahte olduğu söylemi Gorbaçov'a İngiltere'nin anlatıldığı bu tarz kitapların önerilmesi üzerinden yapılmaktadır. Ayrıca Chesterton isminin önerilmesi de sadece bahsedilen kitap hakkında değil dini boyutta edebi eserler veren bir isim olması üzerinden de değerlendirilebilir. Bu durum da esasen Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla sonuçlanan Gorbaçov'un yönetimde olduğu süreçte, The Times gazetesinde yaşanan gelişmelere dini bir bakış açısının varlığını da ortaya koymaktadır.⁴⁷

The Times gazetesi Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan gelişmeleri Sovyetler Birliği'ndeki iç karışıklıklar olarak görmekte ve de olayların anti-demokratik hareketlerden kaynaklı olduğunu söylemektedir. Sovyetler Birliği içinde yer alan tüm bölgelerin ayrıntılı gelişmelerini verdiği raporlar ve haberler sunmaktadır. Bu bağlamda gelişmeler Sovyetler Birliği üzerinden takip edilmektedir denilebilir. Gazetede Sovyetler Birliği'nin dağılması ve milliyetçi gelişmeler özellikle imparatorluğun sonlandığı şeklinde belirtilmektedir. İngiltere'nin ve Sovyetler Birliği'nin dünya üzerindeki iki imparatorluk olarak görülmesi ise Rusya ile İngiltere mücadelesinin yakın tarihte devam ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁴⁸ Gazete, Dağlık Karabağ olayları özelinde de Sovyetler Birliği'ne Glasnost ve Perestroyka politikalarını uygulamaktan vazgeçmemesi gerektiğini söylemekte ve milliyetçi hareketlenmelere karşı dikkatli olması gerektiği konusunda sürekli şekilde uyarıda bulunmaktadır. Ermenilerin başlattığı olayların Sovyetler Birliği geneline yayılarak milliyetçi ayaklanmalar yaşanabileceğini belirtmektedir.⁴⁹ The Times gazetesinde özellikle Azerbaycan'da yaşanan Dağlık Karabağ olayları ile ilgili gelişmelerin Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu Glasnost politikasının sınırlarını genişlettiği de söylenmektedir.⁵⁰

45 Bernard Levin, "Sahte Bir Krallığın Çöküşü", *The Times*, (3 Mart 1988).

46 28 Mayıs 1874 tarihinde Londra'da doğan ve gazetecilik yönünden yetkin bir isimdir. Özellikle edebiyat alanında da oldukça üretken bir yazar olan Chesterton esasen Hristiyanlık ve Ortodoksluk konusunda yazdıklarıyla ünlüdür. (Bkz. Gilbert Keith Chesterton, *Heretics*, Sage Digital Library, U.S.A. 1996, s. 4-5).

47 Bernard Levin, "Sahte Bir Krallığın Çöküşü", *The Times*, (3 Mart 1988).

48 Daniel Treisman, "Rus İmparatorluğu Cephesindeki Kırılmalar", *The Times*, (13 Ocak 1990).

49 George Brock, "Huzursuzluk Tüm SSCB'ye Yayılıyor", *The Times*, (28 Mayıs 1988).

50 "Farklılıklarla Dolu Glasnost", *The Times*, (24 Mart 1988).

Baltık ve Kafkas bölgelerinin karşılıklı olarak yaşanan gelişmelerden etkilendiklerini de belirten gazete esasen bu haberlerle kamuoyuna Sovyetler Birliği içinde karışıklığın devam ettiğini ve birlik durumunun bu korkular nedeniyle sona ereceğini yansıtmaktadır.⁵¹ Gazete, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlanan Glasnost ve Perestroyka politikalarının uygulamaya konulduğu ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazandığı süreçte bu ülkelerdeki tarımsal üretim konularındaki bilgileri de paylaşmaktadır.⁵² Bu konuların yanı sıra Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler üzerinden başka konularda da kamuoyu algısı oluşturulmaktadır. Örneğin gazetede Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerin ardından bölgedeki nükleer silahların durumu için CIA tarafından korku duyulduğu da belirtilmektedir.⁵³

Araştırmada kullanılan haber dizileri incelendiğinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ çekişmesinde daha çok Ermenistan ve Ermeniler lehine haberler ve yorumlar yapıldığı görülmektedir.⁵⁴ Gorbaçov'un sözleri dikkatle izlenmekte ve de bölge üzerinde umut veren konuşmalar yapıldığı belirtilmektedir.⁵⁵ Özellikle Ermenistan'ın Sovyetler Birliği yönetiminden talepleri sürekli olarak dile getirilmekte ve bölgenin esasen Ermenilere ait olduğu ve Ermenistan sınırları içinde kalmasının daha önemli olduğu gibi bir bakış açısı ortaya konulmaktadır. Örneğin Karabağ'ın Ermenistan tarafından Sovyetler Birliği Merkez Komitesi'ne Azerbaycan'dan ayrılması konusunda yapılan teklif, The Times gazetesinde bölge için bir çözüm olarak görülmektedir.⁵⁶

Avebury ismiyle yazan Avebury Lordu Eric Lubbock, Dağlık Karabağ bölgesinden gelen Lordlar Meclisi Üyesi Barones Caroline Cox'tan ve İngiliz Ermeni Lobisinden duyduklarını belirttiği bir mektubunda Dağlık Karabağ olaylarında Sovyetler Birliği'nin Ermenileri koruması gerektiğini söylemektedir.⁵⁷ Yine gazetede daha sonrasında aynı isimlere Doğu Bournemouth milletvekili David Atkinson'un da katılmasıyla gönderilen bir mektubun yayımlandığı "Birleşik Krallığın Azeri Irkçılığına Karşı Körlüğü" başlıklı haberde "ırkçılık" kelimesinin kullanılması dikkat çekicidir. İngiliz muhafazakâr görüşünün önde gelenlerinden olan bu isimler tarafından yazılan mektupların yayımlandığı haberlerdeki söylemlerle kamuoyunda Azerbaycan Türklerinin haksız, Ermenilerin mağdur oldukları ve Sovyetler Birliği'nin de mutlaka Ermenileri koruması gerektiği gösterilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca Ermenilerin yerlerinden sürüldükleri ve İngiltere'nin Azerbaycan ile kuracağı ekonomik ilişkilerin bu durumu teşvik edeceği söylenmektedir:

"Azerbaycan hükümeti ise Dağlık Karabağ ve Ermenistan'daki Ermeni yerleşimlerinin etnik temizliğine aktif olarak devam etmektedir; köyleri geçen yıl Dağlık Karabağ'dan acımasızca sürdü; Ermeni sivillere karşı GRAD çoklu roketatarları ve son zamanlarda SU25 ve MİG savaş bombalarını kullandı. Ancak bu durum karşısında Birleşik Krallık ırkçı zalimlere yardım ve yataklık yapıyor gibi. Azerbaycan hükümetine verilen İngiliz desteği insanlık dışı politikaların kabul edilmesine sebep oluyor ve eleştiriye karşı bağışık olduğunu bilerek Azeri ticareti isteğimiz

51 "İki Cephede de Karışıklık Var", *The Times*, (25 Kasım 1988).

52 "Tahıl Üretimi Düşüşe Geçiyor", *The Times*, (17 Ağustos 1985).

53 Susan Ellicott, "CIA Nükleer Güvenliğin Durumundan Korkuyor", *The Times*, (1 Haziran 1991).

54 "Ermeniler Bakü'deki İsyancılar Konusunda Uyarıda Bulundu", *The Times*, (23 Kasım 1988).

55 "Yükselen Umutlar", *The Times*, (1 Ağustos 1988).

56 "Karabağ Çözümü", *The Times*, (22 Haziran 1988).

57 Lord Avebury, "Ermenistan'dan Rahatsız Edici Rapor", *The Times*, (11 Haziran 1991).

de Azerbaycan'ı kitlesel olarak Ermenileri yerlerinden südürmeye teşvik edecek.⁵⁸

Ermenistan'da Azeri ve Sovyet birliklerinin Ermenileri öldürdükleri ve de bu durum hakkında bölgeden hoş olmayan raporların geldiği ve Dağlık Karabağ olaylarında Sovyetler Birliği'nin tutumu sonrasında Ermenilerin katledildiği söylenmektedir.⁵⁹ Gazetede Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan'ın haklı olduğu gibi bir bakış açısı yansıtılmaktadır ve bölgede Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu özellikle söylenmektedir:

“Çoğunlukla Ermeni nüfusun yaşadığı küçük dağlık bir bölge olan Dağlık Karabağ, 1923'ten beri komşusu olan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin yetki alanı içinde yer alıyor. Şimdi ise Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşayanlar tarafından da desteklenen dağlık bölgedeki Ermeniler, kendilerini de Ermenilerin yönetmesi için iki cumhuriyetin arasındaki sınırın yeniden çizilmesini soruyorlar. Yabancılar için pek karışık ve anlaşılmaz görülebilir ancak Moskova için çok tehditkâr bir durum olarak görünüyor. Kremlin için zor olan durum ise eğer huzursuzluk barış içinde yatıştırılmazsa Ermenistan başkenti *Yerevan'da hayatı olumsuz şekilde etkileyen protesto gösterileri, tarihi sorunları yillardır iyileştirilmeye çalışılan ülkenin diğer bölümlerinde de aynı şekilde yaşanabilir. Geçen hafta belki de olaylardan haberdar olduğu için Gorbaçov, Komünist Parti Merkez Komitesi toplantısında milletler sorununun tartışılacağını duyurdu.*”⁶⁰

Richard Evans tarafından yazılan “BBC'ye Sığınma Talebi Başarısız Olduktan Sonra Saklanan Ermeniler” başlıklı haberde Sovyet Yazarlar Birliği üyesi Alexander Shaganyan isimli bir oyun yazarının İngiltere'ye turist olarak geldiğinde BBC'de iş başvurusu yaptıktan sonra polis karakoluna götürülerek bekletildiği belirtilmektedir. Gazete okuyucuları, Ermeni yazara BBC tarafından aranarak başvurusunun kabul edilmediğinin ancak kendisi isterse ülkede altı aylık bir süre kadar kalabileceğinin söylendiği şeklinde bilgilendirilmektedir.⁶¹ Burada belirtilmesi gereken ise Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan silahlı çatışmalarda gazete Ermenilerin yaşadıkları olaylar için “pogrom” yani “katliam” kelimesini sıklıkla kullanmaktadır.⁶² Esasen bu durum yaşanan gelişmeler için “katliam” söyleminin özellikle kullanıldığını ve kamuoyunda bu algının oluşturulmak istendiğini de göstermektedir.⁶³ Gazetede bu tarz bir bakış açısını pekiştirdiği düşünülen Azerbaycan Türkleri için “çete” kelimesinin kullanıldığı haberler de yer almaktadır.⁶⁴

Olaylar boyunca ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına kadar geçen sürede Dağlık Karabağ içinde yaşanan gelişmeler birer “trajedi” olarak görülmektedir. Tüm bu sebeplerden dolayıdır ki The Times gazetesinde bölgeye dair haberlerde yer alan söylemlerin, çoğunlukla da Dağlık Karabağ olayları sırasında kullanılan söylemler çerçevesinde Ermeni isteklerinin ve de taleplerinin dünya kamuoyunda etkin ve geçerli kılınabilmesi amacıyla destek verildiğinin ve Ermenilerin mağdur olduklarının gösterilmeye çalışıldığının birer göstergesi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte

58 Lord Avebury, Caroline Cox, David Atkinson, “Birleşik Krallığın Azeri Irkçılığına Karşı Körlüğü”, *The Times*, (7 Ekim 1992).

59 Lord Avebury, Caroline Cox, David Atkinson, “Birleşik Krallığın Azeri Irkçılığına Karşı Körlüğü”, *The Times*, (7 Ekim 1992).

60 “Gorbaçov'un Cumhuriyetleri”, *The Times*, (26 Şubat 1988).

61 Richard Evans, “BBC'ye Sığınma Talebi Başarısız Olduktan Sonra Saklanan Ermeniler”, *The Times*, (29 Kasım 1988).

62 “İçten İç Kaynayan Süper Güç”, *The Times*, (28 Mayıs 1988).

63 “Katliamdan Sonra”, *The Times*, (16 Ocak 1990).

64 Michael Binyon, “Azerbaycan'da Çete Kanunları”, *The Times*, (19 Mayıs 1988).

gazetede bölgenin Hıristiyan-Müslüman ayrımıyla algılandığı da görülmektedir. Azerbaycan'ın Müslüman, Ermenistan'ın ise Hıristiyan bir ülke olduğu algısı özellikle oluşturulmaktadır. The Times gazetesinde yayınlanan bir haberde Dağlık Karabağ olaylarında Azeri Müslümanların Gorbaçov politikalarını sınıadıkları belirtilmektedir. Müslüman çevrelerin Azerbaycan'da etkinliğinin arttığı ve Gorbaçov'un ortak Avrupa evi söylemine Müslümanların sıcak bakmadıkları söylenmektedir.⁶⁵

Görüldüğü üzere gelişmeler hakkında dini boyutta yorumlar da yapılmaktadır. Ayrıca gazetede sadece İngiliz ajansları tarafından değil New York Times gibi Amerikan gazetelerinden alınan haberlere de yer verilmesi, yaşanan gelişmelere tüm dünya basınının da ilgili olduğunun gazete tarafından bilindiğini göstermektedir.⁶⁶ Aslında burada gazetecilik bağlamında kendilerinin de tüm dünya basınına takip ettikleri görülmektedir. Yani böylece dünya politik çevrelerinin gelişmelerle ilgili İngiliz basını çevresinde odaklanılması sağlanmaya çalışılmıştır denilebilir. Sovyetler dağılarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ise Türkiye'nin tutumu ve olaylara yaklaşımı da irdelenmektedir. Burada bahsedilmesi gereken ise gazetede özellikle Ermeni yazarların yazılarına ve mektuplarına da yer verilmektedir. Bu yazılarda da Türkiye'nin Nahcivan'dan itibaren güvenlik koridoru kurmaya çalışması eleştirilmekte ve Türkiye'nin müdahalesinin de sorun oluşturacağı söylenmektedir.⁶⁷

Sonuç

Gazetede yer alan haberlerin geneline bakıldığında Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ olayları hakkında çoğunlukla Ermenilerin mağdur olduklarını, Müslümanların zalimce davrandıklarını belirten başlıklar atılmaktadır. Dağlık Karabağ olayları sırasında Ermenilerin yaşadıkları gelişmeler bir trajediye benzetilmektedir. Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmalarda Ermenilerin Hıristiyanlar, Azerbaycan Türklerinin Müslümanlar olarak tanımlanması gelişmelere dini bir boyutla bakıldığını da göstermektedir. Genel olarak The Times gazetesinin basının topluma haber verme görevini yerine getirdiği görülmektedir. Ancak Azerbaycan ya da Azerbaycan Türkleri ile ilgili herhangi olumlu bir algı oluşturacak söylemde bulunulmaması dikkat çekicidir. İngiltere, Osmanlı döneminde meydana gelen Tehcir olayını Ermeni Soykırımı olarak gören Ermeni Soykırım iddialarını çoğu dünya devletinden önce kabul etmiştir. The Times gazetesi de görüldüğü üzere Gorbaçov döneminde Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalarda Ermeni katliamının yaşandığı şeklindeki söylemleri kabul etmektedir.

Gazete, Ermenistan ile dini bir birliktelik ve dayanışma oluşturmaya çalışmakla birlikte Kafkaslarda bağımsız bir Azerbaycan kurulmasını desteklememektedir. Bölge üzerinde yaşanan gelişmelerde İngiltere'nin de bir aktör olması amacıyla Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan çatışmalar sırasında görüldüğü gibi Ermeni tarafgirliği yapılarak dini bir yaklaşım sağlanmaya çalışılmaktadır denilebilir. Dağlık Karabağ toprakları daha önce de bahsedildiği gibi Azerbaycan topraklarıdır ve Ermenilerin bölge üzerinde hak iddia etmeleri tarihi gerçeklerle uyuşmamaktadır. Bu noktada The Times gazetesi yaptığı haberler ile kamuoyuna özellikle bölgenin tarihi olarak Ermeni toprakları olduğunu söylemektedir. Ermenilerin Sovyetler Birliği

65 “İslamın Özgürleşmek İçin Çabaladığı Yer”, *The Times*, (20 Temmuz 1989).

66 Bill Keller, “Karabağ'ın Şiddet Trajedisi Çözümü Engelliyor”, *The Times*, (6 Eylül 1989). ; “Ermenistan Trajedisine Mülteciler de Dâhil Oluyorlar”, *The Times*, (1 Aralık 1988).

67 Garo Berberian, “Türkler ve Ermeniler”, *The Times*, (18 Mart 1992).

yönetimi karşısında daha çok talepleri bulunan taraf olarak Glasnost ve Perestroyka politikalarının gelişimi için de destek veren bir durumda oldukları izlenimi yansıtılmaktadır. İncelenen gazete nüshaları değerlendirildiğinde Dağlık Karabağ olaylarının sürekli olarak takip edildiği ve yaşanan olaylarda Ermeni yanlısı bir tutum sergilendiği söylenebilir. Azerbaycan Türklerinin Müslüman ve zalim; Ermenilerin Hıristiyan ve mağdur konumda oldukları algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Gazetede Ermenilerin yaşadıkları gelişmeler için “ırkçılık”, “katliam”, Azerbaycan Türkleri içinse “barbarlık”, “çete” gibi kelimelerin kullanılması bu durum için birer örnek olarak verilebilir.

Gazete genel olarak değerlendirildiğinde ise Sovyetler Birliği’ni etnik karışıklığın tüm ülkeye yayılabileceği konusunda etkileyerek Glasnost ve Perestroyka politikalarının devam ettirilip reform uygulamalarının artırılması konusunda zorlamaya çalışılmaktadır. Sonuç olarak özellikle Dağlık Karabağ olayları sırasında The Times gazetesi tarafından olaylar her gün sıkı şekilde takip edildi. Yaşanan gelişmeler hakkında yorumlar yapıldı ve gazetecilik gereği verilmesi gereken tüm bilgiler kamuoyu ile paylaşıldı. Kısacası gazetenin araştırmada kullanılan nüshalarında yaşanan gelişmelerle ilgili her türlü bilgi yer almaktadır. Burada bahsedilmesi gereken ise gazetede yaşanan gelişmelerin vaka-i adliye şeklinde takip edilmesi de esasen İngiltere’nin emperyalist görüşünün ve tüm dünya üzerinde hedefleri olduğunun bir göstergesidir. Çünkü coğrafi açıdan kendisinden uzakta yer alan bir bölgede yaşanan gelişmelerin sürekli şekilde takip edilerek haberleştirilmesi, gazetenin İngiltere’de hükümetler üzerinde dahi etkileri olduğu düşünüldüğünde, bu bölgelerle ilgili yukarıda açıklamaya çalıştığımız algıların özellikle oluşmasının istendiğini de göstermektedir.

Kaynakça

- “Tahıl Üretimi Düşüşe Geçiyor”, *The Times*, (17 Ağustos 1985).
- “Gorbaçov’un Cumhuriyetleri”, *The Times*, (26 Şubat 1988).
- “İngiliz Turistler Ermenistan Karışıklığına Yakalandı”, *The Times*, (27 Şubat 1988).
- “Sovyet Çok Uluslu Yapısı”, *The Times*, (29 Şubat 1988).
- “Farklılıklarla Dolu Glasnost”, *The Times*, (24 Mart 1988).
- “İçten İçe Kaynayan Süper Güç”, *The Times*, (28 Mayıs 1988).
- “Ermeniler Azerbaycan’da Etnik Şiddetin Artmasından Dolayı Grev Yapıyorlar”, *The Times*, (1 Haziran 1988).
- “Karabağ Çözümü”, *The Times*, (22 Haziran 1988).
- “Yükselen Umutlar”, *The Times*, (1 Ağustos 1988).
- “Ermeniler Bakü’deki İsyanlar Konusunda Uyarıda Bulundu”, *The Times*, (23 Kasım 1988).
- “İki Cephede de Karışıklık Var”, *The Times*, (25 Kasım 1988).
- “Ermenistan Trajedisine Mülteciler de Dâhil Oluyorlar”, *The Times*, (1 Aralık 1988).
- “İslamın Özgürleşmek İçin Çabaladığı Yer”, *The Times*, (20 Temmuz 1989).
- “Katliamdan Sonra”, *The Times*, (16 Ocak 1990).

“Barışı Havaya Kaldırmak”, *The Times*, (13 Mart 1992).

Asker, Ramiz, “Azerbaycan Halk Cephesi Nasıl Doğdu”, *Yeni Forum*, C. 13, S. 278, Temmuz 1992, ss. 11-19.

Askerov, Ali, “The Nagorno Karabakh Conflict- The Beginning of the Soviet End”, Askerov, Ali, Brooks, Stefan, Tchantouridzé, Lasha (Ed.), *Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years’ Crisis*, Lexington Books, UK 2020, ss. 55-83.

Avebury, Lord, “Ermenistan’dan Rahatsız Edici Rapor”, *The Times*, (11 Haziran 1991).

Avebury, Lord, Caroline Cox, David Atkinson, “Birleşik Krallığın Azeri Irkçılığına Karşı Körlüğü”, *The Times*, (7 Ekim 1992).

Bala, Mirza, “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Menşei Hakkında”, *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, 2/4, Münih 1956, ss. 19-35.

Berberian, Garo, “Türkler ve Ermeniler”, *The Times*, (18 Mart 1992).

Binyon, Michael, “Azerbaycan’da Çete Kanunları”, *The Times*, (19 Mayıs 1988).

Binyon, Michael, “Kremlin Kafkasya Şeflerini Görevden Almakta Zorlanıyor”, *The Times*, (23 Mayıs 1988).

Brock, George, “Huzursuzluk Tüm SSCB’ye Yayılıyor”, *The Times*, (28 Mayıs 1988).

Çapraz , Hayri, “19. Yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası”, *Belgi Dergisi*, S. 3, Şubat 2012, ss. 231-240.

Chesterton, Gilbert Keith, *Heretics*, Sage Digital Library, U.S.A. 1996.

Clark, Bruce, “Tükenmiş Sovyet Yönetimi Azerbaycan’da Ölüyor”, *The Times*, (13 Eylül 1991).

Crewe, Quentin, “Bernard Levin”, *The Guardian*, (10 Ağustos 2004).

Dejevsky, Mary, “Gorbaçov Kendi Fikirleri veya Kopma Konusunda Test Etmek İçin Vites Büyütüyor”, *The Times*, (25 Haziran 1988).

Ellicott, Susan, “CIA Nükleer Güvenliğin Durumundan Korkuyor”, *The Times*, (1 Haziran 1991).

Evans, Richard, “BBC’ye Sığınma Talebi Başarısız Olduktan Sonra Saklanan Ermeniler”, *The Times*, (29 Kasım 1988).

Gömeç, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

İbadov, Adalet, *Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2007.

Karabulut, Bilal, “Ermenistan ve İran’ın Ulusal Gücü ve İki Ülke İlişkilerinin Analizi”, Purtaş, Fırat (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Tarihsel Bakış Prof. Dr. Refet Yinanç’a Armağan*, Nobel, Ankara 2019, ss. 185-209.

Karaca, Erdem, “1919’da Bakü: İngiltere-Sovyet Rusya Hâkimiyet Mücadelesi”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, C. 30, S. 30, 2016, ss. 22-37.

Karaca, Ahmet, “Azerbaycan Köprüsünü Dinamitleyenlere Göz Yumamayız”, *Azerbaycan Türk Kültürü*, C. 42, S. 291, 1993, ss. 2-5.

Keller, Bill, “Karabağ’ın Şiddet Trajedisi Çözümü Engelliyor”, *The Times*, (6 Eylül 1989).

Knevitt, Charles, “Şehir Doğudaki Petrol Yatakları Üzerine Kurulu”, *The Times*, (9 Nisan 1985).

Levin, Bernard, “Sahte Bir Krallığın Çöküşü”, *The Times*, (3 Mart 1988).

McEwen, Andrew, “Thatcher Telefonla Katıldığı Programda Glasnosta Desteğini Bildirdi”, *The Times*, (12 Temmuz 1988).

McLaughlin, Greg, *The War Correspondent*, Pluto Press, London 2016.

Nesipzade, Nesip, “Perestroyka’nın Zor Döneminde Azerbaycan’da Politik Gelişmeler”, *Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları*, Yeni Forum, Ankara 1992, ss. 115-120.

O’Brien, Conor Cruise, “Önce Müslümanlar Serbest Bırakıldı”, *The Times*, (20 Ocak 1990).

Pompeyev, Yuri, *Karabağ Kan İçinde*, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı Poligrafiya Birliği, Bakü 1996.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

Söker, Çağlar, “Dağlık Karabağ Sorununun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi”, *KAÜİİBFD*, 8/16, 2017, ss. 555-574.

Şihaliyev, Emin, *Azerbaycan – Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828 – 2000)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

Taşçı, Tekin Aycan, “Rus Devlet Teşkilatında Namestniklik Kurumunun Tarihçesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/8, 2019, ss. 191-211.

Treisman, Daniel, “Rus İmparatorluğu Cephesindeki Kırılmalar”, *The Times*, (13 Ocak 1990).

Valiyeva, Susana, *1987- 1994 Yıllarında Dağlık Karabağ Savaşının Yazılı Basına Yansıması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2016.

Walker, Christopher, “Kremlin Binlerce Kişinin Yaptığı Gösteri İçin Sakin Olunması Çağrısında Bulundu”, *The Times*, (24 Şubat 1988).

Walker, Christopher, “Parti Şefi Ermenilerin Huzursuzluklarının Artmasından Dolayı Görevinden Alındı”, *The Times*, (25 Şubat 1988).

Walker, Christopher, “Gorbaçov Huzursuzlukların Son Bulması Amacıyla Sakin Olunması İçin Yalvardı”, *The Times*, (27 Şubat 1988).

Walker, Christopher, “Sovyet Lideri Çok Ulusluluğun Güçlenmesi İçin Çağrıda Bulunuyor”, *The Times*, (27 Şubat 1988).

Walker, Christopher, “Gorbaçov Ermeni Milliyetçilerin Ültimatomunu Reddedti”, *The Times*, (24 Mart 1988).

Walker, Christopher, “Kremlin Bir Ayrıma Sürükleniyor”, *The Times*, (18 Haziran 1988).

Walker, Christopher, “Rusya Ermenilerin Büyük İsyasını Görmüyor”, *The Times*, (3 Eylül 1988).

Walker, Christopher, “Moskova’nın Adaletsizlik Karşısındaki Kör Gözleri”, *The Times*, (23 Ocak 1990).

Dr. Öğretim Üyesi
Tunç BORANÇankırı Karatekin Üniversitesi Sanat
Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Sinema
TV Bölümü,
Çankırı / Türkiye
tuncboran@karatekin.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3055-0690>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied 21/01/2021Kabul edildi.
Accepted 15/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.866200>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Demokrat Parti'nin "Atatürk Sevgisi" (1954) Belgesel Filmi

Democratic Party's "Atatürk Sevgisi" (1954) Documentary Film

Öz

Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlığında veyahut ölümünün ardından hayatını konu alan belgesel niteliğinde bir film yapılmamıştır. Atatürk'ün hayatına dair ilk belgesel film, 1954 yılında Demokrat Parti döneminde yapılmıştır. "Atatürk Sevgisi" adını taşıyan filmin yönetmeni Münir Hayri Egeli'dir. Filmin yapımında ve finansmanında Demokrat Parti özellikle dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar etkili olmuştur. Atatürk'ün sağlığında çekilen arşiv görüntülerinden oluşan "Atatürk Sevgisi" filmi, derleme bir belgeseldir. Film, 2 Mayıs 1954 Milletvekili Genel Seçimlerinden bir hafta evvel tüm Türkiye'de sinemalarda gösterime girmiştir. Bu nedenle "Atatürk Sevgisi" Demokrat Parti'nin seçim propaganda filmi olarak da değerlendirilmiştir. Ancak film propaganda çalışması olmasının yanı sıra Demokrat Parti'nin Atatürk'e ve Atatürkçülüğe bakışını da yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Atatürk Sevgisi filminin yapım süreci aktarılacaktır. Demokrat Parti'nin temsil ettiği Atatürkçülüğün sağ yorumunun izleri Atatürk Sevgisi filminde araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Belgesel Film, Atatürk Belgeseli, Demokrat Parti, Atatürkçülük, Propaganda

Abstract

There was no documentary film about the life of Mustafa Kemal Ataturk in his health or after his death. The first documentary film about Ataturk's life was made in 1954 during the Democratic Party. The director of the film titled "Ataturk Sevgisi" is Münir Hayri Egeli. The Democratic Party and especially by then-President Celal Bayar were particularly influential in the production and financing of the film. The film "Ataturk Sevgisi", which consists of archival images taken in Ataturk's health, is a compilation documentary. The film was released in movie theaters all over Turkey a week before the May 2, 1954 Parliamentary General Elections. Therefore "Atatürk Sevgisi" was also considered as the election propaganda film of the Democratic Party. However, in addition to being a propaganda study,

ATIF: BORAN, Tunç, "Demokrat Parti'nin "Atatürk Sevgisi" (1954) Belgesel Filmi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (98-118)

CITE: BORAN, Tunç, "Democratic Party's "Atatürk Sevgisi" (1954) Documentary Film", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (98-118)

the film also reflects the Democratic Party's view of Ataturk and Ataturkism. In this study, the production process of Ataturk Sevgisi will be transferred. Traces of the right-wing interpretation of Ataturkism represented by the Democratic Party will be explored in the film Ataturk Sevgisi.

Keywords: Documentary Film, Ataturk Documentary, Democratic Party, Ataturkism, Propaganda

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlığında hayatını, mücadelesini konu alan kurtmaca veyahut belgesel niteliğinde bir film yapılmamıştır. Ancak elbette Atatürk'ün pek çok kez gündelik hayatın içinde, resmi toplantılarda, yurtiçi gezilerinde film kamerası ile görüntüsü alınmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün film kamerası ile görüntüsünün ilk kez ne zaman ve nerede alındığını bilemesek de siyasi lider olarak yükseldiği, dış ve iç kamuoyunda tanınırlığının arttığı Milli Mücadele döneminden itibaren film kamerası ile tanıştığını iddia etmek hatalı bir tespit olmaz. Harp Okulu günlerinden itibaren Kurtuluş Savaşına dek sayıca çok fazla olmamakla birlikte Mustafa Kemal Atatürk'ün çekilmiş fotoğrafları vardır.¹ Hareketli görüntüsü ise Milli Mücadelenin zaferle sonuçlandığı yıl olan 1922 yılında yoğunlaşmaktadır. Tarihi bir özne olarak yükselmesi ile objektiflerin Mustafa Kemal Atatürk'e dönmesi doğaldır. Milli Mücadelenin muzaffer lideri olarak tarih sahnesine çıkışı ile kameraların odağında yer alması eş zamanlı gerçekleşmiştir. İzmir'in kurtuluşu esnasında ve sonrasında Mustafa Kemal Atatürk, beyazperdede görünmeye başlamıştır. Bu görünürlüğü özellikle Ordu Film Çekme Merkezi ve Kemal Film'in çalışmaları sağlamıştır. Mütareke döneminde düşmanın eline geçmemesi için Malûl Gaziler Cemiyetine devredilen Merkez Ordu Sinema Dairesine ait sinema ekipmanları, Milli Mücadelenin kazanılmasına yakın 1922'de Ankara'ya getirilerek Ordu Film Çekme Merkezi kurulmuştur. Ordu Film Çekme Merkezi tarafından "İzmir Zaferi," "Dumlupınar Vekayi'i," "İzmir Nasıl İstirdat Edildi?" "İzmir'in İşgali," "İzmir'deki Yunan Fecayii," "İzmir Yanıyor," "Gazi'nin İzmir'e Gelişi ve Karşılanması" isimli aktüel belge filmler çekilmiştir. Aynı dönemde Türkiye'nin ilk özel film yapım şirketi Kemal Film, aralarında "Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit Cephesini Teftişi" adlı filmin de olduğu 47 haber filmi üretmiştir.² Amacı, Yunan Ordusunun kaçarken Batı Anadolu'da yaptığı katliamları, vahşeti tespit etmek ve Türk Ordusunun zaferini duyurmak olan filmler, elbette o zaferin mimarı olan Mustafa Kemal Atatürk'ü de göstermektedir.

Zafer ile birlikte yabancı prodüksiyon ve ajanslarının kameraları da Ankara'ya ve Atatürk'e dönmüştür. Fransa'nın ünlü yapım şirketi Gaumont, Amerikan Patenior Sinematograf Şirketi temsilcisi J. Erol, başka bir Amerikan şirketi Vizografik Pikers bu dönemde Türkiye'de aktüel çekim yapma talebinde bulunan yapımcılardan bazılarıdır. Türkiye'de o tarihlerde çekim yapma taleplerinden biri de Amerikan Donanmasından gelmiştir. Amerikan Donanmasından Teğmen Louis

-
- 1 Kansu Şarman, "1909-1919 Arşiv Fotoğraflarından Genç Mustafa Kemal," Atlas Tarih Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı 2, Sayı 2020/01, s.24-31.
 - 2 Erman Şener, *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız*, Dizi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 22-26; Nijat Özön, İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay, Türk Sinematik Derneği Yayınları, İstanbul, 1970, s.37.

de Rochemont, İzmir’de, Ankara’da ve Anadolu’da çekimler yapmıştır.³ Louis de Rochemont, daha sonra 1935 senesinde ünlü haber dizisi The March of Time’in yapımcısı olmuştur. Ünlü Pathe film de bu dönemde Anadolu’nun ve Atatürk’ün aktüel görüntülerini çekmiştir.⁴ Mustafa Kemal Atatürk’ü ilk defa sesli olarak görüntüsünü alan da yabancı bir ajans olmuştur. 11 Kasım 1930 günü, Gazi Orman Çiftliğinde Fox Movietone News tarafından çekilen filmde, Atatürk’ün yanı sıra dönemin Amerikan Büyükelçisi Joseph Grew’de yer almıştır. 10 kısımdan oluşan filmde, Çiftlikteki çalışmalar tanıtılmaktadır. Ancak filmin en dikkat çekici yeri Atatürk’ün Amerikalılara seslendiği bölümdür. Konuşmasında “Türk milleti tabiat itibariyle demoktrattır” diyen Atatürk’ün ilk defa sesli görüntüsü kaydedilmiştir.⁵

Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk’ün devlet başkanı olarak da yaptığı yurt içi gezileri de kamera ile takip edilmiştir. 1924’te Kemal Filmin kapanması ile uzun bir süre tek özel prodüksiyon şirketi olarak kalan İpek Filmin gelen talepler üzerine nadiren Atatürk’ü kameraya aldığı bilinmektedir. Atatürk’ün görüntülendiği yurt içi gezileri, 1923 ve 1924 yılında yoğunlaşmaktadır. Muhtemelen bu gezileri, Ordu Film Çekme Merkezi kameramanları kayıt altına almıştır. 1930 yılına değin Atatürk’ün yurt içi gezilerinin istikrarlı bir şekilde kamera ile kaydedilmediği düşünülmektedir. 1933 senesinde Türkiye’de sinema üzerine bir rapor hazırlayan Eugene M. Hinkle de aynı duruma işaret ederek bu dönemde Atatürk’ün ender olarak filmlerde görüldüğünü kaydetmektedir. Hinkle, bunun nedeninin Atatürk’ün tanıtım faaliyetlerine ilgisizliğinden kaynaklandığını iddia etmektedir.⁶ Ancak Atatürk’ün çekim ve tanıtım faaliyetlerine bütünüyle ilgisiz kalmadığını gösteren filmler de mevcuttur. Örnek bir çiftlik olması için kurulan Gazi Orman Çiftliğinde yapılan çalışmaları tanıtmak amacıyla Atatürk tarafından Ferit İbrahim Özgürar film çekimi için görevlendirilmiştir. 1929 yılının ilkbaharında Gazi Orman Çiftliği ile ilgili 1.000 metre uzunluğu sessiz film hazırlanmış ve film, Parti ve kamu yararına çalışan dernekler vasıtasıyla 1929 yılı Eylül ayında ülke çapında gösterilmiştir.⁷ 1930 yılının sonunda Ankara Kulüp Sineması Müdürü Kenan Erginsoy, Atatürk’ün çıkacağı uzun yurt içi gezisini filme çekmesi için davet edilmiştir. Erginsoy’un ifadesi ile o tarihte Cumhurbaşkanlığına film kaydedicisi alınmıştır. 17 Kasım 1930-3 Mart 1931 arasında fasıllarla gerçekleşen ve Atatürk’ün halkın sorunlarını yakından gözlemlediği uzun gezi, Erginsoy tarafından film makinesiyle kaydedilmiştir. 1932 senesine Ankara Halkevi sinema mütehasısı olarak işe alınan Erginsoy, o tarihten itibaren Atatürk’ün gezilerini ve faaliyetlerini takip etmiş ve kameraya kaydetmiştir.⁸ Hakikaten de 1930 yılından itibaren Atatürk’ün aktüel çekimleri daha yoğundur.

Aktüel çekimlerin yanı sıra Atatürk’ün sağlığında yakın tarihi veya aktüel olayları konu alan belgeseller de yapılmıştır. 1930 senesinde Fuat Uzkinay’ın yönetiminde “İzmir Zaferi” adlı belge film “İstiklal” adıyla genişletilmeye başlanmıştır. Film, 1934 senesinde İran Şahı Rıza Pehlevi’nin ziyaretinde gösterilmiştir. Bu gösterimden sonra Atatürk’ün emri ile 3 kısımdan

3 Ali Özuyar, *Türk Sinema Tarihinden Fragmanlar (1896-1945)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2013, s.221-225.

4 Enis Dinç, *Performing Modernity: Atatürk On Film (1919-1938)*, University of Amsterdam, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s.61-69.

5 Rifat Bali, *The Turkish Cinema In The Early Republican Years*, The Isis Press, İstanbul, 2007, s. 13-20.

6 Eugene M. Hinkle, “Modern Türkiye’de Sinema,” *Kebikeç Dergisi*, Sayı:28, s.97.

7 Ali Özuyar, “Gazi’nin Sineması Köşk’ün Beyazperdesinde,” *Atlas Tarih Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı*, 2020/01, s.122

8 Cumhuriyet Arşivi, 490-1-0-0/384-1625-2-s.3-4-5-6-16; Kenan Harun, “Ata’nın Emrindeki Adam Anlatıyor,” *20. Asır Dergisi*, Sayı:13, 8 Kasım 1952, s.8,30.

ibaret olan “İstiklal” filmini genişletme çalışmasına devam edilmiştir. Bu genişletme çalışması sırasında, Ordu Film Çekme Merkezi ve Kemal Film tarafından çekilen Kurtuluş Savaşının belge filmlerinden yararlanılmış, yeniden canlandırma sahneleri çekilerek 1936 senesinde “İstiklal” filmi 12 kısma çıkartılmıştır. Atatürk’ün ölümünden sonra cenaze töreni de eklenerek 13 kısma çıkartılan “İstiklal” filmi nihayet 1942’de tamamlanmıştır.⁹ Bir diğer belgesel film, Cumhuriyetin 10. Yılı münasebetiyle 1933 senesinde Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından Sovyet yönetmen Sergey Yutkeviç’e hazırlanmıştır. Filmde, Milli Mücadelede ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara’nın rolü anlatılmış, Cumhuriyetin Onuncu Yıl etkinliklerine ve Atatürk’ün nutkuna yer verilmiştir. Belgesel için Türkiye’de 120.000 metrelik film çekilmiştir. 2.400 metrelik “Türkiye’nin Kalbi Ankara” adını taşıyan belgesel film, Şubat 1934’te tamamlanmıştır. Mart ve Nisan 1934’te film, başta Atatürk ve İnönü olmak üzere Türk yetkilere izletilmiştir. Türk-Sovyet ilişkilerinin iyi niyet nişanesi sayılan film, Türkiye dışında Moskova ve Leningrad’da da gösterilmiştir.¹⁰ Muhtemeldir ki “Türkiye’nin Kalbi Ankara” filminin etkisiyle o güne kadar film ithalatçısı olan Ha-Ka Film, 1934’te ünlü Rus kadın yönetmen Esfir Shub’a “Türkiye Yürüyor” adını taşıyan belgesel film sipariş etmiştir. Ankara, İstanbul ve İzmir’de çekilen aktüel görüntülerle arşiv görüntülerinin bir araya getirilmesi ile meydana gelen film, ancak üç yıl sonra 1937 yılında “Türk İnkılâbında Terakki Hamleleri” adıyla gösterime çıkmıştır. Nijat Özön’e göre film, üç yıllık bir çalışmanın titizliğinde olmadığı gibi derleme belgesel filmin ünlü ismi Esfir Shub’un elinden geçtiğini gösteren bir yönü de yoktur. Film, daha evvel CHP’de kameraman olarak görev yapan Kemal Necati Çakuş tarafından meydana getirilmiştir. Tarih dersinin kuruluşunu taşımasına rağmen Özön’e göre, “Türk İnkılâbında Terakki Hamleleri” filmi Türkiye’nin yakın tarihine dair en derli toplu montaj filmidir.¹¹ Atatürk’ün sağlığında yakın döneme dair hazırlanan dördüncü ve son film bir Amerikan yapımıdır. Bu filmi, serbest fotoğrafçı, belgesel film yapımcısı Julien Bryan çekmiştir. Bryan, profesyonel kariyerinde farklı kültürleri, önemli olayları ve insanları resmettiği çok sayıda fotoğraf ve film çekmiştir. Çektiği filmleri, “gezi dersleri” veya “resimli halka açık konferanslar” olarak adlandırılan toplantılarda kamuoyu ile paylaşmaktadır. Bu gezi dersleri, 1930’ların sonlarına kadar popüler ve saygın bir eğlencedir. Bryan, gezi derslerini kolejlerin ve üniversitelerin konferans salonlarında, kulüpler ve film topluluklarında, enstitülerde ve hatta Beyaz Saray’da gerçekleştirmiştir. Bu gezi derslerinin yanı sıra “The March of Time” gibi popüler haber dizilerine çektiği filmleri satmaktadır. Julien Bryan, 1936 senesinde yaşanan köklü değişimi ve değişimin karizmatik liderini görüntülemek amacıyla Türkiye’ye gelmiştir. 1936 yılının Eylül ayında İstanbul Florya Köşkünde Bryan, Atatürk’ü iki gün boyunca görüntülemiştir. Bu iki günlük sürede Bryan, Atatürk’ün yaklaşık iki yüz fotoğrafını ve bin ila bin iki yüz fit (304,8 metre- 365,7 metre) 35 mm filmini çekmiştir. Bryan, Atatürk’ü çektikten sonra Türkiye’de hayatın hemen her alanını kapsayan yirmi bin fitlik (6096 metre) siyah beyaz 35 mm’lik negatif film kaydetmiştir. Bryan, çektiği bu ham görüntülerden “Reborn Turkey” (Yeni Türkiye)¹² adlı 90

9 Nijat Özön, *Türk Sinema Tarihi, Düünden Bugüne 1896-1960*, Artist Yayınları, İstanbul, 1962, s.232-233; Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi 1895-1966*, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 65; Erman Şener, *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız*, Dizi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 28-31.

10 Süleyman Beyoğlu, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 124.

11 Nijat Özön, *Türk Sinema Tarihi, Düünden Bugüne 1896-1960*, Artist Yayınları, İstanbul, 1962, s.236; Hakan Aytekin, *Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Belgesel Sinema*, BSB Yayınları, İstanbul, 2017, s.80.

12 Reborn Turkey, Türkiye gösterimlerinde “Yeni Türkiye” adıyla gösterilmiştir.

dakika uzunluğunda sessiz bir film meydana getirmiştir. Bu film, Atatürk'ü gündelik hayatın sadeliği ve samimiyeti ile tasvir etmektedir. Filmde, Atatürk'ün özel hayatından sahneler vardır. Atatürk'ün evlatlık küçük kızı Ülkü'yle vakit geçirmesi, oynaması, O'na okuma yazma öğretmesi gösterilmektedir. Atatürk'ün denizde yüzmesini, yüzdükten sonra kendini kurulması ve plajda mayosu ile dinlendiğini gösteren sahneler “*Reborn Turkey*” filminin en bilinen kısımlardır. “*Reborn Turkey*” filmi; kulüpler, üniversiteler, enstitüler ve müzelerin yanı sıra elçiliklerde ve Beyaz Saray da dahil olmak üzere ABD'deki çeşitli yerlerde gösterilmiştir. Beyaz Saray'da özel gösterimde filmi izleyen Başkan Franklin D. Roosevelt, ülkesini güçlü, modern bir ulus devlete dönüştürerek büyük başarılar imza atmasına karşın filmde, kendisini büyük bir içtenlik ve alçak gönüllülikle sunan Atatürk'ten etkilenmiştir. Film izledikten sonra Roosevelt, Atatürk'e olağan resmi yazışmaları aşan sıcak, dostane ve kişisel bir mektup göndermiştir. Atatürk de aynı samimiyette bir mektupla Roosevelt'e karşılık vermiştir. Ayrıca Julien Bryan'ın görüntülerinden ünlü haber dizisi *The March of Time*, “*Father of All Turks*” (Tüm Türklerin Babası) adlı altı dakika uzunluğunda bir haber filmi hazırlamıştır. İlk gösterimi 19 Şubat 1937'de yapılan haber filmi, ABD ve Avrupa'da gösterilmiştir.¹³

Atatürk'ün sağlığında üretilen dört filmin de teması Atatürk'ün hayatı olmamıştır. “*İstiklal*” filmi Kurtuluş Savaşı'na odaklanırken diğer üç film “*Türkiye'nin Kalbi Ankara*” “*Türk İnkılâbında Terakki Hamleleri*” ve “*Reborn Turkey*” Türkiye'nin Cumhuriyet ile geçirdiği değişimi anlatmıştır. Bu filmler, elbette Kurtuluş Savaşı ve genç Cumhuriyetin liderine ağırlıklı olarak yer verseler de Atatürk'ün biyografisini anlatan yapımlar olmamıştır.

Atatürk'ün ölümünün ardından İnönü devrinde 1941 yılında Matbuat Umum Müdürlüğünde bir sinema kolu kurulmuştur. Matbuat Umum Müdürlüğü o tarihten itibaren törenler, Cumhurbaşkanının gezileri, ziyaretler, at yarışları gibi konularda düzensiz aralıklarla haber filmleri üretmiştir.¹⁴ Ancak bu dönemde Atatürk'ün hayatına dair veyahut yakın tarih ile ilgili belgesel film gerçekleştirilmemiştir. Atatürk'ün sağlığında çekilen gerek kısa aktüel filmler gerekse de “*İstiklal*,” “*Türkiye'nin Kalbi Ankara*,” “*Türk İnkılâbında Terakki Hamleleri*” ve “*Reborn Turkey*” filmleri daha sonra hazırlanan derleme belgesel filmler için önemli bir görüntü ve arşiv kaynağına dönüşmüşlerdir.

Nihayet 1954 senesinde Demokrat Parti iktidarında, “*Atatürk Sevgisi*” adını taşıyan Atatürk'ün hayatına odaklandığını iddia eden ilk derleme belgesel film hazırlanmıştır. Film üretimi, ideolojik bir etkinliktir. Film, yapımcı, senarist ve yönetmenin ideolojisi ile şekillenir.¹⁵ “*Atatürk Sevgisi*” filminde yapımcı açıklıkla ifade edilmese de Demokrat Parti'dir. Filmler üretildikleri dönemin toplumunun ruh durumunu yansıttıkları gibi zamanın egemen düşünce ve dünya görüşünü de ifade ederler.¹⁶ Tarihin yeniden perdeye taşınmasında egemen olan görüş, geçmişi yeniden şekillendirir ya da inşa eder. Bu bağlamda çalışmanın amacı, “*Atatürk Sevgisi*” filmine yansıyan Demokrat Parti'nin Atatürk'e ve Atatürkçülüğe bakışını araştırmaktır. Çalışmada, Demokrat Parti'nin

13 Enis Dinç, *Performing Modernity: Atatürk on Film (1919-1938)*, University of Amsterdam, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s.138-157.

14 Nijat Özön, *Türk Sinema Tarihi, Dünden Bugüne 1896-1960*, Artist Yayınları, İstanbul, 1962, s.234.

15 Lale Kabadayı, *Film Eleştirisi Kuramsal Çerçeve ve Sinemamızdan Örnek Çözümlemeler*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s.63-64.

16 Zafer Özden, *Film Eleştirisi Film Eleştirisinde Temel Yaklaşımlar ve Tür Filmi Eleştirisi*, İmge Kitapevi, Ankara, 2014, s.120.

“Atatürk Sevgisi” filminde geçmişi şekillendirme ve geçmişi yeniden inşası ortaya konacaktır. Ancak öncelikle Demokrat Parti’nin Sağ-Kemalizm veya Sağ-Atatürkçülük olarak adlandırılan Atatürkçülük yorumunun incelenmesi gerekmektedir.

Demokrat Parti’nin Atatürkçülük Yorumu

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün milliyetçilik ve çağdaşlaşma anlayışı ile O’nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda oluşan Atatürkçülük, Türk devletinin kurucu ideolojisidir. Aynı zamanda Atatürkçülük, Türk siyasi düşünce dünyasının merkezi akımıdır. Atatürkçülük, merkezi konumunu sürdürmesini totaliter siyasal tahakkümü sayesinde değil siyasal düşünce boyutundaki güç ve etkinliğine borçludur. Asli öğeleri milliyetçilik ve medeniyetçilik olan Atatürkçülük, toplumun büyük bölümünün paylaştığı ulusal modernleşme ülküsünün siyasal bir duruşa dönüştüğü bir ideolojidir. Uluslaşma ve modernleşme sorunsalı sürekli gündeminde olan Türkiye’de siyasal bir duruş olarak Atatürkçülüğün merkezi konumunu koruması şaşırtıcı değildir. Atatürkçülük, birçok siyasal düşünce akımı gibi, tek bir tanıma ve tek bir anlayışa indirgenemez. Bu nedenle farklı farklı Atatürkçülük akımlarından bahsetmek daha doğrudur ve doğaldır. Bunlar sağ veya sol Atatürkçülük, devletçi veya liberal Atatürkçülük, muhafazakâr veya reformcu Atatürkçülük olarak diğer siyasal düşün akımlarıyla eklemlenirler.¹⁷ Bu ayrımlardan önce kurucu siyasi düşünceyi adlandırmada dahi farklılıklar bulunduğu dikkat çekmek gerekir. Aynı siyasi düşünceyi kimileri Kemalizm, kimileri de Atatürkçülük olarak adlandırmaktadır. Elbette Kemalizm ve Atatürkçülük eş anlamlı kavramlardır. Netice itibarıyla her iki kavramda aynı kişinin, Mustafa Kemal Atatürk’ün görüşlerine dayanmaktadır. İçerik olarak bu iki kavram aynı olmakla birlikte kavramların yorumlanışında farklılıklar bulunmaktadır. İlk ortaya çıkan kavram Kemalizm’dir. Kemalizm ifadesini ilk kullananlar Batılılar olmuştur. Henüz Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal Paşa’yı takip edenleri ve fikriyatlarını ifade etmek için Batılılar, Kemalist ifadesini kullanmıştır. Batılıları takiben Milli Mücadeleye muhalif İstanbul basını ve İstanbul Hükümeti de rencide edici bir tavırla Kemali veya Kemalist ifadesini kullanmışlardır. Celali isyancılarına benzetilen ve çete hareketi olarak aşağılanan Kemalist hareket, kazanılan zafer ile haklı bir ün ve güçlü bir meşruiyet kazanmıştır. Milli Mücadele sonrasında kurulan Cumhuriyet ve inkılâplar ile Kemalizm’den bu defa siyasal bir düşünce olarak bahseden yine Batılılar olmuştur. Kemalizm’in Parti ideolojisi haline dönüşümü ise 1927 yılında Cumhuriyet Halk Partisi İkinci Büyük Kurultayı’nda Kemalizm’in dört ilkesinin -Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik, Laiklik- Parti’nin prensipleri olarak kabul edilmesiyle başlamıştır. 1931 yılında yapılan Cumhuriyet Halk Partisi İkinci Büyük Kurultayında ise Devletçilik ve Devrimcilik ilkelerinin kabulü ile Kemalizm’in ilke sayısı altıya yükselmiştir. 6 ilkenin Parti programında yer almasına karşın “Kemalizm” ifadesi ancak 1935 yılında Parti’nin Dördüncü Büyük Kurultayı’nda kabul edilen Parti programının giriş bölümünde yer almıştır.¹⁸ Ülke içinde inkılâp hareketini izah etme, Kemalizm ideolojisinin çerçevesini oluşturma ve adlandırma çalışmaları, 1930’lu yıllardan itibaren başlamıştır. Tek parti rejiminin kurumsallaşması sürecinde inkılâp hareketini doktrinleştirmeye ve sistemleştirmeye çalışan girişimler olmuştur. Örneğin, Kadro Dergisi, Türk inkılâbının ideolojisini sistematik bir

17 “Sunuş,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14-15.

18 Mustafa Albayrak, “Kemalizm’in Düşünsel Temelleri ve Tarihsel Oluşumu,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 77, 2010, s.309-315

şekilde geliştirme işini gönüllü olarak üstlenmiştir.¹⁹ Tarihsel materyalizmi bir yöntem olarak benimseyen kısa ömürlü Kadro Dergisi, Atatürkçülüğün ilk sol yorumu veya “Sol Kemalizm’in” ilk örneği olarak kaydedilmiştir.²⁰ Kadro Dergisine yönelik tepkiler ve eleştiriler, Kemalizm’in farklı yorumlarının uç vermeye başladığını göstermiştir. Tek Parti yönetimini kurumsallaştırmaya çalışan ve Türk İnkılâbının ideolojisini yapma görevinin Parti’ye ait olduğunu savunan Recep Peker önderliğindeki grup, Kadro Dergisini tehlikeli bir faaliyet olarak algılamıştır. Öte yandan İş Bankası’nın temsil ettiği varsayılan sermaye çevreleri de Kadro Dergisi’nin devletçilik önerilerini komünizm ve kolektivizm olarak yorumlamışlar ve dergiyi zararlı bir yayın olarak eleştirmişlerdir.²¹ Kadro Dergisine yönelik eleştirilerin Recep Peker’in temsil ettiği “Otoriter Kemalizm”den ve sermaye gruplarının oluşturduğu “Liberal Kemalizm”den gelmesi dikkat çekicidir. Ayrıca henüz bu erken dönemde, Peyami Safa’nın 1938’de yayınlanan “Türk İnkılâbına Bakışlar” kitabını da Kemalizm’i muhafazakâr bir modernizm olarak okuma girişimi olarak kaydetmek gerekir.²²

Gazi Mustafa Kemal, 1934 senesinde “Atatürk” soyadını almasına karşın sağlığında “Atatürkçülük” kavramı kullanılmamış, Cumhuriyetin ideolojisi Kemalizm ile tarif edilmeye devam edilmiş, bu dönemde Kemalizm başlıklı yayınlar bilakis artmıştır. 1935 senesinde Parti programında “kavram” olarak yer aldıktan sonra Atatürk’ün sağlığında İsmet İnönü’nün ve Celal Bayar’ın Kemalizm sözcüğünü sık sık kullanmaları kavramın resmîyet ve yaygınlık kazandığını göstermektedir.²³ “Atatürkçülük” sözcüğü ise Levent Köker’e göre, 1940’lı yılların ilk yarısında Milli Şef döneminde sakıncasız muhalefet etmenin bir yolu olarak ortaya çıkmıştır.²⁴ “Atatürkçülük” ifadesinin Atatürk öldükten sonra ortaya “atıldığına” dikkat çeken Atilla İlhan’a göre ise, “İnönü Cumhuriyeti” olarak adlandırdığı Milli Şef döneminde “Atatürkçülük” sözcüğünün iktidarın sosyal, siyasal tavır ve tutumuna yakışan bir etiket olarak çıktığını iddia etmektedir. Söylemeye gerek yok, Atilla İlhan, Atatürkçülüğü Kemalizm’in yozlaştırılması olarak görmektedir.²⁵ İkinci Dünya Savaşı’nın ardından çok partili hayat ile Kemalizm’in yerine Atatürkçülük kavramı tercih edilmeye başlanmıştır. Demokrat Parti, Atatürkçülük ifadesini kullanırken Cumhuriyet Halk Partisi 1953 Kurultayı’nda Parti programında yer alan Kemalizm terimini “Atatürk Yolu” ifadesi ile değiştirmiştir.²⁶ 1960’lı yıllardan itibaren ise sol siyasi düşünce ve örgütlenmelerin Kemalizm’i, milliyetçi-muhafazakâr sağ düşünce ve örgütlenmeler ise Atatürkçülük sözcüğünü tercih etmişlerdir. Kemalizm ve Atatürkçülük sözcükleri sıkça farklı ve çatışan yorumlara konu

-
- 19 Temuçin F., Ertan, “Beklentiler, Hayal Kırıklıkları ve Aydınlar (Kadro-Forum-Yön),” *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt:18 , Sayı:134, Ekim 1998, s.145.
- 20 Faruk Alpkaya, “Bir 20. Yüzyıl Akımı: Sol Kemalizm,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 477-478
- 21 Temuçin F., Ertan, “Kadro Dergisi Niçin Kapandı?” *Atatürk Dergisi*, Cilt:3, Sayı:4, Temmuz 2003, s.25-27.
- 22 Tanıl Bora, Yüksel Taşkın, “Sağ Kemalizm,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 530.
- 23 Mustafa Albayrak, “Kemalizm’in Düşünsel Temelleri ve Tarihsel Oluşumu,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 77, 2010, s.316.
- 24 Levent Köker, “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 97
- 25 Atilla İlhan, “Kemalizm Müdafaa-i Hukuk Doktrini,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 527.
- 26 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Çev: Ahmet Fehmi, Hil Yayın, İstanbul, 1996, s.114.

edilmektedir. Levent Köker'in ifadesi ile "her yorum sahibi veya siyasi akım mensubu muhalifini kendi gerçek Kemalizm veya Atatürkçülüğü açısından sahte olmakla" suçlamaktadır.²⁷

Atatürk'ün sağlığında iken Atatürkçülüğün farklı yorumları gün yüzüne çıkmıştır. Ancak Atatürkçülüğün farklı yorumlarının ayrıştığı asıl kavşak noktası, Tek Parti döneminin sona erdiği, çok partili hayata geçildiği 1946 yılı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'de siyasi iklimi dondurmıştır. Savaşın hemen bitiminde dünyada iki kutuplu yeni bir düzen kurulur iken Türkiye bu Yeni Dünya'da yerini ve konumunu belirlemeye çalışmıştır. İç ve dış koşulların olgunlaşması ile Cumhurbaşkanı İnönü, 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında çok partili siyasi hayata geçişe dair önemli adımlar atılabileceğinin işaretini vermiştir. 17 Haziran 1945'de altı milletvekilliği için yapılan ara seçimlerde, ilk kez Tek Parti resmi olarak adayları dikte etmemiş, adaylık ve seçim sürecinin serbest bırakılması Demokrasi yolunda atılan bir adım sayılmıştır.²⁸ Siyasi ortamın yumuşaması sayesinde Nuri Demirağ adlı bir sanayici, Temmuz ayının başında Milli Kalkınma Partisi adlı yeni bir siyasi parti kuruluşu için başvurmuş fakat yeni partinin resmi kuruluş izni ancak Eylül ayının son haftasında verilmiştir.²⁹ Böylelikle Cumhuriyet tarihinde üçüncü kez çok partili siyasi hayat resmen başlamıştır. Fakat Milli Kalkınma Partisi, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından ciddi bir rakip olarak algılanmamış, İnönü, 1 Kasım 1945'de yaptığı Meclis açılış konuşmasında ciddi bir muhalefet partisine gereksinim duyulduğunu açıkça ifade etmiştir.³⁰ İnönü'nün aradığı muhalif parti, çeperden değil siyasi hayatın tam merkezinden Cumhuriyet Halk Partisi'nin içinden doğmuştur. 7 Haziran 1945'de CHP Meclis grubuna demokratik talepler içeren "Dörtlü Takrir'in" verilmesi ile Parti içi muhalefet belirlemeye başlamıştır. Bu takriri imzalayanlar Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dır.³¹ Dörtlü takrir sahipleri 7 Ocak 1946 günü Celal Bayar'ın liderliği altında Demokrat Parti'yi kurmuşlardır. Parti kurulmadan daha bir kaç ay öncesine dek dört kurucu Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan CHP üyesi idiler. Yeni partinin başkanı olan Celal Bayar, Atatürk'ün son başbakanıdır ve parti kuruluş sürecinde İnönü ile sürekli ilişki içinde olmuştur. İnönü tarafından öngörülen çok partili siyasi düzen sınırlı bir açılımdır. Bu sınırlı demokratik açılımda sol kanat bulunmamakla birlikte çok partili hayat sağın tüm eğilimlerine de açık değildir. Böylelikle meşru kabul edilen tek muhalefet, iktidardaki tek partiden fazla ayrılmayan yarı-liberal sağ bir muhalefeti temsil eden Demokrat Parti olmuştur.³² Demokrat Parti, iktidardan radikal biçimde farklılaşan bir parti değildir.³³

Demokrat Parti zorlu ve mücadele ile geçen dört yılın ardından 1950 seçimlerinde çoğunluğu elde ederek iktidar olmuştur. Serbest ve dürüst bir seçim sonucu, iktidar 27 yıl sonra değişmiş ve

27 Levent Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 97-98.

28 Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, s.1-7.

29 Cemil Koçak, *İkinci Parti Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) Cilt 1*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.674-689.

30 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Çev: Ahmet Fehmi, Hil Yayın, İstanbul, 1996, s.26-27.

31 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967, s. 129.

32 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971," *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 115.

33 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 102.

Demokrat Parti dönemi başlamıştır.³⁴ Tanel Demirel'in ifade ettiği gibi Demokrat Parti'nin sandık zaferi ile Cumhuriyetçi ve modernist paradigma içinde kalınarak farklı patikalar takip edilmesi gerektiğini ifade eden bir çizgi iktidara gelmiştir.³⁵ Bu paradigmanın sıfatlarından ve bileşenlerinden birinin Atatürkçülük olduğu muhakkaktır.

27 yıllık tek parti iktidarı ile özdeşleşen, devlet aygıtının içinde büyük bir güce sahip Milli Şef İnönü'nün bu iktidar değişikliğine ne ölçüde uyum sağlayacağı Demokrat Partililere göre belirsizdir. İnönü fobisi olarak nitelendirilebilecek bu korkuyu aşmak için DP, iktidara geldikten sonra siyasi rakibi CHP'yi ve onun lideri İnönü'nün karizmasını yıpratıp sıradan bir muhalefet partisi lideri haline getirmeye çalışmıştır. İnönü'nün karizmasını yok etmek için Atatürk'ü ön plana çıkarmışlardır.³⁶ Demokrat Parti, Atatürk dönemini eleştiriden masun tutarken, bütün eleştirileri 1938 sonrasına yöneltme stratejisini uygulamıştır.³⁷ Üstelik Demokrat Parti, Atatürk'e bağlılık konusunda yaptığı hamlelerin ertesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin örgütsel bütünlüğünü hedef almıştır. 1951 Temmuz ayında Demokrat Parti, "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanunu" çıkarmasından bir ay sonra 8 Ağustos 1951'de Cumhuriyet Halk Partisi'ne ait olan Halkevlerinin devlete iadesi yasası TBMM'de kabul edilmiştir.³⁸ 10 Kasım 1953'te Atatürk'ün Naaşı'nın Anıtkabir'e defninden hemen bir ay sonra bu defa Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi'ne en güçlü darbesini indirmiştir. 14 Aralık 1953'te, Cumhuriyet Halk Partisi'nin mallarına el konulmasını ve hazineye devredilmesini kararlaştıran yasa tasarısı kabul edilmiştir.³⁹ Bu noktada, Demokrat Parti'nin Atatürk ve Atatürkçülük ile ilgili tutumunun kesinlikle pragmatist, apolojetik (savunmacı-önlemci) olmanın ötesinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Demokrat Parti, Atatürkçülüğün düşünsel ve politik mirasını önemseyen ve sahip çıkan bir zihniyet yapısındadır. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinden sonra geriye dönük kurgulanan şemanın aksine 1946-1960 arası dönemde CHP-DP kutuplaşması Kemalizm/Anti Kemalizm ekseninde şekillenmemiştir.⁴⁰ Gerçekte, başta Celal Bayar olmak üzere birçok Demokrat Partili, Atatürk'e kişi olarak bağlı olmalarının ötesinde Atatürk'ün düşüncelerinin de takipçisi oldukları muhakkaktır. DP, seçim zaferlerini ve çok partili hayatı, İnönü döneminde dondurulduğunu iddia ettikleri inkılâp hareketini yeniden canlandırma hamlesi olarak anlamlandırmıştır. Amaçlarının Atatürkçülüğü, Atatürk'ün sağlığında olduğu gibi canlı bir ideoloji haline getirmek olduğunu iddia etmişlerdir. Demokrat Partili yöneticiler, Tek Partinin yozlaştırdığını ileri sürdükleri Atatürkçülüğü restore ettiklerini düşünmektedirler.⁴¹ Mustafa Kemal Atatürk, çok partili hayatta da "Kurtarıcı," "Ulu Önder,"

34 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 2007, s. 305-311

35 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 102.

36 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Çev: Ahmet Fehmi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s.48; Erik Jan Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 323.

37 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 114.

38 Zafer Gazetesi, 9 Ağustos 1951

39 Ulus Gazetesi, 15 Aralık 1953

40 Tanıl Bora, Yüksel Taşkın, "Sağ Kemalizm," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 529-531.

41 Tanıl Bora, "Celal Bayar," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 549-551; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Çev: Ahmet Fethi,

“Kurucu” ve Cumhuriyetin ideallerini, felsefesini, yaşam tarzını temsil eden bir sembol olmayı sürdürmüş ancak bu kez partiler üstü bir konuma yükselmiştir.⁴²

İki Partili hayat sınırlı bir açılım olsa da elbette Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi arasında siyasal düşünce, tutum farklılıkları olduğu gibi Atatürkçülüğü yorumlamada da farklılıklar vardır. İki partili hayat en azından başlangıçta Atatürk döneminin iki siyasi aktörünün İnönü-Bayar’ın arasındaki rekabetin kurumsallaştırılmasıdır. İki siyasi figürün arasındaki rekabette farklılaşan görüşler, devletin ekonomiye müdahalesi ve ekonomide planlanmaya dairdir. Bayar’a ve elbette Demokrat Parti’ye göre, ekonomiye devletin müdahalesi ve ekonomide planlamaya karar verilmesi 1930’lu yılların şartları içine yapılması gerekli geçici bir uygulamadır. Özel girişimci sınıf yeteri derecede geliştiğinde devlet girişimleri özelleştirilecek ve serbest piyasa ekonomisi kurulacaktır. Üstelik Demokrat Partililer, yapmaya çalıştıkları bu dönüşümü, Atatürkçülüğün esas amaçlarına bağlı kalmak olarak görmüşlerdir.⁴³ Modernleşme ve ulus-devlet projesinde milli burjuvazi yaratmak için uygulanan liberal popülist politikaları ile Demokrat Parti Atatürkçülüğün merkez-sağ yorumunun temsilcisine dönüşmüştür. Atatürk’ün son Başbakanı olan Celal Bayar, Atatürkçülüğün merkez-sağ politik söyleme uyarlanması bakımından kurucu önem taşımaktadır.⁴⁴ Bayar, kendini Atatürk’ün en yakını olarak takdim etmiş, “Atatürk’ün kendi kucağında öldüğünü ve sana itimat ederim evladım” dediğini birkaç kez anlatmıştır.⁴⁵ Dönemin basınında, Bayar’a milletin Atatürk’ün en çok itimat ettiği adam olduğu için güvendiği yazılmış hatta Bayar, Atatürk’ün “yakın akrabası” olarak bile takdim edilmiştir.⁴⁶ Celal Bayar, demokratikleşmeyi “İnkılâbı ve Atatürk’ün eserini tamamlamakla” “Büyük halaskarın açtığı yolda yürümek” ile meşrulaştırmıştır. Yine Bayar’a göre, kişisel hak ve özgürlükler, Atatürk’ün başlattığı kurtuluş ve milli egemenliğin tamamlanması anlamına gelmektedir.⁴⁷ Demokrat Parti iktidarı, Atatürk’ün hedeflediği milli hâkimiyetin kendi iktidarlarında gerçekleştiğine böylelikle Türk inkılâbının hedeflerinden birinin gerçekleştiğini düşünmektedir. Atatürk döneminde haklı sebeplerle gerçekleşemeyen demokrasi adlı siyasal ideali, “İnönü’nün intikal devrini” kapatan Demokrat Parti gerçekleştirmiştir.⁴⁸

Adnan Menderes, Demokrat Parti’nin ilk hükümet programında inkılâpları “mille mal olmuş inkılâplar ve mille mal olmamış inkılâplar” olarak ayırmıştır. Menderes’in hükümet programında Atatürk’ün inkılâpları arasında yaptığı ayırma bir açıklık getirilmemiştir.⁴⁹ 13 Haziran 1950’de DP

Hil Yayını, İstanbul, 1996, s.54.

42 Hasan Ünder, “Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü,” *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 153.

43 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Çev: Ahmet Fehmi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s.54.

44 Tanıl Bora, Yüksel Taşkın, “Sağ Kemalizm,” *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 531.

45 Tanıl Bora, “Celal Bayar,” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.154

46 Ali Naci Karacan, “Atatürk’ün Ruhü,” *Milliyet Gazetesi*, 8 Haziran 1950, s.1,5

47 Tanıl Bora, “Celal Bayar,” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.154

48 Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti’nin İktidarı ve 27 Mayıs*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 113.

49 Anıl Varel, “Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP’nin İdeolojik Konumlanması,” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 221.

grubunda Adnan Menderes, “Millete mal olmamış, milletin vicdanına bir değirmen taşı ağırlığı ile çökmüş olan bazı tedbirleri ortadan kaldıracamız” vaadinin ardından Türkçe ezan uygulaması kaldırılmıştır.⁵⁰ Demokrat Parti, İstanbul ve Ankara radyolarında, her pazartesi, çarşamba ve cuma günleri tanınmış hafızlar tarafından Kur’an okunması uygulamasını başlatmış, ilkokulların 3, 4 ve 5. sınıflarına din dersi konulmuştur.⁵¹ Demokrat Parti döneminde millete mal olmamış inkılâplar hususunda en önemli adım, CHP’nin desteği ile Arapça ezan yasağının kaldırılması olmuştur. İnkılâplar ile ilgili daha az dikkat çekici bir hamle, dilde sadeleşmeye yöneliktir. 1945 yılında sadeleştirilen Anayasa’nın dili, 1952’de değiştirilerek eski metin kabul edilmiştir.⁵² Ancak bu değişim, Anayasa’nın teknik metni ile sınırlı kalmamış, basında, sinema sektöründe gündelik hayatta dil inkılâbından önceki lisana ve kelimelere dönüş desteklenmiştir. Demokrat Parti, Cumhuriyetin inkılâplarını tersine çeviren bir karşı-devrim hareketi olmadığı gibi halk adına hareket ettiğini iddia eden tek parti popülizminin devamı da değildir. DP, özel teşebbüsü öne çıkaran, halkın taleplerini dikkate alan kapsayıcı bir popülist siyasal harekettir.⁵³ Zaten, halkın taleplerine yönelmek ve onların desteğini kazanmak için uygun söylemler geliştirmek demokrasilerde siyasi partilerin varoluş sebebidir.

Demokrat Parti, yerel eşrafa ve mülk sahibi orta sınıflara dayanan, jakoben modernizme karşı tedrici bir modernleşmeden yana olan muhafazakar-liberal bir geleneği temsil eder.⁵⁴ Merkez-Sağ Atatürkçü yorumda, modernleşme, ilerleme denilince muasır medeniyetin görünür somut veçheleri üretim artışı, elektrik, su, yollar, barajlar, köprüler, imar ve inşaa faaliyetleri anlaşılır. Atatürkçülüğün sanat, edebiyat, yaşam tarzı, giyim kuşam, kadın-erkek ilişkileri gibi alanlarda değişime öncelik veren kültürel modernleşme vurgusu reddedilmemekle birlikte ikinci plana itilir.⁵⁵ Demokrat Parti’ye göre, Atatürk’ün göstermiş olduğu muasır medeniyet seviyesine iktisadi kalkınma ile ulaşılacaktır. Demokrat Parti’nin modernizm perspektifi, modernleşmenin dinamiğini ve güvencesini Atatürkçü kültürel inkılâplarda değil iktisadi değişimde arar. Bu çerçevede gerçek modernleşme ancak kalkınma ve refah artışı gerçekleşecektir.⁵⁶ Merkez-Sağ Atatürkçülük yorumunun en belirgin ve en güçlü vurgusu, muasır medeniyet seviyesine ulaşma şiarı olmuştur.

Demokrat Parti, Atatürkçülüğün çok partili sisteme uyarlanmasında ve partiler arasında siyasi kutuplaşma ortamında yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁵⁷ Başbakan Adnan Menderes’in “*Atatürk’ün ne Halk Partisi’nin ne de Demokrat Parti’nin ya da herhangi bir kimsenin*

-
- 50 Tanıl Bora, “Adnan Menderes” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 345.
- 51 Hüseyin Şeyhanlıoğlu, “Demokrat Parti Döneminde Türkiye’de Kültürel Faaliyetler (1946-1960),” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 6, Sayı 4, Aralık 2020, s.1377.
- 52 Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971,” *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 122.
- 53 Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti’nin İktidarı ve 27 Mayıs*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 127-129.
- 54 Tanıl Bora, “Adnan Menderes” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 333.
- 55 Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti’nin İktidarı ve 27 Mayıs*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 119.
- 56 Tanıl Bora, “Adnan Menderes” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 342.
- 57 Tanıl Bora, Yüksel Taşkın, “Sağ Kemalizm,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 531.

veya zümrenin malı olmadığı”⁵⁸ yönündeki açıklaması, Demokrat Parti’nin Atatürk’ü partiler üstü bir simgeye dönüştürme çabasının ifadesidir. Demokrat Parti’nin, bu yöntemi Atatürk’ü gündelik siyasal tartışmaların üzerine taşımış ve Atatürk’ü her kesimin siyasal meşruiyet ve referans aracı olarak sunmasını kolaylaştırmıştır.

İnkılapsız Atatürk Filmi: Demokrat Parti’nin “Atatürk Sevgisi”

“Atatürk Sevgisi” filmi, Atatürk’ün hayatına odaklanan bir yapımdır. Bu yönü ile Atatürk’ün sağlığında çekilen az sayıdaki belgeselden ayrılmaktadır. Atatürk’ün yaşam öyküsünü anlatma iddiası filme “ilk” olma özelliğini kazandırır. 1954 yapımı filmi, Münir Hayri Egeli hazırlamıştır. Fransa’da eğitim alan Münir Hayri Egeli, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sanat ve basın dünyasının içinde yer almıştır. Eğitimci-öğretmen olan Egeli, iktidar ile yakınlık kurmak maksadı ile sanatın neredeyse bütün dallarında kendini göstermeye çalışmış, tartışmalı olsa da ürünler vermiştir. Kimi zaman, heykel ve büstler yapmış, kimi zaman tiyatrodaki görev almış, çocuk hikâyeleri, piyesler yazmış, opera metinleri kaleme almıştır. İran Şahı’nın ziyareti sırasında sergilenen “Özsoy” operasının librettosunu yazmıştır. Renkli ve ilginç bir kişilik olan Egeli, sinema sahasında da çalışmıştır. Halkevinde Kenan Erginsoy ile çektiği kısa filmin ardından 1938’de yönetmenliğini yaptığı uzun metraj “Doğan Çavuş” yarım kalmıştır. 1940’lı yıllarda Yardım Sevenler Cemiyeti, Şeker Sanayi⁵⁹ için kısa tanıtım filmleri çekmiştir. Büyük bir çoğunluğu 1950’li yılların başında tarihi film furçasında çekilen 7 filmin yönetmenliğini yapmıştır. Kısacası, Münir Hayri Egeli, yetişmiş insan gücünün az olduğu cumhuriyetin ilk yıllarında hevesi ve hırsı ile sanat ve basın dünyasında sivrilmış bir şahsiyettir.⁶⁰ Filmin giriş jeneriğine göre, filmin tarih danışmanlığını Özel Şahingiray, müzik arajmanını Asım Güzey, müzik kayıtları Lale Film Stüdyosunda alınan filmin seslendirmesini Esat Toroğlu yapmıştır. Ancak filmde kadın seslendirmen bulunmasına karşın adı jenerikte yer almamaktadır. Filmin kurgusu Almanya Remgen şehrinde bulunan Internationale Film-Union A.G. şirketinde Anny Lautenbacher ve Rolf Trurthmann tarafından yapılmıştır. “Atatürk Sevgisi” filminin finansmanını İş Bankası sağlamıştır. Zaten 44 dakika 56 saniye⁶¹ süreli filmin giriş jeneriğinin başında “Büyük kurucusunun aziz hatırasına Türkiye İş Bankası A.Ş. bu küçük eseri takdim etmekle şeref ve bahtiyarlık duyar” cümlesi yer alır. “Atatürk Sevgisi,” Türkiye’de bir bankanın finansmanını sağladığı ilk yapımlardan biridir. 1953 yılında Denizbank da renkli bir dokümanter olan İstanbul’u tanıtan “Bir Şehrin Hikayesi” filmine sponsor olmuştur.⁶² Her iki filmi de başarısız projeler olarak niteleyen Burhan Arpad, film sanayine bankacılık sektörünün yatırım girişimlerinin “bir takım kombinezonlar” ile başarısızlığa uğratıldığını yazmaktadır. Ayrıca Arpad, İş Bankasının “Atatürk Sevgisi” deneyiminden sonra yeni bir filme yatırım yapmayacağını tahmininde bulunmuştur.⁶³ Burhan Arpad, tahmininde yanılmamış, bankacılık sektörü sinemaya uzun bir süre yatırım yapmamıştır. Ancak Bankacılık sektörünün film yatırımları ekonomik, rasyonel gerekçelerden ziyade siyasal yönlendirmeler ile gerçekleşmiştir. İş Bankasının ilk Müdürü

58 Milliyet Gazetesi, 21 Kasım 1953

59 Süleyman Beyoğlu, İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 120.

60 Münir Hayri Egeli’nin detaylı biyografisi için bkz. Tunç Boran, “Türk Sinema Tarihinden İlgili Çekici Bir İddianın İncelenmesi,” *Türk Sinema Tarihine Farklı Bakışlar*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2020, s.4-22.

61 Kültür ve Turizm Bakanlığı Sinema Genel Müdürlüğü arşivinde yer alan kopyanın süresidir.

62 Cumhuriyet Gazetesi, 19 Şubat 1954 s.2

63 Burhan Arpad, “Atatürk Sevgisi” Sinema Tenkitleri, Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.4.

ve dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın filmin finansmanında ve gerçekleşmesinde etkin olduğu şüphesizdir.

Atatürk hakkında bir belgesel film projesinin ilham kaynağı bilinmemekle birlikte Celal Bayar'ı 1954 yılı başında ABD'ye yaptığı ziyarette izlediği Atatürk filmi etkilemiş olması muhtemeldir. Gazete haberine göre, 26 Şubat 1954 günü New York'ta Julien Bryan'ın "*Reborn Turkey*" filmi izleyen Bayar, duygulanmış ve gözleri yaşarmıştır.⁶⁴ Filmin yapım sürecine bakıldığında hızlı bir karar alındığı ve kısa bir sürede filmin hazırlandığı düşünülmektedir. 1954 yılının Nisan ayı başlarında gazetelerde çıkan bir haberde, Atatürk'ü eserleri ile canlandıran ve inkılâpları belirten bir filmin hazırlanması için yapılan çalışmaların süratle devam ettiği yazmaktadır. Haberde, çeşitli kurumlarda ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde dağınık bir halde bulunan Atatürk filmlerinin toplandığı bilgisi verilmiştir. Film hazırlayan komitenin Atatürk'ün doğduğu eve ait kısımları çekmek için Yunanistan'a hareket ettiği ve filmin Almanya'da tamamlanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca haberde, filmin 23 Nisan'a kadar yetiştirilmesi için çalışıldığı duyurulmaktadır.⁶⁵ Haberde adı açıklanmayan film, "*Atatürk Sevgisi*" filmidir. Haberde, filmin 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'na yetiştirilmesine çalışıldığından söz edilse de film, müellifleri tarafından daha önemli görülen bir tarihe yetiştirilmeye çalışılmıştır. "*Atatürk Sevgisi*" filmi, 2 Mayıs 1954 tarihinde yapılacak Milletvekili Genel Seçimlerine bir hafta kala sinemalarda gösterilmiştir.

"*Atatürk Sevgisi*" filminin gerçekleşmesinin ardındaki irade kuşkusuz dönemin iktidarı Demokrat Parti'dir. Ancak filmin adını Atatürk Sevgisi olarak belirleyen filmin yönetmeni Münir Hayri Egeli'dir. 1947 yılında, Cemal Kutay'ın Millet Dergisi'nde Münir Hayri Egeli'nin yönetmenliğinde "*Atatürk Sevgisi*" adlı kurmaca film çekileceğini kamuoyuna duyurulmuştur. Büyük bir kampanya eşliğinde sunulan "*Atatürk Sevgisi*" film projesine, CHP iktidarı döneminde Sansür Heyetinden izin çıkmamıştır.⁶⁶ Egeli, 1947'de kurmaca film olarak sunduğu filmin ismini 1954 yılında bu defa arşiv görüntülerinden oluşan bir belgesele vermiştir.

"*Atatürk Sevgisi*" filminin giriş jeneriği, kitap sayfalarının açılması şeklinde yapılmıştır. 1940'lı yıllarda oldukça popüler olan kitap açılması biçiminde giriş jeneriğinin en ünlü örnekleri Walter Lang'ın yönettiği "*The Blue Bird*" (1940) ve özellikle Frank Capra'nın "*It's a Wonderful Life*" (1946) filmleridir. Egeli, giriş jeneriğinde bu popüler biçimi, 1 Mart 1954'te gösterime giren yönetmenliğini yaptığı "*Nilgün*" filminde de uygulamıştır. Egeli, giriş jeneriğinde yaratıcılığın sınırlarını pek zorlamamıştır. Giriş jeneriğinin öncesinde filmin "*Atatürk'ün bütün hayatını nakletmek iddiasında olmadığı ancak özel ve resmi arşivlerden toplanan bir hatıralar mecmuası*" olduğu yazılmıştır. Bu not ile filme gelmesi muhtemel eleştirilerin önü alınmak istenmiştir. Giriş jeneriğinin ardından yine bir not ile film açılır. Bu defa el yazısı ile yazılı not, erkek seslendirmen tarafından okunur. Yazının altında veya ses kuşağında notta yazılı cümlelerin Atatürk'e ait olduğuna dair ifade yer almasa da notun verilmiş biçimi Atatürk'e ait bir vecize olduğunu gösterir. Söz konusu yazı şu şekildedir:

"Bir gün gelebilir biz unutuluruz. Bizi inkâr edenler hatta bizi taan edenler de bulunabilir. Ektiğimiz tohumlar o kadar canlıdır ki fikirlerimiz Hint'ten, Çin'den, Mısır'dan döner dolaşır

64 Cumhuriyet Gazetesi, 27 Şubat 1954, s.1-6.

65 Milliyet Gazetesi, 8 Nisan 1954, s.7.

66 Tunç Boran, "Türk Sinema Tarihinden İlgi Çekici Bir İddianın İncelenmesi," *Türk Sinema Tarihine Farklı Bakışlar*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2020, s..22-25.

feyizli meyveleri inanan kalpleri doyurur.”

Atatürk'ten alıntı iddiası taşıyan sözler, Demokrat Partililerin İnönü döneminde Atatürk'ün unutturulmaya çalışıldığı iddiasını destekler niteliktedir. Atatürk'ü inkâr ve taan edenler elbette İnönü'nün CHP'sidir. Demokrat Parti ile de Atatürk'ün fikirleri yeniden gündeme gelmiştir. DP'liler için Atatürk'ün bu sözleri kehanet olarak görülebilir ancak bu vecize Münir Hayri Egeli dışında hiçbir kaynakta geçmemektedir. Üstelik bu vecize, ilk defa “*Atatürk Sevgisi*” filminde ortaya çıkar. Bu vecize, film ile aynı yıl basılan Münir Hayri Egeli'nin “*Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*” kitabında da yer almaktadır. Kitapta, bu vecizenin Atatürk'e ait olduğu belirtilmektedir. Üstelik 1937 tarihinde “*Bir İnkılâp Çocuğuyum*” adlı film senaryosunun altına Atatürk'ün kendi el yazısı ile yazdığı iddia edilmektedir. Oysa söz konusu senaryonun var olduğu dahi şüphelidir.⁶⁷ Kaynak açısından şaibeli ve zayıf olan vecizenin kitap ve film versiyonu arasında farklılar bulunmaktadır:

*“Bir zamanlar gelir, beni unutmak veya unutturmak isteyen gayretler belirebilir. Fikirlerimi inkâr edenler ve bana taan edenler çıkabilir. Hatta bunlar benim yakın bildiğim ve inandıkların arasından bile olabilir. Fakat ektiğimiz tohumlar o kadar özlü ve kuvvetlidirler ki bu fikirler, Hint'ten, Mısır'dan döner dolaşır gene gelir, feyizli neticeleri kalpleri doldurur.”*⁶⁸

Vecizenin iki farklı versiyonunda anlam bakımından ciddi fark olmasa da kitapta bir cümle eklendiği dikkat çekmektedir. “*Hatta bunlar benim yakın bildiğim ve inandıkların arasından bile olabilir*” cümlesi ile İnönü'ye yönelik ima güçlendirilmiştir. Münir Hayri Egeli'nin tek kaynak olduğu diğer Atatürk sözlerinde de benzer şekilde farklı versiyonlar bulmak mümkündür. Münir Hayri Egeli'nin kaynaklık ettiği Atatürk'ün sinema ait vecizede de iki farklı versiyon vardır. Sinemanın önemi üstüne Atatürk'e dayandırılan sözlerdeki farklılıklara işaret eden Âlim Şerif Onaran'a göre, sinemaya dair sözün ardında Atatürk öldükten sonra onun adına sloganlar üretmiş olduğu bilinen Münir Hayri Egeli'nin gayretkeşliği yatmaktadır.⁶⁹ Atatürk adına sözler ve sloganlar üretmesi ile meşhur Münir Hayri Egeli güvenilir bir kaynak olmaktan çok uzaktır. Söz konusu kitapta ve filmin başında yer alan ve başka hiçbir kaynakta yer almayan Atatürk'e dayandırılan vecizeye şüphe ile yaklaşılmalıdır. Atatürk'e bağlılık üzerinden dönemin siyasi partileri arasında yaşanan rekabette bu vecize, Demokrat Parti'nin görüşlerine ve suçlamalarına Atatürk'ü referans gösterme fırsatı sunmuştur.

Tarihi olgulara dayanması gereken belgesel, gerçekliği “şüpheli” bir vecize ile başlamaktadır. Bu el yazısı notun ardından film, Selanik görüntüleri ile açılır. Film, genel olarak arşiv görüntülerinden oluşmaktadır. Yalnızca Selanik görüntüleri, film ekibi tarafından çekilen aktüel görüntülerdir. Kısa bir sunumdan sonra Atatürk'ün kendi çocukluğuna dair gazetecilere anlattığı anekdot verilir.⁷⁰ Anne–babası arasında yaşanan geleneksel-modern okul tartışması, babasının ölümü ve dayısının yanında tarlada karga kovalama anısı birinci tekil şahıs olarak anlatılır. Atatürk çocukluğuna dair anıları, sıradan bir şekilde tasvir eder. Ancak belgeselin müellifinin yazdığı giriş metninde tam tersi “insanüstü” bir sunum vardır. Atatürk'ün doğumunu Selanik şehrinin tarihinin en “büyük”

67 Konu hakkında detaylı bir araştırma için Bkz. Tunç Boran, “Türk Sinema Tarihinden İlgi Çekici Bir İddianın İncelenmesi,” *Türk Sinema Tarihine Farklı Bakışlar*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2020

68 Münir Hayri Egeli, *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2004, s.6,128.

69 Âlim Şerif Onaran, *Türk Sineması (Cilt 1)*, Kitle Yayınları, İstanbul, 1994, s.102.

70 Atatürk, çocukluğuna dair anlattığı hatıra, ilk defa 1922 yılında Vakıf gazetesinde yayınlanır. Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim Cilt 1*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997, s. 698-721,

günü sayan belgesel, Atatürk'ün orada doğmasını şehrin “büyük talihi” olarak adlandırmaktadır. Ayrıca bu giriş metninde ciddi bir hata vardır. Belgeselin metninde, Atatürk'ün babası “münevver bir asker” olarak tanıtılmaktadır. Ancak yalnızca bir dakika sonra Atatürk'ün birinci tekil şahıs aktarılan hatıratında babasının rüsumatta (gümrük) memur olduğu aktarılır. Atatürk'ün babasının mesleğine dair çelişki-hata filmin gelişigüzel, ciddiyetsiz ve özensiz hazırlandığını gösterir.

“*Atatürk Sevgisi*,” Selanik görüntüleri gibi kısa süreli aktüel çekimlerin dışında arşiv görüntülerinden hazırlanmıştır. Ancak film, arşiv görüntülerinden derleme bir film olmaktan öte bir kolâja benzemektedir. Çeşitli arşivlerden ve belgesellerden alınan nutuklar bir nedensellik bağı oluşturulmadan birbiri arkasına sıralanmıştır. Filmde, Atatürk'ün 1932 senesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi konuşması⁷¹ kesintisiz bir biçimde 6 dakika olarak verilmiştir. Bu konuşmanın hemen ardından Cumhuriyetin 10. Yılındaki Atatürk'ün Nutkundan yedi dakikalık bölüm “*Türkiye'nin Kalbi Ankara*” filminden aynen alınmıştır. Ayrıca Celal Bayar'ın Atatürk'ün naaşının Anıtkabir'e nakil töreninde yaptığı konuşma da kesintisiz 5 dakika verilmiştir. Filmde 18 dakikalık süre Atatürk'ün ve Bayar'ın nutuklara ayrılmıştır. “*Atatürk Sevgisi*” filmi vizyonda iken tek eleştiri yazısını yazan Burhan Arpad da filmi, “yamalı bohçaya” benzetmektedir. “*Atatürk Sevgisi*” filmi, “İstiklal,” “*Türkiye'nin Kalbi Ankara*,” Atatürk'ün cenaze töreni ve Anıtkabir'e nakil töreni gibi filmlerin bir *halitası*⁷² olarak değerlendiren Arpad filmde, Atatürk'ün ve Bayar'ın nutuklarının başından sonuna kadar dinletilmesini eleştirmektedir.⁷³ Nijat Özön, 1957 yılında Adnan Ufuk müstear adıyla yazdığı yazıda, “*Atatürk Sevgisi'ni*” film parçalarının uç uca yapıştırılması olarak görmektedir.⁷⁴ Filmde kullanılan arşiv görüntüleri arasında kamuoyunun az bildiği “*Gaziantep Savunması*” filminden sahneler de vardır. 1935 senesinde Ordu Foto Film Merkezi tarafından çekilen “*Gaziantep Savunması*” Milli Mücadele döneminde Gaziantep halkının düşmana direnişini canlandırma sahneleri ile anlatılmaktadır.⁷⁵ Bu filmde alınan halkın düşmana karşı kitlesel ayaklanma görüntülerini Burhan Arpad, filmin en ilgi çekici sahneleri olarak değerlendirmiştir.⁷⁶ Ancak “*Atatürk Sevgisi*” filmi, titiz bir arşiv araştırmasının ürünü olarak görünmemektedir. Belli bir tema çerçevesinde arşiv görüntülerinden seçme yapılarak derlemeden öte birbirinden farklı arşiv görüntülerinden büyük parçaların belirli tema olmaksızın gelişigüzel birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Yine de “*Atatürk Sevgisi*” filminin anlatısında belirli bir kaygı da mevcuttur. Filmde, Demokrat Parti'nin Atatürk'ün gerçek varisi ve takipçisinin Celal Bayar olduğu iddiası belirgin bir şekilde tekrar edilmektedir. Filmde, Atatürk'ten sonra en çok görünen kişi Cumhurbaşkanı Celal Bayar'dır. Filmde, Bayar'dan “*Atatürk'ün dostu ve inandığı Başvekil*” ve “*Atatürk'ün halefi, talebesi, sadık ve vefakâr arkadaşı*” olarak söz edilir. Nijat Özön'e göre; “*Atatürk Sevgisi'nin*” asıl amacı, Celal Bayar'ı kastederek “*iktidardaki birinin ısrarla öne sürülmesidir.*” Özön, Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşını olarak tanımladığı İnönü'nün filmde hiç gösterilmediğini yazmaktadır.⁷⁷ Ancak İnönü uzaktan ve kalabalık içinde dahi olsa birkaç kez çerçeveye girer. Yine de Atatürk döneminde 14 yıl Başbakanlık yapmış olan İnönü'yü filmde

71 Konuşma metni: TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, 1 Kasım 1932, Cilt:10, s.3.

72 Halita: Birden çok öğeden oluşmuş karmaşık bir bütün, karışım.

73 Burhan Arpad, “Atatürk Sevgisi” Sinema Tenkitleri, Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.4.

74 Adnan Ufuk, “Uyuyan Sinema,” Yeditepe Gazetesi, Sayı:123, 15 Ocak 1957, s:1-6.

75 Cumhuriyet Gazetesi, 11 Aralık 1935, s.6.

76 Burhan Arpad, “Atatürk Sevgisi” Sinema Tenkitleri, Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.4.

77 Nijat Özön, *Türk Sineması Tarihi 1896-1960*, Artist Yayınları, İstanbul,1962, s.236.

göstermemek için çaba harcadığı hissedilmektedir. Demokrat Parti'nin muhalifi Akis dergisinde “Atatürk Sevgisi” filminin Demokrat Parti'nin Atatürk'ün hakikî siyasî vârisinin Celâl Bayar olduğu iddiasını tekrarladığı yazılmıştır.⁷⁸ Burhan Arpad da “Atatürk Sevgisi” filminin temel endişesinin Atatürk'ün hayatını anlatmak olmadığını, asıl maksadının “Atatürk ve Bayar'ın Türk inkılâp hareketindeki müşterek rollerini belirtilmek arzusu” olduğunu iddia etmektedir. Bu amacı yüzünden Arpad'a göre, belgesel tarihi gerçeklere sadakat göstermemektedir.⁷⁹ “Atatürk Sevgisi,” gerek içerik yönünden gerekse de sinemalarda gösterime girme tarihi sebebi ile propaganda filmi olarak itham edilmektedir. Film, 24 Nisan 1954 Cuma günü Milletvekili Genel Seçimlere bir hafta kala sinemalarda gösterime girmiştir. “Atatürk Sevgisi” filmi, gazete ilanlarında “*senenin en müstesna değerli dokümanter filmi*” olarak takdim edilmiştir. İlanlarda ayrıca filmde, “Büyük Ata'nın hayatından alınmış ve şimdiye kadar hiç bir yerde görmediğiniz eşsiz vesikalar, O'nun hususi hayatına ait fevkalâde parçalar, O'nun inkılâp fikirleri etrafında toplanmış çok güzel bir eser, Atatürk'ü hayatının muhtelif safhalarında doya doya göreceğiniz harikulade bir film” gibi övgüler yer almaktadır.⁸⁰ Film, Ankara'da Park, Sus ve Ankara sinemalarında seçim gününe kadar bir hafta gösterimde kalmıştır.⁸¹ Park ve Sus sinemaları İş Bankası iştiraki salonlardır.⁸² Film, diğer şehirlerde de gösterilmiştir. Filmin gişe başarısı ve hâsılatı hakkında Burhan Arpad'ın kişisel gözlemi dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Arpad, filmin gösteriminin dördüncü akşamı bin iki yüz kişilik salonda yüz seyircinin olmadığını yazmaktadır.⁸³ “Atatürk Sevgisi” filmi, genel olarak bir propaganda filmi olarak değerlendirilmiştir. “Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Belgesel Sinema” adlı çalışmasında belgesel sinema tarihini dönemleştiren Hakan Aytekin’e göre, “Atatürk Sevgisi” Propaganda döneminin ürünü olan belgesel görünümünde hazırlanan bir filmdir.⁸⁴ Nijat Özön de seçimlerden evvel gösterime giren filmi, Demokrat Parti'nin propagandası olarak değerlendirmektedir. Özön’e göre “gelişigüzel bir araya getirilen” Atatürk Sevgisi filminde Atatürk'e ait zengin arşiv malzemesi sorumsuz ellerde harcanmıştır.⁸⁵ Erman Şener, “Atatürk Sevgisi” filmine dair yaptığı değerlendirmede filmin konuya herhangi bir yenilik getirmediğini söylemek ile yetinmiştir.⁸⁶ Film ile ilgili eleştiri yazısında Burhan Arpad, “Atatürk Sevgisinin propaganda uğruna harcadığını,” ancak halkın filme ilgi gösteremeyerek gereken cevabı verdiğini yazmaktadır.⁸⁷ Akis dergisine göre de “Atatürk'e ait bir çalışma iddiası ile seçimlerin arifesinde şehir şehir dolaştırılan” filmin özellikle son bölümünde açıktan açığa Demokrat iktidarın propagandası yapılmıştır.⁸⁸ Filme yönelik eleştiriler, filmin Celal Bayar'ı öne çıkartması ve Demokrat Parti'nin siyasi propagandasını yapmasına odaklanmaktadır. Film, hakikaten Celal Bayar'ı Atatürk'ün yakın

78 “Kendi aramızda,” Akis Dergisi, Sayı:26, 6 Kasım 1954, s.3.

79 Burhan Arpad, “Atatürk Sevgisi” Sinema Tenkitleri, Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.4.

80 Yeni Ulus Gazetesi, 24 Nisan 1954, s.6

81 Yeni Ulus Gazetesi, 24 Nisan 1954, s.6; Yeni Ulus Gazetesi, 26 Nisan 1954, s.6; Yeni Ulus Gazetesi, 27 Nisan 1954, s.5; Yeni Ulus Gazetesi, 29 Nisan 1954, s.6; Yeni Ulus Gazetesi, 30 Nisan 1954, s.5; Yeni Ulus Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.3; Yeni Ulus Gazetesi, 2 Mayıs 1954, s.5.

82 İnal Karagözoğlu, Ankara'da Sinemalar Vardı, Bileşim Yayınları, İstanbul, 2004, s.138-140.

83 Burhan Arpad, “Atatürk Sevgisi” Sinema Tenkitleri, Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.4.

84 Hakan Aytekin, *Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Belgesel Sinema*, BSB Yayınları, İstanbul, 2017, s.90-91.

85 Nijat Özön, *Türk Sineması Tarihi 1896-1960*, Artist Yayınları, İstanbul, 1962, s.236..

86 Erman Şener, *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız*, Dizi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 35.

87 Burhan Arpad, “Atatürk Sevgisi” Sinema Tenkitleri, Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.4.

88 “Kendi aramızda,” Akis Dergisi, Sayı:26, 6 Kasım 1954, s.3.

arkadaşı ve sadık halefi olarak tanıtmaktadır. Demokrat Parti'nin özellikle ekonomik icraatlarını da övmektedir.

“Atatürk Sevgisi” filmi, propaganda öğeleri taşımakla birlikte Demokrat Parti'nin Atatürk'e bakışını ve Atatürkçülük yorumu hakkında veriler de sunmaktadır. Çok Partili hayat ile ayrışan Demokrat Parti'nin merkez sağ Atatürkçülük yorumunun izlerini “Atatürk Sevgisi” filminde görmek mümkündür. Belgesel filmin dili, Demokrat Parti'nin millete mal olmamış inkılâplar arasında gördüğü dilde sadeleşmeye karşı tutumuyla paraleldir. Belgeselde birçok kelimenin eski dildeki karşılığının kullanıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin, Başvekil, Reisicumhur, Teşrinevvel gibi. Film, Atatürk'ün üstün yetenekli bir lider ve kahraman olarak özellikle Milli Mücadelede tek başına ülkeyi kurtardığını anlatır. Filmin tamamında resmigeçitlere mahsus şiirsel ve hamasi bir dil mevcuttur. Cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanan Milli Mücadele döneminin anlatıldığı bölümde, Demokrat Parti'nin rakibi İsmet İnönü'nün baskın rol oynadığı İnönü Savaşları ve Lozan Antlaşmasına değinilmemiştir. Filmde Atatürk, “Türk'ün ve insanlığın eşsiz adamı,” “Türk tarihinin büyük evladı,” “Dünyaya eşi gelmemiş kumandan” olarak övülmüştür. Ancak bu övgüler, Atatürk'ün ölümünden sonraki bölümde yer alan ve yaklaşık altı dakika süren mersiyeeye göre sıradan kalır.

Cumhuriyetin ilanına kadar “*Atatürk Sevgisi*,” filmi resmi tarih anlatısını takip eder. Bu noktadan itibaren Atatürkçülüğün sağ yorumunun etkisi daha güçlü bir şekilde kendini hissettirir. Filmde, “*Birbirini takip eden inkılâplar arasında Türkiye Cumhuriyeti Onuncu yılını idrak etti*” ifadesi dışında inkılâplara değinilmemiştir. Bir cümle içinde inkılâplar geçiştirilmiştir. İnkılâplardan bahsetmeyen film, tören görüntülerine ve nutuklara yer vermiştir. Demokrat Parti, millete mal olmuş/olmamış inkılâplar ayrımı yapmıştır. Ancak filmde hiçbir inkılâptan söz edilmemektedir. Elbette bu durum, Demokrat Parti'nin inkılâplara tümünden karşı olduğu anlamını çıkartmaya yetmez. İktidarı boyunca karşı-devrim olarak anılabilecek hareketlere müsamaha göstermeyen Demokrat Parti, inkılâplara muhalif değildir. İnkılâplar gibi “netameli” olarak görülen konulara girilmemesi “Atatürk Sevgisi” filminin bir seçim çalışması olmasından kaynaklanabilir. Popülist kaygının neticesinde inkılâplar üstü kapalı bir şekilde geçilmiştir.

Film, Demokrat Parti'nin Atatürk'ün mali mirası ile ilgili görüşünü yineler. Atatürk'ün mirasını Türk milletine bıraktığını öne sürerek Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisinin mallarına el konulmasını ve hazineye devredilmesini kararlaştıran tasarımı Meclis'te yasalaştırmıştı. Yasadan kısa bir süre sonra hazırlanan filmde, Atatürk'ün mirasını Türk milletini bıraktığı özellikle vurgulanmıştır. Filmde, Demokrat Parti döneminde gerçekleşen Atatürk'ün Naaşının Anıtkabir'e Nakil Töreni görüntülerine yer verilir. Törende, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın yaptığı konuşma filmde kesintisiz yer alır. Celal Bayar konuşmasında; “*Atatürk! Sen bizdendin. Seni halife yapmak, padişah yapmak isteyenler oldu, iltifat etmedin. Milli irade yolunu seçtin. Hayat ve şahsiyetini milletinin hizmetine vakfettin. Türk'ün gıpta ettiği, taziz ettiği, övdüğü ve övündüğü vasıflara maliktin, bütün bu meziyetlerinle Türk'ün ta kendisiydi*” diyerek “milli irade” vurgusu yapar.

Filmin son kısmına merkez-sağ Atatürkçü yorumun muasır medeniyet seviyesine ulaşma, modernleşme, ilerleme ülküsü damga vurur. Atatürk'e seslenilen bu bölümde ulaşım, maden, demir çelik, iplik, orman, tarım, denizcilik, ihracat ve savunma sanayi gibi farklı sektörlerde ilerleme ve gelişmeler anlatılır ve gösterilir. İktisadi kalkınma ve endüstrileşme icraatlarına yer verilir. Görüntüde ve metinde; Türk endüstrisi, fabrikalardan göklere yükselen dumanlar, işleyen tezgâhlar, ekilmiş tarlalar, çalışan madenler dikkat çeker. Filmdeki ifade ile “inşa devam etmektedir.”

İşçi kadınlar gösterilse dahi filmde odak noktası, kültürel modernleşme değil endüstrileşme ve sanayileşmedir. Kalkınma hamlelerinin ardındaki güç, Atatürk'ten ilham alan Demokrat Parti'dir. Nihayet Atatürk kabrinde müsterih uyuyabilir çünkü vatan Atatürk'ün emniyet ettiği ellindedir. Atatürk'ün halefinin ve takipçisinin Demokrat Parti olduğunu vurgulayan bu söz ile film sona erer.

1954 Seçimlerinden evvel bir hafta sinemalarda gösterime giren “*Atatürk Sevgisi*” filminin ayrıca 1958 yılında Akdağmadeni Kalkındırma ve Tanıtma Cemiyeti tarafından halka bedava olarak gösterildiğine dair bir haber bulunmaktadır.⁸⁹ 27 Mayıs 1960 Askeri darbesinin ardından Demokrat Parti döneminin pek çok icraatı gibi “*Atatürk Sevgisi*” filmi de arşivin tozlu rafları arasında unutulmuştur. Yıllar sonra 10 Kasım 2008 tarihinde Türkiye İş Bankası Müzesinde gösterilmiş⁹⁰ ve “*Atatürk Sevgisi*” filminin unutulmuşluğu sona ermiştir.

Sonuç

Demokrat Parti, iktidarı boyunca Cumhuriyet Halk Partisi ile Atatürk arasındaki organik bağı yok etmeye çalışmıştır. İki parti arasında, Atatürk'e bağlılık üzerinden bir rekabet alanı yaratılmıştır. Demokrat Parti, Anıtkabir inşaatını tamamlayarak, Atatürk'ü Koruma Kanunu olarak tanınan yasal düzenlemeyi yaparak Atatürk'ü partiler üstü bir sembole dönüştürmüştür. Demokrat Parti'nin partiler üstü Atatürk imajını destekleyen çalışmalarından biri de bir belgesel film olmuştur. “*Atatürk Sevgisi*” filmi, Demokrat Parti döneminde yapılan bir film olmaktan öte Demokrat Parti iktidarının yapımına karar verdiği ve finansmanını karşıladığı bir filmidir. Atatürk'ün hayatını anlatma iddiası filmi “ilk” ve “öncü” statüsüne yerleştirir. Atatürk'ün hayatına odaklanan arşiv görüntülerinden derlenen bir belgeseldir. Ancak belgesel, belirli bir tema çerçevesinde derin bir arşiv araştırması sonucu hazırlanmamıştır. Arşiv görüntülerinin gelişigüzel birleştirilmesi sonucu didaktik bir yapıya çıkmıştır. “*Atatürk Sevgisi*” filmi, Atatürk'ün hayatından çok Celal Bayar'a ve Demokrat Parti'nin icraatlarına odaklanır. Filmde sunulan Atatürk'ün hayatı ve görüşleri merkez-sağ Atatürkçülük yorumudur. “Türk'ün ve insanlığın eşsiz adamı,” “Türk tarihinin büyük evladı,” “Dünyaya eşi gelmemiş kumandan” olarak övülen Atatürk, partiler üstü bir sembole dönüştürülmüştür. “*Atatürk Sevgisi*” filmi, merkez-sağ Atatürkçülüğün iktisadi kalkınma ülküsünü, muasır medeniyete ulaşma arzusunu vurgulamaktadır. Film, kültürel modernleşmeye değinmediği gibi Atatürk inkılaplarından hiç söz etmemektedir. 1954 Milletvekili Genel Seçimleri öncesi gösterime giren film, tartışmalı bir alan olarak gördüğü inkılaplardan söz etmemesi merkez-sağ Atatürkçü görüşün popülist yönünün tezahürüdür. Demokrat Parti'nin Atatürk'ün sadık tek takipçisi olduğu mesajını verebilmek için tarihsel olgulara sadık kalınmamıştır. “*Atatürk Sevgisi*” filmi, Atatürk'ün hayatını anlatan öncü bir yapımdır ancak propagandayı aşamayan olumsuz bir örnek olarak belgesel film tarihine geçmiştir.

89 Milliyet Gazetesi, 15 Nisan 1958, s.3.

90 Cumhuriyet Gazetesi, 10 Kasım 2008, s.15.

Kaynakça

Cumhuriyet Arşivi

Cumhuriyet Arşivi, 490-1-0-0/384-1625-2-s.3-4-5-6-16.

Kitap ve Makaleler

Ahmad Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Çev: Ahmet Fehmi, Hil Yayın, İstanbul, 1996.

Albayrak Mustafa, “Kemalizm’in Düşünsel Temelleri ve Tarihsel Oluşumu,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 77, 2010, s.307-343.

Alpkaya Faruk, “Bir 20. Yüzyıl Akımı: Sol Kemalizm,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 477-500.

Arpad Burhan, “Atatürk Sevgisi” Sinema Tenkitleri, Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1954, s.4.

Aytekin Hakan, *Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Belgesel Sinema*, BSB Yayınları, İstanbul, 2017.

Bali Rifat, *The Turkish Cinema In The Early Republican Years*, The Isis Press, İstanbul, 2007.

Beyoğlu Süleyman, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

Bora Tanıl, “Celal Bayar,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 546-554.

Bora Tanıl, “Celal Bayar,” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.151-157.

Bora Tanıl ve Taşkın Yüksel, “Sağ Kemalizm,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 529-545.

Bora Tanıl, “Adnan Menderes” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 331-347.

Boran Tunç, “Türk Sinema Tarihinden İlgi Çekici Bir İddianın İncelenmesi,” *Türk Sinema Tarihine Farklı Bakışlar*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2020, s.1-40.

Demirel Tanel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti’nin İktidarı ve 27 Mayıs*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Dinç Enis, *Performing Modernity: Atatürk On Film (1919-1938)*, University of Amsterdam, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.

Egeli Münir Hayri, *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2004.

Eroğul Cem, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971,” *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 112-158.

Eroğul Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Ertan Temuçin F., “Beklentiler, Hayal Kırıklıkları ve Aydınlar (Kadro-Forum-Yön),” *Türk*

Yurdu Dergisi, Cilt:18 , Sayı:134, Ekim 1998, s.145-149

Ertan, Temuçin F., “Kadro Dergisi Niçin Kapandı?” *Atatürk Dergisi, Cilt:3, Sayı:4, Temmuz 2003*, s.19-34.

Harun Kenan, “Ata’nın Emrindeki Adam Anlatıyor,” *20. Asır Dergisi, Sayı:13, 8 Kasım 1952*, s.8,30.

Hinkle Eugene M., “Modern Türkiye’de Sinema,” *Kebikeç Dergisi, Sayı:28, s.91-102*.

İlhan Atilla, “Kemalizm Müdafaa-i Hukuk Doktrini,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006*, s. 518-528.

Kabadayı Lale, *Film Eleştirisi Kuramsal Çerçeve ve Sinemamızdan Örnek Çözümlemeler, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013*.

Karacan Ali Naci, “Atatürk’ün Ruhü,” *Milliyet Gazetesi, 8 Haziran 1950*, s.1,5.

Karagözoğlu İnal, *Ankara’da Sinemalar Vardı, Bileşim Yayınları, İstanbul, 2004*.

Karpat Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967*.

Koçak Cemil, *İkinci Parti Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010*.

Köker Levent, “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006*, s. 97-112.

Lewis Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 2007*.

Onaran Âlim Şerif, *Türk Sineması (Cilt 1), Kitle Yayınları, İstanbul, 1994*.

Özden Zafer, *Film Eleştirisi Film Eleştirisinde Temel Yaklaşımlar ve Tür Filmi Eleştirisi, İmge Kitapevi, Ankara, 2014*.

Özön Nijat, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay, Türk Sinematik Derneği Yayınları, İstanbul, 1970*.

Özön Nijat, *Türk Sineması Kronolojisi 1895-1966, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1968*.

Özön Nijat, *Türk Sinema Tarihi, Dünden Bugüne 1896-1960, Artist Yayınları, İstanbul, 1962*.

Özuyar Ali, “Gazi’nin Sineması Köşk’ün Beyazperdesinde,” *Atlas Tarih Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı 2, 2020/01*, s.116-123..

Özuyar Ali, *Türk Sinema Tarihinden Fragmanlar (1896-1945), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2013*.

“Sunuş,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006*, s. 13-15.

Şarman Kansu, “1909-1919 Arşiv Fotoğraflarından Genç Mustafa Kemal,” *Atlas Tarih Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı 2, Sayı 2020/01*, s.24-31.

Şener Erman, *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, Dizi Yayınları, İstanbul, 1970*.

Şeyhanlıoğlu Hüseyin, “Demokrat Parti Döneminde Türkiye’de Kültürel Faaliyetler (1946-

1960),” Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt 6, Sayı 4, Aralık 2020, s.1369-1384.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, 1 Kasım 1932, Cilt:10, s.3.

Ufuk Adnan, “Uyuyan Sinema,” *Yeditepe Gazetesi*, Sayı:123, 15 Ocak 1957, s:1-6.

Ünder Hasan, “Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 138-155.

Varel Anıl, “Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP’nin İdeolojik Konumlanması,” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Editör: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 203-234.

Yalman Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim Cilt 1, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.*, 1997.

Zürcher Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Dergi ve Gazeteler

Akis Dergisi

Cumhuriyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Ulus Gazetesi

Vatan Gazetesi

Yeditepe Gazetesi

Yeni Ulus Gazetesi

Zafer Gazetesi

Prof. Ass. Dr.
Alban DOBRUNA

Prishtinë, Kosova Institute of History "Ali Hadri" - Prishtina Rruga Arbnor dhe Astrit Dehari, nr.25, Lagja e Spitalit nr.3, 10 000, Prishtina, Republic of Kosovo
albandobruna@rks-gov.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8598-2976>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 09/02/2021 21/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.877480>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Conference of Bujan as a Foundation of the Statehood of Kosova

Kosova Devletinin Temeli Olarak Bujan Konferansı

Abstract

In April of 1941 the fascist allies attacked Yugoslavia and disbanded the country. At the time Kosova was part of the Yugoslav Kingdom, therefore the new invading forces occupied Kosova and later divided the territory into three demarcation zones: the German, the Italian and the Bulgarian zone. The paper analyses the beginning of the conflict among various occupying forces and their collaborators against the partisan units, and those who fought for the liberation of Kosova and for a solution to the Albanian case. The most prominent event of this period is arguably the Conference of Bujan, held on December 31st 1943 until January 2nd 1944, where the Albanian people expressed their will for Kosova to unify with Albania proper after the war.

Key words: The Second World War, Albanian organization, Conference of Bujan, the Resolution of the Conference of Bujan.

Öz

Nisan 1941'de faşist blokuna dahil olan devletler, Yugoslavya'yı dağıtıp parçalayarak işgal etmişlerdi. Yugoslavya'nın kaderini, kendi yönetimi altındaki Arnavut toprakları tarafından da yaşamışlardı, onlar üç işgal bölgesine ayrılmıştı: Almanlar, İtalyanlar ve Bulgarlar. Bu bilimsel makalede, yeni işgalciler ve işbirlikçileri arasındaki çatışmanın başlangıcını ve genel olarak Arnavut halkının ve özellikle de Kosova'nın ulusal sorununun kurtuluşu ve çözümü için arzusunu detaylandırmaya çalışacağım, bu nedenle Arnavutlar ana devlet ile olan Arnavutluk ile birlik olmasını talep ediyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Kosovalı Arnavutların en önemli organizasyonu 31 Aralık 1943 ve 1 ve 2 Ocak 1944 Bujan Konferansıdır, bidirgesinde, diğer şeylerin yanı sıra, Kosova Arnavut halkının ve Dukagjini Ovası'nın savaştan sonra Kosova'nın anavatanına - Arnavutluk'a katılma iradesini özgür bir şekilde ifade etmiştir.

Anahtar kelimeler: İkinci dünya savaşı, Arnavut örgütü, Bujan Konferansı, Bujan Konferansı Kararı

ATIF: DOBRUNA, Alban, "Kosova Devletinin Temeli Olarak Bujan Konferansı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (119-129)

CITE: DOBRUNA, Alban, "The Conference of Bujan as a Foundation of the Statehood of Kosova", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (119-129)

Introduction

The Conference of Bujan took place at a time when the Second World War was at its most intense point, and when it became clear that the Allies were going to come out of the war victorious. The Allies had promised that after the war would end, they would take into consideration the legitimate request for self-determination as presented by the oppressed nations. In this regard, the region of Bujan also bore a symbolic meaning as it was positioned in the highlands that spanned from Kosova to Albania. It became a meeting place for both nations, Albanians and Serbs alike, where they came to an agreement to bring the inter-ethnic conflicts to a halt. The Conference of Bujan was organized in the *kulla* (traditional Albanian tower) of Sali Mani, who was a chieftain of Krasniqe, where the Headquarters of the National-Liberation Army of Kosova were stationed. The 49 delegates who participated in the meeting came from various Albanian regions. Among the participants there were nationalists, communists, democrats, patriots, representatives of the armed groups, representatives from the anti-fascist youth and representatives from the anti-fascist women's front. From a historical perspective, the conference took place quite at an appropriate political climate, which the delegates used to their advantage to express a legitimate act of their willpower for self-determination and unification with Albania. This marks an important turning point in the modern history of Kosova.

Historical background

In April of 1941 the Axis powers attacked Yugoslavia and disbanded the ruling government¹. As a result, the Albanian lands within the territory of Yugoslavia were also occupied. The Axis powers divided the Albanian lands in three occupied territories: the German, the Italian and the Bulgarian. The majority of Kosova's territory together with the north-western territories of Plava, Gucia, Rozhaja, Tutin, Ulcin and Tuz, as well as the northern Albanian territories including Tetova, Gostivari, Dibra, Kërçova, and Struga were included in the Italian occupied zone².

The German occupied territories included the region of Mitrovica, parts of which were Podujeva, Vushtrri and Novi Pazar, which were administered as part of Serbia under Nediç's reign. The fascist administration of Bulgaria incorporated parts of Skopje and Kumanovo, as well as a part of the town of Gjilan, Kaçanik, Vitia, Presheva and Bujanovc³. Although the unification of Albanian territories was completed under fascist rule, the unification in itself represented an important historical stride. The occupying powers decided that the local governance in Albanian

-
- 1 Gjeçovi Xhelal, "Çështja Kombëtare Shqiptare në vitet e Luftës së Dytë Botërore", *Studime historike*, 3-4, (2005), p.147; Dezhgiu Muharrem, "Kombi shqiptar në planet strategjike të fuqive ndërluftuese gjatë Luftës II Botërore", *Studime historike*, 3-4, (2005), p.160; Lefter Nasi, "Kosova dhe problemi kombëtar në vitet 1941-1943", *Kosova*, 28, (2006), p. 213.
 - 2 *Arkivi Qendror Shqiptare (further on cited as: AQSH)*, Fondi (F). 266, Ministria e Tokave të Lirume, p.1-25; Kuadri i Personelit të Nënprefekturave: Dragash, Rahovec, Suharekë, Gjakovë, Istog, Drenicë, Plavë, Cucinjë, Rozhajë, Gjilan, Ferizoviq, Tetovë, Gostivar, Kërçovë, Strugë, Rekë, Carisver (Prespë e madhe); *AQSH*, F. 266, Ministria e Tokave të Lirume, V. 1943, Nr. 32, p.2: Koncept Mbretinija e Shqiptare Komisarjati i Naltë Civil për Kosovë, Dibrë e Strugë. Prizren 29 gen 1943.
 - 3 Rexhepi Fehmiu, "Lufta e shqiptarëve për vetëvendosje e bashkim kombëtar gjatë Luftës së Dytë Botërore", *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore (Përmbledhje studimesh)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë" Ali Hadri"-Prishtinë, Instituti i Historisë-Tiranë, 2014), p.136-137.

inhabited territories should be done by Albanians⁴, whereby the Albanian language was declared an official state language.

For the first time since the First World War, Albanian schools were reopened, and the use of national Albanian symbols was decriminalized. Albanian newspapers were also legalized as well as celebrating national Albanian days⁵. However, despite the new earned rights, the division of Kosova under three occupied powers was done so in order to economically exploit the lands and the people⁶.

Immediately after Kosova was occupied by German forces,⁷ new disagreements appeared between the occupying forces in terms of establishing a demarcation line, considering that each power wanted to claim larger territories within its occupied lands. Similar types of conflicts began to appear also among the local collaborators, of whom each wanted to expand the territories they governed under the guise of Axis occupation.⁸

What aggravated the situation even further was the formation of the so-called ‘Great Albania’ by the Italians as a response to the formation of “Great Serbia” by the Germans, and the formation of “Great Bulgaria” by the Bulgarians. The grievances between these nations deepened further⁹.

The Albanian people in general, and especially the Albanians in Kosova, aimed to liberate their lands and find a final solution to the national cause – which meant that the Albanians wanted to unify the Albanian territories with Albania proper. Although this was achieved later on with the help of the Germans, this was not done for the sake of Albanians, but rather because it suited the interests of Germans in establishing an Albanian resistance against the partisans and other hostile groups¹⁰. The former also wanted to exploit the natural resources of Albanian lands¹¹.

The situation of Kosova during the Italian and German occupation was dire, considering that both regimes were brutal and expressed this hostility towards the locals¹². During the Second World War a large number of Albanians was arrested, beaten and interned, which in turned caused the latter to lose faith in the German occupiers. The loss of support for the Germans also came about at a period when the Germans were losing tractions in the Eastern Front, and also because the National Liberation Armies of Yugoslavia and Albania were beginning to make a serious resistance against the occupiers¹³.

4 Karastojanov Stefan, *Kosova (Një analize gjeopolitike)*, (Shkup: Serembe, 2007), p.152.

5 Dervishi Kastriot, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005*, (Tiranë: 55, 2006), p.450; Duka Valentina, *Historia e Shqipërisë 1912-2000*, (Tiranë: Kristalina-KH, 2007), p.213.

6 Pllana Emin, “Vuçiterna me rrethinë në kuadrin e sistemit pushtues fashist 1941-1945”, *Kosova*, Nr. 7, (1978) p. 297.

7 Joanna Bourke, *The Second World War: A People’s History*, p. 104.

8 Jens Reuter, *Die Albaner in Jugoslawien* (München: Oldenbourg, 1982), p. 34.

9 *Ibid*, p.297.

10 *Ibid*.

11 Abdyli Tahir, “Shfrytëzimi i pasurive natyrore në Kosovë nga pushtuesit fashistë (1941-1944)”, *Kosova*, Nr. 7, (1978) p.151. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration* (Stanford, California: Stanford University Press, 2001), 2, 149.

12 Hadri Ali, “Sistemi i pushtimit fashist në Kosovë (1941-1944)”, *Kosova*, Nr. 7, (1978), p.52.

13 Hadri Ali, *Lëvizja Nacional Çlirimtare në Kosovë 1941-1945*, (Prishtinë: 1971), p.190.

Communism was seen as a means to fulfill the most sublime wishes of humanity: an equal society, an ideal society which promoted the “end of history” – because it appeared there was not much more there could be achieved. However, in practice these approaches failed and many people who had previously pledged their belief in communism had retracted it. It must be added that communism remained relevant in the sense that it had a long history from the middle of the 19th century until the 60’s and ‘70’s of the 20th century.

Because of the history behind it, to ask from the Albanians in Kosova during 1941-1943 to organize within a united front with the Serbs (Yugoslavs) was quite difficult, and it depicted either a visionary idealism, naiveté or national treason. The three of these options were possible.

In 1941 some Albanian antifascists (communists) would posit the question of how was this ‘brotherhood and unity’ to be achieved with the Serbs, considering that the majority of the Albanians were wary of the crimes that the Serbs had committed against Albanians between the two world wars. Furthermore, it raised questions on what could be achieved, considering the genocidal plans furthered by the Serbian elite academic circles. The first of the communists who would ask this question was Emin Duraku. The opinion was shared thereafter by Meto Bajraktri and Zenel Sadiku as well. Later on, the same opinion was expressed by Ali Shukriu, who wrote a letter asking if the Albanian communists can write tracts and proclamations without using the word Yugoslavia in order for the Albanian people to be able to join the anti-fascist front.

The question raised by the Albanian antifascists was answered by the Regional Committee of the Communist Party of Yugoslavia, whose stance was that “such a practice was not allowed”. Because of the stance displayed by the latter, there was a vacuum of Albanian recruits who joined the antifascist front in the years 1941-1943. A request that the name Yugoslavia ought not to be mentioned in documents urging the Slovenian people to join the antifascist front was proceeded and accepted by Edvard Kardelj in the beginning of 1942¹⁴.

Despite these unresolved delicate matters, the National Liberation front did not evolve as a proper communist movement, but rather as a movement that proclaimed liberty from fascism. This helped their cause in Kosova particularly, where national liberation councils were slowly beginning to be established. In a similar pattern, small groups and battalions began to be formed comprised of Albanian partisans. This resulted in the establishment of two levels of antifascism in Kosova – the councils which de facto represented an illegal governance and the partisan armed forces.

In its beginning the movement in Kosova was not very active, it only executed some small actions against communication lines and roads, in order to prevent the liberal movement of the incumbent forces¹⁵. The first partisan group named “Zejnel Hajdini” under the command of Xheladin Kurbajja and commissary Fadil Hoxha was formed in 1942¹⁶.

14 Bajrami Hakif, *Rëndësia historike e Konferencës së Bujanit (31. 12. 1943 dhe 1-2 janar 1944) në faktorizimin e Kosovës në LANÇ*, [Fejton](#) ne Radio Kosova e Lirë, 26/01/2016.

15 Gexha Qamil, “Demonstrat antifashiste në Gjakovë gjatë Lëvizjes Nacionalçlirimtare (1941-1943)”, *Kosova*, Nr.2, (1973) p.123.

16 Hoxha Vahide, “Aradha partizane “Zejnel Hajdini”, *Kosova*, Nr.9-10, (1980/81) p.108.

Organizing and inciting the youth to join the National Liberation movement in Kosova was inspired by patriotic sentiments, which were honed by very specific local conditions: the separation of Kosova in three occupying zones, the demagogic policies used by the occupying forces included the illusion that a part of the Albanian masses shared in regards to liberation, as well as the general anti-Yugoslav sentiments.¹⁷ Despite these obstacles the National Liberation Front in Kosova managed to win the trust of the people and establish itself among Albanian families.

Several partisan platoons were established in Kosova during the period 1941-1945. They eventually progressed to partisan battalions numbering more recruits. These armed units waged guerrilla warfare, although scarcely ever frontal warfare, against the occupying force, although they lacked sufficient strength to pose significant damage to the enemy. The frontal war began to be used later on in 1944, when the battalions numbered more recruits. The increase in partisan support and recruits is mostly attributed to the establishment of national liberation councils which helped in creating a support base among the locals from the partisans.¹⁸

The movement paid special importance to the inclusion of women in the anti-fascist war. The initial supporters were the wives and sisters of members of the National Liberation War¹⁹. Some of them later became symbols of resistance and patriotism, such as Sabrije Vokshi known mostly by her penname Bija; Ganimete Tërbeshi, Hyrie Hana and many of their fellow women in arms²⁰. Regarding this, the academician Ali Hadri wrote “The anti-fascist women’s movement in Gjakova became an important factor among the cadres in the National Liberation Movement in Gjakova, and in Kosova generally. Once women started participating in the movement, the emancipation of the Albanian woman began to take place. This phenomenon has a special historical importance”²¹.

The Conference of Bujan

After the movement strengthened its military and political position, and after it became apparent that the end of the war was nearing, Fadil Hoxha proposed to call on the Conference of Bujan on December 31st 1943, and January 1st and 2nd 1944. The meeting was to be held in the Highlands of Gjakova, which was the headquarters of the National Liberation Movement in Kosova. The delegates at the conference declared, among other things, that the Albanian people of Kosova and the Valley of Dukagjin express their will to become liberated and that after the war, Kosova was to be unified with Albania proper²².

The idea to establish the National Liberation Regional Council for Kosova came about in December of 1942, after the first AVNOJ held in Bihac. The idea was also supported by Boro

17 Kate Hudson, *Breaking the South Slav dream : The rise and fall of Yugoslavia* (2003), p. 66.

18 Hubert Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanian 1939-1944* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008), 27.

19 Kojqini Sulltane, “Zhvillimi dhe masivizimi Frontit Antifashist të Grave të Kosovës (1941-1945)”, *Kosova*, Nr. 6, (1977), p.116.

20 Rizvanolli, Masar, “Sabrije Vokshi-Simbol i patriotizmit të gruas shqiptare”, *Kosova*, Nr.33/34, (2010/11) p.22.

21 Hadri, Ali, *Gjakova në LNÇ*, (Prishtinë: Bashkësia e institucioneve shkencore të KSA të Kosovës, 1974), p.91-92.

22 Murtezai, Ekrem, *Fadil Hoxha siç e njoha unë*, (Prishtinë: Shtëpia botuese “Libri shkollor”, 2011), p.79.

Vukmirovic, Secretary of the Party, as well as Ramiz Sadiku. This idea came to fruition in February of 1943, however after the two aforementioned partisans were murdered, the process came to a halt. After Italy capitulated in September of 1943, the idea of a Temporary National Liberation Council started circling around.

In an article published in the newspaper “Liria” authored by Fadil Hoxha, the latter rebuffed the establishment of the Second League of Prizren, and informed the public about the forthcoming Conference of the People of Kosova and Dukagjini Valley, which was to surpass in importance the League of Prizren itself, which was held in 1878²³. The decision to organize the Conference was taken on the VI Council of the Regional Committee of the Party for Kosova and Dukagjini Valley, which was held in the mountains of Sharr on 3-5 November 1943²⁴.

The Conference of Bujan was organized by the leading powers of the Anti-fascist Movement in Kosova. Before the first Conference of the Regional Committee of the National Liberation Movement in Kosova, Svetozar Tempo warned that the conference might set in motion the fall of the political and military leadership in Kosova, which was being influenced by the nationalist clique, whereby he was accusing the partisans in Kosova that “they were following the Greater Albania pathway”²⁵, which is arguably a chauvinist assertion.

By the end of 1943 and the beginning of 1944 there were some developments in the National Liberation Movement. Its leadership had decided to call on the Founding Conference of the National Liberation Council of Kosova and Dukagjini Valley. The Albanians of Kosova were convinced that the Communist Party of Yugoslavia could not offer them a solution for their national cause. In these circumstances, the Conference was considered as the first necessary step to solve this problem. Because of the general political situation, there were many hurdles that had to be overcome in order to organize the Conference.²⁶

There were some nationalist groups who declared themselves ready to establish and participate in this Conference, by reasoning that the Communist Party of Yugoslavia would guarantee them the opportunity to solve the Albanian question on their own. There were also difficulties to overcome when it came to the stances held by the Serbian and Motnenegrin communists in the Regional Committee of Kosova²⁷. The Conference initiated its work on December 31 of 1943 until January 2nd 1944, which in history is known as the Conference of Bujan²⁸.

It was agreed upon that participants of the Conference were to represent all Albanian regions in Kosova. The Conference was held in the village Bujan of the Gjakova Highlands, considering

23 Repishti, Sami, “Rezoluta e Bujanit- 2 janar 1944 një analizë”, në *Studime historike*, nr. 1-4(1995), viti XLIX(XXXII), (1997) p.90.

24 *Ibid.*

25 Shatri, Muhamet, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*,(Prishtinë: Instituti i Historisë-Prishtinë, 1997), p.19.

26 Jens Reuter, *Die Albaner in Jugoslawien* (München: Oldenbourg, 1982),p. 38–39.

27 Historia e Popullit Shqiptar, vëll. IV. 2008: p.141.

28 *Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës*, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Fondi i Shtabit të Këshillave Nacionalçlirimtar, Viti 1944, Nr. i kutisë 23, Nr i Inv. 1329, Rezolucion nga Konferenca e parë e Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovë e Rrafsh të Dukagjinit e mbajtur më 31 dhjetor 1943 dhe 1 e 2 janar 1944, Nr. 1329, p.1-7.

that there were no free zone in Kosova yet²⁹. The Conference was held in the tower of Sali Mani, the village leader of Krasniqe, which was situated within the Regional Headquarters of the National Liberation Army of Kosova and Dukagjini Valley as well as the Headquarters of the Regional Committee of the Communist Party of Yugoslavia.

There were 61 invited participants in the Conference, from which only 49 participated. Aside from the region of Plava and Gucia, which was considered as part of Kosova, invited were also members of other Albanian territories outside of Kosova, which proves that there was not a complete agreement on how to proceed with the Albanian question³⁰. Therefore, it became evident that Kosova was placed in a field where Yugoslav and Serb actors were in charge, and not the Albanians³¹.

The English representative Handsy was also invited, who declared that his country will be an ally of the National Liberation War. Xhevdet Doda, a delegate of the Kosovar-Macedonian Brigade, gave the opening speech. The commander of the Headquarters of the National Liberation Army in Kosova, Fadil Hoxha, also gave a declaration during the conference. After the opening speech and the declarations, the Honorary Presidency of the Conference was elected, which was composed of Roosevelt, Churchill, Stalin and Enver Hoxha³².

After the discussions were closed, the delegates proceeded to approve the documents of the Conference, which included the Resolution of Call to the People of Kosova³³. All 48 delegates, Albanian, Serbian and Montenegrin alike, represented their base organizations and political parties (communists) and partisan formations³⁴.

The political platform of the Resolution of Bujan established its political goals, which were as follows:

Kosova and Dukagjini Valley were inhabited mainly by Albanians

The Albanians of Kosova and Dukagjini Valley, as now and the past as well, want to unify with Albania proper

The most optimal way for Albanians to unify with Albania was the joint war together with other nations of Yugoslavia (not Albania) against the occupier and their servants.

The Albanian people of Kosova and Dukagjini Valley will have an opportunity to establish their own fate as a result of their war against the occupier.

The decision of its own fate includes the right for self-determination until secession.

This right is guaranteed by the National Liberation War of Yugoslavia³⁵, of Albania, and

29 Palnikaj, Mark, *Konferenca e Bujanit 31 dhjetor 1943-2 janar 1944*, (Tiranë: Grand Prind, 2006), p.5; *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. IV 2008: 142.

30 Shatri, Muhamet, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*, (Prishtinë: Instituti i Historisë-Prishtinë, 1997), p.142.

31 Lalaj, Ana, "Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943-2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar", në *Studime historike*, nr. 3-4(2011), viti LXV(XLVIII), (2012)p. 33.

32 Palnikaj, Mark, *Konferenca e Bujanit 31 dhjetor 1943-2 janar 1944*, (Tiranë: Grand Prind, 2006), f. 6.

33 *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. IV 2008: p.p.142-143.

34 Dervishi Kastriot, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005*, (Tiranë: 55, 2006), p.510.

35 *Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës*, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës,

in the international arena, it is guaranteed by the Great Anti-fascist Allies (The Soviet Union, England, the United States) as promised by the Atlantic Charter and the Conference of Moscow and Teheran³⁶.

The conference closed its proceedings and was consequently transformed into the National Liberation Council.

As a result, all the delegates of the Conference became members of the National Liberation Council for Kosova and Dukagjini Valley, which represented the highest authority of power in Kosova. The Directorate of the Council was also established which was comprised of 9 members. The Director of the Directorate was elected Mehmet Hoxha, Vice-Director was elected Rifat Berisha and Pavle Jovicevic³⁷.

In the circumstances presented during the war (1943) the Resolution of the Bujan Conference, combined with the war waged by the Partisan and anti-fascist units, the Albanian people of Kosova and Dukagjini Valley ensured that they have the right to rule their lands because they were legally and legitimately fighting with the Anti-Hitler Coalition. This position also went against that held by the Chetniks, who in their programs foresaw the eradication of the Albanians and they subsequently allied with fascist coalitions. This stance would also be taken by Serbian communists such as Milovan Djilas, Rankovic and Tempo, who politically strongly opposed the decisions taken at the Conference of Bujan. In line with their workings, the Albanians would soon become less of an important actor when it came to the work of Albanian anti-fascists.

The National Liberation Conference of Kosova and Dukagjini Valley elected its final Directorate, which was to serve as a provisional government. The elected members of the Directorate were: Mehmet Hoxha as president, Rifat Berisha Vice-President, Pavle Jovicevic as Vice-President, Zekeria Rexha as member; Xhevdet Doda, Milan Zecar, Fadil Hoxha, Ali Shukriu, Hajdar Dushi as members.

In conclusion, the Conference of Bujan marks an important period in the history of Albanians of Kosova. The Conference represented the will of the people of Kosova and its alignment on the side of anti-fascist Allies. However, it was the interference of the General Headquarters of the war of Yugoslavia those which made it impossible to act and blocked the implementation of the decisions taken at the Conference of Bujan. The decisions of the Conference of Bujan confirmed that the territory of Kosova and Dukagjini Valley were largely inhabited by Albanians and that in this regard they should unify with Albania proper, by expressing their will naturally.

Fondi i Shtabit të Këshillave Nacionalçlirimtar, Viti 1944, Nr i kutisë 23, Nr. i Inv. 1329, Rezolucion nga Konferenca e parë e Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovë e Rrafsh të Dukagjinit e mbajtur më 31 dhjetor 1943 dhe 1 e 2 janar 1944, Nr. 1329, p.1.

36 Repishti Sami, “Rezoluta e Bujanit - 2 janar 1944 një analizë”, në *Studime historike*, nr. 1-4(1995), viti XLIX(XXXII), (1997) p.90.

37 Historia e Popullit Shqiptar, vëll. IV 2008: p.p. 142-143. For general partisan warfare in Yugoslavia and the development of the National Liberation Front, see also Klaus Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941-1944* (Hamburg: Mittler, 2002).

Conclusions

After establishing itself as a military and political power, the National Liberation Movement in Kosova proposed to hold a Conference which was to officially establish the Movement as a government in action. The Conference was held in the village of Bujan in the Highlands of Gjakova on December 31st 1943 until January 2nd 1944. The Conference expressed the will of the people of Kosova and its positioning in alignment with the anti-fascist Allies. The Resolution of Conference, among other matters, also stressed that the will of the people of Kosova and Dukagjini Valley was that they were to be unified with Albania proper after the war.

The unanimous agreement, as proven by archival documents, echoed the will to foster tolerance and inter-ethnic cooperation between the nations in Kosova. The conference also had a positive impact on the image and popularization of the National-Liberation Movement in Kosova, and especially in convincing Albanians to join its ranks³⁸. The expression of will for self-determination until secession at the Conference of Bujan was in complete accordance with international acts, defined by them as a principal right of nations, and it was also in agreement with the documents released by the highest organs of the Anti-fascist National-Liberation front of Yugoslavia.³⁹ This meant that the matters discussed at the conference were far sighted, as they are a testament for the braveness of those who participated in the meeting.⁴⁰

Bibliography

Abdyli Tahir, "Shfrytëzimi i pasurive natyrore në Kosovë nga pushtetit fashistë (1941-1944)", *Kosova*, Nr. 7, (1978)151.

Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (më tejë ASHAK), Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Fondi i Shtabit të Këshillave Nacionalçlirimtar, Viti 1944, Nr. i kutisë 23, Nr i Inv. 1329, Rezolucion nga Konferenca e parë e Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovë e Rrafsh të Dukagjinit e mbajtur më 31 dhjetor 1943 dhe 1 e 2 janar 1944, Nr. 1329, fl.1-7.

ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste të Kosovës, Fondi i Shtabit të Këshillave Nacionalçlirimtar, Viti 1944, Nr i kutisë 23, Nr. i Inv. 1329, Rezolucion nga Konferenca e parë e Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovë e Rrafsh të Dukagjinit e mbajtur më 31 dhjetor 1943 dhe 1 e 2 janar 1944, Nr. 1329, fl.1.

38 Fehmi Rexhepi, "Vendimet e Konferencës së Bujanit-frymëzim për pjesëmarrje aktive të shqiptarëve të Kosovës në luftën çlirimtare antifashiste", *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë-Prishtinë , 1998), 36-38.

39 Rustem Gjata, "Aspekte politike e juridike të Konferencës së Parë të Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovën e Rrafshin e Dukagjinit", *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë-Prishtinë , 1998), 20.

40 Lefter Nasi & Ana Lalaj, ' Qëndrimi i udhëheqjes së PKJ-së dhe PKSH-së ndaj vendimeve të Konferencës së Bujanit", *Konferenca e Bujanit (përmbledhje studimesh)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë-Prishtinë , 1998), 44-48.

Arkivi Qendror Shqiptare(më tej: *AQSH*), Fondi (F). 266, Ministria e Tokave te Lirume, f.1-25; Kuadri i Personelit të Nënprefekturave: Dragash, Rahovec, Suharekë, Gjakovë, Istog, Drenicë, Plavë, Cucinjë, Rozhajë, Gjilan, Ferizoviq, Tetovë, Gostivar, Kërçovë, Strugë, Rekë, Carisver (Prespë e madhe).

AQSH, F. 266, Ministria e Tokave të Lirume, V. 1943, Nr. 32, f. 2: Koncept Mbretinija e Shqiptare Komisarjati i Naltë Civil për Kosovë, Dibër e Strugë. Prizren 29 gen 1943.

Arfi-Bakalli Emine, "Profili i Hajdar Dushit në kontekstin e dhënë historic", *Hajdar (Beg) Dushi jeta dhe veprimtaria patriotike e heroit të popullit*, Tribun shkencore mbajtur në Gjakovë më 20 maj 2011, Prishtinë: Shoqata e veteranëve të Luftës Antifashiste Nacional-Çlirimtare të Kosovës, Shoqata e Intelektualëve "Jakova", 2012, 70.

Bajrami Hakif, *Kosova prej Bujanit deri në Kaçanik*, (Prishtinë 1997), 123.

Bajrami Hakif, *Rëndësia historike e Konferencës së Bujanit (31. 12. 1943 dhe 1-2 janar 1944) në faktorizimin e Kosovës në LANÇ, Fejton* ne Radio Kosova e Lirë, 26/01/2016.

Bourke Joanna, *The Second World War: A people's history*, Oxford University Press, 2001.

Dervishi Kastriot, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005*, (Tiranë: 55, 2006), 450.

Dezhgiu Muharrem, "Kombi shqiptar në planet strategjike të fuqive ndërluftuese gjatë Luftës II Botërore" ,*Studime historike*, 3-4, (2005), 160; Lefter Nasi, "Kosova dhe problemi kombëtar në vitet 1941-1943", *Kosova*, 28, (2006), 213.

Dezhgiu Muharrem, "Përpjekjet e forcave politike shqiptare për bashkëpunim gjatë Luftës së Dytë Botërore", *Studime historike*, 1-2, (2000), 189.

Duka Valentina, *Histori e Shqipërisë 1912-2000*, (Tiranë: Kristalina-KH, 2007), 213.

Gexha Qamil, "Demonstrat antifashiste në Gjakovë gjatë Lëvizjes Nacionalçlirimtare (1941-1943)", *Kosova*, Nr.2, (1973) 123.

Gjeçovi Xhelal, "Çështja Kombëtare Shqiptare në vitet e Luftës së Dytë Botërore" , *Studime historike*, 3-4, (2005), 147.

Hadri Ali, *Gjakova në LNÇ*, (Prishtinë: Bashkësia e institucioneve shkencore të KSA të Kosovës, 1974), 91-92.

Hadri Ali, *Lëvizja Nacional Çlirimtare në Kosovë 1941-1945*, (Prishtinë: 1971), 190.

Hadri Ali, "Sistemi i pushtimit fashist në Kosovë (1941-1944)", *Kosova*, Nr. 7, (1978), 52.

Historia e Popullit Shqiptar IV, Tiranë: 2008.

Hoxha Vahide, "Aradha partizane "Zejnel Hajdini", *Kosova*, Nr.9-10, (1980/81) 108.

Hudson Kate, *Breaking the South Slav dream: The rise and fall of Yugoslavia*, Cambridge University, 2003.

Karastojanov Stefan, *Kosova (Një analize gjeopolitike)*, (Shkup: Serembe, 2007), 152.

Lalaj Ana, "Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943-2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar", në *Studime historike*, nr. 3-4(2011), viti LXV(XLVVIII), (2012)33.

Murtezai Ekrem, *Fadil Hoxha siç e njoha unë*, (Prishtinë: Shtëpia botuese "Libri shkollor",

2011), 79.

Neuwirth Hubert, *Widerstand und Kollaboration in Albanian 1939-1944* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008).

Palnikaj Mark, *Konferenca e Bujanit 31 dhjetor 1943-2 janar 1944*, (Tiranë: Grand Prind, 2006), f. 5.

Pllana Emin, “Vuçiterna me rrethinë në kuadrin e sistemit pushtues fashist 1941-1945”, *Kosova*, Nr. 7, (1978) 297.

Repishti Sami, “Rezoluta e Bujanit- 2 janar 1944 një analizë”, në *Studime historike*, nr. 1-4(1995), viti XLIX(XXXII), (1997) 90.

Reuter Jens, *Die Albaner in Jugoslawien*, Oldenbourg, 1982.

Rexhepi Fehmiu, “Lufta e shqiptarëve për vetëvendosje e bashkim kombëtar gjatë Luftës së Dytë Botërore”, *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore (Përmbledhje studimesh)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë”Ali Hadri”-Prishtinë, Instituti i Historisë-Tiranë, 2014), 136-137.

Rizvanolli Masar, “Sabrije Vokshi-simbol i patriotizmit të gruas shqiptare”, *Kosova*, Nr.33/34, (2010/11)22.

Shatri Muhamet, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*,(Prishtinë: Instituti i Historisë-Prishtinë, 1997), 19.

Schmider Klaus, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941-1944*, Mittler, 2002.

Sulltane Kojqini, “Zhvillimi dhe masivizimi Frontit Antifashist të Grave të Kosovës (1941-1945)”, *Kosova*, Nr. 6, (1977), 116.

Dr. Öğretim Üyesi
Suna ALTANİğdir Üniversitesi
İğdir /Türkiye
suna.altan@igdir.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7388-30-14>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

03/01/2021

Kabul edildi. / Accepted

05/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.852807>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943)

Industrial Axial Exemptions in the Turkish Customs (1929-1943)

Öz

Uluslararası ticari faaliyetlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, ülkeler arası ticareti takip etmek amacıyla gümrük sistemi ortaya çıkmıştır. Her ülke kendine özgü gümrük kanunları çıkartarak ikili ticaretini kontrollü bir şekilde sürdürmüştür. Ülkeler, artan uluslararası ticaretle birlikte gümrük kanunlarında düzenlemeler ve değişiklikler yapmaya başlamışlardır. Gümrük kanunlarında düzenlemeler yapan ülkeler, ihtiyaçları doğrultusunda ithalatta gümrük vergisinden muafiyet sağlama yoluna gitmişlerdir. Uluslararası ticarete yer edinmeye çalışan Türkiye Cumhuriyeti Devleti de, 1923 yılında imzalanmış olan Lozan Antlaşması gereğince, 1929 yılına kadar gümrüklerde herhangi bir uygulama yapma hakkına sahip olamamıştır. Lozan Antlaşması'nda verilen sürenin 1929 yılında son bulmasının ardından çıkartılan Gümrük Tarife Kanunu'yla, Türkiye kendi gümrüklerine dair artık tek yetkili mercii olmuştur. Kanunun yürürlüğe girmesinin ardından ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda dış alımlarda gümrük vergisi muafiyeti uygulaması sağlayan ülkeler arasında Türkiye de yer almıştır. Devlet, muafiyet uygulamasını daha çok sanayi odaklı olarak gerçekleştirme kararı almıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar neticesinde, 1927 yılında çıkartılmış olan Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla sanayinin kalkınması adına ilk adım atılmıştır. 1929 yılı itibariyle sanayi faaliyetlerini artırma çalışmalarında, sanayilerin eksikliklerini tamamlamak adına yurt dışından destek alınması konusu gündeme gelmiştir. Sanayinin gelişmesi için gerekli malzemelerin yurt dışından getirilmesinde gümrük muafiyeti uygulaması uygun görülmüştür. 1929-1945 yılları arasında değişen koşullar ve ihtiyaçlar çerçevesinde gümrük vergisi muafiyetinde değişiklikler yapılmıştır. Bu çalışmada; 1929-1945 yılları arasında, (i) Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki gümrük muafiyeti düzenlemeleri, (ii) kriz ve savaş ortamında sanayi faaliyetlerinin gelişmesi adına yurt dışından getirilen ürünler, (iii) hangi ülkelere destek alındığı ve sanayi ürünleri için uygulanan gümrük muafiyetinden ne derece faydalandığı gibi konular, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı ve Cumhuriyet Arşivi belgeleri ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gümrük, Muafiyet, Sanayi, Ticaret, Kalkınma**ATIF:** ALTAN, Suna, "Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/1 (Mart 2021), s. (130-141)**CITE:** ALTAN, Suna, "Industrial Axial Exemptions in the Turkish Customs (1929-1943)", **Journal of History and Future**, 7/1 (March 2021), pp. (130-141)

Abstract

With the emergence of international commercial activities, a customs system has emerged in order to monitor international trade. Each country maintained its bilateral trade in a controlled manner by enacting its own customs laws. With increasing international trade, countries have begun to make regulations and changes in their customs laws. Countries that make regulations in their customs laws have opted for exemption from customs duty in imports in line with their needs. Trying to find a place in international trade, the Republic of Turkey, too, did not have the right for the implementation of any customs rules until 1929 in accordance with the Treaty of Lausanne, signed in 1923. Following the end of the time allocated in the Treaty of Lausanne in 1929, Turkey became the sole competent authority of their own customs as she issued the Law on Customs Tariff. Following the enactment of the Law, Turkey became one of the the countries that provide the exemption of customs duties on foreign purchases to meet the needs of the country. The state has decided to implement the exemption application with a more industry focus. As a result of the decisions taken at the Izmir Economy Congress, the first step was taken in the name of the development of the industry with the Encouragement of Industry Law enacted in 1927. As of 1929, in efforts to increase industrial activities, the issue of getting support from abroad in order to complete the deficiencies of the industries came to the agenda. The customs exemption application has been deemed appropriate in bringing the necessary materials for the development of the industry from abroad. Changes were made in the customs tax exemption between 1929 and 1945 within the framework of changing conditions and needs. In this work, using the archive documents of the Department of Presidential State Archives and the Republic Archives, it was aimed to study the issues of (i) customs exemption arrangements during the Republican era in Turkey, (ii) products brought from abroad for the development of industrial activities in crisis and war environment, (iii) from which countries support was received, and the extent to which the customs exemption for industrial products has been utilized between the years 1929-1945.

Keywords: Customs, Exemption, Industry, Trade, Development

Giriş

Gümrük, genel tanım itibarıyla “*ticaret mallarının devletlerarası, bazen de devlet içi sınırlardan geçişte alınan vergi*” olarak tanımlanmıştır.¹ Gümrükler, uluslararası ticaret faaliyetlerinin ortaya çıkması ile birlikte ülkeler arası ticaret ilişkilerini etkileyen bir sistemdir. Bir ülkede ticaret sistemini takip etmek için bir gümrük rejimi kurulmalıdır. Bu rejimle birlikte hangi tedbirlerle hangi faaliyetlerin himaye edileceği ve bu rejimle gümrüklerde uygulanacak resim tutarları da belirlenir.²

Tarih boyunca çeşitli ülkelerin eşzamanlı bir şekilde benzer uygulamaları hayata geçirdiği görülmektedir. Gümrüklerle ilgili çalışmalar ve uygulanan politikalar ikili ilişkilerde önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Dünya ticaretindeki önemi sebebiyle gümrüklerle ilgili çeşitli uluslararası

1 Mübahat S. Kütükoğlu, “Gümrük” İslam Ansiklopedisi Cilt.14, İstanbul 1996, s.260 Ss.260-68

2 Targan Hacim Çarıklı, İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret, Tanin Matbaası, İstanbul 1947, s.77

toplantılar yapılmaya başlanmıştır. Ülkeler, hem kendi içlerinde hem de dış ülkenin gümrükleriyle ilgili çalışmaları sistemli bir şekilde yürütmeye başlamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin öncülü olan Osmanlı Devleti'nde de gelişen ticaret ağına binaen gümrük uygulamalarına yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Gümrük uygulamalarında ihtiyaca göre hareket edilmiştir. Osmanlı Devleti gümrüklerinde bazı malların vergisi fazla olurken, bazı mallarda ise resimden muaf tutulma yoluna gidilmiştir. Osmanlı Devleti, 18. yüzyıl sonlarından itibaren özellikle sanayi faaliyetlerini geliştirmek amacıyla sanayi için gerekli ürün ve malzemenin ülkeye girişinde gümrük resminden muafiyet uygulaması yapmıştır.³ Osmanlı Devleti'nin gümrüklerle ilgili yapmış olduğu çalışmalar ve uyguladığı politikalar, devletin varlığının sona ermesiyle birlikte geçerliliğini yitirmiştir. İstiklal mücadelesini başarıyla yönetmiş ve zaferle sonuçlandırmış olan Ankara Hükümeti, bu askeri zaferini Lozan Antlaşması'yla tescillendirmiştir.⁴ Lozan Antlaşması'nda dış ticaretin temel konusu olan gümrüklerin durumu da görüşülmüştür. 1923 yılında imzalanmış olan Lozan Antlaşması'nda gümrüklerle ilgili istisnai bir karar alınmıştır. Lozan Antlaşması'nda kabul edilen maddeye göre; "gümrük vergileri 1916 yılındaki tarife değeriyle yürütülecektir. 5 yıl boyunca 1916 yılındaki tarifeler geçerli olacaktır" kararı alınmıştır.⁵ Böylece 1923-1929 yılları arasında Türkiye'nin izleyeceği gümrük politikası Lozan'da belirlenmiştir. Türkiye'nin gümrük politikasında, 1929'a kadar kendi başına karar vermesi söz konusu olmamıştır.⁶

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, uygulamanın son bulacağı 1929 yılı öncesinde, 1925 yılında bir komisyon oluşturarak yeni sistem için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Komisyonun yapmış olduğu çalışmalar neticesinde spesifik sistemi esas alan ve dış etkilerden arınmış olan ilk gümrük tarife kanunu hazırlanarak Büyük Millet Meclis'ine sunulmuştur. Gümrük Tarife-İ Umumiyesi'ne dair kanun tasarısı mecliste görüşülmeye başlanmıştır.⁷ Görüşmeler neticesinde 1 Temmuz 1929 tarihinde "Gümrük Tarife Kanunu" kabul edilmiştir. Kanunla birlikte gümrüklerdeki tüm yetki, denetim ve tarifelerdeki tek yetkili Türkiye Cumhuriyeti Devleti olmuştur. Gümrük tarife kanununun 5. maddesi uygulamadaki muafiyetlerle ilgilidir. 5. maddeye göre; "kapsama alınmış olan ve belirlenen eşyalar şeraitine tevaful ettiği halde gümrük resminden muaf tutulacaktır." Bu maddenin 19 adet fıkrası bulunmaktadır. Bu fıkralar içinde özellikle 17. fıkra bu çalışma kapsamı için önemli bir yer tutmaktadır. 17. fıkraya göre; "İcra Vekilleri heyetinin müsaadesiyle büyük inşaat ve tesisatta muvakkat olarak istimal ve sonrasında iade edilecek olan fenni vasıtlar ve bunların teferruatı" gümrük resminden muaf sayılacaktır.⁸ Dolayısıyla bu madde, büyük tesislerde geçici kullanımlardan sonra iade edilecek teknik aletlerin muafiyetini kapsamaktaydı. Türkiye'yi kısıtlayıcı uygulamanın sonlanacağı ve Türkiye'nin gümrüklerinde söz sahibi olacağı 1929 yılında, bu defa da dünya ekonomik buhranı meydana gelmiştir. Türkiye için dönem itibarıyla ticarete ve gümrük yönetiminde zor bir dönem başlamıştır. 1929 kriziyle birlikte her ülke kendi milli gelirini ve çalışma düzenini korumak için yüksek kota ve gümrük tarifelerini artırma yoluna gitmiştir.⁹

3 Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.m., s.267

4 Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.141

5 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.190

6 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Yurt Yayınları.3, Ankara 1982, s.101-103

7 BCA, 30.18.1.2.1.13.30, 23.01.1929

8 TC. Resmi Gazete, 1 Temmuz 1929, Sayı.1230, Kanun No.1499, s.7754-55; Vamık Toprak, *Gümrük Politikası*, Sevinç Matbaası, Ankara 1965, s.169-170

9 Ramazan Kurtoğlu, *Türkiye Ekonomisi (1823-2010)*, Destek Yayınları, İstanbul 2019, s.285; Gümrük

Şüphesiz Türkiye de bu süreci zorlanarak karşılamış ve bu zorluklar zaman zaman tezahür etmiştir. Böylece hem milli ekonomi hem de bu çalışmanın konusunu teşkil eden gümrük muafiyetleri hususunda çeşitli önlemler alma yoluna gidilmiştir.

1. Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Gümrük Muafiyeti Düzenlemeleri

Gümrük tarife kanunda kabul edilen gümrük muafiyeti konusunun çıkış noktası İzmir İktisat Kongresi'dir. 1923'ün Şubat ayında gerçekleştirilen kongrede Misak-ı İktisadiye kararları alınmıştır. Bu kararlar alınırken sanayi ve işçi grubunun istekleri arasında en dikkat çeken ise "gümrüklerde himaye usulünün kabul edilmesi, buna karşın sanayi için gerekli olan yatırım mallarının gümrüklerden muafiyeti" maddesi yer almıştır.¹⁰ Ayrıca İzmir İktisat Kongresi kararları içerisinde "sanayi için lazım olan makine ve makine aksamının gümrük resminden muaf tutulması" kararlaştırılmıştır.¹¹ Kongre kararlarında sanayi ve işçi grubunun istekleri doğrultusunda öngörülen Teşvik-i Sanayi Kanunu, 28 Mayıs 1927'de çıkartılmıştır. Bu kanunla birlikte ülkede sanayileşmenin gelişmesi ve ilerlemesinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu gelişme sağlanırken, "sanayi teşebbüslerinin kurulması ve geliştirilmesi için gerekli inşaat malzemesi üretimi için gerekli hammadde, alet, yedek parça, teşebbüslere ait taşıma, yükleme, boşaltma, enerji üretimi ve nakil tesisleri için gerekli malzeme yurt içinde sağlanamıyorsa, ithalinde gümrük ve duhuliyeye vergilerden muaf" maddesi kanunda yer almıştır.¹² Teşviki Sanayi Kanunu'ndan kısa sürede sanayi için gerekli olan ithal malları için faydalanmalar başlamıştır.¹³

1929 yılında çıkarılan gümrük tarife kanununa, gelişen ihtiyaçlar doğrultusunda eklemeler yapılmıştır. Bir başka deyişle zaman geçtikçe devletler arası ikili ticaret anlaşmaları ve sözleşmeler çerçevesinde gümrükler konusunda düzenlemeler devam etmiştir. Bu çerçevede ilk düzenlemelerden biri 1930 yılında yapılmıştır. İhtiyaç dahilinde ithal edilecek bazı ürünlerin muafiyeti, ürünün ithal edilen ülkeye iade edilmesi koşuluna bağlanmıştır. Dolayısıyla ürünlerin tamamen ülkede kalmasına müsaade edilmemesine karar verilmiştir.¹⁴ Gümrük tarifeleri konusunda da sonraki yıllarda çalışmalar devam etmiştir. Ülke için ihtiyaçların göz önüne alınmasının yanı sıra, uluslararası alandaki gelişmeler de takip edilmiştir. Ticaret yapılan ülkelerin de aralarında olduğu ve toplamda 58 ülkenin katılımıyla Brüksel'de "Union Internationale pour la Pobligation des Tarifs Douaniers" adlı toplantıda Türkiye Cumhuriyeti hükümeti de yerini almıştır.¹⁵ Toplantıya katılımın ardından yapılan çalışmalar neticesinde 31 Mayıs 1933 yılında gümrükler konusunda yeni bir kanun çıkartılmıştır. Kanunla birlikte gümrük tarifelerinde değişiklik söz konusu olmuş olsa da, muafiyetler konusu sabit kalmıştır.¹⁶

1936 yılında Almanya ve İtalya arasında mihver kurulmasının ardından, 1938'de Almanya, Avusturya'yı işgal ederek kendi topraklarına katmıştır. 1939 Nisan ayında İtalya'nın Arnavutluk'u,

Müşavirleri Derneği, GATT Dosyası, Gümrük Dergisi Cilt.13, 1995, s.55 Ss.55-61

10 Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitapevi, İstanbul 2003, s.160; Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, AÜSBF Yayınları.262, Ankara 1971, s.426

11 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.48

12 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2015, s.267-68

13 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitapevi, Ankara 2006, s.263

14 Hasan Saka, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Maarif Matbaası, Ankara 1945, s.210-11

15 BCA, 30.18.1.2.8.1.9, 01.01.1930

16 TC. Resmi Gazete, 31 Mayıs 1933, Sayı.2415 Kanun No.2256

Almanya'nın ise Polonya'yı işgal etmesiyle birlikte İngiltere ve Fransa Almanya'ya savaş ilan ederek II. Dünya Savaşının başlamasına sebep olmuştur.¹⁷ Bu savaşla birlikte dünya siyaset ve ekonomisi alt üst olmuştur. Gümrük resminden muafiyet konusunda ilk değişiklik, II. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu sorunlar çerçevesinde yapılmıştır. 1940 yılında Büyük Millet Meclisi gümrük tarife kanununun bazı maddelerini değiştirme kararı almıştır. Bu karar neticesinde mecliste yapılan görüşmelerde gümrük muafiyetine tabi olan maddelere eklemeler yapılmıştır. Böylece devletin ihtiyacı için yurt dışından getirilecek maddeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.¹⁸ Savaşın getirmiş olduğu zorlu koşullara ayak uydurma çabası gereğince hükümet, muafiyete tabi eşya listesini 1941 yılında yeniden belirlemiştir. Yeni liste, Büyük Millet Meclisi'nde görüşülerek kabul edilmiştir.¹⁹

2. Sanayi Odaklı Gümrük Muafiyeti

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan 1929 gümrük tarife kanunu ile sanayi çalışmalarına destek olacak olan gümrük muafiyetlerinin kanunen tanımlanması yapılmıştır. Ülkedeki sanayileşme çalışmalarının hızlanması ve desteklenmesi adına atılan bu adım neticesinde yurt dışından getirilecek olan malzemelerden gümrük muafiyeti sağlanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda ilk olarak; Samsun elektrik şirketi, şehir sanayisindeki elektrik kullanımının artmasından dolayı elektrik sağlamada yetersiz kalmıştır. Elektrik ihtiyacının tamamını karşılamak adına elektrik tesisatını onararak, sanayinin ihtiyacı olan elektriğin sağlanması istenmiştir. Bu çalışma için yeterli malzemenin ülke içinde olmamasından dolayı, ihtiyaç olunan malzemenin Avrupa'dan temin edilmesi yoluna gidilmiştir. Ancak gümrük vergisinin fazla olmasından ötürü gelecek olan malzeme için Vekâletten muafiyet uygulaması istenilmiştir. Nafia Vekâleti alınacak olan malzemelerin listesinin görülmesinin ardından gelecek olan malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulmasına onay vermiştir.²⁰ Aynı durumda bulunan bir diğer şehir ise Ankara'dır. Ankara'daki santralin tevsii için Avrupa'dan getirilip kullanıldıktan sonra iade edilecek olan malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulması isteği olumlu karşılanmıştır.²¹ Benzer durum İstanbul elektrik şirketi için de geçerli olmuştur. İstanbul elektrik şirketi elektrik tesisatının güçlendirilmesi için Berlin'den malzemeler satın almıştır. Bu malzemelerin 250.000 bin liralık kısmı gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.²² Zonguldak Kozlu'da bulunan sanayi için elektrik santralının genişletilmesi için kullanılmak üzere ve iade edilmek şartıyla Almanya'dan montaj aletlerinin getirilmesinde gümrük vergisinden muafiyet sağlanmıştır.²³

1932 yılı itibariyle Türkiye sanayileşme adımlarını daha hızlı atmaya başlamıştır. Ülke içinde sanayiler için temin edilemeyen ürünler için yurt dışı desteği sağlanmasına devam edilmiştir. Yurt dışından ithal edilecek sanayi malzemeleri konusunda bakanlık, 1929 gümrük tarife kanununun 5. maddesinin 17. fıkrasına istinaden gümrük vergisi konusunda kolaylık sağlanmasını talep etmiştir.

17 J.M.Roberts,(Çev.Fehti Aytuna) *Avrupa Tarihi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2010, s.656; Alex Weisiger "World War II: German Expansion And Allied Response" *Logics Of War*, Cornell University Press, 2013, s.105-107, ss.104-150

18 Akşam, 17 Mayıs 1940, s.2

19 BCA, 30.10.0.0.212.439.11, 04.12.1941

20 BCA, 230.0.0.0.143.24.17, 03.03.1929

21 BCA, 30.18.1.2.15.17.16, 23.11.1930

22 BCA, 30.18.1.2.31.69.2, 03.11.1932

23 BCA, 30.18.1.2.64.34.7,29.04.1936

Sanayi maddelerinin üzerinde yoğunlaşan bu talebe hükümet tarafından olumlu cevap verilmiştir.²⁴ Eskişehir’de yapımına başlanmış olan şeker fabrikasının kurulumundaki makinaların montajında kullanılacak olan 18622 kilo ağırlığında olan alet ve malzemenin getirilerek gümrük vergisinden muaf tutulması sağlanmıştır.²⁵ Aynı muafiyet durumundan yararlanmak isteyen bir diğer fabrika da Uşak’ta bulunan şeker fabrikası olmuştur. Fabrikanın rafine tesisatının montajında kullanılacak olan 4361,17 kilo alet ve edevat, kullanıldıktan sonra iade edilmesi şartıyla gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.²⁶ Yine Uşak’ta Sümerbank’a ait olan şeker fabrikasının tesisatı için Çekoslovakya’dan getirilen 14170,18 ve 16639.90 kilo ağırlığındaki montaj aletlerin kullanıldıktan sonra iade edilmesi şartıyla muafiyetten yararlanmasına müsaade edilmiştir.²⁷

Sanayi alanındaki muafiyetler yalnızca şeker fabrikaları ile sınırlı kalmamıştır. Yurt dışından getirilen malzemelerle kurulumu ve gelişimi sağlanmaya çalışılan bir diğer sanayi kolu, pamuklu dokuma fabrikalarıdır. 1933 yılından başlayarak 1939 yılına kadar belirli aralıklarla ihtiyaç dâhilinde bu fabrikalar için yurt dışından malzeme desteği sağlanmıştır. Bu desteğin de gümrük vergisinden muaf tutulması sağlanmıştır. Bu fabrikalar ve muaf tutulan ürünlere bakıldığında, ilk sırada Adana milli mensucat fabrikası gelmektedir. Fabrika için lazım olan iplikleri rutubetlendirme tertibatı ve makinesinin yurda getirilmesi ve 12.666 mark kıymetindeki vergilendirmeden muaf tutulmuştur.²⁸ Yine benzer ihtiyaçlar doğrultusunda Sümerbank tarafından Nazilli’de kurulan pamuklu dokuma ve basma fabrikası için Rusya’dan getirilecek olan alet ve edevatın da gümrük muafiyetinden yararlanması sağlanmıştır.²⁹

Fabrikalar için öngörülen muafiyetler sadece aletler için uygulanmamıştır. Pamuklu dokuma fabrikaları için ihtiyaç olunan pamuk iplikleri içinde muafiyet uygulanmıştır. 1936-1939 yılları arasında fabrikalar için yurt dışından getirilen 67.000 kilo pamuk ipliği, yurda sokulup fabrikalarda işletilmesi için gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.³⁰ Gümrük muafiyetinden yararlanarak yurt dışından ürün ve alet getirilen diğer fabrikalar ise, onbeşlik obüslerin terkip işlerinde kullanılmak üzere getirilen vinçler ve Atatürk Orman Çiftliği’nde bulunan buz-bira fabrikasının tesisatında kullanılmak üzere Almanya’dan getirilecek olan montaj aletlerin iade edilmek şartıyla gümrük muafiyetinden yararlanmasına izin verilmiştir.³¹ Ayrıca İstanbul’da kontrplak fabrikası montajında kullanılmak için dışarıdan getirilecek olan aletlerin iade edilmesi şartıyla gümrük vergisinden muaf tutulmasına karar verilmiştir.³²

Sanayi ihtiyaçları doğrultusunda gümrük muafiyeti savunma sanayisi için de uygulanmıştır. Savunma sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda yurt dışından bazı ürünlerin temin edilmesi konusu gündeme gelmiştir. Gümrük muafiyetinin, askeri fabrikaların ihtiyaçları için de uygulanması ön görülmüştür. İlk olarak askeri fabrikaların ihtiyacı olan silah ve cephanenin 1930 yılındaki

24 BCA, 30.18.1.2.30.56.10, 20.07.1932

25 BCA, 30.18.1.2.34.16.13, 16.03.1933

26 BCA, 30.18.1.2.38.55.18, 05.08.1933

27 BCA, 30.18.1.2.45.39.6, 02.06.1934

28 BCA, 30.18.1.2.39.63.1, 16.09.1933

29 BCA, 30.18.1.2.60.91.6, 29.11.1935

30 BCA, 30.18.1.2.65.42.17, 25.05.1936; BCA, 30.18.1.2.87.71.18, 22.07.1939

31 BCA, 30.18.1.2.45.39.10, 05.06.1934

32 BCA, 30.18.1.2.73.25.16, 31.03.1937

teminatında muafiyet uygulanmıştır.³³ Daha sonra fabrikalar için elzem olan temel maddelerin yurt dışından getirilmesine tekrar onay verilmiştir. Ancak bu defa muafiyette liste ve miktar belirlenmiştir. Daha önce istenilen liste ve ürünlerin 50 bin lirayı geçmemesi istenmiştir.³⁴ Yine aynı durumda askeri fabrikalara bağlı olan trotil fabrikasına dışarıdan getirilecek olan trotil imalatının malzemesinde 1 milyon lirayı geçmemesi şartıyla muafiyete tabi tutulmuştur.³⁵ Askeri fabrikaların inşaatında ve tesisatında kullanılıp iade edilmek kaydıyla yurt dışından getirilen ürünlerde gümrük vergisinden muaf edilmiştir.³⁶

Sanayi faaliyetlerinin artmasıyla birlikte sanayilere ham madde ve ürünlerinin pazarlara taşınması konusu gündeme gelmiştir. Gerek ülke içine gerekse ülke dışına taşınması sorununun çözülebilmesi için de ülke içerisindeki ulaşım ağının gerekliliği ve zorunluluğu ortaya çıkmıştır.³⁷ Bu konudaki çalışmalarına hız veren hükümet sanayi bölgelerinde ulaşım ağını geliştirme çalışmalarına vakit kaybetmeden başlamıştır. Ancak ulaşım ağını geliştirme çalışmalarında ülke içinde yeterli ekipmana sahip olunamamasından dolayı yurt dışından destek sağlanması yoluna gidilmiştir. Yurt dışından destek sağlanması konusunda da gümrük vergisi engeli ortaya çıkmıştır. Bu durumda hükümet gelecek olan ürünler için vergilendirme konusunda gümrük tarife Kanunu'nun 5. maddesinin 17. fıkrası gereğince muafiyet sağlama yoluna gitmiştir.³⁸

İlk olarak devlet demiryolları ve köprülerine ait montajlar için gerekli olan aletlerin yurt dışından getirilmesinde gümrük vergisinden muaf tutulması sağlanmıştır.³⁹ Böylece Devlet Demiryolları için ilk muafiyet gerçekleştirilmiştir. Demir yollarında kullanılacak ahşap traverslerin ve enjeksiyon tesisatı için belirlenmiş olan listedeki aletlerin gümrük vergisi muafiyetine tabi olması talep edilmiştir.⁴⁰ Bu talebe listedeki aletlerin kullanıldıktan sonra iade edilmek koşuluyla muafiyetine olumlu cevap verilmiştir.⁴¹ Gümrük muafiyeti çerçevesinde ilk olarak, Almanya'dan humboldt fabrikasından ısmarlanan demiryolu köprülerinin montajı için getirilecek olan aletler de, iade edilmek koşuluyla muafiyet kapsamına alınmıştır.⁴²

Demiryolu ağının genişletilmesi için yapılan çalışmalar yalnızca demir köprü ile sınırlı kalmamıştır. Demiryolu ulaşımının etkin bir şekilde kullanılması için lokomotif ihtiyacı da gündeme gelmiştir. Yurtdışından demiryolu ulaşımı için destek sağlayacağı öngörüldüğünde gümrük muafiyetinin uygulamaya konulacağı bildirilmiştir. İlk olarak İngiltere'den sipariş edilen 58 ağır lokomotif ve 300 çift Cevher vagonu ile lokomotif ve vagonların işlemesine yardımcı olacak yedek parçaların gümrük vergisinden muaf tutulması sağlanmıştır.⁴³ Daha sonra ihtiyaca binaen yine İngiltere'den The United Kingdom Commercial Corporation of Plantation House

33 BCA, 30.10.0.0.51.336.8, 07.02.1929

34 BCA, 30.18.1.2.39.70.9, 09.10.1933; BCA, 30.18.1.2.41.82.20, 15.11.1933

35 BCA, 30.18.1.2.54.33.11, 04.03.1935

36 Akşam 18 Mayıs 1940, s.5

37 İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.52; Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Dönemi Ekonomi*, Bilgi Yayınları, Ankara 1987, s.21-22

38 TC. Resmi Gazete, 1 Temmuz 1929, Sayı. 1230, Kânun No.1499, s.7754-55

39 BCA, 30.18.1.2.8.10.19, 26.02.1930

40 BCA, 30.18.1.2.11.31.6, 14.05.1930

41 BCA, 30.18.1.2.31.5, 14.05.1930

42 BCA, 30.18.1.2.17.1.12, 07.01.1931

43 BCA, 30.18.1.2.96.83.13, 30.09.1941

firmasından ısmarlanmış, 22 lokomotif ile 650 yük vagonu ve yedeklerinin gümrük vergisinden muafiyeti sağlanmıştır.⁴⁴ Demiryolu ulaşım ağındaki vagon ve lokomotif ihtiyacını İngiltere'den sağlamıştır.

Ulaşım ağının yapılması ve genişletilmesi konusunda atılan bir başka adım da, demiryollarının bulunduğu bağlantı yollarında bulunan köprülerin yapımı ve onarımı olmuştur. Bu konuda yurtdışından teknik ekip ve ekipman desteği sağlanarak yol alınmaya çalışılmıştır. Çalışmaların daha hızlı ilerlemesi adına gelen ürünlere gümrük muafiyeti uygulanmıştır. İlk olarak Pakdemir **köprüsü** yapımı için gerekli olan malzemelerin işlem bittikten sonra iade edilmesi şartıyla gümrük muafiyetinden yararlanması sağlanmıştır.⁴⁵ Pakdemir köprüsünün inşaatı için gerekli olan malzemelerin bir kısmı da Almanya'dan sipariş edilmiştir. Getirilen ürünler aynı muafiyetten yararlanmıştır.⁴⁶ Nafia Vekâleti, bazı köprülerin montajı için Almanya'dan destek almak istemiştir. Bu istek ve işbirliği doğrultusunda ilk olarak köprülerin montajında kullanılmak üzere "olimposx vaporile" Derince'ye sevk edilmiştir. Burada kullanılacak olan aletler iade edilmek koşuluyla gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Ardından yine Almanya'dan Samsun-Sivas hattında kullanılacak demir köprülerin montajı için kullanılacak olan aletlerin, yine iade koşuluyla kullanılmasına ve gümrük vergisinden muaf tutulmasına onay verilmiştir.⁴⁷ Yapılan çalışmalar neticesinde ortaya çıkan demir köprü ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Kayseri- Sivas ve Samsun-Sivas hatlarında kurulacak olan yeni demir köprüler ile Sivas-Erzurum ve Malatya birleşme hatlarındaki demir köprüler ve montajların da kullanılacak olan aletlerin yurt dışından temininde iade edilmek şartıyla gümrük vergisinden muaf tutulması sağlanmıştır.⁴⁸

Ulaşımındaki eksiklikler yalnızca demiryolu konusunda görülmemiştir. Karayolu ulaşımında da çalışmalar yapılması gerekmektedir. Devlet kendi imkânları neticesinde yollarda çalışmalar yürütmüştür. Fakat bazı yollardaki çalışmalar için gerekli olan aletlerin yine yurt dışından temin etme yoluna gidilmesi kararı alınmıştır. İlk olarak İngilizlerden ekipleriyle birlikte gelmeleri istenilmiştir. İngilizler ekipmanlarıyla **gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardır**.⁴⁹ Gelen İngiliz ekipleri yol çalışmalarına katkı sunmaya başlamışlardır. İngilizler, çalışmalarına devam ederken Ulukışla-Mersin-Silifke-Karaman ve Mardin-Nusaybin yolları için Braithwaite şirketi ile anlaşma yapılmıştır. Şirket tarafından yurt dışından getirilecek olan her türlü alet, makine, malzeme nakliye için gerekli vasıtaların hepsinin gümrük vergisinden muaf tutulması kararı alınmıştır.⁵⁰ Acele olarak inşasına başlanması gereken Nusaybin-Diyarbakır, İskenderun-Tarsus, Antalya-Burdur, Çerkez-İzmit, Afyon-Eskişehir-Bursa-Yalova-İzmit, Bursa-Balık-Bandırma-Erdek, Akçakoyunlu-Gaziatep- Kahramanmaraş yollarının yapımı için İngiltere'den ve ABD'den gelecek olan malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁵¹

44 BCA, 30.18.1.2.97.125.2, 04.03.1942

45 BCA, 30.18.1.2.16.83.9, 22.02.1930

46 BCA, 30.18.1.2.15.75.9, 17.11.1930

47 BCA, 30.18.1.2.19.22.10, 01.04.1931; BCA, 30.18.1.2.20.31.5, 18.05.1931

48 BCA, 30.18.1.2.22.54.12, 27.07.1931; BCA, 30.18.1.2.48.61.1, 08.09.1934

49 BCA, 30.18.1.2.97.126.3, 11.03.1942

50 BCA, 30.18.1.2.99.70.3, 04.08.1942

51 BCA, 30.18.1.2.102.42.8, 12.06.1943

II. Dünya Savaşı öncesinde Almanya ile yürütülen ikili iyi ilişkiler, alım-satım ve iki ülkenin bir birine destek olmasına öncülük etmiştir.⁵² Ulaşım konusundaki eksikliklerimizde yardım aldığımız devlet olarak yerini almıştır. Almanya ile ticari ve dostluk ilişkilerimiz 1940-41 yılları itibariyle önemli ölçüde azalmıştır, 1943 yılı itibariyle de tamamen kesilmiştir.⁵³ Savaş koşullarında, hangi ülkelerle ticaretin yapılacağını, ticaret anlaşmaları belirlemektedir. Savaş dönemi boyunca Almanya'nın siyasi tutumu Türkiye'nin dış ticaret rotasını yeniden oluşturmasına neden olmuştur. İngiltere ve Fransa ile yapılan ticaret anlaşmaları da bu seyrin yönünü açıkça ortaya koymuştur. 1941 yıl itibariyle Almanya'dan Türkiye'ye mallar gelmemeye başlamıştır. Bu durumun sonucu olarak da, Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya yönelmiş ve bu iki devlet arasında İngiltere daha etkin olarak ön plana çıkmıştır.⁵⁴ Savaş döneminde İngiltere'ye daha yakın bir siyasi manevra içinde olmamızdan dolayı ticari ilişkilerimiz de fazla olmuştur. Bu yüzden ihtiyacımız olan ürünler İngiltere'den karşılanmıştır⁵⁵

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ekonomik kalkınma faaliyetleri arasında sanayileşmeyi ilk sıraya yerleştirmiştir. Ülkedeki sanayileşme çalışmalarının hızlanması ve desteklenmesi adına, yurt dışından getirilecek olan malzemelerden gümrük muafiyeti sağlama yoluna gidilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan 1929 gümrük tarife kanunu ile sanayi çalışmalarına destek olacak olan gümrük muafiyetlerinin kanunen tanımlanması yapılmıştır. Gümrükler konusunda uluslararası toplantılara katılım sağlanarak, alınan kararlar neticesinde gümrük kanunda değişiklikler yapılmıştır. Gümrük vergisi muafiyeti konusunda önemli değişiklik, II. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu ekonomik ve siyasi sorunlar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Devletin ihtiyacı için, yurt dışından getirilecek maddeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Savaşın getirmiş olduğu zorlu koşullara ayak uydurma **çabası gereğince hükümet, muafiyete tabi eşya listesini yeniden belirlemiştir.** Gümrük muafiyetlerinde dikkat çeken bir husus da muafiyetlerine izin verilen ürünlerin, aletlerin ve ekipmanların kullanıldıktan sonra iade edilmesi koşuluna bağlanmış olmasıdır.

Sanayiye geliştirme açısından yurt dışından alınan destek, dönem koşullarına göre farklılıklar göstermiştir. II. Dünya Savaşı öncesinde Almanya ile yürütülen ikili iyi ilişkiler alım-satım ve iki ülkenin bir birini destekleme hususunda kendini göstermiştir. Ulaşım konusundaki eksikliklerimizde yardım aldığımız devlet olarak yerini almıştır. Almanya ile ticari ve dostluk ilişkilerimiz 1940-41 yılları itibariyle önemli ölçüde azalmış, 1943 yılı itibariyle de tamamen kesilmiştir. Savaş dönemi boyunca Almanya'nın siyasi tutumu Türkiye'nin dış ticaret rotasını yeniden oluşturmasına neden olmuştur. İngiltere ve Fransa ile yapılan ticaret anlaşmaları da bu seyrin yönünü açıkça ortaya koymuştur. Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya yönelmiş ve bu iki devlet arasında İngiltere

52 Cemil Koçak, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.239-240

53 Pommery Louis, *Yeni Zamanlarda İktisat Tarihi 1890-1939*, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, Ankara 1956, s.45

54 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.200; İlhan Tekeli- Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si* Cilt.2, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.222-23; Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye*, Türkiye İş Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.49

55 Hayrettin Çetinkol, *Türk Ticaret Rehberi ve Adres Kitabı 1944-1945*, Osman Bey Matbaası İstanbul, s.241; Morris Singer, *The Economic Advance Of Turkey 1938-1960*, Turkish Economic Society Yayını, Ankara 1977, s.15.

daha etkin olarak ön plana çıkmıştır. Savaş döneminde İngiltere'ye daha yakın bir siyasi manevra içinde olmamızdan dolayı ticari ilişkilerimizde fazla olmuştur. Bu yüzden ihtiyacımız olan ürünler İngiltere'den karşılanmıştır. Özellikle 1942-45 yılları arasında sanayi faaliyetlerini geliştirmek için ön görülen ulaşım ihtiyaçlarını giderme konusunda İngiltere'den ekipman desteği sağlanmıştır.

Sanayi faaliyetlerinin gelişmesi için sanayi eksikliklerinin yurt dışından getirilen ürünlerle sağlanmasında uygulanan gümrük vergisi muafiyeti, aslında tam anlamıyla devletçiliği yansıtıyordu. Ayrıca 1929-1945 yılları arasında uygulanan vergi muafiyeti devletin içinde bulunduğu koşulları da yansıtmaktadır. Dünya ekonomik krizi ve II. Dünya Savaşı arasında, sanayisini geliştirme ve kalkındırma çalışmalarını yürütmek adına yoğun çaba sarf edilmiştir. Kendi kendine yeten ülke konumunda olmamasından dolayı da yurt dışından destek sağlama yoluna gidilmiştir. Yurt dışından destek konusunda da, yine maalesef kendi tarafından ödün vererek gümrük muafiyeti uygulamıştır. Uygulanan muafiyetlerle sanayi geliştirmenin yanında sanayi için gerekli olan ulaşım ağının da geliştirilmesi sağlanmıştır.

Kaynaklar

Resmi Yayınlar

TC. Resmi Gazete, 1 Temmuz 1929, Sayı. 1230, Kânun No.1499

TC. Resmi Gazete, 31 Mayıs 1933, Sayı.2415 Kanun No.2256

TC. Resmi Gazete, 1 Temmuz 1929, Sayı.1230, Kanun No.1499

Sürelî Yayınlar

Akşam

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 230.0.0.0.143.24.17, 03.03.1929

BCA, 30.10.0.0.212.439.11, 04.12.1941

BCA, 30.10.0.0.51.336.8, 07.02.1929

BCA, 30.18.1.2.1.13.30, 23.01.1929

BCA, 30.18.1.2.102.42.8, 12.06.1943

BCA, 30.18.1.2.11.31.6, 14.05.1930

BCA, 30.18.1.2.15.17.16, 23.11.1930

BCA, 30.18.1.2.15.75.9, 17.11.1930

BCA, 30.18.1.2.16.83.9, 22.02.1930

BCA, 30.18.1.2.17.1.12, 07.01.1931

BCA, 30.18.1.2.19.22.10, 01.04.1931

BCA, 30.18.1.2.20.31.5, 18.05.1931

BCA, 30.18.1.2.22.54.12, 27.07.1931
BCA, 30.18.1.2.48.61.1, 08.09.1934
BCA, 30.18.1.2.30.56.10, 20.07.1932
BCA, 30.18.1.2.31.5, 14.05.1930
BCA, 30.18.1.2.31.69.2, 03.11.1932
BCA, 30.18.1.2.34.16.13, 16.03.1933
BCA, 30.18.1.2.38.55.18, 05.08.1933
BCA, 30.18.1.2.39.63.1, 16.09.1933
BCA, 30.18.1.2.39.70.9, 09.10.1933
BCA, 30.18.1.2.41.82.20, 15.11.1933
BCA, 30.18.1.2.45.39.10, 05.06.1934
BCA, 30.18.1.2.45.39.6, 02.06.1934
BCA, 30.18.1.2.54.33.11, 04.03.1935
BCA, 30.18.1.2.60.91.6, 29.11.1935
BCA, 30.18.1.2.64.34.7, 29.04.1936
BCA, 30.18.1.2.65.42.17, 25.05.1936
BCA, 30.18.1.2.87.71.18, 22.07.1939
BCA, 30.18.1.2.73.25.16, 31.03.1937
BCA, 30.18.1.2.8.1.9, 01.01.1930
BCA, 30.18.1.2.8.10.19, 26.02.1930
BCA, 30.18.1.2.96.83.13, 30.09.1941
BCA, 30.18.1.2.97.125.2, 04.03.1942
BCA, 30.18.1.2.97.126.3, 11.03.1942
BCA, 30.18.1.2.99.70.3, 04.08.1942

Kütüphane Malzemeleri

Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2015

Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitapevi, Ankara 2006

Çarıklı, Targan Hacim, *İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret*, Tanin Matbaası, İstanbul 1947

Çavdar, Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitapevi, İstanbul 2003

Çetinkol, Hayrettin, *Türk Ticaret Rehberi ve Adres Kitabı 1944-1945*, Osman Bey Matbaası İstanbul

- Gümrük Müşavirleri Derneği, GATT Dosyası, Gümrük Dergisi Cilt.13, 1995, ss.55-61
- İnan, Afet, İzmir İktisat Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Yurt Yayınları.3, Ankara 1982
- Kili, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014
- Koçak, Cemil, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013
- Kurtoğlu, Ramazan, *Türkiye Ekonomisi (1823-2010)*, Destek Yayınları, İstanbul 2019
- Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Dönemi Ekonomi*, Bilgi Yayınları, Ankara 1987
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Gümrük” İslam Ansiklopedisi Cilt.14, İstanbul 1996, ss.260-68
- Louis, Pommery, *Yeni Zamanlarda İktisat Tarihi 1890-1939*, Ankara Üniv Siyasal Bilgiler Fak Yayınları, Ankara 1956
- Metinsoy, Murat, İkinci Dünya Savaşında Türkiye, Türkiye İş Bakası Kültür Yayınları, İstanbul 2017
- Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*, AÜSBF Yayınları.262, Ankara 1971
- Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bakası Kültür Yayınları, İstanbul 2015
- Roberts,J.M. (Çev.Fehti Aytuna) *Avrupa Tarihi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2010
- Saka, Hasan, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Maarif Matbaası, Ankara 1945
- Singer, Morris, *The Economic Advence Of Turkey 1938-1960*, Turkish Economic Society Yayını, Ankara 1977
- Tekeli, İlhan – İlkin, Selim, İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si Cilt.2, İletişim Yayınları, İstanbul 2016
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015
- Toprak, Vamık, *Gümrük Politikası*, Sevinç Matbaası, Ankara 1965
- Weisiger, Alex, “World War II: German Expansion And Allied Response” *Logics Of War*, Cornell University Press, 2013, ss.104-150
- Yıldırım, İsmail, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001

Dr. Öğretim Üyesi
Bülent ÇELİKORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3882-7877>Sorumlu Yazar
Corresponding AuthorAydın Adnan Menderes Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
EFELER/AYDIN
bcelik@adu.edu.trDoç. Dr.
Mustafa AKKAYAORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4726-062>Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler
Öğretmenliği Bölümü
EFELER/AYDIN
makkaya@adu.edu.trBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 20/02/2021 24/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.883710>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Dönemi'nde İzmir ve Çevresinde Avcılık

Hunting During Ottoman Period in İzmir and its Surroundings

Öz

En eski tarihi dönemlerden itibaren insan toplulukları, diğer canlıları bir besin kaynağı olarak görmüşlerdir. Bu faaliyet beslenmenin en kolay yollarından biriydi Tarım ve evcil hayvan türlerinin gelişiminden önce avcılık insanların en önemli uğraşlarından biri halindedir. Tarihteki sıradan, basit insanların avlanma nedeni beslenmek ve bundan maddi bir kazanç elde etmek olmuşken genellikle yönetici zümre zevk için avlanırdı. Hem Osmanlı Devleti'nde hem de başka ülkelerde, bazı hükümdarlar bu av faaliyetini çok önemser ve devlet işlerinden fırsat buldukça avlanırdı. Osmanlı dönemi İzmir'de; deniz ve karada avlanan hayvan türleri, tespit edilebilen av sahaları, avlanma teknik, araç gereçleri, avlanma etkinliğinin ne amaçla yapıldığı ve özellikle bölgede bulunan yabancıların, sayfiye olarak kullandıkları bölgelerdeki av partileri bildirimizin araştırma konularını oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Türklerde avcılık çok eski devirlerden itibaren görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde yapılan avcılığa da kısaca değinilecektir. İzmir ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine girişi ve kentin ticarî bir liman kenti olarak öne çıkmaya başlamasından itibaren gerek bölgeye çeşitli amaçlarla gelen yabancı gezgin, tüccar ve resmî görevlilerin, gerekse Evliyâ Çelebi gibi Osmanlı gezginlerinin günümüze kadar ulaşan günlük, rapor ve seyahatnâmeleri bildirimizin ana kaynağını oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İzmir, Evliyâ Çelebi, avcılık, levanten.

*Bu çalışma 15 Şubat 2018 tarihinde İzmir'de, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Yaşar Üniversitesi işbirliği ile düzenlenen İzmir Spor Tarihi Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuş olup, bildiri kitabında basılmayarak yeni, faklı bilgi ve belgelerle genişletilerek makale haline getirilmiştir.

ATIF: ÇELİK, Bülent, AKKAYA Mustafa, "Osmanlı Dönemi'nde İzmir ve Çevresinde Avcılık", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (142-154)

CITE: ÇELİK, Bülent, AKKAYA Mustafa, "Hunting During Ottoman Period in İzmir and its Surroundings", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (142-154)

Abstract

Since the earliest historical times, human societies have seen other living things as a source of food. This activity was one of the easiest ways to feed. Before the development of agriculture and domestic animal species, hunting is one of the most important occupations of people. Ordinary, simple humans in history hunted for food and financial gain, whereas the ruling clan usually hunted for pleasure. Both in the Ottoman Empire and in other countries, some rulers paid great attention to this hunting activity and hunted whenever they got a chance from the state affairs. Animal species that were hunted in sea and land, documented hunting grounds, hunting technics and equipments, purpose of the activity of hunting and especially hunting parties that were held in the environs of İzmir that were utilized as summer resorts by foreigners whod welt in İzmir during Ottoman period will be treated in this study. As widely known, hunting is an deep rooted tradition among the Turks. Thus hunting in the Ottoman Empire will shortly be treated too. The main source of this study are the diaries, reports and trave journals of the foreign travellers, merchants and officials who visited the region for various aims since the beginning of Ottoman rule in the İzmir and environs and especially after the rise of the city as a commercial port and also of the Ottoman travellers like Evliyâ Çelebi.

Keywords: Ottoman Empire, İzmir, Evliyâ Çelebi, hunting, levantine.

Giriş

Türklerde av ve avcılık tarihin en eski dönemlerinden itibaren yapılagelmiş bir etkinliktir. Hem yöneticiler hem de sıradan insanlar tarafından ve çoğu zaman da zevk alınarak yapılan bu etkinliğe çok önem verildiği, çeşitli döneme ait tarihi kaynaklar incelendiğinde kolaylıkla anlaşılmaktadır. Eski Türklerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da avcılık ve av teşkilatı son derece gelişmiş olup, padişahlarının ve şehzadelerinin av seferleri düzenlemesi devletin kuruluş yıllarına kadar uzanmaktadır. Bunun için avcılık teşkilatı kurulmuş, baştaki sultanlar için düzenlenen sürekl avlarında bu teşkilattan yararlanılmıştır. Bu teşkilatın varlığını gösteren erken dönem kayıtları tahrir defterlerinde bulabilmekteyiz. Fatih Sultan Mehmed döneminde tahrir edilmiş olan Paşa (Edirne) Sancağının Doğu Makedonya kısımlarını da içeren mufassal tahrir defterindeki bir kayıt, bu teşkilatın yapılanması hakkında bazı bilgiler vermektedir. Belgede Sultan I. Murad zamanından beri elinde doğancılık beratı olan bir kişinin şahinci vazifesi ile görevlendirildiği belirtilmiştir¹.

Bazı istisnalar dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan IV. Mehmet (1648-1687)'e kadar, pek çok Osmanlı hükümdarı, avcılıkla ilgilenmiş ve çeşitli av seferleri tertip etmişlerdir. Süleyman Paşa, I. Murad, Yıldırım Beyazıd, II. Murad, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, III. Murad², I. Ahmed, II. Osman, IV. Murad, I. İbrahim, IV. Mehmed, II. Ahmed ve II. Mustafa gibi yöneticiler ava meraklı olanlarıdır³. Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihân-nüma'da I. Murad için; *ve dahi avı, şikarı gayet severdi. Ve nice bin altun gümüş halkalû itleri*

1 Mustafa Alkan-Ferdi Gökbuğa, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Akademik Bakış*, c.9, sayı 17 Kış 2015, s. 26.

2 Bkz. Ek I, III. Murad'ı avlanırken gösteren minyatür.

3 Özbay Güven-Gülten Hergüner, "Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1999, Sayı:5, s. 35.

vardı. Toğanları yine öyle idi diye yazar⁴. Kanuni Sultan Süleyman'ın av sırasında avlanılan yere yakın yerleşim birimlerinden şikâyeti olan halktan kimseleri dinlediği bilinir⁵. Osmanlı padişahları arasında ava olan merakından dolayı avcı lakabıyla anılan IV. Mehmed'in ayrı bir yeri vardır. Av merakı yüzünden av alanlarıyla ünlü Edirne'den ayrılmayan bu padişah, İstanbul'da yeniçerilerin çıkardığı bir isyan sonucu tahttan da indirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde konu av ve avcılık olunca padişahların av seferleri ile ilgili ava çıkılmadan önce bazı konular göz önünde tutularak gerekli tedbirler alınmaktadır. Hangi avlalara hangi yoldan gidilip, hangi yoldan dönüleceği, belirlenen yol üzerindeki av ve sürgün yerlerinin tespiti, yol üzerindeki hangi menzillerde konaklanacağı, nerede oturak, nerede yemeklik olacağı, padişahın hangi şehir ve kasabada kimin konağında kalacağı, Enderûn, Bîrûn ve Yeniçeri Ocağı'ndan ne kadar avcı ve sekban gideceği, sarayda tutulan şehzadelerin götürülüp götürülmeyeceği, Valide Sultan ve hasekilerin gidip gitmeyeceği, Sadrazamın ve kubbe vezirlerinin katılıp katılmayacağı, nerede kaç günlük erzak depolanacağı, padişaha kimin kaymakamlık edeceği gibi konular önceden belirlenmiş ve görevliler buna göre hazırlık yapmışlardır⁶. Osmanlı av seferleri, harp seferlerinin bir ön hazırlığı, provası şeklinde görünmektedir⁷. Bu faaliyetler ve yapılan büyük masraflar padişahın ve devlet adamlarının zevkinden ziyade, modern talimli orduların olmadığı dönemlerde devlet adamları ve askerinin formda tutulması ve manevra kabiliyetini artırmaya yönelik faaliyetler olarak görülmelidir. Devlet organlarının küçük bir nüvesi sanki bir sefer oluyormuş gibi teyakkuzda tutularak, savaş olduğunda ise acemilik göstermemeleri sağlanmaktaydı⁸. Osmanlı padişahları gezintilerini dinlenmek ve hava değişimi için; avlanmayı ise bir spor olarak yapmaktaydılar⁹. Padişahlar için en ideal avlalar, İstanbul ve Edirne çevresindeki koruluk, göl ve derelerdi.

Osmanlı'da av seferi denildiği zaman, ne çeşit av yapılacağı önem kazanmaktadır. İki çeşit av olup, bunlardan birincisi kuşların dışındaki hayvanları avlamak için uygulanan sürgün veya süreklidir. Diğer ise, yırtıcı kuşlarla yapılan kuş avıdır¹⁰. Osmanlı İmparatorluğu'nda avcılık müessesesinde görevli kişilere "av halkı" denilmiştir. Av halkı avlanmada kullanılmak üzere pars, tazi, zağar ve yırtıcı kuşları eğiterek ava alıstırmışlardır. Bunlara yaptıkları işlere göre doğancılar, şahinciler, atmacacılar, samsoncular, tazıcılar, seksoncular gibi isimler almaktadır¹¹. Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi'nde, çeşitli hayvanları avlayan avcılar, kullandıkları yöntemler ve av hayvanları ile ilgili birçok bilgi mevcuttur. Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Osmanlı'da çok sayıda avcı olduğu ve avcılarının çeşitli av hayvanlarında ihtisaslaştıkları görülmektedir. İstanbul'daki kuş avcıları esnafı hakkında dükkânlarının olmadığı, pür silah dolaşan 500 avcı olduklarını, okçulara yelek tedarik ettiklerini, güçegen, kartal, toy, kuğu yelekleri getirdiklerini ve tüfeng-endaz avcılar

4 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat-Prof. Dr. Mehmed A. Köymen, c.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1987, s. 309.

5 Bkz. Ek II, Kanuni Sultan Süleyman'ın av sırasında huzuruna çıkan bir kadını dinlemesini gösteren minyatür.

6 Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

7 Bu seferlerde çok fazla sayıda hayvan avlanabilmektedir. Bkz. Ek III, Kanuni Sultan Süleyman'ın Edirne tarafındaki av sahnesini gösteren minyatür.

8 Mustafa Nuri Türkmen, *Osmanlı'da Av Kültürü*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2013.

9 Selaniki, *Tarih*, s.696-697,747'den aktaran Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004, s.99.

10 Mustafa Nuri Türkmen, A.g.e.

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985.

oldukları şekilde bilgi vermiştir. Avcılar esnafının da dükkânlarının olmadığını, okçulara yelek tedarik ettiklerini, av için; edil doğan, dal doğan, sunkur, toygun, karçığa, şahin, zağanos, balaban, çakır, taştülek, devlengeç, karakuş, atmaca doğanları kullanarak kaz, turna, turaç, süglün, keklük, çil, ördek, sürhab, balıkçıl, toy ve karabatak avladıklarını kaydetmiştir. Serçe ve başka kuş avcılarını esnafının da dükkânları olmadığını bağ ve bahçe kenarlarında tuzak kurup, yapışkan maddeleri çalılara sürerek serçe, iskete, filorine, baştankara, ispinoz, saka, bülbül gibi kuşları avladıklarını yazmıştır. Kuş ve başka hayvan avcılarını esnafının 200 kişi olduklarını çakırcıbaşı, doğancıbaşı, şahincıbaşı, atmacacıbaşı, bostancı ve Yeniçeri Ocağı tazıcıbaşıları ve İstiranca avcı odalarını yeniçerisinin ferman gereği bunlara müdahale edemediklerini, İstanbul'un dört tarafında, Çekmece göllerinde ve Terkos'da kuğu, saka kuşu, yeşilbaş ördek ve alaca vurduklarını yazmıştır¹².

1. Av Konusundaki Bazı Osmanlı Fetvaları

Av konusunda bazı şeyhülislamın verdikleri fetvalar Osmanlı toplumunda da bu etkinliğe oldukça önem verildiğini gösterir. Örneğin XVI. yüzyılın ünlü Osmanlı Şeyhülislamı Ebusuud Efendi av konusunda şu fetvaları vermişti:

Mesele: Tüfek ve duzah (tuzak) ile vurulan av helâl olurmu?

El-Cevab: Olur.

Mesele: Zeyd kelbini (köpeğini) besmele ile ava irsal ettikte (gönderdiğinde), kelb-i mezbur (söz konusu köpek) ahz ü cerh edüb (avı yakalayıp ve yaralayıp) öldürdükten sonra bazı ekl yese (bir miktar etinden yese) baki kalan ekli helal olurmu?

El-Cevab: Olmaz. Saydı (avı) ekl eden (yiyen) kelb (köpek) muallem (eğitimli) olmaz.

Mesele: Zeyd, kelb-i muallemini (eğitimli köpeğini), besmele ile me'kûlü'l-lâhm (eti yenebilir) sayda (ava) salıp, yolda bir miktar oyalanıb yahut sinse ba'dehu (sonra) varıb öldürse helâl olurmu?

El-Cevab: Olmaz. Sinmek mu'tadı (alışık) değil ise, oyalanmak ile tesmiyenin (çekilen bismelenin) hükmü sakıt (düşmüş) olur.

Mesele: Zeyd parsı besmele ile salıp, pars şikâra (ava) yolda sinip, ba'dehu alıp cerhle (yaralayarak) öldürse şer'an helâl olurmu?

El-Cevab: Olur. Sinip andan almak parsın sanıdır (yapısındanandır)¹³.

2. İzmir ve Çevresinde Avcılık

Eserindeki bilgilere göre 25 Mart 1611'de İstanbul'da dünyaya gelmiş, İstanbul dışına ilk seyahatini 1640 yılında Bursa'ya yapmış olan XVII. yüzyılın tanınmış seyyahı Evliyâ Çelebi'nin yazdığı, kapsamı ve içeriğiyle hiçbir seyahatname ile kıyaslanması mümkün olmayan değerdeki eseri, yaptığı seyahatler esnasında tuttuğu notların ölümünden sonra bir araya getirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Yaşadığı yüzyılın en değerli seyyahı ve entelektüel olan Evliyâ Çelebi Osmanlı ülkesiyle ilgiliengin bir bilgi birikimine sahip olup, zaman zaman devlet hizmetinde çalışmış, Azak, Girit

12 Evliyâ Çelebi *Seyahatnamesi* 1. Kitap. Hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY İstanbul 2005, s.278.

13 Mehmet Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislam *Ebusuud Efendi Fetvâları* Işığında 16. Asır Türk Hayatı, Enderun Kitabevi 1972, s. 190.

ve Eflak seferlerine katılmıştır¹⁴. İstanbul'a ilişkin tuttuğu 1. ciltte yer alan kayıtların ardından Anadolu, Kafkasya, Arabistan, Balkanlar, Avrupa, Suriye, Hicaz, Mısır, Sudan, Habeşistan, İsveç, Hollanda, Macaristan'ı kapsayan seyahati kırk yılı aşan bir zaman dilimine yayılmıştır. Ölüm yeri ve tarihi hakkında net bir bilgidен mahrum olduğumuz Evliyâ Çelebi'nin 1684-1685 yıllarında İstanbul veya Kahire'de öldüğü tahmin edilmektedir. Kendisinden fazla söz etmeyen Evliyâ Çelebi kendisinden ziyade gördüğü, incelediği yerleri dikkatle kaleme alırken, kendisini de "seyyâh-ı âlem" olarak tanımlamaktadır. 10 ciltte toplanan eserin sahibi XVII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafya ve topografya, yerel tarih, dil, din, batıl inanış, iktisadi ve idari yapısını çok ince ayrıntıları da tasvir etmektedir.

Aydın Sancağı ile ilgili bilgileri eserinin 9. cildinde bulduğumuz yazarımız Çeşme, Sakız ve Aydın'da yapılan av ve avcılık ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Çeşme'deki Mühürdar Paşa'nın deniz kenarındaki sarayı için *Ve dağlarında günâ-gün murg-ı vahşisinden kekliği ol kadar çokdur kim remmâ remmâ tayerân etmededir. Kaçan kim vakt-i şitâ olur Mühürdâr Paşa Sakız'dan bu saraya nakl edüp kâmil altı ay zevk ü safâ eder* der¹⁵. Yine Sakız için; *Ve sarıasma nam murg-ı hoş-nevâ asılacak dahi dallara asılıb karatavuk nâm murg-ı esved tuyûr-ı ishâk ile hasmâne müselsel savt-ı hazîn ile nağamâtlar iderler kim âdem ferah şâd olur. Ve kumru ve Yusufî ve kumru ve hakkıranı ve kumru-i şâhid-i Yusufî yani "Yusuf Mısır'da satıldı" deyü feryad eder bir hoş-avâz bir kumrudur. Ve murg-ı saka ve murg-ı filironya ve tayr-ı iskete ve murg-ı baştankara ve murg-ı ispinoz ve nice bin bunun emsali tuyûr-ı hoş elhân bu cezirenin bağlarında gûyâlık edüb âşiyânlar edinmişlerdir*¹⁶. Son olarak yazarımız Kürdler köyünden Güzelhisar'a girerken; "Cümle ahali Sûran ekrâdlarıdır. Bu şehirde tenâsül bulub amâr etmişlerdir. Bundan dahi refikler alub yine Eyneâbâd sahrası içre nehr-i Menderes'in sağ tarafımızda kalub ilgin ormanları içre tazı ve zağarlarımız ile sayd u şikâr ederek üç saat şarka gidüb" Aydın Güzelhisar'a vardıklarından söz eder¹⁷. Aydın Sancağı içinde saraya doğan temin etmekle görevli bazı topluluklara (ta'ife) rastlamaktayız. 1530 tarihinde Ayasluğ kazasında *Doğancılar ta'ifesi* adı altında bazı re'âyâ, bir mukataa olarak kaydedilmiştir¹⁸. 146 hane, 47 mücerred, 3 imam, 1 hatip ve 5 doğancı olarak kaydedilen bu grubun bir cemaatinin de Güzelhisar kazasında bulunduğu yine aynı yerde kayıtlıdır.

Öte yandan İzmir ve çevresini ziyaret eden yabancı gezgin, tüccar ve konsoloslar bölgedeki av ve avcılıkla ilgili, günce ve seyahatnamelerinde bazı bilgiler vermişlerdir. Örneğin XVII. yüzyıl'da İzmir ve çevresini gezen Fransız seyyah¹⁹ Jean Baptiste Tavernier şöyle yazmaktadır: "İzmir ve

14 Evliyâ Çelebi'nin hayatı için bkz. Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, c.11, İstanbul 1995, s. 529-533.

15 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 9. Kitap. Hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY İstanbul 2005, s. 59.

16 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 9. Kitap. Hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY İstanbul 2005, s. 68.

17 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 9. Kitap. Hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY İstanbul 2005, s. 79.

18 *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:27, Ankara 1995, s. 412.

19 İzmir'deki Fransız uyrukluların sayıları, yaptıkları işler, gelme amaçları ve bulunma süreleri ile ilgili bkz. Serap Yılmaz, "XVII.-XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Fransızlar" *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İzmir 1993, s.89-115.

çevresi o kadar verimli ki, insanın ihtiyacı olan her türlü meyve- sebze burada fazlasıyla yetişiyor ve özellikle şarap ve zeytinyağı olağanüstü güzel. Şehrin yarım mil kuzeyinde de tuz çıkartılıyor. Deniz de İzmir’de çok cömert ve bu sayede şehirde türlü deniz ürünü bulabilmek mümkün... Frenk Mahallesiindeki eğlencelerin bir benzerini Avrupa’daki bir şehirde bile görmek imkânsız. İnsanlar burada toplu olarak gezintiye çıkıyor ve birbirlerini yemeğe davet ediyor ve bu davetlerde evlerde bulunan iki üç Fransız aşçının hazırladığı yemekleri yiyorlar... Birçok başka eğlencenin yanı sıra en çok rağbette olan oyunlar, yemek davetinde oynanan oyunlardır. Kıyı boyunca, Tuzla’ya doğru gezinti yapılacak çok güzel yerler ve öte tarafta içlere doğru çok güzel bahçeler var. Yaz aylarında bu bahçelerde insanlar toplanıp temiz hava alıyorlar; insanlar İzmir’de, Türkiye’nin başka yerinde olmadığı kadar özgür yaşıyor; İzmir ve çevresinde gezintiye çıkmak isteyen birisi, diğer yerlerde olduğu gibi yanında yeniçeri almak zorunda kalmıyor. Eğer birisi av eğlencesi yaşamak istiyorsa, bir sandala atladığı gibi dağların olduğu yöne doğru iki-üç mil açılıyor ve buradan karaya çıkarak bu eğlencesini dilediği gibi yapabiliyor. Çevrede yeteri kadar kümes hayvanı olduğu için de kısa sürede evine dönmek zorunda kalmıyor ve kümes hayvanlarıyla beslenmesini gerçekleştirebiliyor. İnsan İzmir’de iki ya da üç “stürber” (eskiden Almanların kullandığı sıvı ölçü birimi İ.P.) karşılığında bir kırmızı keklik ve büyüklüğüne göre bir kümes hayvanı alabiliyor”²⁰. Yine seyyah Efes’den Kuşadası’na yolculuğu sırasında; “...Efes’ten ayrılıp iki mil uzaklıktaki “Scalanove”ye gittik; yolun yarısında, üzerinde birçok Rum kayığının dolaştığı ve mersin balığı avladığı çayı gördük; bu çay “Scalanove”ye dökülüyordu; Rumlar da avladıkları bu balığın havyar dedikleri yumurtalarını alıp çok ince bağırsakların içine doldurarak bizim büsküvilerimizin büyüklüğünde bir tür sucuk yapıyorlar; doldurdıkları bu bağırsakları duman üzerine tutarak tütsülüyorlar; yemek istedikleri zaman da parça parça kesiyorlar. Rumlar bu balığı ve adına “Seche” dedikleri ve kanı olmayan başka bir balığı, çok sıkı uyguladıkları oruç zamanında yiyorlar; ayrıca burada çok gelişkin bir havyar ticareti yapılmaktadır” demektedir.²¹ XVII. yüzyıl öncesinde daha 1570’lerde İzmir ve çevresinde üretilen ürünlerin %40’ını tahıl oluşturmakla beraber, yün ve pamuğun yanı sıra balığın da bir pazar payı bulunmaktaydı.²² Urla, Malkoç, Deryanda (Diryanda olmalı) ve başka yerlerdeki balıkçılar²³ bu payı sağlamaktaydılar. Balık avı bölgedeki nehirlerde de erken dönemlerden itibaren yapılmaktadır. XV. yüzyıl’da Menderes Nehri’nde yapılan balıkçılık için Nazilli teknesinden 100 akçelik bir vergi geliri bile kaydedilmişti.²⁴

XVII. yüzyılda, 1629-1700 yılları arasında yaşamış ve uzun yıllar Türkiye’de görev yapmış İngiliz diplomat, yazar ve tarihçisi Rycout da bölgedeki yabancıların av merakı hakkında önemli bilgiler vermektedir. İzmir’de bulunan yabancı konsoloslar pek sık olmamakla birlikte birbirlerini ziyaret etmekten geri kalmıyorlardı. Fakat konsolosların birbirlerini ziyaret ve kabulleri oldukça büyük harcamalara yol açıyordu. Nitekim 1673 yılında Rycout’un) Fransız meslektaşını kabul etmesi 112 pound’a mal olmuş ve bu da Levant Kumpanyasının büyük tepkisine yol açmıştı. Kimi zaman konsoloslar gemilerde de kabul resmi veriyorlardı. Tıpkı yabancı davetliler gibi bu kabullere Türkler de çağrılıyordu. İzmir’de bulunan konsolos ve yabancı tüccarlar boş zamanlarını ava giderek, atıcılık

20 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi İzmir 1998, s. 21.

21 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi İzmir 1998, s. 27-28.

22 Daniel Goffman, “17. Yüzyıl Öncesi İzmir”, Üç İzmir içinde. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Aralık 1992, s. 79.

23 Goffman, A.g.e., s. 81.

24 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 50

yaparak, yırtıcı kuşları avlayarak ve balığa çıkararak değerlendiriyorlardı. İzmir'in güneyindeki boş ovalar birçok eğlence ve özellikle av için son derece elverişliydi. Seydiköy (Gaziemir)'de bütün konsolos, İngiliz ve Hollanda tüccarlarının köpek kulübeleri, bağevleri ve bahçeleri vardı. İzmir kadısından özel izin alan amatör eski eser meraklıları kazı yapıyorlar ve buldukları heykelleri de dışarıya gönderiyorlardı²⁵. Seydiköy (Gaziemir)'e Buca, Bornova, Seydiköy ve Karşıyaka gibi yerleşimleri de eklemek gerekir. Bu yerleşimlerin gelişmelerini 1870'ler sonrasında demiryolu bağlantılarının yapılmasına ve Hamidiye şirketinin vapur işletmesine bağlamamak gerekir. Şehrin varlıklı kesimlerinin yazlıklara gitmesi alışkanlığı ve kentte salgın hastalık çıkınca sığınabilecekleri yerler olmasına bağlı olarak çok önceden bu yerleşimler gelişmeye başlamışlardı.²⁶ Aydın Sancağı içine yabancı tüccar ve elçilik görevlilerinin tuttıkları günlüklerinde yerleştikleri İzmir hakkında ve av ve avcılıkla ilgili oldukça bol bilgi mevcuttur. XVIII. yüzyıl'da bölgeye gelen gezgin ve tüccar sayısında bir önceki döneme göre bir artış görüldüğünden, bölgeye dair verilen bilgilerde de buna paralel bir artış göze çarpar. XVIII. yüzyılın hemen başında İzmir'e gelen Joseph Pitton de Tournafort; "...*Diana Hamamlarından sonra Meneme (Menemen) Ovası'na geliniyor; burada bol miktarda bostan tarlaları, zengin bağlar ve diğer türlü meyve bahçeleri bulmak mümkün. Buradaki küçük bir toprak parçası dahi bol miktarda doğal tuz içeriyor; fakat bu tuzu cam yapımında kullanacaklarına, sabun yapımında kullanıyorlar*" diye yazmaktadır²⁷. İzmir için değil ama Ege Denizi'ndeki Mikonos adası için: *Mikonos'ta kalmak yabancıların çok hoşuna gider; insanın yanında iyi bir aşçısı varsa nefis yemekler yiyebilir, çünkü Rumlar yemek yapmaktan hiç anlamaz; bu adada hem keklikler, hem de bildircınlar, çulluklar, kumrular, tavşanlar ve incirkuşları çok bol ve ucuzdur. Üzümler nefis, incirler bal gibidir; tabak önceden sarımsakla ovulursa mükemmel çeşnilenen bir marul türüyle salata yapılır. Bu adada hazırlanan yumuşak peynir çok lezizdir; sadece sirkede bekletilen bildircınlar yabancıları şaşırtır, çünkü bu yöntemle pişirilen kuşlar ağızda dağılır; yöre sakinleri bunları herhalde pişirmek için oduna gereksinim duyulmaması yüzünden taze bildircına tercih etmektedir: Mikonos'ta yakacak olarak sadece Delos adalarından toplanmış çalı çırpı kullanılır* diye yazar²⁸.

1752-1753 yıllarında İzmir'de bulunan M. Stephan Schulz ise İzmir çevresindeki konsolos ve zengin tüccarların sayfiye evlerine dair bilgiler verir. "... 7 Mayıs günü, İngiliz papaz Bay Brown ve diğer dostlarla birlikte İngiliz Konsolosluğunun bize tahsis ettiği atlara binerek Seydiköy'e gittik. Kalenin çevresinden geçerek Buca'yı sol tarafımızda bıraktık. Seydiköy, buralarda çok zeytin ağacı olduğundan dolayı "yağköyü" anlamına geliyor. Seydiköy, çok kötü bir durumda ve burada yaşayan köylüler büyük bir yoksulluk içinde: ayrıca, köydeki evler de yıkık dökük. Fakat buna karşılık Avrupalıların evleri servilik ve zeytinlikler içindedir. Burada bir sayfiye evi olan İngiliz Konsolosu Bay Crawly tarafından çok dostane bir şekilde karşılandık. Yemekten önce Bay Crawly bizleri Bay Van Lennep'in çok büyük olmayan ama altı odasının yanı sıra, büyük bir oval salonu bulunan şirin sayfiye evine götürdü. Buradan sonra Bay Death'ın evine uğradık. Bay Death'ın evi Seydiköy'ün en güzel evi; ev birçok kemer üzerine kurulmuş ve yaklaşık 10000 kuruşa

25 Zeki Arıkan, "Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, İstanbul 2003, s. 135-136. (109-139)

26 İlhan Tekeli, Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü", Üç İzmir içinde. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Aralık 1992, s.138.

27 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi İzmir 1996, s. 27.

28 Joseph de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, 4. Baskı İstanbul 2013, s. 200.

mal olmuş”²⁹.

XIX. yüzyıl’da İzmir’e gelen yabancı ziyaretçilerin eserlerinde de İzmir ve çevresindeki avcılık ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Bunlardan 1832 yılında İzmir’de bulunmuş Alman gezgin Ernst Christoph Döbel şöyle yazmaktadır: “...İşte şurada, kışın bile tazesini en uygun fiyatla alabileceğiniz kuru üzüm, biraz ileride kuru incir, bir başka yerde –Noel zamanı iyice olgunlaşan-turunç ve limonlar. Topraktan çıkarılan bu ürünlere olan hayranlık, liman yakınlarındaki Balık Pazarı’nda satılan çeşitli balık, yengeç, midye, istiridye ve daha birçok ender bulunur deniz ürünlerinde de devam ediyor. ... Ayrıca çarşıda, Frenk Sokağı’ndaki birçok dükkânda da domuz eti bulmak mümkün; burada, Edirne’de olduğu gibi domuz eti kesimini yasaklayamıyor Türkler. Türkler tarafından avlanan ve derisi yüzüldükten sonra Frenklere satılan yaban domuzu da bulmak mümkün çarşıda. Türkler yaban domuzunun yüzüldükleri derisini sokağa bırakıyorlar ve gelen geçener tarafından iyice çiğnenip yumuşatıldıktan sonra benim bilmediğim bir amaç için kullanıyorlar”³⁰. Aynı yazar denizlerdeki avcılıkla ve gördüğü, kuş avlayan bir avcıyla ilgili olarak da şunu yazıyor: “Buradan (Narlidere) İzmir’e yaklaşık bir saat uzaklıkta olan sahile çıktık. Burası çok kalabalıktı ve insanlar, kimisi kendi yemek, kimisi şehre götürüp satmak için istiridye ve midye çıkarıyorlardı... İzmir’de avlanmak serbest; hatta buna bağlı olarak Rumların Edirne’de olduğu gibi bıçak ve silah taşınması da yasak değil. Türkler bu asil uğraştan büyük zevk alıyorlar. Hatta gördüğüm bir Türk avcı bu iş için gereken tüm donanıma sahipti. Bu avcının filintasından başka bir de tahta sehпасı vardı; fakat kuş veya bir başka hayvan gördüğünde, sehпасını kurup filintasını hazır edene kadar ya kuş uçuyor, ya da hayvan kaçıyordu”³¹.

Sonuç

Buraya kadar özellikle bölgeye gelen gezginlerin yazdıkları günlüklerden yararlanarak İzmir ve çevresindeki avcılık hakkında bazı bilgiler vermeye çalıştık. Osmanlı Devleti’nde yöneticiler ve halk tarafından zevkle yapılan ve maddi bir kazanç da elde edilebilen avcılık İzmir ve çevresinde de yapılmaktaydı. Üstelik bu faaliyet kentin coğrafi konumundan dolayı hem karada hem de deniz ve nehirlerde avcılar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Özellikle XVII. yüzyıla beraber bölgenin değişen ticari etkinliğine paralel olarak yabancıların bölgede giderek daha fazla sayılarla yerleşmeleri ve ev sahibi olmaları ülkelerindeki av yöntemlerini de bölgeye taşımış olmalıdır. Ancak bu konuda bölgede öteden beri avlanan Osmanlı avcılarının yeni gelenlerden öğrenecekleri pek bir şey yoktur. Bölgeyi ve avlak alanları tanımaları, av için gerekli silahlara sahip olmaları yerli halkı zaten yabancılara göre daha iyi avcı yapan etkenlerdendir. Bölge dışında kırsal alanda yaptıkları sayfiye evlerinde zaman zaman av partileri düzenleyen yabancı devletlerin vatandaşları, geleneksel Osmanlı yaşam tarzına en azından av ve avcılık açısından bir etkide bulunmamışlardır.

29 İlhan Pınar, *A.g.e.*, s. 74. Yabancıların İzmir ve çevresinde sayfiye evi inşa ve çiftlik tasarruf etmeleri XVII-XX. yüzyıllar arasında görülmektedir. XIX. yüzyıl’da çiftlik tasarruf edenler arasında Fransız edebiyatının önde gelen isimlerinden romantik şair Lamartine de vardır. Osmanlı resmi görevlileri ile yazışmalar için bkz. Yasemin Mumcu Ay, “Ahmet Refik’in ‘Lamartin, Türkiye’ye Muhaceret Kararı, İzmir’deki Çiftliği’ Adlı Eseri Ve Lamartine’in İzmir’e Yerleşme Planları”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, Temmuz-Aralık 2010, s.87-121.

30 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi İzmir 1994, s. 12-13.

31 İlhan Pınar, *A.g.e.*, s.14.

Osmanlı Devleti'nin en erken dönemlerinden, özellikle I. Murad zamanından beri kurumsallaşmış olan avcılık teşkilatı bünyesindeki görevliler, padişahın çıktığı av seferlerinde avcı kuş ve diğer av hayvanlarının yetiştirilmesi ve bakımından sorumlu tutulmuşlardır. Padişahlar tarafından severek yapılan bu faaliyetin benzerleri Osmanlı coğrafyasına ticaret, diplomasi vb. nedenlerle gelip yerleşen yabancı ülkelerin tebaası tarafından da yapılmaya başlanmıştır. Batı ile uzun zamandan beri etkileşim içerisinde olan Aydın Sancağı coğrafyası içindeki başta İzmir olmak üzere bazı şehirler çevresinde yapılan av faaliyetleri bu ülke tebaasının başlıca eğlence biçimlerinden birisi olmuştur benzerdir.

Kaynaklar

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:27, Ankara 1995.

Alkan, Mustafa-Ferdi Gökbuğa, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Akademik Bakış*, c.9, sayı 17 Kış 2015, s. 23-36.

Arıkan, Zeki, "Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, İstanbul 2003, s.109-139.

Ay, Yasemin MUMCU, "Ahmet Refik'in 'Lamartin, Türkiye'ye Muhaceret Kararı, İzmir'deki Çiftliği' Adlı Eseri Ve Lamartine'in İzmir'e Yerleşme Planları", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, Temmuz-Aralık 2010, s.87-121.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004

Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, Şeyhülislam *Ebusuud Efendi Fetvâları* Işığında 16. Asır Türk Hayatı, Enderun Kitabevi 1972.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY İstanbul 2005.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi 9. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY İstanbul 2005.

Goffman, Daniel, "17. Yüzyıl Öncesi İzmir", Üç İzmir içinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Aralık 1992, s. 71-83.

Güven, Özbay Güven- Gülten Hergüner, "Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1999, Sayı:5, s.32-49.

İlgürel, Mücteba, "Evlîya Çelebi", *DİA*, c.11, İstanbul 1995, s. 529-533.

KAHRAMAN, Atif, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat-Prof. Dr. Mehmed A. Köymen, c.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1996.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi İzmir, 1998.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007

Tekeli, İlhan, "Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü", Üç İzmir içinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Aralık 1992, s.125-141.

Tournefort, Josef de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, 4. Baskı İstanbul 2013.

Türkmen, Mustafa Nuri, *Osmanlı'da Av Kültürü*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2013.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985.

Yılmaz, Serap, "XVII.-XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Fransızlar" *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İzmir 1993, s. 89-115.

<https://twitter.com/KasmBolat1/status/1223509941560008710>

<https://twitter.com/KasmBolat1/status/1222426090112716803/photo/1>

<https://twitter.com/KasmBolat1/status/1222189765996503040/photo/1>

Ekler

EK I: III. Murad'ı avdayken gösteren bir minyatür. <https://twitter.com/KasmBolatl1/status/1223509941560008710>

Ek II: Kanuni Sultan Süleyman'ın avlandığı sırada bir kadının huzuruna çıkarak kızının başına gelen kötü hadiseyi anlatıp padişah'tan bu konuda adalet talep etmesi.

<https://twitter.com/KasmBolat1/status/1222426090112716803/photo/1>

Ek III: Kanuni Sultan Süleyman'ın Edirne tarafında yaptığı büyük av sonrasında avladığı hayvanların bir araya toplanması. Minyatürde büyük bir ayının okla avlanması da çizilmiştir.

<https://twitter.com/KasmBolat1/status/1222189765996503040/photo/1>

Öğr. Gör. Dr.
Mehmet Serkan ŞAHİN

Dicle Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Bölümü
Diyarbakır / Türkiye
serkansahin44@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3417-8635>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 20/02/2021 05/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.884017>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 27 Yıl Malatya Milletvekili Mahmut Nedim ZABCI (1923-1950)

*27 Years in The Grand National Assembly of Turkey Mahmut Nedim ZABCI
Deputy of Malatya (1923-1950)*

Öz

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Zabcı 1923 yılında açılan ikinci dönem meclisine katılarak parlamento hayatına başladı. Türk inkılap tarihine yön veren önemli kararların alındığı bu meclis döneminde aktif olarak görev yaptı. Saat sisteminin değişimini öngören ve günü yirmi dört saate bölen tasarımı hazırlayan komisyonun sözcülüğünü üstlendi. 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 ve 1946 seçimlerinde de CHP tarafından aday gösterildi ve milletvekili seçildi. Böylece aralıksız yirmi yedi sene Malatya milletvekili olarak TBMM'de yer aldı. Bu uzun parlamento hayatında gerek ülke sorunları gerekse Malatya'nın ihtiyaçlarını gündeme getirerek çözüm yolları aradı. Bu çalışma Malatya milletvekili Mahmut Nedim Zabcı'nın TBMM bünyesinde yirmi yedi yıl süren parlamento hayatını konu almaktadır. Çalışmada Zabcı'nın genel kurul konuşmaları ile birlikte başkanlık divanına sunduğu önerge ve kanun teklifleri ele alınacak ve böylece Mahmut Nedim Bey'in yasama faaliyetleri geniş bir şekilde incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: TBMM, Mahmut Nedim Zabcı, Malatya, Tek Parti Dönemi

Abstract

Malatya deputy Mahmut Nedim Zabcı joined the second term parliament, which was opened in 1923, and started his parliamentary life. He actively served during this parliamentary period, when important decisions were taken that shaped the history of Turkish revolution. He was the spokesperson of the commission that prepared the bill envisaging the change of the clock system and dividing the day into twenty four hours. He was nominated and elected by the CHP in the elections of 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 and 1946. Thus, he took part in TBMM as a Malatya deputy for twenty seven years. In this

* Bu makale tarafımdan hazırlanan ve Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 2016 yılında kabul ettiği "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Malatya Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1923-1950)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ATIF: ŞAHİN, Mehmet Serkan, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 27 Yıl Malatya Milletvekili Mahmut Nedim ZABCI (1923-1950)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (155-179)

CITE: ŞAHİN, Mehmet Serkan, "27 Years in The Grand National Assembly of Turkey Mahmut Nedim ZABCI Deputy of Malatya (1923-1950)", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (155-179)

long parliamentary life, he sought solutions by bringing the problems of the country and the needs of Malatya to the agenda. This study focuses on the parliamentary life of Malatya Deputy Mahmut Nedim Zabcı, which lasted for twenty seven years within the body of the Turkish Grand National Assembly. In the study, the proposals and bills submitted by Zabcı to the presidential council together with the speeches of the general assembly will be discussed, and thus, the legislative activities of Mahmut Nedim Bey will be examined extensively.

Keywords: Grand National Assembly of Turkey, Mahmut Nedim Zabcı, Malatya, One-Party Period.

Giriş

Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 günü Ankara’da açıldı. Birinci Dünya Savaşı sonrası işgal edilen Anadolu’nun bağımsızlık mücadelesini zaferle sonuçlandıran bu gazi meclis 1923 yılında seçimleri yenileme kararı aldı. Yenilenen TBMM ise önce Lozan Barış Antlaşması’nı onayladı ve sonrasında Cumhuriyet rejimini kabul ederek Türkiye tarihinde yeni bir dönem açtı. Böylece TBMM yenilenen seçimler ile birlikte devletin temel yapılarını inşa etme sürecine başladı. Takip eden yıllarda da meclis dört yıl arayla yapılan seçimler sonucunda yenilendi. Erken Cumhuriyet dönemi seçimleri sonucunda Malatya’dan parlamentoya seçilen milletvekilleri şu isimlerden oluştu:

İkinci dönem TBMM seçimleri (1923): İsmet İnönü, Mahmut Nedim Zabcı, Reşit Açar, Hacı Bedir Fırat, Hilmi Oytaç

Üçüncü dönem TBMM seçimleri (1927): İsmet İnönü, Mahmut Nedim Zabcı, Vasıf Çınay, Fazıl Berki Tümtürk, Hilmi Oytaç, Abdülmuttalip Öker

Dördüncü dönem TBMM seçimleri (1931): İsmet İnönü, Mahmut Nedim Zabcı, Vasıf Çınay, Talat Haşim Ural, Hilmi Oytaç, Abdülmuttalip Öker

Beşinci dönem TBMM seçimleri (1935): İsmet İnönü, Mahmut Nedim Zabcı, Osman Nuri Koptagel, Vasıf Çınay, Mihri Pektaş, Hilmi Oytaç, Abdülmuttalip Öker, Emrullah Barkan, Osman Hilmi Taner

Altıncı dönem TBMM seçimleri (1939): Mahmut Nedim Zabcı, Osman Nuri Koptagel, Vasıf Çınay, Mihri Pektaş, Hilmi Oytaç, Abdülmuttalip Öker, Emrullah Barkan, Osman Hilmi Taner, Nasuhi Baydar, Memet Şevket Özpazarbaşı

Yedinci dönem TBMM seçimleri (1943): Mahmut Nedim Zabcı, Mihri Pektaş, Abdülmuttalip Öker, Emrullah Barkan, Osman Hilmi Taner, Nasuhi Baydar, Memet Şevket Özpazarbaşı, Kemal Sayın, Halet Sağıroğlu, Cafer Özelçi, Tefik Temelli

Sekizinci dönem TBMM seçimleri (1946): Mahmut Nedim Zabcı, Mehmet Sadık Eti, Hikmet Fırat, Emrullah Barkan, Osman Hilmi Taner, Mustafa Naim Karaköylü, Cafer Özelçi, Tefik Temelli, Şefik Tugay, Atif Esenbel, Abdülkadir Taşangil, Abdurrahim Ulvi Beydağı¹

1 Mehmet Serkan Şahin, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Malatya Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1923-1950)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2016, s. 25-47.

Mahmut Nedim ZABCI

(Kaynak: <https://tbmm.chp.org.tr/milletvekiliDetay.aspx?ID=3293>)

1. Mahmut Nedim Zabcı'nın Siyasi Biyografisi

1882 yılında Malatya'da doğan Mahmut Nedim Zabcı ilk ve orta eğitimi Malatya'da tamamladıktan sonra Harput Askeri Rüştiyesi ve Erzurum Askeri İdadisi'ni bitirdi.² 1902 yılında Harp Okulu'na girdi ve 1906'da Teğmen, 1907'de Üsteğmen, 1909'da Yüzbaşı, 1914'te Binbaşı ve 1921'de Yarbay rütbelerini aldı.³

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı ancak subayların siyasetle uğraşmasının yasaklanması üzerine cemiyetten ayrıldı. 1911 yılında Haritacılık eğitimi almak üzere Fransa'ya gitti.⁴ Trablusgarp Savaşı'na katıldı.⁵ Balkan Savaşları'nda Selimiye Fırkası, Kasımpaşa ve 4. Gönüllü taburlarında görev yaptı.⁶ Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde Sarıkamış harekâtına katıldı. II. İnönü Savaşı sonrasında Milli Mücadele'ye katılarak Harita Dairesi'nde görev yaptı ve İstiklâl Savaşı'ndaki hizmetlerinden dolayı Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası aldı.⁷

TBMM ikinci dönem seçimlerinde Malatya'dan aday gösterilen Zabcı 23 Temmuz 1923 günü yapılan seçimlerde 450 oy alarak Malatya milletvekili seçildi. Aldığı oyların ilçelere göre dağılımı şöyle idi:⁸ Malatya merkez 101, Besni 95, Adıyaman 70, Kâhta 40, Akçadağ 45, Pütürge

2 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi (TBMM II. Dönem 1923-1927)*, C. 3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 587.

3 *Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi (ESA)*, Dosya No A0109668.

4 Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi (TBMM II. Dönem 1923-1927)*, C. 3, s. 587-588.

5 *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 490.01/312.1274.1

6 *ESA*, A0109668.

7 Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi (TBMM II. Dönem 1923-1927)*, C. 3, s. 588.

8 Erken Cumhuriyet yıllarında Malatya'nın idari taksimatına yönelik düzenlemeler nedeniyle vilayete bağlı ilçeler değişkenlik gösterdi. Örneğin seçim sonuçlarında da görüldüğü gibi Besni ikinci dönem seçimlerinin yapıldığı 1923 yılı itibarıyla Malatya'ya bağlı iken, üçüncü dönem seçimlerinin yapıldığı

62, Hekimhan 37.⁹

Üçüncü dönem TBMM seçimlerinde de Malatya'dan aday olan Zabcı aldığı 498 oyla tekrar milletvekili seçildi. Oyların seçim bölgelerine göre dağılımı ise şöyle oldu: Malatya merkez 119, Arapgir 57, Adıyaman 108, Pütürge 26, Akçadağ 53, Hekimhan 55, Kâhta 27 ve Kemaliye 53.¹⁰

Mahmut Nedim Zabcı TBMM dördüncü dönem seçimlerinde yine Malatya milletvekili seçilirken bu defa 584 oy aldı. Bu oyların ilçelere göre dağılımı ise şöyle idi: Malatya merkez 136, Adıyaman 118, Kâhta 42, Pütürge 61, Hekimhan 69, Akçadağ 54, Arapgir 62, Kemaliye 42.¹¹

TBMM beşinci dönem seçimlerinde yeniden Malatya milletvekili seçilen Zabcı 8 Şubat 1935 Cuma günü yapılan seçimlerde 785 oy aldı. Oyların dağılımı şu şekilde oldu: Malatya merkez 134, Adıyaman 129, Kâhta 65, Pütürge 45, Hekimhan 68, Akçadağ 85, Arapgir 70, Kemaliye 39, Darende 63, Besni 87.¹²

Mahmut Nedim Zabcı TBMM altıncı dönem seçimlerinde 939 oyla Malatya milletvekili seçilirken, oyların dağılımı Malatya merkez 213, Adıyaman 145, Kâhta 75, Pütürge 90, Hekimhan 83, Akçadağ 87, Arapgir 74, Darende 67, Besni 105 şeklinde idi.¹³

TBMM yedinci dönem seçimlerinde Mahmut Nedim Zabcı altıncı defa Malatya milletvekilliğine seçildi. Aldığı 952 oyun dağılımı ise şöyle idi: Malatya merkez 213, Adıyaman 146, Kâhta 65, Pütürge 106, Hekimhan 81, Akçadağ 107, Arapgir 74, Darende 41, Besni 119.¹⁴

TBMM sekizinci dönem seçimlerinde yedinci ve son defa CHP listesinden Malatya milletvekilliğine seçilen Zabcı 94.495 oy aldı. Bu oyların ilçelere göre dağılımı şu şekilde idi: Malatya merkez 20.689, Adıyaman 8.508, Kâhta 5.144, Pütürge 20.405, Hekimhan 2.511, Akçadağ 8.986, Arapgir 6.781, Darende 6.107, Besni 8.382, Doğanşehir 6.982.¹⁵

Mahmut Nedim Zabcı parlamentoda Malatya milletvekili olarak yedi dönem görev yaptı ve 27 yıl boyunca bu görevini sürdürdü. Dokuzuncu dönem parlamento seçimlerinde de CHP'ye Malatya milletvekili adaylığı başvurusu yaptı fakat yapılan yoklama sonucunda listeye giremedi.

Milletvekilliği döneminde Malatya'da Teşebbüsat-ı Sınaiye Şirketi, Okumuşu Çoğaltma ve Okuyanı Koruma Cemiyeti, Kadınlar Birliği, Çiftçiler Birliği gibi oluşumların kuruluşlarında büyük pay sahibi olan Mahmut Nedim Zabcı ayrıca Eski Muharipler Bankası İdare Meclisi Başkanlığı, Türk Hava Kurumu Murakıplığı ve Harp Malûlleri Birliği Başkanlığı görevlerinde bulundu ve Türk Dil Kurumu derleme bölümünde görev yaptı¹⁶

1927'de Gaziantep'e bağlıdır. Beşinci dönem seçimlerinin yapıldığı 1935 yılına gelindiğinde ise söz konusu ilçe tekrar Malatya vilayeti içerisinde yer almaktadır. Benzer değişiklikler Arapgir ve Kemaliye için de yaşanacaktır.

9 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi*, Sicil No 584.

10 *TBMM Arşivi*, 584.

11 *TBMM Arşivi*, 584.

12 *TBMM Arşivi*, 584.

13 *TBMM Arşivi*, 584.

14 *TBMM Arşivi*, 584.

15 *TBMM Arşivi*, 584.

16 *BCA*, 490.01/312.1274.1; *BCA*, 490.01/374.1576.2; *BCA*, 490.01/235.929.4

Fransızca ve Almanca bilen Zabcı evli ve dört çocuk sahibi idi. 8 Şubat 1955 günü İstanbul'da vefat etti.

2. İkinci Meclis Dönemi Faaliyetleri (1923-1927)

İkinci dönem TBMM Türk inkılâp tarihinin en önemli kararlarının alındığı parlamento oldu. Lozan Barış Antlaşması'nın kabul edilmesi, Ankara'nın başkent olması, Cumhuriyetin ilanı, Hilafetin kaldırılması ve rejimin laikleştirilmesi başta olmak üzere çok önemli kararlar alan bu meclis aynı zamanda cumhuriyetin ilk anayasasını da hazırlayıp yürürlüğe koydu. 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre seçimler dört yılda bir yapılacaktı. Her milletvekili yalnız kendini seçen bölgenin değil tüm milletin vekili olacak ve meclis her yıl Kasım ayı başında çağrı yapılmaksızın toplanacaktı.¹⁷

TBMM ikinci dönem yasama süreci içerisinde Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi de doğdu. Halk Fırkası'ndan ayrılan bir grup milletvekili tarafından 17 Kasım 1924 tarihinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın genel başkanı Kâzım Karabekir'di. Ancak çok partili yaşam uzun ömürlü olmadı ve Şeyh Sait İsyanı sürecinde irticayı körüklemekle itham edilen parti 5 Haziran 1925 tarihinde kapatıldı.¹⁸ Bu gelişmenin ardından Türkiye uzun bir tek parti rejimine girdi. CHP'nin kurduğu bu tek parti rejiminde TBMM toplumun yapısını yansıtmaktan ziyade CHP'nin toplumsal bileşimini yansıtmaya başladı. 1924 Anayasası meclise diğer siyasal organlar karşısında açık bir üstünlük tanınmasına rağmen tek parti rejimi bunu tersine çevirdi ve TBMM CHP hükümetlerinin danışma organı haline gelerek parti kararlarını meşrulaştırma işlevi gördü.¹⁹

Mahmut Nedim Zabcı TBMM'de görev aldığı bu ilk dönemde Nafia ve Umur-ı Tasarrufiye komisyonlarında görev yaptı.²⁰ Dönem boyunca Meclis Başkanlığı'na sunduğu önergeler şunlar oldu.

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey TBMM'nin 21 Kasım 1923 tarihli oturumunda *Suriye müvaridatına karşı mamul şeker tarifesinin tatbiki ile Malatya - Gaziantep tarihinin tesrii inşası temenniyatına dair önerge ile Malatya'nın tütün zerriyatı muntikasına ithali ve Rumeli'den gelecek muhacirinden icabı kadar tütün müstahsıllarının mahallî mezkûrda iskânı temenniyatına dair önergeyi verdi ve bu önergeler Başvekâlet'e havale edildi.*²¹

Mahmut Nedim Bey bazı milletvekili arkadaşları ile birlikte 6 Şubat 1924 tarihli oturumda *Malatya'da Fabrikatör Mehmet Efendi'nin*²² *Teşvik-i Sanayi Kanunu ahkâm-ı mahsusasına*

17 Suna Kili / Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 128-133.

18 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 606-614; Ömür Sezgin / Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, s. 2043-2051.

19 Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996, s. 140-141.

20 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)*, Devre II – C. 1, s. 73.

21 *TBMM ZC*, D. II - C. 3, ss. 495-496.

22 TBMM Zabıt Ceridesi'nde Fabrikatör Ömer Efendi olarak geçmektedir. Ancak Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan önerge metninde Fabrikatör Mehmet Efendi şeklindedir. Döneme ait literatür incelendiğinde Fabrikatör Mehmet Efendi olduğu görülmektedir. Bkz. Celal Pekdoğan, *Milli Mücadelede Malatya ve Çevresi (Demografik, İdari, Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Açından) 1918-1922*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1992.

tevfikan himayesine dair bir önerge verdi.²³ Bu önerge Başvekâlet'e sevk edildi.²⁴

Mahmut Nedim Bey'in *Malatya vilayetine bir kurutma makinesi ile bir ispirto makinesi gönderilmesine dair* önergesi²⁵ meclisin 17 Şubat 1924 tarihli oturumunda Başvekâlet'e havale edildi.²⁶

Konya milletvekili Kâzım Hüsni Bey ve arkadaşlarının 24 Mart 1924 tarihinde Meclis Başkanlığı'na sundukları önergede Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey'in de imzası vardı. Konya'nın Karaman ilçesine su götürülebilmesi için Maliye Vekâleti bütçesine 15.000 lira ilave edilmesine dair önergede Karaman'da temiz su bulunmadığından dolayı ortaya çıkan hastalıklardan her sene binlerce kişinin hastalandığı belirtilmekte ve bunu önlemek için halkın çevredeki temiz su göletlerinden demir borularla ilçeye su getirmeye çabaladığı ancak yüksek masraftan dolayı bunun mümkün olmadığı vurgulanıyordu. Bu projenin tamamlanabilmesi için bütçeye gerekli miktarın ilavesi isteniyordu. Genel kurulda yapılan oylamada önerge kabul edildi.²⁷

1924 yılı Ticaret Vekâleti bütçesi kanunu müzakerelerinin yapıldığı 1 Nisan 1924 tarihli oturumda aralarında Mahmut Nedim Bey'in de bulunduğu bazı milletvekilleri tarafından kaleme alınan önergede Milli Mücadele yıllarında Yunan ordusu tarafından tahrip edilen Karamürsel Şayak Fabrikası'nın üç seneden beri kapalı olduğu ve bu nedenle yüzlerce işçinin işsiz kaldığı belirtilmekte ve bu fabrikanın onarılıp yeniden üretime geçebilir hale getirilmesini sağlamak için teşvik-i sanayi kaleminden 50.000 lira verilmesi teklif edilmekteydi. Aynı oturumda Mahmut Nedim Bey seçim bölgesi Malatya ile ilgili -50 milletvekilinin desteğini alarak- bir önerge de verdi. Söz konusu önergede Mehmet Efendi adlı girişimcinin otuz sene evvel Malatya'da tekstil fabrikası kurarak beş yüz işçi istihdam ettiği, Birinci Dünya Savaşı'nda doğu ve güney ordularının ihtiyaçlarını karşıladığı, Milli Mücadele'ye de elindeki son sermaye ile katkı sağladığı ve sonrasında yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle fabrikasını kapatmak zorunda kaldığı belirtiliyordu. Fabrikatör Mehmet Efendi'nin otuz bin lira alacağına karşılık hükümetten yalnızca beş bin lira tahsil edebildiğinin vurgulandığı önergede fabrikasını tekrar açabilmesi için bütçeden adı geçen girişimciye yirmi bin lira ödenek ayrılması talep ediliyordu.²⁸ Her iki önerge de genel kurulda oylanarak reddedildi.²⁹

TBMM'nin 22/23 Nisan 1924 tarihli kapalı oturumunda (gizli celse) Lozan Barış Antlaşması gereğince ilan edilen genel af kapsamı dışında tutulacak 150 kişilik liste müzakere edildi. Uzun tartışmaların yaşandığı görüşmelerde birçok milletvekili listeye yeni isimlerin eklenmesini talep ettiler. Bu milletvekillerinden biri olan Mahmut Nedim Bey TBMM Başkanlığı'na şu önergeyi verdi: "*Muhip Mağmumî isminde ziraat mühendisi bir melun vardır. Büyük milletimizin ebedî düşmanıdır. Macaristan'da hıyanetine devam etmektedir. Milletime hakaretinden dolayı kâfire o kadar huncım vardır ki elime geçse dişlerimle parçalayacağım. Melunun mutlaka listeye ithalini Heyet-i Celile'den rica ederim*"

23 BCA, 30.10/6.36.15

24 TBMM ZC, D. II - C. 5, s. 606.

25 BCA, 30.10/6.36.27

26 TBMM ZC, D. II - C. 6, s. 46.

27 TBMM ZC, D. II - C. 7/1, s. 1024-1026.

28 BCA, 30.10/6.36.15

29 TBMM ZC, D. II - C. 8, s. 193-195, 197.

Genel kurul, Dahiliye Vekili Ahmet Ferit (Tek) Bey'in talebi doğrultusunda mevcut listeye sadece üç kişinin eklenmesi kararını alınca Mahmut Nedim Bey'in öneresi dikkate alınmadı.³⁰

Tekfurdağı (Tekirdağ) milletvekili Cemil Bey'in öncülüğünde hazırlanan ve aralarında Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey'in de bulunduğu 100 milletvekilinin imzası ile sunulan *Meclis memurun ve müstahdeminine maatahsisat birer maaş nispetinde ikramiye itasına dair* önerge meclisin 29 Aralık 1924 tarihli oturumunda gündeme alındı. Maaşlarına zam yapılmayan ve kışın sert geçmesi nedeniyle sıkıntı içinde olan meclis memurlarına bir maaş ikramiye verilmesinin teklif edildiği önerge TBMM İdare Heyeti tarafından olumlu bulunarak kanun teklifine dönüştürüldü ve Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edildi.³¹ Söz konusu komisyonun hazırladığı mazbata 31 Aralık 1924 tarihli oturumda kabul edildi.³²

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey'in seçim bölgesi ile ilgili verdiği *Sultansuyu Çiftliği'nin numune Ziraat Mektebi ve numune çiftliği halinde işletilmesi* hakkındaki önerge³³ meclisin 12 Ocak 1925 tarihli oturumunda Başvekâlete havale edildi.³⁴

Meclisin 11 Şubat 1925 tarihli oturumunda gündeme alınan 1925 yılı Maliye Vekâleti bütçesi görüşmelerinde Mahmut Nedim Bey seçim bölgesi ile ilgili olarak verdiği önergede şu talepte bulundu: *“Malatya derununda cereyan eden dermih (Derme) suyu, akar su pislik götürmez diye telvis edilmektedir. Verilen müteaddit sıhhi raporla bu suyun katiyyen gayri kabili şurp olduğunu ispat etmişken ahalinin hâlâ bu suyu her türlü ihtiyaçlarında kullanmaları bütün şehir sekenesinin ahvali sıhhiyesini, hayatını zehirlemiştir. Tifo, Verem, Dizanteri, münteşir bir haldedir. Sıhhiye Vekâleti'nin tanzim ettiği istatistik nazarı ibretle tetkik edilirse Türkiye vilâyetleri içinde en ziyade vefiyat veren ve bu hal ile mahvolması muhakkak olan Malatya şehri Meclis-i Ali'nin nazarı merhamet ve insafını celbeder. Ve umumî bir surette nazarı mülâhazaya alınmasını ve buna bir çare bulunmasını arz ve teklif eylerim.”* Meclis Başkanı Kâzım Paşa tek imzalı olan bu önergeyi oylamaya sunamayacağını belirtti.³⁵

Şeyh Sait İsyanı'nın yaşandığı günlerde ülkenin dört bir yanından TBMM'ye gönderilen bağılık telgraflarından biri Malatya'nın Besni kazasından geldi. Cumhuriyet Halk Fırkası Besni Kaza İdare Heyeti Reisi Hasan Kemal Bey'den gelen bu telgrafi Mahmut Nedim Bey bir önerge ile başkanlığa sunarak genel kurula duyurulmasını istedi. 26 Şubat 1925 tarihli oturumda genel kurulda okunan telgrafta *“Muhit ve mıntıkamıza hiç bir hain fikrin hiç bir alçak elin giremeyeceğini halk ve aşairin ittihat ve tesanüdünden Hükümet-i Cumhuriyetimizin tamamen emin olacağını söyler ve ledelhace bütün mevcudiyetimizle usatın tenkiline ve Hükümetin emrine amade bulunduğumuzu halk ve memleket namına arz eylerim”* deniliyordu.³⁶

Meclisin 7 Mart 1925 tarihli oturumunda gündeme alınan 1925 yılı Maarif Vekâleti bütçesi müzakerelerinde Mahmut Nedim Bey'in de aralarında bulunduğu 90 milletvekilinin imzası ile verilen bir önergede Hakkâri, Muş, Siirt, Şarki Karahisar, Mardin, Diyarbakır, Elazığ, Malatya,

30 TBMM Gizli Celse Zabıtları, D. II - C. 8/1, s. 461-462.

31 TBMM ZC, D. II - C. 11, s. 296-302.

32 TBMM ZC, D. II - C. 11, s. 311-313.

33 BCA, 30.10 / 7.40.12

34 TBMM ZC, D. II - C. 12, s. 90.

35 TBMM ZC, D. II - C. 13/1, s. 353.

36 TBMM ZC, D. II - C. 14, s. 352.

Urfa, Suruç, Bilecik, Dersim, Maraş, Bayezit, Sivas, Trabzon ve Kozan vilayetlerinde yatılı okul açılması için ilgili 400.000 liralık ödeneğin 600.000 liraya çıkarılması isteniyordu. Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in sıcak bakmadığı önerge genel kurulda yapılan oylama sonucunda kabul edilmedi.³⁷

1925 yılı Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesi görüşmelerinin yapıldığı 2 Nisan 1925 tarihli oturumda Antalya milletvekili Rasih (Kaplan) Bey'in öncülüğünde 50 milletvekilinin imzası ile verilen önergeye Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey de imza attı. "*Hafız-ı Kur'an yetiştirmek üzere evkaf masarifi bütçesinin altıncı faslına (Huffaz yetiştiren zevat ücreti) namıyla açılacak on üçüncü maddeye beheri elli lira ücretli on huffaz yetiştiren zevat ücreti olan senelik altı bin liranın vaz ve kabulünü arz ve teklif ederiz*" şeklindeki önerge oylanarak komisyona sevk edilmesi kararlaştırıldı.³⁸

Mahmut Nedim Bey'in 1324 Temmuzundan itibaren 1339 senesi gayesine kadar bilcümle matlubat ve düyun-u hazinenin suret-i mahsubuna dair olan kanunun altıncı maddesinin tefsiri hakkındaki önergesi 18 Mart 1926 tarihli oturumda Meclis Başkanlığı tarafından Kavanin-i Maliye Encümeni'ne sevk edildi.³⁹ Söz konusu komisyonun önergeye yönelik hazırladığı mazbata 26 Mayıs 1926 tarihli oturumda kabul edildi.⁴⁰

17 Mayıs 1926 tarihli meclis oturumunda gündeme alınan 1926 yılı Ziraat Vekâleti bütçe tasarısı görüşmelerinde Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey kamuda görev yapan veterinerlere ikramiye verilmesini talep eden şu önergeyi verdi: "*1926 bütçesinde memurini baytariyeye hiç bir güne zammiyat icra edilemediği anlaşıldığından vebayı bakari mücadelesinde bir seneyi müteceviz zamandan beri geceli gündüzlü fartı mesaî ile ve cüzî maaşlarla çalışmakta bulunan memurini mumaileyhimin bir taraftan istifa etmekte ve hariçte daha fazla maaşla vazife bulmakta olmalarına mebni buna mahal kalmamak üzere 1926 bütçesinde 615 inci faslın 3 üncü emrazı müstevliyei hayvaniye tertibinde mevzu 260.000 liradan 20.000 liranın bittefrik memurini baytariyeye hizmetleri derecesinde ikramiye suretiyle itasını teklif ederim*"

Muvazene-i Maliye Encümeni adına söz alan Çankırı milletvekili Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey komisyonun bütçede fasıllardan tenzilat yapılmasına karşı olduğunu vurgulayarak önergeyi kabul etmediğini belirtti.⁴¹

Mahmut Nedim Zabcı'nın ikinci dönem yasama süreci içerisinde imza attığı kanun teklifleri ise şunlardı:

Mahmut Nedim Bey TBMM'nin 19 Şubat 1924 tarihli oturumunda *Şimendifer vesair inşaatı lazime için istihkâm kıtaatı teşkili hakkında* kanun teklifi verdi ve teklif Layiha Encümeni'ne sevk edildi.⁴² Layiha Encümeni'nin müzakereye değer bulduğu teklif 21 Şubat 1924 tarihli oturumda Müdafaa-i Milliye Encümeni'ne havale edildi.⁴³ İlgili komisyon bu teklife yönelik mazbatasını

37 TBMM ZC, D. II - C. 15, s. 220-222.

38 TBMM ZC, D. II - C. 17, s. 49-50.

39 TBMM ZC, D. II - C. 23, s. 251.

40 TBMM ZC, D. II - C. 25, s. 522.

41 TBMM ZC, D. II - C. 25, s. 227.

42 TBMM ZC, D. II - C. 6, s. 121.

43 TBMM ZC, D. II - C. 6, s. 189.

son yasama yılında Meclis Başkanlığına sundu. 3 Ocak 1927 tarihli oturumda Müdafaa-i Milliye Encümeni “*istihkâm kıtaatı tezyit edilmiş olduğundan*” dolayı teklife gerek kalmadığını belirtti ve genel kurul mazbatayı kabul etti.⁴⁴

Mahmut Nedim Bey’in *Harita Dairesi kadrosunun tevsii ve mülhak bir bütçe ile idaresi hakkındaki teklifi kanunisi* meclisin 29 Mart 1924 tarihli oturumunda incelenmek üzere Layiha Encümeni’ne havale edildi.⁴⁵ İlgili komisyon mazbatasında teklifin müzakereye değer bulunduğunu belirtti ve teklif 5 Nisan 1924 tarihli oturumda Müdafaa-i Milliye ve Muvazene-i Maliye encümenlerine sevk edildi.⁴⁶ Ancak Mahmut Nedim Bey’in de üyesi olduğu Müdafaa-i Milliye Encümeni teklifi reddetti. Söz konusu komisyon mazbatasında “...*Malatya Mebusu Mahmut Nedim Bey’in teklif-i kanunisi Encümenimizce tetkik edildi. Mesele 22 Nisan 1341 tarih ve 657 numaralı Harita Müdüriyet-i Umumiyesi Kanunu ile halledildiğinden tayini muameleye mahal kalmadığına karar verilmiştir*” deniliyordu. Mazbata 16 Kasım 1925 tarihli meclis oturumunda genel kurul tarafından kabul edildi.⁴⁷

Urfa milletvekili Ali Fuat Bey ve 48 milletvekilinin imzasını taşıyan *Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu’nun ondördüncü maddesinin tadili hakkında* kanun teklifi meclisin 17 Kasım 1924 tarihli oturumunda gündeme alındı. Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey’in de imzasının bulunduğu teklifte söz konusu maddenin “*Daimi, muvakkat muallimler Artvin, Ardahan, Erzurum, Ergani, Bayezit, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Süleymaniye, Kars, Kerkük, Genç, Muş, Musul, Van, Dersim, Erzincan, Sivas, Malatya, Diyarbakır, Mardin, Şarkikarahisar, Urfa, Siverek, Elâziz vilayetlerindeki orta tedrisat mekteplerine gönderildikleri ve o vilayetlerin sakinlerinden olmadıkları takdirde maaş ve fevkalâde tahsisatları mecmuun yarısı kadar zam alırlar*” şeklinde olması talep ediliyordu. Teklifi inceleyen Layiha Encümeni 20 Mart 1924 tarihinde teklifin müzakereye değer olduğuna yönelik kararını Meclis Başkanlığına sundu. Daha sonra Maarif Encümeni’ne sevk edilen teklif hakkında bu komisyonda yapılan müzakereler sonucunda hazırlanan mazbata 20 Nisan 1924 tarihinde Meclis Başkanlığına sunuldu. Maarif Encümeni söz konusu mazbatasında teklifte adı geçen vilayetlerden sadece Diyarbakır, Mardin, Urfa ve Siverek’in ilgili kanuna eklenebileceğine karar verdi. Teklif ve mazbata üzerinde yapılan genel kurul müzakerelerinde Çorum milletvekili Mustafa Bey’in teklifin bütçe ve ödenekleri ilgilendiren yönü itibarıyla Muvazene-i Maliye Encümeni’ne gönderilmesi önerisi oylanarak kabul edildi.⁴⁸

Meclisin 19 Mart 1927 tarihli oturumunda İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Bey’in öncülüğünde 102 milletvekilinin imzası ile verilen *Samipaşazade Sezai Bey’e Hidemat-ı Vataniye tertibinden maaş tahsisi* hakkındaki kanun teklifinde Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey’in de imzası bulunuyordu. Türk edebiyatının önde gelen yazarlarından Samipaşazâde Sezai Bey’e ekonomik durumunun yetersiz oluşu nedeniyle 10.000 kuruş maaş bağlanmasını öngören kanun teklifi şöyle idi:

“*Namık Kemal ve Şinasi neslinin, Abdülhak Hamit’le beraber memlekete son bergüzarı kalan meşhur büyük edibimiz Sami Paşazade Sezai Bey’in bugün metruk*

44 TBMM ZC, D. II - C. 28, s. 242-243.

45 TBMM ZC, D. II - C. 8, s. 60.

46 TBMM ZC, D. II - C. 8, s. 302.

47 TBMM ZC, D. II - C. 19, s. 125.

48 TBMM ZC, D. II - C. 10, s. 285-287.

bir halde kaldığına kemal-i teessüfle şahit ve muttali olmaktadır. Tarihî şanlı namını zikrettiğimiz bu zat yalnız edebiyat alemimizin en mühim rükünlerinden biri değil aynı zamanda millî ve siyâsî inkılabımızın en fedakâr, en gayyur haddim ve mübeşşirlerindedir. Yeni Türkiye'nin tekevvününde unutulmaz hizmetleri sebkât etmiş ve yarım asırlık hayatı zulme, cehle karşı pek çetin mücadelelerle geçmiş olan Sami Paşazade Sezai Bey, bin türlü fedakârlıklara ve feragatlara tahammül ederek takibe başladığı yüksek gayenin tahakkuku gününde çok sevdiği ve yolunda bütün hayatını feda ettiği millet ve vatan tarafından her türlü iltizam ve sahabete lâyıktır. Bütün medenî memleketlerde fikir yolunda rehber vazifesini görmüş bu gibi büyük şahsiyetlerin mazhar oldukları refah ve vüsatla kendi fikir ve kalem büyüklerimizin vaziyeti arasındaki elim fark, bizi teessürle düşündürecek kadar acıdır. Daima ilim ve sanat vadisinde Türk Milleti'ne yüksek eserler bırakmış olanları şefkat ve muhabbetle ve teşvik ve hürmetle teyit ve iltizam eden Millet Meclisimizin tamamıyla tarihe karışan muazzam bir intibah devrinin son abidelerinden biri olan Sezai Bey hakkında da Hidemat-ı Vataniye tertibinden bir maaş tahsisini rica ve teklif ediyoruz”

145 milletvekilinin katıldığı oylamada 140 kabul, 2 ret ve 3 çekimser oyu verildi. Böylece teklif kabul edilerek Samipaşazâde Sezai Bey'e vatana hizmet kaleminden maaş bağlandı.⁴⁹

Mahmut Nedim Bey ikinci meclis döneminde genel kurulda çeşitli kanun tasarıları üzerindeki görüşlerini de bildirdi. Cumhuriyetin ilk yıllarında toplumsal alanda yapılan inkılaplar arasında yeni saat sistemine ve miladi takvime geçiş düzenlemeleri de yer almaktaydı. Bu düzenlemeleri içeren kanun tasarıları hükümet tarafından Meclis Başkanlığına 11 Kasım 1925 tarihinde sunuldu. Meclis Başkanlığı bu tasarıları incelemek üzere özel bir komisyon oluşturdu. Başkanlığını İstanbul milletvekili Ahmet Muhtar Bey'in yaptığı bu komisyonun mazbata muharriri Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey idi. İlgili komisyonun hazırladığı mazbatalar 22 Aralık 1925 tarihinde Meclis Başkanlığına iletildi.⁵⁰

Saatlerin Yirmi Dörde Taksimi Suretiyle İstimaline Dair Kanun Lâyihası TBMM'nin 26 Aralık 1925 tarihli oturumunda gündeme alındı. Tasarının müzakerelerinde komisyon sözcüsü olarak Mahmut Nedim Bey hazır bulundu. Günü 24 saate bölen tasarının müzakeresi birçok milletvekilinin fikirlerini sunduğu uzun tartışmalara sahne oldu. Komisyon adına Mahmut Nedim Bey milletvekillerine tasarı hakkında bilgiler verirken, gelen soruları da cevapladı. Görüşmelerde ilk sözü alan Trabzon milletvekili Muhtar Bey tasarıya karşı olmadığını ancak söz konusu sistemi uygulayan ülkelerin resmi işlemlerde zorunluluk getirirken, halkı serbest bıraktıklarını “... kanunen herkese cebindeki saati yirmi dört saat olarak kullanacaksın diye bir mecburiyet tahmil etmemişlerdir...” diyerek hatırlattı. Tasarıda Türkiye için referans olarak Greenwich'e göre İzmit'ten geçen 30 derece boylamı esas alınmıyordu. Muhtar Bey bu konuya da değinerek tüm ülkede sadece İzmit'ten geçen meridyeni esas almaktansa ülkenin ortasından geçen meridyenin kabul edilmesinin daha iyi olabileceğini ancak o zaman da Avrupa ile uyum sağlanamayacağını belirterek üç ayrı çözüm önerisi sundu. Bunun üzerine Mahmut Nedim Bey 1914 yılında Avrupa'da yapılan uluslararası bir kongrede tüm ülkelerin saatlerini Greenwich rasathanesine göre ayarladıklarını

49 TBMM ZC, D. II - C. 30, s. 148-151, 155.

50 TBMM ZC, D. II - C. 20, s. 1-6.

ve İzmit merkezli 30 derecelik boylamın tüm ülkede iki saatlik bir fark yaratmayacağını söyledi. Muhtar Bey'in görüşleri hakkında ise şu yorumları yaptı: “...ahaliyi icbar etmeyelim dediler. Ahaliyi icbar değil zaten hiç kimseyi icbar edemeyiz. Fakat hükümet ahali ile olan bütün muamelâtında bu saati istimal edecektir. Binaenaleyh ahalide mecburdur. Şimendiferine binecek, malını götürecektir, vaktinde, saatinde yetişmezse kendi işini, intizamını şaşırır. Mamefihi mecburiyet değil zaruret vardır. Bu saatin hükümet tarafından teklifi ile gayet muvafık gayet ani bir usul tatbik edilmiştir. Bunda bir müşkülata da maruz kalınmaz. Bidayeten bir iki ay saatin yirmi dörde taksimi biraz müşkülata maruz kalırsa da bilâhare anlaşılır...”

Tasarımın “İzmit civarından geçip Giriniç'e nazaran otuzuncu derecede bulunan nısfünnehar bütün Türkiye Cumhuriyeti saatleri için esastır” şeklindeki ikinci maddesinin müzakeresinde Karesi (Balıkesir) milletvekili Vehbi Bey madde aleyhinde söz alarak boylam konusunun uzmanlara bırakılması gerektiğini ve bu kararın rasathaneler tarafından verilmesini talep ederek maddenin iptalini istedi. Mahmut Nedim Bey maddeyi savundu ve İzmit'in esas boylam dairesi olduğunu, 45. meridyenin Erivan ve Süleymaniye'den geçtiğini ve ülke içi ulaşım yetersizliğinin de göz önüne alındığını şu sözlerle ifade etti:

“İzmit'ten itibaren 3-4 derece garpta Edirne var ki bizim hududumuzun muntahasıdır. Sonra saat muntakası olarak İzmit'ten itibaren 7,5 derece şarkta Fatsa vardır. Esasen, Fatsa-Kangal- Gaziantep hattıyla Edirne hattı arasındaki mevakide bir saat kullanılması lâzım gelir. Bunun şarkında 45 derece Erivan'dan geçer. Demek ki oradan itibaren Fatsa'ya kadar bizim 7,5 derecelik bir yerimiz vardır. Orada başka bir saat kullanmaklığımız lâzım geliyor. Fakat bugünkü günde icab-ı hal bunu muvafık görmüyor. Çünkü oralara gitmek için şimendifer yoktur ve böyle bir saate ihtiyaç yoktur. Fakat bilâhare oralara şimendifer yapılır, bura ile o nısfünnehar dairesi arasındaki vasıta temin edilir. Onun için hükümet tarafından verilen teklifte, iki saat diye tespit edilmişti. Biz bunu kaldırdık, İzmit nısfünneharı esastır dedik. Zaten İzmit esastır. Esas İzmit nısfünnehar dairesidir ki hükümet isterse bütün memlekete 7,5 derece sağındakini ayrıca bir saat olarak kabul eder. Maksat bunu kanuna koymamaktır. Fennen kabul edilmiş bir şeydir. Fenni olan bir şeyi hükümet icabı geldikçe tatbik edecek”

İstanbul milletvekili Yusuf Akçura konuya başka bir açıdan yaklaşarak ülke savunması ve askeri harekât açısından da saat sisteminin önemli olduğunu ve Genelkurmay Başkanlığı'nın iki saat kullanımı vb konularda neler düşündüğünü sordu. Mahmut Nedim Bey ülkede tek saat bulunmasının esasen uygun olduğunu ve Türkiye'nin en batısındaki bir yerle Kars arasında takriben 47-48 dakikalık bir fark bulunduğunu söyledi. Uzmanların 30-35 dakikaya kadarki farkları normal karşıladıklarını hatırlattı ve buna göre Türkiye'de fazladan 12-13 dakikalık bir fark olduğunu belirtti. Trabzon milletvekili Muhtar Bey'in İzmit'ten en uzak mesafeye kadar olan farkın 72 dakikayı bulacağını söylemesi üzerine Mahmut Nedim Bey hesap yaparak 50 dakikalık bir fark çıkacağını söyledi ve Türkiye'de tek saat kullanılacağını, Greenwich'e nazaran İzmit'in tam iki saat ileride olduğunu vurguladı. İkinci madde için verilen değişiklik önerileri genel kurul tarafından reddedilerek söz konusu madde aynen kabul edildi. Mahmut Nedim Bey bu süreçte Gelibolu milletvekili Celal Nuri Bey'in ilk maddeye yönelik arkadaşları ile birlikte verdiği “Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde gün, gece yarısından başlar ve saatler sıfırdan yirmi dörde kadar tadad olunur” şeklindeki değişiklik önerisini komisyonun kabul ettiğini sadece “tadad olunur” yerine “sayılır” kelimesinin eklenmesini istediklerini açıkladı. Genel kurul söz konusu önergeyi

kabul etti ve ilk madde böylece son şeklini aldı.

Üçüncü maddenin müzakerelerine geçilirken Trabzon milletvekili Muhtar Bey tasarıya bir madde eklenmesini talep etti. Avrupa’da uygulanan yaz ve kış saatine değinen Muhtar Bey Türkiye’de hiçbir dönem bu tür bir uygulama yapılmadığını ancak mütareke döneminde işgalci devletlerin bu uygulamayı Türkiye’de başlattıklarını ve hâlâ sürdüğünü belirtti. Fransa gibi bazı ülkelerin bu uygulamayı terk ettiğini de hatırlatan Muhtar Bey Türkiye’de işgalcilerden kalan bu uygulamanın kaldırılmasını teklif etti. Mahmut Nedim Bey ise söz konusu durumun müzakere edilen kanunla bir ilgisi bulunmadığını söyledi. Üçüncü ve dördüncü maddeler de aynen kabul edildikten sonra genel kurul tasarının tamamını oylayarak kabul etti. Böylece Türkiye’de uygulanan 12 saatlik sistem kaldırılarak günü 24 saate bölen yeni saat sistemi yasalaştı.⁵¹

Meclisin 26 Aralık 1925 tarihli oturumunda müzakere edilen bir diğer kanun tasarısı *Rumî takvimin ilgasıyla beynelmilel takvimin resmi devlet takvimi ittihazı hakkında kanun lâyihası* idi. Tasarının “*Hicrî kamerî takvimi kemakân ahval-i mahsusada istimali caizdir*” şeklindeki üçüncü maddesi müzakere edilirken, tasarımı inceleyen özel komisyonun mazbata muharriri Mahmut Nedim Bey madde içerisinde değişiklik isteyen bir önerge verdi. Maddenin sonuna “*Şu kadar ki kameri ayların birinci günleri rasathanece tespit olunur*” cümlesinin eklenmesini öneren Mahmut Nedim Bey Trabzon milletvekili Muhtar Bey’in önerge hakkında bilgi istemesi üzerine kürsüye gelerek şu açıklamayı yaptı: “*Bugün ilmi heyette fennin terakkiyatı fevkaladedir. Bugünkü ayların değil, bundan beş yüz sene sonraki ayların günlerini de tespit etmek mümkündür. Halbuki bugün vaziyet nedir? Burada bayram oluyor, öbür tarafta bayram olmuyor. Sonra ramazan günlerini tayin etmek için de müşkülata maruz kalıyoruz. Bütün memleketin içinde umumi bir hercümerç oluyor. Fennin terakkiyatı karşısında ayın bu gününü bilmiyorum demek veyahut iki adam gitsin de mahkemedan ilâm alsın ondan sonra bayram olsun, bu doğru değildir. Bendeniz bir fıkranın ilavesini rica ediyorum ki, bu rasathanece nüsbet ve muayyendir. Bütün Türkiye’de, muharremin birinci günü şudur, seferin birinci günü budur, ramazan şu gündür diye ilan edilir ve bu suretle ayların birinci günü nihayetine kadar tespit edilir ve bu teşevvüşten de kurtuluruz*”

Mahmut Nedim Bey’in Ramazan ayının tespitine ilişkin yaptığı bu açıklama üzerine Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey bu duruma göre Ramazan’ın Şubat ayına gelip gelemeyeceğini sordu. Mahmut Nedim Bey bu soru üzerine önergesini geri almak istediğini belirtti. Ancak Trabzon milletvekili Muhtar Bey Mahmut Nedim Bey’in önergesini kabul ettiğini söyledi. Sinop milletvekili Rıza Nur Bey ise tüm milletlerin bayramlarının hangi tarihe denk geldiğini aylar öncesinden bildiklerini ancak Türk milletinin bunu bilmediğini vurguladı. Ay görme tekniğiyle bayram tarihinin belirlendiğini ve bunun da tam olarak kestirilemediği için birçok soruna neden olduğunu belirten Rıza Nur Bey bu konuda Lozan Konferansı günlerinde yaşadığı bir hatırasını anlattı: “*...Ecnebler adama bayramınız ne vakittir diye soruyorlar. Halbuki söyleyebilerseniz söyleyiniz, ne mahcubiyettir. Bu, Lozan’da bizim başımıza geldi. Karşımızdaki murahhaslar bize bir cemile yapmak için tatil yapacaklardı, bayramınız ne vakittir diye bize sordular. Bizde söyleyemedik, çok ayıp oldu...*” Rıza Nur Bey bu ve benzeri durumların ortadan kaldırılması için bilimsel yöntemlerle tarihlerin tespit edilmesini istedi. Bu düşüncelere karşı çıkan Gelibolu milletvekili Celal Nuri Bey “*ayın safahatı ve devri güneşin devri gibi fennen sabit olamaz...*”

derken Trabzon milletvekili Muhtar Bey “...*Rasathane bugün ayın hangi senenin hangi gününde hangi saatinde muhakda olduğunu yani şems, kamer ve arzın üçününde bir araya geldiği dakikayı pek iyi hesap eder. Sonra rasathane bu muhaktan kaç saat sonra gurre olabilir, yani ay görülecek şekle gelebilir, onu da ispat etmeye muktedirdir. Misal bir çok zaman biz burada ay yeni ve eski aydır diye tespit etmeye çalışırken, ramazan bugündür yarındır derken rasathane bize gösterdi...*” diyerek Mahmut Nedim Bey’in geri almak istediği önergesini savundu. Bu tartışmalar üzerine Mahmut Nedim Bey’in “*Bendenizin verdiğim takririn Meclisi Âlice hassasiyet-i mucip olduğunu görüyorum...*” sözleriyle tekrar sunduğu önergesi genel kurul tarafından kabul edildi ve söz konusu maddenin son şekli şöyle oldu: “*Hicri kameri takvim öteden beri olduğu üzere ahval-i mahsusada kullanılır. Hicrî kamerî ayların mebdeini rasathane resmen tespit eder*”⁵²

3. Üçüncü Meclis Dönemi Faaliyetleri (1927-1931)

1927 seçimleri sonucunda açılan TBMM’nin üçüncü döneminde rejimin laikleştirilmesine yönelik reformlara devam edildi. Bu bağlamda 9 Nisan 1928’de anayasanın ikinci maddesinde yer alan “*Türkiye Devleti’nin dini, din-i İslamdır*” ibaresi kaldırıldı.⁵³

Bu dönemde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Fethi (Okyar) Bey ile birlikte Türkiye’de çok partili rejime geçişi sağlamaya yönelik bir adım attı. 12 Ağustos 1930 tarihinde Fethi Bey’in genel başkanlığında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan bünyesine katılan bazı milletvekilleriyle birlikte meclis grubunu oluşturdu. Kuruluşundan kısa bir süre sonra başlayan belediye seçimlerine katılan SCF bazı yerlerde seçimi kazandı. Seçimlerden sonra iktidarın baskı ve yolsuzluklar yaptığını ileri süren ve bu konuda Dahiliye Vekâleti hakkında bir gensoru önergesi de veren Fethi Bey ve arkadaşları 17 Kasım 1930 tarihinde partilerini feshetme kararı aldılar.⁵⁴ Böylece tek parti rejimi üç aylık bir kesintiden sonra devam etti.

Mahmut Nedim Zabcı üçüncü dönem boyunca Nafia⁵⁵ ve Maliye⁵⁶ komisyonlarında görev yaptı. Ayrıca Milli Mücadele yıllarındaki hizmetlerinden dolayı İstiklâl Madalyası ile ödüllendirildi. Mahmut Nedim Bey madalyasını meclisin 20 Mayıs 1928 tarihli oturumunda düzenlenen törende TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa’dan aldı.⁵⁷

Zabcı’nın dönem boyunca Meclis Başkanlığı’na sunduğu önergeler şöyle idi:

Mahmut Nedim Bey *Kadastro tahrir kanun lâyihasının muhtelit bir encümünde müzakeresine dair* önergesini 7 Şubat 1929 tarihinde Meclis Başkanlığına sundu. Önergede şu görüşler dile getiriliyordu: “*Kadastro gibi memleketi baştanbaşa alakadar eden pek mühim bir layiha-yı kanuniye Yüksek meclisin tasvibine arz edilmiştir. Bu layiha şumulu itibarıyla Bütçe, Maliye, Adliye, Dâhiliye ve Nafia encümenlerini alakadar ettiğinden mezkûr encümenlerden intihap edilecek üçer azadan mürekkep bir muhtelit encümen teşkili ile orada müzakeresini arz ve teklif eylerim*”

52 TBMM ZC, D. II - C. 20, s. 276-281.

53 Cemal Avcı, *III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 87-94.

54 Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 622-631; Tevfik Çavdar, “Serbest Fırka”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, s. 2052-2059.

55 TBMM ZC, D. III - C. 1, s. 21.

56 TBMM ZC, D. III - C. 13, s. 11; TBMM ZC, D. III - C. 22, s. 10.

57 TBMM ZC, D. III - C. 4, s. 208.

Meclisin 11 Şubat 1929 tarihli oturumunda gündeme alınan bu önerge üzerine söz alan Bütçe Encümeni Başkanı Edirne milletvekili Şakir Bey gerek iş yoğunluğu gerekse iç tüzük gereği karma komisyonların bakanlıklara bağlı komisyonlar tarafından oluşturulabileceğinden dolayı başında bulunduğu komisyonun teklif edilen karma komisyona katılmamasını istedi. Önerge sahibi Mahmut Nedim Bey de bu görüşü destekledi. Önerge aleyhine söz alan Konya milletvekili Musa Kâzım Bey ise karma komisyonların sayılarının arttığını ve komisyonların asli görevlerini yapamaz hale geldiklerini belirterek bu tür konularda karma komisyonlara gerek olmadığını söyledi. Bunun üzerine söz alan Mahmut Nedim Bey şu açıklamayı yaptı:

“Eski nizamnameye göre tapu ve kadastro işleri için bir tapu encümeni vardı yeni nizamnamede her vekâletin kendine ait olan hususat için ayrıca bir encümen teşkil edildiği halde Tapu hariçte kaldı. Malum-u âlileridir ki tapu ve kadastro mühim bir meseledir. Dört beş seneden beri bu kanun layihası hazırlanıp meclise gelmek üzere idi, nihayet gelmiştir. Adliye, Maliye, Dâhiliye ve Bütçe encümenlerine esasen kanun havale edilmiştir. Şimdi bu kanunu en ziyade alakadar eden encümenlerden biri de Nafia encümenidir. Çünkü fen işleridir. Maliye ve Bütçe encümenleri tabiatıyla meşgul olacaklardır. Dâhiliye ve Adliye encümenlerine keza... Eğer biz kanunu hal-i tabisi ile encümenlere gönderecek olursak zannediyorum ki layık-ı veçhile ve esaslı bir surette mütalaa edilmek imkânı hâsıl olmaz ve hem de çok zaman geçer. Onun için istirham ederim eski tapu encümenine mukabil olarak yeni bir muhtelit encümen teşkil edelim. Zaten nizamname-i dahili müzakere edildiği zaman bendeniz encümenin nazarı dikkatini celp etmiştim. O zaman dediler ki tapu ve kadastro layihası meclise geldiği vakit teklif edersiniz bir muhtelit encümen teşkil edilir ve o encümende bu işler tetkik edilir. Mamafih rey-i âlilerine vabestedir, arzu buyrulursa en muvafık şekil bu olacaktır”

Bu açıklamanın ardından yapılan oylama sonucunda genel kurul önergeyi kabul etti.⁵⁸

Mahmut Nedim Zabcı'nın üçüncü dönem yasama süreci içerisinde imza attığı kanun teklifleri ise şunlardı:

Yozgat milletvekili Tahsin Bey'in öncülüğünde 24 milletvekilinin imzası ile 19 Aralık 1927 tarihinde Meclis Başkanlığına sunulan *Kastamonu Mebusu Merhum Mahir Efendi Ailesine Hidemat-ı Vataniye Tertibinden Maaş Tahsisi* hakkındaki kanun teklifine imza verenler arasında Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey de vardı. Kanun teklifinin ilk maddesinde *“Kastamonu Mebusu merhum Ahmet Mahir Efendi'nin zevcesi Cemile Hanım'a eytam ve eramil maaşı kat edilmek üzere kaydı hayat şartıyla Hidemat-ı vataniye tertibinden kırk, dul kerimesi Bideyre ve iki bakire kerimleri Rabia ve Tayyibe hanımlara tehhüllerine kadar yirmişer lira maaş tahsis olunmuştur”* deniliyordu.

Bütçe Encümeni teklifi inceledi ve 22 Nisan 1928 tarihinde Meclis Başkanlığına sunduğu mazbatasında maddeye son şeklini şöyle verdi: *“Kastamonu Mebusu merhum Ahmet Mahir Efendi'nin zevcesi Cemile ve kerimleri Bideyre, Rabia, Tayyibe Hanımlara Maliye Vekâleti bütçesindeki masarifi gayri mahsuse tertibinden üç bin liranın ikramiye olarak itasına mezuniyet verilmiştir.”* 5 Mayıs 1928 tarihli oturumda müzakere edilen kanun teklifinin maddeleri kabul

edildi.⁵⁹ 12 Mayıs 1928 tarihli oturumda ise ikinci müzakere yapıldı ve teklifin geneli kabul edilerek kanunlaştırıldı.⁶⁰

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey 27 Kasım 1930 tarihinde *Ankara şehri İmar Müdürlüğü tarafından inşa edilen hâl* hakkındaki kanun teklifini Meclis Başkanlığına sundu. Meclis Başkanlığı ise teklifi Dahiliye Encümeni'ne havale etti.⁶¹ Ancak Mahmut Nedim Bey meclisin 29 Aralık 1930 tarihli oturumunda bir önerge vererek komisyonda olan kanun teklifinin geri verilmesini istedi. Oturumu yöneten Meclis Başkanvekili Refet Bey kanun teklifinin iade edildiğini belirtti.⁶²

4. Dördüncü Meclis Dönemi Faaliyetleri (1931-1935)

1931 yılında toplanan dördüncü dönem TBMM'de özellikle kültürel alanda önemli reformlar yapıldı. Kapatılan Türk Ocakları'nın yerine 1932'de Halkevleri açıldı. 1933 yılında Darülfünun İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürüldü. Türk Tarih ve Dil Kurumları açıldı. Ekonomide devletçilik modeli benimsenerek beşer yıllık sanayi ve kalkınma planları hazırlandı. Soyadı kanunu kabul edildi ve dönemin sonlarında kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı.⁶³

Mahmut Nedim Zabcı dördüncü dönem boyunca Maliye⁶⁴ ve Milli Müdafaa⁶⁵ komisyonlarında görev yaptı.

Bu dönem yasama çalışmaları içinde Cumhuriyetin onuncu yıldönümü kutlamalarının hazırlıkları da yapıldı. Bu çerçevede Türkiye'yi ziyaret eden yabancı heyetlerden biri Macar parlamenterlerden oluşuyordu. Türkiye ile Macaristan arasındaki yakın ilişkileri de simgeleyen bu ziyareti iade etmek amacıyla TBMM Başkanlığı 10 milletvekilinden oluşan bir heyet oluşturarak Macaristan'a gönderme kararı aldı. Aralarında Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey'in de bulunduğu bu heyet meclisin 21 Nisan 1934 tarihli oturumunda genel kurulun onayından geçti.⁶⁶

Mahmut Nedim Zabcı'nın dördüncü dönem yasama süreci içerisinde imza attığı kanun teklifleri ise şunlardı:

Giresun milletvekili Hakkı Tarık (Us) Bey ile birlikte 118 milletvekilinin imzası ile 23 Kasım 1931 tarihinde Meclis Başkanlığına sunulan ve anayasanın 95. maddesinin değiştirilmesini talep eden kanun teklifinde Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey'in de imzası vardı. 28 Kasım 1931, 5 Aralık 1931 ve 10 Aralık 1931 tarihlerinde müzakere edilen bu teklif oybirliğiyle kabul edildi ve ilgili anayasa maddesi şu şekilde dönüştürüldü: "*Muvazene-i Umumiye Kanunu lâyihası ve buna bağlı bütçeler ve cetveller ile mülhak bütçeler meclise mali yılbaşından en az üç ay evvel*

59 TBMM ZC, D. III - C. 4, s. 43.

60 TBMM ZC, D. III - C. 4, s. 105.

61 TBMM ZC, D. III - C. 22, s. 88.

62 TBMM ZC, D. III - C. 23, s. 51.

63 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 155-164.

64 TBMM ZC, D. IV - C. 1, s. 28; TBMM ZC, D. IV - C. 4, s. 10.

65 TBMM ZC, D. IV - C. 10, s. 10; TBMM ZC, D. IV - C. 18, s. 12; TBMM ZC, D. IV - C. 25, s. 11.

66 TBMM ZC, D. IV - C. 21, s. 94.

takdim olunur”⁶⁷

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Bey’in Isparta milletvekili Kemal Turan ile birlikte hazırladıkları *Askeri ve mülki tekaüt kanununun 55’inci maddesine bazı fıkralar ilavesine dair* kanun teklifi ise meclisin 17 Aralık 1931 tarihli oturumunda Maliye ve Bütçe encümenlerine sevk edildi.⁶⁸

5. Beşinci Meclis Dönemi Faaliyetleri (1935-1939)

1935 yılında açılan beşinci meclis döneminde CHP rejimin niteliğine yönelik önemli kararlar aldı. Partinin dördüncü kurultayında alınan kararlar doğrultusunda 18 Haziran 1936 tarihinde Başbakan İsmet İnönü’nün yayınladığı bir genelge ile parti ile devletin kaynaştırılması süreci başlatıldı. Ülkenin ve partinin gelişimini hızlandırmak amacıyla alındığı belirtilen söz konusu kararlara göre İçişleri Bakanı CHP Genel Sekreterliğine, valiler de CHP il başkanlığına getiriliyorlardı. Bu genelge ile Genel Müfettişler de bölgelerindeki parti örgütü ve faaliyetlerinin denetçisi oldular.⁶⁹ 5 Şubat 1937 tarihinde ise CHP’nin altı ilkesi anayasanın ikinci maddesine eklenerek parti-devlet bütünleşmesi sağlanmış oldu⁷⁰

Mahmut Nedim Zabcı beşinci dönem boyunca Maliye komisyonunda görev yaptı.⁷¹ Bu dönem Zabcı’nın 27 yıllık parlamento kariyerinde yasama ve denetim faaliyetleri açısından en zayıf olduğu süreç oldu. Dönem boyunca genel kurulda söz almadığı gibi önerge, kanun teklifi, soru önergesi hazırlamadı.

6. Altıncı Meclis Dönemi Faaliyetleri (1939-1943)

1939 yılında açılan altıncı dönem TBMM’de dikkat çeken ilk nokta tek parti CHP içerisinde *Müstakil Grup* adıyla kurulan denetim organının varlığıydı. 1939 yılında toplanan CHP beşinci kurultayında oluşturulan bu grubun görevi hükümet ve partinin çalışmalarını denetlemek ve bir sonraki parti kurultayına faaliyet raporu sunmaktı.⁷² Böylece mecliste muhalefet partisinin olmayışının yarattığı eksiklik giderilmeye çalışılacak ve meclis çok partili rejime alıştırılmış olacaktı. Ancak bu grup kendisinden beklenen faydayı sağlayamadı.⁷³ Hatay’ın Türkiye’ye katıldığı, Köy Enstitüleri’nin kurulduğu altıncı dönemde alınan Milli Korunma ve Varlık Vergisi kanunu gibi ekonomik kararlar da ise sürmekte olan İkinci Dünya Savaşı’nın etkileri görülmekteydi.

67 TBMM ZC, D. IV - C. 4, s. 29-35; TBMM ZC, D. IV - C. 5, s. 15-16; TBMM ZC, D. IV - C. 5, s. 33-34.

68 TBMM ZC, D. IV - C. 5, s. 48; BCA, 30.10/3.18.16

69 Nihan Yükseliman, *Parti Devlet Bütünleşmesi*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002, s. 81-83; Mehmet Kabasakal, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 132.

70 Mete Tunçay, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, s. 2021.

71 TBMM ZC, D. V - C. 1, s. 26; TBMM ZC, D. V - C. 6, s. 9; TBMM ZC, D. V - C. 13, s. 12; TBMM ZC, D. V - C. 20, s. 15; TBMM ZC, D. V - C. 27, s. 13.

72 Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 106-107; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s. 123-134; Cemil Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 72-82; Osman Akandere, *Millî Şef Dönemi Çok-Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 132-141.

73 Hilmi Uran, *Haturalarım*, Ankara, 1959, s. 344-345.

Mahmut Nedim Zabcı altıncı dönem boyunca Maliye komisyonunda görev yaptı.⁷⁴ Dönem boyunca Meclis Başkanlığı'na sunduğu önergeler şunlardı.

Mahmut Nedim Zabcı'nın *İnhisarlar beyiyelerinin üçte birinin harp malûllerine ve şehit yetimlerine tahsis ve tevziine dair 1485 sayılı kanunun 2'nci maddesinin son fıkrasının tefsiri* hakkında verdiği önerge 27 Aralık 1940 tarihli oturumda Milli Müdafaa, Maliye ve Bütçe encümenlerine sevk edildi.⁷⁵ Ancak Zabcı 28 Mayıs 1941 tarihinde başkanlığa sunduğu şu önerge ile komisyonlarda olan önergesini geri çekmek istediğini belirtti: "*İnhisarlar beyiyelerinin üçte birinin harp malûllerine ve şehit yetimlerine tahsis ve tevziine dair 1485 sayılı kanunun ikinci maddesinin son fıkrasının tefsiri hakkındaki 4/30 sayılı tefsirin intacına lüzum kalmamasına binaen iadesine yüksek müsaadelerini istirham ederim*"

2 Haziran 1941 tarihli oturumda genel kurula sunulan iade önergesi TBMM Başkanvekili Şemsettin Günaltay tarafından uygun görülerek kabul edildi.⁷⁶

Mahmut Nedim Zabcı'nın altıncı dönem yasama süreci içerisinde imza attığı kanun teklifleri ise şunlardı:

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Zabcı'nın hazırladığı *Askerî ve mülkî tekaüd kanununun 39'uncu maddesine bir fıkra ilavesine dair* kanun teklifi 6 Aralık 1940 tarihli oturumda TBMM Başkanlığı tarafından Milli Müdafaa, Maliye ve Bütçe encümenlerine havale edildi.⁷⁷ Teklif 30 Aralık 1942 tarihli oturumda komisyon mazbataları ile birlikte genel kurul gündemine geldi. Maliye Komisyonu Başkanı İstanbul milletvekili Atıf Bayındır'ın talebi üzerine genel kurulda öncelikli olarak müzakere edilen teklif komisyon üyelerinin açıklamaları sonrasında yapılan oylamada genel kurul tarafından kabul edilerek yasalaştırıldı.⁷⁸

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Zabcı'nın iki milletvekili ile birlikte hazırladığı *İnhisar beyiyeleri üçte birlerinin harp malûllerine ve şehit yetimlerine tahsis ve tevzii hakkındaki 1485 sayılı kanunun 4'üncü maddesine bir fıkra eklenmesine dair* kanun teklifi parlamentonun 15 Haziran 1942 tarihli oturumunda Milli Müdafaa, Gümrük ve İnhisarlar, Maliye ve Bütçe encümenlerine havale edildi.⁷⁹ 15 Ocak 1943 tarihli oturumda Bütçe Encümeni mazbata muharriri Muğla milletvekili Hüsnü Kitapçı'nın öncelikli olarak görüşülmesine yönelik talebinin genel kurul tarafından kabul edilmesi üzerine müzakerelerine başlanan teklif üzerinde herhangi bir tartışma olmadan kabul edildi.⁸⁰

7. Yedinci Meclis Dönemi Faaliyetleri (1943-1946)

1943 yılında toplanan yedinci meclis döneminde tek dereceli seçim sistemi kabul edildi. Liste usulü çoğunluk ilkesinin öngörüldüğü bu sistemde açık oy kapalı sayım sistemi kabul edildi

74 TBMM ZC, D. VI - C. 1, s. 19; TBMM ZC, D. VI - C. 6, s. 13; TBMM ZC, D. VI - C. 14, s. 15; TBMM ZC, D. VI - C. 21, s. 15; TBMM ZC, D. VI - C. 28, s. 10-11.

75 TBMM ZC, D. VI - C. 15, s. 194.

76 TBMM ZC, D. VI - C. 19, s. 2.

77 TBMM ZC, D. VI - C. 15, s. 18.

78 TBMM ZC, D. VI - C. 29, s. 242-245.

79 TBMM ZC, D. VI - C. 26, s. 178.

80 TBMM ZC, D. VI - C. 30, s. 279-280.

ve 1946 yılında Türk parlamento tarihinde ilk defa tek dereceli seçimler yapıldı.⁸¹ Bu seçimlere CHP'nin yanında 1945 yılında kurulan Milli Kalkınma Partisi ile birlikte 7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından kurulan Demokrat Parti de katıldı. CHP seçimlerden tek başına iktidar olarak çıkarken, DP iktidarın hile ve yolsuzluklar yaptığını savundu.⁸²

Mahmut Nedim Zabcı yedinci dönem boyunca Maliye komisyonunda görev yaptı.⁸³ Dönem boyunca Meclis Başkanlığı'na tek bir önerge sundu. *Muamele Vergisi Kanunu'nun 10'uncu maddesinin 5'inci fıkrasının tefsirine dair* verdiği önerge 19 Nisan 1944 tarihli oturumda Maliye, Bütçe, Adliye, İktisat, Ticaret, Gümrük ve İhisarlar encümenlerine sevk edildi.⁸⁴ Ancak Zabcı 3 Mayıs 1944 tarihinde meclis başkanlığından söz konusu önergesinin geri verilmesini talep etti. 5 Mayıs 1944 tarihli oturumda TBMM Başkanvekili Refet Canitez Zabcı'nın önergesinin iade edildiğini genel kurula bildirdi.⁸⁵

Mahmut Nedim Zabcı'nın yedinci dönem yasama süreci içerisinde imza attığı kanun teklifleri ise şunlardı:

Mahmut Nedim Zabcı'nın öncülüğünde hazırlanan *Fevkalâde vaziyet dolayısıyla bazı vergi ve resimlere zam icrasına dair olan 3828 numaralı kanuna ek 4040 sayılı kanunun 6'ncı maddesinin değiştirilmesine dair* kanun teklifi 5 Mayıs 1944 tarihli oturumda İktisat, Maliye ve Bütçe encümenlerine havale edildi.⁸⁶ 8 Ocak 1945 tarihinde meclis gündemine sevk edilen⁸⁷ teklifin ilk müzakeresi 12 Ocak 1945 günü yapıldı. Malatya milletvekilleri Mahmut Nedim Zabcı, Kemal Sayın, Halet Sağıroğlu, Osman Hilmi Taner, Emrullah Barkan ve Memet Şevket Özpazarbaşı hazırladıkları kanun teklifinin gerekçesinde görüşlerini şöyle açıklıyorlardı: “*Bulgur, döğme ve saire gibi bilhassa köylünün en mühim iâşe maddeleri şimdiye kadar vergiye tâbi tutulmamıştır. 4040 numaralı kanunun mucip sebepleri arasında da bulgur ve emsalinden vergi alınacağına dair bir kayıt ve sarahat yoktur. Değiştirilmesi bahis mevzuu olan 6'ncı maddede (Undan maada) tâbirinin tefsiriyle bulgur ve emsalinin vergiden istisna edilmesi arz ve teklif edilmiş ve bu tefsirin ilk müzakeresi yapılan İktisat encümeninde de bu gibi maddelerin vergiye tâbi olmalarının doğru olmayacağı tezahür etmişse de (Undan maada) tâbirine bulgur ve emsalinin ithaline maddenin sarahati karşısında imkân görülememiştir. Bu sebeplerden dolayı bu kanuni teklifin yapılması zarureti hâsıl olmuştur*”

81 Kenan Olgun, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVII, S. 79, 2011, s. 22.

82 Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 513-532; Erol Tuncer, *1946 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara, 2008, s. 123-128; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 143-144; Çetin Yetkin, *Karşıdevrim 1945-1950*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul, 2006, s. 289-293.

83 *TBMM ZC*, D. VII - C. 1, s. 18; *TBMM ZC*, D. VII - C. 6, s. 11; *TBMM ZC*, D. VII - C. 14, s. 15; *TBMM ZC*, D. VII - C. 20, s. 17.

84 *TBMM ZC*, D. VII - C. 9, s. 62.

85 *TBMM ZC*, D. VII - C. 10, s. 4.

86 *TBMM ZC*, D. VII - C. 10, s. 4.

87 *TBMM ZC*, D. VII - C. 15, s. 24.

Komasyonların yaptığı çeşitli değişiklikler sonucunda son şeklini alan kanun teklifi ilk mőzakeresinde herhangi bir tartişma olmaksızın kabul edildi.⁸⁸ İkinci mőzakeresi ise 17 Ocak 1945 tarihinde geręekleřtirildi. Teklifin geneli üzerine yapılan açık oylama sonucunda 325 oy ve ittifakla Malatya milletvekillerinin kanun teklifi kabul edilerek yasalaştı.⁸⁹

Malatya milletvekili Mahmut Nedim Zabcı'nın öncölüğünde dört milletvekilinin hazırladığı *Askeri ve Mőlki Tekaiit Kanunu'nun 16, 45 ve 58'inci maddelerine birer fıkra eklenmesine dair* kanun teklifi ise parlamentonun 5 Haziran 1945 tarihli oturumunda Milli Savunma, Maliye ve Bütęe encümenlerine havale edildi.⁹⁰ Ancak Zabcı ve arkadaşları 16 Ocak 1946 tarihli oturumda meclis başkanlığına sundukları önerge ile ilgili kanun tekliflerinin geri verilmesini talep ettiler. Bunun üzerine teklif TBMM Başkanvekili şemsettin Günaltay tarafından iade edildi.⁹¹

8. Sekizinci Meclis Dönemi Faaliyetleri (1946-1950)

Sekizinci dönem TBMM'ye DP'nin ana muhalefet partisi olarak katılması ile birlikte Türkiye'de çok partili siyasi hayata geçiş süreci başlamış oldu. Bu dönem içinde mecliste gittikçe sertleşen iktidar muhalefet ilişkilerine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü müdahale ederek çok partili sistemin kurulmasına önemli katkılar yaptı. Özellikle 12 Temmuz 1947 tarihinde İnönü bir beyanname yayınlarak iktidar ile muhalefete eşit mesafede durduğunu belirterek partileri uzlaştırmaya çalıştı.⁹²

Mahmut Nedim ZABCı'nın TBMM Sekizinci Dönem Üye Kartı

(Kaynak: <https://www.biyografya.com/biyografi/21588>)

88 TBMM ZC, D. VII - C. 15, s. 72.

89 TBMM ZC, D. VII - C. 15, s. 111-113.

90 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMM TD), D. VII - C. 18, s. 114.

91 TBMM TD, D. VII - C. 21, s. 50.

92 Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 78.

Mahmut Nedim Zabcı sekizinci dönem boyunca Maliye komisyonunda görev yaptı.⁹³ Zabcı'nın dönem boyunca imza attığı kanun teklifleri ise şunlardı:

CHP Yozgat milletvekili Sırrı İçöz'ün öncülüğünde Malatya milletvekili Mahmut Nedim Zabcı, Sivas milletvekili Şemsettin Günaltay ve Niğde milletvekili Halit Mengi'nin hazırladığı *Temsil Heyeti Üyeleriyle Birinci Büyük Millet Meclisi Üyelerine vatani hizmet karşılığı ödenek verilmesi hakkında kanun teklifi* 2 Mayıs 1947 tarihinde TBMM Başkanlığı'na sunuldu. Teklifin gerekçesinde “*İstanbul Hükümeti'nin işgal altında düşmanların her arzularına ramolduğu bir sırada Millî Türk Hükümeti'nin ilk nüvesini teşkil eden Heyeti Temsiliye âzası bütün sorumluluğu üzerine alarak faaliyete başladığı ve sonra da Ankara'da toplanan Birinci Büyük Millet Meclisi'nin millî bir Hükümet kurarak İstiklâl Harbi'ni zaferle sona erdikten sonra da Doğu'da ve Batı'da anlaşmalar yaparak Millî Hükümet'in istiklâlini temin ettiği malûmdur. Bütün sorumlulukları üzerlerine alan bu fedakâr Türk çocukları bugün yaşlanmışlardır, çoğu da zaruret içindedirler; bunlara Cumhuriyet Hükümetimizin yardım elini uzatması tarihimize karşı olduğu kadar da milletimize karşı şerefli bir ödevdir. Bunun için bağlı altı maddelik kanun tasarısı hazırlanmış ve Büyük Millet Meclisi'nin yüksek katına sunulmuştur*” deniliyordu.

Maliye ve Bütçe komisyonları tarafından incelenip kabul edilen söz konusu kanun teklifi komisyonların üzerinde yaptığı birtakım değişikliklerden sonra son halini alarak 20 Şubat 1948 tarihli oturumda müzakere edildi. Komisyonların ivedilikle görüşülmesini istediği kanun teklifinin temel maddeleri şöyleydi:

“MADDE 1. Sivas Temsil Heyeti üyeleriyle Birinci Büyük Millet Meclisi üyelerinden bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihte sağ bulunanlara yaşadıkları müddetçe ödenmek ve başkaca zam yapılmamak kaydıyla vatani hizmet tertibinden 350'şer lira aylık bağlanmıştır.

MADDE 2. Birinci maddede yazılı olanlardan ölmüş bulunanların bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihte sağ bulunan;

a) Evlenmemiş karısına,

b) Yirmi yaşına girmemiş, yüksek tahsile devam etmekte ise, yirmi beş yaşını geçmemiş erkek çocuklarına,

c) Evlenmemiş ve yaşları da yirmi beşi doldurmamış kız çocuklarına,

Vatani hizmet tertibinden 175 lira aylık verilir Bu madde gereğince aylığa müstahak olanlar birden fazla ise bu miktar aralarında müsavi olarak taksim olunur.

MADDE 3. Sivas Temsil Heyeti ile Birinci Büyük Millet Meclisine üye seçildiği halde iltihak etmeyenlerle iltihak ettikten sonra çekilenler, mazbatasını kabul edilmeyenler, iskat edilenler veya daimî bir memuriyeti tercih ederek ilgisini kesenler ve bunların ikinci maddede yazılı dul ve yetimleri bu kanun hükümlerinden faydalanamazlar”

Birçok milletvekilinin söz aldığı ve maddeler üzerinde çok sayıda değişiklik önergesinin verildiği müzakereler sürerken Bütçe komisyonu sözcüsü Ankara milletvekili Muammer Eriş kabul edilen maddelerin esaslı bir şekilde yazılması için kanun teklifinin komisyona iade edilmesini istedi.

93 TBMM TD, D. VIII - C. 1, s. 22; TBMM TD, D. VIII - C. 2, s. 13; TBMM TD, D. VIII - C. 7, s. 14; TBMM TD, D. VIII - C. 13, s. 23; TBMM TD, D. VIII - C. 21, s. 23.

Bunun üzerine TBMM Başkanı Ali Fuat Cebesoy teklifin komisyona geri verildiğini bildirdi.⁹⁴ Komisyonun yaptığı yeni düzenlemelerin ardından 10 Mayıs 1948 tarihinde tekrar müzakereler başladı ancak yeni değişiklik önermeleri kanun teklifinin tekrar komisyona verilmesi sonucunu doğurdu.⁹⁵ 25 Haziran 1948 tarihli oturumda yeniden başlayan görüşmelerde ise kanun teklifinin isimler üzerinden hazırlanmak üzere komisyona havale edilmesi kararı çıktı.⁹⁶ Ancak teklif uzunca bir süre komisyonda kalınca Zabcı ve arkadaşları 10 Aralık 1948 tarihli önerge ile TBMM içtüzüğü gereği komisyona gönderilen kanun tasarı ve tekliflerinin maksimum bir buçuk ay içerisinde meclise gönderilmesi gerektiğini belirterek kanun tekliflerinin gündeme alınmasını talep ettiler. Bunun üzerine komisyon sözcüsü Muammer Eriş komisyonun bütçe incelemeleri nedeniyle yoğun olduğunu belirterek bütçe görüşmelerinin ardından söz konusu kanun teklifinin ele alınacağını ifade etti. Genel kurulda yapılan oylama sonucunda önerge kabul edilerek ilgili kanun teklifinin gündeme alınması kararlaştırıldı.⁹⁷ 15 Aralık 1948 tarihli oturumda kanun teklifinin müzakerelerine devam edildi. Yapılan son düzenlemelerin ardından kanun teklifi 246 kabul, 6 red ve 1 çekimser oyla kabul edilerek uzun bir müzakere süreci sonunda yasalaşmış oldu.⁹⁸

Mahmut Nedim Zabcı'nın bu yasama yılında verdiği kanun tekliflerinden bir diğeri de Konya milletvekili Fatin Gökmen ile birlikte hazırladığı *Yüksek Jeodezi Enstitüsü ve memleket umum harita işleri hakkında kanun teklifi* idi. Söz konusu teklif parlamentonun 11 Haziran 1948 tarihli oturumunda Milli Eğitim, Milli Savunma, Bayındırlık, İçişleri ve Bütçe komisyonlarına sevk edildi.⁹⁹

Mahmut Nedim Zabcı'nın hazırladığı *Ticaret Kanunu'nun 502'nci maddesine bazı fıkralar eklenmesine dair kanun teklifi* meclisin 28 Aralık 1949 tarihli oturumunda Adalet Komisyonu'na havale edildi.¹⁰⁰ Ancak Zabcı 24 Şubat 1950 tarihli bir önerge ile söz konusu kanun teklifini geri aldığını belirtti. Bu durum üzerine TBMM Başkanvekili Cevdet Kerim İncedayı önergenin iade edildiğini genel kurula bildirdi.¹⁰¹

Mahmut Nedim Zabcı'nın hazırladığı bir diğer kanun teklifi ise *Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri hakkındaki kanunun 21'inci maddesine bir fıkra eklenmesine dair kanun teklifi* idi. Bu teklif ise meclisin 24 Şubat 1950 tarihli oturumunda Tarım ve Bütçe komisyonlarına sevk edildi.¹⁰²

Sonuç

Erken Cumhuriyet döneminde parlamentoda görev yapan milletvekilleri yoğun olarak askeri ve sivil bürokrasi ile yerel eşrafa dayanıyordu. Milli Mücadele'ye destek veren bu kesimler yeni devletin oluşum sürecinin de temel aktörleri oldular. 1923-1950 yılları arası mecliste görev yapan Mahmut Nedim Zabcı da askeri bürokrasiden gelen bir isimdi. TBMM'de 27 yıl aralıksız devam

94 TBMM TD, D. VIII - C. 10, s. 278-306.

95 TBMM TD, D. VIII - C. 11, s. 293-302.

96 TBMM TD, D. VIII - C. 11, s. 366-372.

97 TBMM TD, D. VIII - C. 14, s. 87-92.

98 TBMM TD, D. VIII - C. 14, s. 122-135.

99 TBMM TD, D. VIII - C. 12, s. 152.

100 TBMM TD, D. VIII - C. 22, s. 519.

101 TBMM TD, D. VIII - C. 24, s. 1141.

102 TBMM TD, D. VIII - C. 24, s. 1140.

eden milletvekilliği süresince Malatya'yı temsil etti. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temellerinin atıldığı ve kurumsal yapısının oluşturulduğu yıllarda TBMM'de görev yapan Mahmut Nedim Bey böylece Atatürk inkılaplarının yasal statü kazandırılarak hayata geçirilmesi sürecinin içinde yer aldı. Bu uzun parlamenterlik deneyimi Zabcı'yı TBMM tarihinde İsmet İnönü'den sonra en uzun süre Malatya milletvekilliği yapan isim haline de getirdi.

Mahmut Nedim Zabcı TBMM'de yedi dönem görev yaptı. Bu dönemler içinde yasama çalışmalarına en aktif katılım gösterdiği süreç ikinci dönem oldu. Cumhuriyetin ilk dört yılını oluşturan bu yasama döneminde genel kurulda altı defa söz alan Zabcı, aynı zamanda on altı önerenin ve beş kanun teklifinin altına imza attı. Aynı zamanda bazı sosyal inkılapların hazırlanması ve meclis genel kurulunda yasalaşması süreçlerine komisyon düzeyinde direkt katkı sundu. Zabcı'nın bu kriterler göz önüne alındığında en pasif olduğu yasama dönemi TBMM'nin beşinci dönemi oldu. Zira 1935-1939 yıllarını kapsayan bu dönemde Mahmut Nedim Bey genel kurulda hiç söz almadığı gibi önerge, kanun teklifi vb. yasama ve denetim faaliyetleri içerisinde bulunmadı. Bu durumun oluşmasında tek parti rejiminin ilgili yıllarda tamamen yerleşmesinin yarattığı etki önemli bir neden olarak düşünülebilir. Zira söz konusu dönem parti-devlet bütünlüğünün resmileşme dönemi olarak dikkat çekmektedir. Zabcı'nın uzun yıllar süren parlamento yaşamı boyunca dikkat çeken bir husus da hiç soru önergesi vermemiş olması idi. Ayrıca 27 yıllık milletvekilliği süresince farklı dönemlerde olmak üzere toplam beş ay izin kullandı. Diğer yandan Zabcı'nın yasama faaliyetleri dönemsel olarak diğer Malatya milletvekilleri ile kıyaslandığında ikinci ve üçüncü meclis dönemlerinde en fazla önerge veren Malatya milletvekili, dördüncü ve sekizinci meclis dönemlerinde en fazla kanun teklifi veren Malatya milletvekili, altıncı meclis döneminde dönem boyunca önerge ve kanun teklifi veren tek Malatya milletvekili, yedinci meclis döneminde en fazla önerge ile kanun teklifi veren Malatya milletvekili olduğu görülmektedir.

Milletvekilliği boyunca seçim bölgesi ve memleketi Malatya'nın sorunlarını da meclis gündemine taşımaya ve çözüm yolları aramaya gayret eden Zabcı bu doğrultuda Meclis Başkanlığına çok sayıda önerge verdi. Meclis içinde olduğu kadar dışında da Malatya'nın sorunları ile yakından ilgilenen ve özellikle eğitime büyük önem veren Zabcı Ankara ve İstanbul'da okuyan Malatyalı üniversite öğrencilerinin başta yurt olmak üzere temel sorunlarının çözümü noktasında önemli hizmetler gerçekleştirdi. Okumuşu Çoğaltma ve Okuyanı Koruma Cemiyeti bünyesinde sürdürdüğü eğitim faaliyetleri bu bağlamda son derece önemli sonuçlar doğurdu. Öyle ki Ankara ve İstanbul'da okuyan Malatyalı üniversite öğrencileri 28 Mart 1950 tarihinde *Yüksek Tahsilde Bulunan Malatyalı Gençlerin Hemşehrilerine Beyannamesi* başlıklı bir beyanname yayınladılar. Malatya halkından yaklaşan seçimlerde oylarını Mahmut Nedim Zabcı'ya vermelerinin istediği dört sayfalık beyannamede Zabcı'nın 27 yıllık milletvekilliği süresince Malatya'ya yaptığı hizmetler maddeler halinde sıralanmıştı.¹⁰³

Zabcı'nın Malatya milletvekili olarak çeyrek asrı geçen uzun bir siyasi kariyere sahip olmasında seçim bölgesine yönelik hizmetleri ve halktan gördüğü karşılığın yanı sıra Milli Mücadele'nin ve Cumhuriyetin kurumsallaşma sürecinin ana aktörü olan askeri bürokrasiye mensup olması temel etkidir. Bu iki nokta ile birlikte Atatürk inkılaplarına olan bağlılığı Mahmut Nedim Bey'in tek parti döneminde CHP Başkanlık Divanı tarafından milletvekili adaylığı olarak tercih edilmesinde kuşkusuz önemli bir yer tutar.

Kaynakça

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

- Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Katalogu

Fon Kodu 30.10 Yer No 6.36.27

Fon Kodu 30.10 Yer No 6.36.15

Fon Kodu 30.10 Yer No 7.40.12

Fon Kodu 30.10 Yer No 3.18.16

- Cumhuriyet Halk Partisi Katalogu

Fon Kodu 490.01 Yer No 312.1274.1

Fon Kodu 490.01 Yer No 235.929.4

Fon Kodu 490.01 Yer No 374.1576.2

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Mahmut Nedim Zabcı'ya ait mazbatalar ve tercüme-i hâl kâğıtları (Sicil No 584)

Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi

Mahmut Nedim Zabcı dosyası (Dosya No A0109668)

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C. 1-33.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, C. 1-26.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, C. 1-25.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem V, C. 1-29.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VI, C. 1-30.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VII, C. 1-16.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, C. 16-24.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, C. 1-25.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Dönem II, C. 8/1.

Araştırma İnceleme Eserleri

Akandere, Osman, *Millî Şef Dönemi Çok-Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Avcı, Cemal, *III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Çavdar, Tevfik, "Serbest Fırka", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1983.

Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Dursun, Tuncay, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Kabasakal, Mehmet, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Kili, Suna / Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Olgun, Kenan, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVII, S. 79, 2011, s. 1-35.

Öz, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996.

Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi (TBMM II. Dönem 1923-1927)*, C. 3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Pekdoğan, Celal, *Milli Mücadelede Malatya ve Çevresi (Demografik, İdarî, Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Açıdan) 1918-1922*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1992.

Sezgin, Ömür / Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1983.

Şahin, Mehmet Serkan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Malatya Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1923-1950)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2016.

Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952.

Tuncer, Erol, *1946 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara, 2008.

Tunçay, Mete, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1983.

Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara, 1959.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.

Yetkin, Çetin, *Karşıdevrim 1945-1950*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul, 2006.

Yükseliman, Nihan, *Parti Devlet Bütünleşmesi*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002.

Dr.
Zekeriya DEMİRTürk Hava Yolları A.O., Muhasebe ve
Mali Kontrol Başkanı
zdemir55@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8390-2031>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

25/02/2021

02/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.886638>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları

Economic Policy Discussions in İttihat-Terakki Era

Öz

Osmanlı Devletinin son dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkmasında, Batılılaşma hareketleri ile Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımlarının önemli etkileri olmuştur. Siyasal düşüncelerinin şekillenmesinde, Avrupa'da ortaya çıkan meşrutiyet yönetimlerinin, ekonomik sistem düşüncelerinin şekillenmesinde de Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki ekonomik gerilemesinin etkileri görülmektedir. Bu reel duruma bir tepki olarak Milli İktisat daha doğru bir ifade ile korumacı iktisat politikalarına yönelmişlerdir. Batı ile ilgili düşüncelerinin oluşmasında, Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye mekteplerinde görev yapan yabancı hocaların önemli etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak referans kabul ettikleri batılı düşünce ve değerler sistemi konusunda derinlikli bir bilgiye sahip olamadıkları gibi bu değerler ile geleneksel değerler arasındaki çatışmadan kurtulamamışlardır. Bu nedenle bütün idealist kaygılarına rağmen önerdikleri fikirler eklektik ve pragmatik olmaktan öteye gidememiştir.

Bu çalışmada İttihat ve Terakki döneminde ülkenin ekonomik açıdan kalkınması ile ilgili olarak ileri sürülen iktisat politikaları incelenmiş siyasal, sosyal ve felsefi konulara ekonomi politikalarını etkilediği ölçüde değinilmiştir. İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarına ilişkin düşüncelerinin iktidara gelene kadar olgunlaştığını söylemek zordur. İttihat ve Terakki içinde ekonomik sistem tercihleri açısından liberal iktisat ve milli iktisat taraftarları olmakla beraber uygulamada milli iktisat politikaları daha etkili olmuştur. Sosyalist iktisada yönelik düşünceler toplumun sosyo-ekonomik yapısı itibariyle gelişeceği uygun bir zemin bulamamıştır. İttihat ve Terakki dönemi boyunca ekonomi yönetimi açısından tek bir uygulamadan ziyade günün şartlarına uygun farklı politikalar ve uygulamalar geliştirilmiştir. Özetle ekonomik sistem ve politika tercihlerinde derinlikli bir bakış açısından ziyade, konjunktüre uygun olarak pragmatik ve eklektik bir yol tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, İktisat Politikası, Liberaller, Milli İktisatçılar, Sosyalistler

* Bu makale, Prof. Dr. Tiğınçe Oktar danışmanlığında yürütülen "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2003 isimli doktora tezinden üretilmiştir.

ATIF: DEMİR, Zekeriya, "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/1 (Mart 2021), s. (180-220)

CITE: DEMİR, Zekeriya, "Economic Policy Discussions in İttihat-Terakki Era", **Journal of History and Future**, 7/1 (March 2021), pp. (180-220)

Abstract

İttihat and Terakki, which left its mark on the last period of the Ottoman State, can be regarded as a reflection of the Ottoman Westernization efforts at home and the modern nation-state ideas that emerged from the outside with the effect of the French Revolution. The effects of the economic regression of the Ottoman Empire against the West are observed in the shaping of political thoughts as in the shaping of nationalism movements and economic system ideas that emerged in Europe. As a reaction to this real situation, they turned to National Economy, more accurately, protectionist economic policies. It is understood that the foreign professors working in the schools of War, Medicine and Civil Service had an important influence on the formation of these thoughts about the West. However, they did not have in-depth knowledge about the western thought and value system, which they accepted as reference, and could not get rid of the conflict between these values and traditional values. For this reason, despite all their idealistic concerns, the ideas they suggested could not go beyond being eclectic and pragmatic.

In this study, the economic policies put forward in relation to the economic development of the country in the period of İttihat and Terakki were examined and the political, social and philosophical issues were touched as they affect the economic policies. It is difficult to say that İttihat and Terakki's thoughts on economic policies matured until they came to power. Although there were supporters of liberal and national economics in terms of economic system preferences within the party, national economic policies were more effective in practice. The ideas about the socialist economy could not find a suitable ground to develop due to the society's socio-economic structure. During the period of İttihat and Terakki, different policies and practices were developed around daily needs and requirements rather than a single application in terms of economic management. In summary, pragmatic and eclectic path has been preferred along with the conjuncture, rather than a deep perspective on economic system and policy choices.

Keywords: İttihat and Terakki, Economic Policy, Liberals, Nationalists, Socialists

Giriş

Osmanlı Devleti'nde bir sistem dönüşümünü sağlayan İttihat ve Terakki'nin serüveni hem Osmanlı batılılaşma çabalarını anlamının hem de Cumhuriyet döneminin ekonomik, sosyal ve siyasal yapılanmasının anlaşılması bakımından ciddi bir önem taşımaktadır. İttihat ve Terakki idealist kaygılar taşıyan Askeriye, Tıbbiye ve Mülkiye öğrencileri tarafından ülkeyi kurtarmak amacıyla kurulmuş bir gençlik örgütünden çok kısa bir süre sonra kendisini ülke yönetiminde bulmuştur. Ülke yönetimini ele alana kadar bir ekonomik sistem tercihidenden ziyade siyasal sistem ve egemenliğin kimin tarafından kullanılacağı konusu üzerinde kafa yordukları ve tercihlerinin batıdan yana olduğu bilinmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak geri kalmışlığını batılı kurum ve sistemlerin olmayışı ile açıklamaya çalışmaktadırlar. İttihatçılarda, batılı fikirlerin oluşmasında yukarıda sayılan okullarda çalışan yabancı hocaların önemli etkileri olmuştur. Her ne kadar batılı fikirlerden önemli derecede etkilenmiş olsalar da bu fikirler konusunda derinlikli bir bilgiye sahip oldukları söylenemez. İttihat ve Terakki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan yüksek tabakaya dayanan bir toplumsal tabana sahip değildir. Hem bu nedenlerden dolayı hem de ülkenin içinde bulunmuş olduğu şartlardan dolayı problemlere acil çözüm bulma ihtiyacı İttihatçıları,

pragmatik ve eklektik bir yapıya zorlamıştır. Bu çalışmada, İttihat ve Terakki dönemindeki liberaller, milli iktisatçılar ve sosyalistler tarafından ortaya atılan iktisat politikalarına yönelik öneriler, bu alandaki literatür, süreli yayınlar ve hatıratlar üzerinden incelenmiştir. Çalışma bu haliyle dönemin iktisat politikası tartışmalarına yönelik literatüre bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, İttihat ve Terakki'nin 1889 yılında Askeri Tıbbiye'de bir öğrenci faaliyeti olarak başlayan ve 1908'de bir devrimi gerçekleştirerek ülkenin siyasal hayatına egemen olması sürecinde etkili olan faktörler incelenmiştir. İkinci bölümde ise İttihat ve Terakki dönemindeki liberaller, milli iktisatçılar ve sosyalistler tarafından önerilen iktisat politikaları ilgili literatür, süreli yayınlar ve hatıratlar üzerinden ve ulaşılabilen kaynaklar ışığında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu bölümde her bir görüş ortaya çıkış süreci, önemli temsilcileri, iktisat politikası önerileri ve bu görüşlere yöneltilen eleştiriler şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışma ile İttihat ve Terakki döneminde ortaya çıkan bu üç temel düşünce sahiplerinin savundukları ideolojilerin temel varsayımlarından ve teorik bütünlüğünden hareketle bir iktisat politikası önerilerinin olup olmadığı, birbirlerine yönelik eleştirileri ve bu eleştirilerin dayanaklarının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

1.İttihat ve Terakki'nin Oluşumuna Neden Olan Faktörler

İttihat ve Terakki'nin oluşumuna neden olan faktörleri içsel ve dışsal faktörler olarak ele almak mümkündür. İçsel faktörler arasında Osmanlı Devleti'nin batı karşısındaki gerilemesine karşı verilen tepkinin önemi büyüktür. Bu ekonomik gerileme beraberinde bazı toplumsal huzursuzlukları getirmiş ve bu durum istismar edilerek “*Devr-i dilara-yı meşrutiyette vergi verilir mi?*” gibi çarpık bir anlayışa evrilmiş ve bu kavram zengin fakir birçok insanın işine gelmiş ve devletin vergi tahsilatının durmasına neden olmuştur.¹ Bu kapsamda vergilerin yüksekliği bahane edilerek Erzurum'da başlayan olaylar, istibdadın kaldırılmasına yönelik eylemlere dönüşmüş ve bu eylemlerde 1905 Rus Devriminin etkileri görülmüştür.² 1906-1907 yıllarında Anadolu'nun farklı bölgelerinde ortaya çıkan hükümet karşıtı olaylarda Anadolu'ya sürülen Jön Türkler'in³ ve Prens Sebahattin tarafından organize edilen Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin etkilerinin olduğu bilinmektedir.⁴ Özetle, ekonomik problemler ve vergilerin yüksekliği gibi konular üzerinden başlayan huzursuzluklar zamanla bir toplumsal hareketlenmeye neden olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin oluşumuna katkı yapan dışsal nedenler arasında masonluğun önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Karabekir, İttihat ve Terakki içinde masonların bulunduğunu ve bunların İttihad-ı İslam politikasına taraftar olduklarını belirtmektedir.⁵ Masonlarla ilişkiler 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti aracılığı ile olmuştur.⁶ Yalçın, anılarında kendisinin de mason olduğunu, çünkü hem İttihat ve Terakki içinde hem de bürokrasi ve siyasette

-
- 1 Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul (1999), 199.
 - 2 H. Zafer Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1997), 35.
 - 3 *Yuriy Asetoviç Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara (1974), 234-235.
 - 4 Kars, 26, Erol Özbilgen, *Pozitivizmin Kıskaçında Türkiye*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul (1994), 101.
 - 5 Kazım Karabekir, *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, Türdav Ofset, İstanbul (1982),187.
 - 6 Muammer Göçmen, *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)*, Eşref Yağcıoğlu (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul (1992), 48.

yükselmenin anahtarının masonluk olduğunu belirtmektedir.⁷ Ahmad, Yahudiler ve Masonların İttihat ve Terakki'yi desteklediğini ve Yahudilerin, Osmanlı'nın bir yarı sömürge olmasını kendileri açısından bir tehdit olarak gördükleri için Siyonist hareketin Osmanlı Yahudileri arasında çok fazla ilgi görmediğini⁸ ileri sürmektedir. Ancak Mevlanzade Rıfat bu görüşte değildir. Ona göre, Siyon Cemiyeti Sandanski vasıtasıyla 1902 Makedonya ihtilalinde başarılı olamayınca, Rumeli'de bulunan 3. Ordu'yu hükümete karşı kışkırtmak için Emanuel Karasu ile birçok faaliyet planlamıştır. Bu amaçla, Selanik'teki dönmelerin maddi destekleri ile İttihat ve Terakki'nin Manastır, Üsküp ve İşkodra şubelerinin açılışı sağlanmıştır.⁹ Paul Dumont'ta, Selanik'in Yunanlılar tarafından alınması ve Büyük Bulgaristan'ın kurulması halinde Yahudiler hem Makedonya hinterlandından hem de yakın doğunun önemli ticaret merkezlerinden mahrum kalacağı için Balkanlarda statükonun devamından yana olmuşlardır.¹⁰ İttihatçılar, Ermeni mason örgütleri¹¹ ve İtalyan Masonları ile de önemli ilişkiler kurmuştur.¹² Özellikle İtalyan Masonluğunun, İttihat ve Terakki'nin doğuşunda doğrudan etkisinin olduğu ve bu sayede İmparatorluk içinde gizlice çalışabilme imkânı bulduğu iddia edilmektedir.¹³ Ancak Lewis, İttihat ve Terakki üzerindeki bu Yahudi ve yabancı etkisine karşı çıkmakta, Osmanlı gayri müslimlerinin küçük ve zamanla azalan bir etkisinden bahsetmektedir.¹⁴

Herhangi bir sosyal ya da politik hareketin ortaya çıkması ve gelişmesi çevresinde oluşan toplumsal hareketlerden bağımsız olarak düşünülemez. Bu anlamda İttihat ve Terakki'nin, 1906 yılı Ekim ayında İran'da gerçekleşen devrimle yakından ilgilendiği görülmektedir. Mardin'e göre, İttihat ve Terakki'nin kuruluşuna etki eden faktörler arasında yer alan İran etkisinde, Cemaleddin Efgani'nin önemli bir rolü vardır. Çünkü Efgani, Jön Türkler tarafından benimsenen Türkçülük fikirlerinin gelişmesine katkıları olan kişiler arasında yer almaktadır.¹⁵ Bunun yanında, Jön Türkler Japon ilerleme modeli ile İran ve Rusya'nın anayasal rejimler kurma yönündeki çabalarını da dikkatle izlemişlerdir.¹⁶ Öyle ki İran ve Rus Devrimleri İttihatçıların, Türkiye'de

-
- 7 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (2000), 164-165.
- 8 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Çev. Fatmagül Bertay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 4. Baskı (1999), 20-30.
- 9 Mevlanzade Rıfat, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İcyüzü*, Yedi İklim Yayınları, İstanbul (1993), 112-13, Selanik Merkez ile, Manastır, Üsküp ve İşkodra şubelerini idare edenler için bkz.s. 113-114.
- 10 Paul Dumont, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2.Baskı (2000), içinde, 77-78.
- 11 Mehmet Memduh, *Tanzimat'tan Meşrutiyete 1*, Sadeleştiren Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul (1990), 104-105, 154-155.
- 12 Orhan Koloğlu, *Osmanlı -İtalyan Libya Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonel*, Ümit Yayıncılık, Ankara (1999), 83-84.
- 13 Iacovella, Angelo, *Gönye ve Hilal: İttihat-Terakki ve Masonluk*, Çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (1998), 33-37., 19. yüzyılda Türkiye'deki mason locaları ile ilgili olarak s.25'teki Tablo l'de ayrıntılı bilgi mevcuttur.
- 14 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türkçesi, Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 7. Baskı (1998), 212.
- 15 Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 5. Baskı (1996), 65.
- 16 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Çev. Fatmagül Bertay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 4. Baskı (1999), 8.

de bir meşruti idare kurulabileceğine dair inançlarını güçlendirmiştir.¹⁷ Ayrıca, 1902-1903 yıllarında kendini duyurmaya başlayan Rusya'daki devrim olayları Türk subaylarının hükümete karşı olan düşüncelerinin gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁸ Bu nedenle, Mısır'da çıkan ve Türk millî burjuvazisinin çıkarlarını temsil eden Türk gazetesi, 1905 Rus Devriminin düşüncelerini öven yazılara yer vermiştir.¹⁹ Görüleceği üzere, İran ve Rus devrimlerinin İttihat ve Terakki üzerinde etkileri olmuş ve Türkiye'de de böyle bir devrimin başarılabileceği konusunda kendilerine bir umut vermiştir.

1.1.İttihat ve Terakki'nin Kuruluşunu Hazırlayan Kişiler

Sosyal ve siyasal hareketlerin ortaya çıkması ve gelişmesinde kişilerin rolü kuşkusuz ki çok önemlidir. Bu anlamda Mizancı Murat, İttihat ve Terakki açısından önemli isimlerden biridir. Mizancı Murat'ın İttihat ve Terakki ile irtibatı 1893-1894 yılları arasında olmuş ve örgüte geç katılmasında devlet memuru olması ile Abdülhamit'in politikasını değiştireceğine dair beklentisi etkili olmuştur.²⁰ Mizancı Murat Jön Türkler'e geç katılmasına rağmen etkili isimlerden biri olmuştur. Ramsaur'a göre bunun nedeni, Ahmet Rıza'nın aksine Pan-İslâmist olmasıdır. Bu yüzden Murat'ın fikirleri Ahmet Rıza'nın fikirlerine göre hem dinsel hem de milliyetçi duygular açısından daha fazla ilgi çekmiştir.²¹ Murat Bey, Pan-İslâmist olmasına rağmen fikirlerinde Türklük özel bir yer tutmakta ve şu şekilde ifade edilmektedir: "*Arapların her türlü hikem ve tedaini istişare edelim fakat Türk olduğumuzu unutmayalım*" Murat Bey'in bu fikirlerinde Slavofillerin etkisinin olduğu görülmekte ve Rusya'da Rusluğun teşvikine karşılık Türkiye'de Türklük teşvik edilmektedir.²² Bu ifadeler İttihat ve Terakki içindeki milliyetçi eğilimleri göstermesi açısından önemlidir.

İttihat ve Terakki açısından Ahmet Rıza'nın önemi hem fikirlerinden hem de karşı olduğunu söylediği Abdülhamit'e karşı birçok kişinin yarıda bıraktığı mücadeleyi 1908 ihtilaline kadar istikrarlı bir şekilde sürdürmesindedir. Özbilgen'e göre Ahmet Rıza, Pierre Laffitte'in, Prens Sabahattin de Le Play ve Demolins'in konferanslarından, sohbetlerinden ve çevresinde kurdukları dostluk ilişkileri sırasında edindikleri bilgilerle Osmanlı entelektüellerini yönlendirmişler ve bu bilimsel görünüşlü siyasal kudret mücadelelerini, Sultan Abdülhamit'e karşı kişisel ve ortak nedenlerle yıllar yılı sürdürmüşlerdir.²³ Bilindiği üzere Ahmet Rıza, Auguste Comte'un kurmuş olduğu Pozitivist Cemiyeti'nde, Avrupa Birleşik Devletleri Komitesi'ne Türkiye temsilcisi olarak seçilmiş ve bu temsilcilik ona, Abdülhamit'e karşı yürüteceği mücadelede hem Fransız pozitivistlerinin hem de masonların desteğini sağlamıştır.²⁴ Ancak Akşin, gerek Ahmet Rıza ve gerekse İttihat ve Terakki açısından Avrupa düşünce hareketlerinin etkisinin çok fazla abartılmaması gerektiğini belirtmektedir.²⁵ Ancak buna rağmen Ahmet Rıza'ya pozitivist olmasından dolayı

17 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 3. Baskı (1993), 79. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (2001), 77-78.

18 Petrosyan, 232.

19 Kars, 105-106.

20 Petrosyan, 188.

21 E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1982), 54.

22 Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri*, 110-115.

23 Özbilgen, 106.

24 Özbilgen, 96-97.

25 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2. Baskı (1998), 41.

İttihat ve Terakki içinde daima tereddütle yaklaşmıştır. Çünkü bundan dolayı halk nezdinde dinsiz olarak yorumlanması halinde, bu algının kendilerini Abdülhamit karşısında zor durumda bırakacağından korkmuşlardır.²⁶ Bayur, Ahmet Rıza'nın evrensellik iddiası ile yüzyılın arifesinde ortaya çıkan imparatorlukların çözülmesi ve her halkın kendi etnik, dini ve kültürel değerlerini kendisinin belirlemesi ilkesi ile çatıştığını belirtmektedir. Çünkü Ahmet Rıza'nın Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde olmasını beklediği birliği, Makedonya ve Ermeni Komiteleri kendi milletleri için muhtariyet şeklinde talep etmekteydiler.²⁷ Benzer şekilde, Ahmet Rıza'nın, Osmanlı toplumuna pozitvizmin uyarlanması konusunda Fransa'yı örnek alması da Fransa'nın yaşamış olduğu tarihi, ekonomik ve sosyal tecrübeleri dikkate almadığı için eleştirmektedir.²⁸ İttihat ve Terakki'nin ideolojik ve entelektüel olarak en ön planda yer alan temsilcilerine yönelik bu eleştiriler, İttihatçıların Batının yaşamış olduğu tarihsel tecrübe ve birikimini anlamakta ne kadar yüzeysel olduklarına dair bir işarettir.

Prens Sabahattin İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde en çok tartışılan isimlerden biri olmasına rağmen Cemiyet içinde hiçbir zaman çok önemli bir yer işgal etmemiştir. Prens Sabahattin'in esas düşüncesi önce dağınık haldeki Jön Türk çalışmalarını bir araya getirmek ve bir plan ve program dahilinde hareket etmektir. Bu amaçla yayınlamış olduğu beyannamelerde hedeflerini "*tabiiyeti Osmaniye altında bir adaleti mütesaviye ile yaşamaktır*" cümlesi ile ifade etmiştir. Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler Osmanlı Devleti'nin bekasından yana olmakla birlikte idare tarzında bir değişikliği arzulamaktadırlar.²⁹ Prens Sabahattin, bağlı olduğu Le Play okulunun ve dolayısı ile Demolins'in etkisinde kalarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan kurtulması için meşrutiyetin ilanını yeterli görmemektedir. Bunun için devlet yönetiminde adem-i merkezîyetçi bir yapının kurulmasını, kişilerde şahsi teşebbüsü geliştirecek tedbirler alınmasını³⁰ ve böyle bir dönüşümü sağlamak için de bütün okullarda hiçbir ayırım gözetmeksizin müteşebbis ve üretici insanlar yetiştirecek bir sisteme ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.³¹ Prens Sabahattin'e göre Osmanlı'da, teşebbüs fikrinin gelişmemesi ve müteşebbis yetişmemesinin nedenleri, Anadolu köylüsündeki ahlak anlayışının sonucu olarak dünyevi

26 Ramsaur, 45.

27 Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: II, Kısım IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2. Baskı (1983), 18.

28 Özbilgen, 82-83.

29 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (2000), 170-171; Bayram Bayraktar, "Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey", *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:XVIII, Sayı:29, (1996), 51-61; Cenk Reyhan, "Türk Siyasal Düşüncesinde Yol Ayrımı, Aykırı Bir Aydın Prens Sabahattin ve Düşüncesi", *Türkiye Günlüğü, Sayı:21-22, Kış 1992-Bahar 1993*, 121-26., Cengiz Çağla, "Bir Türk Aydını Olarak Prens Sabahattin Bey", *Türkiye Günlüğü, Sayı:26, Ocak-Şubat 1994*, 30-34; Cavit Tütengil, "Prens Sabahattin (1877-1948)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Sosyoloji Dergisi*, Sayı:4-5, 1947-1949, 176-220; Cahit Tanyol, "İçtimai Monografi Hazırlıkları, Prens Sabahattin", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Sosyoloji Dergisi*, Sayı:4-5, 1947-1949, 145-175.

30 Aksin, s.63. Ramsaur, s.99-101. Prens Sabahattin, *Görüşlerim*, Ahmet Zeki İzgeör (Haz.), Buruç Yayınları, İstanbul (1999), 146; Prens Sabahattin ve Le Play okulu ile ilgili olarak bkz. Nurettin Şazi Kösemihal, "Le Play Okulu ve Türkiye'deki Etkisi", *Toplum Bilim (Türk Toplum Bilimi Özel Sayısı)*, Sayı:2, Ekim (1993), 22-29; Mithat Baydur, "Geçmişten Günümüze Prens Sabahattin ve Adem-i Merkezîyetçilik", *Türkiye Günlüğü, Sayı:22, Bahar-1993*, 40-45.

31 Prens Sabahattin, 180-181.

isteklerin zayıf olması, mütevazı hayat tarzının çalışma şekillerini olumsuz yönde biçimlendirmesi ile memurların devlet kapısından ayrılmaları halinde hiçbir iş yapamayacaklarına dair inanç olup bunu düzeltmenin yolu eğitim sisteminde yapılacak değişikliklerdir.³² Prens Sabahattin her ne kadar devletin kurtuluşunu Anglo-Sakson tipi adem-i merkeziyet sisteminde görüyor olsa da Mardin'e göre bu görüşü tezatlarla doludur. Çünkü, 19. Yüzyıl başları ile ortaları gibi İngiltere ve Amerika merkeziyetçilik fikrine geri dönmeye başlamıştı. Bu bakımdan Sabahattin Bey'in iddia ettiği gibi, gelişmişlik düzeyi ile adem-i merkeziyet arasında bir bağ yoktu.³³ İttihat ve Terakki'nin diğer emli kişilerinde de olduğu gibi Prens Sabahattin'in de rol model olarak aldığı düşünce yapısı ve ekonomik sistemler hakkındaki bilgisi de derinlikli bir bilgiden ziyade pragmatik ve eklektik olduğu görülmektedir.

1.2.İttihat ve Terakki'ye Zemin Hazırlayan Yayınlar

İttihat ve Terakki'nin düşüncelerini yaymak açısından gazetelerin önemi büyüktür. Bu kapsamda 1886-1890 yılları arasında İstanbul'da, 1895'te Mısır ve 1896'da Paris'te çıkarılan Mizan gazetesi İttihat ve Terakki açısından önemli roller üstlenmiştir. Mizan'ın Kahire'deki yazılarının önemli bir kısmı Murat Bey'in imzasını taşıırken, Paris'teki yazılar İttihat ve Terakki'nin "Heyet-i Tahriyesi" tarafından hazırlanmıştır.³⁴ Mizan gazetesindeki en önemli eleştiri konusu devlet adamları ve bürokratların, din adamlarının etkisinde kalarak ülkenin ihtiyacı olan ıslahat çabalarını yerine getirmekte yetersiz kaldıkları yönündedir. Din adamlarına yönelik eleştirilere rağmen bu geri kalmışlıkta, İslam dinine ve şeriata yönelik bir eleştiri olmadığı gibi, İslam dininin, ilim ve teknikteki gelişmeleri teşvik ettiğine dikkat çekilmektedir. Bu nedenle geri kalmışlığı İslâmiyet'e değil dirayetli bir hükümetin olmayışına bağlamaktadırlar.³⁵ Bütün bu sorunlardan kurtulmak için önerilen çözümler, meşrutiyetin ilanı, Kanun-i Esasi'nin uygulanması ve Osmanlılık fikri etrafında, İttihat ve Terakki çatısı altında birleşmek şeklindedir.³⁶

Bu dönem açısından önemli gazetelerden biri de 1895 yılında Paris'te çıkarılan Meşveret gazetesidir. Bayur'a göre, gazetenin fikri ve entelektüel seviyesi yüksek olup Batılı bir zihniyete sahiptir. Gazete İttihat ve Terakki'nin görüşlerini "programımız" başlığı altında duyurmasına rağmen program incelendiğinde, Cemiyetten ziyade Ahmet Rıza'nın görüşlerini yansıttığı görülmekte ve Cemiyet ile sadece İmparatorluk vatandaşlarının "Osmanlılaştırılması" konusunda mutabık kalındığı anlaşılmaktadır.³⁷ Mardin'e göre, "Osmanlılaştırılma" fikri, Comte'un "medeniyetleri zedeledikten gelişme sürecine katma" fikri ile uyumlu olmasının yanında İttihat ve Terakki'nin Osmanlıları üstün tutma isteklerine de karşılık vermektedir. Bu nedenle Ahmet Rıza'nın Comte'cu "gelenekçiliği" ile İttihatçıların "Osmanlılığın şanını kurtarma isteği" ortak bir paydada buluşmuştur.³⁸ Özetle, İttihat ve Terakki üyelerinin büyük çoğunluğunda görülen

32 Bayur, 26., Prens Sabahattin, 44-46.

33 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 298.

34 Hidayet Uğur, "Jön Türklerin Çıkardığı Gazeteler 1, Mizan" *Türk Düşüncesi*, Cilt: 3, Sayı: 15. 1 Şubat 1955, 180.

35 Hidayet Uğur, "Jön Türkler'in Çıkardığı Gazeteler 1, Mizan II" *Türk Düşüncesi*, Cilt: 3, Sayı:16. 1 Mart 1955. 268-277.

36 Hidayet Uğur, "Jön Türkler'in Çıkardığı Gazeteler 1, Mizan III" *Türk Düşüncesi*, Cilt: 3, Sayı: 17, 1 Nisan 1955, 345-350.

37 Bayur, 68.

38 Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, 200.

pozitivist, Batıcı ve otoriter eğilimlerin benimsenmesinde Meşveret gazetesinin yayınlarının etkili olduğu söylenebilir.

Cenevre’de çıkarılmaya başlayan, sonrasında Kahire’ye nakledilen ve II. Meşrutiyet’le birlikte İstanbul’a taşınan İçtihat dergisi de bu dönem açısından önemli yayınlar arasındadır.³⁹ Bilindiği üzere Abdullah Cevdet Türkiye’de biyolojik materyalist düşüncenin temsilcisi olmasına rağmen derginin adını İslâmi bir kavramdan hareketle İçtihat olarak koymuş ve derginin amacını da “*ıçtihat kapısını*” tekrar açmak şeklinde belirlemiştir.⁴⁰ Mardin’e göre, Abdullah Cevdet’in düşüncesinin esası halkı eğitmek ve onları medeniyet akımına katmaktır. İçtihat dergisi, 1860’larda yaygın olan Ansiklopedizm akımını benimsemiştir. Bu akıma göre bilimin bir politikası yoktur ve esas olan insanların bilgisinin artırılmasıdır. Abdullah Cevdet’te bu düşünceden hareketle toplumun batılılaşmasını insanların bilgilerinin artırılmasında görmüştür.⁴¹ Bu yayınlarla siyasete ve siyaset etme tarzına teorik ve felsefi düzeyde bir derinlik kazandırma amacı güdülmüşse de İttihat ve Terakki üzerinde bu tür düşüncelerin çok fazla etkisinin olmadığı daha sonraki uygulamalarda görülecektir.

Terakki gazetesi, ortaya koyduğu fikirler bakımından Jön Türk gazeteleri arasında seçkin bir yere sahip olup 1906’da Paris’te çıkmaya başlamış ve 1907 yılında da kapanmıştır. Gazete Prens Sabahattin tarafından kurulan “Fenni İctima ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”nin yayın organı olarak çıkmıştır. Gazetenin amacı, fenni içtimaya dayanan teşebbüs-i şahsi fikrinin Osmanlı toplumunda yayılması ve halkın bu yönde uyandırılması olarak belirlenmiştir.⁴² Gazetede yer alan fikirler değerlendirildiğinde, genel olarak Osmanlı milletinin ilerleme kabiliyetine sahip olduğu fakat gerek siyasal sistem ve gerekse toplumsal yapıların bu ilerleme kabiliyetini engellediği yönünde olup bu durumdan kurtulmak içinde teşebbüs-i şahsi fikrinin insanlar arasında yayılmasını temin etmek suretiyle bireyselliğin geliştirilmesi önerilmektedir.⁴³

1.3.İttihat ve Terakki’nin Yapısı, Sosyal ve Kurumsal Tabanı

İttihat ve Terakki gerek yapısı ve gerekse sosyal ve kurumsal tabanı açısından Türk siyasal hayatının hala en tartışmalı konularından biri olmaya devam etmektedir. Çünkü İttihat ve Terakki, faaliyetlerine Osmanlı İmparatorluğu’nu düşmüş olduğu durumdan kurtarmak isteyen bir cemiyet olarak başlamasına rağmen 1908 ihtilali ile bir anda kendini ülkenin yönetiminde bulmuştur. Kuruluşundan itibaren siyasal bir harekete dönüşmeyi düşünmeyen İttihat ve Terakki’nin ülkenin siyasi yönetimine gelmesi önemli bir problemi de beraberinde getirmiştir.⁴⁴ Bu problem İttihat ve Terakki’nin parti ve cemiyet kimliklerinden hangisi ile tanımlanması gerektiği problemidir. Akşin’e göre bu cemiyet-fırka ikilemi İttihat ve Terakki tarafından hükümet işlerine müdahaleyi perdelemenin bir aracı olarak kullanılmıştır.⁴⁵ Tunaya, İttihat ve Terakki içinde cemiyet

39 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul (1956), 355.

40 Mardin, *Jön Türkler’in Siyasî Fikirleri*, 231.

41 Mardin, *Jön Türkler’in Siyasî Fikirleri*, 222.

42 Hidayet Uğur, “Jön Türkler’in Çıkardığı Gazeteler 3, Terakki” *Türk Düşüncesi*, Cilt: IV, Sayı:20, 1 Temmuz (1955), 72.

43 Uğur, “Jön Türkler’in Çıkardığı Gazeteler 3”, 74-80.

44 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul (1989), 200.

45 Sina Akşin, “İttihad ve Terakki üzerine”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 26, Ankara (1971),

mensubiyetinin her zaman parti mensubiyetinden daha önemli olduğunu belirtmektedir. Çünkü fırka cemiyetin doğurduğu çocuktaki ve hem geçici hem de değişkendi. İttihat ve Terakki'ye yöneltilen eleştirilerden biri de gizliliğe yöneliktir. Bu eleştirilerin önü alınmak istenmiş ve bu amaçla 1908'deki kongrede cemiyetin gizlilikten çıktığı açıklanmış, ancak bu kongrede bile genel merkez üyelerinin adları gizli tutulmuştur.⁴⁶

Toplumunu yeniden dönüştürmeyi esas alan hareketlerin bir toplumsal tabana dayanmaları gerekir. Aksi takdirde başarılı olmaları zorlaşır. Tunçay'a göre İttihatçılar, 1908 Devrimi ile her ne kadar devleti sömürge olmaktan kurtarmak gibi bir amaçla yola çıkmış olsalar da içte dayanabilecekleri güçlü bir ekonomik tabanları olmadığı için yabancılara dayanmak zorunda kalmışlardır.⁴⁷ İttihat ve Terakki'nin sosyal tabanı, Mardin'e göre, taşralı idi.⁴⁸ Buna karşılık, İttihatçıların üyeleri arasında öğretmen, avukat gazeteci, doktor, küçük rütbeli subaylar ve memurlar ile esnaf ve tüccarlar yer almasına ve meşrutiyetin ilanına rağmen bu gelişmelerin bu kesimlere bir avantaj sağlamadığı ileri sürülmektedir. Bunun nedeni, İttihatçıların içinde buldukları toplumsal yapıyı bozmadan statükoyu değiştirebilecekleri yanılgısından kaynaklanmaktadır.⁴⁹ Bu düalist yapı İttihat ve Terakki'nin hem düşüncelerinde hem de uygulamalarında önemli bir kısıt olarak kendini göstermiştir. Osmanlılık fikri İttihatçılar için önemli bir argüman olmasına rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin neredeyse tamamının Müslümanlardan ve bilhassa da Türklere oluşması Zürcher'e göre bir problem olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰ Kocahanoğlu, bu Türklere dayanma fikrinin Türklere çıkarlarına hizmet ettiğini ancak teşkilatın bütün unsurlara açılabilmesi ve geniş kitleleri seferber edebilmesi için yeni bir ideolojiye ihtiyacı olduğunu ileri sürmektedir. Nihayet bütün unsurları için içine katacak bu ideoloji, "İttihad-ı Anasır" veya "Osmanlılık" olarak formüle edilmiştir.⁵¹ İlginç bir şekilde İttihatçılar, çeşitli şikayetlere rağmen toprak ağaları ile ilgili bir mücadele içine girmemişlerdir. Çünkü 1858 Arazi Kanunnamesi ile bu grup sosyo-ekonomik anlamda önemli bir güç elde etmiş ve bu gücünü ilerleyen yıllarda daha da artırmıştır. Bu gücün farkında olan İttihatçılar, toprak sahibi bu kesimlerle bir güç mücadelesine girmemişlerdir.⁵² İttihat ve Terakki'nin toplumsal tabanı açısından askerlerin önemi büyüktür ve 1908 devrimine katılmalarında geciken maaş ödemelerinin yarattığı huzursuzluğun İttihat ve Terakki tarafından tahrik edilmesi etkili olmuştur.⁵³ İttihat ve Terakki toplumsal taban açısından tanımlanması zor bir yapıdır. Bu nedenle ne tam olarak halka dayanmış ne de üst tabakaya dahil olup tepeden inmiş bir siyasi yapılanma olarak tanımlanamaz.⁵⁴ Özetle İttihat ve Terakki tarafından gerçekleştirilen

156., Cemiyet-Fırka İkilemi için bkz: Ahmet Mehmet Efendioğlu, "İttihad ve Terakkinin 1909 Kongresi", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 55, Temmuz (1998), 29.

46 Tunaya, *Siyasal Partiler*, Cilt: III, 200-201.

47 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2. Baskı (1967), 14.

48 Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2*, Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 6. Baskı (2002), 143.

49 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, 30.

50 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1998), 142.

51 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul (1998), 18-19.

52 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, 62-64., Akşin, 229-230.

53 Kansu, 97-111.

54 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyas (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, (2002), 402.

1908 Devriminin geniş tabanlı bir toplumsal harekete dayanıp dayanmadığı konusunda yazarlar arasında bir görüş birliği yoktur. Ancak Kansu, 1908 Devrimi'nin birçok yazarın ifade ettiği gibi birkaç asker, şair, yazar ve bürokrat tarafından yapılmış olduğu görüşüne karşı çıkmakta ve bunun geniş toplum kesimlerine dayandığını iddia etmektedir.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nde özgürlükçü akımların ilk filizlendiği ve boy verdiği yer Tıbbiye Mektebi'dir. Bu durum ilk bakışta Mülkiye Mektebi'nin olduğu bir ülkede siyasal ve özgürlükçü akımların Mülkiye'de değil de Tıbbiye'de ortaya çıkmasını paradoksal bir durum gibi göstermektedir. Bu paradoksun ortadan kaldırılması için söz konusu okullardaki eğitim programları ve okutulan derslerin öğrencilerin zihni süreçlerinde ne gibi etkiler ortaya koyduğuna bakılmasını gerektirmektedir. Hanioglu'na göre, Tıbbiye'de okutulan ve Fransa'dan getirilen ders kitaplarındaki pozitivist ve biyolojik materyalist düşünceler ve öğretmenlerin etkisiyle kendi değerler sistemi ile çatışan bir aydın tipi ortaya çıkmıştır. Diğer okulların ders içeriklerindeki temel farklılık nedeniyle böyle bir etki görülmemiştir.⁵⁶ Tıbbiye öğrencileri arasında özgürlük fikirlerinin ortaya çıkmasında Dr. Ferik Marko Apostol Paşa ile Sait Paşa'nın önemli etkileri olmuştur.⁵⁷ Hanioglu'na göre, Tıbbiyenin oluşturduğu aydın tipinin bir özelliği de sosyal olaylara kendilerince gerçek bilim olarak kabul ettikleri pozitif bilim yöntemlerini uygulamalarıdır. Bunun için önerdikleri yol, dinin yerini tamamen pozitivistimin önerdiği bilimsel yöntemlerin almasıydı.⁵⁸ Tıbbiye'de ortaya çıkan muhalif hareketin bir nedeninin de öğrenciler arasındaki taşralı ve şehirli ayrımından kaynaklandığı görülmektedir.⁵⁹

Osmanlı batılılaşma hareketlerinde Nizam-ı Cedit'ten bu tarafa ordunun ve askeri okulların önemi bilinen bir gerçektir. Harbiye Mektebi'nde memleketin kurtuluşu konusunda düşünen ve bir şeyler yapmayı tasarlayan gençlerin en yakın destekleyicilerinden biri olarak Fransızca öğretmeni Çürüksulu Ahmet Bey ve Muhittin Bey görülmektedir. Bu iki öğretmen, öğrencileri açıktan açığa Sultan Abdülhamit aleyhine tahrik etmekte ve komite kurmalarını teşvik etmekteydiler.⁶⁰ Ayrıca, Jön Türk gruplarının özellikle harp okullarında ve sivil yüksek uzmanlık okullarında ortaya çıkması bir tesadüf değildir. Bu okulların gençlerin fikir ve düşünce dünyalarının gelişiminde çok önemli katkıları olmuştur. Çünkü gençler buralarda oldukça iyi bir eğitim görüyor, yabancı diller öğrenip çok az da olsa Avrupa devletlerinin ekonomik ve politik yaşamlarına ilişkin bilgi almak imkânını buluyorlardı.⁶¹ Jackh'a göre Harbiye öğrencilerinin ve Harbiye'den yetişen subayların İttihat ve Terakki'nin içinde yer almalarında, bütün eğitimleri boyunca Avrupalı düşünürleri tanımlarının yanında 1880'lerden itibaren tamamen Prusya ordusu reformcuları tarafından yetiştirilmelerinin de

55 Kansu, 153.

56 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, "t.y.", 8.

57 Süleyman Kani İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler*, İttihat ve Terakki Cemiyeti Gizli Tarihi, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul (1999), 11-12., Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde Seksen Yıllık Hatıralarım*, Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil (Haz.), İ.Ü.Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1982), 16.

58 Hanioglu, 13.

59 İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıratım*, Mecidiye, Romanya, (1939), 11., Zikreden: Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri*, 70.

60 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 50.

61 Petrosyan, 178.

etkisi olmuştur.⁶²

1859 yılında kurulan Mülkiye Mektebi Osmanlı Batılılaşma hareketini simgeleyen kurumların başında gelmektedir. Mülkiye'nin asıl önemi Osmanlı bürokrasisinin saray ve Enderun'da bir nevi usta-çırak ilişkisi şeklinde devletin bürokrat ihtiyacının karşılanması uygulamasından vazgeçilip Batılı anlamda bir eğitim sistemi ile yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Abdülhamit ile birlikte Mülkiye Mektebi'nin önemi artmış ve akademik yönü güçlenmiştir.⁶³ Burada öğrencilerin ekonomik fikirlerinin gelişmesinde Portakal Paşa ile Sakız'lı Ohannes Efendi'nin önemi büyüktür.⁶⁴ Çünkü ekonominin insan hayatı üzerindeki belirleyici etkisi ile ülkelerin ve milletlerin gücünün sahip oldukları emek ve mali yapıları ile ilgili olduğunu öğrenciler bu hocalardan öğrenmiştir.⁶⁵ Bu düşünceler, Mülkiye öğrencilerinde pozitivist bir tabiat anlayışıyla birlikte, toplumun ekonomik varlıkları ile emeğini esas alan realist bir toplum anlayışının gelişmesine katkısı olmuştur.⁶⁶

1.4.İttihat ve Terakki'nin İdeolojik ve Felsefi Yapısı

Osmanlı modernleşme hareketi yönünü tamamen Batıya çevirmiş, bu nedenle de Batı medeniyeti ulaşılması gereken bir hedef olarak daima üstün konumunu muhafaza etmiştir. Osmanlı modernleşme hareketinde Batıyı algılama biçiminde daima bir problem teşkil eden medeniyet-kültür ilişkisi günümüzde bile devam eden bir tartışma ve çatışma zemininde hareket etmektedir. Jön Türkler modern Batı değerleri ile geleneksel değerler arasındaki çatışmayı gerek zihinlerinde ve gerekse uygulamalarında bir türlü terk edememişlerdir. Jön Türklerin birçoğunda pozitivist, materyalist ve Darwinist etkiler bariz bir şekilde görülmekle birlikte bunların yine birçoğunun Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerini de savunmaları geleneksel değerlerin etkisinden kurtulamadıklarını göstermektedir. Hatta 1908 Devrimine rağmen padişah otoritesini reddedememeleri de geleneksel değerler ile modern değerler çatışmasının en bariz örneğidir. Jön Türklerin siyasî ve felsefî düşüncelerinin şekillenmesinde uluslararası ilişkilere göre bir değişim olduğu gözlenmektedir. Ortaylı'ya göre, böyle bir tutum her hangi bir felsefî ya da siyasal düşüncenin uzun süreli ülke ve toplum gerçekleri karşısında test edilip derinleştirilmesini engellemiştir. Bu nedenle Jön Türklerin, 1912 Balkan bozgunundan sonra Almanya ile kurulan güzel ilişkiler sonucunda siyasî anlamda Pan-Türkizm'e⁶⁷ ve Birinci Dünya Savaşı'nda da Alman millî iktisat düşüncesine doğru bir geçiş yaptıkları görülmektedir.⁶⁸ Halbuki bundan önce Jön Türklerin Fransız ve İngiliz yanlısı oldukları siyasî anlamda meşrutiyeti ve iktisadî anlamda ise liberalizmi benimsedikleri bilinen bir gerçektir.⁶⁹ Osmanlı'da batılılaşma çabaları genel bir zihniyet değişikliği getirmekle beraber içinden çıktıkları toplumun realitesinden uzak ve onunla çatışan bir sosyal ve kültürel ütopyanın peşine düşen bir seçkinler grubunu da ortaya çıkarmıştır.⁷⁰ Sonuç olarak, pozitivistmden materyalizme, romantizmden ihtilalciliğe, liberalizmden sosyalizme,

62 Ernest Jackh, *Yükselen Hilal, Bir Milletten Yeniden Doğuşu, Türklerin Dünü, Bugünü, Yarını*, Çev. Perihan Kuturman, Temel Yayınları, İstanbul (1999), 127.

63 Mardin, *Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri*, 47-48.

64 İrttem, *Yıldız ve Jön Türkler*, 16.

65 Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım 1888-1923*, I, İstanbul, 1930, 28-30.

66 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, 49.

67 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul (1998), 200-201.

68 Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, 108.

69 İrttem, *Meşrutiyet Doğarken*, 172-173.

70 Özbilgen, 90.

millî iktisattan korporatizme, saltanattan meşrutiyete kadar birçok fikir ve sistem tartışılmış, ancak hiçbirinde ciddi anlamda derinlikli bir fikir ortaya konulamamış, pragmatik ve eklektik bir yapının ötesine geçilememiştir.

1.5. Birinci ve İkinci Jön Türk Kongreleri

Fransa’da Prens Sabahattin’in gayretleri ile bütün Osmanlı özgürlükçü unsurlarını bir araya toplamayı amaçlayan I. Jön Türk Kongresi 4 Şubat 1902 tarihinde Ayan azasından Mösyo Leter Postalis’in evinde toplanmıştır.⁷¹ Petrosyan’a göre bu kongrenin önemi, Jön Türk hareketi ile Osmanlı Devletindeki gayri millî burjuvazinin ekonomik ve politik gücü arasındaki ilişkiyi göstermesidir. Sabahattin kongreyi açış konuşmasında, reform taleplerinin herhangi bir milletin dinin ve mezhebin yararına ya da zararına değil tüm Osmanlılar için olduğunu ifade etmiştir.⁷² Ancak bu düşünceler bir temenniye yansıtılmakla beraber gerçeklikten kopuk bir varsayıma dayanmaktadır. Bu varsayım, toplantıya katılan delegelerin sınırları içinde yaşadıkları Osmanlı Devleti’ne karşı tam bir bağlılık içinde oldukları varsayımdır. Bu nedenle kongreden elle tutulur bir sonuç çıkmasını beklemek anlamlı değildi ve öyle de oldu.⁷³ Buna rağmen Kongre’den iki önemli sonuç ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, yalnız propaganda ve yayın yoluyla inkılap yapılamayacağı ve bu nedenle askerî kuvvetlerin de ihtilal hareketine katılmaları, diğeri de ihtilalin gerçekleştirilmesi için yabancı hükümetlerin müdahalesinin sağlanması gerektiği fikridir. Bu tartışmalar sonunda İttihatçılar, müdahaleciler ve adem-i müdahaleciler olmak üzere ikiye ayrılmış ve Prens Sabahattin müdahaleci grupta, Ahmet Rıza Bey ise adem-i müdahaleci grupta yer almıştır.⁷⁴ Kongrenin bir diğeri önemli sonucu da İttihat ve Terakki’nin yabancıları iç işlerimize karışmaya çağırarak yolunu bırakmalarınıdır.⁷⁵

Birinci Jön Türk Kongresinden istenilen sonucun elde edilememesi üzerine Ermenilerin daveti ile İkinci Jön Türk Kongresi toplanmış ve bu toplantıya, Terakki ve İttihat Cemiyeti’nden Ahmet Rıza ve Sezai Bey, Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nden Prens Sabahattin, Fazıl Bey ve Doktor Nihat Bey, Taşnaksütyon Partisi’nden parti başkanı Malumyan Efendi katılmıştır.⁷⁶ Makedonya sosyalistleri İkinci Jön Türk Kongresine davet edilmelerine rağmen katılmamışlar ve katılmama gerekçelerini “*Biz Makedonya’nın özerkliğini istiyoruz, Türkiye’yi diriltmeye çalışanlara katılmamız için bir neden yoktur.*” şeklinde açıklamışlardır.⁷⁷ 27-29 Aralık 1907 tarihinde Paris’te toplanan Kongrede, mevcut rejimin yıkılması, temsili bir yönetimin kurulması, bu amaçlara ulaşmak için barışçı ya da ihtilalci yolların araştırılması kararları alınmıştır. Bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için de genel ayaklanma, hükümete karşı silahlı ve silahsız direnme, vergi ödememe yoluyla pasif direnme ve ordu içinde propaganda konuları tartışılmak üzere kongrenin onayına sunulmuştur. Bu yöntemlerden vergi ödememe yoluyla pasif direnişlerin Erzurum, Kastamonu ve diğeri illerde uygulandığı görülmüştür.⁷⁸ Petrosyan’a göre, bu kongrelerde

71 Kuran, *İnkılap Hareketleri*, 320.

72 Petrosyan, 216-217.

73 Ramsaur, 84, Kongreye katılanlar için bkz: İrttem, *Yıldız ve Jön Türkler*, 165.

74 Kuran, *İnkılap Tarihimiz*, 189-191.

75 Bayur, 17.

76 Petrosyan, 259, İrttem, *Yıldız ve Jön Türkler*, 245.

77 Fikret Adanır, “Osmanlı imparatorluğunda Ulusal Sorun İle Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, içinde, 56.

78 Petrosyan, 261 -262.

alınan kararlar, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile bütün problemlerin çözüleceği gibi tamamen ülkenin politik ve sosyal yaşamından kopuk ve yüzeysel bir bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak bu eksikliğine rağmen bu kongreler, Jön Türk hareketini burjuva liberal bir hareketten burjuva devrimci bir harekete doğru evrilmesine neden olmuştur.⁷⁹

2.İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları

2.1.Liberal İktisat Politikaları

2.1.1.Liberal İktisat Düşüncesinin Oluşumu ve Önemli Temsilcileri

Osmanlı Devleti'nde liberal düşüncenin ithali batılılaşma çabaları ile ortaya çıkmaya başlamış ve özellikle yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve yabancı daimi elçiliklerin kurulmasıyla önem kazanmıştır. 1789 Fransız İhtilali ile başlayan modern ulus-devlet süreci Osmanlı Devleti'ni de etkilemekte gecikmemiş, Askerî Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye Mekteplerindeki Batılı düşüncelerden etkilenmiş Türk aydınları ve yabancı hocalar kanalıyla bu süreç hızlanmıştır. Mardin'e göre Osmanlı Devleti'nde iktisat kültürünün eğitim müesseselerine girmesi Abdülhamit zamanında olmuştur.⁸⁰ Fındıkoğlu, Osmanlı'da iktisat konusunda düşünenlerin ekonomik çöküşle ilgili görüşlerini Tanzimat öncesi ve sonrası olmak üzere iki noktada toplamaktadır. Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan gerilemesinin nedeni kanunu kadimden ayrılışla açıklanırken, Tanzimat sonrası ise Avrupa karşısındaki teknik konularda geri kalışla açıklanmakta ve çözüm olarak Avrupa'nın *fen ve fününunun* Türkiye'ye nakledilmesi önerilmektedir. Bu dönemin iktisadî düşünce temsilcilerini "sanayiciler" ve "ziraatçılar" olarak ikiye ayırmak mümkündür. Birinci grup Türkiye'nin kurtuluşunu sanayileşmekte görürken, ikinci grup ise "serbesti-i mübadele"ye dayanarak Türkiye'nin bir ziraat memleketi olduğunu ve bu nedenle tarıma önem verilmesinin daha doğru olduğunu düşünmektedir.⁸¹ Türkiye'de liberal düşüncelerin oluşmasına önemli katkıları olan Sakız'lı Ohannes'e göre: "*sanayiin ruhsatsız icra olunamaması yolunda ihdas olunan tahdidat esasen rekabete ve serbesti-i amale muhalif olmasıyla ilmü servetçe külliyyen muzır addedilir*".⁸² Görüleceği üzere bu ifadeler liberal iktisadın ticaret serbestisi kavramı ile bire bir uyumludur. Osmanlı Devleti'nde liberal düşüncelerin benimsenmesinde, yabancı uzmanların, devlet adamları ve üst düzey bürokratlara ticaret ve sanayinin önündeki engellerin kaldırılması yolundaki tavsiyeleri ile gazete ve dergilerin önemli bir yeri olmuştur. Bu gazetelerin başında Takvim-i Vekayi gelmektedir. Bu gazetenin sütunlarında "*ticaret ve es'ar*" başlığı altında çoğu İngiliz gazetelerinden aktarılan iktisat konusuna dair makaleler çıkmıştır. Ceride-i Havadis gazetesinin 1830 ve 1840 yıllarına ait sayılarında da Osmanlı'da tartışılan iktisadî meselelerin takibi mümkündür. Churchill bu gazetede yazılarında liberal iktisatçıların mukayeseli üstünlükler teorisine uygun olarak Osmanlıların her şeyden önce ham madde ihracına gitmeleri lazım geldiği tezini ileri sürmektedir. Tercüman-ı Ahvâl'de de Şerif Efendi endüstrileşme tezini savunmaktaydı. Ancak Türkiye'deki endüstrileşme teşebbüslerinin başarısız kalması üzerine, işe endüstrileşmeden başlanamayacağı düşüncesi ağır basmaya başlamış ve bu durum serbest ticaret fikrinin benimsenmesine neden olmuştur. Bundan dolayıdır ki Türkçeye tercüme edilen ilk iktisat kitabı

79 Petrosyan, 267.

80 Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, 94.

81 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul (1946), 41-42.

82 Fındıkoğlu, 44-45.

J.B. Say'ın *Catechisme d'Economie Politique*'i olmuş ve bu eser Türkiye'de iktisadî düşüncenin gelişimine önemli katkı sağlamıştır.⁸³ 1908 Devriminden sonra İttihatçılar ekonomik sistem tercihi açısından iki seçenekle karşı karşıya kalmışlardır. Bu seçeneklerden biri Prens Sabahattin'in şahsi teşebbüs fikri ile devletin merkezileşmeden uzaklaşması, diğeri Cavid Bey ve yandaşlarının klasik iktisatçıların düşüncelerine uygun olarak önerdikleri devletin ekonomiye müdahale etmemesi ve serbest ticaret düşüncesidir.⁸⁴

Liberal düşüncelerin oluşmasında ve ekonomi alanındaki bilgi birikiminin zenginleşmesinde, Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nın önemli katkıları olmuştur. Derginin birinci sayısında "Mukaddime ve Program" başlığı altında Avrupa'daki iktisadî gelişmelerin takip edileceği ve bu gelişmelerle ilgili olarak yeri geldikçe halkı aydınlatıcı bilgiler verileceği ifade edilmektedir.⁸⁵ İttihat ve Terakki'nin liberal kanadında yer alan Mehmet Cavid Bey, derginin kurucuları ve yazarları arasındadır. Osmanlı Devleti'nde liberal düşüncüyü benimseyenler genellikle zengin ve tutucu ailelere mensupturlar. Bunun yanında liberaller, etnik gruplara özerklik verilmesi fikrinde olduklarından İmparatorluğun Türk olmayan nüfusu⁸⁶ ile İttihatçıların ekonomik milliyetçiliği yüzünden kendilerini tehdit altında hisseden gruplar ve devletler tarafından da desteklenmişlerdir.⁸⁷

İttihat ve Terakki içinde liberal düşüncenin en önemli temsilcisi kuşkusuz ki Cavid Bey'dir. Cavid Bey'e göre hükümetler her şeyden önce aldatici bir politika olan usul-ü himayeyi terk etmelidirler. Çünkü himayecilerin savunduklarının tersine koruyucu bir dış ticaret politikasıyla ülkede fabrikalar kurulabilse bile bunun zenginliğin tabana yayılmasından ziyade ancak belli kişilerin zengin olmasına katkısı olacaktır. Bu nedenle Cavid Bey, ekonomik gelişme için öncelikli olarak tarım ve ticarete ağırlık verilmesini önermekte, bunlar geliştikçe de sanayinin buna paralel olarak gelişeceğini ileri sürmektedir.⁸⁸ Cavid Bey, ekonomik gelişme için yabancı sermaye ile eksik olan yönetim tecrübesinin transferinin önemine inanmış ve bunun için Japon hükümetine başvurarak kendilerine uzman gönderilmesini talep etmiştir.⁸⁹ Cavid Bey yabancı sermayeden yana olan tavrı nedeniyle Osmanlıların yarı sömürge oluşunu simgeleyen kurumların karşısında olmamış ve Düyun-u Umumiye ile Osmanlı Bankası'nı çok iyi çalışan ve örnek alınması gereken ekonomik kurumlar olarak tanımlamıştır.⁹⁰ Cavid Bey'e göre toplumsal refaha ulaşmanın anahtarı kişisel çıkar kavramıdır. Bu nedenle bireyciliği toplumculuktan üstün görmüş ve kişisel özgürlüğü toplumun özgürlüğüne feda eden sosyalizme karşı olmuş⁹¹ ve hürriyet kavramını iktisadî gelişmenin olmazsa olmaz koşulu olarak kabul etmiştir.⁹²

83 Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, 73-75.

84 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Yurt Yayınları, Ankara (1982), 18.

85 Ahmed Şuayb, Mehmed Cavid ve Rızâ Tevfik "Mukaddime ve Program", *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimâ'iyye Mecmuası*, C.I, Sayı 1,15 K.evvel 1324, 1-10.

86 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, 10.

87 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, 24.

88 Toprak, *Milli İktisat*, 107-108.

89 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 180.

90 Tevfik Çavdar, *İttihad ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul (1991), 98.

91 Toprak, *Milli İktisat*, 123.

92 Deniz Karaman, *Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, Liberte Yayınları, Ankara (2001), 14.

2.1.2. Liberal İktisat Politikası Önerileri

İttihat ve Terakki döneminde liberal düşüncüyü temsil edenler tam anlamıyla klasik iktisadın temel varsayımlarından hareket etmişler ve bu varsayımları mutlak doğru olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle ülkenin kalkınmasını “mutlak üstünlükler teorisi” çerçevesinde değerlendirmişler ve tarım kesiminde görmüşlerdir. Cavid Bey’e göre “sanat sanat içindir” fikrî iktisadî alanda geçerli değildir. Dolayısıyla üretmiş olmak için üretilmez. Böyle olduğu için dışarıdan uygun fiyatlarla elde edilebilecek malların içeride pahalıya üretilmesi mesailerin ve sermayelerin heder olmasına yol açar. Bu düşünceler ışığında, Osmanlı ülkesi bir ziraat ülkesi olduğundan büyük sanayinin kurulması için harcanacak zaman ve sermayenin yanında vasıflı iş gücünün de eksik olması nedeniyle daha yüksek fiyatlarla üretilecek bir malın ne üretici, ne de tüketici için herhangi bir faydası olmayacaktır.⁹³ Bu düşüncelerini, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*’nda “Mukaddime ve Program” başlıklı yazılarında “memleketimizin bir ziraat memleketi olduğundan hareketle tarımın sanayiye tercih edilmesi gerektiği”⁹⁴ şeklinde belirtmektedirler. Ahmed Muhtar, “Ziraî Program” adlı makalesinde, Osmanlı Devleti’nin bir ziraat memleketi olduğunu ve yüzyılımızda iktisadî rekabetlerin çok fazla arttığını, bu nedenle de her ülkenin çabalarını en güçlü olduğu alanlara hasretmeleri gerektiğini belirterek, Osmanlı Devleti’nin çabalarını tarımsal faaliyetlere yoğunlaştırmasını önermektedir.⁹⁵ Özetle, liberallerin tarım politikaları klasik iktisadın “mutlak üstünlükler teorisi” kapsamında değerlendirilmektedir.

Liberaller ticaret politikaları açısından serbest ticarettten yana olmuşlardır. Cavid Bey’e göre, iktisadî hayatın ruhu ticarettir ve tarım ve sanayinin gelişmesi ancak ticaretteki gelişmeyle birlikte olması halinde ülkenin gelişmesine katkı yapabilir. Bu nedenle anonim şirketlerin gelişmesi ülkeler açısından iktisadî menfaatler yanında uluslararası alanda siyasî menfaatler temin edilmesine de katkı sunabilir.⁹⁶ Cavid Bey ticaret odaları ile ilgili bir makalesinde, Amerika’nın yakın zamanlara kadar satmaktan ziyade üretmeye yönelik politikalarından vazgeçtiğini, bazı ülkelerle ticaret anlaşmaları yaparak gümrük vergilerinin kaldırıldığını ve bunun diğer ülkeler içinde örnek olması gerektiğini belirtmektedir.⁹⁷ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere çeşitli gümrük anlaşmaları ile ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ve ülkeler arasındaki ticaretin serbest rekabet kavramına uygun olarak yapılması önerilmektedir.

İttihatçıların liberal kanadının sanayileşme konusundaki yaklaşımları çok olumlu değildir. Bu yaklaşımlarını, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*’nda şu şekilde ifade etmişlerdir. “Ülkemizde de sanayi tesislerinin kurulmasını istemekle beraber bir hayal peşinde koşmayacağız. Ancak hammaddesi ülkemizde yetişen malların üretimi ile ilgili tesisler kurulmasında bir sakınca olmamakla beraber, çok daha büyük sanayi tesislerinin kurulması gibi bir düşünce peşinde koşarak hem halkımızı kandırmaktan hem de hazineyi gereksiz masraflara sokmaktan kaçınacağız ve bu tür teşebbüslerin aleyhinde olacağız”⁹⁸ Cavid Bey’e göre, ekonomik açıdan en güçlü devletler bir malın üretiminde en iyi olan devletlerdir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye tarım ülkesi

93 Karaman, 16.

94 Ahmed Şuayb, Mehmed Câvid ve Rızâ Tevfik, 4.

95 Ahmed Muhtar, “Zirâi Program”, *Ulum-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, C.II, Sayı 9, 1 Eylül 1325, 51-70.

96 Karaman, 26-35.

97 Mehmed Cavid, “Ticaret Odaları” *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt: I, Sayı: 2, Yıl: 1, 200.

98 Ahmed Şuayb, Mehmed Câvid ve Rızâ Tevfik, 4.

olduğundan bu alanda uzmanlaşmalı ve bütün enerjisini bu alana yöneltmelidir.⁹⁹ Liberal kanadın önemli temsilcilerinden Ahmed Muhtar da, “Osmanlı Devleti’nin bir ziraat memleketi olduğunu bir sanayi memleketi olmadığını ve uzun bir süre de olmayacağını belirtmektedir”.¹⁰⁰ Görüleceği üzere liberaller, sanayileşme politikalarına temkinli yaklaşmakta ve “mutlak üstünlükler” kavramı gereği Osmanlı kalkınmasını tarımsal alandaki gelişmelere dayandırmaktadırlar.

Batı karşısında sürekli gerileyen ve bu nedenle de Batı’nın açık pazarı haline gelen Osmanlı Devleti’nde, maliye alanında yapılacak çalışmalar önemli bir öncelik olarak görülmektedir. Bu nedenle İttihat ve Terakki içinde böyle bir görevi yerine getirebilecek kişi olarak Cavid Bey’in ismi ön plana çıkmış olmasına rağmen maliye politikalarının ne olacağı konusunda bir görüş birliği sağlanamamıştır. Uzlaşma sağlanamamasının nedenlerinden biri savunma bütçesinin ne olacağı diğeri de Harbiye Nezaretinin Divan-ı Muhasebat denetimine tabi olmamasıdır.¹⁰¹ Liberaller, Osmanlı Devleti’nde bütçe ve vergileme konusunda belirlenmiş herhangi bir politikanın olmadığını eleştirmekte ve bütçenin adaletli bir şekilde dağıtılması ve harcamaların kontrol edilmesini önermektedirler. Faik Nüzhet, a’şâr vergisinin bütçe için önemini belirtmekte ve bu nedenle bu vergi kalemi ile oynanmasını sakıncalı görmektedir. Ancak, a’şâr usulünün çok çalışanı daha çok ve az çalışanı daha az vergilendirmek suretiyle cezalandıran bir vergi olduğu için çiftliklerin boş kalmasına ve çiftçileri de tembellige sevk ettiği için eleştirmektedir. Bu olumsuzlukları gidermek için de her ürün için aynı vergi oranı belirlemek yerine farklı ürünler için farklı oranların belirlenmesini önermektedir.¹⁰² Faik Nüzhet, temettü vergisini de imtiyazlı şirket çalışanları ile diğer şirket çalışanları arasında farklı oranlarda uygulandığı için eleştirmekte ve Avrupa’daki uygulamaların esas alınması gereğine işaret etmektedir.¹⁰³ Zühdi, “verginin yansıtılması”nın sermaye birikimine katkısı olacağını kabul etmekle beraber yansıtılan vergilerin sabit ücretliler ile köylüler üzerinde bir yük oluşturacağı için bu politikanın uygulanması konusunda çok dikkatli olunmasını ve vergi yükünün doğru hesaplanmasını önermektedir.¹⁰⁴ Sonuç olarak ifade etmek gerekirse liberallerin maliye politikası önerileri, vergilerin gelirlerle doğru orantılı olması ve toplumsal dengeyi bozmaması esasına dayanmakta ve devletin maliye ve para politikalarına klasik iktisadın “görünmez el kavramı” nedeniyle müdahale etmemesi esasına dayanmaktadır.

İttihatçıların liberal kanadının yabancı sermayeye karşı olmadıkları bilinmektedir. Cavid Bey borçlanmanın, kişiler için olduğu gibi devletler içinde gelirlerin giderleri karşılayamaması durumunda ortaya çıktığını ve yalnızca fakir ülkeler için değil gelişmiş ülkelerde bile olabildiğini söylemekte, ancak borçlanmada bütçe dengesine dikkat edilmesi gereğine işaret etmektedir. Borçlanmaların genellikle, alt yapı, savaş, askeri teçhizat ve silah gibi harcamalar için zorunlu olduğunu, çünkü ilgili yıl gelirleri ile bu giderlerin karşılanmasının mümkün olmadığını belirtmektedir.¹⁰⁵ Liberaller,

99 Toprak, *Milli İktisat*, 109.

100 Ahmed Muhtar, 49-50.

101 Akşin, *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, 248-49.

102 Faik Nüzhet, “A’şâr”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, Yıl: 1, Cilt: III, Sayı: 12, 440- 442.

103 Faik Nüzhet, “Temettü Vergisi”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, Yıl: 1, Cilt:1, Sayı: 3, 289-314.

104 Zühdi, “İn’ikas-ı Tekalif”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, Yıl: 3, Sayı: 26, 1349- 1362.

105 Mehmed Cavid, “İstikrazat”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 10, Yıl 1, 257-258., Mehmed Cavid’in Borçlanma ile ilgili düşünceleri için bkz.: Mehmed Cavid, “İstikrâzât”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 11, Yıl 1, 386-426; Mehmed Cavid, “İstikrâzât”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 12, Yıl 1, 513-554.

yabancı sermayenin gerekliliğine her ülkenin aynı gelişmişlik düzeyinde olmadığı argümanı ile cevap vermekte ve yukarıda sayılan yatırımlar için yabancı sermayeye ihtiyaç duyulduğunu kabul etmektedirler. Cavid Bey'in tabiri ile "yabancı sermayeye müracaat etmemek vesait-i medeniyeden mahrumiyettir".¹⁰⁶

2.1.3.Liberal İktisat Politikalarına Yönelik Eleştiriler

Millî iktisatçılarla liberallerin ekonominin işleyişine yönelik yaklaşımlarındaki temel fark ilkesel bir farktan kaynaklanmaktadır. Genel olarak List'in görüşlerinden etkilenen millî iktisatçılar ekonominin geliştirilebilmesi için gelişme döneminde koruyucu ve teşvik edici bir takım araçlarla desteklenmesini önerirken, liberaller ekonomiye hiçbir şekilde müdahale edilmemesi gerektiğini düşünmektedirler. Bu nedenle milli iktisatçılar, liberallerin, serbest rekabet ve serbest ticaret yaklaşımlarını, zaten yarı sömürge durumundaki bir ülkenin kalkınmasını güçleştiren en önemli problem olarak görmektedirler. Tekinalp bu gerekçelerle liberallere karşı çıkmakta ve İttihatçılar tarafından önerilen devletçiliğin, özel sektörün önünü kesmek gibi bir düşüncesinin olmadığını, tam tersine müteşebbislere yol göstermek ve faaliyet gösterebilecekleri uygun bir ekonomik ortam hazırlamak olduğunu ifade etmektedir. Bu düşüncelerden hareketle Türkiye'ye model olarak Almanya'nın savaş dönemi ekonomisini önermekte ve liberal iktisadın karşısında olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷ Millî iktisat düşüncesi taraftarları Cavid Bey'in liberal dış politikalarına karşı eleştirilerini, Osmanlı Ticaret ve Ziraat gazetesinde "Cavid Beyefendi, bila kaydu şart serbesti-i ticareti iltizam buyuruyorsa da biz bu fikirde değiliz" cümleleriyle dile getirmişlerdir. Milli iktisatçılar, serbest ticarete karşı, ılımlı bir koruyucu gümrük politikası ile bazı mallarda serbest ticaretin, bazı mallarda ise usul-ü himayenin tatbik edilmesini öneriyorlardı. Milli iktisatçılara göre, liberallerin mutlak üstünlükler teorisinin kabul edilmesi halinde, Türkiye bugün olduğu gibi yarın da ziraat memleketi olarak kalacak ve hiçbir zaman sanayileşmesi mümkün olmayacaktır.¹⁰⁸ Bu eleştirilerden de anlaşılacağı üzere millî iktisatçıların liberallere yönelttiği eleştirilen temelinde Friedrich List tarafından geliştirilen Alman modelinin esas alındığı koruyucu bir ticaret politikasından hareket edildiği görülmektedir.

Sosyalistlerin liberallere yönelik eleştirilerini dile getiren Zöhrap Efendi, Cavid Bey'in serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarları ve iktisadî bağımsızlıkla bağdaşmadığını ve bu nedenle Osmanlı Devleti için makul bir korumacılık politikasının yararlı olacağını ileri sürmektedir.¹⁰⁹ Mustafa Suphi liberallerin "Teşebbüs-i şahsi" görüşünü eleştirmekte ve toplumdaki küçük sermaye sahiplerinin tasarruflarını "teşebbüs-i şahsi" adına işletmelerinin toplumsal dengeyi bozacağını ancak çalışanların ve küçük üreticilerin "teşebbüs-i içtima-i"leri ile oluşturacakları kooperatifler yoluyla servet ve gelir bölüşümünden doğacak çarpıklıkların giderilebileceğini öne sürmektedir. Dengeli bir toplumsal düzen içinde, üretim, tüketim ve kredi kooperatiflerinin kurulmasını önermektedir.¹¹⁰ Sosyalistlerin liberallere yönelik eleştirileri sermaye ve bölüşüm kavramlarından hareketle toplumsal denge üzerine yoğunlaşmaktadır.

106 Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri 2", Sabah, 15 Teşrin-i Evvel 1908, s. 1, Zikreden: Karaman, 17.

107 Tekin Alp, "Harpten Sulha Intikat İktisadiyatı-Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, Cilt: 2, Sayı: 62-64, 16 Ağustos ve 14 Eylül 1917, s. 1-3, zikreden: Ahmad, s.60.

108 "Muhasebei- İktisadiyye: Serbesti-i Ticaret ve Usul-u Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 3. Sene, No: 1, 13 Mart 1325, s.14-16, zikreden: Toprak, 110.

109 Toprak, *Milli İktisat*, 112.

110 Toprak, *Milli İktisat*, 215-16.

2.2. Milli İktisat Politikaları

2.2.1. Milli İktisat Düşüncesinin Oluşumu ve Önemli Temsilcileri

Osmanlı Devleti bilindiği üzere bir milletler topluluğundan oluşmaktaydı ve bu yapısını devam ettirilebileceği düşüncesini son zamanlara kadar da muhafaza etmiştir. Shaw'a göre Arnavut isyanı, Osmanlılara bu politikanın devam ettirilme şansının kalmadığını göstermiş ve bu durum bir kısım insanları İslamcılığa bir kısmını da Türk milliyetçiliği fikrine yöneltmiştir.¹¹¹ Osmanlı'da Türkçülük akımının gelişmesinde I. Dünya Savaşı, Patrikhane ve bazı azınlık millî kulüplerinin kendi ulusal çıkarlarının peşine düşmelerine karşı duyulan tepkide önemli olmuş ve bu tepki daha sonra, İttihatçılar tarafından devletin siyasi, ekonomik ve kültürel meselelerini millî değerlere ve "millet bilinci"ne yönlendirme çabalarına yardımcı olmuştur.¹¹² Bunların yanında, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki büyük toprak kayıpları, buralardan Anadolu ve Trakya'ya olan göçler ve ekonomik bunalımın yarattığı tepkilerde milliyetçi fikirlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Yabancı mallara karşı başlatılan boykotlar, yerli malı kullanımının teşvik edilmesi, millî burjuva yetiştirme çabaları yukarıda sayılan problemlere karşı oluşan tepkilerin işaretleridir.¹¹³ Milliyetçilik fikirlerinin 1908 Devrimi ile ortaya çıkan iktisadî liberalizme bir tepkinin sonucu olarak görenler¹¹⁴ olduğu gibi bunu Alman Doğu bilimcilerinden Ernest Jaechk'in etkilerine bağlayanlarda olmuştur.¹¹⁵ Türkçülük'ün yayılmasında dergilerinde önemli bir etkisi olmuştur. Bu dergiler arasında, Türk Ocağı'nın yayın organı olan Türk Yurdu, Selanik'te yayınlanan Genç Kalemler ve İstanbul'da yayınlanan Yeni Mecmua'yı saymak gerekir.¹¹⁶ Bu dönemde milliyetçiliğin ve iktisadî Türkçülüğün yayılmasında, Kazanlı Musa Akyiğit, Parvus takma adlı bir Rus Yahudisi olan Alexander Helphand, Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi kişiler göze çarpmaktadır.¹¹⁷

Osmanlı Devleti'nde yayılan milliyetçilik akımının ekonomik düzlemde yansıması, mili iktisat düşüncesinde görülmektedir. Parvus, Türkiye'nin Kırım Savaşı'ndan beri Avrupa maliyecilerinin elinde inlediğini, bundan önce rahat bir şekilde yaşayan Türk köylüsünün artık tam bir sefalet içinde olduğunu ve bundan kurtulabilmek için millî istihsal ve servet yollarının bulunması gereğini dile getirmektedir. Ancak bu yolla Avrupa maliyecilerinin ve imtiyazlı yabancı şirketlerin pençesinden kurtularak bir Türk iktisadiyatını kurmanın mümkün olacağını belirtmektedir.¹¹⁸ Bu düşüncelerin etkisiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk defa 1913 Kongresi'nde "*İttihat ve Terakki Fırkası mili iktisat siyasetinin bağımsızlığını zorlaştıran ve yabancılarla ilgili malî ve iktisadî imtiyaz ve*

111 Standford Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, , Reform, Devrim, Cumhuriyet; Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, Cilt :2, E Yayınları, İstanbul, 3. Baskı (2000), 348., Bayur, 92-94., Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa E. Elöve, "Umumi Amme Hukukumuz Bakımından 2. Meşrutiyet Devrinin Türkçülük Cereyanı" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 1-4, (1952), 218-260.

112 Kocahanoğlu, *İttihad ve Terakki'nin Sorgulanması*, 20-21., Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2. Baskı (1990), 74-75.

113 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 39-40.

114 Toprak, *Milli İktisat*, 20.

115 Ortaylı, 201-202., Toprak, 28-2.9., Petrosyan, 292-293.

116 David Kushner, *Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul (1979), 154.

117 Akşin, 395-97.

118 Peyami Safa, 55-56.

ayrılıkları kaldırmaya çalışacağı gibi tüm kapitülasyonların da kaldırılmasını sağlamayı en kutsal amaç sayar”¹¹⁹ ifadeleri ile milli iktisat politikalarını benimsediğini açıklamıştır. Ahmet Muhiddin, İslam Mecmuası’nda millî iktisat anlayışının devletle halkın el ele vermesiyle tesis edilebileceğini belirtmekte ve Türklerin iktisaden geri kalmalarını bir orta sınıfın, yani burjuvanın olmayışına bağlamaktadır. Bunun yanında yabancı sermayeyi tehlikeli görmekte, bunun için bir taraftan millî sermayenin oluşturulmasını diğer taraftan da millî emeği idare edecek teşkilatlar kurarak üretimin artırılmasını gerekli görmektedir.¹²⁰ Özetle, Osmanlı Devleti’nde milliyetçilik akımları ile birlikte millî iktisat düşüncesi de gelişmeye başlamış ve yeni bir toplum tasarımı ekonomisinin önemi kavranmıştır. Bu konuda model olarak İttihatçıların Almanya ile kurmuş olduğu yakın ilişkiler nedeniyle milliyetçi iktisat ekolünün¹²¹ benimsendiği görülmektedir.

İttihat ve Terakki döneminde milliyetçilik ve milli iktisat düşüncesinin şekillenmesinde Ziya Gökalp’in yeri önemlidir. Zürcher’e göre Gökalp, kültür ve medeniyet arasında ayırım yapmış ve bu ayırmadan hareketle toplumun gelişmesi için Türk kültürünü koruyarak onun yerine modern Avrupa uygarlığını geçirmeyi öneren bir senteze ulaşmıştır.¹²² Gökalp’e göre, Avrupa medeniyetinin ve o medeniyeti ortaya çıkaran müspet bilimler, sınaî teknikler ve içtimaî teşkilatların alınması bir zarurettir. Bu medeniyet transferinde, müspet ilimlerin oralardaki sonuçlarının alınmasından ziyade bu ilimlerin ve usullerin alınacağını, hatta tekniklerin ve fenlerin ürünlerinin değil, kendilerinin alınacağını ifade etmektedir.¹²³ Gökalp, batının gelişmesini kapitalizmin sanayi ve teknoloji alanındaki başarısına ve bunu mümkün kılan pozitif bilimlere bağlamaktadır.¹²⁴ Ziya Gökalp bir ideal olarak batılılaşma ve dolayısıyla Batı medeniyetinin alınmasını bir zorunluluk olarak kabul etmekle birlikte, liberal ve sosyalist fikirlere karşıdır. Gökalp, sınıflar arası çatışma kavramından dolayı sosyalizmin, Türk milletinin kalkınma sorununa katkısı olamayacağını ileri sürmektedir.¹²⁵ Buna karşılık Gökalp, feodalitenin yıkılması açısından bir burjuva sınıfının gerekli olduğu düşüncesini

119 Çavdar, 90.

120 Âhmed Muhiddin, “Millî Sermaye-Millî Sermaye Teşkilatı”, *İslam Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 33, 29 Temmuz, 1331, s. 10, Zikreden: Yıldız Akpolat-Davut, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Sosyolojisinin Kaynakları II: İslam Mecmuası”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:45, Mart-Nisan 1997, 214-15.

121 Toprak, s.25-vd, Bu ekolün doktrin tarihindeki yeri ve temsilcileri ile ilgili olarak bkz:Tevfik Ertüzün, “Milliyetçi İktisat Ekolü” *Türk Dünyası Araştırmaları (Prof. Dr. Mehmet Eröz’e Armağan)*, Sayı:48, Haziran (1987), 163-74.

122 Zürcher, s.91-92, Ziya Gökalp ile ilgili değerlendirmeler için bkz: İsmail Hakkı Baltacıoğlu, “Ziya Gökalp”, *Sosyoloji Konferansları, 5. Kitap, 1964-1965 Ders Yılı*, İstanbul, 1-7; Ayşenur Öktem, “Yerli ve Yabancı Ansiklopedilerde Ziya Gökalp” *1976 Yılı Sosyoloji Konferansları (Ziya Gökalp Özel Sayısı)*, 14. Kitap, İstanbul, 119-139, Orhan Türkdoğan, “Ziya Gökalp’te Çağdaşlaşma, İslamlaşma, Türkleşme Akımları ve Millî Devlet Fikrinin Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:36, Sayı: 1-4, (1976-1977); Korkut Tuna, “Gökalp’in Millî Sosyoloji Anlayışı” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, Sosyoloji Konferansları, 21. Kitap*, İstanbul (1986), 51-67; Cavit Orhan Tütengil, “Ziya Gökalp Üzerine Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 10-11, (1955-1956), 101-105; Akçuraoğlu Yusuf, “Gökalp Ziya Bey hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, Mehmet Özden (Sad.), *Türkiye Günlüğü*, Sayı:20, Güz (1992), 79-81.

123 Ziya Gökalp, *İnkılapçılık ve Muhafazakarlık, Makaleler IX*, Şevket Beysanoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul (1980), 40-42.

124 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Füsun Üstel-Sabri Yücesoy (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1993), 68, Peyami Safa, 55., Uriel Heyd, *Ziya Gökalp’in Hayatı ve Eserleri*, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul (1980), 57.

125 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 465.

ileri sürmektedir.¹²⁶ Parla, bu düşüncelerinden dolayı Gökalp'i, kapitalizmin oluşumunda ve gelişiminde burjuva sınıfının önemini anlamadığı ve kapitalist sistemi yeterince iyi kavramadığı gerekçesi ile eleştirmektedir.¹²⁷ Gökalp'in önerdiği iktisadi düşünceyi en iyi şekilde tanımlayacak kavram "iktisadi vatanperverlik" tir. Bu nedenle Gökalp, "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" şeklinde ifade edilen bir doktrinin iktisadi vicdanda bir vatanperverlik duygusu uyandırmasının mümkün olmadığını ileri sürmekte ve bu düşünce sahiplerini İngiliz iktisadının etkisinde kaldıkları için eleştirmektedir.¹²⁸ Gökalp'in ekonomik fikirlerinin oluşmasında, dayanışmacı eğilimli Fransız ekonomist Paul Cauwes ile korumacılığın ısrarlı bir savunucusu olan Alman ekonomist Friedrich List'in etkisi çok büyüktür.¹²⁹ Kısaca, Gökalp'in ekonomik sistem ideali kendi ayakları üzerinde durabilen, kapitalizm ve sosyalizmin rekabet ve sınıf çatışmalarını ortadan kaldıran, dayanışmacı, korumacı ve devletin ekonomide ancak düzenleyici¹³⁰ olarak yer aldığı bir millî iktisat sisteminden ibaret olduğu söylenebilir.

Ziya Gökalp, ekonomik gelişme açısından yabancı sermaye ve yabancı uzmanlara özel bir önem atfetmekte ve Türk milletinin, bir alanda ihtisaslaşma, iş bölümü ve mesleki yapılanma konusunda eksikleri olduğunu belirtmekte ve bu eksikliği gidermek içinde Avrupa'dan yetişmiş uzmanlar getirilmesini önermektedir.¹³¹ Gökalp, yabancı sermayenin siyasî şartlarla gelmemesi durumunda herhangi bir sakıncasının olmayacağını düşünmekte ve ülke kalkınmasına önemli katkısının olacağını belirtmektedir.¹³² Bunun yanında makineleşme, şirketleşme ve serbest ticaret usulünün ülkelerin gelişmesi açısından önemine değinmekte.¹³³ emek ve sermayeyi birbirini tamamlayan iki unsur olarak görmektedir.¹³⁴

İttihat ve Terakki döneminde, milliyetçi ekonomi politikalarının savunuculuğunu yapanların başında Parvus takma adını kullanan Aleksander Helphand geliyordu. İlginç bir şekilde Parvus, Marxist fikirlere sahip olmasına rağmen, Osmanlı'da işçi sınıfının yetersizliği nedeniyle sosyalist anlamda bir devrim yerine, Türk Yurdu dergisinde milliyetçi ekonomi politikaları ile yerli bir ticaret ve sanayi burjuvazisinin yaratılmasını savunuyordu.¹³⁵ Parvus, yabancı sermayenin sakıncalarından söz eden yazılarıyla İttihatçıların iktisadî fikirlerinin oluşmasında etkili olmuş ve dış borçlanma nedeniyle, borçlanılardan çok daha fazla paranın dışarıya akıp gitmesinden dolayı ülkede büyük

126 Ziya Gökalp, *Fırkaların İçtimaî Tasnifi- Makaleler IV*, Ferit Ragıp Tuncor (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1977), içinde, 27.

127 Parla, 199.

128 Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, 111.

129 Parla, 86., Heyd, 108-109.

130 Ziya Gökalp, "İktisadi Adem-i Merkezîyet" *Makaleler IX*, içinde, 147-148., Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan (Haz.), MEB Devlet Kitapları, İstanbul (1975), 180-82.

131 Ziya Gökalp, "Türklerin En Zayıf Noktası ve En Kuvvetli Noktası" *Makaleler IX*, içinde, 108., Gökalp'in iktisadi görüşleri ile ilgili olarak bkz: Cavit Orhan Tütengil, *1964-1965 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları, 5. Kitap*, İstanbul, 122-141., Rıfat Önsoy, "Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Tayip Gökbilgin Hatıra Sayısı)*, Sayı: 12, (1981-1982), 355-366.

132 Ziya Gökalp, "Ecnebi Sermayesi" *Makaleler IX*, içinde, 165-167.

133 Ziya Gökalp, "Ticaret, "El-Kasib", Ziya Gökalp Makaleler I, Şevket Beysanoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul (1976), içinde, 35-36.

134 Ziya Gökalp, "Ticaret, "El-Kasib", *Makaleler I*, içinde, 33-34.

135 Zürcher, 182.

sanayinin gelişmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir.¹³⁶ Galip Haldun'da yabancı sermayenin ülkede giderek yaygınlaştığına dikkat çekmekte ve buna karşılık millî sermayelerin oluşturulmasını önermektedir.¹³⁷ İttihat ve Terakki, 1908 Devriminden sonra ekonomiye daha etkin bir şekilde müdahale etmiş ve bu uygulama daha sonraki yıllarda Alman etkisi ile milli iktisat politikalarına uygun olarak gelişmiştir.¹³⁸

Türkiye'de milliyetçilik fikirlerinin yayılması ve millî iktisat düşüncesinin belirginleşmesi açısından Yusuf Akçura'nın önemi göz ardı edilemez. Gökalp'in aksine, Batı kültürünün bir bütün olarak alınması gerektiğine inanan Akçura, düşüncesini şu sözleriyle somutlaştırmıştır: "*Zeppelin ve Blerio 'ya çırak olmak istiyorsak, mutlaka Kant ve Kont'un da şakirdi olmak mecburiyetindeyiz*".¹³⁹ Bu yönüyle Akçura, diğer Jön Türklerden farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde dünyadaki gelişmeleri daha doğru bir şekilde değerlendirmiş ve milliyetler sorununun en önemli problem olduğunu tespit etmiştir. Bu düşünceden hareketle Jön Türklerin, Osmanlı Birliği kurma fikirlerinin uygulanma şansının olmadığını da ifade etmiştir.¹⁴⁰ Akçura, ulusal kalkınmanın dayanağını devletin ulusal bir ekonomi siyaseti gütmesinde görüyordu. Bunun içinde, modern ulus devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bir burjuva sınıfının oluşturulması ve devletin esnaf ve memura değil bu sınıfa dayanması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁴¹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, Akçura ülkenin ekonomik kalkınması için yerli unsura dayanan bir Müslüman-Türk burjuvazisinin yetiştirilmesi gereğine yaptığı vurgularla İttihat ve Terakki'nin uygulamalarına yön verecek fikirleri geliştirmiştir.

İttihat ve Terakki dönemi iktisadî düşünce ve iktisadî uygulamaları etkileyen önemli kişilerden biri de Tekin Alp takma adlı Moiz Cohen'dir. Tekin Alp İslam Mecmuası'nda yer alan "millî iktisat" başlıklı yazısında Friedrich List'i övüyor, onu Almanların "İktisadî Bismarck"ı diye tanıtıyordu. Türklerin siyaset alanında güçlü figürleri olmakla beraber, iktisadi fikirler anlamında önemli kişilerden mahrum olduğunu ve bir an önce bu tür düşüncelerin oluşturulmasını ve bu alanda insanlar yetiştirilmesini önermektedir.¹⁴² Tekin Alp, Alman milli iktisat akımının dayanışmacı fikirlerinden hareket etmekte ve bu akımın hedefinin fertlerin, devletin ve toplumun bakış açısını değiştirerek, klasik iktisadın birey esaslı yaklaşımına toplumcu bir bakış kazandırmak şeklinde ifade etmektedir.¹⁴³

İttihat ve Terakki döneminde millî iktisat düşüncesinin yayılması açısından cemiyetlerin de önemli bir yeri olmuştur. Bu cemiyetler arasında 1908 yılında kurulan Türk Derneği, 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ile 1912'de kurulan Türk Ocağını saymak gerekir. Bayur'a göre, Türk Yurdu'nun amaçları arasında yer alan "*Türklerin varidat ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet*

136 Toprak, 85.

137 Galip Haldun, "Ecnebi Sermayesi ve Bizim Teşebbüsümüz", *İttihat*, 3. Sene, No:48, 1 Haziran 1328, 1111 -1113, Zikreden Toprak, 85.

138 Zürcher, 183.

139 Bayur, 456., Ziya Gökalp ile Yusuf Akçura'nın karşılaştırılması için bkz: Niyazi Berkes, "Unutulan Adam" *1976 Yılı Sosyoloji Konferansları*, 14. Kitap, İstanbul, 194-203.

140 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 400.

141 Tekin Alp, "İktisat", *Türk Yurdu*, XII, 140 (1333/1917), 3521-22, zikreden Berkes, 468.

142 Tekin Alp, "Millî İktisat", *İslam Mecmuası*, Sayı:22, 12 Şubat 1330, s.562, zikreden Toprak, 27-28.

143 Tekin Alp, "Tesanûtçülük", *Yeni Mecmuası*, 4 Mayıs 1918, s.336, Zikreden, Mardin, Siyasal ve Sosyal Bilimler, 113.

etmek” sözü Sabahattin Bey’in düşüncelerinden ilham alındığını göstermesinin yanında o devirde ekonomik hayattaki yabancı egemenliğine yönelik bir vurgu olarak da kabul edilebilir.¹⁴⁴ Benzer şekilde Türk Ocağı Cemiyeti’nin nizamnamesinde de Cemiyetin amacı; “*millî serveti korumak ve çoğaltmak için her türlü meslek ve sanat erbabı ile görüşerek İktisadî ve ziraî teşvik ve irşatlarda bulunacak ve bu gibi müesseselerin doğup yaşamasına elden geldiği kadar yardım edilecektir*” şeklinde belirlenmiştir.¹⁴⁵ Bunların yanında yine millî iktisat düşüncesini desteklemek üzere, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Millî Fabrikalar Cemiyeti ve Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye Cemiyetleri¹⁴⁶ kurulmuştur.

2.2.2. Millî İktisat Politikası Önerileri

İttihat ve Terakki’nin ekonomi politikalarını uygulamasının önündeki en önemli engellerden biri yıllardır kapitülasyonlar aracılığıyla verilmiş olan bir takım imtiyazlar ve bu imtiyazların batılı devletler tarafından bir baskı ve tehdit unsuru olarak kullanılmasıdır. Bu yapının değiştirilebilmesi için yapılan kanunlaştırma çalışmalarından biri, vakıflara ait bina ve arsaların satılmasına ve parasıyla ihtiyaç olan eğitim ve hayır kurumları yapılmasını öngören 19 Mayıs 1327 tarihli Kanun ile taşınmazlara ilişkin 1913’te yapılan düzenlemelerdir.¹⁴⁷ Gayrı menkullerin el değiştirmesine ilişkin bu yasal düzenlemeler toprakta özel mülkiyetin oluşması ve güvenceye alınması açısından önemli bir adım olmuştur.¹⁴⁸ İttihat ve Terakki tarafından, 1913 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati ve onu takiben 1914 yılı başlarında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi¹⁴⁹ sanayileşme açısından çok önemli düzenlemelerdir. Bu yasal düzenlemelerle İttihat ve Terakki iktidarı kendi ekonomi politikalarını ve dolayısıyla ülkenin ihtiyacı olan sanayileşmenin sağlanabilmesi için gerekli adımları atarak yeni bir dönemin ilk işaretlerini vermeye başlamıştır. Psikolojik üstünlük ve özgüven açısından, bu kanunlaştırma çalışmaları içinde belki de en önemli olanı 23 Mart 1916 tarihli “müessesatı nafia ile imtiyazlı şirketler muhaberat ve muamelatında Türkçe istimali”¹⁵⁰ hakkındaki yasadır. Bu yasa ile ticarî işlemler ve yazışmalarda kullanılan Fransızcanın yerini Türkçe almıştır. Bu yasa hükümlerinin uygulanmaması halinde bu şirketlere el koyma dahil çeşitli yaptırımlar getirilerek işlemlerin Türkçe olarak yapılmasının sağlanması amaçlanmıştır. İmtiyazsız şirketler içinde işlemlerini Türkçe yapmaları için 3 yıllık bir geçiş süresi verilmiştir.¹⁵¹ Böylece İttihat ve Terakki, Türkiye’de millî bir hükümetin kurulduğunu ve bu millî hükümetin yegâne unsurunun Türkler olduğu düşüncesini bütün açıklığı ile ortaya koymuştur.

İttihat ve Terakki döneminde tarım ve köylülük politikalarının iki karşıt düşünce içinde geliştiği görülmektedir. Bunlar büyük çiftçilik ve küçük çiftçilik tartışmalarıdır. Bu dönemde toprak ağası sınıfının tersine küçük çiftçinin ve köylünün durumunun daha kötüye gittiği ileri sürülmektedir.¹⁵² Ancak bu düşüncelerin aksine, İttihat ve Terakki döneminde köylünün şartlarının iyileştirilmesi

144 Bayur, 400-401.

145 Bayur, 406.

146 Toprak, 171-207.

147 Akşin, s.343-344, gayrı menkullerle ilgili düzenlemelere yönelik daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Bayur, 302-303.

148 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm’e*, 76.

149 Toprak, *Millî İktisat*, 171-73.

150 Toprak, *Millî İktisat*, 79.

151 Toprak, *Millî İktisat*, 80.

152 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm’e*, 81.

amacıyla, çiftçilere çift hayvanı, tohumluk patates, mısır, pirinç, fasulye verildiği, amele taburları tarlada çalıştırılarak köylüye yardımcı olunmuştur. Ayrıca, hasat, harman ve üretim için makineler ve bağlar için Avrupa'dan göztaşı ve kükürt getirilerek Ziraat Bankası vasıtasıyla dağıtıldığı göz önüne alındığında yukarıdaki değerlendirmeye katılmak mümkün görünmemektedir.¹⁵³ Hayvancılığın geliştirilmesi için, hayvanların ıslah edilmesi, veterinerlik okullarının kurulması, Almanya'dan yetişmiş uzmanlar getirilmesi ve hayvan sağlığı ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunun yanında tarımsal sanayiye geliştirmek için şeker pancarı ekim alanlarıyla ilgili çalışmalar yapılmış ve bu çalışmaların sonucuna göre de şeker fabrikalarının kurulması ile tarımsal sanayiye ait ürünlerin tanıtımı amacıyla bir ziraat müzesi açılması planlanmıştır.¹⁵⁴ İttihat ve Terakki'nin tarımı destekleme politikasının bir unsuru olarak Ziraat Bankası Kanunu'nda yapılan değişikliklerle bankanın tarımla birlikte tarımsal sanayiye de kredi açma imkânı getirilmiştir.¹⁵⁵ Tekin Alp, Ziraat Bankası Kanunu'nda yapılan değişiklikleri önemli bulmakla birlikte ziraî meseleleri çözmek için yeterli olmadığını belirtmekte, batıdaki uygulamaların dikkate alınmasını önermektedir.¹⁵⁶ Ayrıca, köylülere Ziraat Bankası'ndan doğrudan nakit kredi kullanılması yerine, köylünün ihtiyacı olan tarımsal aletler, gübre, tohum, ziraî ilaç vb. ihtiyaçlarının temin edilmesinin daha uygun olacağını belirtmektedir.¹⁵⁷ İttihat ve Terakki, 1908 Kongresi'nde ilk kez Türkiye'de çiftçilerin toprak sahibi yapılmalarını gündeme getirerek ¹⁵⁸ tarım politikalarına verdiği önemi göstermiştir. 1911 Kongresi'nde toprak reformu ve tarımsal krediler açısından önemli kararlar alınmış ve 1913 Kongresi'nde de tarım kredilerinin yanında tarım sendikaları kavramı ortaya atılmıştır.¹⁵⁹

İttihat ve Terakki'nin en önemli amaçlarından biri de gayri müslim ve Levanten tüccar karşısında bir Müslüman Türk tüccarı yetiştirmektir. Bu amaç İttihat ve Terakki'nin kudretli adamlarından Talat Paşa'nın ifadelerinde şu şekilde ifade edilmektedir: “*Her savaşta Türk olmayan elemanlar zenginlik sahibi oluyordular Türk vatandaşlarsa insan zayıfatı verdikleri gibi fakirlik ve zarurete düşüyorlardı. Bu bakımdan yurttaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek gerekli görülmüştür*”.¹⁶⁰ Türkiye'de ticaretin genellikle yabancıların elinde olduğu, Türklerin ve Müslümanların ticarî hayatta oldukça azınlık kaldıkları birçok yazar tarafından kabul edilmektedir. Quataert, bu değerlendirmeye karşı çıkmakta ve Müslüman tüccarların Osmanlı Devleti'nde sonuna kadar ezici bir çoğunluğa sahip olduğunu ileri sürmektedir.¹⁶¹ İttihat ve Terakki'nin Müslüman tüccar yetiştirme politikasının en önemli unsurlarından biri bunları yabancı tüccarlar karşısında korumak şeklinde olmuştur. Kazgan'a göre bunu sağlamanın en önemli yolu savaş döneminde spekülasyon kazanç yollarında Müslüman tüccarların yabancılara karşı kayırılması şeklinde olmuştur.¹⁶² Kazgan'ın bu düşüncesi, Behar'ın “*spekülasyon ticareti*” adlı makalesindeki şu ifadelerle doğrulanmaktadır. “*Ticaretten, inşaattan, irâdın tahvilinden efrâd-ı memleket istifâde*

153 Cim Sat, “Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 1. 8 Şubat 1331, 6.

154 Cim Sat, 7.

155 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, 76.

156 Tekin Alp, “Ziraat Bankası I”, *İktisadiyat*, Yıl:1, Sayı: 9, 14 Nisan 1332, 1-2.

157 Tekin Alp, “Ziraat Bankası II”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı:10, 21 Nisan 1332, 1-3., Tekin Alp, “Ziraat Bankası III”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı:111, 28 Nisan 1332, s.1-5.

158 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, 67.

159 Çavdar, 89-90.

160 Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul, Bibliotek Yayınları, İstanbul (1989), 89.

161 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul (2002), 192-194.

162 Kazgan, 54.

eder. *Spekülasyon olmasa servet-i umûmiye terakki etmeyip belki tedenni ve tenezzül eder*”¹⁶³ Ticaret politikasının amaçlarından biri de millî bankalar kurmak ve böylelikle ticaret hayatındaki dışa bağımlılığı önlemek şeklinde ortaya konmaktadır. Bu amaçla Osmanlı Bankası'nın yerini almak üzere İttihat-ı Millî Bankası'nın kurulması için büyük gayretler gösterilmiştir. Tekin Alp, “*millî banka gibi müesseseler hayat-ı iktisadiye ve mâliyemizin millîleşmesine doğru en mühim hatvelerden biridir*” ifadesi ile milli bankaların kurulmasının önemine değinmektedir. Ticaretin Türklerin eline geçmesi politikasının halk tarafından da benimsenmesinin bir örneği Konya’da, Konya Millî İktisat Bankası'nın kuruluşunda görülmektedir. Bankanın temel amacı, kâr ve menfaat temin etmek yerine, memleketin çıkarlarını ön plana almak şeklinde ifade edilmiştir.¹⁶⁴ Diğer bir bankacılık girişimi de İzmir’de İttihat ve Terakki’nin desteğiyle kurulan Bağcılar Bankası’dır. Bu bankanın kuruluşunda İttihat ve Terakki Kulübü’nün¹⁶⁵ gayretlerinin görülmesini millî iktisat politikası uygulamalarının ticarî alandaki işaretleri olarak kabul etmek gerekmektedir. Bunların yanında, Ticaret Bakanlığı yetkilileri ve diğer ilgili kişilerle birlikte yeni ticarî sisteme yönelik çalışmalar yapmak üzere kurulan İktisadiyat Meclisi, yerli ve yabancı tüccarlarla gerekli bilgi alışverişini sağlamak için bir istihbarat kaleminin kurulması ve Ticaret Odalarının ıslahı ile ticaret borsalarının kurulmasına yönelik çalışmaları zikretmek gerekir.¹⁶⁶

İttihat ve Terakki’nin ticaretin gelişmesi açısından üzerinde durduğu konulardan biri de kooperatif şirketler uygulaması olup buna ilişkin görüşlerini “*İktisadiyatımızın teâlisine hizmet edecek en mühim âmillerin biri de şüphesiz ki kooperatif şirketlerinin teşkilidir*”¹⁶⁷ şeklinde ifade etmişlerdir. İttihatçıların ticaret politikalarının amacı, yerli sanayii ve yerli tüccarı korumak şeklinde belirlenmiştir. Tekinalp, makalelerinde koruyucu gümrük politikaları ile sanayinin geliştirilemeyeceği eleştirilerine karşı çıkarak hükümetin bu politikasını desteklemekte¹⁶⁸ ve bu tarifelerin millî iktisadın yerleşmesine kadar devam etmesinin uygun olacağını belirtmektedir. Dış ticarete üretimde kullanılacak malların ithalatına değil, ülkeye faydası dokunmayan malların ithalatına karşı olduğunu¹⁶⁹ belirtmektedir.

Osmanlı Devleti’nde sanayi alanındaki eksiklikler İttihat ve Terakki’nin önünde önemli bir problem olarak durmaktaydı. İttihatçıların sanayinin geliştirilmesi konusundaki görüşleri imtiyaz ve inhisar usulleri etrafında şekillenmiştir. Bu usullerden hangilerinin daha uygun olacağı konusunda Ticaret, Ziraat ve Sanayi Oda’larından görüş istenmiştir. Bu odalar her iki usule de karşı olduklarını, ancak içinde bulunulan şartlar göz önüne alındığında uygulanabileceğini beyan etmişlerdir. Fakat bu usuller, İttihat ve Terakki içindeki liberal kesimin muhalefeti nedeniyle

163 Doktor Yakır Behar, “Spekülasyon Ticareti”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 26, 25 Ağustos 1332, 3-4.

164 “Konya Millî İktisat Bankası”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı: 24, 28 Temmuz 1332, 5-6.

165 “Bağcılar Bankası”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı: 40, 19 Kanun-u Sani 1332, 3-4.

166 Cim Sat, 7-8.

167 El Barez, “Kooperatif şirketleri”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 4, 7 Mart 1332, 2-3.

168 Tekin Alp, “Yeni Ticaret Muahedeleri I”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 16, 2 Haziran 1332, 1, Ticaret anlaşmalarıyla ilgili olarak bkz.: Tekin Alp, “Yeni Ticaret Muahedeleri II Türkiye -Almanya Ticaret Muahedesi”, *İktisadiyat*, Yıl:1, Sayı: 18, 16 Haziran 1332, 1-3; Tekin Alp, “Yeni Ticaret Muahedeleri III Tiirkiye-Almanya Ticaret Muahedesi”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 19, 23 Haziran 1332, 1-4; Tekin Alp, “Yeni Ticaret Muahedeleri IV Merkezi Avrupa ve Biz”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 22, 21 Temmuz 1332, 1-2; Aynizade Hasan Tahsin, “Gümrük Tarifeleri”, *İktisadiyat*, Yıl 1, sayı: 1, 8 Şubat 1331, 3-5.

169 Tekin Alp, “Ticaret-i Hâriciyemiz”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 5, 14 Mart 1332, 1-2.

uygulamaya konulamamıştır.¹⁷⁰ Millî iktisatçılar, sanayileşmenin gereğine inanmakla birlikte dönemin şartları dikkate alındığında insanların sanayiden ziyade ticarete yöneldikleri görülmektedir. Bu yönelim “*Son zamanlarda vuku bulan intibah-ı İktisadî neticesinde hayat-ı iktisadîyede ibraz-ı faaliyete başlamış olan unsurların kısm-ı azami ticarete sülük ve intisab ediyor, çabuk zengin olmak dâiyesine düşüyorlar*”¹⁷¹ şeklindeki ifadelerle eleştirilmektedir. Tekin Alp, sanayileşme için yabancı sermayeye ihtiyaç olduğunu vurgulanmakla birlikte, sanayinin tamamen koruyucu gümrük önlemleriyle desteklenmesini millî iktisat açısından olumsuz bulduğunu belirtmektedir. Sanayinin bu tür koruyucu önlemlerle aşırı derecede korunması halinde, sanayideki işgücü talebi artışının ücretleri artıracığı ve bununda tarımdan sanayiye işgücü akışı nedeniyle ekonominin genel dengesini bozacağına dikkat çekmektedir. Ayrıca daha fazla üretimin, daha fazla fabrika ve daha fazla maden ve arazi işletilmesi ile değil, üretim kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasıyla mümkün olacağını ifade etmektedir.¹⁷² İttihat ve Terakki döneminde uygulanan sanayileşme politikaları ile birçok Anadolu şehrinde irili ufaklı sanayi tesisleri oluşmaya başlamıştır. Bu oluşumlar İttihat ve Terakki’nin yayın organlarında büyük bir sevinçle halka duyurulmakta, hem yeni dönemin propagandası yapılmakta, hem de halkın moral gücü canlı tutulmaya çalışılmaktadır.¹⁷³ İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu iktisadi kalkınmada sanayileşmenin önemini göstermesi açısından çok önemli bir aşamadır.¹⁷⁴ Bu Kanunla, Osmanlı Devleti’nde, Avrupa sanayileri ile rekabet edebilen büyük ölçekli sanayi kuruluşlarını gerçekleştirmek amaçlanmıştır.¹⁷⁵ Bütün yapılan bu çalışmalar ve iyi niyetlere rağmen Mehmet Zeki, mevzuatta yer alan teşviklerin sanayileşme için yeterli olmayacağını, bu teşviklerin yanında sermayeye ve teşebbüs erbabı denilen bir girişimci sınıfa ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁶

Kapitülasyonlar, Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası’nın devlet üzerinde kurduğu denetim nedeniyle para ve maliye politikaları İttihat ve Terakki dönemi açısından öncelikli konuların başında gelmektedir. Bu amaçla hükümet dış ticaret ve yabancı yatırımı teşvik etmenin yanında vergi gelirlerini kontrol etmek ve tahsilatını iyileştirerek maliyede bazı düzenlemeler yapmaya çalışmıştır. Fakat bu düzenlemelere rağmen Avrupalı devletlerden ve yabancı yatırımcılardan beklenen destek görülmemiştir. Çünkü yabancılar yeni rejimin milliyetçiliğinden ürkmüşlerdir.¹⁷⁷ Ülkenin malî durumunun düzeltilmesi için Kamil Paşa Hükümeti’nin programında, ordu harcamalarında ordunun gücünü azaltmadan kesinti yapılacağı, bakanlıklardaki memur sayılarının ve maaşlarının azaltılacağı, biraz borçlanma ve tasarruf yapılarak malî durumun düzeltileceği belirtilmiştir. Bunun yanında yolsuzlukların önüne geçerek devlet gelirlerinin artırılması ile kapitülasyonlarla yabancı şirketlere tanınmış ayrıcalıklar ve önceliklerin kaldırılması için çalışmalar yapılması hedef olarak

170 Toprak, *Millî İktisat*, 172-173.

171 Tekin Alp, “İstihsalat-ı Milliyeyi artırmak Meselesi”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 43, 1 Mart 1332, 2.

172 Tekin Alp, “İstihsalat-ı Milliyeyi artırmak Meselesi”, 2.

173 Tekin Alp, “Memleketimizde Büyük Sanayi”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 33, 3 Teşrin-i Sani, 1332, 1.

174 A. Gündüz Ökçün, “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati 1913”, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurumu Yayınları, (1997), içinde 87.

175 A. Gündüz Ökçün, “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati 1913”, 88-98., Önceki uygulamalar için bkz.: A. Gündüz Ökçün, “XIX. Yüzyılın İkinci Yansında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. Cilt: 27, Sayı:1, Mart 1972, 135-166.

176 Toprak, *Millî İktisat*, 178-179.

177 Zürcher, 180-181.

belirlenmişti.¹⁷⁸ İttihat ve Terakki döneminde para politikalarının önündeki en büyük engel olarak görülen Osmanlı Bankası'na ilk tepki Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiye Dergisi'nden gelmiştir. Dergi bu nedenle ekonomik bağımsızlık için bir devlet bankasının kurulmasının şart olduğunu ileri sürmektedir. Bu amaçla 1914 yılı başlarında Evkaf Bankası yasa tasarısı meclisten geçirilmiş ve Evkaf Nezaretinin de sermayedarları arasında yer aldığı bir banka kurulmuştur.¹⁷⁹ Bu bankanın başarılı olamaması üzerine İtibari Milli Bankası'nın kuruluş çalışmaları başlamıştır. Tekin Alp'e göre "Millî bankanın en mühim vazifesi, en büyük imtiyazı, en esaslı sebep mevcudiyeti banknot ihracı ve aynı zamanda devletin muamelat-ı mâliyesine alet ve vasıta olmaktan ibarettir".¹⁸⁰ İttihatçılar için milli bankanın kuruluşu para politikasını yürütmenin bir aracı olarak düşünülmektedir. Bunun yanında bankanın kuruluşu ile halkın elinde bulunan atıl kaynakların değerlendirilmesi ve halkta psikolojik bir güven ortamının yaratılması da hedeflenmektedir. Maliye politikalarının etkinliğini artırmak için malî müfettişlik sistemi, Islahat-ı Maliye Komisyonu ile yeni bir merkezi muhasebe sistemi kurulmuş ve bu yolla memurların, bakanlıkların ve dairelerin kamu parasını kullanmaları sıkı bir denetim altına alınmaya çalışılmıştır.¹⁸¹ Bu dönemde para politikasını uygulamayı zorlaştıran bir unsurda tedavülde farklı para sistemlerinin uygulanmasıdır. Bu nedenle yapılması gereken tek para sistemine geçmektir. Ancak bu durumda elinde değersiz para bulunduranların zararına ve hazinenin de bir gelir kaybına uğraması mümkün olmakla beraber böyle bir sisteme geçilmesine en fazla direncin bankalardan geleceği düşünülmektedir. Tekin Alp bu konudaki görüşlerini "hiç bir banka para farkından, acıvden temin ettiği istifadeden vaz' geçmek istemez ve binaenaleyh tevhid-i meskukâta hiç bir vakit taraftar olamaz. Bankalar teshilât göstermek şöyle dursun hükümetin bu hususta ittihaz edeceği tedâbiri tesirsiz bırakmak için ellerinden geleni yapacaklardır. Lâkin hükümet azmederse hakkını terviç etmekten aciz kalmaz"¹⁸² şeklinde ifade etmektedir. Toprak'a göre, İttihatçılar Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaşın finansmanını karşılayabilmek için enflasyonist bir politika izleyerek emisyon yoluyla efektif talebin sürekli artışına neden olmuşlardır.¹⁸³ Özetle, bu dönemde sürekli toprak kayıpları, savaşlar ve kargaşalıklar nedeniyle maliye politikalarından ziyade ağırlıklı olarak para politikalarının uygulandığı söylenebilir.

İttihat ve Terakki döneminde istihdam politikaları açısından çok net çalışmalar ortaya konulduğu söylenemez. İstihdam sorunu genellikle işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi şeklinde ortaya konulmuştur. 1908 Devriminin getirdiği düşünce, ifade ve toplantı özgürlüğünün etkisi ve aşırı fiyat artışları nedeniyle ücret artışı taleplerinden dolayı yüzlerce grev meydana gelmiş, bu grev ve direnişlere karşı İttihat ve Terakki yönetimi ciddi tepkiler göstermiştir.¹⁸⁴ 1908 Devrimi bu işçi grevlerinin yanı sıra emek-sermaye hareketlerindeki çatışmaları da gün ışığına çıkararak bir sınıf kavgası şeklinde örgütsel ve yığinsal bir nitelik kazanmaya başlamış ve İmparatorluğun Avrupa kesiminde yoğunlaşmıştır.¹⁸⁵ İttihat ve Terakki döneminin en fazla tartışılan kanunlarından biri de

178 Kansu, 201-202.

179 Toprak, *Milli İktisat*, 137-138.

180 Tekin Alp, "İtibari Milli Bankası", 2.

181 Shaw, 344.

182 Tekin Alp, "Meskukat Meselesi", *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 3, 29 Şubat, 1331, 1-3.

183 Toprak, *Milli İktisat*, 235-240.

184 Zürcher, 140.

185 Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, Mart 1977, s.293., zikreden Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisinin Doğuşu 1839-1923", *Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, D. Quataert, E. J. Zürcher (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul (1998), içinde s.47.

1909 yılında çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu'dur. Kanun'la ilgili meclis tartışmalarına bakıldığında, sosyalist milletvekillerinin Kanuna karşı çıktıkları, buna karşılık liberaller ve millî iktisatçıların destek verdikleri görülmektedir.¹⁸⁶ İttihat ve Terakki'nin grev konusunda en hassas olduğu konu hem askeri hem de ekonomik etkileri nedeniyle demiryolu grevleri olmuştur. Çünkü bu grevler başkentin diğer bölgelerle ilişkisini kesmesinin yanında, kilometre başına ödenecek garanti bedeli nedeniyle devlete de ilave külfet getirmekteydi.¹⁸⁷

İttihat ve Terakki döneminde kadınların iş hayatına atılmaları ve işgücü açığının kadınlarla telafi edilmeye çalışılması amacıyla, ticaret mektebi alisi tarafından İnas Darülfünunu'nda bir şube açılması kararlaştırılmış ve başvuruların fazlalığı üzerine bir şube daha açılmıştır.¹⁸⁸ Benzer şekilde, sanayi işletmelerinde çocukların ve kadınların çalıştırılmalarını düzenlemek üzere 1910 yılında bir kanun teklifi verilmiş fakat kanunlaşmamıştır.¹⁸⁹ Bunun yanında, Türkiye'nin ilk İş Kanunu olarak kabul edilebilecek olan ancak Balkan Savaşları nedeniyle gündeme alınamayan 1911 tarihli *Amelenin Suret-i İstihdamına Dair Kanun Teklifi*'ni önemli bir düzenleme olarak kabul etmek gerekir.¹⁹⁰ Tarımsal alanda üretimi artırmak ve toprakları verimli bir hale getirmek için çıkarılan, seferberlik devam ettikçe her köyde müşterek *Ameleyi Mükellefe Marifetiyle Tarlaların Suret-i Zer'i Hakkında Talimatname* (1330/1914) ile *Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu Muvakkatı*'ni (1332/1916) bir anlamda tarımdaki istihdam politikaları örneği olarak görmek mümkündür.¹⁹¹ Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere iktidarın ve işçilerin istihdam sorununa yaklaşımları yeni istihdam alanları oluşturulmasından ziyade, mevcut hakların ve dengenin korunmasına yöneliktir.

Bu dönemde yabancı sermaye karşısında bir çekingenlik hissedilmesi, yıllardan beri Avrupa sermaye kapitalizminin adeta esiri olmuş bir toplum için normal karşılanabilir bir davranıştır. Ancak İttihatçılar yabancı sermaye karşısında bu anlamda ciddi bir tedirginlik duymamışlardır. Tahsin ve Saka'ya göre bu durumun nedeni, 1908 Devriminin Batı kaynaklı olmasıdır.¹⁹² Millî iktisatçıların yabancı sermaye ile ilgili karşıtlıkları milli menfaatlere aykırılık gibi soyut bir kavramdan öteye gitmemektedir. Tekin Alp bu konudaki düşüncelerini "*Avrupa sermayesinin azami derecede memleketimize celbi taraftarı olduğumuzdan be hususun menfai-i milliye ile telifi*

186 A. Gündüz Ökçün, *Tatil-i Eşgal Kanunu 1909, Belgeler, Yorumlar*, Semaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 2. Baskı (1996), Kitaba Kanunla ilgili geniş açıklamalar ile Meclis-i Ayan ve Mebusan'daki tartışmalar için bkz.; Kanunun grevi yasaklayıp yasaklamadığı ile ilgili farklı görüşler için bkz.: Zafer Toprak, "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 13, Bahar 1981 s. 141 - 156 ile Mesut Gülmez, "Bir Belge Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 12, Kış 1980, s.50-64.

187 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çeviren: Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara (1987) 84-85.

188 "Hanımlara Ticaret Dersleri", *İktisadiyat Mecmuası*, Yıl 3, Sayı: 65, 27 Eylül 1333, s.8. Zikreden: Toprak, 83.

189 Zafer Toprak, "Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesatı Sınaide Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması 1910" *Toplum ve Bilim*, Sayı:27, Güz 1984, 229-233.

190 Zafer Toprak, "Türkiye'de İlk İş Kanunu Teklifi, Amelenin Suret-i İstihdamına Dair Kanun Teklifi 1911", *Toplumsal Tarih*, Sayı:32, Ağustos 1996, 6-10.

191 A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet i Ziraiyye) Belgeler, 1914-1922*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 2.Baskı (1997), Kitaba Kanunla ilgili geniş açıklamalar ile Meclis-i Ayan ve Mebusan'daki tartışmalar için bkz.

192 Kıvılcımlı, 75.

çarelerini tedkik ve taharri edeceğiz”¹⁹³ şeklinde ifade etmektedir. İttihat ve Terakki Gazetesi, ülkenin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle ihtiyaç duyulan altyapı yatırımlarının finansmanının yerli sermaye ile gerçekleştirilebilmesinin imkânsız olduğunu, bu nedenle alt yapı yatırımları için apıların yabancı sermayeye ve o sermaye ile teşekkül edecek Osmanlı şirketlerine açılmasını¹⁹⁴ bir zorunluluk olarak görmektedir. İttihatçılar, yerli ve yabancı sermaye ortaklığı şeklinde bir modeli Millî iktisat politikaları ile bağdaştırmış ve bu modeli kanunlaştırmakta da sorun yaşamamıştır. Bu kapsamda çıkarılan Orman Kanunu ile hükümete bazı ormanları pazarlık suretiyle şirketlere ihale etme yetkisi tanınmış ve bu şirketlerin pay senetlerinin en az yarısının üç ay süreyle yerli sermayedarların kaydına açık bulundurmaları zorunluluğu getirilmiştir.¹⁹⁵ Yalman’a göre İttihat ve Terakki, Avrupalı devlet ve şirketlerin baskısından kurtulabilmek için belli bir süre onların isteklerine uymak zorundaydı ve böyle de oldu.¹⁹⁶ İttihatçılar yabancı sermayeden yana olmakla beraber yabancı ülke mallarına karşı birçok boykot eylemi planlamışlardır. Quataert’e göre bu eylemlerin amacı Müslüman Türk tüccarını gayri Müslim tüccarlar karşısında ön plana çıkartma gayretleri olarak değerlendirilebilir.¹⁹⁷

2.2.3. Millî İktisat Politikalarına Yönelik Eleştiriler

İttihat ve Terakki’nin ekonomi politikası uygulamalarına yönelik eleştirilerin içeriklerindeki ideolojik ve düşünsel temaları ortaya çıkarmak her zaman için mümkün görünmemektedir. Liberaller tarafından millî iktisatçılara yöneltilen eleştiriler arasında “iaşe meselesi” önemli bir yer tutmaktadır. Bilindiği üzere İttihat ve Terakki bu çalkantılı dönemde iaşe meselesini, Alman modelini esas alarak çözmeye çalışmıştır. Bu meselenin özü, halkın başta ekmek olmak üzere zorunlu ihtiyaçlarının karşılanarak karaborsacılar tarafından kurtarılmasıdır. Bu hizmetlerin sağlanması görevi, İttihat ve Terakki İstanbul Heyet-i Merkeziyesi’ne havale edilmiş ve bu heyete belediyenin ekmek fiyatları için belirlemiş olduğu narh üzerinden 2-3 paralık bir nevi komisyon alma hakkı verilmiştir. Daha sonra elde edilen bu paralarla *Millî Mahsulat, Kantariyye ve Ekmekçiler Şirketi* adıyla üç şirket kurulmuştur.¹⁹⁸ Bu çabalar sonunda hedef millî şirketler ve tüccarlar oluşturmak olsa da durum bu şekilde gelişmemiştir. Bu dönemde İttihatçılar korumacı politikalar sayesinde yetmişin üzerinde şirket kurmuşlardır. Fakat bu politika sayesinde bazı Türklerin büyük servetler yaptığı bilinmekle beraber en büyük payı, Avram ve şürekası, Aslan Franko ve Mahdumları, İsak Kamhi, Bensusam, Nesim Toledoo, Moiz Yunatan, Elias Menahim, Bulgar Pavli gibi Museviler olmuş ve bunların destekleri Kara Kemal’in İaşe Nezaretine kadar yükselmesinde etkili olmuştur.¹⁹⁹ Benzer şekilde, İttihatçıların 1915 yılında bütün esnafları bir çatı altında birleştirerek Esnaf Cemiyeti’ni kurmaları Cavid Bey tarafından takdir edilmekle beraber, bazı kişiler tarafından

193 Tekin Alp, “Millî İktisada Doğru”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 1, 8 Şubat 1331, 1-2.

194 “İmtiyazlar”, *İttihad ve Terakki*, Sayı: 8, 23 Ağustos 1908, 4, zikreden: Toprak, *Millî İktisat*, 83-84.

195 Toprak, *Millî İktisat*, 92-93.

196 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in The World War*, New Haven, Yale, U.P. 1930, 59, zikreden: Akşin, 377-378.

197 Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı*, 121., Avusturya boykotu ile ilgili farklı değerlendirmeler için bkz.: İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, 300-306, 318; Akşin, 128-129; Yalçın, 65., İtalyanlara karşı uygulanan boykot için bkz.: Shaw, 350., Yunan mallarına karşı uygulanan boykot için bkz.: Bayur, 493-494.; İrtem, 321-23; Cüneyt Okay, “ Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisad-ı Millî Cemiyeti” *Toplum Bilim*, Sayı: 31, Temmuz 1996, 47-51.

198 Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir, 1915-1916 Yazıları*, Alfa Yayınları, İstanbul (1991), 71-72.

199 Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin Sorgulanması*, 33.

şahsi menfaatler uğruna kullanılması ve kendi şahsi gayretleri ile iş yapanlara adeta düşman gözüyle bakılması nedeniyle de eleştirilmektedir.²⁰⁰ Aynı eleştiriler Ahmet Rıza tarafından da ileri sürülmüş ve hatta bu yolsuzlukların II. Abdülhamit'i dahi tenzih edecek kadar ileri bir mahiyet aldığı ifade edilmiştir.²⁰¹ Şerif Paşa anılarında, Cemiyeti gayri meşru biçimde servet biriktirmekle, bu fırsattan istifade ile keselerini doldurmakla, hiçbir yasal dayanak olmadan zenginlerden, eşraftan, sabık ricalden zorla, tehditle alınan ve “mahiyet-i hakikiyyesi” bilinmeyen paraların Cemiyet içindeki çatışmalara neden olduğunu belirtmektedir.²⁰² Müfit Şemsi, İttihat ve Terakki uygulamalarını “Cengiz ve Hülagü, İslam ’ın maddi medeniyetine ne yapmışlarsa İttihat ve Terakki de Osmanlı Türklerinin ruhunda onu yapmak, yağma etmek istedi. Rüşvet ve her çeşit hırsızlığın, vurgunculuğu, katliam, çapul ve yağmayı, katilliği, şeref ve yükselme vasıtası ve zenginlik ve servet sebebi kılarak Türklüğün fitri yüce saflığını ve yüksek faziletini bozmaya çalıştı ki bu cinayetleri diğer rezilliklerinden hiçbir şekilde aşağı kalmayacak derecede mühim bir cinayettir”²⁰³ cümleleri ile eleştirmektedir. İttihat ve Terakki, bu eleştirileri bertaraf etmek amacıyla bir “Men’i İhtikâr Komisyonu” kurulmasını kararlaştırmış²⁰⁴ ancak bu komisyondan da bir sonuç alınmamıştır. Bu dönemde millî şirketler aracılığı ile Rumeli ve Anadolu Demiryollarının ticarî nakliyat için tahsis ettiği vagonların dağıtımında usulsüzlükler yapılmış ve bu yolla vagon tahsis belgesi alanlar bunu fahiş kârlarla başkalarına satarak aradaki farktan büyük vurgunlar elde etmişlerdir. Mevlanzade Rıfat’ın tabiri ile: “Vagon satmak bendeganı ihya edici, mesut edici bir menfaat yolu olmuştur. Reisleri methedenlere yahut makbul nakitlerle kardeşleri memnun edenlere vagon vesikası hediye etmek asri bir ihsan şeklini almıştı. Bu yol ve diğer yollarla harpten evvel on paraya malik olmayan serseriler milyonlara sahip olmuşlardır”²⁰⁵ Savaş dönemi vurgunculuğunun etkili olduğu bir diğer alan da ihracat vesikaları ve koli tahsisi yöntemlerinde görülmektedir. Burada da, ihracat yapacak durumu ve yeterliliği olmayan bazı kişiler bir takım ilişkileri kullanarak bu vesikaları temin etmekte ve daha sonra bunları piyasada ihracat yapacak fakat kolisi olmayanlara piyasa fiyatının çok üzerinde fiyatlarla satmaktadır.²⁰⁶ Sonuç olarak bu eleştiriler ideolojik ve felsefi düzeyde liberal eleştiriler olarak değerlendirilemese dahi, ticarete yapılan müdahaleler ve belli kesimleri korumak suretiyle serbest rekabet ortamının bozulmasına yönelik eleştiriler olduğundan liberal bir bakış açısını yansıttığı söylenebilir.

Bu dönem politikalarına karşı sosyalistler tarafından yöneltilen eleştiriler daha ziyade İttihat ve Terakki’nin Türkçülük politikaları ile işçi haklarına karşı gösterilen sert tutum etrafında şekillenmektedir. Bu nedenle Selanik İşçi Federasyonu ile İttihat ve Terakki arasında kurulan iyi ilişkiler bozulma sürecine girmiş, hatta Federasyon Sosyalist Enternasyonal Başkanlık Kurulu’na gönderdiği 1910 tarihli raporunda iktidarın mutlakiyetçi, milliyetçi ve işçi düşmanı siyasetini şiddetle eleştirmiştir.²⁰⁷ İttihat ve Terakki’nin sosyalistlere karşı tutumları Parvus tarafından Sosyalist

200 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm’e*, 45.

201 Bayur, 240-241.

202 Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihat ve Terakki’ye Muhalefet*, Nehir Yayınları, İstanbul (1990), 27., Benzer eleştiriler için bkz.: Yalçın, s.44-45, 318-320.

203 Müfit Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavutluk ve İttihat Terakki, El Hakku Yalu vela Yu’la Aleyh*, Ahmet Neziha Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul (1995), 107.

204 Yalçın, *Siyasal Anılar*, 318-320.

205 Mevlanzade Rıfat, 192-96.

206 Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin Sorgulanması*, 450.

207 George Haupt, Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketler*, Çeviren: Tuğrul

Merkez’de yapılan bir konuşmada eleştirilmekte ve Türkiye’deki işçilerin, din, yurtseverlik ülküsü ve etnik nefretle bölünmüş oldukları belirtilmektedir.²⁰⁸ Özetle sosyalistlerin İttihat ve Terakki’nin milli iktisat politikalarına yönelik eleştirilerinde Marxist ve sosyalist doktrinin çok belirgin olduğunu söylemek biraz güç görünmekle birlikte milliyetçilik duyguları ile işçi haklarına yönelik eleştirilerinde bunu görmek mümkündür.

2.3.Sosyalist İktisat Politikaları

2.3.1.Sosyalist İktisat Düşüncesinin Oluşumu ve Önemli Temsilcileri

Osmanlı Devleti’nde sosyalist fikirler ve sosyalist hareketin gelişimi incelendiğinde 1908 yılına kadar yapılan bazı örgütlenme ve propaganda girişimlerine rağmen sosyalist hareketin esas gelişiminin 1908’den sonra olduğu görülmektedir.²⁰⁹ Osmanlı Devleti’nde sosyalizmi kaldıracak bir toplumsal yapı olup olmadığı sorusuna Ahmad, sosyalizm yanlısı aydınlar olmasına rağmen iyi bir sendika örgütlenmesi ile örgütlü bir işçi sınıfının olmadığı şeklinde cevap vermekte ve anayasanın uygulanması yönündeki eylemleri sosyalist eylemlerden ziyade sendika eylemleri olarak tanımlamaktadır.²¹⁰ Osmanlı Devleti’nde sosyalizmin gelişmesine engel olan faktörlerden biri de milliyetçiliktir. Dolayısı ile her bir ulusun kendi devletini kurma hayalinin peşinden koştuğu Osmanlı Devleti’nde, enternasyonalist fikirleri benimseyen sosyalizm gelişmek için uygun bir zemin bulamamıştır.²¹¹

Haupt ve Dumont’a göre Osmanlı sosyalizmi genelde azınlıklardan oluşan ve homojen bir yapıdan ziyade heterojen özellikler göstermekte ve etnik açıdan bakıldığında Ermeniler, Bulgarlar, Makedonlar, Rum ve Yahudilerden oluştuğu görülmektedir. Türklerin sosyalist örgütlenmesi ancak 1908’den sonra, Hüseyin Hilmi tarafından kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası ile mümkün olmuştur.²¹² Böylesi karmaşık ve birbiri ile uyumlu olmayan etnik ve sosyal yapı nedeniyle Osmanlı sosyalist hareketi toplumun sorunları konusunda teorik anlamda ortaya ciddi çalışmalar koyamamış, sadece batılı yazarlardan alıntı ve aktarımlarla yetinmiştir.²¹³

2.3.2. Sosyalist İktisat Politikası Önerileri

Osmanlı sosyalistlerinin iktisadî fikirleri incelendiğinde teorik anlamda bir iktisat politikası geliştirebildiklerini iddia etmek oldukça zor görünmektedir. Sayılğan’a göre bunun nedeni II. Meşrutiyet döneminde sosyalist hareketin bir aydın hareketi olması ve halk tabanına dayanmamasıdır.²¹⁴ Tunçay’a göre Türkiye’de 1908-1925 yılları arasındaki sosyalist hareketler

Artunkal, Gözlem Yayınları, İstanbul (1977), 52-53, Sosyalist Entemasyonal’e gönderilen rapor için bkz.:Belge 6, 77-89.

208 Parvus, Türkiye’de Sosyalizm, 14 Kasım 1910, s.4, zikreden: Panayot Noutsos, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Oluşması ve Gelişmesinde Rum Topluluğu’nun Rolü, 1876-1925” *Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* içinde, 124-25.

209 Haupt ve Dumont, 20.

210 Feroz Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler” *Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, içinde,16.

211 Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler”, 17.

212 Haupt ve Dumont, 35-36.

213 Haupt ve Dumont, 37-38.

214 Aclan Sayılğan, *Türkiye’de Sol Hareketler (1871-1971)*, Otağ Yayınları, 3. Baskı, «t.y», 63.

zayıflığının yanında halk tabanında karşılığı olmadığından, ancak bazı aydın çevreler etrafında zemin bulmaya çalışmıştır.²¹⁵ Bu nedenle Osmanlı sosyalistleri, sosyalizme toplumsal bir karşılık bulmak amacıyla, sosyalizmi İslâmi referanslarla tevil etmeye çalışmışlar ve İslâm'daki zekât kavramı ile sosyal adalet kavramı arasında bir ilişki kurmuşlardır.²¹⁶

Sosyalist düşüncede işçi sistemin merkezinde yer aldığından, Osmanlı sosyalistlerinin üzerinde en fazla durdukları konu işçi hakları olmuştur. Bu nedenle sosyalist grup adına meclise “*emeği koruma ve savunma yasa*” tasarısı vermişlerdir. Tasarıda çalışma süresinin erkek işçiler için on saate, 14-17 yaşlarında çocuklar için ise sekiz saate indirilmesi, 14 yaşından küçük ve 70 yaşından büyük olanlara çalışma yasağı getirilmesi, asgari ücretin belirlenmesi, iş kazaları ile ilgili sigorta, grev hakkı gibi taleplerde bulunulmuştur.²¹⁷ Osmanlı Sosyalist Fırkası programında, işçi haklarını kısıtlayan grev ve sendika kanunlarının kaldırılması, işçilerin haftada en az bir gün istirahat etmesi, mesainin günde sekiz saatle sınırlandırılması, 14 yaşından küçük erkek ve 16 yaşından küçük kızların çalıştırılmasının yasaklanması, bir İşçi Nezareti kurulması ve bütün işçi sendikalarına maddi ve manevi yardımlar yapılması gerektiği belirtilmektedir.²¹⁸ Buna karşılık, işgücünün istihdam edileceği yeni yatırım ve iş alanları konusunda herhangi bir öneri getirilmediği görülmektedir. Sosyalist mebuslardan Dimitri Vlahof Efendi “Teşvik-i Sanayi Layihası”nın meclisteki tartışmalarında sanayileşmenin gerçekleşebilmesi için gerekli olan sermaye ve işgücü üzerinde durmakta ve memleketimizde işçi değil, kalifiye işçi sıkıntısı olduğunu dile getirmekte ve çözüm olarak sanayi mekteplerinin açılmasını önermektedir.²¹⁹

Maliye politikalarına ilişkin sosyalist eleştirilerde vergi konularının ön planda olduğu görülmektedir. Ali Namık, sosyalistlerin vergi ile ilgili görüşlerini açıkladığı bir yazısında, sosyalizm ile artan oranlı vergi arasında bir tezat bulunmadığını ve artan oranlı verginin en adil vergi türü olduğunu belirtmektedir.²²⁰ Sosyalistler vergilerin artırılması ile devletin gelirlerinin artacağı tezine karşı çıkmaktadırlar. Gerekçe olarak ta gümrük resmine konacak zamdan doğan farkın yine halkın cebinden çıkacağını, böylece geliri azalan halkın daha az tüketeceği, daha az tükettiği için de söz konusu malların tüketimindeki düşüşün vergi gelirlerinde azalmaya neden olacağını ileri sürmektedirler.²²¹ Sosyalistler halk üzerindeki vergi yükünün azaltılması için dolaylı vergilerin azaltılmasını önermektedirler.²²²

Sosyalistlerin sanayileşme konusundaki düşüncelerini aktaran Vlahof'a göre, sanayinin gelişmesi için işçilere meslek eğitimi sağlanmalı ve çıkarlarını savunabilmeleri için özgürce örgütlenmelerine izin verilmelidir.²²³ Yine Vlahof, Teşvik-i Sanayi Layihası tartışmalarında önemli bir konuya işaret etmekte ve sanayinin sadece bir kanun çıkarmakla geliştirilemeyeceğini bunun

215 Tunçay, 15.

216 A. Cerrahoğlu, *İslâmiyet ve Osmanlı Sosyalistleri*, Ersa Matbaacılık Koli. Şti., İstanbul (1964), 3 v.d.

217 İbrahim Yalimov, “1876-1923 Döneminde Türkiye’de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi” *Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923, içinde*, 153.

218 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul (1998), 288-289.

219 Cerrahoğlu, *Türkiye’de Sosyalizm*, 73.

220 Sayılğan, 54.

221 Cerrahoğlu, 76-78.

222 Cerrahoğlu, 82-83.

223 Haupt ve Dumont, 256.

yanında sanayi ürünlerine pazar bulunması gerektiğini belirtmektedir.²²⁴ Sosyalistler, Türkiye’de sanayinin geliştirilmesi için yabancı sermayenin teşvik edilmesini ve daha fazla sermaye çekmek için açık kapı politikasını savunmaktadırlar.²²⁵

Sosyalistlerin tarım politikaları incelendiğinde, köylülerin topraklarına sahip olmaları ve bağımsız çalışmalarının önemine işaret edilmekte ve topraklarını kendileri işlemeyen büyük toprak sahiplerinden özel bir vergi alınmasını önermektedirler. Bu verginin uygulanmasına örnek olarak Romanya gösterilmekte ve toprağını işlemeyen toprak sahibinden gelirinin %26’sı kadar bir vergi alındığı belirtilmektedir.²²⁶ Diğer taraftan tarımın gelişebilmesi için vergiden muaf tutulacak tarım kooperatiflerinin kurulması, köylülerin kolaylıkla yararlanabilecekleri ucuz kredi imkânlarının sağlanması da sosyalistlerin önerileri arasında yer almaktadır. Bu kredi müessesesinin işletilebilmesi için ipoteğe bağlı kredi düzenlemesine geçilmesi, köylüleri eğitecek tarım okullarının geliştirilmesi ve tarım alanında uzmanlaşmış eğiticiler yetiştirilmesinin önemine işaret etmektedirler.²²⁷ Sosyalistlerin bu ipoteğe dayalı kredi düzenlenmesi talebi o günün şartlarında ileri bir düşüncüyü temsil etmektedir. Çünkü o dönemde toprağın kredi kullanımı açısından ipotek olarak verilmesi ile ilgili hukuki düzenlemeler henüz oluşturulmamıştı. Böylece toprağını işlemek için makine ve teçhizat alımında sermaye sıkıntısı çeken köylünün bu ihtiyacı karşılanarak üretim yapması sağlanmış olacaktır.

2.3.3.Sosyalist İktisat Politikalarına Yönelik Eleştiriler

İttihat ve Terakki döneminde sosyalistlere yönelik eleştirilerin en ateşli kişisi olarak Cavid Bey görülmektedir. Cerrahoğlu’na göre Cavid Bey’in Marx’la ilgili eleştirilerinin kaynağı liberal ve sömürgeci Batı burjuva ekonomistlerinin eserleridir. Cavid Bey, İlm-i İktisat adlı eserinde Marxizme yönelik eleştirilerini; “Hiçbir toplumda servet, kişiler arasında, hiçbir şekilde eşit olarak bölüştürülmemiştir. Bazıları pek zengin, bazıları pek fakir olur, bazıları da orta bir derecede bulunur” ifadeleri ile dile getirmekte ve Marxizm’in mülkiyet hakkını kabul etmemesini ve bütün üretim araçlarının devletin elinde olması teorilerini bilimsel temelden yoksun bir görüş olarak kabul etmektedir.²²⁸ Ali Kâmi’de sosyalizmin teorik düzeydeki fikirlerine katıldığını belirtmekle beraber uygulamadaki yanlışlıkları nedeniyle bir takım sosyalistleri dahi şüpheye düşecek derecede çatışmaları içinde barındırdığı için eleştirmektedir.²²⁹ Cavid Bey, 1912 yılında sosyalistlere karşı olan tutumunu Selanik Garı’nın açılış törenindeki bir konuşmasında, yeni yeni gelişen Türk burjuvazisinin işçi örgütlerinin baskılarına dayanamayacağı gerekçesi ile karşı çıkmakta ve bu sınıfın korunması gereğini dile getirmektedir. Ayrıca bu tür eylemlere ve sosyalizmin bu eylemlerdeki etkisini ortadan kaldırmak için yasal düzenleme yapılmasını gerekli görmektedir.²³⁰ Ahmet Emin, Marx’ın “sosyal devrim nazariyesi”ni reddetmekte ve ihtilalle işçi sınıfının refaha kavuşacağı iddiasının geçerli olmadığını, birçok ihtilal sonunda geçici olarak kurulan sosyalist idarelerdeki

224 Cerrahoğlu, 74-75.

225 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm’e*, 31.

226 Haupt ve Dumont, 255.

227 Haupt ve Dumont, 256.

228 Cerrahoğlu, 59-60.

229 Ali Kami, “Sosyalizm Hakkında Tenkidat”, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt: II, Sayı:17, Yıl:2, 707.; Demokrasi ve sosyalizm karşılaştırması için bkz: Asaf Nefi, “Demokrasi ve Sosyalizm”, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt: II, Sayı: 6, Yıl 1, 161-171.

230 Dumont, *Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, içinde 106; Haupt ve Dumont, 56.

işçilerin durumunu örnek göstermektedir.²³¹ Azımzade'ye göre sosyalizmin esas yanılığısı emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi tersine çevirmesinden kaynaklanmaktadır.²³² Osmanlı liberalleri sosyalist iktisat politikalarına doktrinel düzeyde eleştirilerinin yanında, bunların hukuki olarak ta engellenmesi gerektiğini düşünmektedirler.

Gökalp, Marx'a sosyal hadiselerin sebeplerini yalnızca ekonomik nedenlerle açıklaması ile halkı yalnız işçi sınıfından ibaret görmesi ve işçi sınıfını diğer sınıfları ortadan kaldıracak bir unsur olarak ele almasından dolayı karşı çıkmaktadır.²³³ Millî iktisatçılar İttihat ve Terakki Gazetesi'nde, sosyalizme, sermaye sınıfının çıkarlarını tehdit ettikleri gerekçesi ile karşı çıkmakta²³⁴ ve sermayeden yana olduklarını ifade etmektedirler. Özetle Peyami Safa'ya göre, komünizm ve sosyalizm Türk toplumu ile alakasız bir sistemdir ve Türkçüler, İslamcılar ve Batıcılar bu yüzden sosyalizme karşıdır.²³⁵ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Millî iktisatçıların sosyalizm eleştirilerinde teorik ve doktrinel bir yaklaşımdan ziyade kültürel ve siyasi kaygıların ön plana çıktığı görülmektedir.

Sonuç

İttihat ve Terakki Osmanlı'da başlayan batılılaşma çabaları ile batıda başlayan milliyetçilik akımlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve ülkenin içine düşmüş olduğu durumdan kurtulması için çarenin batılı fikir ve kurumlarda olduğu fikrini benimsemiştir. Ancak, batılı fikir ve kurumlardan hangisinin bu kurtuluşun reçetesi olacağı konusunda İttihat ve Terakki üyeleri arasında tam bir uzlaşma olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. İttihat ve Terakki üyelerinin hangi ideolojik ve felsefî görüşlerden etkilendikleri ile ilgili soruya verilecek en doğru cevap pozitivizm ile Alman idealist düşünür ve felsefecileri olacaktır. Sosyalist düşünür ve felsefecilerden etkilenenler de olmakla birlikte, pozitivist felsefenin etkileri yanında bunlar ihmal edilebilir düzeydedir. İttihatçıların, gerek pozitivist düşünceler ve gerekse diğer batılı fikirlerle tanışmalarında Askeri Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye mektepleri ile bu okullardaki yabancı hocaların etkileri önemli olmuştur. Siyasal sistemlere dair görüşleri ağırlıklı olarak meşrutiyetten yana olup, bu görüşlerin oluşmasında batının aydınlanmacı fikirleri ile Fransız İhtilali'nin etkileri görülmektedir. İslam'ın meşrutiyet sistemine uygun olduğuna dair kavramsallaştırmalarında her ne kadar "meşveret" kavramını kullanıyor olsalar dahi bu kavramı bir meşrulaştırma aracı olarak kullandıklarının kabulü gerekir.

İttihat ve Terakki'yi ekonomik sistem tercihleri açısından liberaller ve millî iktisatçılar olarak iki ana kategoriye ayırmak mümkündür. Bu dönemde sosyalist iktisadi yönelimlerden de bahsetmek mümkün olmakla beraber gerek toplumda ve gerekse İttihat ve Terakki içinde ciddi anlamda bir taraftar buldukları söylenemez. İttihat ve Terakki'nin ekonomik alandaki fikirlerinde başlangıçta liberalizmin daha baskın olduğu söylenebilir. Ancak iktidara gelişlerinden itibaren

231 Cerrahoğlu, 112-115.

232 Cerrahoğlu, 65-67.

233 Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 69-71.

234 "Patronlar ve Ameleler", *İttihad ve Terakki*, Sayı: 32, 18 Teşrin-i Evvel 1908, s. 1, zikreden: Toprak, 22.

235 Peyami Safa, 44-47.

ortaya çıkan savaşlar, ekonomik ve siyasi konjonktür nedeniyle hızlı bir şekilde liberalizmden uzaklaşarak, Alman idealist felsefesine ve bu felsefenin ekonomik alandaki temsilcisi List'in ekonomik düşünceleri doğrultusunda milli iktisada veya daha doğru bir ifade ile korumacı iktisat politikalarına yönelmişlerdir.

Bu çalışmada, İttihat ve Terakki döneminde liberaller, milli iktisatçılar ve sosyalistler tarafından ortaya atılan iktisat politikası önerileri ve bu öneriler kapsamında ciddi anlamda teorik ve doktrinel düzeyde bir tartışma zemini olacağı düşünülmekteydi. Fakat çalışma boyunca her üç kesim savunucularının da böyle bir tartışma ve fikir üretme zemini ortaya koyamadıkları, dolayısıyla düşünülen anlamda bir iktisat politikası alternatifleri geliştiremedikleri görülmüştür. Teorik ve doktrinel bazda derinlikli çalışmaların ortaya konulabilmesi için toplumun ihtiyaçları ile ortaya konulan sistem arasında karşılıklı ilişkisinin olması önemlidir. Örneğin batıda kilise ve feodalitenin egemenliğine karşı ortaya çıkan burjuvazi ile liberalizm arasındaki ilişki gibi. Bu anlamda bakıldığında Osmanlı toplumunda bu tür bir gerilim ilişkisi yaşanmadığı için toplumun iktisadi ve siyasi yapısını değiştirecek yeni bir sınıf ortaya çıkmamıştır. Diğer yandan bu tür dönüşümler uzun bir zaman diliminin yanında iyi bir entelektüel birikimi de gerektirmektedir. Ancak bütün bu şartların bir araya gelmesi halinde teorik ve doktrinel anlamda tutarlı bir siyasi, felsefi ya da ekonomik sistem ortaya konulabilir.

Sonuç olarak, İttihat ve Terakki döneminde özgün bir iktisat politikasının ortaya konulamamasında, batıda olduğu gibi İttihatçıları destekleyecek güçlü bir toplumsal tabanın olmayışı, örnek alınmak istenen ekonomik sistem ya da düşüncelerin geliştiği toplumların tarihsel süreçlerinin yaşanmamış olması, kuruluşlarından çok kısa bir süre sonra kendilerini iktidarda bulmaları, yıkacakları ekonomik ve siyasal sistemin yerine neyi koyacakları konusunda çok fazla fikir yürütmemeleri veya bu fikri yürütecek entelektüellerden mahrum olmaları ve olağanüstü savaş şartlarının önemli etkilerinin olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle önerilen veya uygulanmak istenen iktisat politikaları eklektik ve pragmatik olarak kalmış ve ciddi anlamda bir ekonomik sistem tercihindense ziyade konjonktüre göre şekillenmiştir.

Kaynakça

- “Bağcılar Bankası”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı: 40, 19 Kanun-u Sani 1332, 3-4.
- “Hanımlara Ticaret Dersleri”, *İktisadiyat Mecmuası*, Yıl 3, Sayı: 65, 27 Eylül 1333, 8.
- “İmtiyazlar”, *İttihad ve Terakki*, Sayı: 8, 23 Ağustos 1908, 4.
- “Konya Millî İktisad Bankası”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı: 24, 28 Temmuz 1332, 5-6.
- “Muhasebei- İktisadiyye: Serbesti-i Ticaret ve Usul-u Himaye”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 3. Sene, No: 1, 13 Mart 1325
- “Patronlar ve Ameleler”, *İttihad ve Terakki*, Sayı: 32, 18 Teşrin-i Evvel 1908, 1.
- Adanır, Fikret. “Osmanlı imparatorluğunda Ulusal Sorun İle Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, içinde.
- Ahmad, Feroz. “Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler” *Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, içinde.
- Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak

Yayınları, İstanbul, 4. Baskı (1999).

Âhmed Muhiddin. "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı", *İslam Mecmuası*, Cilt:3, Sayı:33,29 Temmuz, 1331, 10

Ahmed Muhtar. "Zirâi Program", *Ulum-ı İktisâdiye ve İctimaiyye Mecmuası*, C.II, Sayı 9, 1 Eylül 1325, 51-70.

Ahmed Şuayb, Mehmed Câvid ve Rızâ Tevfik. "Mukaddime ve Program", *Ulûm-ı İktisâdiyye ve İctimâ'iyeye Mecmuası*, C.I, Sayı 1,15 K.evvel 1324, 1-10.

Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım 1888-1923*, I, İstanbul, 1930, 28-30.

Akçuraoğlu, Yusuf. "Gökalp Ziya Bey hakkında Hatıra ve Mülâhazalar", Mehmet Özden (Sad.), *Türkiye Günlüğü*, Sayı:20, Güz (1992), 79-81.

Akpolat-Davut, Yıldız. "İkinci Meşrutiyet Dönemi Sosyolojisinin Kaynakları II: İslam Mecmuası", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:45, Mart-Nisan 1997, 214-15.

Akşin, Sina. "İttihad ve Terakki üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 26, Ankara (1971).

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2. Baskı (1998).

Ali Kami. "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt: II, Sayı:17, Yıl:2, 707.

Asaf Nefî. "Demokrasi ve Sosyalizm", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt: II, Sayı: 6, Yıl 1, 161-171.

Aynizade Hasan Tahsin. "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat*, Yıl 1, sayı: 1, 8 Şubat 1331, 3-5.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. "Ziya Gökalp", *Sosyoloji Konferansları, 5. Kitap, 1964-1965 Ders Yılı*, İstanbul, 1-7.

Baydur, Mithat. "Geçmişten Günümüze Prens Sabahattin ve Adem-i Merkeziyetçilik", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:22, Bahar-1993, 40-45.

Bayraktar, Bayram. "Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey", *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVIII, Sayı:29, (1996), 51-61.

Bayur, Y. Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: II, Kısım IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2. Baskı (1983).

Berkes, Niyazi. "Unutulan Adam" *1976 Yılı Sosyoloji Konferansları, 14. Kitap*, İstanbul, 194-203.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyas (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, (2002).

Cerrahoğlu, A. *İslâmiyet ve Osmanlı Sosyalistleri*, Ersa Matbaacılık Koli. Şti., İstanbul (1964).

Cim Sat. "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 1. 8 Şubat 1331, 6-8.

Çağla, Cengiz. "Bir Türk Aydını Olarak Prens Sabahattin Bey", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:26,

Ocak/Şubat 1994,30-34.

Çavdar, Tevfik. *İttihad ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul (1991).

Doktor Yakır Behar. “Spekülasyon Ticareti”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 26, 25 Ağustos 1332, 3-4.

Dumont, Paul. “Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2.Baskı (2000).

Efendioğlu, Ahmet Mehmet. “İttihad ve Terakkinin 1909 Kongresi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 55, Temmuz (1998).

El Barez. “Kooperatif şirketleri”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 4, 7 Mart 1332, 2-3.

Elöve, Mustafa E. “Umumi Amme Hukukumuz Bakımından 2. Meşrutiyet Devrinin Türkçülük Cereyanı” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 1-4, (1952), 218-260.

Ertüzün, Tevfik. “Milliyetçi İktisat Ekolü” *Türk Dünyası Araştırmaları (Prof. Dr. Mehmet Eröz'e Armağan)*, Sayı:48, Haziran (1987), 163-74.

Faik Nüzhet. “A'sâr”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Yıl: 1, Cilt: III, Sayı: 12, 440-442.

Faik Nüzhet. “Temettü Vergisi”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Yıl: 1, Cilt:1, Sayı: 3, 289-314.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul (1946).

Galib Haldun. “Ecnebi Sermayesi ve Bizim Teşebbüsümüz”, *İçtihat*, 3. Sene, No:48, 1 Haziran 1328, 1111-1113.

Göçmen, Muammer. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)*, Eşref Yağcıoğlu (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul (1992).

Gökalp, Ziya. “Ecnebi Sermayesi” *Makaleler IX.*, Şevket Beysanoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul (1980).

Gökalp, Ziya. “İktisadi Adem-i Merkeziyet” *Makaleler IX.*

Gökalp, Ziya. “Ticaret, “El-Kasib”, *Makaleler I.*

Gökalp, Ziya. “Ticaret, “El-Kasib”, *Ziya Gökalp Makaleler I*, Şevket Beysanoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul (1976).

Gökalp, Ziya. “Türklerin En Zayıf Noktası ve En Kuvvetli Noktası ” *Makaleler IX.*

Gökalp, Ziya. *Fırkaların İçtimai Tasnifi- Makaleler IV*, , Ferit Ragıp Tuncor (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1977).

Gökalp, Ziya. *İnkılapçılık ve Muhafazakarlık*, *Makaleler IX*,

Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan (Haz.), MEB Devlet Kitapları, İstanbul (1975).

Gülmez, Mesut. “Bir Belge Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 12, Kış 1980, 50-64.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, “t.y.”

Haupt, George, Dumont, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketler*, Çeviren: Tuğrul Artunkal, Gözlem Yayınları, İstanbul (1977).

Heyd, Uriel. *Ziya Gökalp’in Hayatı ve Eserleri*, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul (1980).

Iacovella, Angelo. *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, Çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (1998).

İbrahim Temo. *İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve Inkılab-ı Milliye Dair Hatıratım*, Mecidiye, Romanya, (1939).

İrtem, Süleyman Kani. *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul (1999).

İrtem, Süleyman Kani. *Yıldız ve Jön Türkler, İttihad-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul (1999).

Jackh, Ernest. *Yükselen Hilal, Bir Milletın Yeniden Doğuşu, Türklerin Dünü, Bugünü, Yarını*, Çev. Perihan Kuturman, Temel Yayınları, İstanbul (1999).

Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (2001).

Karakışla, Yavuz Selim. “Osmanlı Sanayi İşçisinin Doğuşu 1839-1923”, *Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, D. Quataert, E. J. Zürcher (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul (1998).

Karaman, Deniz. *Cavit Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Liberte Yayınları, Ankara (2001).

Kars, H. Zafer. *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1997), 35.

Kazgan, Gülten. *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul (2001).

Kazım Karabekir. *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, Türdav Ofset, İstanbul (1982).

Keyder, Çağlar. *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 3. Baskı (1993),

Kıvılcımlı, Hikmet. *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul, Bibliotek Yayınları, İstanbul (1989).

Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat ve Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul (1998).

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı -İtalyan Libya Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonel*, Ümit Yayıncılık, Ankara (1999).

Köseihal, Nurettin Şazi. “.Le Play Okulu ve Türkiye’deki Etkisi”, *Toplum Bilim (Türk*

Toplum Bilimi Özel Sayısı), Sayı:2, Ekim (1993), 22-29.

Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (2000).

Kuran, Ahmet Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul (1956).

Kushner, David. *Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul (1979).

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türkçesi, Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara, 7. Baskı (1998).

Mardin, Şerif. *Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 5. Baskı (1996).

Mardin, Şerif. *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2*, Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 6. Baskı (2002).

Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri 2", *Sabah*, 15 Teşrin-i Evvel 1908.

Mehmed Cavid, "İstikrazat", *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiyye Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 10, Yıl 1, 257-258.

Mehmed Cavid, "İstikrâzât", *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiyye Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 11, Yıl 1, 386-426.

Mehmed Cavid, "İstikrâzât", *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiyye Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 12, Yıl 1, 513-554.

Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları" *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Cilt:I , Sayı: 2, Yıl:1, 200.

Mehmet Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete 1*, Sadeleşiren Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul (1990).

Mevlânzade Rıfat. *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Yedi İklim Yayınları, İstanbul (1993).

Müfit Şemsi. *Şemsi Paşa, Arnavutluk ve İttihad Terakki, El Hakku Yalu vela Yu'la Aleyh*, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul (1995).

Noutsos, Panayot. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşması ve Gelişmesinde Rum Topluluğu'nun Rolü, 1876-1925" *Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* içinde.

Okay, Cüneyt. "Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisad-ı Millî Cemiyeti" *Toplum Bilim*, Sayı:31, Temmuz 1996, 47-51.

Onur, Hakkı. "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, Mart 1977.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul (1998).

Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950, D. Quataert, E. J. Zürcher (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul (1998).

Ökçün, A. Gündüz. "XIX. Yüzyılın İkinci Yansında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat

ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. Cilt: 27, Sayı:1, Mart 1972, 135-166.

Ökçün, A. Gündüz. “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati 1913”, *İktisat Tarihi Yazıları*, SPK Yayınları, (1997).

Ökçün, A. Gündüz. *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet i Ziraiyye) Belgeler, 1914-1922*, SPK Yayınları, Ankara, 2.Baskı (1997).

Ökçün, A. Gündüz. *Tatil-i Eşgal Kanunu 1909, Belgeler, Yorumlar*, SPK Yayınları, Ankara, 2. Baskı (1996).

Öktem, Ayşenur. “Yerli ve Yabancı Ansiklopedilerde Ziya Gökalp” *1976 Yılı Sosyoloji Konferansları (Ziya Gökalp Özel Sayısı)*, 14. Kitap, İstanbul, 119-139.

Önsoy, Rıfat. “Ziya Gökalp’in İktisadi Görüşleri”, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Tayip Gökbilgin Hatıra Sayısı)*, Sayı: 12, (1981-1982), 355-366.

Özbilgen, Erol. *Pozitivizmin Kıskaçında Türkiye*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul (1994).

Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Füsun Üstel-Sabri Yücesoy (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1993).

Parvus. Türkiye’de Sosyalizm, 14 Kasım 1910, 4.

Petrosyan, Yuriy Asetoviç. *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara (1974).

Peyami Safa. *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Neşriyat A.Ş, İstanbul, 2. Baskı (1990).

Prens Sabahattin. *Görüşlerim*, Ahmet Zeki İzgeör (Haz.), Buruç Yayınları, İstanbul (1999).

Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çeviren: Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara (1987).

Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul (2002).

Ramsaur, E.E. *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1982).

Reyhan, Cenk. “Türk Siyasal Düşüncesinde Yol Ayrımı, Aykırı Bir Aydın Prens Sabahattin ve Düşüncesi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:21-22, Kış 1992-Bahar 1993, 121-26.

Sayılgan, Aclan. *Türkiye’de Sol Hareketler (1871-1971)*, Otağ Yayınları, 3. Baskı, «t.y».

Shaw, Standford, Kural, Ezel. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, , Reform, Devrim, Cumhuriyet; Modern Türkiye’nin Doğuşu 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, Cilt :2, E Yayınları, İstanbul, 3. Baskı (2000).

Şerif Paşa. *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihad ve Terakki’ye Muhalefet*, Nehir Yayınları, İstanbul (1990).

Tanyol, Cahit. “İçtimai Monografi Hazırlıkları, Prens Sabahattin Sosyoloji”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlan Sosyoloji Dergisi*, Sayı:4-5, 1947-1949, 145-175.

Tekin Alp. “Meskukat Meselesi”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 3, 29 Şubat, 1331, 1-3.

Tekin Alp. “ Memleketimizde Büyük Sanayi”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 33, 3 Teşrin-i Sani, 1332, 1.

Tekin Alp. “Harpten Sulha Intikat İktisadiyatı-Devlet İktisadiyatı”, *İktisadiyat Mecmuası*, Cilt: 2, Sayı: 62-64, 16 Ağustos ve 14 Eylül 1917, 1-3.

Tekin Alp. “İktisat”, *Türk Yurdu*, XII, 140 (1333/1917), 3521-22.

Tekin Alp. “İstihalat-ı Milliyeyi artırmak Meselesi”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 43, 1 Mart 1332, 2.

Tekin Alp. “İtibar-ı Millî Bankası”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı:40, 19 Kanun-u sani, 1331, 1-2.

Tekin Alp. “Millî İktisada Doğru”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 1, 8 Şubat 1331, 1-2.

Tekin Alp. “Millî İktisat”, *İslam Mecmuası*, Sayı:22, 12 Şubat 1330, 560-562.

Tekin Alp. “Tesanûtçülük”, *Yeni Mecmua*. 4 Mayıs 1918, 336.

Tekin Alp. “Ticaret-i Hâriciyemiz”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 5, 14 Mart 1332, 1-2.

Tekin Alp. “Yeni Ticaret Muahedeleri II Türkiye -Almanya Ticaret Muahedesi”, *İktisadiyat*, Yıl:1, Sayı: 18, 16 Haziran 1332, 1-3.

Tekin Alp. “Yeni Ticaret Muahedeleri III Türkiye-Almanya Ticaret Muahedesi”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 19, 23 Haziran 1332, 1-4.

Tekin Alp. “Yeni Ticaret Muahedeleri IV Merkezi Avrupa ve Biz”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı:22, 21 Temmuz 1332,1-2.

Tekin Alp. “Yeni Ticaret Muahedeleri I”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 16, 2 Haziran 1332, 1.

Tekin Alp. “Ziraat Bankası I”, *İktisadiyat*, Yıl:1, Sayı: 9, 14 Nisan 1332, 1-2.

Tekin Alp. “Ziraat Bankası II”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı:10, 21 Nisan 1332, 1-3.

Tekin Alp. “Ziraat Bankası III”, *İktisadiyat*, Yıl: 1, Sayı:111, 28 Nisan 1332, 1-5.

Toprak, Zafer. “1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 13, Bahar 1981, 141-156.

Toprak, Zafer. “Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesatı Sinaide Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması 1910” *Toplum ve Bilim*, Sayı:27, Güz 1984, 229-233.

Toprak, Zafer. “Türkiye’de İlk İş Kanunu Teklifi, Amelenin Suret-i İstihdamına Dair Kanun Teklifi 1911 ”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:32, Ağustos 1996, 6-10.

Toprak, Zafer. *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Yurt Yayınları, Ankara (1982).

Topuzlu, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde Seksen Yıllık Hatıralarım*, Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil (Haz.), İ.Ü.Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (1982).

Tuna, Korkut. “Gökalp’in Millî Sosyoloji Anlayışı” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, Sosyoloji Konferansları, 21. Kitap*, İstanbul (1986), 51-67.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim

Yayınları, İstanbul (1998).

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: III, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul (1989).*

Tunçay, Mete. *Cihat ve Tehcir, 1915-1916 Yazıları, Alfa Yayınları, İstanbul (1991).*

Tunçay, Mete. *Türkiye’de Sol Akımlar, 1908-1925, Bilgi Yayınevi, Ankara 2. Baskı (1967).*

Türkdoğan, Orhan. “Ziya Gökalp’te Çağdaşlaşma, İslamlaşma, Türkleşme Akımları ve Millî Devlet Fikrinin Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt:36,Sayı: 1-4, (1976-1977).*

Tütengil, Cavit Orhan. “Prens Sabahattin (1877-1948)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Dergisi, Sayı:4-5, 1947-1949, 176-220.*

Tütengil, Cavit Orhan. “Ziya Gökalp Üzerine Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sosyoloji Dergisi, Sayı: 10-11, (1955-1956), 101-105.*

Tütengil, Cavit Orhan. *1964-1965 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları, 5. Kitap, İstanbul, 122-141.*

Uğur, Hidayet. “Jön Türkler’in Çıkardığı Gazeteler 1, Mizan III” *Türk Düşüncesi, Cilt: 3, Sayı: 17, 1 Nisan 1955.*

Uğur, Hidayet. “Jön Türkler’in Çıkardığı Gazeteler 1, Mizan II” *Türk Düşüncesi, Cilt: 3, Sayı:16. 1 Mart 1955.*

Uğur, Hidayet. “Jön Türkler’in Çıkardığı Gazeteler 1, Mizan” *Türk Düşüncesi, Cilt: 3, Sayı: 15. 1 Şubat 1955.*

Uğur, Hidayet. “Jön Türkler’in Çıkardığı Gazeteler 3, Terakki” *Türk Düşüncesi, Cilt: IV, Sayı:20, 1 Temmuz 1955.*

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2. Baskı (2000).*

Yalınov, İbrahim. “1876-1923 Döneminde Türkiye’de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi” *Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923, içinde, 153.*

Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in The World War, New Haven, Yale, U.P. 1930.*

Zühdî, “İn’ikas-ı Tekalif”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiyye Mecmuası, Yıl: 3, Sayı: 26, 1349-1362.*

Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2.Baskı (1998).*

Dr.
Duygu Çağla BAYRAM

Uluslararası İlişkiler, Hindistan
Araştırmacısı
caglabayram@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0353-1176>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 19/02/2021 11/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.883091>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Keşmir Çatışmasının Tarihsel Kodları *Historical Codes of the Kashmir Conflict*

Öz

İngilizlerin Hint Alt Kıtası'ndan çekilme süreciyle güç boşluğunun oluşması ve dini çatışmaların başlaması üzerine kurulan Hindistan ve Pakistan devletleri arasında Keşmir'in egemenliğine ilişkin anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Hindistan ve Pakistan arasında Kontrol Hattı olarak adlandırılan bir sınırla bölünmüş olan Keşmir, iki ülke arasındaki en büyük gerilim kaynağıdır; iki ülkenin üç savaşına, sayısız çatışmasına ve askeri kavgalarına ve her ikisinin de nükleer silah geliştirmesine yol açmıştır. 1947 itibarıyla doğan Keşmir çatışması Hindistan ve Pakistan tarafından düşük yoğunluklu çatışmalar, ateşkes ihlalleri, sınır ötesi terörizm ve insan hakları ihlalleriyle hala devam etmekte, dolayısıyla çözüme yakın görünmemektedir. 1947'ye kadar yaşanan süreci odak alan çalışma, Keşmir çatışmasının tarihsel kodlarını analiz etmektedir. Bununla birlikte bölgedeki iki devlet arasında öngörülebilir bir zamanda çözülemeyecek bir soruna İngilizlerin neden olduğunu ve Keşmir çatışmasının hiçbir zaman gerçek anlamda tamamlanamayan bölünme sürecinin doğrudan bir ürünü olduğunu öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Keşmir, Hindistan, Pakistan

Abstract

The dispute over the sovereignty of Kashmir has emerged between the states of India and Pakistan which were established upon the emergence of power vacuum and the beginning of religious conflicts with the process of British withdrawal from the Indian Subcontinent. Divided by a border between India and Pakistan called the Line of Control (LoC), Kashmir is the biggest source of tension between the two countries; it has led to three wars of the two, numerous conflicts and military tussles, and both to develop nuclear weapons. The born Kashmir conflict as of 1947 is still being continuous by India and Pakistan with low intensity conflicts, ceasefire violations, cross border terrorism, and human rights violations; therefore, it seems to be no nearer to a solution. The paper focusing on the process until 1947 analyses historical codes of the Kashmir conflict. However, it argues that was the British to cause the problem between the two states in the region that could not be resolved in a predictable time, and that the Kashmir conflict was a direct product of the process of partition which was never truly completed.

Keywords: Kashmir, India, Pakistan

ATIF: BAYRAM, Duygu Çağla, "Keşmir Çatışmasının Tarihsel Kodları", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/1 (Mart 2021), s. (221-232)

CITE: BAYRAM, Duygu Çağla, "Historical Codes of the Kashmir Conflict", **Journal of History and Future**, 7/1 (March 2021), pp. (221-232)

Giriş

Sömürgelerin tasfiyesi kaçınılmaz olduğunda Britanya İmparatorluğu Hint Alt Kıtası'nı din temelinde bölerek çekilmiştir. 1947 Hindistan Bağımsızlık Yasası ile Britanya Hindistanı Hindu çoğunluğunda Hindistan ve Müslüman çoğunluğunda Pakistan olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bununla birlikte sayıları 500'ün üzerinde ifade edilen, Alt Kıta'nın kara kütlelerinin %45'ini kaplayan ve Müslüman, Hindu ve Sih feodal hükümdarlar tarafından yönetilen ve en önemlisi Britanya İmparatorluğu tarafından dolaylı yönetim stratejisinin uygulandığı prens devletlerin bağımsızlığı konusunda İngilizler kesin bir hüküm vermemiş, söze konu prenslikler teoride bağımsız devlet statüsünde olabileceği gibi pratikte coğrafi konum ve toplumsal çıkarlar da dikkate alınarak Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerin Pakistan'a ve Müslüman olmayan çoğunluk bölgelerinin Hindistan'a katılması kararlaştırılmıştır. Bu sayede Müslüman nüfusun çoğunluğuna sahip Pakistan'a komşu devletlerin Pakistan'a ve Müslüman olmayan nüfusun çoğunluğuna sahip Hindistan'a komşu olan devletlerin Hindistan'a katılımı söz konusu olmuştur.

Ancak prensliklerin Hindistan'a ya da Pakistan'a katılımı bu kadar sorunsuz değildir. Katılım sürecinde her ne kadar üç istisna söz konusu olsa da bunlardan yöneticilerin Müslüman ve halkın çoğunluğunun Hindu olduğu Hyderabad ve Junagadh ilk etapta bağımsız olmayı istemelerine karşın bu devletlerin Hindistan'a katılmaları çok sorunlu olmamıştır: İlkinin, Hindistan'ın sınırlı askeri hareketiyle; ikincisinin, referandumla katılımı gerçekleşmiştir.¹ Buna karşın halkın çoğunluğunun Müslüman ve yönetici ailenin Hindu olduğu Keşmir² ise Hindistan ve Pakistan arasında 74 yıldır çözülemeyen ve yakın gelecekte çözülmesi zor görünen bir çatışma³ halini almıştır.

İki Ulus Teorisi temelinde aynı kökten iki siyasi varlık olarak ortaya çıkan, dolayısıyla iki kardeş olan Hindistan ile Pakistan'ın bugüne kadar ve bugün hala bir anlamda iki düşman kardeş olmasının en önemli kaynağı Keşmir'dir. Tarih boyunca kuzeybatıdan istilalara uğrayan Hindistan'ın kuzeybatı sınırını güvence altına alması bağlamında Keşmir'in önemi büyüktür. Keşmir ayrıca Hindistan için laik kimliğinin bir örneğidir; Afganistan'la fiziksel bağı söz konusudur ve Orta Asya'ya açılan tek penceredir; Jammu ve Keşmir Maharacası Hari Singh tarafından imzalanan katılım belgesine göre Hindistan'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Pakistan açısından Keşmir, bölünme mantığının temel prensibi uyarınca, Müslüman çoğunluğu nedeniyle Pakistan'ın bir parçası olmalıdır. Ayrıca tarım ekonomisi Pakistan için ne kadar önemliyse Pakistan'ın tarım ekonomisi için Keşmir o kadar önemlidir. Keşmir'in başlıca büyük beş nehirden dördünün kaynağı (İndus, Jhelum, Chenab ve Ravi) Jammu ve Keşmir'in kuzey ve doğusundaki büyük Himalaya sıradağlarıdır

-
- 1 Hint askeri birlikleri zaten Junagadh'ı ele geçirmiştir ancak sonrasında yapılan referandum ile Hindistan'ın buradaki egemenliği meşrulaşmıştır.
 - 2 Çalışma, Keşmir ifadesini sadece bu bölgenin küçük bir parçası olan Keşmir Vadisi'ni değil, Hindistan ve Pakistan'ın tartıştığı tüm alanı ve ayrıca bir kısaltma aracı olarak literatürde yaygın biçimde yer aldığı üzere Jammu ve Keşmir Devleti'ni ifade etmek için kullanır. Özel olarak Keşmir Vadisi'ne atıfta bulunurken Keşmir Vadisi ya da Vadi olarak ifade edilmiştir.
 - 3 Keşmir'in kuzey sınırları, Himalayalar'ın ıssızlığı nedeniyle net bir biçimde tanımlanmamıştır. 1950'lerde İngiliz haritalarında gösterilen en kuzeydeki sınırın güney topraklarında hak iddia eden ve Hindistan'la 1962 savaşından ve Pakistan'la 1963 tarihli devir anlaşmasından sonra bu bölgede kontrol sahibi olan Çin Hindistan'la ayrı bir anlaşmazlık içindedir. Dolayısıyla Keşmir çatışmasında üçüncü bir taraf olarak Çin yer alır ancak bu başka bir çalışma konusudur ve bu çalışma, sınırları dahilinde salt çatışmanın doğuşunu, dolayısıyla Hindistan ve Pakistan'ı odak almıştır.

ve beşinci (Satluj ve Beas) nehirle birlikte hepsi Batı Punjab'a akmaktadır. Bu nedenle Keşmir'in kontrolü suyun kontrolü demektir. Keşmir'in kontrolü ayrıca verimli toprakların kontrolü anlamına gelir.

Keşmir çatışmasının doğuşuna odaklanan çalışma tarihsel bir analiz sunarak ana hatlarıyla bölünme zamanı olan 1947'ye kadarki süreci konu edinir. Dolayısıyla Hindistan ile Pakistan özelinde gelişen çalışma son kısımda iki devletin temel Keşmir argümanlarına yer verir. Çalışmanın amacı Keşmir çatışmasını doğuran tarihsel kodları ortaya koyar ve ana argümanı çatışmanın İngilizler eliyle Alt Kıta'daki toplumsal bölünmenin ve tam anlamıyla tamamlanamayan bölünme sürecinin doğrudan bir ürünü olduğunu savunur.

1. Keşmir'in Erken Dönem Tarihçesi

Hindistan'ın hemen hemen tüm bölgelerinde Hindu dönemiyle ilgili tarihsel materyal yetersizdir. M.S. 12. yüzyılda yaşamış olan Keşmirli Brahmin Bilge Kalhana'nın Sanskrit dilinde kaleme aldığı ünlü Rajatarangini (Keşmir Krallarının Tarihçesi) isimli destansı derleme kitabı Keşmir tarihinin ilk yazılı kaydı niteliğindedir. Kalhana'ya göre Keşmir'in bilinen tarihi Vadi'deki monarşik hükümet sisteminin temellerini atan Gonanda Hanedanlığı'yla beraber M.Ö. 2.450'den itibaren başlamıştır.⁴

Maurya İmparatoru Ashoka'nın (M.Ö. 274-M.Ö. 237) M.Ö. 3. yüzyılın ortalarında Vadi'yi fethetmesiyle Keşmir tarihine yönelik yazılı kaynakların ilk referansları da vücut bulmuştur. Bunun yanı sıra erken dönem Hinduizm olarak bilinen Vedik Brahminizm de bölgede etkisini yitirmeye başlamıştır. Budist İmparator Ashoka ile Keşmir Vadisi'nde kendine yer bulan Budizm, M.S. 1. yüzyılda Kuşanların Hindistan'ın kuzeyindeki birçok bölgeyle birlikte Vadi'yi hakimiyet altına almalarının ardından daha da popüler hale gelmiştir. Öte yandan Hunlar tarafından Vadi'nin kontrolünün ele geçirilmesiyle beraber 6. yüzyıldan itibaren Budizm zayıflamış ve yerini yeniden Brahminizm'in (Hinduizm) yayılımına bırakmıştır. Ancak Hindu kralların kötü yönetimi Keşmir'de İslam'ın hızla yaygınlaşmasına neden olmuş ve 14. yüzyıldan itibaren Müslüman yönetiminin temellerini atmıştır.⁵

Keşmir'in 16. yüzyılın sonlarında Babür İmparatorluğu'na katılmasıyla kendi başına bir krallık olarak uzun tarihi sona ererken aynı zamanda Vadi'nin Babürler tarafından fethi genellikle Keşmir'in modern tarihinin başlangıcı olarak kabul edilir. Vadide 166 yıl boyunca süren Babür yönetimi 18. yüzyılın ortalarında yerini Afgan yönetimine bırakmış ancak Hindulara karşı baskıcı bir tutum benimseyen Afgan yöneticileri Sihlerin Keşmir kontrolünü devralmasını kolaylaştırmıştır.⁶ 19. yüzyılın başlarında Punjab bölgesi merkez olmak üzere kuzey ve kuzey batı Hindistan'da küçük bir imparatorluk kuran Sih savaşçısı Ranjit Singh'in fetihlerine Keşmir'i de eklemesi bu kez Vadi'deki Müslümanları baskıcı uygulamalarla karşı karşıya bırakmıştır.⁷ Sihler Keşmir'i 1839'da Ranjit Singh'in ölümüyle sona eren 27 yıllık bir süre boyunca yönetmiş ve bu tarihten itibaren Keşmir Vadisi, Jammu, Ladakh, Gilgit ve Baltistan dahil olmak üzere Jammu ve Keşmir Devleti

4 Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir: Cultural and Political, from the Earliest Times to the Present Day*, Kashmir Publishing Company, New Delhi, 1954, 2-3,5.

5 A.g.e. 48-50.

6 Victoria Schofield, *Kashmir in Conflict: India, Pakistan and the Unending War*, I.B. Tauris, New York, 2003, 3-5.

7 Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, 118-9.

20. yüzyılım ortalarında Hint Alt Kıtası'nın bölünme zamanına kadar Hindu Dogra Hanedanlığı eliyle Britanya İmparatorluğu'nun "dolaylı yönetimi" altında kalmıştır.

2. Keşmir Çatışmasının Kökenleri

Hint Alt Kıtası'ndaki prensliklerin en büyüklerinden biri 222.870 km² yüzölçümüyle Jammu ve Keşmir Devleti'dir. Prens devletlerin navab ve maharaca/mihrace olarak adlandırılan hükümdarları kendi yönetimlerini koruma altına almak için "Britanya üstünlüğünü" kabul etmiş ve böylece Alt Kıta'nın geri kalanını doğrudan kontrol eden İngilizlerin buradaki "dolaylı yönetim" sisteminin temelini teşkil etmişlerdir.

Jammu ve Keşmir'in yönetici ailesini, Jammu bölgesinden varna (kast) sisteminin üst sınıfında yer alan ve Hindulardan oluşan etnik dil grubundaki Dogralar teşkil etmiştir. Dogra soyunun kurucusu Gulab Singh, Sih Maharaca Ranjit Singh'in hükümdarlığındaki prenslerden biridir. 1820 ve 1830'lar boyunca tüm Jammu, Ladakh ve Baltistan bölgelerine kadar kendi hakimiyetini kademeli olarak genişleten Gulab Singh, Ranjit Singh'in 1839'daki ölümünü fırsata çevirerek Sih gücünü tamamen ortadan kaldırmak için İngilizlerle iş birliği yapmıştır.⁸ Gulab Singh'in İngilizlerle iş birliği ayrıca 1845-6 Anglo-Sih savaşlarında İngilizlere galibiyet getirmiştir.⁹ Galibiyet sonucu imzalanan ve Keşmir Vadisi'nin Sihlerden İngilizlere devrini konu alan 9 Mart 1846 tarihli Lahor Antlaşması aynı zamanda Gulab Singh için önemli bir kazanımdır. Nitekim 15 Mart 1846'da imzalanan Amritsar Antlaşması'yla da İngilizler 7,5 milyon rupi gibi sembolik bir bedel karşılığında Vadi'yi Gulab Singh'e devretmiştir.¹⁰

10 maddeden oluşan ve Keşmir halkının hakları, çıkarları ve geleceğinden hiç söz etmeyen¹¹ Amritsar Antlaşması, Jammu Maharacası Gulab Singh ve soyundan gelen erkek varislerine Keşmir Vadisi ile kuzeydeki Gilgit bölgesi üzerinde daimi ve bağımsız mülkiyet ve idare hakkını veren ve aynı zamanda Jammu ve Keşmir'i Britanya Hindistanı'ndaki en büyük prens devletlerden biri olarak ortaya çıkaran oldukça önemli bir gelişmedir. Böylece 1846'da Keşmir Vadisi, Jammu, Ladakh, Gilgit ve Baltistan'ı içeren mevcut Jammu ve Keşmir Devleti kurulmuş^{12*} ve 100 yıl boyunca Gulab Singh ve soyundan gelenler olmak üzere Dogra seçkinleri tarafından yönetilmiştir. Dogralar, Bazaz'ın ifadeleriyle

"Keşmir'in eski yöneticilerinden farklıydı çünkü kendileri de başka bir gücün, İngilizlerin vasallarıydı. Onlar, Dograların efendi konumuna yükseltildiği ve Dogra olmayan tüm topluluklar ile sınıfların alt kademede bırakıldığı devlette bir tür Dogra emperyalizmi kurdular. Vadi halkı böylece kendisi de İngiliz süper-emperyalizminin bir tebaası olarak işlev gören Dograların emperyalizmine maruz bırakıldı. Ancak Dogra emperyalizmi sefalet, esaret, fiziksel ve zihinsel bozulmadan başka bir şey getirmemiş olsa da diğer emperyalizm bazı nimetlerle geldi. Vadi,

8 Sumantra Bose, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, Harvard University Press, Cambridge, 2003, 15.

9 Victoria Schofield, *Kashmir in Conflict*, 6.

10 Alastair Lamb, *Kashmir: A Disputed Legacy 1846-1990*, Roxford Books, Hertingfordbury, 1991, 8.

11 Naghma Mangrio, "A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue", *The Dialogue*, Cilt 7, Sayı 3, 2012, 258.

12 * Jammu ve Keşmir gerçekte Güney Asya'daki İngiliz sınırını korumak ve bölgedeki Rus genişlemesine karşı koymak için İngiliz Korumacılığı altında bir Sınır Devleti olarak kurulmuştur. Suddepto Adhikari ve Mukul Kamle, "The Kashmir: An Unresolved Dispute Between India and Pakistan", *Geopolitics Quarterly*, Cilt 6, Sayı 4, 2010, 65.

İngiliz hükümdarlığı altına girerek insanlarda bağımsızlık ve özgürlük gibi doğuştan kazanılan hakları talep etme farkındalığı uyandıran Batı fikirlerinin ve modern medeniyetin etkisine sahip olmaya başladı.”¹³

Bazaz’ın söylemiyle “modernizm, Dogra yönetimi sırasında Vadi’ye geldi ancak Dograların Keşmirlileri görüşte, eğitimde ve kültürde modern yapmak istediğinden değil, [modernizm] onlara karşın [Vadi’ye geldi]”.¹⁴ Öte yandan Dogra yönetimindeki Müslüman topluluğun durumunu Copland, “Güneydeki ya da Jammu bölgesindeki nüfusun %53’ünü ve daha kalabalık olan kuzeyde ya da Keşmir bölgesinde %93’ünü oluşturmalarına karşın zenginlik veya nüfuzdan yoksun bir topluluk”¹⁵ olarak özetler. Bazaz ise bu durumu şöyle ifade eder: “Müslümanlar Jammu ve Keşmir Devleti’nin genelinde nüfusun büyük çoğunluğunu (yaklaşık %78) ve salt Keşmir Vadisi’nde %94’ünü oluştururken hayatın her alanında Keşmir Hindularından daha haksız muamele görmüştür”.¹⁶

Dograların kontrolü altında çoğunluğu Müslüman olmak üzere Keşmirli kendi topraklarında yabancılaşmış ve bu durum eğitimli Keşmirlilerin önderlik ettiği “Keşmirli için Keşmir” olarak bilinen toplumsal hareketlenmenin doğmasına yol açmıştır. Jammu ve Keşmir’in ilk siyasi partisi olan “Tüm Jammu ve Keşmir Müslüman Konferansı” sosyal ve politik değişim adına oluşan söze konu hareketi yönetmek için Vadi’den “Keşmir Aslanı” olarak ünlenen Şeyh Mohammad Abdullah ve Jammu bölgesinden Chaudhary Ghulam Abbas liderliğinde Ekim 1932’de kurulmuştur. Parti ismi 1939’da devlet siyasetini laik çizgide yeniden yönlendirmek ve daha da önemlisi özgürlüğüne inanan Keşmirli Hindu ve Sihleri harekete dahil etmek için “Jammu ve Keşmir Ulusal Konferansı” olarak güncellenmiştir. Buna karşın Ulusal Konferans’ın Müslüman yönelimi bir dereceye kadar kaçınılmaz olmuştur çünkü Müslüman çoğunluğa sahip devlette vücut bulan toplumsal hareket yozlaşmış, baskıcı ve Hindu egemen hiyerarşisine yönelik gelişmiştir.¹⁷

1942’de *Quit Kashmir* (Keşmir’i Terk Et) hareketini başlatan ve 1944’te ulusal ekonomik plan ve anayasaya ilişkin *Naya Kashmir* (Yeni Keşmir) adlı manifestosunu ilan eden Şeyh Mohammad Abdullah’ın en büyük önceliği Keşmir halkını Dogra boyunduruğundan kurtarmak olmuştur.¹⁸ Keşmir halkının kendi kaderini tayin etme mücadelesini destekleyen ve Keşmir’deki demokratik unsurların sağlamlaştırılmasında önemli bir rol oynayan Abdullah, laik ve seküler bir çizgide din ve parti üstü bir siyaset izleyerek Keşmir milliyetçiliğinin (Keşmiriyat/Keşmirlilik) güçlü bir savunucusu olmuştur.¹⁹ Bunun yanı sıra Şeyh Abdullah’ın kişisel seçimi belirsiz kalmıştır. İki Ulus Teorisi’ne inanmadığı için bölünmeye karşı çıkmış ancak Hindistan’a da katılmak istememiştir çünkü Pakistan’ın bu yöndeki bir seçimi kabul etmeyeceğini ve dolayısıyla Keşmir’in bir savaş alanı olacağını düşünmüştür. Keşmir’in bağımsız bir devlet olması konusunda ise büyük güçlerle

13 Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, 127.

14 A.g.e. 128.

15 Ian Copland, “Islam and Political Mobilization in Kashmir, 1931-34”, *Pacific Affairs*, Cilt 54, Sayı 2, 1981, 233.

16 Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, 143.

17 Sumantra Bose, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, 20,24.

18 A.g.e. 25-7; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, 217-21.

19 Nyla Ali Khan, *Sheikh Mohammad Abdullah’s Reflections on Kashmir*, Palgrave Macmillan, New York, 2018; Ramachandra Guha, “Opening a Window in Kashmir”, *World Policy Journal*, Cilt 21, Sayı 3, 2004, 79-94.

çevrili küçük bir devletin bağımsız kalmasının imkansız olduğuna inanmıştır.²⁰

3. Hint Alt Kıtası'nın Bölünmesi ve Keşmir Çatışmasının Doğuşu

İngilizlerin alt kıtadan çekilme kuralları Britanya Hindistanı'nın son genel valisi olan Louis Mountbatten tarafından 3 Haziran 1947'de yayımlanmıştır. Mountbatten Planı olarak bilinen kurallar uyarınca Hint Alt Kıtası 15 Ağustos 1947'de bağımsız olmuştur. Ancak 1947 Hindistan Bağımsızlık Yasası Britanya Hindistanı'nı Hindistan ve Pakistan olmak üzere iki bağımsız ülkeye bölmüştür. Bununla beraber Punjab ile Bengal bölgeleri de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Ayrıca Bağımsızlık Yasası'nın hükümlerince Britanya Hindistanı'nın dolaylı yönetiminde bulunan diğer prens devletlerin yöneticilerine Hindistan'a veya Pakistan'a katılma seçeneği verilmekle birlikte bu devletler kendi haline bırakılmış, diğer deyişle bağımsız kalmışlardır.²¹ Bu devletlerin Hindistan veya Pakistan'a katılmaları durumunda Mountbatten Planı'nda bazı yol gösterici ilkeler önerilmiş ve yöneticilere devletlerinin coğrafi konumunu ve halkın isteklerini göz önünde bulundurarak katılım kararını vermeleri tavsiye edilmiştir.²² Alt Kıta'daki bölünme ve coğrafi sınırlar din temelinde çizilmiş; Sind, Belucistan ve Kuzey Batı Sınır bölgelerinin yanı sıra Punjab ve Bengal'in Müslüman çoğunluklu toprakları Pakistan'da, Britanya Hindistanı'nın geri kalan bölümleri ise Hindistan'da kalmıştır.²³

Harita 1: Bölünme Öncesi Hindistan²⁴

Alt Kıta'ya yayılmış, farklı coğrafi büyüklükte ve çoğu karayla çevrili prens devletler teknik olarak tamamen bağımsız hale gelirken bağımsızlık, Hindistan veya Pakistan tarafından çevrelenen

- 20 Navnita Chadha Behera, *Demystifying Kashmir*, Brookings Institution Press, Washington DC, 2006, 24.
- 21 Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, 649-57.
- 22 Nagma Mangrio, "A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue", 261.
- 23 Alastair Lamb, *Kashmir: A Disputed Legacy 1846-1990*, 104; Suddepto Adhikari ve Mukul Kamle, "The Kashmir: An Unresolved Dispute Between India and Pakistan", 66.
- 24 Navnita Chadha Behera, *Demystifying Kashmir*, 5.

ve genellikle uluslararası arenada kendilerini koruyamayacak kadar küçük olan devletlerin büyük çoğunluğu için ne uygulanabilecek ne de istenebilecek bir durumdur.²⁵ Dolayısıyla her ne kadar teoride bağımsızlık seçenekleri bulunsa da pratikte prens devletlerin Hindistan'a ya da Pakistan'a katılmalarının dışında üçüncü bir alternatifi olmamıştır.²⁶

Buna karşın Jammu ve Keşmir Devleti ilk etapta bağımsızlık talep etmiştir. Bunun nedenleri kısaca şöyle sıralanabilir: Öncelikle Keşmir çok büyük bir prens devletidir; İngiltere'den daha büyük ve neredeyse Birleşik Krallık büyüklüğündedir. İkincisi, Keşmir hem Hindistan hem de Pakistan'la sınırdadır. Her ikisi de kendisini çevrelediği için Keşmir doğrudan bir seçim yapamamıştır. Keşmir'in ayrıca Çin ve Afganistan'la da sınırı bulunmaktadır ve böylesine büyük bir jeopolitik önem onun bağımsızlığı istemek için coğrafi potansiyele sahip olduğunu gösterir. Öte yandan Keşmir, Hindu monarşisine ve ağırlıklı olarak Müslüman nüfusa sahiptir. Bu durum din temelinde bölünmenin yaşandığı sırada Maharaca'nın tarafsız bir tutum sergilemesine yol açmıştır.²⁷

Mangrio'ya göre Pakistan'ın kurulması Hindu Dogra yönetiminin acımasızlığından kurtularak kendi kaderlerini yazmaya çok yakın olduklarını düşünen Keşmirli için mutluluk kaynağı olsa da²⁸ Jammu ve Keşmir Devleti için süreç çok farklı ilerlemiştir. Yönetimde bulunan Gulab Singh'in son varisi Maharaca Hari Singh bağımsızlık çabasıyla katılım belgesini imzalamayarak yerine 1947 Hindistan Bağımsızlık Yasası'nın öngördüğü üzere Hindistan ve Pakistan'a *standstill* (mevcut durumu koruma) anlaşmaları önermiştir. Adından da anlaşılacağı üzere bu anlaşma sayesinde Britanya Hindistanı ile prens devletler arasında şekillenmiş olan ilişki Alt Kıta'nın yeni konjonktüründe de korunacaktır. Keşmir, altyapı (dış dünyaya karayolu ve demiryolu bağlantıları, telgraf hatları ile posta yolları), ticaret ve savunma için Britanya Hindistanı'na bağımlıdır²⁹ ve *standstill* anlaşmalarıyla Maharaca söze konu temel hizmetleri sürdürmek ve bağımsızlığını sağlamlaştırmak istemiştir.

Pakistan anlaşmayı kabul ederken Hindistan ise prens devletlerin katılım belgesi imzalayınca kadar onlarla *standstill* anlaşmaları yapmamaya yönelik bir politika izlemiştir.³⁰ Bu sıralarda Jammu ve Keşmir Devleti'nde özerk bir prenslik olan ve yerel hükümdarın Dogra yönetimi tarafından görevden alınana kadar kendi racası tarafından yönetilen³¹ Poonch bölgesindeki Müslümanlar Pakistan'a katılım taleplerinde bulunmuş ve Pakistan'dan Pathan (Peştun) aşiretleri tarafından da destek görmeye başlayan talepler zamanla isyan hareketine dönüşmüştür. Bunun üzerine Maharaca Hindistan'dan askeri yardım istemiş ve Hindistan ise katılım belgesinin imzalanmasını şart koşmuştur.³² Bunun dayanağı olarak katılımdan önce askeri müdahalenin yasal

25 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, Durham theses, Durham University, 2002, 1.

26 Suddepto Adhikari ve Mukul Kamle, "The Kashmir: An Unresolved Dispute Between India and Pakistan", 67.

27 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, 2.

28 Nagma Mangrio, "A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue", 260.

29 Sheikh Mohammad Abdullah, "India, Pakistan and Kashmir", *Foreign Affairs*, Cilt 43, Sayı 3, 1965, 528.

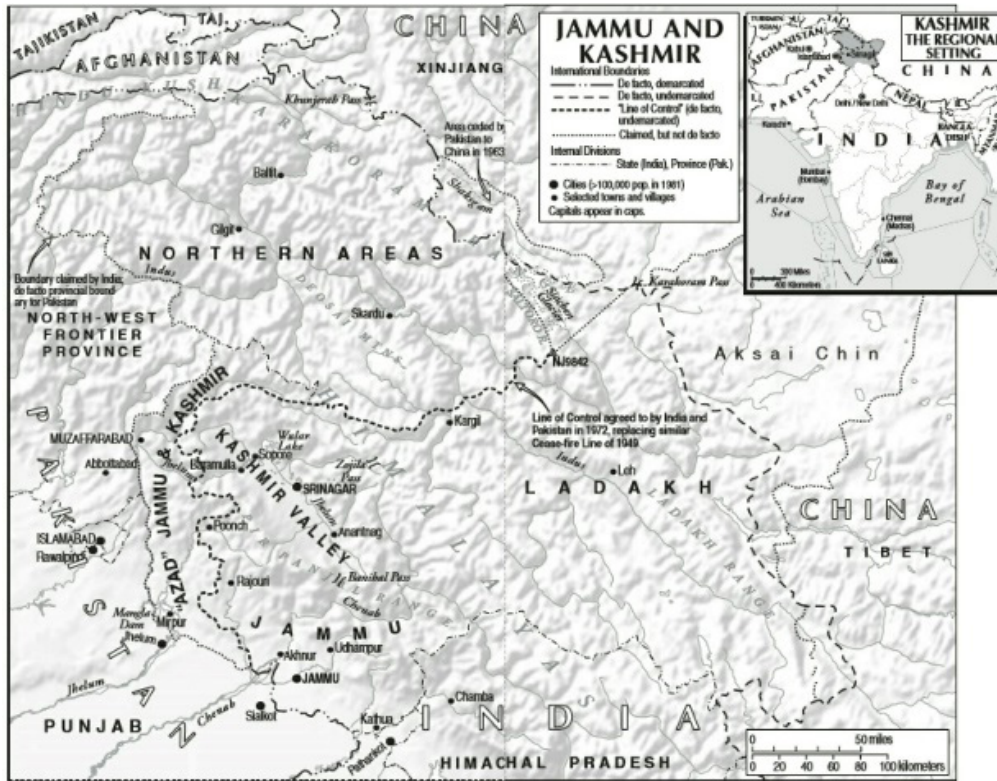
30 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, 16. Hindistan'ın bu politikasında bir istisnası vardır: Hyderabad katılım belgesi imzalamadan onunla *standstill* anlaşması imzalamıştır.

31 Sumantra Bose, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, 32.

32 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to*

açından Hindistan'ın tarafsız bir bölgeyi işgal etmesi anlamına geleceğinden Britanya Hindistanı Genel Valisi Mountbatten'in öncelikle Jammu ve Keşmir'in Hindistan'a katılımını güvence altına almadan asker göndermemelerini tavsiye etmesi gösterilmiştir. Ancak Mountbatten Maharaca'nın katılım kabulünü bir anlamda şartlı onaylamış, yasa ve düzen yeniden sağlandıktan sonra katılımın "halka danışılarak" onaylanması gerektiğini ifade etmiştir.³³

Hari Singh'in tartışmalı katılım belgesini 26 Ekim 1947'de imzalayarak Hindistan'a katılmayı kabul etmesi günümüze dek çözülmeden gelen Keşmir çatışmasını doğurmuştur. Böylelikle Hint kuvvetleri isyancılarla başa çıkmak için Keşmir'e girmiş ve sonucunda Pakistan sınırından biraz uzakta kuzey-güney yönünde uzanan ve ardından Keşmir'in batı ve kuzeybatı bölgeleri isyancıların kontrolü altında olacak şekilde doğuya kıvrılan bir hat belirmiştir. Hattın batısındaki Azad (Özgür) Keşmir ve kuzeyindeki Gilgit ve Baltistan (Kuzey Bölgeleri) toprakları Pakistan, geri kalanı (Keşmir Vadisi ve Jammu ile Ladakh topraklarının büyük çoğunluğu) Hindistan sınırlarında yer almıştır.³⁴ *De facto* olarak oluşan bu sınır, 1972'de imzalanan Simla Anlaşmasıyla "Kontrol Hattı" (Line of Control-LoC) olarak yeniden adlandırılıncaya kadar "Ateşkes Hattı" (Ceasefire Line-CFL) olarak bilinir. Kanla çizilen bu fiili sınır bölgesel olarak açıkça Hindistan'ın lehine olduğu için Keşmir çatışmasında Hindistan Güney Asya'nın statüko gücü olurken Pakistan revizyonist güç olarak görülmüştür.³⁵

Harita 2: Keşmir³⁶

Kashmir, 20.

33 Sumantra Bose, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, 35-6.

34 Alastair Lamb, *Kashmir: A Disputed Legacy 1846-1990*, 342.

35 Sumantra Bose, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, 42.

36 A.g.e.

2 Kasım 1947’de Hindistan Kurucu Başbakanı Jawaharlal Nehru, Jammu ve Keşmir halkının nihayetinde Hindistan’ı mı yoksa Pakistan’ı mı tercih ettiğini belirlemek için hükümetinin yalnızca Keşmir halkına değil, dünyaya Birleşmiş Milletler gibi uluslararası gözetim altında referandum düzenleme sözünü verdiğini açıklamış³⁷ ve 1950’lerin ortalarına kadar sözünün arkasında olduğunu defalarca yinelemiştir. Bununla beraber sınırdaki Pakistan destekli *saldırganlığa* ilişkin Hindistan’ın şikayeti üzerine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) barış ve düzenin yeniden tesis edilebilmesi ve akabinde bir plebisitin yapılabilmesi adına Keşmir’de arabuluculuk rolü oynaması için Ocak 1948’de “Birleşmiş Milletler Hindistan ve Pakistan Komisyonu”nu (UNCIP) kurmuştur. Plebisitin hiçbir zaman yapılmaması Pakistan ve Pakistan yanlıları tarafından olduğu kadar Keşmir’deki bağımsızlık yanlıları tarafından da Hindistan’ın haksızlığının kanıtı olarak görülürken Hindistan’ın argümanı ise Pakistan güçleri kontrolleri altındaki Keşmir alanlarını terk etmediği için Birleşmiş Milletler tarafından plebisitin ilk şartının yerine getirilmemiş olması ve dolayısıyla suçun Pakistan’da olmasıdır.³⁸ Bu noktada beliren bir başka görüş ise BMGK Kararı’nın ardından Pakistan’ın Keşmir topraklarını terk ettiğinde kendi desteğiyle Müslüman aşiret kontrolü altında olan Kuzey Bölgeleri’nin yanı sıra Azad Keşmir’in Hindistan tarafından ele geçirilmesi ve böyle bir durum karşısında uluslararası toplumun ve hatta BMGK’nın Hindistan’ı buralardan çekilmeye zorlamasının güç olmasıdır çünkü katılım belgesine ilişkin 1947 Hindistan Bağımsızlık Yasası’nda yer alan hükümler uyarınca Keşmir’in katılımıyla ilgili hukuki boyutlar Hindistan’ın lehinedir.³⁹

4. Hindistan ve Pakistan’ın Keşmir Argümanları

Hindistan iddiasını Jammu ve Keşmir Maharacası’nın Hindistan’a katılımına dayandırır. Pakistan ise bu katılımın geçerliliğini reddeder. Keşmir’de patlak veren isyanların gölgesinde Maharaca’nın Keşmir’in büyük bir kısmının kontrolünü kaybettiği, halktan yeterli desteği bulamadığı ve artan kaosla baş edemediğinden dolayı Keşmir’den ayrılması ve bu pozisyonda Hindistan’la bir katılım anlaşması imzalaması söze konu katılımın geçerliliğini ve etikliğini sorgulatmıştır.⁴⁰ Hindistan ordusunun Keşmir’in Hindistan’a katılımını zorladığını iddia eden Pakistan için böyle bir zorlamanın yokluğunda Keşmir’in standstill anlaşması yaptığı Pakistan’a katılımı öngörülmüştür.⁴¹ Bu noktada Maharaca’nın Hindistan’a katılımının gönüllü olmadığı, olağanüstü bir politik atmosferde Maharaca’ya dayatıldığı yönünde bir görüş bulunur. Ancak 1947 Hindistan Bağımsızlık Yasası’nda yer alan hükümler çerçevesinde gerçekleşen katılım hukuken doğru, etik olarak doğru olmasa da yasal olanın her zaman etiğe göre öncelik taşıdığı da doğrudur.⁴²

Hindistan’ın argümanı Maharaca’nın Hindistan’a isteyerek katıldığıdır. Ancak burada katılım belgesini imzalamanın zamanlaması sorgulanır. Başka söyleyişle Hint birliklerinin katılım belgesini imzalamadan önce gelip gelmediği ve dolayısıyla Hindistan’ın Jammu ve Keşmir’in katılımını elde etmek için güç kullanıp kullanmadığına yönelik soru işaretleri bulunur. Katılımın

37 Navnita Chadha Behera, *Demystifying Kashmir*, 31.

38 Sumantra Bose, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, 38-42.

39 Suddepto Adhikari ve Mukul Kamle, “The Kashmir: An Unresolved Dispute Between India and Pakistan”, 81-2.

40 Victoria Schofield, *Kashmir in Conflict*, 71.

41 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, 20-1.

42 Suddepto Adhikari ve Mukul Kamle, “The Kashmir: An Unresolved Dispute Between India and Pakistan”, 78.

her ne kadar hukuken şüpheli koşullar altında gerçekleştirildiği argümanı daha güçlü olsa da teknik açıdan bağımsız Keşmir devletinin başı olarak Maharaca'nın başlangıçta Hindistan'dan askeri yardım talep eden kişi olması bu tür iddiaların önüne set çekmiştir.⁴³

Pakistan'ın Keşmir'i ablukaya alarak *standstill* anlaşmasını ihlal ettiği iddiasına gelince, Pakistan'ın Keşmir'i kendisine katılmaya zorlamak için ablukaya aldığı tezinin doğruluğunu mevcut kayıtlara göre belirlemek zor olsa da Hindistan açısından böyle bir emsalin vücuda gelmesi söze konu ihlal savını bulanıklaştırır. Nitekim bir *standstill* anlaşmasının mevcutluğuna karşın Hindistan'ın Hyderabad'ın katılımıyla ilgili davranışı bağımsız kalmak isteyen prens devletlerin stratejik olarak savunulamaz bir konumda olduğunu göstermekle beraber, Hyderabad'ın Hindistan'a katılımı gerçekleşmiş olsa da nihayetinde aynı durum Pakistan ile Keşmir için söz konusu olmamıştır. Bir diğer yönden Pakistan'la var olan *standstill* anlaşmasının, tarafı olan devletin Hindistan'a katılımını engelleyebileceği görüşüne gelince, iki taraf arasında vuku bulan bir *standstill* anlaşması üçüncü tarafı bağlamayacağından anlaşma taraflarından birinin üçüncü bir tarafa katılım sağlamasına engel teşkil etmemiştir. Nitekim *standstill* anlaşması güç devri sırasında düzenin bozulmasını önlemek için mevcut ilişkilerin devamına yönelik bir mekanizma işlevi görmüştür. Dolayısıyla yasal olarak prens devletlerin Hindistan'a veya Pakistan'a katılma hakkı saklı kalmıştır.⁴⁴

Öte yandan Keşmir ile Pakistan arasındaki yakın bağlantılar Pakistan'ın Keşmir iddiasının temelinde yatan argümandır. Buradan hareketle Pakistan bölünmenin temel mantığının aynı zamanda katılıma rehberlik etmesi gerektiğini savunmuş ve bu bağlamda Batı Punjab'daki Müslüman bölgesinin coğrafi olarak bitişiğinde yer alan Müslüman bölgelerin Pakistan'a dahil edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Başka anlatımla Pakistan'ın bakış açısıyla Keşmir Pakistan'a aittir çünkü Keşmir Pakistan'ın havzasında bulunmaktadır.⁴⁵ Nitekim Keşmir'in Pakistan'la dini ve kültürel bağları bulunur. Güç devri sırasında Müslümanlar tüm nüfusun yaklaşık %78'ini ve Vadi özelinde yaklaşık %93'ünü oluşturmuştur.⁴⁶ Diğer bir ifadeyle 1941 tarihli İngiliz nüfus sayımına göre ortalama 4 milyon Keşmir nüfusunun 3 milyon 100 bini Müslüman (%77'si), 800 bini Hindu (%20'si), 65 bini Sih, 40 bini Budist ve 4 bini diğerlerinden oluşmaktadır.⁴⁷ Ayrıca Keşmir coğrafi olarak Pakistan'a bitişiktir. Pakistan'dan geçen ana nehirler (İndus Nehri'nin kolları) Keşmir'de doğar ve Hindistan Keşmir'den dağlarla ayrılır. Dış dünyaya giden tek yol Jhelum Vadisi ile Pakistan'dan ve Keşmir'e giden tek demiryolu hattı Pakistan'daki Sialkot'tan geçmiştir, posta ve telgraf hizmetleri Pakistan'a giden yollardan sağlanmıştır. Neredeyse tüm Keşmir ticareti Pakistan üzerinden gerçekleşmiştir.⁴⁸ Kısacası Pakistan Jammu ve Keşmir gibi Müslüman çoğunluklu bir devletin Hindistan'a dahil edilmesiyle iki ulus teorisinin ve dolayısıyla bölünme mantığının tanınmadığını iddia ederken Hindistan Keşmir'in katılımının kendi kuruluşu temel olan seküler

43 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, 21,5-7; Victoria Schofield, *Kashmir in Conflict*, 58.

44 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, 17-9.

45 A.g.e. 13.

46 Nagma Mangrio, "A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue", 262.

47 Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, 536; Sumantra Bose, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, 16.

48 Michael R. McCarthy, *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, 13-4.

ulusçuluk teorisini geçerli kıldığında ısrar eder.⁴⁹

Sonuç

Keşmir çatışmasının geleceği belirsizliğini korumaktadır. Hindistan ile Pakistan ilişkilerini 1947'den bu yana altüst eden sorunun görünürde net bir çözümü yoktur ve herhangi bir öngörude bulunmak güçtür. Ancak yine de çatışmanın niteliği ortaya konabilir ve birtakım öneriler sunulabilir.

Özü itibarıyla üç boyutlu bir egemenlik anlaşmazlığı olan Keşmir çatışması ideolojik değil, politik bir sonuçtur. Hint Alt Kıtası'ndaki bölünme mantığı Keşmir'e uygulanırsa, Keşmir'in Pakistan'a dahil edilmesi büyük bir olasılık gibi görünür. Ancak İngilizlerin çekilme koşullarına göre teoride bağımsız kalan Keşmir'in pratikte Hindistan'a katılımı söz konusu olmuştur. Sorunun kaynağı da burada başlar. Keşmir çatışması Britanya Hindistanı'nın Hindistan ile Pakistan'a bölünmesinin politik ve coğrafi ifadesi olan İki Ulus Teorisi nedeniyle Hint Ulusu'nun uğradığı toplumsal bölünmenin bir ürünüdür. Diğer deyişle söze konu bölünmenin hiçbir zaman tamamlanamamasından kaynaklanır. Bir başka anlatımla İngilizlerin çekilme sürecinde söz konusu olan gri kalmış alanlar ya da konular net bir çözümü olmayan Keşmir sorununu yaratmıştır.

Britanya Hindistanı'nın bölünme sürecine ilişkin incelemeler Keşmir'in bağımsız kalmak yerine Hindistan ya da Pakistan'a katılmasının kaçınılmaz olduğunu gösterir. Bölünme planlarında yer alan belirsizlik ya da prens devletler konusunda ucu açık bırakılan ve çok net çizilmeyen koşullar hem Hindistan'ın hem de Pakistan'ın Keşmir'i kendi bölgelerine dahil etmek için adımlar atmasına neden olmuş ve ne İngiliz bölme planı ne savaş ne de BM'nin devreye girmesi Keşmir sorununa kalıcı bir çözüm sunmuştur. Tüm bunlar Hindistan ile Pakistan'ın uzlaşmaz doğasını vurgular ve bu nedenle Keşmir sorununa net bir çözüm bulmak ya da net bir öngörude bulunmak neredeyse imkansızdır. Ayrıca her ne kadar BM'nin konuya dahil olması anlaşmazlığı uluslararasılaştırmış olsa da Pakistan'ın Keşmir anlaşmazlığına dünya toplumunun katılımını istemesine karşın Hindistan tavrının bu noktada çok hassas ve net olması ve Keşmir'i kesinlikle kendi iç meselesi olarak görmesi de çözüm arayışlarına ket vurmaktadır.

Bugün belirlenen sınırlar her ne kadar kanla çizilmiş ve ihtilafı olsa da BM'nin de sabitlendiği plebisit konseptini 1947 öncesi veya 1846 Keşmir'ine uygulamak da neredeyse imkansız ve anlamsız görünmektedir. Hindistan'ın kontrol edemediği ve Maharaca'ya karşı halk ayaklanmalarına sahne olan eski prens devletinin iki ana bölgesi Azad Keşmir ile Kuzey Bölgeleri'nde Hindistan hiçbir zaman egemenlik kazanamamıştır ve dolayısıyla Pakistan'ın oradaki varlığının saldırganlık olarak kabul edilmesi ve Pakistan kontrolünün yok sayılması ya da geri alınması çok güçtür. Ayrıca BM müdahalesi aynı zamanda Azad hükümetinin meşruiyetini ve Pakistan'ın Kuzey Bölgeleri üzerindeki kontrolünü tanımıştır.

Öte yandan konunun BM gözetiminde çözülmesi veya topyekun halk oylamasına gidilmesi mutlaka Pakistan'ın kazanımı olacağı anlamına gelmemektedir. Halkın çoğunluğunun Hindu olduğu Jammu ya da çoğunluğu Budist toplumdaki Ladakh büyük olasılıkla Hindistan'da kalmayı tercih edecektir. Keşmir'in tüm toprakları gerçekten tartışmalı değildir ve halk oylaması muhtemelen Jammu, Ladakh, Azad Keşmir ve Kuzey Bölgeleri'nde gereksiz olur. Gerçek çatışmanın yaşandığı bölge Keşmir Vadisi gibi görünmektedir. Bu nedenle Keşmir'in de bir şekilde bölünme yaşayacağı ya da mevcut bölünmenin gerekliliği açıktır.

Ne 1947 öncesi Jammu ve Keşmir Devleti'nin sınırlarına geri dönmek ve bir bütün olarak bu bölgenin ne bağımsız olmasını ve bu bölgeden ne Hindistan'ın ne de Pakistan'ın tamamen vazgeçmesini beklemek anlamlı bir yol haritası gibi durur. Ancak Keşmir Vadisi özelinde halkın görüşlerine danışılması Keşmir çatışmasının çözümü için büyük bir adım olabilir. Her şeyden önce anlaşmazlığa yönelik ilk adım iki tarafın diyalog mekanizmaları kurup, aralarında güven inşa etmesi olmalıdır. Nitekim çözüm her ikisinin çok daha yararına olur ki bu sayede kıt kaynaklarını daha yapıcı amaçlara ayırabilirler. Güney Asya jeopolitiğinin odak noktası olan Keşmir sorununun çözümü aynı zamanda bölgeye barışı getirecektir.

Kaynakça

Abdullah, Sheikh Mohammad, "India, Pakistan and Kashmir", *Foreign Affairs*, Cilt 43, Sayı 3, 1965, 528-35.

Adhikari, Suddepto ve Mukul Kamle, "The Kashmir: An Unresolved Dispute Between India and Pakistan", *Geopolitics Quarterly*, Cilt 6, Sayı 4, 2010, 58-107.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Bazaz, Prem Nath, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir: Cultural and Political, from the Earliest Times to the Present Day*, Kashmir Publishing Company, New Delhi, 1954.

Behera, Navnita Chadha, *Demystifying Kashmir*, Brookings Institution Press, Washington DC, 2006.

Bose, Sumantra, *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*, Harvard University Press, Cambridge, 2003.

Copland, Ian, "Islam and Political Mobilization in Kashmir, 1931-34", *Pacific Affairs*, Cilt 54, Sayı 2, 1981, 228-59.

Guha, Ramachandra, "Opening a Window in Kashmir", *World Policy Journal*, Cilt 21, Sayı 3, 2004, 79-94.

Khan, Nyla Ali, *Sheikh Mohammad Abdullah's Reflections on Kashmir*, Palgrave Macmillan, New York, 2018.

Lamb, Alastair, *Kashmir: A Disputed Legacy, 1846-1990*, Roxford Books, Hertingfordbury, 1991.

Mangrio, Naghma, "A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue", *The Dialogue*, Cilt 7, Sayı 3, 2012, 255-264.

McCarthy, Michael R., *A Subject of Dispute: A Legal Analysis of the Claims of India and Pakistan to Kashmir*, Durham theses, Durham University, 2002.

Schofield, Victoria, *Kashmir in Conflict: India, Pakistan and the Unending War*, I.B. Tauris, New York, 2003.

Arş. Gör. Dr.
Erkan IŞIKTAŞ

Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi
ABD,
Siirt / Türkiye
mail: erkanisiktas@siirt.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0316-8074>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 12/02/2021 26/02/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.879308>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı-Avusturya Devletleri Arasında Uygulanan Gümrük Muamelatı (1838-1851): Tarife, Emtia ve Sorunlar

Customs Relations Between Ottoman-Austrian States (1838-1851): Tariffs, Commodities and Problems

Öz

Tarihte siyasi ve askeri rekabetleriyle ön plana çıkan Osmanlı-Avusturya devletlerinin ticari faaliyetleri de bir o kadar dikkat çekici olmuştur. Bu ilişkiler, dönemin siyasi ve iktisadi şartlarına bağlı olarak gelişim göstermiştir. 16. yüzyılda imtiyazlarla başlayan ticari faaliyetlerin hukuksal zemini akd olunan ahitnameler ve antlaşmalarla daha da güçlendirilmiştir. Bilhassa ticaret siyasetinin en önemli vasıtaları olan gümrük ilişkilerinin geliştirilmesi, iki devlet arasındaki ticaret hacminin artmasına neden olmuştur. Söz konusu devletlerin benimsemiş olduğu gümrük ve ticaret siyaseti, ikili ticaretin seyrini etkilemiştir. Osmanlı-Avusturya devletleri arasında uygulanan gümrük ilişkilerinde aksaklık yaşandığında ticari ilişkilerin sekteye uğradığı görülmektedir. Bu bağlamda araştırmada; Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerinde uygulanan gümrük muamelatı üzerine odaklanılmıştır. Bu kapsamda incelenen dönem içerisinde uygulamaya konulan tarifeler, ticarete konu olan mallar ve gümrük ilişkilerinde ortaya çıkan sorunların tespiti ele alınmıştır. Tarife hususunda özellikle 1851 tarihli tarife muahedesi irdelenmiştir. Bu tarife üzerinden ithalat ve ihracata konu olan malların orijin bakımından dağılımları ve malların vergilendirme biçimleri incelenmiştir. Son olarak da gümrük sorunlarının neler olduğu, neden kaynaklandığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Avusturya, Tarife, Emtia ve Sorunlar.

Abstract

In history, the commercial activities of the Ottoman-Austrian States, which came to the fore with their political and military rivalries, were just as remarkable. These relations developed depending on the political and economic conditions of the period. In the 16th century, the legal basis of the first commercial activities, which began with capitulations, was further strengthened by agreements and agreements signed. In particular, the development of customs relations, which are the most important means of trade policy, has led to an increase in the volume of trade between the two states. The Customs and trade policy adopted

ATIF: IŞIKTAŞ, Erkan, "Osmanlı-Avusturya Devletleri Arasında Uygulanan Gümrük Muamelatı (1838-1851): Tarife, Emtia ve Sorunlar", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (233-263)

CITE: IŞIKTAŞ, Erkan, "Customs Relations Between Ottoman-Austrian States (1838-1851): Tariffs, Commodities and Problems", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (233-263)

by the states in question has influenced the course of bilateral trade. It is seen that trade relations were disrupted when there was a failure in customs relations between the Ottoman-Austrian States. Based on this idea, the research focused on customs treatment applied in Ottoman-Austrian trade relations. In this study, tariffs imposed, goods subject to trade and the detection of problems arising in customs relations were discussed. In particular, the tariff concordat of 1851 was examined. In addition, the forms of taxation of goods were examined. Finally, it was tried to determine what the customs problems were, why they were caused.

Keywords: Ottoman State, Austrian, Tariffs, Commodities and Problems.

Giriş

Tarihsel süreçte Osmanlı-Avusturya ilişkileri, her devirde ehemmiyetini korumuş, yaşanan olaylar dönemlere damgasını vurmuştur. 1526'dan sonra siyasi ve askeri rekabetle başlayan ilişkiler, 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Her ne kadar çeşitli antlaşmalarla (Zitvatorok, Vasvar, Karlofça, Pasarofça, Belgrad ve Zıştovi) iki devlet arasında bir müddet de olsa sükûnet sağlanmışsa da siyasi şartlara bağlı olarak iki devletin tekrardan karşı karşıya geldikleri aşikârdır. Üç yüz yılı aşkın bir zaman dilimine yayılan bu mücadelenin her iki devlet için de ciddi kayıplara neden olduğunu söylemek mümkündür¹. Öte yandan siyasi ve askeri mücadelelere rağmen her iki devlet arasındaki ticari ilişkiler de devam etmiştir.

Araştırmada ele alınan dönem öncesinde Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerinin hukuksal zemini, kapitülasyonlar ve ahidnâmelerle verilen ticari imtiyazlara bağlı olarak şekillenmiştir². Bu bağlamda 1606 senesinde akdedilen Zitvatorok muahedesiyle iki taraf arasında ticaret meselesi ele alınmış, ticaretin güvenli bir şekilde yapılmasına karar verilmiştir³. 1615 senesinde imzalanan ve yirmi yıl geçerli olan on iki maddelik ahidnamede Avusturyalı tüccarların Osmanlı pazarlarındaki faaliyetleri ele alınmıştır. Ahidnamede, iki devlet arasındaki ticaret serbestliğine ve konsolosluk açma konusuna değinilmiştir.

- 1 Osmanlı-Avusturya ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz: Hüner Tuncer, *Osmanlı-Avusturya İlişkileri (1789-1853)*, Kaynak Yayınları İstanbul 2008, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, M. Feridun Emecen, “Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zitvatorok Antlaşması İle İlgili Algılama ve Yorumlama Problemleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. XXIX, İstanbul, 2007, s. 87-97; Geza David, , “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, *Tarih Dergisi*, sy. 53, İstanbul 2012, s.295-349; Pal Odor, “Macaristan’a Yönelik Osmanlı Siyaseti, 1520-1541”, C.40, sy.40, *Tarih Dergisi*, 2004, s. 11-86; Özgür Kolçak, “XVII. Yüzyıl Osmanlı-Habsburg Diploması Tarihine Bir Katkı: 1664 Vasvar Antlaşması'nın Tasdik Sürecine Dair Yeni Bulgular”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. XXII/43, 2017, s. 25-88; Selim Hilmi Özkan, “Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı Avusturya İlişkilerinde Macarların Durumu”, *Avrasya Etütleri*, sy.41, 2012, s.183-195; Uğur Kurtaran, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Avusturya Siyasi İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, sy. XVII, 2014, s.393-419.
- 2 Uğur Kurtaran, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti İle Avusturya Arasındaki Ticaret Antlaşmaları ve Yaşanan Değişimler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.9, C.2, Aralık 2016, s.746.
- 3 Sándor Papp, “Zitvatorok Antlaşması”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.472.

Yine 1617 yılında başka bir ahidnameyle de ticaret hususu yeniden alınmıştır. Daha sonraki süreçte ticari ilişkilerin ele alındığı yıl 1699 senesidir. Ancak bu tarihte imzalanan Karlofça Antlaşması'nda ticaret ve tüccarlara yönelik meseleler kapsamlı bir şekilde ele alınmamış yalnızca Avusturyalı tüccarların Osmanlı pazarlarında güven içinde ticaret yapabilecekleri, ticari meselelerle ilgilenen yetkililerinin tayin edileceği ve müste'minlere tanınan haklardan istifade edebileceklerine vurgu yapılmıştır⁴.

1718 tarihli Pasarofça Antlaşması, mezkûr iki devlet arasındaki ticari faaliyetlerin en kapsamlı olarak ele alındığı hukuksal metin olmuştur. Bu antlaşmada; mütekalibiyet esasına vurgu yapılmakla birlikte Avusturyalı tüccarların Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapma ve uygun gördüğü yerlerde konsolosluklar açabilmelerine dair birçok hususa yer verilmiştir⁵. Öte yandan 1739 tarihli Belgrad Muahedesi'nde ticaret meselesine çok değinilmemiş, diğer Avrupalı müste'min tüccara tanınan hakların Avusturyalı tüccarlara da tanınması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Ticari ilişkilere ilişkin en ayrıntılı düzenlemeler 1747 ve 1784 senelerine ait ahidnâmelerde yapılmıştır. Son olarak 1791 tarihli Zıştovi Antlaşması ile ticari faaliyetlerin hukuksal zemini düzenlenmiştir⁶.

19. yüzyıl öncesinde Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerine konu olan emtiaların ekseriyetini ham veya işlenmiş dokuma malzemesi, gıda maddeleri, hırdavat ürünleri ve çeşitli araç-gereçler oluşturmaktadır. Bu minvalde Avusturyalı tüccarların Osmanlı ülkesinden satın alıp kendi ülkelerine götürdükleri malların arasında; kürk, sahtiyan, sığır, koyun, envai deriler, pamuk, ip, tütün, şarap, şeker, kuru üzüm, baharat çeşitleri, ahşap ve süs eşyası yer almıştır⁷. Diğer yandan Avusturyalı tüccarların Osmanlı Devleti'ne getirdikleri ürünlerin başında mensucat, baharat, ecza, hırdavat ve cam ürünleri bulunmaktadır⁸. Bu ürünler, kara, deniz ve nehir yolu üzerinden nakledilmiştir. Bu bağlamda Avusturyalı tüccarlar, Tuna nehri üzerinden Karadeniz'e ulaştıkları gibi Trieste ve Venedik üzerinden de mallarını nakletme fırsatı elde etmişlerdir⁹.

İncelenen dönem öncesinde ticari ilişkilerin hukuksal yapılanması ve ticarete konu olan emtiaların dağılımı bu şekilde iken gümrükler hakkında da bilgi vermekte fayda vardır. Aslında iki devlet arasındaki gümrük muamelatına ilişkin ilk hukuksal düzenlemeler Pasarofça ticaret ahidnamesinde ele alınmıştır. Bu ahidnamemin 3. maddesinde; her iki tarafın tüccarlarının kara, deniz ve nehir yoluyla Osmanlı Devleti'ne getirdikleri ve Osmanlı topraklarından satın alıp kendi memleketlerine götürdükleri emtiadan % 3 oranında gümrük vergisi ile 300 akçe selamet akçesinden başka vergi alınmayacağı belirtilmiştir¹⁰. Öte yandan bu ahidnamede gümrük ile

4 Numan Elibol, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2003, s.26-28.

5 Kemal Beydilli, "Avusturya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.175.

6 Zıştovi Antlaşması ile ilgili bkz: Zülfiye Koçak,, "Son Osmanlı-Avusturya Mücadelesinde Değişen Dengeler Zıştovi Antlaşması", *Akademik Bakış*, sy 22, C.11, 2018, s.261-289.

7 Elibol, *a.g.t*, s. 28.

8 Mesud Küçükcalay- Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu ile Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804". *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, sy.2, s.170.

9 Ahmet Zeki İzgüer, "Osmanlı İmparatorluğu Tarafından Avusturya'ya Verilen Ticari İmtiyazlara Dair", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy.58, s.79.

10 Nilgün Bozkurt, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Avusturya Ticari Münasebetleri", *Tarih*

ilgili karar, 18. yüzyılın sonlarında uygulamaya konan düzenlemelerde geçerliliğini korumuştur. Haddizatında gümrükte husule gelen problemlerin başında; çifte vergilendirme ve tarifeden fazla vergi talepleri gelmiştir¹¹. Bu sorunlar, Avusturyalı tüccarlar tarafından hem 18. yüzyılda hem de ele alınan dönem içerisinde sıklıkla dile getirilmiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde söz konusu devletlerin ticari ilişkilerine yön veren gümrük muamelelerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu itibardır ki çalışmada, Osmanlı-Avusturya gümrük ilişkileri kapsamında uygulamaya konulan tarifeler, ticarete konu olan mallar ve gümrükte yaşanan sorunlar irdelenmiştir. Araştırmanın zamansal dilimini 1838-1851 yılları oluşturmaktadır. Bu dönemin seçilmesinde siyasi ve iktisadi gelişmelerin mühim bir rol oynadığını söylemekte fayda vardır. Zira 1838 yılında Osmanlı-İngiltere arasında uygulamaya konulan yeni ticaret antlaşması neticesinde Osmanlı gümrük merkezlerinde uygulanan tarife önemli değişikliklere maruz kalmış ve uluslararası ticaret de buna binaen şekil almaya başlamıştır. 1851 yılına gelindiğinde ise on üç yıldır yenilenemeyen tarife antlaşmasının son bulduğu dönemdir. Bu nedendir ki ele alınan zaman aralığında söz konusu iki devlet arasındaki gümrük ilişkileri üzerine odaklanılmıştır. Çalışmanın temel problematikleri üç ana husus üzerinden oluşturulmuştur. Bunlardan ilki tarife meselesidir. Hakikaten ticari ilişkilerin sağlıklı yürütülebilmesi ancak güçlü bir gümrük zemininin oluşturulmasına bağlıdır. Bu düşünceyle ki incelenen dönem içerisinde mezkûr iki devlet arasında kabul gören tarifeye mahsus muahedeleri tespit etmek, hükümlerini incelemek, mukayese etmek ve ticari ilişkilere olan katkılarını irdelemek için tarife konusu ele alınmıştır.

Araştırmada incelenen diğer bir husus ise gümrüklendirmeye tabi olan emtialardır. Bir başka ifade ile ticarete konu olan mallardan alınacak olan gümrük vergisinin nasıl tayin edildiğidir. Bu kapsamda ticarete konu olan malların orijini, vezin biçimi, kıymetleri ve kıymetleri üzerinden hangi orandan vergi alınacağı irdelenmiştir. Araştırmanın diğer bir amacıysa toplam ürün içerisinde rayice bırakılan ürünleri açığa çıkarmaktır. Bu bağlamda çalışmada; özellikle 1851 tarihli tarife üzerinden ticarete dâhil edilen emtiaların dağılımı, ölçü birimleri, kıymetleri ve vergi dilimleri açığa çıkartılmaya çalışılmıştır. Son olarak da incelenen dönem içerisinde gümrük ilişkilerinde ortaya çıkan sorunlar üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda sorunların neler olduğu, neden kaynaklandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca sorunların çözümü noktasında mezkûr devletlerin tutumları irdelenmiştir.

Gümrük İşlemlerinde Uygulanan Tarifeler

Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerine yön veren gümrük muamelelerini anlamak ve aktarabilmek için Osmanlı gümrük rejiminin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu düşünceyle ki Osmanlı gümrük rejimi hakkında genel mahiyette bilgi verilmesi elzem olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı gümrük sistemi, iki açıdan değerlendirilebilir. Bunlardan biri iç, diğeri dış gümrüklerdir. İç gümrük rejimi, ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı şehir ve güzergâhlar etrafında şekillenmiştir. Bunun yanında küçük ölçekte ticari kapasiteye sahip olan şehirlerde de bu uygulamanın izlerini görmek mümkündür. Bu noktalar üzerinde vücuda getirilen gümrük kapılarında, gümrüğe gelen ticari eşyanın giriş ve çıkış işlemleri kayıt altına alınmıştır. Eğer gümrüğe gelen mallar o şehirde satılacaksa belirlenen usul ve kaideler çerçevesinde *-ki genelde kıymet esasına göre-* malların vergisi tahsil edilmiştir¹².

İncelemeleri Dergisi, sy.1, C.12, 1997, s.186.

11 Elibol, *a.g.t.*, s. 37-38, Bozkurt, *a.g.m.*, s.191.

12 Mehmet Genç, *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 210.

Malın gümrüğe girişiyle birlikte tahsil edilen vergi çeşidi amediye olmuştur. Ancak mal gümrükten çıkarılacaksa o zaman da reftiye vergisi alınmıştır. Fakat mal başka bir yere transfer edilecekse müruriye vergisine tabi tutulmuştur¹³. Öte yandan iç gümrük rejimi içerisinde değerlendirilen ama daha çok geçit ve konaklama noktalarının güvenliğini sağlamak maksadıyla vücuda getirilen bac merkezlerinde de “bac” adı verilen, malın 1/10 ile 1/50 oranında değişen miktarlar üzerinden vergi tayin edilmiştir. Diğer yandan iç gümrüklerde alınan liman, kantar, delaliye ve ihtisab gibi sair vergiler de bulunmaktadır¹⁴.

Osmanlı dâhili/iç gümrükleri; kara, sahil ve sınır gümrükleri adı altında üç sınıfa ayrılmıştır. Kara gümrüklerinde genelde iç ticarete konu olan malların gümrük muameleleri yapılırken sahil gümrüklerinde iç ve dış ticarete konu olan malların işlemleri yapılmıştır. Kara yoluyla yapılan ticaret ağının gelişmesine bağlı olarak yeni gümrüklerin kurulması ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu bağlamda Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakır, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi önemli ticaret merkezlerine yakın yerlerde küçük kara gümrükleri ihdas edilmiştir. Ancak bu merkezler, 1843 senesine kadar uygulamada kalmıştır. Kadim olan kara gümrükleri ise 1874 yılında lağvedilmiştir. Sahil gümrük merkezleri ise 20. yüzyılın başlarına kadar varlıklarını devam ettirmiştir¹⁵.

İç gümrük vergisi tayin edilirken bazı kaideler dikkate alınmıştır. Bunlardan ilki dindi. Yani Müslim ile gayrimüslim ayrımı bariz bir şekilde -diğer hususlarda olduğu gibi- vergi miktarının belirlenmesinde etkisini hissettirmiştir¹⁶. Hatta gayrimüslim ahalinin de Osmanlı tebaasından olup olmadığına bakılmıştır. Bunun dışında kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinin vergi uygulaması hususundaki usul ve kaideler ile birlikte fethedilen bölgelerin kanun ve nizamlarını pek fazla değiştirilmeden devam ettirilmiştir. Bu nedendir ki uygulamaya konulan gümrük vergisi de bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir¹⁷. Esas itibarıyla Osmanlı’da uygulanan dâhili gümrük vergisi; Müslim tebaa % 3, zimmîler % 4 ve Osmanlı tebaasından olmayan gayrimüslimler % 5 üzerinden belirlenmiştir. Bu oranlar, 16. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Ancak uygulamada olan vergi dilimleri, siyasi ve iktisadi şartlara bağlı olarak zamanla esneklik göstermiştir. Bu bağlamda 16. yüzyılın sonlarında artan mali sorunlarla birlikte yeniçerilerin temel besin kaynağı olan et fiyatlarının da hızlı bir artış göstermesi sebebiyle dâhili gümrüklere “zarar-ı kassâbiyye” adı altında % 1’lik zam yapılmıştır. Böylece Müslim tebaanın ödediği vergi % 4’e, zimmîlerinki % 5’e ve tebaadan olmayan gayrimüslimlerin vergisi ise % 6’ya çıkartılmıştır¹⁸.

1590’larda yürürlüğe konulan yeni gümrük vergilerinin tam olarak uygulandığı söylenemez. Zira dâhili vergiler, Osmanlı Devleti’nin her yerinde malın kıymeti üzerinden alınmamıştır. Bazı gümrük merkezlerinde vergiler yük başına tahsil edilmiştir. Sonraki dönemde de benzer uygulamalar devam etmiştir. Ancak 18. yüzyılın sonlarıyla birlikte Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimler, hammaddeyi daha ucuza temin etmek için konsolosluklarda tercümanlık işleriyle ilgilenmeye başlamış, elde ettikleri berat ile “beratlı tüccar” sıfatında hareket etmeye başlamıştır. Zimmîlere önemli ayrıcalıklar sunan bu imtiyaz neticesinde İthalat ve ihracat vergileri, % 5’lik

13 S. Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlılarda Gümrük”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.263.

14 Celal Yeniçeri, “Bâc”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.412.

15 Genç, *a.g.e.*, s.200.

16 Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi II*. Ata Ofset Matbaacılık, İstanbul 1995, s.95.

17 Kütükoğlu, *a.g.m.*, s.264.

18 Atan, *a.g.e.*, s.95.

vergi yerine % 3 üzerinden ödenmiştir. Bu durum da Osmanlı Devleti'nin kayda değer bir miktarda gelir kaybetmesine neden olmuştur¹⁹.

Öte yandan Osmanlı tebaasından olmayan yabancı tüccarların gümrük bedelleri de % 6 üzerinden seyretmeye devam etmiştir. Bu vergi diliminin değişmesinde etkili olan en kritik safha 1838 tarihidir²⁰. Zira belirtilen tarihte Osmanlı-İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na göre dâhili vergiler yeniden tanzim edilmiştir²¹. Buna antlaşmaya göre; mevcut kapitülasyonlar tarafından tanınan tüm haklar süresiz olarak teyit edilmiş, tüm tekeller kaldırılmış, İngiliz mallarının ülkeye girişinde % 3 vergisi esas alınmış ve Osmanlı pazarlarından satın alınacak mallar da kıymetleri üzerinden % 9 amediye ve eğer mal ihraç edilecekse % 3'lük reftiye vergisine tabi tutulmuştur²². Tabi Osmanlı gümrük rejiminin değişmesinde etkili olan 1838 tarihli ticaret antlaşması, İngiltere'ye münhasır kalmamıştır. Diğer Avrupalı devletler de bu tür imtiyazlara sahip olmak için Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda 1839'da İspanya, Sardunya, Felemenk, 1840'ta Belçika ve Prusya, 1841'de Danimarka, Toskana, İsveç, 1843'te Portekiz, 1846'da Rusya gibi devletler Osmanlı Devleti'yle imtiyaz antlaşması yapmıştır²³.

Gerçekten de Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerine şekil veren gümrük muamelesinin 1838 yılına kadar yukarıda ifade edilen usuller ve iki devlet arasında akd olunan yasal metinler çerçevesinde yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Ne var ki 1838 yılı, Osmanlı iktisadi ve ticari hayatının dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte husule gelen gelişmeler, Osmanlı gümrük nizamını ve işleyişini önemli ölçüde değiştirmiştir. Diğer devletlerde olduğu gibi Avusturya da Osmanlı Devleti'yle olan mevcut ticaret antlaşmasını yenilemek için çalışmalara başlamıştır. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerine yön veren tarife muahedesi 1818 senesine aittir. Hicri 1233 (1818) senesinin mart ayından itibaren yürürlükte olan ticaret muahedesinin kararları, on dört sene yürürlükte kalmış ve iki devlet arasındaki ticari ilişkiler buna binaen yürütülmüştür²⁴. Tarifede, Avusturya tüccarlarının satın alacakları Osmanlı emtia ve eşyasının *kıymeti cariyesine göre* % 3 üzerinden vergilendirileceği ifade edilmiştir. Ayrıca on dört yıllık sürenin dolması halinde de yeni tarifinin malın o dönemdeki kıymetine göre yeniden tanzim olunması gerektiğine vurgu yapılmıştır²⁵. Böylece 1818-1832 yılları arasında Osmanlı-Avusturya devletleri arasındaki ticari ilişkiler bu tarife istinaden şekil almıştır.

Hicri 1250 (1833-1834) yılına gelindiğinde mevcut tarifinin yenilenmesi hususu tekrardan gündeme gelmiş ve iki devlet arasında diplomatik görüşmeler yapılmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, ticari ilişkilerde ortaya çıkacak gümrük problemlerinin önüne geçmek amacıyla Avusturya Sefareti ile bağlantı kurmuştur. Bu hususta Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan tahrir, Avusturya

19 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitapevi, Ankara 1983, s.28.

20 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.621.

21 Balta Limanı ticaret antlaşmasına giden süreçle ilgili detaylı bilgi için bkz: S. Mübahat Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580- 1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınlar, Ankara 2013.

22 Seyfettin Gürsel, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.689.

23 Necdet Kurdakul, "Ticaret Antlaşmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.666.

24 BOA, C.HR, 133/6621, 30 Nisan 1818/23 Cemaziyelahir 1233.

25 BOA, C.HR, 41/7033, 28 Kasım 1818/29 Muharrem 1234.

Sefareti aracılığıyla Avusturya Devleti'ne iletilmiştir²⁶. Ancak siyasi ve iktisadi problemlerden ötürü mevcut tarifenin yenilenmesi 1839'lara kadar sarkmıştır. 1833-1839 yılları arasındaki safhada gümrük muameleleri eski tarife üzerinden yürütülse de yeni tarifenin yenilenememesi iki devlet arasındaki ticari ilişkileri zaman zaman sekteye uğratmıştır. Bilhassa vergi tayini noktasında tüccar ve gümrükçü arasında husule gelen tartışmalar, iki devlet arasındaki tarife problemini daha da arttırmıştır.

1839 yılına gelindiğinde Osmanlı ile Avrupalı devletler arasında yedi yıllık *-kıymet esasına göre-* ticaret muahedesi imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı tüccarlara uygulanacak olan tarifenin usul ve kaideleri belirlenmiştir²⁷. Hakeza Osmanlı-Avusturya devletleri arasında yapılan görüşmeler neticesinde; eski tarife yenileninceye kadar İngiltere ve Fransa devletleriyle akdedilmiş olan ticaret tarifesinin nizam ve şartlarına uygun olarak Avusturyalı tüccarların ticari faaliyetlerini yürütmesine karar verilmiştir²⁸. Böylece 1833 yılında nihayete eren ve güncellenemeyen Osmanlı-Avusturya arasındaki tarife meselesi, 1839 yılında uygulamaya konulan bu kararlar yedi yıllığına halledilmiştir.

Osmanlı-Avusturya devletleri arasındaki mevcut tarifenin yenilenmesine ilişkin çalışmalar, Hicri 1260 (1845) yılında yeniden gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Bâb-ı Âlî'de yapılan görüşmelerde, devlet erkânının fikri yeni tarifenin süratle yürürlüğe girmesi yönünde olmuştur. Hatta yeni tarifenin tanzimi meselesiyle ilgilenen Meclis-i Vâla, 9 Ocak 1845 tarihinde eski tarifeler ile gümrük işlemleriyle ilgili diğer evrakların incelenmesi gerektiği yönünde karar almıştır²⁹. 1 Mayıs 1846 tarihinde Osmanlı-Avusturya devletleri arasında tanzim edilecek yeni tarifenin müzakeresine Hariciye Nazırı Mehmed Emin Âlî Paşa, Darphane Nazırı Mehmed Tahir Bey, İstanbul Gümrüğü Emni Mehmed Tevfik Bey görevlendirilmiştir³⁰. 21 Aralık 1846 tarihinde gümrük emniyetine gönderilen başka bir tezkirede müzakerelerin başlanması istenmiştir³¹. Öte yandan ticaretle ilgili tarifelerin yenilenmesi hususu sadece Avusturya Devletine münhasır değildi. Diğer Avrupalı devletlerin ticari ilişkilerine yön veren eski tarifelerinin de güncellenmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti, bu hususa ehemmiyet göstermekte, gümrük gelirlerinde husule gelecek gelir kaybının önüne geçebilmek için gerekli çalışmaları yapmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu ilk tedbir, yeni tarifeler yenilene kadar Avrupalı tüccarların Memalik-i Mahrûsa memleketine nakl ve ihraç ettikleri emtia ve eşyanın gümrük işlemleri, eski tarifelere göre yapılması olmuştur. Böylece eski tarifelerin, hicri 1263 senesi muharrem ayının on üçüne (1 Ocak 1847) kadar geçerli olduğu gümrük emanetiyle sefaretler arasında kararlaştırılmış ve taşra gümrüklerine bildirilmesi uygun görülmüştür³².

Osmanlı Devleti, harici gümrüklerdeki ticari işlemleri, eski tarifeler üzerinden yürütse de yeni tarifelerin tesisi hususuna da azami ölçüde hassasiyet göstermiştir. Bu doğrultuda 5 Cemaziyelahir 1264 (9 Mayıs 1848) senesinde Avusturya ile olan eski tarifenin yenilenmesine ilişkin müzakerelere girilmişse de, müzakereler olumlu neticelenememiştir. Zira bu süreçte husule gelen

26 BOA, HAT, 961/41195, 28 Nisan 1835/29 Zilhicce 1250.

27 BOA, A.DVN.NMH, 39/18, 25 Ekim 1851/29 Zilhicce 1267.

28 BOA, A.DVNS.DVE.d, 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.

29 BOA, A.MKT,19/78, 9 Ocak 1845/29 Zilhicce 1260.

30 BOA, MFB, 1325, 24 Kasım 1846/5 Zilhicce 1262.

31 BOA, A.MKT, 59/28, 1 Mayıs 1846/5 Cemaziyevvel 1262.

32 BOA, A.MKT, 126/53, 9 Mayıs 1848/ 5 Cemaziyelahir 1264.

1848 ihtilallerinden ötürü Avusturya Devleti, yeni tarifinin hazırlanması için gerekli müzakerelerin yapılamayacağını Osmanlı'ya bildirmiştir. Hatta mezkûr ihtilalin İngiltere ve Fransa devletlerine de sirayet ettiği ve bu devletlerle de nihayet eren tarifelerin de güncellenmesinin zor olacağına dikkat çekilmiştir³³. Yine başka bir belgede Avrupa'nın içinde bulunduğu siyasi ahvalden ötürü tarifelerin yenilenemediğine işaret edilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Avrupalı tüccarların malları eski tarife ahkâmına göre vergilendirilmesini kararlaştırmıştır³⁴.

Osmanlı-Avusturya ticari ilişkileri, her ne kadar eski tarifeler üzerinden yürütülmeye çalışılsa da tarifelerin yenilenmesi hususu sürekli mevzu bahis olmuştur. 1851 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Avusturya Sefareti beyinde mezkûr mesele yeniden görüşülmüş ve ticari ilişkilerde uygulanacak yeni bir tarife tanzim olunmuştur. Buna göre Avusturya tebaası tüccarlarının Osmanlı Devleti'ne götördükleri ve oradan satın alacakları emtiadan ihracat % 16, ithalat vergisinin % 20 oranında indirilmesine karar verilmiştir. Bu kapsamda olan ihracat mallarına % 16 indirim yapıldıktan sonra % 9 amediye ile % 3 reftiye esasına göre vergilendirilmiştir. Diğer taraftan ithal malları da kıymetinden % 20 tenzilinden sonra % 3 amediye göre vergi alınması kararlaştırılmıştır³⁵. Ayrıca söz konusu tarife muahedesinde yer almayan ya da ismi olup da kıymeti belirlenmeyip rayice bırakılan emtia, rayiç ve kıymetine göre hesaplandıktan sonra vergilendirilmesi uygun görülmüştür. Böylece Osmanlı-Avusturya ilişkilerini tayin edecek olan bu tarifinin geçerliliği 1862 yılına kadar sürmüştür. 1862 yılına gelindiğinde yalnızca Avusturya ile değil diğer Avrupalı devletlerle olan ticari ilişkileri tanzim eden tariflerin yenilenmesi meselesi tekrardan gündeme gelmiştir.

Görüldüğü üzere incelenen dönem içerisinde söz konusu iki devlet arasında tarifelerin yenilenememesi meselesi sürekli mevzu bahis olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu husus karşısındaki tavrı dikkate şayandır. Çünkü tarifelerin güncellenmemesi durumunda gümrük gelirlerinde meydana gelebilecek zararın bilincinde olan Osmanlı Devleti'nin meseleye olabildiğince ihtiyatlı davrandığını söylemek mümkündür. Ayrıca Avusturyalı tüccarların gümrük merkezlerinde tarife meselesinden ötürü karşılaşacakları sorunları gidermek için de süresi geçmiş eski tarifeleri uzatması bunu kanıtlar niteliktedir.

Öte yandan dönemin siyasi şartları da tarifelerin güncellenmesini geciktiren belli başlı dinamikler arasında yer almıştır. 1848 yılında Avrupa'da baş gösteren 1848 ihtilalleri her ne kadar siyasi bir ihtilal olarak sirayet etse de dış politikada tarifelerin yeniden güncellenmesine mani olduğu dikkat çekici bir sonuç olarak tespit edilmiştir. Bundan dolayı diğer devletlerle de olduğu gibi Avusturya ile olan eski tarifinin yenilenmesi; ancak 1851 yılında gerçekleşebilmiştir. Bu noktada bilhassa 1851 tarihli tarife nizamına dikkat çekmekte fayda vardır. Zira Osmanlı-Avusturya devletlerinin 1839-1851 yılları arasındaki ticari ilişkilerini tertip eden özel bir tarife bulunmamaktaydı. Yalnızca 1839 yılında Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında yedi yıllık *-rayiç esasına göre-* ticaret muahedesini yapılmış olup, Avusturyalı tüccarlar da buna dâhil edilmiştir. Ancak 1851 tarihli tarifeyle Avusturyalı tüccarların Osmanlı Devleti'ne getirecekleri ve götürecekleri malların gümrük bedelleri tayin edilmiştir. Bu nedenledir ki 1851 tarihli tarifinin iki devlet arasındaki ticarete oldukça kıymetli bir yeri olduğu düşünülmektedir.

33 BOA, A.MKT, 126/53, 9 Mayıs 1848/ 5 Cemaziyelahir 1264.

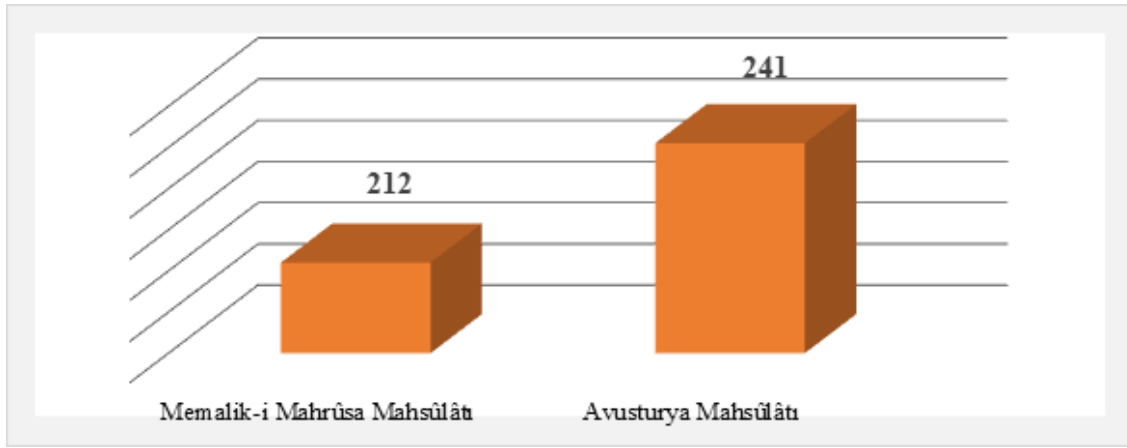
34 BOA, İ.MSM, 34/963, 14 Haziran 1848/12 Receb 1264

35 BOA, A.DVN.NMH, 39/18, 25 Ekim 1851/29 Zilhicce 1267.

Ticarete Konu Olan Emtialar

Tarihsel süreçte siyasi olduğu kadar ticari bağlamda da sıkı münasebetler içerisinde giren Osmanlı-Avusturya devletlerinin ticari ilişkilerine konu olan emtianın eksiksiz bir şekilde tespit edilmesinin oldukça zor olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Ancak ticari ilişkilere yön veren tarifeler ışığında dış ve iç ticarete konu olan belli başlı malların açığa çıkarılması mümkün olabilmektedir. Bu itibarla ki incelenen dönem içerisinde yürürlüğe giren 1851 tarihli tarife defterinden hareketle mezkûr devletlerin ticari ilişkilerine konu olan emtianın ürün bazındaki dağılımını ortaya koymak mümkün olabilmektedir. İlgili tarifede toplamda dört yüz elli üç (453) adet emtianın kaydı bulunmaktadır (Bkz: Grafik 1).

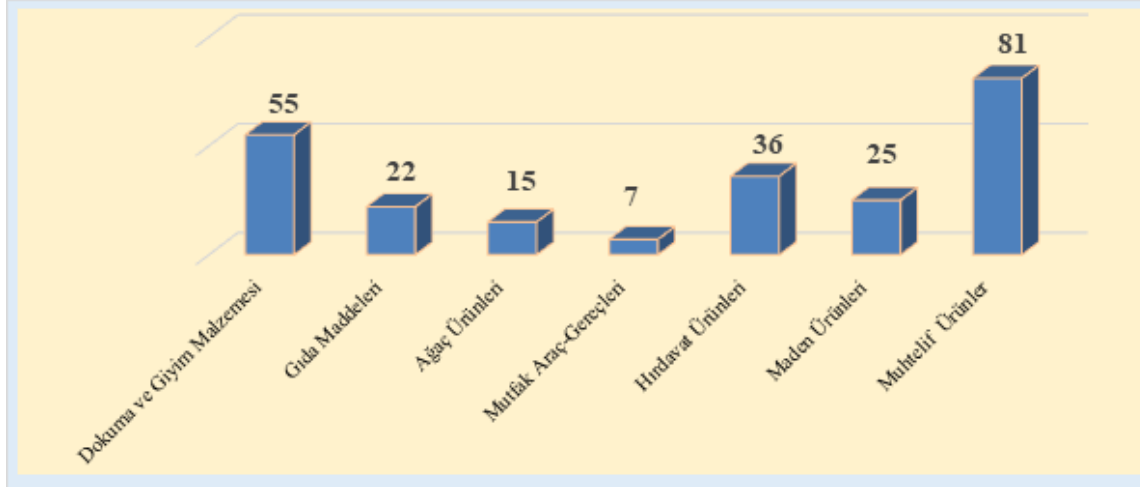
Grafik 1. 1851 Tarihli Tarife Defterine Göre Osmanlı-Avusturya Ürünlerinin Miktarı

Kaynak: BOA, A.DVN.NMH, 39/18, s.1-34; 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.s.144-173.

İrdelenen tarife defterine göre ikili ticarete konu olan ve kayda geçirilen total malların 241'ini Avusturya, 212'sini Osmanlı mahsulâtı teşkil etmektedir. Bu minvalde bakıldığında Osmanlı-Avusturya devletlerinin ticari ilişkileri iki sınıfta değerlendirilebilir. Bunlardan ilkinin, Avusturyalı tüccarların Osmanlı Devleti pazarlarına getirdikleri hem Avusturya hem de diğer Avrupalı devletlerin ürettiği mallar oluşturmaktadır. Diğer; Memalik-i Mahrûsa mahsulü sanayi, arazi ve zanaat ürünleridir. Yapılan incelemeler neticesinde Avusturya'dan Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen emtiaların ekseriyetle dokuma ve giyim malzemesi, gıda maddeleri, mutfak araç-gereçleri, ağaç ürünleri, hırdavat ve muhtelif eşyalardan oluştuğu anlaşılmıştır (Bkz: Grafik 2).

Grafik 2. 1851 Tarihli Tarife Defterine Göre Avusturya'dan Osmanlı Devleti'ne İhraç Edilen Emtianın Dağılımı (Adet)

Kaynak: BOA, A.DVN.NMH, 39/18, s.1-34; 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.s.144-173.

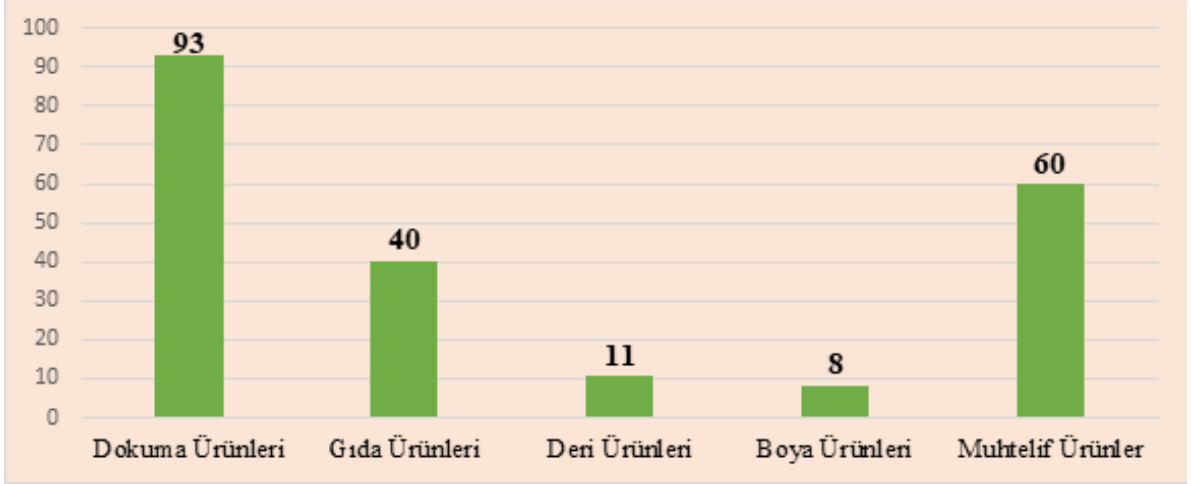
Avusturyalı tüccarların Osmanlı pazarlarına getirdikleri mallar genel olarak tasnif edildiğinde “dokuma ve giyim malzemesi” başlığı altında yer alan ürünlerin sayıca en kalabalık grubu teşkil ettiği görülmektedir. Esasen bu gruptaki dokuma mallarının büyük bir kesimi; çühâ, elvan, basma, kalice, keten, sahtiyân ve bürümcekten meydana gelmektedir. Ayrıca yün çoraplar, hasır şapkalar, elvan eldivenler, feracelik ve pantolonluk kumaşlar da ticarete dâhil olan diğer dokuma ürünleri arasında yer almıştır.

Dokuma ürünlerinin yanı sıra dikkat çeken diğer bir emtia grubu ise hırdavat ürünleridir. Bunlarda; envaî boyalar, sepetler, sandıklar, boncuklar, tenekeler, saat ve pencere camları, Venedik ve Triestekâri şişeler, zift ve petrol yağları, balık oltası ve iğnesi, çeşitli aynalar, çini, kundura fırçası ve çok amaçlı çekmecelerden oluşmaktadır. Yine maden ürünleri kapsamında; demir, civa, çivi, kömür, kükürt, kurşun, sac ve tel eşyasının ön planda olduğu anlaşılmıştır. Gıda ticareti bağlamında da sucuk, pastırma, balık ve balık yağı, tuzlu et, süt, kuru bakliyat, çikolata, zencefil, karanfil, biber, limon suyu, limon ve portakal kabuğu gibi belli başlı ürünler bulunmaktadır. Ağaç ürünleri adı altında ticarete konu olan ürünler ise ekseriyetle kâğıttan müteşekkildir.

Öte yandan topraktan yapılmış fincan çeşitleri, kemik ve boynuz sapından yapılmış çatal ve bıçak takımları, kalay ve demirden mamul edilmiş kaşıklar ve çatalar, çay ve sofrâ takımları adı altında gelen ürünler de mutfak araç-gereçleri grubunda sınıflandırılmıştır. Bu emtia grubu, diğerlerine kıyasla ticari ilişkilere daha az konu olmuştur. Bununla birlikte ilgili grafikte sayı bakımından dikkat çeken ve “muhtelif ürünler” başlığı altında verilen emtianın farklı kalemlerden oluştuğu için bu başlık altında toplandığını ifade etmek gerekmektedir. Mesela Macaristan şapı, fildişi, kına, roğan pelesenk, çingirak ve inci gibi çeşitlilik arz eden ürünler de bu grupta yer almıştır. Ayrıca Avusturya dilinde telaffuz edilen bazı emtialar ile tarife listesinde bulunan ancak okunamayan mallar da bu gruba dâhil edilmiştir. Netice itibarıyla Avusturya mahsulü ürünler genel olarak değerlendirildiğinde öncelikle çeşitlilik arz ettiğini söylemek mümkündür. Bilhassa işlenmiş ürünlerin Osmanlı pazarlarına transfer edildiği anlaşılmaktadır. Hakeza Avusturyalı tüccarların Osmanlı Devleti'nden satın aldıkları ürünlere bakıldığında ham ve işlenmiş dokuma ürünleri, gıda

ve boya eşyası, envai deri emtiası ile birtakım muhtelif ürünleri tercih ettikleri sonucuna varılmıştır (Bkz: Grafik 3).

Grafik 3 1851 Tarife Defterine Göre Osmanlı Devleti'nden Avusturya'ya İhraç Edilen Emtianın Dağılımı (Adet)

Kaynak: BOA, A.DVN.NMH, 39/18, s.1-34; 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.s.144-173.

İlgili grafikte de gösterildiği üzere Osmanlı Devleti'nin ihraç ürünleri arasında dokuma ürünlerinin önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. İşlenmiş ve ham şekilde ticarete dâhil edilen bu mallar arasında; kirpas, elvan, harir, şal, sahtiyan, rişte, çit, basma yastık ve yorgan yüzleri, kutni, beledî, alaca, çitari ve çeşitli şehirlere ait kuşaklar yer almaktadır.

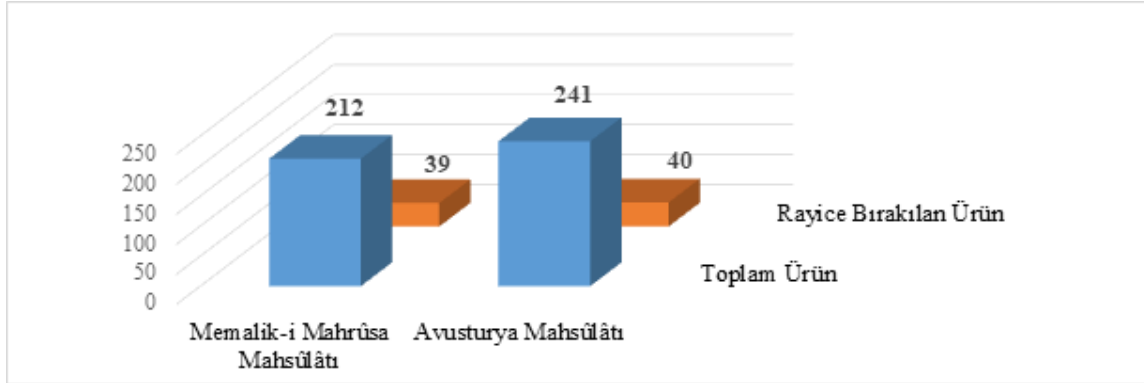
Gıda ürünlerine bakıldığında buğday, arpa, kokoroz ve çavdar gibi kuru bakliyatlar başta olmak üzere fındık, ceviz, pekmez, kuş üzümü, kuru üzüm, kimyon, pastırma, balık ürünleri ve mahlep dikkat çekmektedir. Deri ürünleri ticareti kapsamında da ekseriyetle keçi, koyun ve meşin derilerinin ihraç edildiği tespit edilmiştir. Kök boya yapımında kullanılan mazı, kitre ve çividin de boya ticaretinde talep gören ürünlerin başında olduğu anlaşılmıştır. Belli bir grup altında toplanan bu ürünler dışında da envai kereste, sülük, sabun, neşter, sünger, güherçile, afyon, harnub ve zernih gibi mallar da ihracata konu olan muhtelif mallar içerisinde bulunmaktadır. Sonuç itibarıyla Osmanlı-Avusturya ticari ilişkileri bağlamında ithal ve ihraç edilen ürünlerin farklılık arz ettiğini söylemek gerekir. Zira her iki devlet de kendi ülkelerine ait ziraî, sanayi ve zanaat ürünlerinin işlenmiş ya da ham halini ticaretlerine dâhil etmiştir. Ayrıca Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne ihraç ettiği malların ekseriyetle mamul edilmiş mallardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin ihracatında ham ürünlerin daha baskın olduğu görülmüştür (Bkz: Ekler Tablo 1).

Emtianın Vergilendirilmesi

Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerine konu olan emtianın vergilendirilmesinde uygulamaya konan tarife muahedelerinin son derece önem arz ettiğini ifade etmek gerekmektedir. Zira tarifelerde ticarete dâhil olan emtiadan hangi oranda vergi alınacağı açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu bağlamda 1851 yılında yürürlüğe giren yeni tarifeye göre söz konusu iki devlet arasında husule gelen ticarete uygulanacak tarife oranının miktarı belirlenmiştir. Buna göre Avusturyalı tüccarların

Osmanlı Devleti'ne ihraç edecekleri malların % 3 üzerinden vergilendirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca mezkûr tüccarların Osmanlı pazarlarından satın aldığı mallar da % 9 amediye ve % 3 reftiye olmak üzere toplamda % 12 üzerinden vergilendirilmiştir. Öte yandan her iki devletin emtiası içerisinde rayice bırakılan ürünler de olmuştur (Bkz: Grafik 4).

Grafik 4 1851 Tarihli Tarife Defterine Göre Osmanlı-Avusturya Ticari İlişkilerine Konu Olan ve Rayice Bırakılan Ürünlerin Miktarı

Kaynak: BOA, A.DVN.NMH, 39/18, s.1-34; 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.s.144-173.

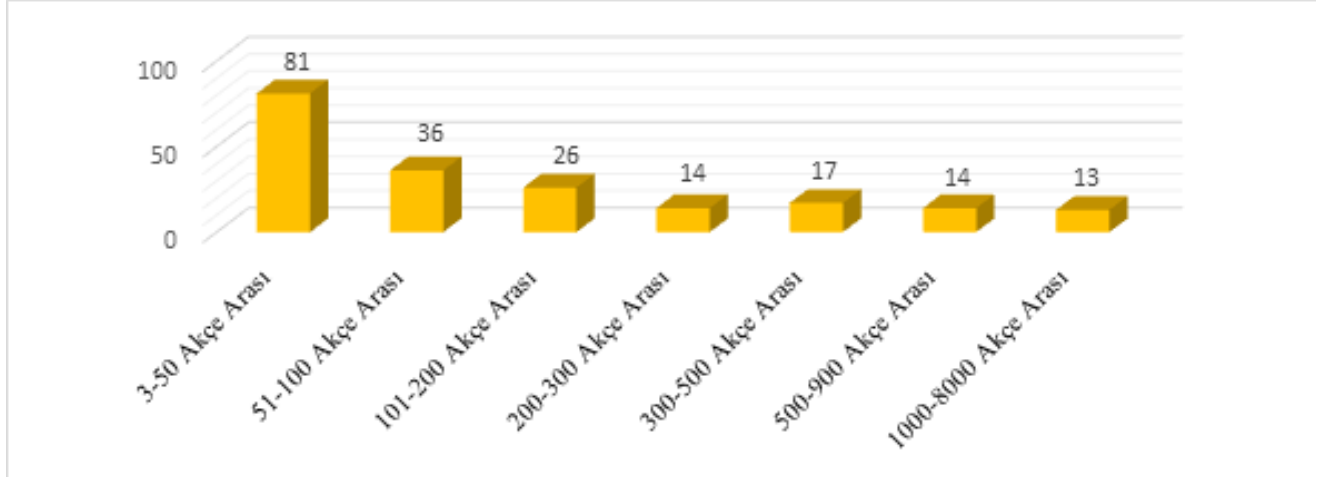
İlgili grafikte gösterildiği üzere Avusturya-Osmanlı devletlerinin mahsulatları içerisinde rayice bırakılan ürünlerin sayısının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Avusturya mahsulatı içerisinde rayice bırakılan ürünlerin sayısı 40 olup, bu miktar da toplam ürünün % 17'sine tekabül etmektedir. Rayice bırakılan Avusturya ürünleri arasında envaî hasır şapkalar, havlular, sepetler, sigara kâğıtları, şemsiye, kına, saat camı, çerçevesiz ayna, kılıç, tüfek ve sair eşyalar yer almaktadır. Osmanlı Devleti (Memalik-i Mahrûsa), mahsulatına bakıldığında rayice bırakılan toplam ürün sayısı 39'dur. Toplam ürünün % 18'e denk gelen bu ürünler, her nevi pastırma ve tuzlu et, helva, pekmez, pamuk, rişte, kereste, çivit, asfur, güherçile ve kuru bakliyattan oluşmaktadır (Bkz: Ekler Tablo 1 ve 2).

Ürünlerin rayice bırakılmasının esas nedeni "kıymet" kaidesine göre vergi dilimini doğru tespit ettirmektir. Aslında ürünün rayice bırakılması, tüccar ile gümrükçü arasında çoğu zaman ihtilafa neden olmaktadır. Benzer sorunların da -sorunlar kısmında ifade edildiği gibi- Avusturyalı tüccarlar ile Osmanlı gümrük memurları arasında ortaya çıktığını ifade etmekte fayda vardır. Emtianın vergilendirilmesi hususunda rayice bırakılan ürünlerin dışında vergi miktarı belirlenen ürünler de bulunmaktadır. Bu ürünlerin vergi miktarlarının tespitinde bir takım usul ve kaidelerin etkili olduğunu söylemek gerekir. Bunlardan ilki ürünün vezin biçimidir. Buna göre Osmanlı-Avusturya devletleri mahsulatının miktarı ve vergisi tayin edilirken kullanılan ölçü birimlerinin arasında; tob, adet, kantar, miskal, çift, deste, kıyye, takım, sandık, zira', parça ve denk yer almaktadır. Bu ölçü birimleri, ağırlık ve ebatlarına göre farklılık göstermektedir. Mesela deri ürünleri, çorap, fes ve yün kalice gibi ürünler deste veya on iki adet şeklinde miktarı belirlenmiştir.

Yine envai mum ve boyalar kıyye üzerinden hesaplanmıştır. Ya da pastırma ve et çeşitleri kantar üzerinden ölçülmüştür. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bundan dolayı her bir ürün, belli bir ölçü birimine göre miktarı belirlenmiş ve vergilendirilmeye tabi tutulmuştur. Öte yandan vergi

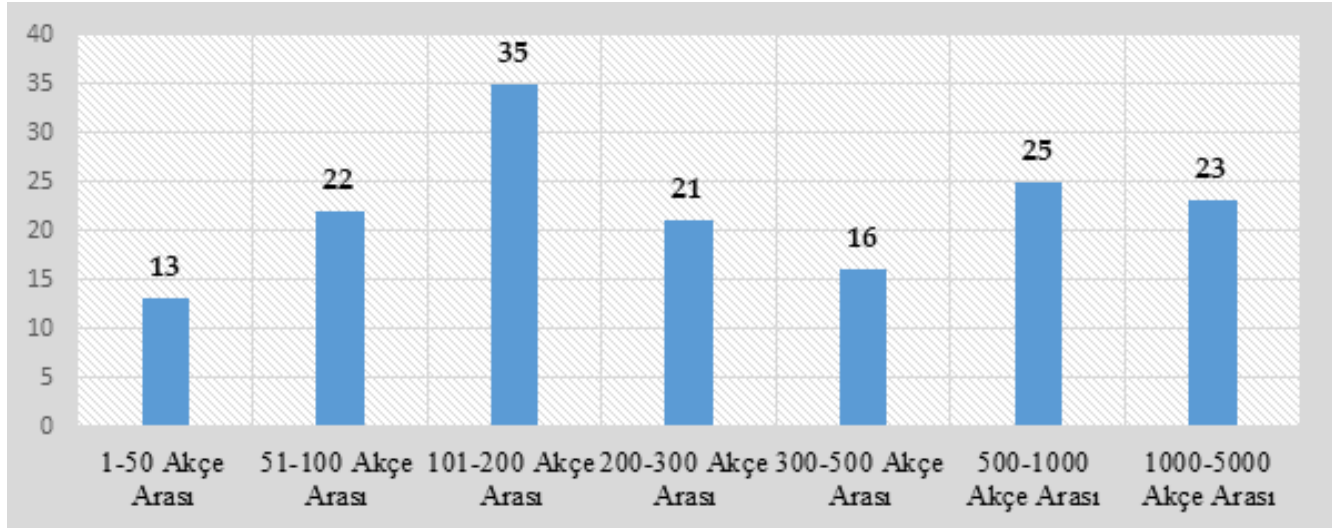
miktarının tespit edilmesinde etkili olan bir diğer husus ise ürünün kıymeti ve kalitesidir (Işıktaş, 2020, s. 119). Bu minvalde ürünün kıymeti ve kalitesi yüksek olduğunda vergi miktarı da artış göstermektedir. Bu itibarladır ki Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerine yön veren 1851 tarihli yeni gümrük tarifesi, mezkûr hususlara bağlı olarak şekil almıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Avusturya'dan Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen mallardan % 3'lük bir vergi alınmıştır. Mevzu bahis olan vergi oranı "akçe" üzerinden tespit edilmiştir. Ancak malın kıymeti, "kuruş ve para" cinsinden ifade edilmiştir. Bu doğrultuda her iki devlet için de ürün bazındaki vergi miktarları farklılık göstermiştir (Bkz: Grafik 5).

Grafik 5 1851 Tarihli Tarife Defterinde Yer Alan Avusturya Emtiasının Vergi Dilimi

Kaynak: BOA, A.DVN.NMH, 39/18, s.1-34; 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.s.144-173.

İlgili grafiğe göre, Avusturya'dan Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen ürünlerin vergi aralıklarına bakıldığında yığılmanın 3 ile 50 akçe arasında olduğu görülmektedir. Diğer ürünlerin vergi dilimlerine oranla önemli bir paya sahip olan bu aralıkta, totalde 81 adet ürün yer almıştır. Akabinde kalan ürünlerin dağılımları incelendiğinde; 51-100 akçe arasında 36, 101-200 akçe arasında 26, 200-300 akçe arasında 14, 300-500 akçe arasında 17 ve 500-900 akçelik vergi dilimi aralığında 14 adet ürün bulunmaktadır. Bu vergi grubu içerisinde yer alan ürünlerin ekseriyeti, dokuma, hırdavat, mutfak, gıda ve diğer ürünlerden meydana gelmektedir. En yüksek vergi dilimi arasında ise 13 adet ürün yer almıştır. Bu ürünler de işlenmiş şem-i asel mumu, mercandan yapılmış tespihler, Avusturya mahsulü sahtiyan, kalay, Venedik ve Triste tahtasından oluşmaktadır. Öte yandan Avusturyalı tüccarların Osmanlı Devleti'nden satın aldıkları ürünlerin vergi aralıkları da değişkenlik göstermektedir (Bkz: Grafik 6). Bu vergi dilimleri aralığında yer alan ürünlerden -kıymet esasına göre- % 9 amediye ve % 3 reftiye olmak üzere toplamda % 12'lik bir vergi alınmıştır (Bkz: Ekler Tablo 1 ve 2).

Grafik 6 1851 Tarihli Tarife Defterinde Yer Alan Osmanlı Devleti Emtiasının Vergi Dilimi Aralıkları (% 9 Amediye ve % 3 Reftiye)

Kaynak: BOA, A.DVN.NMH, 39/18, s.1-34; 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.s.144-173.

İlgili grafikte Avusturyalı tüccarların Osmanlı Devleti mahsulü sanayi, tarım ve zanaat ürünlerini kendi memleketlerine götürürken ödedikleri verginin ürün bazındaki dağılımları verilmiştir. Buna göre; 1-50 akçelik vergi dilimi arasında yer alan Osmanlı mahsulü ürünlerin diğer vergi dilimi aralıklarında yer alan ürün sayısına oranla daha az olduğu tespit edilmiştir. Hatta bu ürünler, aynı vergi dilimi aralığında yer alan Avusturya mahsulü ürünlerle de kıyaslandığında ürün niceliği bakımından oldukça düşük olduğu görülmektedir. Öte yandan en yüksek vergi dilimi içerisinde yer alan 1000-5000 akçelik aralıkta 23 adet ürün yer almıştır (Bkz: Ekler Tablo 1 ve 2).

Avusturyalı tüccarların Osmanlı Devleti'nden satın aldıkları ürünlerin en fazla yoğunlaştığı vergi dilimi aralığı 101 ile 200 akçe arası olmuştur. Bu vergi aralığında toplamda 35 adet ürün yer almıştır. Diğer dağılımlarına bakıldığında, 500-1000 akçe arasında 25, 300-500 akçe arasında 16, 200-300 akçe arasında 21 ve 51-100 akçelik vergi dilimi aralığında 22 adet ürün bulunmaktadır.

Gümrükte Yaşanan Sorunlar

Osmanlı-Avusturya gümrük ilişkilerinde ortaya çıkan sorunları birkaç konu başlığı altında değerlendirmek mümkündür. Bunların başında yenilenmemiş tarifelerin doğurduğu aksaklık, tarifeden ziyade vergi alınması, çifte vergilendirme, gümrük idarecilerinin keyfi uygulamaları ve vergi mükellefiyetinden kaçmak isteyen Avusturyalı tüccarların tutumları yer almaktadır. Ne var ki bu sorunlar, irdelenen döneme has olmayıp, iki devlet arasındaki ticari ilişkilerde her dönem ortaya çıkan başat hususlar olmuştur.

Ele alınan dönem içerisinde, adları geçen iki devlet arasında en çok mülhaza edilen meselelerin başında “*tarifeden ziyade vergi*” alınması gelmiştir. Hakikaten bu problemin incelenen zaman dilimi aralığında ciddi bir miktarda artış gösterdiği de anlaşılmıştır. Tabii bunda eski tarifelerin güncellenememesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca gümrük idarecilerinin keyfi tutumları ile gümrük nizamına uygun hareket etmemeleri, tarifeden ziyade vergi alınma meselesinin daha da artmasına neden olmuştur. Öte yandan bu tür problemler karşısında Avusturyalı tüccarların

müracaat etikleri ilk idari birim sefaretler olmuştur. Gümrükte haksızlığa uğrayan tüccar, ülkesini temsil eden ve haklarını korumakla görevli olan sefirler aracılığıyla meselenin hal olunmasını istemiştir.

Gerçekten de Osmanlı-Avusturya gümrük ilişkilerinde zuhura gelen sorunların çözümünde sefaretlerin eskiden beri önemli bir rol üstlendiklerini söylemek mümkündür. Mesela 22 Şaban 1230 tarihinde (30 Temmuz 1815) Halep eyaletinde ticari faaliyetlerini yürüten Avusturyalı tüccarların götürdükleri ve naklettikleri emtianın gümrük vergisi, mevcut tarife üzerinden ödemeleri meşru iken gümrük eminaleri, Avusturyalı tüccarlardan fazla vergi talep etmeleri üzerine tartışma zuhur etmiştir. Konu ile ilgili Rusya elçisinin istidası üzerine Bâb-ı Âlî tarafından Halep kadısı ve gümrükçüsüne hitaben bir yazı gönderilmiştir. Yazıda, düvel-i sâire tüccarının kendi memleketlerinden Halep'e götürdükleri emtia ve eşyadan % 3 hesabıyla vergi alınması, mevcut tarife de yer almayan mallar var ise onların da rayiçleri üzerinden % 3'lük dilime göre vergilendirilmesi ve fazla verginin alınmasına mani olunması istenmiştir³⁶.

Gümrük ilişkilerine konu olan fazla vergi meselesinin yanı sıra zaman zaman çifte vergilendirme sorunu da zuhur etmekteydi. Esasen Osmanlı Devleti, eda tezkiresi ile bu tür problemlerin önüne geçebilmiştir. Ancak gümrük idarecilerinin keyfi tutumları çifte vergilendirme sorununun devam etmesine neden olmuştur. Buna benzer birçok sorun da Osmanlı-Avusturya gümrük ilişkilerinde husule gelmiştir. Örneğin Avusturya devleti tebaasından olan İnöz'de mukim Manol Cevani isimli tacir, satın almış olduğu çavdarları 2 rebiü'l-evvel 1260 tarihinde (22 Mart 1844) İnöz iskelesine nakledeken mezkûr mahalde bulunan gümrükçü, tacirin elinde bulunan ve vergisini ödemediğini gösteren meclis mazbatasına itibar etmemiş ve ikinci defa vergi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine kendisinden fazla vergi alınmasını uygun bulmayan tacir, bu durumu Avusturya Sefareti'ne bildirmiştir. Avusturya sefareti tarafından İnöz gümrükçüsüne hitaben yazılan emirnameyle iki defa gümrük vergisi istenmeyerek çavdarın çıkışına ruhsat verilmesi talep edilmiştir³⁷.

Gümrük sorunları kapsamında değerlendirebilecek diğer bir husus ise malların tevkif edilmesi ya da alıkonulmasıydı. Bu uygulama, çoğu zaman kaçak veya zararlı mallar için hayata geçiriliyordu. Ancak gümrükçü ile tacir arasında meydana gelen tartışmalar neticesinde de zaman zaman mallara ele konulabilirdi. Bu durum da gümrükçünün ya malı ucuza alma ya da rüşvet alma hareketlerinin bir tezahürü olarak yansımaktaydı. Mesela Avusturyalı tüccar Karamero Karanikod Dinalik'in mallarını İzmir gümrüğünden geçirirken, vergi tayini hususunda gümrükçüyle yaşadığı tartışma neticesinde malları tevkif edilmiştir. Meselenin sefaret aracılığıyla Bab-ı Âli'ye bildirilmesi üzerine 1 Muharrem 1263 tarihinde (20 Aralık 1846) İzmir gümrüğüne hitaben bir emirname gönderilmiştir. Buna göre; İzmir gümrüğünden, tacirden fazla alınan verginin iadesi, İzmir'e götürdüğü ve oradan satın aldığı emtianın gümrük vergisinin eski tarife üzerinden hesaplanması istenmiştir³⁸.

Fazla vergi probleminin yaşandığı bir diğer mahal Bosna eyaleti olmuştur. Bu bağlamda 14 Şevval 1262 tarihinde (5 Ekim 1846) Avusturya Sefareti tarafından kaleme alınan bir yazıda; Avusturyalı tüccarların Bosna eyaletine getirdikleri ve oradan satın alıp kendi memleketlerine

36 BOA, C.HR, 152/7566, 30 Temmuz 1815/22 Şaban 1230.

37 BOA, HR.MKT, 2/75, 22 Mart 1844/2 Rebiü'l-evvel 1260.

38 BOA, A.MKT, 59/2, 20 Aralık 1846/1 Muharrem 1263.

götürdükleri emtiadan Bosna gümrük mültezimi Mustafa Paşa'nın gümrük nizamına aykırı olarak fazla vergi tahsil etmekte olduğuna ilişkin bilgiler yer almaktadır. Ayrıca % 3'ten fazla alınmış olan verginin derhal sahiplerine teslim edilmesi talep edilmiştir³⁹. Bunun üzerine 23 Şevval 1262 tarihinde (14 Ekim 1846) Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi'nden Bosna valisine hitaben gönderilen yazıda, Avusturyalı tüccarların Bosna ve Hersek, Eflak ve Boğdan eyaletlerine götürdükleri ve oradan satın aldıkları emtia ve eşyadan eski tarifeye göre gümrük vergisinin tahsil edilmesi istenmiştir. Bununla birlikte Bosna gümrük mültezimi Mustafa Paşa'nın nizama aykırı bir şekilde tahsil etmiş olduğu fazla verginin derhal sahiplerine iadesi talep edilmiştir⁴⁰.

Bu noktada Bosna eyaletine ayrı bir parantez açmakta fayda vardır. Zira incelenen dönemde gümrük memurları ile Avusturyalı tacirler arasında bu tür problemlerin bir hayli fazla olduğu görülmüştür. Bilhassa Bosna gümrük mültezimi Mustafa Paşa, gümrük nizamına aykırı davranışlarıyla dikkat çekmiştir. Bundan ötürü Avusturya sefaretî, gümrük mülteziminin tüccardan fazla gümrük vergisi talebinin engellenmesine ilişkin çeşitli yazılar yazmıştır⁴¹.

Hakeza mesele, Osmanlı idari mercileri tarafından incelenmeye alınmıştır. 27 Cemaziyel- evvel 1263 tarihinde (13 Mayıs 1847) Meclis-i Vala'da; Avusturyalı tüccarlardan alınan fazla vergi meselesi ele alınmıştır. Adı geçen meclis tarafından hazırlanan mazbatada; Avusturyalı tüccarların Bosna eyaletine getirdikleri ve oradan satın aldıkları malların vergisi % 3 üzerinden hesaplanmasına işaret edilmiştir⁴². 9 Cemaziyel-ahir 1263 tarihli (25 Mayıs 1847) başka bir yazıda da Bosna eyaletinde ticari faaliyetlerini yürüten Avusturyalı tüccarlardan % 3'ten fazla vergi alınmaması ve gümrük işlerinde muktedir yeni bir memurun tayin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁴³. Öte yandan 1847 yılında Avusturya Sefaretî tarafından verilen takirde gümrük memurlarının Avusturyalı tüccarlardan fazla vergi talebinin engellenmesi istenmiştir⁴⁴.

1847 yılında Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerinde vergi problemleri artması üzerine Avusturya Elçisi Kont Astormar tarafından Sefaret Baştercümanı Baron Testa'ya bir talimatname verilmiştir. Talimatnamede, vergi tayini noktasında gümrükçü ile tüccar arasında malın kıymetinin belirlenmesi hususunda anlaşmazlıklara dikkat çekilmiş ve temel nedenleri izah edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Osmanlı-Avusturya devletleri arasındaki gümrük nizamına göre malın gümrüğe gelişindeki değeri ne kadar ise gümrük vergisinin ona göre belirlenmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu noktada Avusturyalı tüccarların iddialarına da yer verilen talimatnamede Osmanlı gümrük memurlarının keyfiyetleri nazarınca hareket ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda Avusturya sefaretinin Hariciye Nezareti'nden istirhamı, tarife ahkâmına uygun olarak tüccarların iskeleye getirdikleri malların kıymeti belirlendikten sonra % 3 üzerinden verginin tespit edilmesi olmuştur. Zira tüccarın getirmiş olduğu emtia, gümrüğe getirilip satılana kadar vuku bulan masrafın % 25'ten fazla olduğu ve bunun dikkate alınarak verginin belirlenmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir⁴⁵.

39 BOA, HR.MKT, 14/16, 5 Ekim 1846/14 Şevval 1262.

40 BOA, HR.MKT, 14/16, 14 Ekim 1846/23 Şevval 1262.

41 BOA, A.MKT, 75/19, 5 Nisan 1847/18 Rebiülahir 1263.

42 BOA, A.MKT.MVL, 5/17, 9 Mayıs 1847/23 Cemaziyel- evvel 1263.

43 BOA, A.MKT, 82/68, 25 Mayıs 1847/9 Cemaziyel-ahir 1263.

44 BOA, HR.TO, 150/38, 9 Kasım 1847/30 Zilkade 1263.

45 BOA, HR.TO, 567/72, 14 Ağustos 1847/2 Ramazan 1263.

Osmanlı Devleti ile Avusturya sefaretleri arasındaki diplomatik görüşmelere rağmen gümrük merkezlerinde meydana gelen problemlere nihai bir çözüm getirilememiştir. Özellikle tarife meselesinden ötürü farklı gümrük merkezlerinde gümrükçü ile tüccar arasındaki tartışmalar devam etmiştir. Yine Bosna örneğinden hareket edilirse 1848 yılında Avusturyalı tüccarların Bosna'ya götördükleri emtia ve eşyadan % 3 oranında bir vergi alınması gerekirken fazla vergi alındığına dair şikâyetler, Avusturya Sefaretinden bildirilmiştir. Buna göre; Bosna eyaletinde Gradçaniça kazasında Berud (?) iskelesine tabi Jopan (?) gümrüğüne giden İsmail Ronestayn isimli tüccar, elinde *eda tezkiresi* olmasına rağmen ithal ettiği bazı mallar için % 13 oranında vergi vermek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı sefaretçe, fazla alınan verginin mezkûr tacire verilmesi ve bundan böyle nizama aykırı davranılmamasını istirham edilmiştir⁴⁶. Bunun üzerine 20 Şevval 1264 (19 Eylül 1848) senesinde Bosna Valisine gönderilen yazıda; Bosna Eyaleti, Hersek sancağı Eflak ve Boğdan havalisine gelen Avusturyalı tüccarlardan yüzde üçten fazla vergi alınmaması ve muahedat-ı atik ahkâmına uygun olarak gümrük muamelelerinin yapılması istenmiştir. Bu bağlamda Bosna eyaletindeki gümrük memurlarının buna ehemmiyet göstermeleri talep edilmiştir⁴⁷.

Tarifeden ziyade vergi probleminin yaşandığı bir diğer mahal ise Cezayir olmuştur. Avusturyalı tüccar Mardevic (?), Triste bölgesine götürdüğü üzümler için tarifeden ziyade vergi tahsil edilmesi üzerine Avusturya sefaretine başvurmuştur. Bunun üzerine sefaretçe hazırlanan arzuhalle, 1846 senesinde mezkûr tacirin İstanköy'de satın aldığı beş yüz kantar üzüme tarifeden ziyade tahsil edilmiş olan bin yedi yüz on iki buçuk kuruşun iadesi talep edilmiştir. Ayrıca Cezayir gümrüğünde husule gelen ziyade vergi alınmasına ilişkin meselenin araştırılması istenmiştir. Bu bağlamda Osmanlı idari birimlerince yapılan tahkikatta bölgede faaliyet gösteren düvel-i sâire tüccarları ile Cezayir gümrükçüsü beyninde vergi tayini meselesinden ötürü benzer şikâyetlerin devam ettiği görülmüştür. Hatta bu problemlerin zuhurunda yenilenemeyen tarifelerin mühim bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Bu nedenledir ki Cezayir-i Bahr-i Sefid valisine gönderilen tahriratta, gümrükte görev yapan idarecilerin yeni tarife yapılarına kadar daha önce belirlenmiş olan usul ve kaidelere göre gümrük işlemlerinin yapılması istenmiştir. Ayrıca söz konusu tacirden alınmış olan fazla verginin Cezayir gümrük hazinesinden ödenmesi istenmişse de, aradan üç yıl geçmesine rağmen ödeme yapılmamıştır. Bu doğrultuda 10 Cemaziyel-ahir 1266 (23 Nisan 1850) tarihinde Hariciye Nezareti'nden Cezayir-i Bahr-i Sefid valisine yazılan yazıyla mezkûr tacirden fazla alınmış olan meblağın iadesi talep edilmiştir⁴⁸.

Netice itibarıyla vergi tayini hususunda ortaya çıkan sorunları çözmek için Osmanlı-Avusturya devletlerinin göstermiş oldukları tutum ve gayretlerine rağmen bu problemlerin önünün alınmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, merkez ve taşra idarecilerine göndermiş olduğu emirnamelerle gümrük memurların nizama uygun bir şekilde hareket etmelerini istemiştir. Ancak mültezimlerle memurların keyfi davranışları ve eski tarifelerin yenilenememesi, meselenin halledilmesini geciktirmiştir. Haddizatında Avusturya sefaretleri, kendi tebaa tüccarlarının haklarını koruma ve gümrük nizamına uygun bir şekilde ticari faaliyetlerini yürütmeleri noktasında Osmanlı Devleti ile sürekli iltimas içinde olmuş, husule gelen meselelerin çözülmesi için arzuhaller kaleme almıştır. Nitekim tarife problemlerinin ilerleyen dönemlerde de devam ettiği tartışılmaz bir gerçek olarak tarihteki yerini almıştır.

46 BOA, A.MKT, 149/27, 19 Eylül 1848/20 Şevval 1264.

47 BOA, A.MKT, 149/27, 19 Eylül 1848/20 Şevval 1264.

48 BOA, C.HR, 54/2661, 23 Nisan 1850/10 Cemaziyelahir 1266.

Sonuç

Tarihte siyasi ve askeri bağlamda yakın bir ilişki içerisine giren Osmanlı-Avusturya devletlerinin ticari faaliyetleri de oldukça dikkat çekici olmuştur. 16. yüzyılda mikro ölçekte başlayan ticari ilişkiler, zamanla kayda değer bir oranda artış göstermiştir. Tabii bunda, ticari ilişkilerin hukuksal zeminini teşkil eden imtiyaz fermanları, ahidnameler ve antlaşmaların büyük bir etkisi olmuştur. Bu yasal metinlerde yer alan ticari prosedürlerde iki devlet arasındaki ticarete konu olan emtiya uygulanacak olan gümrük muamelesine ilişkin kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

Araştırmada; incelenen dönem içerisinde Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerine mevzu bahis olan hususların başında tarife meselesinin geldiği anlaşılmıştır. 1832-1851 yılları arasında 1818 tarihli eski tarifenin güncellenmesi meselesi sürekli gündemde olmuş, aradan geçen on dokuz yıllık süre zarfında tarifenin yenilenemediği tartışılmaz bir sonuç olarak karşımıza çıkmıştır. Bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti, 1839 senesinde almış olduğu kararla Avusturyalı tüccarların ticari faaliyetlerine uygulanan gümrük muamelesini, diğer Avrupalı tüccarlara uygulanan muamelele eşit tutmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu kararını iki hususta açıklamak gerekmektedir. Bunlardan ilki gümrük gelirlerinde husule gelecek gelir kaybını giderme düşüncesidir. Diğer ise gümrük merkezlerinde yaşanan sorunları minimize etmektir.

1838 senesinde Osmanlı-İngiltere arasında yapılan ticaret antlaşmasıyla Osmanlı gümrük nizamı ciddi değişikliklere maruz kalmıştır. Böylece diğer devletlerin tüccarların da olduğu gibi Avusturyalı tüccarlar da Osmanlı pazarlarından götürecekleri emtialar için % 9 amediye ve % 3 reftiye vergisine tabi tutulmuştur. Ayrıca Avusturyalı tüccarların Osmanlı'ya getireceği mallar da kıymetleri üzerinden % 3'lük bir dilimle vergilendirilmiştir. Nitekim Osmanlı-Avusturya arasında uygulamaya konulan bu tarifelerin iki devlet arasında uygun bulunan bir ahidname neticesinde oluşmamış, Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın bir dayatması olarak ortaya çıkmıştır.

Ticari ilişkilerde uygulanan eski tarifenin yenilenmesine yönelik, iki devletin de azami ölçüde hassasiyet gösterdiğini söylemek mümkündür. Ancak siyasi şartların bu meseleyi ertelediği görülmüştür. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, tarife müzakerelerinin yapılmasına yönelik çalışmalarını yürüttüğü esnada baş gösteren 1848 ihtilalleri neticesinde yalnızca Avusturya değil diğer Avrupalı devletlerle de tarifelerin yenilenemediği sonucuna ulaşılmıştır. Akabinde geçen üç yılın ardından tarifeler güncellenebilmiştir.

1851 tarihli tarife, Osmanlı-Avusturya ilişkilerini yeniden tertiplemesi ve husule gelen gümrük sorunlarını ortadan kaldırmayı amaçlaması bakımından oldukça önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda ticarete konu olan emtiadan alınacak olan vergi miktarı yasal çerçevede tespit edilmiştir. Böylece tacirlerin, Osmanlı Devleti'ne getirdikleri mallar % 3, Osmanlı topraklarından götürecekleri eşyalar % 9 amediye ve % 3 reftiye üzerinden vergilendirilmiştir. Malların kıymet bakımından değerleri kuruş olarak hesaplanırken vergi miktarının akçe para birimine göre tayin edildiği; ayrıca rayice bırakılan ürünlerin de azımsanmayacak bir orana sahip olduğu görülmüştür. İlgili tarifeden hareketle Osmanlı-Avusturya ticaretine konu olan malların ekseriyetle dokuma ve giyim malzemesi, gıda maddeleri, mutfak araç-gereçleri, ağaç ürünleri, hırdavat ve muhtelif eşyalardan oluştuğu anlaşılmıştır.

Osmanlı-Avusturya gümrük ilişkilerinde, tarifeden ziyade vergi alınması ve çifte vergilendirme meselelerinin en çok tartışılan hususların başında geldiği görülmüştür. Bu meselenin çözülememesinin temel nedeni tecdit edilmemiş tarifelerin doğurduğu aksaklıktan kaynaklandığı

anlaşılmiştir. Hatta söz konusu sorunların önceki dönemlerde de sürekli gündemde olduğu dikkate alındığında meselenin güncelliğini koruduğunu, gümrükçü ile tüccar arasında benzer sorunların devam ettiğini göstermektedir. Öte yandan bu tür problemler karşısında aciz kalan tüccarlar, çözümünü sefaret merkezinde aramış meselenin diplomatik kanallarla halledilmesi yoluna başvurmuştur.

Kaynaklar

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

A. {DVNSDVE.d (Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri), 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.

A. }DVN.NMH (Sadâret Nâme-i Hümâyûn Evrakı), 39/18, 25 Ekim 1851/29 Zilhicce 1267.

A. }MKT (Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi), 149/27, 19 Eylül 1848/20 Şevval 1264.

A. }MKT (Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi), 19/78, 9 Ocak 1845/29 Zilhicce 1260.

A. }MKT (Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi), 126/53, 9 Mayıs 1848/ 5 Cemaziyelahir 1264.

A. }MKT (Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi), 59/2, 20 Aralık 1846/1 Muharrem 1263.

A. }MKT (Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi), 59/28, 1 Mayıs 1846/5 Cemaziyelevvel 1262.

A. }MKT (Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi), 75/19, 5 Nisan 1847/18 Rebiülahir 1263.

A. }MKT (Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi), 82/68, 25 Mayıs 1847/9 Cemaziyelahir 1263.

A. }MKT.MVL (Sadâret Mektubî Kalemi Meclisi Vala Evrakı), 5/17, 9 Mayıs 1847/23 Cemaziyelevvel 1263.

C.HR (Cevdet Hariciye), 133/6621, 30 Nisan 1818/23 Cemaziyelahir 1233.

C.HR (Cevdet Hariciye), 152/7566, 30 Temmuz 1815/22 Şaban 1230.

C.HR (Cevdet Hariciye), 54/2661, 23 Nisan 1850/10 Cemaziyelahir 1266.

C.HR (Cevdet Hariciye), C.HR, 41/7033, 28 Kasım 1818/29 Muharrem 1234

HAT (Hatt-ı Hümâyûn), 961/41195, 28 Nisan 1835/29 Zilhicce 1250.

HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi), 14/16, 5 Ekim 1846/14 Şevval 1262.

HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi), 2/75, 22 Mart 1844/2 Rebiü'l-evvel 1260.

HR.TO (Hariciye Tercüme Odası), 150/38, 9 Kasım 1847/30 Zilkade 1263.

HR.TO (Hariciye Tercüme Odası), 567/72, 14 Ağustos 1847/2 Ramazan 1263.

İ.MSM (Mesail-i Mühimme), 34/963, 14 Haziran 1848/12 Receb 1264.

MFB (Müzehhep Ferman ve Beratlar), 1325, 24 Kasım 1846/5 Zilhicce 1262.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi II*, Ata Ofset Matbaacılık, İstanbul 1995.

Bağış A. İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitapevi, Ankara 1983.

Beydilli, Kemal, Avusturya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, Türkiye

Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.174-177.

Bozkurt, Nurgül, “XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Avusturya Ticari Münasebetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, 1997, s.183-196.

Bozkurt, Nurgül, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı - Avusturya münasebetleri: 1740-1788*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2000.

David, Geza, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, *Tarih Dergisi*, Sayı 53, İstanbul 2012, s.295-349.

Elibol, Numan, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2003.

Emecen, M. Feridun, “Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zitvatorok Antlaşması İle İlgili Algılama ve Yorumlama Problemleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXIX, İstanbul, 2007, s. 87-97.

Genç, Mehmet, *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Gürsel, Seyfettin, “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.688-691.

İşıktaş, Erkan, “5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 50, 2020, s.109-141.

İzgüer, A. Zeki, “Osmanlı İmparatorluğu Tarafından Avusturya'ya Verilen Ticari İmtiyazlara Dair”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 59, 1989, s.75-86.

Kolçak, Özgür, “XVII. Yüzyıl Osmanlı-Habsburg Diploması Tarihine Bir Katkı: 1664 Vasvar Antlaşması'nın Tasdik Sürecine Dair Yeni Bulgular”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt XXII, Sayı 43, 2017, s. 25-88.

Kurdakul, Necdet, “Ticaret Antlaşmaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.666-668.

Kurtaran, Uğur, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti İle Avusturya Arasındaki Ticaret Antlaşmaları ve Yaşanan Değişimler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Cilt 2, Aralık 2016, s.743-769.

Küçükcalay, A. Mesud - Elibol Numan, “Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu ile Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, 2003, s.151-176.

Kütükoğlu S. Mübahat, “Osmanlılarda Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 263-268.

Kütükoğlu, S. Mübahat, *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınlar, Ankara 2013.

Mardin, Şerif, “Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”,

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.618-634.

Odor, Pal, "Macaristan'a Yönelik Osmanlı Siyaseti, 1520-1541", Cilt 40, Sayı 40, *Tarih Dergisi*, 2004, s. 11-86.

Özkan, Selim Hilmi, "Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı Avusturya İlişkilerinde Macarların Durumu", *Avrasya Etütleri*, Sayı.41, 2012, s.183-195.

Sándor, Papp, "Zitvatorok Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.472-474.

Uğur Kurtaran, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Avusturya Siyasi İlişkileri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı XVII, 2014, s.393-419.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, (II) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Yeniçeri, Celal, "Bâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.411-413.

Ekler**Tablo 11851 Tarihli Tarife Defterinde Yer Alan Osmanlı Devleti Ürünleri (Örnek)**

Emtiyanın Cinsi	Vezni ve Miktarı	Kıymeti		Amediye Vergisi % 9 (Akçe)	Reftiye Vergisi % 3 (Akçe)
		Kuruş	Para		
Arak	Kıyye (1)	3	30	24	11
İğne	Kıyye (1)	12	00	109	36
Alaca Haleb	Tob (1)	30	00	272	90
Alaca-i Şam ve çitari ve kitâbi	Tob (1)	60	00	544	181
Alaca-i Manisa	Tob (1), Denk (1)	900	00	8165	2721,5
Alaca-i tire ve bor	Tob (1)	8	00	72	24
Kök Boya Anadolu	Kantar (1)	175	00	1588	529
Kök boya Kıbrıs ve Şam ve Trablusgarp	Kantar (1)	98	20	885	295
Enison (?) Kayseriye	Kıyye (1)	2	30	25	8
Enison Rumeli	Kıyye (1)	2	10	20	6
Alef (?)	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Kamçıbaşı ve kuzu	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Elvan	Kıyye (1)	18	00	136	54
Bulama ve helva	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Roğan sade	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Balık Yumurtası	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Kahve-yi yemen Mısır'dan gelen	Kıyye (1)	7	20	68	22
Şema' roğan ve mamul şema' asel	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Bilcümle bastırma ve tuzlu et	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Harnub	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Şema' asel külçe	Kıyye (1)	19	00	173	57
Çitari-i Şam	Tob (1)	60	00	544	181
Beyaz ve elvan karacalar kuşağı	Kıyye (1)	17	00	154	51,5
Ham kuşağı	Adet (1)	9	00	81	27
Kuşak	Adet (1)	50	00	454	151
İplik şerbab kuşağı	Adet (1)	20	00	181	60
Harirli şerbab kuşağı	Adet (1)	35	00	318	106
Harirden Trablus kuşağı	Kıyye (1)	200	00	1814	605
Kuşak Tunus	Adet (1)	40	00	363	121
Ebuçehil kapuzu	Kıyye (1)	10	00	91	30
Kehribar	Kıyye (1)	2	00	18	6
Kimyon	Kıyye (1)	2	10	20	6,5
Manda boynuzu	Çift (100)	260	00	1180	363
Geyik boynuzu	Kıyye (1)	5	00	45	15

Mısır'dan gelen penbe-i hind	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Bil-cümle pembe-i Anadolu	Kantar (1)	236	20	2145	715
Penbe-i ham Mısır ve Şam	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Bilcümle pembe-i ham Rumeli	Kantar (1)	205	00	1860	620
Pişmiş kavsala-i manda ve karasığır	Adet (1)	115	00	1043	348
Kavsala-i Aydın	Adet (1)	30	00	272,5	90,5
Kavsala-i Gerede	Adet (1)	30	00	272,5	90,5
Kavsala-i (?)	Adet (1)	45	00	408	163
Sade Kavsala Bilecik	Çift (1)	36	00	326,5	109
Beledi-i Bursa	Çift (1)	17	00	154,5	51,5
Beledi-i Merzifon	Çift (1)	23	00	208,5	39,5
Kutn-i Haleb	Tob (1)	45	00	408	163
Kutn-i Bursa	Tob (1)	67	20	612	204
Kutn-i Şam	Tob (1)	65	20	590	196
Varil tahtası	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Keçe-i Karahisar beyaz ve elvan	Adet (1)	10	00	91	30
Keçe-i gaşiye	Adet (1)	20	00	182	60
Mecidiye tabir olunur fes Tunus	Adet (4), Kâğıt (1)	100	00	907	302
Alâ ve edna kebir fes Tunus	Adet (4), Kâğıt (1)	170	00	1542	514
Sağır fes Tunus alâ ve evsat ve edna	Adet (12), Deste (1)	170	00	1542	514
Bilcümle kuru incir	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Bilcümle rişte-i Ankara	Kıyye (1)	30	00	272,5	90
Rişte-i Beypazarı	Kıyye (1)	5	00	45	15
Rişte-i Karacalar	Kıyye (1)	17	00	155	51
Rişte-i Kastamonu	Kıyye (1)	10	00	91	30
Rişte-i Sürmen	Kıyye (1)	13	20	122,5	41
Rişte-i keten Anadolu	Kıyye (1)	7	20	68	22,5
Hamlama-i tire tabir olunur ketan ipliği	Kıyye (1)	15	00	136	45
Rişte-i Markol (?)	Kıyye (1)	8	00	73	24
Rişte-i Manastır	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Rişte-i penbe izmir beyaz ve elvan	Kıyye (1)	12	00	109	63
Rişte-i Tura/Töre	Kıyye (1)	20	00	181	60
Her nevi peynir	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Alâ ve edna cümle mazı	Kantar (1)	300	00	2722	907
İşlenmiş alâ beyaz kitre	Kıyye (1)	19	00	173	57,5
Evsat kitre	Kıyye (1)	10	00	91	30
Edna kitre	Kıyye (1)	3	20	32	10,5
Zamk Arabi	Kıyye (1)	6	20	59	19,5
Sanduka	Kıyye (1)	5	00	46	15
Bilcümle (...)	Kıyye (1)	4	20	41	12,5
Hinta	Kıyye (20), Kile (1)	14	00	127	42
Kokoroz ve çavdar	Kıyye (20), Kile (1)	7	00	63,5	21

Akbaş peştamal	Çift (1)	12	20	113,5	38
Fota-i Bursa	Çift (1)	37	00	336	112
Peştamal Bursa	Çift (1)	14	00	128	42
Telli fota-i Hama	Çift (1)	90	00	816,5	272
Sade fota-i Hama	Çift (1)	45	00	408	136
Peştamal Selanik	Çift (1)	20	00	181	60
Helva ve bulama	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Beyaz ve elvan ihram Rumeli	Kıyye (1)	27	00	245	81,5
Günlük tuz	Kantar (1)	82	20	748,5	249,5
Çivit Mısır	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Çit Kastamonu ve yorgan yüzü	Tob (12), Denk (1)	800	00	7257	2419
Kıbrıs yastık ve bohça	Tob (1)	16	00	145	48,5
Kıbrıs yorgan yüzü ve sofra	Tob (1)	10	00	91	30
Kıbrıs döşek	Tob (1)	16	00	145	48,5
Kıbrıs takım	Tob (1)	80	00	726	242
Çift yorgan yüzü tokat ve elvan	Tob (1)	7	00	63,5	21
Yapağı Anadolu ve Rumeli ve Dersaadet	Kantar (1)	145	00	1315	438,5
Şam ve Trablusgarp ve Bağdat ve ol havaliden gelen yapağı	Kantar (1)	102	20	930	310
Ecnas-ı kereste	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Bamya ve fasulye ve bakliyat ve nohut ve mercimek vesaire	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Çeki	Adet (1)	10	00	91	30
Sığırdili	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Sahtiyan-ı kayseri ve Eğin	Adet (5)	65	00	590	196
Siyah sahtiyan-ı Isparta ve İzmir ve Konya ve Uşak	Adet (1)	12	00	108	36
Siyah sahtiyan-ı İslimye ve çırpan ve mahal-i saire siyah ve sarı	Adet (1)	8	20	77	26
Kırmızı sahtiyan Uşak ve Tosya	Adet (6)	75	00	680	227
Al sahtiyan Ereğli ve Balıkesir	Adet (1)	18	00	163	54
Al sahtiyan Rumeli	Adet (1)	12	20	113,5	38
Mustakî (?)	Kıyye (70) Varil (1)	2000	00	18.144	6048
Dane mustakî	Kıyye (1)	40	00	363	121
Mahlep	Kıyye (1)	5	00	45,5	15
Sülük	Kıyye (1)	23	31	216	72
Pekmez	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Güherçile Mısır	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Fındık	Kantar (1)	55	00	499	166
Ceviz	Kıyye (100) Kile (1)	57	20	522	174
Roğan zeyt	Kantar (1)	180	00	1633	544
Afyon	Kıyye (1)	140	00	1270	423
Afyon-ı Mısır	Rayicinden	-	-	% 9	% 3

Zernih	Kıyye (1)	3	20		
Şiar	Kıyye (14), Kile (1)	6	10	56,5	19
Köfter (?)	Kantar (1)	100	00	907	302
Cild-i kuzu ve sağır keçi	Adet (1)	1	20	13,5	4,5
Kuzu ve tuzlu (...) ve kebir manda	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Beyaz ve elvan post Ankara	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Cild-i arneb Anadolu	Adet (100)	100	00	907	302
Cild-i arneb Rumeli	Adet (100)	60	00	544	181,5
Cild-i koyum ve keçi	Adet (1)	2	30	25	8
Meşin Anadolu ve Rumeli	Adet (1)	3	20	32	10,5
Almeşin Anadolu	Adet (1)	7	20	68	22,5
Al meşin Rumeli	Adet (1)	5	20	50	16,5
Bilcümle tiftik	Kıyye (1)	14	10	129	43
Bilcümle tuzlu balık	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Deve kuşu tüyü	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
İzmir'de husule gelen meyan balı	Kantar (1)	110	00	998	233
Balık Ağı	Kıyye (1)	20	00	181,5	60,5
Neşter Mısır	Kıyye (1)	11	00	100	33
Salep Anadolu	Kıyye (1)	15	00	136	45,5
Salep Rumeli	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Sabun	Kantar (1)	176	00	1596	532
Donluk Şal Tunus	Adet (1)	60	00	544	181
Beyaz Şal Tunus	Adet (1)	18	00	163	54
Elvan Şal Tunus	Adet (1)	50	00	454	151
Şal Tunus	Adet (1)	50	00	454	151
Şal Karacalar	Adet (1)	14	00	127	42
Enli ve ensiz sof ve şal-ı Ankara	Tob (1)	35	00	3175	1058
Elvan şal-ı Tosya ve Talat	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Kenevir	Kıyye (1), Kile (1)	14	00	127	42
Ketan	Kıyye (1), Kile (1)	21	00	190,5	63,5
Bilcümle harir-i ham	Kıyye (1)	155	00	1406	468
Harir-i ham Edirne ve Dimetoka ve Filibe ve Pazarcık	Kıyye (1)	122	00	1107	369
Aydın ve Sığla ve Menteşe ve Şam ve Haleb ve Sayda ve Beyrut harir-i ham	Kıyye (1)	92	00	835	278
Harir-i ham Yanya ve Tırhala ve Beyşehir ve Selanik ve Amasya ve Çarşamba ve Bafra	Kıyye (1)	113	00	1025	342
Harir-i Kayseri	Kıyye (1)	70	00	635	211,5
Bilcümle zımpara	Kantar (1)	20	00	180	60
Sünger	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Sade ve telli sofra maa peşkir Hama	Adet (1)	180	00	1632	544
Mehir papas	Tob (1)	30	00	272,5	90,5

Mehir Tosya	Tob (1)	20	00	181,5	60
Memalik-i Mahrûsa-i Şahane mahsulü bircümle duhan	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Göbek bohça	Kıyye (1)	10	13	94	31
Kenevir bohça	Kıyye (1)	8	00	72,5	24
Bohça	Kıyye (1)	6	20	59	19,5
Seccade-i kavala büyük ve küçük	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Halı Uşak	Kıyye (1)	16	00	145	84
Kilim Türkmen	Adet (1)	75	00	680	227
Astar Kastamonu	Tob (60), Denk (1)	550	00	4990	1663
Astar	Tob (1)	10	00	91	31
Astar Hamid	Kıyye (1)	22	00	200	66
Astar Taşköprü	Tob (1)	6	00	54	18
Kirpas Alaiye Enli	Tob (1)	9	00	81	27
Kirpas Alaiye Ensiz	Tob (1)	7	00	63,5	21
Kirpas enli ensiz	Tob (50), Denk(1)	410	00	3720	1240
Kirpas Dağ	Tob (1)	14	00	127	42
Kirpas Dırama	Tob (1)	19	00	172,5	57,5
Kirpas Ladik	Tob (1)	5	00	45,5	15
Kirpas Ketan Anadolu	Kıyye (1)	14	00	127	42
Kirpas Malatya	Tob (1)	22	20	204	97
Kirpas menemen	Tob (1)	11	00	100	33
Kirpas Merzifon	Zira' (1200), Denk (1)	880	00	7984	2661
Kirpas Trabzon	Tob (1)	25	00	227	76
Kirpas Rize	Kıyye (1)	70	00	635	211
Kirpas Kastamonu	Zira' (1)	1	00	9	3
Üzüm Karaburun ve çekirdeksiz	Kantar (1)	130	00	1179	393
Çeşme mahsulü çekirdeksiz üzüm	Kantar (1)	100	00	907	303
Bircümle kuş üzümü	Kantar (1)	112	20	1021	340
Sisam üzümü	Kantar (1)	32	00	290	97
Urla çekirdeksiz üzüm	Kantar (1)	118	20	1066	355
Urla ve Çeşme ve Aydın ve Menteşe Mahsulü Üzüm	Kantar (1)	70	00	635	212
Üzüm siyah	Kantar (1)	34	00	308	103
Üzüm Karaburun	Kantar (1)	80	00	726	242
Bircümle palamut	Kantar (1)	52	20	476	159
Kıbrıs hamr	Kıyye (1)	-	-	-	-
Adi hamr her nevi	Kıyye (1)	1	25	15	5
Safran Anadolu ve Rumeli	Rayicinden	-	-	% 9	% 3
Asfur Anadolu	Kıyye (1)	15	00	136,5	45
Asfur Mısır	Rayicinden	-	-	% 9	% 3

Kaynak: BOA, A.DVN.NMH, 39/18, s.1-34; 67/11 Numaralı Nemçe Ahkam Defteri, M.1839-1868/ H.1255-1285.s.144-173

Tablo 2 1851 Tarihli Tarife Defterinde Yer Alan Avusturya Devleti Ürünleri (Örnek)

Ürün Cinsi	Vezni ve Miktarı	Kıymeti		Vergi % 3 (Akçe)
		Kuruş	Para	
Çelik	Kantar (1)	160	00	461
Sirke	Kantar (1)	35	00	101
Kolonya Suyu	Kutu 1/Şişe 6	15	00	42
Limon suyu	Kantar (1)	66	00	190
Kezzap Suyu	Kıyye (1)	4	20	13
Neft Yağı	Kıyye (1)	13	25	13
İğne	1 Deste, Adet (5000)	205	00	59,5
Toplu İğne	1 Deste, Adet (1000)	5	00	14
İğne	1 Deste, Adet (4000)	35	00	101
Mineli İğne	Rayicinden	-	-	% 3
Şalaki	Zira'	11	20	11
Sarı Sabur	Kıyye (1)	8	20	21,5
Şap	Kantar (1)	50	00	144
Balık oltası ve iğnesi	Rayicinden	-	-	% 3
Nişasta	Kıyye (1)	3	20	10
Bahar-ı cedit	Kıyye (1)	6	00	18
Timur lengir sefine	Kantar (1)	11	00	317
Timur bozan	Kantar (1)	25	00	720
Sim evâni	Dirhem (1)	4	00	11,5
Civa	Kıyye (1)	60	00	173
Fil Dişi	Kantar (1)	70	00	202
Laciverd Boya	Kıyye (1)	5	10	15
Roğan pelesenk	Kıyye (1)	19	00	54
Ağaç marka tesmiye olunur edna fes	1 Deste, Adet (12)	20	20	59
Safir fes	1 Deste, Adet (12)	46	00	132
Mecidiye tabir olunur fes	1 Deste, Adet (12)	72	20	209
Esfıdaç Ceneviz	Kantar (1), Sandık (2)	205	00	590
Esfıdaç Trieste	Rayicinden	-	-	% 3
Mine Farisi (?)	Kıyye (1)	28	00	80
Süt (fiçi içinde)	Kıyye (1)	12	00	24
Çivid	Kıyye (1)	12	00	24
Tenkâr (?)	Kıyye (1)	10	00	29
Ağaç saplı çakı	Deste (1), Adet (12)	2	20	7
Penbe ve tire çorap	Deste (1), Adet (12)	18	20	53,5
Penbe ve tire kalice	Deste (1), Çift (12)	32	20	94
Penbe ve tire çocuk çorabı	Deste (1), Çift (12)	17	00	49
Ketan çorap	Deste (1), Çift (12)	40	00	115

Yün çorap	Deste (1), Çift (12)	35	00	101
Yün kalice	Deste (1), Çift (12)	70	00	200
Çingirak	Kutu (1)	45	00	129
Balık yağından mum	Kıyye (1)	27	20	79
İstiridyeye mumu	Kıyye (1)	17	00	49
Reçine bayağı	Kıyye (1)	13	00	37,5
Timur top	Rayicinden	-	-	% 3
Zer ve sim sırma ve tırtıl ve til ve pul	Miskal (1)	5	10	15
Pul ve tırtıl ve til	Kıyye (1)	70	00	202
Şapka-1 Nemçe ve keçe şapka	Rayicinden	-	-	% 3
Nemçe alâ hasır şapka	Deste (1), Adet (12)	300	00	864
Nemçe evsat hasır şapka	Deste (1), Adet (12)	220	00	634
Nemçe edna hasır şapka	Deste (1), Adet (12)	75	00	216
Çocuk için Nemçe hasır şapka	Rayicinden	-	-	% 3
Nemçe hasır şapka	Rayicinden	-	-	% 3
Maden kömürü	Kantar (1)	7	00	20
Lehm hınzır tuzlu ve bastırma	Kantar (1)	117	20	338,5
Nemçe mahsulü kâğıt	Kıyye (1)	8	20	24,5
Elvan kâğıt	Kıyye (1)	8	20	24,5
Her cins kebir ve sağır beyaz ve elvan posta kâğıt Nemçe, her cins ve her renk posta kâğıdı Nemçe	Kıyye (1)	11	00	31,5
Yaldızlı kâğıt	Rayicinden	-	-	% 3
Kâğıt Nemçe kebir battal	Örse (1)	160	00	461
Kâğıt	Örse (1)	235	00	677
Nemçe mahsulü kâğıt	Örse (1)	25	00	72
Kâğıt sigara	Rayicinden	-	-	% 3
Kâğıt (...) Nemçe	Örse (1)	80	00	230
Kâğıt alâ battal	Örse (1)	325	00	936
Kâğıt Nemçe	Örse (1)	25	00	72
Kâğıt la'ib	Deste (1), Takım (12)	11	00	32
Katran Avusturya	Kantar (1)	40	00	115
Mühür mumu Avusturya	Rayicinden	-	-	% 3
Şema' asel mamul	Kantar (1)	900	00	2592
Bilcümle sepet	Rayicinden	-	-	% 3
Nemçekârî adi toprak fincan	Adet (100)	60	00	172
Kına	Rayicinden	-	-	% 3
Hırdavat ve ayna ve çini	Rayicinden	-	-	% 3
Mısmar Trieste	Kantar (1)	140	00	403
Kabare	Adet (500), Kâğıt (5)	11	00	32
Zencefil	Kıyye (1)	62	00	178
Çikolata	Kıyye (1)	15	00	43
Kırmız	Kıyye (1)	77	20	223

Reçine	Kantar (1)	26	00	75
Kemik ve boynuz saplı bayağı çatal ve bıçak	Deste (1), Adet (24)	12	20	36
Boncuk	Tob (25), Kâğıt (1)	20	00	58
Kaya boncuk	Kıyye (1)	6	00	17
Tespihlik alâ mercan	Kıyye (1)	1250	00	3600
Evsat mercan	Kıyye (1)	600	00	1728
Edna mercan	Kıyye (1)	190	00	547,5
Ham mercan	Kıyye (1)	600	00	1728
Harir ve gaz ve atlas ve sair nevi kurdele ve bağı	Rayicinden	-	-	% 3
Yün şerit	Rayicinden	-	-	% 3
Karim tatar	Kıyye (1)	8	10	23,5
Enli ve ensiz bürümcek harir Nemçe	Tob (1)	100	00	288
Boya	Kıyye (1)	7	00	20
Kalaylı timur kaşık kebir Nemçe	Deste (1), Adet (12)	25	00	72
Kalaylı timur kaşık safir Nemçe	Deste (1), Adet (12)	12	20	26
Zerdeçav	Kantar (1)	140	00	403
Venedik ve Triestekârî hasırlı büyük şişe	Adet (1)	16	00	46
Çiçekli ve taraklı ve dallı ve çubuklu ve sair has ve kalıb alâ ve evsat ve edna koton	Parça (1)	1	10	3,5
Bil cümle koton Nemçe eni altı buçuk ebattan altı rab'a kadar	Parça (1)	2	5	6Sarı
Sarı teneke ve timur ve kurşundan yüksek Nemçe	Adet (144)	12	00	24,5
Tırpan kebir ve sağır	Adet (1)	4	20	13
Maden marka tabir olunur beyaz ham tel	Kıyye (1)	32	00	92
Nemçekârî rişte-i kire	Kıyye (1)	18	00	52
İnce ve kalın timur tel Nemçe	Rayicinden	-	-	% 3
Nemçekârî keman kirişi	Rayicinden	-	-	% 3
Alâ ve edna ve evsat fanila-i Nemçe	Zira' (55), Tob (1)	200	00	576
Kalaylı timur çatal Nemçe	Deste (1), Adet (12)	25	00	72
Çubuklu ve kadifeli kalıptan saçak ve şerit	Miskal (1)	5	00	14,5
Karanfil	Kıyye (1)	12	00	24,5
Cila Nemçe	Kıyye (1)	30	00	87
Bilcümle oyuncak	Rayicinden	-	-	% 3
Beyaz ve elvan tireden mamul bayağı eldiven	Deste (1), Çift (12)	19	00	55
Civid hind sandık ile gelen bengal tabir olunur.	Kıyye (1)	67	20	194,5
Civid hind sandık ile gelen madras (?) tabir olunur	Kıyye (1)	40	00	115
Makara telli Nemçe	Dirhem (63), Deste (1)	7	00	20
Roğan hınzır	Kıyye (1)	12	20	36
Sarı teneke ve til Nemçe	Kıyye (1)	17	00	49
Samanlı iğne Nemçe adi	Deste (1)	5	20	16
Kuyumcu iğnesi	Deste (1), Adet (12)	13	00	37
Badem içi	Kıyye (1)	7	20	22,5
Havlu	Rayicinden	-	-	% 3
Çiçekli sahtiyen Nemçe	Deste (1), Adet (12)	137	20	396

Elvan sahtiyan Nemçe	Deste (1), Adet (12)	122	20	353
Enli ve ensiz merinos	Rayicinden	-	-	% 3
Kuru balık	Kantar (1)	75	00	216
Kal olunmamış Güherçile	Rayicinden	-	-	% 3
Kal olunmuş Güherçile	Kantar (1)	176	00	507
Ceviz Hindistan	Kıyye (1)	50	00	144
Timur ve maden kulaklı gözlük	Deste (1), Adet (12)	20	00	57,5
Kulaksız gözlük	Adet (60), Kutu (10)	33	00	95
Reçine yağı	Kıyye (1)	11	00	32
Roğan saç	Kıyye (1)	2	30	8
Her nevi büyük ve küçük şemsiye	Rayicinden	-	-	% 3
Kurşun saçma	Kantar (1)	130	00	375
Çuka, feracelik, pantolonluk düz, çubuklu bilcümle ala, evsat, edna, taklidi ve İngiliz taklidi tabir olunur.	Rayicinden	-	-	% 3
Çuka-i Nemçe	Zira' (1)	31	00	89
Taklidi ve mahur çuka-i Nemçe	Zira' (1)	23	20	68
Çuka-i Nemçe çifte balık (...) tabir olunur.	Zira' (1)	11	00	31
Çuka-i Nemçe mahur saray	Zira' (1)	17	00	49
Çuka-i Nemçe enli	Zira' (1)	15	20	44,5
Çuka-i Nemçe ensiz	Zira' (1)	8	20	14,5
Trieste patatesi	Kantar (1)	30	00	86,5
Zift Avusturya	Kantar (1)	20	00	58
Tane ve beyaz ve siyah ve battal parlak sahtiyan Avusturya	Deste (1), Adet (12)	375	00	1080
Avusturya mahsulü roganlı sahtiyan elvan	Deste (1), Adet (12)	400	00	1152
Biber	Kıyye (1)	4	00	11,5
Sahte inci	Dizi (10), Tob (1)	14	00	40
Bayağı tarak	Rayicinden	-	-	% 3
Tarak	Deste (5), Adet (60)	25	00	72
Kurşun külçe	Kantar (1)	115	00	331
Bilcümle toprak tabak ve çay ve sofrta takımı	Rayicinden	-	-	% 3
Zerver	Kıyye (1)	90	00	259
Sucuk ve bastırma	Kıyye (1)	16	00	46
İngiliz (...) tesmiye olunur ecza	Kıyye (1)	45	00	130
Trieste sabunu	Rayicinden	-	-	% 3
Beyaz ve sarı tenekeden zarf neme	Deste (1), Adet (12)	12	00	24,5
Zenne ve çocuk kundurası Nemçe	Rayicinden	-	-	% 3
Erkek kundurası Nemçe	Çift (1)	24	00	69
Kahli Ağaç küte Nemçe	(1)	800	00	2304
Aynalı teneke kutu Nemçe	Deste (1), Adet (12)	4	20	13
Her cins kılıç ve tüfek ve piştov ve sair	Rayicinden	-	-	% 3

Bilcümle basma şalı ve penbe ve harir ve ketan-i Nemçe	Rayicinden	-	-	% 3
Adi esvab fırçası Nemçe	Deste (1), Adet (12)	45	00	130
Kundura fırçası Nemçe	Kutu (1), Kâğıt (10), Adet (10)	42	20	122
Limon ve portakal kabuğu	Kıyye (1)	3	00	8,5
Horasani	Kıyye (1)	17	00	49
Nemçe mahsulü olarak düz canfes ve atlas ve lavantin	Arşın (1)	8	00	23
Nemçe-i mahsulü düz canfes ve atlas ve lavantin	Arşın (1)	27	20	79
Nemçe-i mahsulü (...) tabir olunur çiçekli canfes eni altı raba'dan bir endazeye kadar.	Arşın (1)	10	00	29
Nemçe-i mahsulü (...) tabir olunur harirden (...) tokası eni yarım endaze Nemçe mahsulü telli atlas	Rayicinden	-	-	% 3
Sigara Almanya	Adet (1000)	250	00	720
Mum	Deste (5), Adet (60)	40	00	115
Çıplak ayna beher sandığı on beş adetten otuz adede kadar	Adet (60), Sandık (2)	160	00	460
Ayna	Deste (1), Adet (12)	6	20	18
Aynalı ve sair çekmece Nemçe	Rayicinden	-	-	% 3
Kebir ve sağır çerçevli ayna	Rayicinden	-	-	% 3
Kalay	Kantar (1)	550	00	1584
Çizme-i Nemçe	Çift (1)	50	00	144
Kara günlük yağı	Kıyye (1)	5	20	16
Avrupa mahsulü timur hindi	Kıyye (1)	4	00	11
Tahta-i Trieste ve Venedik	Adet (100)	500	00	1440
Ala ve edna ve evsat kirpas ketan ve sofrâ bezi	Rayicinden	-	-	% 3
İş boyası	Kantar (1)	32	00	95
Tül ve gaz ve bürümcek işleme boyun bağı ve mendil	Rayicinden	-	-	% 3
Penbenden basma kadife	Parça (1)	4	20	13
Penbenden sade kadife	Parça (1)	3	20	10
Harir ve penbe ile mahlût kadife	Zira' (1)	22	20	65
Sade harir kadife	Rayicinden	-	-	% 3
Cenkâr külçe	Kıyye (1)	12	20	36
Kalem cenkâri	Kıyye (1)	23	00	66
Venedik bayağı şişe	Kaşun (1)	935	00	2693
Saat camı	Rayicinden	-	-	% 3
Pencere camı	Sanduk (2)	137	20	396
Göztaş	Kıyye (1)	5	00	14,5
Sarı tenekeden mengir	Kıyye (1)	18	00	51
Zencefil beyaz ve sarı	Kantar (1)	150	00	432
Kükürt	Kantar (1)	58	00	466,5
Kükürt külçe	Kantar (1)	42	00	121

PhD. Candidate

Kujtim MILLAKU

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4253-2860>University of Prishtina "Hasan
Prishtina" Prishtina
Republic of Kosovo,
kujtimillaku@hotmail.comSorumlu Yazar
Corresponding Author

PhD. Candidate

Artan RESHANI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4726-062>University of Prishtina "Hasan
Prishtina" Prishtina
Republic of Kosovo,
artan.reshani@uni-prizren.comBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 27/02/2021 11/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.887842>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Constitutional Changes in 1989 and the Downturn to Kosovo's Economic Perspective

1989 Yılı Anayasal Değişiklikler ve Kosova'nın Ekonomik Açısına Yapılan Darbe

Abstract

The 1980s marked the beginning of the economic downturn for Kosovo. In those years, nationalist movements began to proclaim secession from the federation following the death of Yugoslav leader Tito. While the Socialist Republic of Serbia had claims to subjugate or bring under its hegemony most of the units of the Federation. This Serbian nationalist policy, with its oppressive regime and ethnic cleansing, began in Kosovo. The years 1989-1990 represent a very difficult period for Kosovo in terms of political, cultural, educational and economic developments. The 1989 constitutional amendments hit Kosovo's economic prospects, which clearly show Serbia's intentions to deepen economic dependence and increase political violence in the country. The manifestations of the political and economic crisis during the 90s changed not only the history of Kosovo, but also of Yugoslavia.

Keywords: Kosovo, Serbia, politics, degradation, economy.

ATIF: MILLAKU Kujtim, RESHANI Artan, "Constitutional Changes in 1989 and the Downturn to Kosovo's Economic Perspective", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (264-271)

CITE: MILLAKU Kujtim, RESHANI Artan, "1989 Yılı Anayasal Değişiklikler ve Kosova'nın Ekonomik Açısına Yapılan Darbe", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (264-271)

Öz

80’li yıllar Kosova ekonomisinin düşüşü başladığı yıllardı. Yugoslav yönetici olan Tito’nun ölümünden sonra, federasyondan ayrılmayı ortaya koyan milliyetçi hareketler başladı. Sırp Sosyalist Cumhuriyeti ise, federasyonun birimlerin bir çoğunun boynunu eğip, hegemonyası altında sokmaya çalıştı. Bu Sırp milliyetçi politikası, rejimi ve etnik temizlik hedefleyen politikası ile, işine Kosova’dan başladı. Siyasi, kültürel, eğitim ve ekonomik gelişmeler açısından 1989-1990 yılları, Kosova için yeterince ağır dönem arz etmektedir. Ekonomik fakirliğin ve siyasi şiddetin derinleşmesini açık şekilde hedefleyen 1989 yılı anayasal değişiklikleri, Kosova’nın ekonomik yönüne darbe koydu. 90’lı yıllar boyunca siyasi ve ekonomik krizlerin ortaya çıkması, sadece Kosova’nın değil, Yugoslavya’nın da tarihini değiştirdi.

Anahtar kelimeler: Kosova, Sırbistan, siyaset, dejenerasyon, ekonomi.

The protests of the Albanian people against the constitutional changes of 1989

During its existence under the Yugoslav Federation, Kosovo marked its greatest achievement with the Constitution of 1974. Kosovo as a province, together with Vojvodina, had become a constituent element of the Yugoslav Federation. The only difference between the republics and the provinces was that in the first part of Article 1 of the Constitution of the SFRY after the order of the six republics and the two provinces, which constituted the Federation, both provinces were said to be part of Serbia.¹ Also when it came to the army, Article 242 stated: “In terms of officials, cadres and the appointment of the commander and the positions of senior leaders in the Yugoslav People’s Army, the proportional representation of the republics and provinces was applied.”²

The initiative for constitutional changes dates back to 1985 when the Federation approved a program of deep economic reforms, which concluded that they could not be done without making some changes to the Yugoslav Constitution.³ Serbia cunningly began to initiate constitutional changes, especially those related to economic reforms, which aimed to open the door to faster economic development and integration into foreign market processes. But from the beginning it was seen that the main goal of Serbia was to amend Article 1 of the Constitution, which intended that the two provinces were not treated as a constitutive element of the Federation. Although much discussion took place, only constitutional changes related to economic reforms found support. In Kosovo there was no disposition from the leaders for constitutional changes, with the exception of Serbs and some individuals from among the Albanians who began working for the benefit of Serbia.

Seeing that the situation was deteriorating, that Belgrade was determined to change the 1974 Constitution, as well as Serbia’s determination for personnel changes, the first to rise in protest were the miners of “Trepca” from the city of Mitrovica. They left Stantërgu for Prishtina on foot, expressing their opposition to any pressure on Kosovo and its political leaders. The miners of

1 Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia 1974, Belgrade: 1974, Part One, Article 1

2 Ibid.,242.

3 Television Documentary Archive, (Further: Archive), Constitutional Changes 1988-1989 part II, author: Fisnik Durguti, Radio Television of Kosovo 1, Prishtina: April 2015.

“Trepça” marched about 52 km, from Stantërgu to Prishtina where about 300 of them entered the sports gym, despite the efforts of the provincial leaders of the time that the rally was held only in Mitrovica. In the sports hall, the miners were addressed by Kosovo’s leaders at the time, Kaqusha Jashari and Remzi Kolgeci, who promised their personal commitment and that of the Kosovo authorities to overcome the imposed political situation.⁴

Before long, the entire people of Kosovo showed solidarity with the miners and protests began throughout Kosovo, with some on foot, buses, cars, etc., from all over the country raiding Prishtina. This was an indication that Serbia could not impose its will on Kosovo. Protesters with the national flag and the Yugoslav one with pictures of Tito in hand cheered; “Azem”, “Kaçushë”, “We do not accept resignation”, “We are always ready”, etc. However, Serbia started playing its game, ostensibly for the defense of Yugoslavia and that it only was trying to follow in Tito’s footsteps. Only Slovenia began to oppose, but found itself stranded in front of Croatia and Bosnia, after Milosevic promised that if they remained silent Serbia would later not take action to support the large number of Serbs in the two republics. Macedonia, with a large number of Albanians, was also persuaded not to oppose the expulsion of Albanians from political power.⁵

Kosovo now did not have many opportunities and under great pressure some leaders began to resign, while their place was taken by those who were obedient and willing to blindly follow Belgrade’s instructions. There were also meetings with citizens in all cities of Kosovo where they talked about the constitutional changes to convince the Albanians that these changes were also in their best interest. From the minutes of these meetings it appears that the majority of the Albanian people were against the constitutional changes.⁶

Despite the course of events, the Albanians decided to resist through protests and strikes from November 1988, continuing until February 1989. Of all, the biggest echo was the strike of the miners of “Trepca” which began on February 20, 1989, turning into a popular movement against the pressures of Belgrade. The striking miners came out with ten demands, the first of which had to do with the 1974 Constitution, which stated: “We demand guarantees for the observance of the principles of the Constitution year 1974 (about disharmonious attitudes about changes, to remain in force what is with the Constitution of 1974).”⁷

One of the demands that was insisted on by the miners was the resignation of Ali Shukriu, Rrahman Morina, Hysamedin Azemi and it was requested that Slobodan Milosevic keep his hands away from Kosovo and not interfere in the affairs of Kosovo.⁸ Rrahman Morina, meanwhile, nurtured hopes that the time had come to be rewarded for his stances as a tool of Serbia.⁹

4 Aziz Abrashi, Burhan Kavaja, *The Miners ‘Epic, Marches and Protests and Miners’ Strikes in 1988-1990*, (Prishtina: no publisher, 1996), p. 23.

5 Marc Weller, *Contested Citizenship, International Administration of Kosovo’s War of Independence*, (Pristina: Koha, 2009), p. 86.

6 Gjakova Inter-Municipal Archive, fund, Socialist League of Working People, no. 75, box I, Minutes of public discussions on the Constitutional amendments of the SAC of Kosovo, Gjakova: 1989.

7 Azem Vllasi, Kosovo, *The beginning that is not forgotten*, (Prishtina: Koha, February 2017), 530.

8 Archive, Miners’ Strike 1989, author: Fisnik Durguti, Radio Television of Kosovo, (Prishtina: February 2015), see also Kaqusha Jashari, *We will set the border*, (Prishtina: Koha, February 2015), p. 389.

9 Jashari, *We will..*, p. 383.

Although it was the largest miners' strike that had taken place for political demands, the strike ended on February 28th. The miners were deceived by the government because their demands were not heeded. Seeing the situation in Kosovo, Milosevic turned to nationalist rallies and meetings where Serbs would play a leading role. The overthrow of the Albanian party leadership in Kosovo marked the beginning of the end of Yugoslav Kosovo, and along with Milosevic's successful coups in Montenegro and Vojvodina, also of the Yugoslav state.¹⁰

At the meeting of the presidency of the SFRY it was decided to declare a state of emergency in Kosovo. Many Serbs came and took over various power structures in Kosovo, they commanded and made decisions. There were also Albanians who had accepted the role of Milosevic's servant.¹¹

Creating a favorable political ground in Kosovo, on March 23, 1989 in the Assembly of Kosovo, contrary to the debate of the Albanian citizens and their will, the session began under strict Serbian security measures for the amendments and supplements of the 1974 Constitution. The session was chaired by Vukasin Jokanovic, an ardent follower of Belgrade's policy, who had quickly put to the vote the text of the constitutional changes drafted in Belgrade, which had never been in public discussion. The majority was in favor and about 13 votes against. So the proposed amendments were declared approved.¹²

The Assembly of Serbia, on March 28, 1989, organized a party after approving the constitutional amendments by which Serbia was extending full constitutional jurisdiction over the two provinces, even though this violated the Constitutional principles of the Federation, as the Constitution of the SFRY was still in force.¹³ The President of the Assembly of the RS of Serbia read: "Pursuant to Article 431 of the Constitution of the RS of Serbia, the Assembly at its meeting, in the joint labor associations, municipalities and societies on March 28, 1989, made the decision to self-declaration on amendments 9/49 of the Constitution of the RS of Serbia. The declarations for amendments 9/49, which were approved by the Assembly of the RS of Serbia, were also approved by the labor association from February 23, 1989, with which the assemblies of the autonomous socialist provinces of the SAC of Vojvodina and the SAC of Kosovo agreed, on March 10, 1989 in the Assembly of the Province of Vojvodina and on March 23, 1989 in the Assembly of Kosovo.¹⁴ As the Belgrade daily "Politika" wrote: "Serbia won, unique and sovereign throughout its territory, the new Constitution does not sever ties with other Yugoslav nations and nationalities in Yugoslavia, but rather extends its hand and offers a common life."¹⁵

Three months later, on June 28, 1989, the president of the League of Communists of Serbia, Slobodan Milosevic, gathered a large number of Serbs in the Gazimestan area near Prishtina, "celebrating" the Battle of Kosovo, which took place 600 years ago (1389). At this rally he delivered a speech with a provocative rhetoric. The nationalist speech, in which he encouraged Serbs not to leave Kosovo and no one dared to touch them, was declared a War between Kosovo

10 Oliver J. Schmitt, *Kosovo, a short history of a Balkan region*, (Prishtina: Koha, 2012), p 242.

11 Ibid., 550.

12 Vllasi, *Kosovo...*, 562.

13 Ibid., 564.

14 Archive, Constitutional changes '88 -89, part II, author: Fisnik Derguti, Prishtina: April 2015.

15 Policy, Beograd: 29 September 1990.

and Yugoslavia.¹⁶ The main source of the crisis for Milosevic would be Kosovo to start its stance on the issue of its nationalist and provocative campaign in Kosovo.¹⁷

Now history was told through politics, as it was at its service. After the abolition of autonomy, history changed, Kosovo came under strict measures of the police and the army. The Serbization of every sphere of life began, Albanians were now second-class citizens, where the implementation of the policy began after the Second World War, when Rankovi was in power. Serbization first started in the field of education which was of special importance, in national terms. Serbia drafted curricula that were not accepted by Albanians, so as a result students and teachers were expelled from schools, which was the same situation at the University. With the “Law on Extraordinary Circumstances” of 1990, the exercise of the power of the Republic of Serbia in Kosovo became official. It became active with the decision of June 26, 1990, which enabled Serbian officials to directly administer the affairs of Kosovo and to annul the decisions taken by Kosovo itself. This also meant taking criminal and other judicial responsibilities from Kosovo courts and appointing Serbs to run commercial entities in Kosovo, which were still socially-owned enterprises at the time. July 5th, 1990 Serbia took the final step to end the functioning of the Assembly and the Executive Council of Kosovo.¹⁸

On September 28th, 1990, Serbia adopted its Constitution, which stated in Article 1: “The Republic of Serbia is a state of all citizens living in it, established on the rights and freedom of man and citizens, with the rule of law and social justice.”¹⁹ These changes also had to be made in the amendment of the Constitution of the RSF of Yugoslavia. Kosovo’s consent was needed here, which was not a problem for Serbia as its obedient people were there. However, it was not long before the federation itself began to disintegrate. Slovenia and Croatia, seeing the rise of Serbian hegemony, which tried to impose themselves on everyone, were the first to turn their backs on the Federation. This was the period of the beginning of the bloody wars in Yugoslavia. Serbia spread the slogan “where there is a Serbian grave there will be a Serbian state”, which led to successive wars.

Beginning of the economic downturn for Kosovo

Preparing to abolish the Constitution of Kosovo, Serbia also worked towards the integration of Kosovo’s economy with that of Serbia. Now there was no going into the classical colonization of Kosovo or Kosovar enterprises, but according to Serbian authorities, the transformation process and the privatization of enterprises in Kosovo began, as well as their merge with those in Serbia. For example, seamless pipe factory from Ferizaj joined the Smederevo metallurgical plant on 13 November 1990, and that according to the daily “Politika” in an extraordinary meeting, since such a decision was taken a month earlier in Ferizaj.²⁰

16 Jusuf Buxhovi, *Kosovo 3: From the London conference to the international protectorate*, (Pristina: Faik Konica, 2012), p. 433.

17 Enver Bytyqi, *The Right of Self-Determination. The Case of Kosovo*, (Tirana: Koha, 2007), p. 127.

18 Waller, *Contested Citizenship...*, 88.

19 Constitution of the Republic of Serbia, Belgrade: September 28, 1990, Article 1, 1.

20 Factory of welded pipes from Ferizaj annexed to the ICC, Politika, Belgrade: November 14, 1990

This was just the beginning, because the transfer of capital of Kosovo enterprises to those of Serbia began. With the economic and social system of the SFRY the capital was socially owned. The transformation process of social capital began in 1989 with the transformation of social enterprises in public-state enterprises. The process started with the larger enterprises as it falls word, with Electro-economics, “Trepça”, PTT, railways, etc. The Constitution of Serbia had left them without any competencies of the provinces of Kosovo and Vojvodina, taking these competencies in own hands. Serbia did not stop there, in the meeting held on 30.07.1991 it approved Courts Law. With it was repealed and ceased to operate the Law on Regular Courts as well as the Law on Joint Labor Courts. According to the law, the transitional and final provisions, Article 74, in conjunction with Article 71 paragraph 2, from 31.12. 1991 from the existing court system in Kosovo, ceased to exist and act:

- Supreme Court of Kosovo,
- Court of Joint Labor of Kosovo,
- Basic Court of Joint Labor in Prishtina,
- Basic Court of Joint Labor in Gjakova,
- District Commercial Court in Gjakova,
- Municipal Court in Skënderaj, while the Municipal Court of Podujeva continued its work as a branch of the Municipal Court of Kursumlija, while in Zubinpotok a Branch of Municipal Court of Mitrovica.²¹

The law stipulated that the cases, which had reached the labor courts, by the day it began law enforcement (1.1.1992), together with the archive of the Supreme Courts of the Autonomous Provinces, were received by the Supreme Court of Serbia. While the subjects and archives of the economic branches’ will were submitted to the Supreme Economic Court in Belgrade.²² Objects and other property passed to be owned by the Republic of Serbia or transferred directly to Serbia. In this way, Serbia apart from factories, brought under control all state assets of Kosovo. With the decision “On the implementation of special circumstances in Kosovo” (1990), Serbia created for itself an opportunity that at any time and in any case to take actions of both political and police character. Commerce of Serbia, Development Fund, Capital Appraisal Agency and ministries respectively became the owners of most of Kosovo’s economic assets. The effects of political pressure on the economy were devastating for Kosovo’s economy, the decline began of production and at the same time the decline of the financial result. This affected the physical volume of industrial production in Kosovo, starting with the decline in 1988 to continue with the decline of large in 1989, respectively 1990.²³

The industrial level of Kosovo at this time (1989) was estimated to be that of 1978, and continued to fall, this because of the political boils that took place in Kosovo.²⁴ By applying violent measures, Serbia managed to dismiss the Albanian management, began ethnic cleansing

21 Adil Fetahu, *The Creation and Demolition of the Kosovo Judiciary*, (Prishtina: 2011), p. 181.

22 Ibid.

23 *Obligation for failure*, Bujku, (Prishtina: March 8, 1991), p. 12.

24 *Discouraging data for the economy of Kosovo*, Bujku, Prishtina: 4. V. 1991, 5.

in working organizations, made violent integration of enterprises, robbed enterprise assets. The implementation of administrative measures in the banking system left Kosovo without no financial capital. Legal infrastructure established and approved by the Assembly of Serbia e turned the Kosovo Serb minority into a beneficiary of all goods.

The basic bearer of the governance of the public economy and material goods now became the population Kosovo minority which had a turnout of only 10%, which it achieved with the support of police apparatus. Violent administrative measures were imposed on all enterprises social, informative (RTP), scientific, health, etc. Opening of many bank branches which was done was not intended to invest in the economy of Kosovo but to collect as much as possible foreign exchange tools. Kosovo became an absorbing market for products from Serbia, becoming placed at higher prices as there was no competition.²⁵

The interruption of public investments also affected the economic development, even though the harvest of regular of various taxes and fees, investments were lacking in all spheres. In this at the time the only investments made were in new neighborhoods for refugees brought from various places of the federation, who came to Kosovo to change the ethnic structure of the population. On the other hand, Albanians fired, having no income as a solution saw migration abroad. Job closures in the 1990s became a phenomenon, then relocation from one job position to another were common occurrences, the rejection will said automatically leave the workplace.

Conclusion

During the years 1989-1990 the economic situation in Kosovo deteriorated further as a result of the political upheavals that had engulfed Kosovo. After the forcible abolition of the Constitution and autonomy, Kosovo was turned into a colony by the Serbian government. This condition hit me mostly industry and now there could be no talk of any increase in productivity, on the contrary industrial production was halved. Violent measures had involved all enterprises dismissing more than 70% of Albanian workers. Albanian management was replaced by mono-national and unqualified structures.

This was not just the beginning, because Serbian politics fired most Albanian workers who were involved in the country's industry. This caused the decline in utilization of capacity and in many cases even the closure of many industrial branches. Closing of labor seats in the 90s became a phenomenon, then shifting from one job position to another were frequent occurrences, rejection meant leaving the workplace automatically.

Out of dissatisfaction, the Albanian workers and those workers who were left out, protested in their workplaces. Their efforts were in vain because it happened when workers complained to Kosovo courts, where Serb prosecutors and judges were located, reviewed cases for years, but no justice could be expected. The deteriorating situation pushed a large number of Albanians to take to the streets of Europe in order to make a living, it is estimated that over 300,000 were the number who left Kosovo. It was this time when a general economic downturn ensued followed by police persecutions, where as a result over 140 thousand Albanian workers remained unemployed. They

25 The state of Kosovo's economy after the war, Kosovo Chamber of Commerce, (Pristina: October 1999), p. 4

not only lost their jobs, but also all their rights like: social, health insurance etc. These processes have greatly hampered the economic position of Kosovo which forcibly joined that of Serbia. Also began the decline in the use of capacities throughout Kosovo.

Resources

Archival resources and documents

Gjakova Inter-Municipal Archive, Gjakova

Fund: Executive Council of the Municipal Assembly of Gjakova

Bibliography

Abrashi Aziz, Kavaja Burhan, *Miners' Epic, Protesting marches and meetings and miners' strikes in the years 1988-1990*, Prishtinë: no publisher, 1996.

Buxhovi Jusuf, *Kosovo 3: From the London conference to the international protectorate*, Prishtina: Faik Konica, 2012

Bytyqi Enver, *The right of Self-determination. The Case of Kosovo*, Tirana: Koha, 2007.

Fetahu Adil, *Establishment and demolition of the Kosovo judiciary*, Prishtina: 2011.

Jashari Kaqusha, *We will set the border*, Prishtina: Koha, February 2015.

Schmitt J. Oliver, *Kosovo, a short history of a Balkan region*, Prishtina: Koha, 2012.

Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia 1974, Belgrade: 1974

Constitution of the Republic of Serbia, Belgrade: 1990.

Vllasi Azem, *Kosovo, The beginning that is not forgotten*, Prishtina: Koha, 2017.

Weller Marc, *Contested Citizenship, International Administration of Kosovo's War of Independence*, Prishtina: Koha, 2009.

Newspapers

Policy, Belgrade.

Bujku, Prishtinë

TV Documentaries

Television Documentary, Archive, Constitutional Changes 1988-1989 part II, author: Fisnik Durguti, Radio Television of Kosovo 1, Prishtina: April 2015.

Archive, Miners' Strike 1989, author: Fisnik Durguti, Radio Television of Kosovo, Prishtina: February 2015.

Prof. Dr.
Hasip SAYGILI

FSMVÜ Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü, İstanbul,
hsaygili@fsm.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4841-4785>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

22/02/2021

Kabul edildi. / Accepted

05/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.884588>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)

The Defense of Kars at Ottoman-Russian Caucasus Front (1828-1878)

Öz

19. yüzyılda 50 yıl içinde yapılan üç savaşta da Kars kale garnizonu Rusların eline geçmiştir. Bu kronik zaafın askeri, siyasi ve insan malzemesine yönelik sebepleri yeterince incelenmiş değildir. Türk tarih yazımında daha ziyade münferit başarıların öne çıkarıldığı hamasi bir dil tercih edilmiştir. Harp tarihi incelemesi yapmakla görevli resmi kurumların yayınlarında da münferit eleştiriler dışında felaketin temel sebepleri üzerinde derinlikli değerlendirmelerden kaçınılmıştır. Bu makalede Kars'ın bir nesil içinde üç defa düşüşünün farklı kaynaklara dayalı analizi yapılmıştır. Silahlı Kuvvetlerin dönem boyunca baş edemediği köklü bünyevi problemler yanında belki bunlardan daha önemlisi insan kalitesi zaaflarının askeri mağlubiyete zemin teşkil ettiği yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kars kalesi, Kafkas cephesi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Osmanlı-Rus Savaşı

Abstract

In the 19th century, Kars fortress had been invaded by the Russians three times during three wars waged in fifty years. The military, political and human capital-related causes of this chronic frailty have not been investigated thoroughly yet. In Turkish historiography, the heroic language has been rather used in which disjunctive accomplishments are put forward. In publishings of official institutions that are responsible for war history studies, deep investigations on basic causes of the calamity have been avoided except for the isolated critics. In this study, the fall of Kars fortress has been analyzed based on various sources. In the light of the data analysis, it has been found that frailty of human quality has been regarded as a basis for military defeat constitution along with the intrinsic problems that the army could not cope with during the mentioned era.

Keywords: Castle of Kars, Caucasus Front, Gazi Ahmet Muhtar Pasha, Ottoman-Russia War

ATIF: SAYGILI, Hasip, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (272-296)

CITE: SAYGILI, Hasip, "The Defense of Kars at Ottoman-Russian Caucasus Front (1828-1878)", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (272-296)

Giriş

1 9. yüzyıl boyunca Türk-Rus savaşlarının Anadolu coğrafyasında düğüm noktası Kars olmuştur. Doğu Anadolu'yu Güney Kafkasya'ya bağlayan en kısa yol üzerinde bulunan şehrin stratejik önemi açıktır.¹ Kars Doğu Anadolu'da Rus muharebelerinde cephe hattının merkezini teşkil etmiştir.² Soğanlı Dağlarında doğan Kars Çayı'nın güneybatıdan kuzeydoğu istikametinde yarattığı havza üzerinde bulunan Kars şehri denizden 1800 metre yüksekliktedir.

Kars'ın asıl kale kısmı o zaman doğudaki kısmın güneyinde bulunmaktaydı. Kars Çayı'nın güney sahilindeki tepeler şehre hâkim bir durumda olmalarına rağmen şehrin kuzeyinde kayalık tepelerde bulunan iç kaleden daha alçak bir konumdaydılar.

Kars Kalesi iç ve dış kale ile bunların arasındaki orta hisardan meydana geliyordu. Dış kale: iki sıra kâgir duvardan surlarla ve bunları çevreleyen siperlerden meydana gelmekteydi. İç kale, üç sıra surla çevrilmişti. Farklı dönemlerde inşa edilmiş tabya ve istihkâmların bir kısmı da kuzeydoğusundaki Karadağ Tepeleri üzerinde bulunuyordu. Kalenin varoşlarında özellikle batı, kuzeybatı ve kuzeydoğusundaki varoşlardaki tabyaların birbirleriyle irtibatı yoktu. Kaledeki dönem boyunca çeşitli çapta eski model topraklar da bulunuyordu.³

Kars Çayı'nın ikiye ayırdığı bölgenin doğusu açık ve düzlük batısı dağlık ve engebeli yüksek rakımlı arazilerden meydana gelmektedir. Arazinin bu tabiatı Rus ordusunun Kars garnizonu önüne kadar gelebilmesinin her zaman kolaylaştırmıştır.

Çarlığın Erzurum'u hedefleyen ana yaklaşma istikameti Tiflis-Gümrü üzerinden Kars'a el atarken yine Tiflis-Ahıska-Ardahan istikameti de Oltu üzerinden veya Kars üzerinden Erzurum'u hedeflemiştir. Erzurum'u hedefleyen bir diğer istikamet Tiflis-Gümrü-Erivan-Doğu Bayezit-Karaköse(Ağrı)-Hasankale olmuştur. İncelediğimiz dönem boyunca bu istikametlerin ulaşım yeteneği doğal olarak araziye tabi olmuştur. Ancak incelediğimiz dönem boyunca Kars, Sarıkamış üzerinden vilayet merkezi Erzurum'a dönemine göre iyi sayılabilen bir yolla bağlıydı. Ayrıca yine Kars'tan kuzeyde Ardahan'a, doğuda Gümrü'ye giden yollar mevcuttu.⁴

19. yüzyıl boyunca Kars şehrine Rus ordusu 1807, 1828-1829, 1854-1855 ve 1877-1878 yıllarında olmak üzere dört defa gelmiştir. 1807 yılında Arpaçay'ı geçerek Kars'a gelen Ruslar, Yenimahalle, Temürpaşa ve Bayrampaşa mahallelerinde yapılan boğaz boğaza meskûn mahal muharebelerinde yenilerek geri çekilmişlerdir. Bu muharebelerde sivil mahalli halkın da ordu ile

1 Bnb. İzzet, İstiklal Mücadelesinde Kars Müstahkem Mevkiine Yapılan Taarruz ve Bu Taarruzdan Alınan Dersler, Askerî Mecmua, 49. Cilt, Nisan 1931, sayı 80, s. 213. Karl Marks'a göre ise Kars Erzurum'un anahtarı; Erzurum da İstanbul'un ve Anadolu stratejik ve ticari hatlarının anahtarıdır. Karl Marx, *The Eastern Question A Reprint of Letters written 1853-1856 dealing with the events of the Crimean War*, (London: Swan Sonnenschein and Co. Limp, 1897), s. 613.

2 Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, c. 1, (haz.) M. Ertuğrul Düzdâğ, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty), s. 60.

3 Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. 3, *5nci Kısım Eki Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), s. 153.

4 Çakın, age, s.153.

beraber şehrini savunduğu bilinmektedir.⁵

1828-1878 arasındaki yarım asırlık zaman diliminde Kars şehri üç defa kuşatılmış ve her üçünde de Rusların eline geçmiştir. Bu çalışmada Kars'ın etkin şekilde savunulamayışının sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

1828-1829 Savaşı

1828 Rus Harbi kaçınılmaz hale gelirken Kars Kalesi'nin tahkimatı ve savunma kabiliyeti artırılmamış haldeydi. Savaş doğu cephesinde 1828 Mayıs ayı ortalarında Rus taarruzu ile Batum kuzeyinde deniz ve karadan başlamıştı. Anapa'daki Türk kuvvetlerinin bertaraf edilmesi ve geri bölgedeki Çerkez tehditlerinin ortadan kaldırılmasından sonra Gümrü'de toplanan 10 bin kişi ve 70 top kuvvetinde General İvan Paskeviç komutasındaki Rus ordusu⁶ 28 Haziran 1828 günü hudut olan Arpaçay'ı geçerek Kars üzerine yürümüştü. 1 Temmuz'da Kars Kalesi'ne keşfe başlayan Ruslar, Erzurum'dan Kars'a gelebilecek takviyeyi karşılayabilmek için şehrin güneyinde tertiplenmişti. Keşif sonuçlarına göre de şehrin batısında takviyeli bir tugay konuşlandırmış ve 5 ve 6 Temmuz günleri topçu ateşleriyle kaleyi ve tabyaları taarruz için uygun hale getirmeye çalışılmıştır. 7 Temmuz günü erken saatlerden itibaren tekrarlanan topçu ateşlerinden sonra Rus kuvvetleri şehrin batısındaki mezarlık civarındaki tabyalara taarruza başlamıştı. Buradaki birlikleri geri atan Rus birlikleri geriye çadırı ordugâha kadar sokulmaya başlamışlarsa da Osmanlı karşı taarruzu ile geri püskürtülmüşlerdi. Tekrarlanan Rus taarruzu Türklerin boğaz boğaza direnmelerine ve Ruslara ağır zayıat verdirmelerine rağmen, kendilerinin de büyük kayıpları yüzünden geriye çekilmelerine sebep olmuştur. Rus birlikleri bu suretle mezarlık bölgesinde şehre hâkim tepeleri ele geçirmişlerdi. Bölgedeki tabyalar her iki tarafın ağır zayıatına tanık oldukları için anılan tarihten itibaren Kanlı Tabya olarak adlandırılacaktı.⁷

Şehre hâkim tepelerin ele geçirilmesi üzerine şehrin doğusundaki süvari birlikleri de doğudaki tabyalara taarruza geçirilmişti. Bu kuvvetler kısa zamanda tabyaları ele geçirerek şehrin varoşlarını tutarken batıdaki birlikler de kale kapısını ele geçirmişlerdi. Kale Komutanı Emin Paşa bir kısım kuvvetle iç kaleye çekilmişti. Erzurum'dan beklenen yardım kuvvetinden ümit kesilmesi ve mahalli halkın ısrarı üzerine⁸ 7 Temmuz 1828 günü⁹ "Osmanlı Kafkas savunmasının gururu" Kars ilk defa Rusların eline geçmiş oluyordu. Bu durum Osmanlı Kafkas savunmasını tamamen yok etmiş ve bölgede şok yaratmıştı.¹⁰

Kars Kalesi'nde bulunan 11 bin kişilik kuvvetten kurtulabilen bir kısım süvari hariç kalanı ölmüş, dağılmış veya Ruslara esir düşmüştü. Kars'ın sivil halkının da işgal ordusu tarafından

5 M Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c. 1., (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953), s. 547-548.

6 Konuya ilişkin bir kaynağa göre muharip Rus kuvvetlerinin sayısı zaten hemen hiçbir zaman 15 binden fazla olmamıştır. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, (London: Longmans, 1908), s. 184.

7 Kırzioğlu, *Kars Tarih*, age, s. 549.

8 Osmanlı Arşiv kaynaklarına göre de Kars Müftüsünün savunma esnasında Ruslarla işbirliği yaptığı ortaya çıkmış, adı geçen daha sonra cezalandırılmıştır. Yaşar Kop, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1999), s. 118.

9 Ahmed Muhtar, 1244-45[1828-29], *Türkiye-Rusya Seferi*, Cild-i evvel, (Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği, 1928), s. 217

10 Mesut Uyar ve Edward J Erickson, *A Military History of the Ottomans*, (Santa Barbara: ABC Clio, 2009), s. 138.

mağdur edildiği anlaşılmaktadır. Vatan Şairi Namık Kemal'in de Kars'ta hocalığını yapmış Büyük Hamid Efendi'nin mersiyesinde Rusların kaleye hücumları anlatılırken “*pay-i mal oldu nice nisvanımız sibyanımız*”¹¹ ifadesinden muharip olmayan Türk kadın ve çocuklarının katledildikleri ve şereflerine leke sürüldüğü anlaşılmaktadır. Rusların zayıtı ise 14 subay ve 4 bin er olmuştu.¹² Ruslar Kars Kalesi Komutanı Emin Paşa ve 1.800 askeri esir olarak Tiflis'e götürmüş, geri kalan askerlerin silah ve teçhizatını aldıktan sonra serbest bırakmışlardı. Kars'ın yardımına gelen Seyyar Ordu Komutanı Köse Mehmed Paşa şehre 10 km. kadar yaklaşmışken şehrin düştüğünü öğrenince kuzeye Ardahan'a hareket etmişti. Bölgedeki Ermeniler de Rus zaferini sevinçle karşılamışlardı.¹³

Kars'ı savunan birliklerin personel sayısı Rus kuvvetlerinden az olmamasına rağmen bunların çoğunluğunun eğitim görmemiş mahalli unsurlardan meydana gelmesine işaret edilmesi gerekir. Erzurum'dan Kars'a yardıma gönderilen birliklerin vaktinde şehre ulaşamamasında da disiplinden yoksun, eğitimsiz mahalli milislerden meydana geldiği hatırd tutulmalıdır.

Kars'ı ele geçiren Ruslar buradan esas hedefleri olan Erzurum'a doğru harekete geçmişlerdi.¹⁴ Kars 14 Eylül 1829 tarihinde Ruslarla imzalanan Edirne Andlaşması gereği 26 Haziran 1830 günü tahliye edilmiştir. Rusların tahliye ettiği şehirdeki evlerin tahrip edildiği ve işe yarar malzemenin Rusya'ya götürüldüğü görülmüştür. İki yıllık işgal dönemi sonucunda 50 bin olan şehir nüfusu 12 bine inmiştir.¹⁵ Rus işgalinden 15 yıl sonra şehri gören Alman gezgin bilgin Karl Koch şehrin hâlâ büyük kısmının harabe halde olduğunu yazmıştır.¹⁶

1735'te Nadir Şah'ın 90 bin kişilik ordusunun kuşatmasına baş eğmeyen Kars Kalesi'nin 11 bin asker ve 151 top, yeterli erzak ve su kaynakları olmasına rağmen kısa bir süre içinde teslim olmasını Baddeley “harp tarihinin en şaşırtıcı hadiselerinden birisi” olarak değerlendirmiştir.¹⁷

Kars'ın ilk defa Rusların eline geçtiği 1828 yılında felaketin geniş çerçevede insan kalitesindeki yetersizliklerden kaynaklandığı bazı edebiyat ürünlerine de yansımıştır. Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu'nun tespit ettiği dönemin Erzurum Müftüsü Dursun Ahmet Natıkî'nin şiirlerinde sosyal çözülme emareleri açıklıkla tasvir edilmiştir. Müftü Efendiye göre erkeklerde namus ve yiğitlik izi kalmamış, padişah tecrübesiz, yetkililer gaflette, “paşa, vezir, beğ”de insaf kalmamış, devlette üst derece makam sahipleri özlük hakları için birbirleriyle savaşmakta idiler. Hatta üst seviye kamu görevlilerinin hepsi düşman karşısında “hain çıkmıştı” ve bu yüzden düşman başarı kazanmıştı.¹⁸

-
- 11 M Fahrettin Kırzioğlu, *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1955), s. 27.
- 12 Çakın, age,s.153-156. Ayrıca bkz. Ahmed Muhtar, s. 217. Harekâta Rus ordusuyla katılan bir İngiliz subayının yazdığı monografiye göre ise Rusların zayıtı 13 subay ve 400 erden ibarettir. W. Monteith, *Kars and Erzeroum with campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*,(London: Longman, 1856), s. 166.
- 13 W E D Allen ve Paul Muratoff, *1821-1921 Türk – Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), s. 39. Savaştan sonra da önemli bir Ermeni nüfus Rus ordusuyla beraber Osmanlı hudutlarının dışına çekilmişti.
- 14 Naci Çakın, Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt, 5nci Kısım (1793-1908)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), s. 441.
- 15 Kop, age, s. 121-122.
- 16 Karl Emil Heinrich Koch, *Reise im Pontischen Gebirge und Turkischen Armenien*, (Weimar: 1846), s. 159.
- 17 Baddeley, s. 185.
- 18 Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, age, s. 27-28.

“1855 Kars Zaferi”

Kırım Harbi'ne (1853-1856) doğru Rusya ile diplomatik ilişkiler kopunca Osmanlı Devleti askeri hazırlıklara hız vermeye başlamıştı. Rusya ile bir savunma savaşı öngören Osmanlı Seraskerliği (Genelkurmay Başkanlığı) Rumeli Ordusuna olduğu gibi Anadolu Ordusuna da gönderdiği bir emirle mevcut kuvvetlerin “ihtiyat kaidesine riayeten uyanık bulunması” ile asker, mühimmat vb. ihtiyaçların temin edilmesini istemişti. Ancak bölgede bu ihtiyaçları karşılayacak bir lojistik ve idare sistemi bulunmadığı bilinmektedir.¹⁹

Osmanlı Devleti, Eflak ve Buğdan'ın Rus kuvvetleri tarafından işgali üzerine ana yaklaşma istikameti üzerindeki Kars Kalesi'nin tahkimatının güçlendirilmesine öncelik vermişti. 1853 yazı boyunca bölgeye önemli sayılabilecek yığınak yapıldı.²⁰ Söz konusu dönemde Rus istihbaratı Kars ve çevresindeki mahalli sivil halkın mukavemetini kırmak için gönderdikleri ajan ve muhacirlerle tehdit ve propagandayı da ihmal etmemiştir: “Geçen defa muharebe ile aldığımız Kars Kalesi'ni Edirne Muahedesiyle geri verdik amma, bu defa alınca artık elimizden çıkarmayacağız; Karşılar akıllarını başlarına toplasınlar da 1828 deki gibi karşı koyarak boşuna kırılmasınlar...” Rus propagandasına karşı ise Âşık Bahri ve Şüregelli Kulu gibi halk âşıklarının söyledikleri Rus karşıtı koçaklamalar ile halkın maneviyatı korunmaya çabalanmıştır. Bu koçaklamalardan bazıları ordu mızıkası tarafından bestelenerek çalırılmıştır.²¹

1853 Kasım'ında Osmanlı ve Rus birlikleri Kafkas hududunda birkaç defa karşılaşmışlardır. Bu karşılaşmalardan en dikkate değerisi Kars'ın 36 km. doğusunda Gümrü yolu üzerinde Arpaçay'ın güneyinde Başgedikler'deki muharebe idi ve Rusların üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Plansız ve hazırlıksız olarak muharebeye girilmesi ve Osmanlı birlik komutanlarının gerekli formasyondan yoksunluğu yanında birliklerin aşırı şekilde küçük unsurlara ayrılmasının başarısızlıkta rolüne işaret edilmektedir.²² Bu başarısızlık Rusların 1854 baharına kadar bölgede güvenlik içinde kalmalarına imkân verecektir.²³ 1854 yılı Mart'ına kadar bölgede yetersizlikleri görülen generaller görevden alınmış Anadolu Ordusu Komutanlığına Zarif Mustafa Paşa tayin edilmiştir. Bu ara haziran ayında Bayazid'in Rusların eline geçmesi Kars'ın durumunu daha riskli hale getirecekti.²⁴

1854 yılı yazında Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'ya ileri bir harekât yerine tahkimli ordugâh durumundaki Kars'ın savunmasını güçlendirmeyi tercih etmiş görünmektedir. Şehre

19 Ordu Müşiri olarak bölgede görev yapan Zarif Mustafa Paşa hatıralarında Rusların Kars'a yaklaşımları üzerine başbozukları nasıl güçlkle harekete geçirmeye çalıştığını anlatmaktadır. Diğer taraftan savaş başlarken ordunun depolarında bir çift çorap veya kazma küreğin dahi olmadığını ifade eden müşir paşa etraf köy ve kasabalardan ordu ihtiyacı için aba, çorap, yemeni gibi giyecekler tedarik edilmeye çalışıldığını yazmaktadır. Enver Ziya Karal, “Zarif Paşa'nın Hatıraları 1816-1862”, *Belleten*, c. 4, No. 16, 1. Teşrin 1940, s. 476-483.

20 Hasan Şahin, *1855 Erzurum Harekâtı*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1995), s. 198-199.

21 Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, age, s. 55-56.

22 Şahin, age, s. 199. Bahsi geçen dönemde Osmanlı Devleti hizmetinde müşavir olarak çalışan İngiliz Amiral Adolphus Slade, bu ve bundan sonraki yenilgiler ile ilgili “generallerin harp sanatını bilmemeleri, komuta birliğinin parçalanmış olması, kötü sevk ve idare ve Osmanlı Ordusundaki yabancı danışman subayların birbirini çekememelerinden kaynaklanan kargaşa”ya işaret etmiştir. Adolphus Slade, *Turkey and The Crimean War A Narrative of Historical Events*, (London: Smith Elder and Co., 1867), s. 407.

23 Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1993), s. 189.

24 Slade, age, s. 407, 417-418.

İstanbul'dan 2-3 alay nizamiye askeri gönderilmiştir. Ayrıca Kars'a yakın vilayetlerden gönüllü asker takviyesi yapılmıştır. Bu dönemde Ruslarla Kafkas cephesinde birkaç muharebe cereyan etmiştir. Bunların içinde en kritiği 6 Ağustos 1854 tarihindeki Kars- Gümrü yolu üzerindeki 40 km mesafedeki Kürekdere (Kurudere, Gökdere) Muharebesidir. Her iki tarafta ağır zayıat vermesine²⁵ rağmen muharebeyi Ruslar kazanmıştır.²⁶ Bu felaket Osmanlı Ordusu için cephede taarruz kabiliyetinin tamamıyla kaybı anlamına gelecektir.²⁷ Bölgede 1854 yılı sonlarına kadar iki taraf arasında başka bir çatışma olmamıştır.

1854 yaz aylarında Kafkas cephesinde Rusların kazandığı başarılarından rahatsız olan Osmanlı'nın bu savaşta müttefiki İngiltere "Doğudaki İngiliz çıkarlarının güvenliği için hayati öneme sahip Küçük Asya'nın savunması ile ilgili olarak"²⁸ bölgedeki Osmanlı Ordusunun güçlendirilmesi lüzumuna inanmıştır. Bu çerçevede İngiliz Dışişleri Bakanlığı Topçu Yarbay William Fenwick Williams'ı Anadolu Ordusu Karargâhı nezdinde İngiliz Hükümeti komiseri olarak görevlendirmiştir. Williams daha önce Osmanlı-İran hududunda yıllarca çalışma tecrübesi olan ve "Türklerin karakterini ayrıntılarıyla bilen" yetenekli birisi olarak bilinmekteydi.²⁹ 2 Ağustos 1854 tarihli görev talimatına göre Williams Varna'da (daha sonra Kırım'da) İngiliz Seferi Kuvvetler Komutanı Lord Raglan'ın emirlerine göre hareket edecek ve onunla doğrudan yazışma yapabilecek yetkiye sahip olacaktı. Williams'a muhatap olacağı Türk subayları ile en dostça münasebetlerini muhafaza etmesini tavsiye eden Dışişleri Bakanı "siyasi ilgi konuları" ve Türk Ordusunun yapacağı bütün harekâttan kendisinin doğrudan ayrıntılı bilgilendirilmesi talimatını vermiştir.³⁰

25 İngiliz diplomatik raporlarına göre bu muharebede her iki tarafında aralarında generallerin de olduğu altbinler zayıatı (ölü) vardı. *Papers Relative to Military Affairs in Asiatic Turkey and the Defence and Capitulation of Kars*, (London: Harrison and Sons, 1856), s. 3-4.

26 Kürekdere Muharebesinin kaybedilmesinin sebepleri arasında Osmanlı birliklerinin geniş ölçüde nizami askerlerden oluşmaması da diğer işaret edilen sebepler yanında ifade edilmiştir. Budak, age, s. 192. Kırım Harbi boyunca uluslararası ilişkiler konusunda yazdığı yazılar daha sonra "Şark Meselesi" adıyla derlenecek olan Karl Marks 1854 yılı başlarında yazdığı bir makalede Anadolu Ordusunun çoğunlukla başıbozuklardan meydana geldiği, bunların genel olarak cesur olmakla beraber disiplinden uzak, maceracı, haydutluk ve yağmaya eğilimli kimseler olduğunu ifade edecektir. Daha ilginç Marks, Anadolu'daki ordunun Rumeli Ordusu gibi komutanlarının hangi gün ne kadar mevcudu olduğunu bilebildiği disiplinli ve eğitilmiş bir ordu olmadığını erken bir zamanda yazabilmiştir. Marks'ın Kars'ı savunan ordu hakkındaki görüşleri daha sonra İngiliz danışman heyetinin somut gözlemlere dayanan raporları ile uyumaktadır. Karl Marx, *The Eastern Question A Reprint of Letters written 1853-1856 dealing with the events of the Crimean War*, (London: Swan Sonnenschein and Co. Limp, 1897), s. 222-223.

27 Uyar ve Erickson, age, s. 148.

28 Atwell Lake, *Narrative of The Defence of Kars - Historical and Military*, (London: Richard Bentley, 1857), s. 1.

29 Lake, age, s. 2. Başka bir kaynak Williams'ın Türkiye'de 14 yıl "hizmet" ettiğini ileri sürmektedir. *Ian Herson, Blood in The Sand*, (Sparkford: Sutton Publishing, 2001), s. 147.

30 Görev talimatına göre Yarbay Williams İran'daki İngiliz diplomatik misyonları ile de yazışabilecek, Bakanlık ve diğer diplomatik temsilciliklerle yaptığı yazışmaların kopyasını Kırım'daki Seferi Kuvvetler Komutanı Lord Raglan'a gönderecektir. Osmanlı Hükümetinin dikkatine sunulacak hususlar Lord Raglan tarafından tasvip edildiği takdirde komutanın kendisi İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinden konunun Babıalî'nin dikkatine sunulmasını talep edecektir. Aynı gün verilen başka bir talimatla Yarbay Williams'a İstanbul Hükümetinin dikkatine sunulacak konuları doğrudan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisine bildirmesi için yetki verilmiştir. *Papers Relative to*, s. 1-2.

Yarbay Williams'a "Türk Ordusunun kendisine acil ihtiyacından" dolayı süratle İstanbul'da Türk makamlarına ulaşması bildirilmiş, kendisinin "birinci vazifesinin uzun bir süredir düzensizlik içinde bulunan Anadolu'daki Türk Ordusunun vaziyetini düzeltmek için gayret göstermek" olduğu ifade edilmiştir.³¹ Söz konusu görev çerçevesinde Williams'a Lord Raglan tarafından Türk makamlarının raporlarına itibar etmemesi hatırlatılmış, yakın şahsi gözlemlerle ayrıntılı raporlar hazırlaması talimatı verilmiştir. Bu talimat kapsamında birliklerin kuruluş, personel sayısı, silah, teçhizat, ikmal ve iaşesinden subay ve generallerin yetenekleri ve birbirlerine entrika kurmakla meşgul olup olmadıklarına kadar hemen her konuya ayrı ayrı işaret edilmiştir.³²

15 Ağustos'ta İstanbul'a gelen Williams, 24 Eylül'de Erzurum üzerinden Kars'a gelecek ve büyük bir törenle karşılanacaktır. Kars'ta kendisinin maiyetine verilmiş emir subayı Binbaşı Teesdale ile Doktor Humpry Sandwith de bulunmaktadır. Ayrıca daha sonraki dönemde İstihkâm Albay Lake, Yüzbaşı Thompson ile İran'daki İngiliz Büyükelçiliğinden sivil görevli Churchill de Kars'ta emrine girecektir. İngiliz diplomatik raporlarında anılan dönemde Williams'ın rütbesi albay olarak ifade edilmesine rağmen Doktor Sandwith kendisinden general olarak bahsetmektedir.³³

Williams Kars'ta kendisini sadece bir danışman olarak görmedi. Maiyetindeki Doktor Sandwith zaten iki yıl sonra yayımlayacağı hatıralarının künye sayfasında zaten Kars Garnizonunun Williams'ın emir komutasında (under General Williams) olduğunu ileri sürecektir. Dahası bizzat Williams'ın kendisi 1856 yılında kamuoyuna açık yaptığı konuşmalarda Kars'taki ordunun kendi komutası altında olduğunu ifade etmekte bir sakınca görmeyecektir.³⁴ Batı kamuoyunda da daha savaş sürerken Williams'ın Kars'ta Osmanlı kuvvetlerine komuta ettiği yönünde algı bilinmektedir.³⁵

Kars'ta göreve başlayan Albay Williams, vakit kaybetmeden birlikleri denetledi, birliklerin sağlık³⁶, beslenme ve giyinmesinde önemli aksaklıklar yanında kâğıt üzerinde görülen birlik mevcutlarının fiili mevcutlardan yüksek gösterildiği ve bunun da yüksek rütbeli subay ve generaller için bir yolsuzluk kaynağı olduğu kanaatine vardı.³⁷ Dönemle ilgili birçok kaynaktan

31 Papers Relative to, age, s. 2.

32 Lake, age, s. 5-7.

33 Humpry Sandwith, *A Narrative of The Siege of Kars The Six months Resistance by The Turkish Garrison Under General Williams to The Russian Army*, (London: John Murray, 1856), s. 130. Williams'ın rütbesi diplomatik yazışmalarda Aralık 1854'ten itibaren tuğgeneral olarak ifade edilmektedir. Papers Relative to, age, s. 60. Doktor Sandwith, muhtemelen maiyetinde bulunduğu subayın taşıdığı rütbesinin çok üzerindeki nüfuzuna işaret etmek istemektedir. Doktor aynı günlüğünde (s. 274) 1855 Eylül'ü başlarında firarilerin yakalanmasını sağlayana Garnizon Komutanı 500 kuruş ödül verirken danışman İngiliz generalinin 2000 kuruş mükâfat vereceğini ilan ettirdiğini yazmaktadır. Diğer taraftan Genelkurmay Başkanlığının tercüme edip yayınladığı itibarı yüksek bir eserde de Albay (daha sonra General) Williams'ın Anadolu Ordusunda yüksek seviyede karar verici gibi olduğundan bahsedilmektedir. Allen ve Muratoff, age, s. 79.

34 George Kmety, *A Narrative of The Defence of Kars on 29th September 1855*, (London: James Ridgway, Piccadilly, 1856), s. 8.

35 Marx, age, s. 590.

36 Mustafa Zarif Paşa Anadolu Ordusu müşirliğini teslim aldığı gün (nizami) asker mevcudunun 17.000 olduğunu bunun da 11.000'nin hasta halde bulunduğunun kendisine rapor edildiğini söylemektedir. Ordu Müşiri göreve başladığında hastalıktan vefat eden asker sayısının günlük 50 olduğunu ifade etmektedir. Karal, age, s. 485.

37 Papers Relative to, age, s. 41, 47, 50-51, 63, 69, 80, 108-109; Sandwith, age, 130-132. İncelediğimiz dönemde Osmanlı Bahriyesinde Müşavir Paşa unvanıyla görev yapan başka bir İngiliz Amiral Slade ise anılarında Williams'ın çevresindeki Osmanlı karşıtı Ermeni tercümanların yönlendirmesi ile yüksek

işaret edilen yolsuzluklarla³⁸ mücadele gerekçesiyle nüfuzunu kullanarak üst seviye makam sahiplerini değiştirmeye çalıştı. Bu çerçevede Anadolu Ordusu komutanı Zarif Mustafa Paşa azledilecektir.³⁹ Aynı göreve vekâleten tayin edilen Şükrü Paşa da yine Albay Williams'ın talebi üzerine İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin girişimi ile görevden alınmıştır. Mehmet Vasıf Paşa yeni Ordu Komutanı olarak 21 Ocak 1855 günü Erzurum'a gelerek göreve başlamıştır.⁴⁰

Yeni Ordu Komutanının işe yolsuzluğa bulaşmış yetkilileri görevden uzaklaştırma ile başlaması dikkat çekicidir. Bu sıralarda 3 Şubat 1855 günü İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir sözleşme yapılarak bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinden 20.000'inin İngiltere'nin idaresine bırakılmasına karar verilir. Bu kuvvete İngiliz subay ve generaller komuta edecektir.⁴¹ Bu sözleşmenin öngördüğü İngiltere'ye kuvvet devri gerçekleşmez. Zaten sağlık hizmetleri ve beslenmenin yetersizliği⁴² yüzünden bir yıl içinde düşman karşısında verilen zayıatın iki katı kadar ağır bir kayıp da verilmiştir.⁴³ Bunların dışında çok yüksek sayıda firarların yanında tüm bu zayıatı karşılamak üzere temin edilen bütünleme personel sayısı da oldukça kısıtlıdır. Bu yüzden artık Ruslara karşı Kars mihverinde bir taarruz düşüncesi tamamen gündemden düşmüş olmaktadır.

1855 Mayısına gelindiğinde Kars garnizonunda 19 nizamiye taburu, 8 redif taburu, 1 süvari alayı ile kale topları dışında 80 sahra topu mevcuttu. Zikredilen birliklerdeki 15.000 kişilik nizami orduya ilâveten Laz ve Kürt başıbozuklardan kurulan birlikler ile Kars'ta mahalli halktan kurulmuş sayıları 9.000'i bulan silahlı unsurlar mevcuttu. Erzurum'da 5.000 kişi kadar bir ihtiyat kuvveti, Ardahan ile Erzurum arasında toplam sayıları yine 5.000'e ulaşan muhtelif müfrezeler bulunuyordu. Ayrıca Bayazıt - Erzurum arasındaki Eleşkirt Vadisinde toplam 14.000 mevcutlu bir Kolordu ile Kars'a askeri anlamda bir yardımı söz konusu olmayan Batum ve civarında da 15.000 civarında bir kuvvet mevcuttu.⁴⁴ Haziran ayında İstanbul'dan Kars Kalesi'nin savunma yeterliliğini tetkik için gönderilen Albay Zeki Bey, sadece topçu ve süvari için 18.000 rakamını verirken Ordu Komutanı mevcudun 35.000-40.000 arasında olduğunu ileri sürecekti.⁴⁵

Ulaştırma hatlarının yetersizliği ve ikmal güçlükleri bütün bu kuvvetlerin muharebe etkinliğini önemli ölçüde etkileyecekti. Ordu için tertip edilen zahire ve erzakın vaktinde ulaştırılması da

rütbeli subayları yolsuzlukla suçladığını ileri sürmektedir. Slade, age, s. 410-411. Ama Slade satır aralarında Osmanlı siyasi, askeri ve bürokratik sisteminin iş göremez hale geldiğini de saklamamaktadır. Slade, age, s. 406-442.

38 Son yıllarda iki askeri tarihçinin yayınladığı bir eserde de anılan dönemde Kars'taki ordunun muharebe etkinliği ile ilgili olarak kötü hayat şartları, etkin bir sağlık sisteminin olmayışı, ikmal problemleri yanında yolsuzluğun personel zayıatını artırdığını ve birliklerin her türlü taarruz kabiliyetini yok ettiğine işaret edilmiştir. Uyar ve Erickson, age, s. 166.

39 Zarif Mustafa Paşa kendisinin görevden alınması ve hapsedilmesinin sebebi olarak "vakit ve hal icabı her sözüne bakılır" İngiliz Büyükelçisi Canning'i görmektedir. Karal, age, s. 473.

40 Şahin, age, s. 136, 137.

41 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt 1 (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), s. 325-327.

42 Genelkurmay Başkanlığının resmi savaş tarihi yayını da incelediğimiz dönemde Doğu Anadolu Ordusunda sağlık hizmetleri hemen hiç olmadığını ifade etmektedir. Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986), s. 124.

43 Allen ve Muratoff, age, s. 79.

44 Allen ve Muratoff, age, s. 79-80.

45 Şahin, age, s. 142.

memurların özensizliği ve aynı zamanda işlek bir yol ve nakliye sisteminin bulunmayışı yüzünden aksayacaktır.⁴⁶

Diğer taraftan Kars ve Erzurum istikametine yönelecek Rus harekâtı için General Muravyev görevlendirilmişti. Muravyev 1828-1829 Rus Doğu Anadolu harekâtında aynı bölgede General Paskeviç'in maiyetinde görev almış tecrübeli bir subaydı. General Muravyev'in emrinde 29.000 piyade, 10.000 süvari ve 126 top çapında bir birlik oluşturulmuştu.

Rus ordusu 24 Mayıs 1855 günü Arpaçay'ı geçerek Kurudere ve Peldirvan'da ordugâh kurdu. Rus keşif kolları Kars'ın 10 km kadar doğusundaki Yahni Tepeleri işgal ettiler. Haziran ayı başında Muravyev ordugâhını Kars'ın 8 km güneydoğusunda Erzurum ve Kağızman'a giden yollara hâkim Mağaracık köyünde tesis edecektir. Rus ordusunda Kars müstahkem mevkiine karşı kullanılacak yetenekte toplar olmadığından kalenin yeteri kadar kuvvetle kuşatılması, kaleden dışarıya Osmanlı kuvvetlerinin harekât yapmasına fırsat verilmemesi ve Kars'a civardan gelebilecek ikmal ve destek unsurlarına meydan verilmemesi ve etraftaki Osmanlı ikmal depolarının imhası esas alındı.⁴⁷

Bu çerçevede daha 2 Haziran'da 10.000 kişilik bir kuvvet Erzurum Kars irtibatının kesilmesi için Kars'ın batısındaki Soğanlı Dağlarına sevk edilmişti. 11 Haziran'da da Kars ile kuzeydeki Ardahan arasındaki irtibatı kesen Rus birlikleri Erzurum ve Kağızman'a giden yolların da tamamen tutulmasıyla Osmanlı kuvvetlerini Kars garnizonuna kapatmış oldu.

14 Haziran'da Muravyev'in Kars'ın güneyindeki Kanlı Tabya'ya büyük çaplı kuvvetlerle saldırısı çatışmalara rağmen sonuç alıcı olmaktan uzaktı. Artık tahkimli şehre doğrudan saldırı yerine ikmal kanalları kesilmiş olan garnizonun açlık yüzünden teslimi beklenecekti. Ama Kars tabyalarına zayıf verdirci, taciz edici ve moral bozucu saldırılar gayrimuntazam aralıklarla devam edecekti.

Bu ara bir mukavemetle karşılaşmayan Ruslar Bardız, Yeniköy, Karaorgan ve Zivin'deki depolanmış Türk erzak ve mühimmatını imha etmişlerdi.⁴⁸

Ruslar 1 Temmuz'da batıda Tahmas Tabyası karşısında, 10 Temmuz'da güneyde Kanlı Tabya ve kuzeyde Velipaşa Tabyasına doğru keşif hareketi yapmışlar ve 13 Temmuz'da Tahmas Tabya'ya doğru harekete geçmişlerdi. Sonuçsuz kalan bu girişimlerden sonra 24 Temmuz'da da güneyde Kanlı Tabya'ya taarruza geçilmişse bu da Ruslara birisi general 100 ölüye mal olmuş, başarısızlıkla neticelenmişti.⁴⁹ Yukarıda zikrettiğimiz Kars Kalesi'ne yönelik Rus girişimleri dışında 29 Eylül 1855 günü yapılan büyük muharebeye kadar önemli bir saldırı hareketi olmadı.

Ancak ikmal desteği Haziran ayından itibaren kesilen Kars Garnizonu için zor günler başlamıştı. Daha Kanlı Tabya'ya Rus taarruzunun püskürtüldüğü gün Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mesajında Kars çevresinde hiçbir ikmal kaynağının kalmadığını, garnizonun takviyesi için de ümit bulunmadığını yazmıştı. Konsolosa göre açlık kaçınılmazdı.⁵⁰

46 Şahin, age, s. 143

47 Allen ve Muratoff, age, s. 82-84.

48 Dilek Karadağ, *1855 Kars Zaferi*, (Kars: Kafkas Üniversitesi, 2009), s. 38-40

49 Süer, age, s. 133.

50 Papers Relative to, age, s. 268.

Yaklaşan açlık korkusu sadece askerler ve sivil halk için değildi. Anılan dönemde orduların süvari ve topçu sınıfları ve umum nakliye için vaz geçilmez olan at, katır ve merkep gibi binek ve yük hayvanları da beslenme sıkıntısından etkilenecektir. Daha Ağustos ayından itibaren yüzlerce at yetersiz beslenme sebebiyle ölmüştür.⁵¹ General Williams artık beslenme imkânı kalmayan 1500 atın geceleyin şehir dışına mümkün olduğunca düşmanın eline geçmeyecek şekilde bırakıldığını rapor etmiştir.⁵² Generalin maiyetinde bulunan Doktor Sandwith ise Oltu yolu ile şehir dışına salıverilen atların, kesilince havanını aşırı sıcaklığından ötürü etlerinin tuzlanıp saklanamayacağını söylemektedir. Ama aynı kişi beslenemeyen atların toplu olarak şehir dışına çıkarılmasından sonra bazı hayvanların kesildiğini yazmaktadır.⁵³ Kesilen binek hayvanlarının daha Eylül başlarında personel tarafından yenilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Konsolosun bahsettiği açlık yüzünden Kars Kalesi'nden firarların artmaya başladığı anlaşılmaktadır. 4 ve 5 Eylül günü toplu firarlar üzerine yakalanan firarilerden iki nefer kurşuna dizilmiştir.⁵⁴ Bu infaz anılan dönemde caydırıcı olmuşsa da⁵⁵ general ileri haftalarda raporlarında yakalanan firarilerin kurşuna dizilmesine rağmen "*baş etmemiz gereken büyük bela*" firarilerin devam ettiğini rapor edecektir.⁵⁶ Daha kötüsü beslenmenin önemli bir sorun haline geldiği, artık yıpratıcı kış şartlarının yaşandığı kasım ayında toplu firarlar olağan hale gelmeye başlayacaktır.⁵⁷

Firarların esas nedeninin açlık olduğu anlaşılmaktadır. Kars Garnizonundan firar edip Erzurum'a doğru giderken Rus devriyelerince yakalanarak esir edilen 24 askerin savaş sonunda Rusya tarafından iadelerinden sonra Divan-ı harpte yapılan yargılamalarında hepsi açlık yüzünden firar ettiklerini beyan etmişlerdir. İfadelerinde bazı arkadaşlarının Rusların eline geçmemek için çatışmaya girip şehit olduklarını söyleyen firarilerin hemen hepsi Erzurum Garnizonuna ulaşarak açlıktan kurtulma niyetinde olduklarını iddia etmişlerdi. Firariler, mülazım(teğmen) gibi küçük rütbeli subaylardan da açlık sebebiyle firar edenlerin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵⁸

Beslenme yetersizliği diğer taraftan başta kolera olmak üzere bulaşıcı hastalıklar haziran-eylül arasında garnizondaki personelin yüzde onunun ölümüne sebebiyet vermiştir. Başka bir kaynağa göre de muhasara altındaki Kars Kalesi'nde 10 Eylül'den itibaren kolera salgını ağır telefata verdirmeye başlamıştır. Bir ay süreyle günlük ortalama 150 asker ile 30 sivil kolera yüzünden hayatını kaybeder olmuştur.⁵⁹

Ama açlık ve salgın hastalıklar Osmanlı kuvvetlerinin gücünü tükenme noktasına getirmişti. Garnizonda Ruslar hesabına istihbarat toplayanlara karşı da etkin tedbirler alındığı anlaşılmaktadır. Rus birliklerine bilgi topladığı kanıtlanan sivil halktan iki Müslüman Askeri Mahkeme tarafından idama mahkûm edilmiştir.⁶⁰ İdamların çarşı meydanında infazı, İngiliz danışman heyetindeki Doktor Sandwith'in "*parayı ülkesinden fazla sevenlerin zihinlerinde dehşet yarattığı*" şeklindeki

51 Sandwith, age, s. 273.

52 Papers Relative to, age, s. 295.

53 Sandwith, age, s. 274-275.

54 Sandwith, age, s. 274-275.

55 General Williams'ın 7 Eylül 1855 tarihli raporu. Papers Relative to, age, s. 295.

56 Papers Relative to, age, s. 300.

57 Sandwith, age, s. 298-299.

58 Oktay Kızılkaya ve Yahya Yeşilyurt, *1855 Kars Muhasarası Firarileri Hakkında Kurulan Divan-ı Harp Komisyonu*, (Kars: Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1, 2014), s. 192, 194-196.

59 Kızılkaya ve Yeşilyurt, age, s. 196.

60 Sandwith, age, s. 270. Aynı günlerde casusluk yaptıkları tam olarak kanıtlamayan iki Ermeni ise hapse mahkûm edilmiştir.

ifadesine göre muhtemel diğer düşman işbirlikçileri için caydırıcı olmuş olmalıdır. Esasen General Williams da 7 Eylül'de yazdığı raporda düşmana bilgi sızdıran iki casusun idamı ile garnizon içindeki Ruslara çalışan şebekenin dağıtıldığını rapor edecektir.⁶¹

Eylül başında şehir içindeki Ermenilerin dışarı çıkarılmasında⁶² iase sıkıntısı yanında güvenlik gerekçesi de rol oynamış olmalıdır. Zira Williams'ın heyetinden Doktor Sandwith Kars Ermenilerinin Rusların Türk Ordusu hakkındaki ihtiyaç duyacağı her türlü bilgiyi temin ettiğini yazmaktadır. Doktora göre “*memleketin Ermenileri düşmanın çıkarlarına kendilerini adamıştır.*” Nitekim kasım ayında birisinin üzerinde Ruslara yazılmış “*Az daha bekleyin. Birlikler aklıktan ölüyorlar. Paşalar birbirleriyle boğuşuyor. Yakında teslim olacaklar.*” notu bulunan iki Ermeni asılarak idam edilecektir.⁶³ General Williams'ın heyetinden İstihkâm Albay Atwell Lake de Rusların Bayazıt üzerinden Erzurum'a güneyden yaklaşma istikameti üzerindeki Köprüköy'de nüfus çoğunluğunu oluşturan Ermenilerin “açıkça Rusya destekçisi” olduklarını⁶⁴ anılarında zikrettiğine göre Ermenilerin Kars savunması için Ruslara istihbarat sağlayabilecekleri ihtimali yabana atılır bir iddia gibi görünmemektedir.⁶⁵ Ancak Williams kendi maiyetinden farklı olarak Ermenilerin savunma için güvenlik riski oluşturmayacağı görüşündedir.⁶⁶

Bu ara Sivastopol'un müttefikler tarafından ele geçirilmesi ile Ömer Lütfü Paşa'nın deniz yoluyla getirdiği kuvvetlerle Batum kuzeyinde Sohumkale'den Tiflis'e el atarak Doğu Anadolu'daki Rus kuvvetlerinin gerisini kesme girişimleri General Muravyev'i Kars'ın artık ele geçirilmesi için harekete geçmeye zorlamış görünmektedir. Bu çerçevede Ruslar 29 Eylül 1855 günü Kars'ı ele geçirmek için taarruza karar verdiler.

Kars'ı ele geçirmek için Rus taarruz planı gece yaklaşma, baskın ve hazırlıklı nihai hücum üzerine kuruluydu. Ancak Osmanlı kuvvetleri Rus birliklerinin ani hareketlenmeleri üzerine düşman saldırısına karşı koyma için gereken askeri tedbirleri alma fırsatı buldular. Rus birlikleri gizlilik ve karanlık yüzünden uygun taarruz düzeni alamadılar. Bazı birlikler planlandığı şekilde Kars savunmasının hassas mevkiilerine değil, yanlışlıkla savunmanın en mukavim olduğu kesimlere taarruz ettiler. Rus birlikleri birbirlerine karıştı.

Gecikme yüzünden, Rus piyadesi taarruzuna gün ışıyınca başlayabildi. Rusların klasik yakın hücum grupları Osmanlı topçusu ve Minie tüfek atışları için mükemmel hedef teşkil edecektir. Ölümcül Osmanlı ateş gücü de kaleye yaklaşan Rus hücum dalgalarını yok edecektir. Tabyalara girmeyi başaranlar da hünerli karşı taarruzlarla püskürtüleceklerdir. Türkler subay ve erleriyle düşmanın her girişimine cesaret ve ustalıklarla karşı koyabilmiştir.

61 Papers Relative to, age, s. 295.

62 Karadağ, age, s. 46.

63 Sandwith, age, s. 127, 258, 295.

64 Lake, age, s. 313.

65 Askeri tarihçiler Allen ve Muratoff da dönemle ilgili Ermenilerin Türk düşmanlığından ötürü Ruslar için istihbarat temininin zor olmadığı kanaatini ifade etmektedirler. Allen ve Muratoff, age, s. 82.

66 General Williams casusluğu kanıtlanan Ermenileri münferit vaka olarak görme eğilimindedir. Sultanın gayrimüslim tebaasının Kars'ın savunmasında herhangi bir ihanetlerinin olmadığını Londra'ya rapor etmektedir. Papers Relative to, age, s. 300. Bu rapor üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Kars'taki Hristiyanlardan (Ermeniler) bir teki bile sadakatsizlik göstermediği için İstanbuldaki Büyükelçisine Babiali'nin haklarında “hayırhah” tavsiyelerde bulunması talimatı verecektir. (s. 303)

General Muravyev, gün ortasında birliklerine geri çekilme emri vermiştir. Ruslar saldırıya katılan birliklerinin yarısından fazlasını kaybetmişlerdi.⁶⁷ Muharebeler esnasında kendisi de Kars'ta bulunan Anadolu Ordusu Komutanı Vasıf Paşa, tabya içi ve dışında ve hendeklerde ölü Rus askerinin sayısını 4000 olarak rapor etmiş, Rusların götürdükleri ile bu sayının toplam 7000'e ulaştığını değerlendirerek, 100 esir ile bir kıt'a topun da ganimet olarak alındığını yazmıştır.⁶⁸ Takvim-i Vekayi'de yayımlanan 3 Kasım 1855 tarihli Kars zaferi ile ilgili taltifat tebliğinde de garnizon çevresinde bulunan 6486 Rus askerinin cesedinin üç gün boyunca Osmanlı askerlerince defnedildiği ifade edilmiştir.⁶⁹

Osmanlı kuvvetlerinin zayıyatı ise “askerlerden 407 şehit, 443 yaralı ve Kars ahalisinden de 6 kadın, 9 âlim olmak üzere 70 şehit ve 130 yaralı olmak üzere bütün Türk zayıyatı 1094 kişiyi geçmemekteydi.”⁷⁰ Dönem boyunca, General Williams ise muharebe sonrası raporunda Ruslara karşı “kahramanca dövüşen” Kars ahalisinden hayatını kaybedenlerin sayısını 101 olarak ifade etmektedir.⁷¹

Osmanlı kuvvetleri; yeterli binek hayvanlarından yoksun olmaları, hastalık ve yarı açlığın yıpratmış personel kısıtlamaları yüzünden kazandıkları ezici zaferi kalıcı bir başarıya dönüştürme imkânı bulamamışlardı.

Osmanlı kuvvetleri tarafından Ruslara karşı kazanılan 29 Eylül 1855 tarihindeki zafer moral ve motivasyon açısından kayda değer bir etki yaratmıştı. Erzurum ve İstanbul'da zaferi kutlama için top atışları yapılmıştı.⁷² 3 Kasım 1855 günü yayınlanan taltifat iradeleriyle Anadolu Ordusu Komutanı Mehmet Vasıf Paşa, Ordu Kurmay Başkanı Abdülkerim Paşa ve General Williams'a birer murassa (altın kabızalı süslü) kılıç; sonraki iki generale ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı verilmesi uygun bulunmuştu. Ayrıca kazanılan zaferin anısına askerlere ve halka verilmek üzere bir madalya çıkarılmasına ve muharebe boyunca “kadın ve erkeği ile” büyük fedakârlık gösteren Kars halkının savaş boyunca ve harbin bitiminden itibaren üç yıl boyunca vergi ve askerlik hizmetinden muaf tutulacağına ilişkin iradeler çıkarılmıştı.⁷³

Ancak bu taltifat iradeleri Kars'a ikmalsizlik ve iaşesizlik yüzünden tükenme noktasına doğru düşmekte olan garnizonun acı sona yaklaşmasını durdurmaktan uzaktı. Kars Rus işgaline düşmeden taltifat yazıları şehre ulaşamayacaktı.

67 Uyar ve Erickson, age, s. 169-170. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1853-1856)*, s. 135-138.

68 Şahin, age, s. 171.

69 Hakkı Yapıcı, *Takvim-i Vekayi'de Kırım Harbi (1853-1856)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1999) s. 91. Rus Komutanı General Muravyev Rus ölü sayısını Çar'a 6517 olarak rapor etmiştir. Herson, age, s. 165.

70 Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, age, s. 148 Kars savunmasının tanınmış simalarından Macarlı İsmail Paşa (George Kmety) da ölü ve yaralı olarak Türk zayıyatını 1094 olarak vermekte, muharebeden sonra gömülen Rus ölü sayısını 6500 olarak ifade etmektedir. Kmety, age, s. 44.

71 Lake, age, s. 233. “Kars'ın kadınları tabyalardaki mücahidine ekmek ve su ve fişenk götürmek gibi hizmetlerde buldukları cihetle o biçarelerin dahi altısı şehid olmuştur.” Cevdet Paşa, *Tezaker 1-12*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), s. 59. “Halk tahkimat, inşaat, ulaştırma işlerinde bütün olanaklarıyla orduya yardım ediyordu.” Süer, age, s. 169.

72 Budak, age, s. 133.

73 Yapıcı, *Takvim-i Vekayi*, s. 91-97. Mili Mücadele döneminde Antep'e gazilik unvanı verilmesi ve şehrin düşüşü (1921) ile Kars taltifatı yazıları daha şehre gelmeden müstahkem garnizonun düşman eline geçmesi (1855) arasında benzerlikler ilginçtir.

İkmal hatları kesilmiş ve açlığın pençesindeki garnizonun çıkış yolu görünmüyordu. Açlık ve hastalıklar Osmanlı kuvvetlerinin muharebe etkinliğini hızla düşürmekteydi.

Doktor Sandwith'in günlük notları Osmanlı savaş ve mukavemet yeteneğinin bitme noktasına geldiğine tanıklık etmektedir. Ekim ayının sonunda eldeki atlar süvarisini taşıyamayacak durumdadır. Bu atlar da gıda yetersizliğinden kesilmeye devam edilmektedir. At eti personel için lüks tüketim maddesi olarak görülmektedir. Açlık yüzünden ölmek üzere olan askerlere at eti suyundan yapılmış çorba ilaç olarak verilebilmektedir. Kasım ayı başlarında artık elde kalan atlar, etlerinden çorba yapılmak üzere boğazlanmaktadır. Kars'ın tesliminden bir hafta öncesinde artık Doktor Sandwith'in çalıştığı hastaneye su taşıyacak at da topçu ve süvarinin atı da kalmamıştır. Daha fecisi insanlar gömülmüş hayvan leşlerini çıkarıp yemeye başlamışlardı. 2000 hastanın bulunduğu hastanede günde ortalama 100 asker açlık ve hastalıktan ölmektedir. Garnizonun sadece yedi günlük erzakı kalmıştır. Küçük çocuklarını besleyemeyen kadınların yavrularını karargâhtaki subayların ayakucuna atıp "alın bu çocukları, yedirecek ekmeğimiz yok..." feryatları sarsıcıdır.

Arazi karla kaplı, geceler dayanılmaz derecede soğuktur. Giyim kuşamı iklim şartlarına göre olmayan askerler ölen arkadaşlarını üzerindeki giyecekleri almaktadır. Garnizonun Kars'ı tahliye ederek çekilmesine de maddeten imkân kalmamıştır.⁷⁴ Sohunkale'ye çıkan Ömer Lütfü Paşa'nın Tiflis istikametine yürüyerek Kars önündeki Rus birliklerinin gerisini tutma planının da gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması Kars müdafilerinde uzak bir ümit ışığı dahi bırakmamış durumdadır.

Bu durumda Anadolu Ordusu Komutanı için Kars'ın Ruslara teslim edilmesi, seçeneği olmayan bir mecburiyet haline gelmiş görünmektedir. General Williams yaverini ateşkes bayrağı ile Rus karargâhına göndererek General Muraviyev ile görüşme talebini iletir. İki general arasında 27 Kasım 1855 günü Kars'ın teslim anlaşması imzalanır. Bu anlaşmaya göre redifler, başıbozuklar ve Laz gönüllüleri, doktorlar ve sağlık çalışanları gibi muharip olmayan unsurlar ve listesini General Williams'ın hazırlayacağı Macar ve diğer Avrupalı subayların evlerine dönmelerine izin verilecek ancak bunlar Rusya'ya karşı mevcut savaş boyunca herhangi bir hizmette bulunmamaya şerefleri üzerine söz vereceklerdi. Diğer subay, general ve askerler savaş esiri olarak alınacaktı.⁷⁵

Bu çerçevede garnizondaki subay ve generallerle 8.000 nizamiye askeri esir olarak⁷⁶, kaledeki 136 top ganimet olarak Rusya'ya götürülmüştür.⁷⁷

Kars'ın açlık ve hastalık yüzünden artık Ruslara teslim edileceğinin anlaşıldığı günlerde yürümeye takat getirebilecek kadar sağlığı müsait asker ve Kars ahalisinden silahlı gönüllülerin kaleden çıkarak Erzurum'a gitmelerine izin verildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan Erzurum'a ulaşabilenlerin sayısı arşiv vesikalarına göre 5.868 asker ve 1602 sivil halktan olmak üzere 7.500'e yakındır.⁷⁸ Ancak Kars'ın tesliminden önce Erzurum'a çekilmek isteyenlerin bir kısmı da Soğanlı Dağlarında donarak ölmüşlerdi. Bunlardan bazılarının cesetleri düşman eline geçme endişesi ile aciliyetten defnedilmeyerek açıkta bırakılmak zorunda kalmıştır. Bu cesetlerden 47'si, Kars

74 Sandwith, age, s. 293-296, 298-301.

75 Lake, age, s. 293-294, 297.

76 Cevdet Paşa, age, s. 60.

77 Süer, age, s. 141.

78 Kızılkaya ve Yeşilyurt, age, s. 189.

1856 yazında tekrar Osmanlı Devletine iade edilirken defnedilebilmiştir.⁷⁹ Erzurum'a iklim ve sağlık şartları yüzünden ulaşamayıp yollarda kalan asker ve gönüllülerin tam sayısını ise öğrenmek mümkün olmayacak görünmektedir.

1853-1855 döneminde Kars Savunması ile ilgili cereyan eden olaylara bakıldığında da Osmanlı Ordusunun en büyük probleminin yetişmiş insan gücü noksanlığı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir İngiliz albay(daha sonra general) fiilen neredeyse Kars Savunmasının bir numaralı yetkilisi haline gelmiştir. Erzurum'da 1855 yılında yapılan üç tabyadan birisinin adına Williams Tabyası denilmiş olması (diğer ikisinden birisi dönemin padişahı Sultan Mecid'in, diğeri Ordu Komutanının adını taşımaktadır) İngiliz "danışmanın" hangi seviyede görüldüğünü ortaya koymuştur.⁸⁰ Ceride-i Havadis'te yayınlanmış olan Kars Savunması ile ilgili bir krokide⁸¹ Vilyams Paşa Tabyası, Tomson Tabyası, Tiesdeyl (Williams'ın maiyetinde bulunan Teesdale) Tabyası, Çörçil Tabyası ve Zohrap Tabyası isimlendirmeleri⁸² bir avuç İngiliz heyetinin Osmanlı Ordusundaki itibarlarının diplomatik nezaketin çok üzerinde olduğuna tanıklık etmektedir. Dahası yine Fahrettin Kırzioğlu'nun 1942'de derlediği bir destanda Williams Paşa'nın açlık ve çaresizlik yüzünden Kars'ı Ruslara teslim karar verdiği ifadesi dikkat çekicidir.⁸³ Yani dönemin bir halk aşığının algısına göre Kars Savunmasında en yüksek makam bir İngiliz'dedir.

Savaş sonuna doğru 15 Aralık 1855'te General Williams'a daha önce verilmiş padişah Sultan Mecid tarafından verilmiş olan ikinci derece Mecidiye nişanının yeterli görülmeyle en yüksek seviyedeki nişan olan birinci derece nişan ile değiştirilmesi ve ayrıca kendisine vezaret rütbesi verilmesi de⁸⁴ Osmanlı devlet ve toplumunda her kesimde "danışman" İngiliz subayının çok yüksek bir mevkide görüldüğünü göstermektedir.

Bütün bu durum İngiltere'nin dünya devleti olması yanında Osmanlı Devleti'nde işinin ehli yeterli seviye ve sayıda subay ve general olmayışından kaynaklanmış görünmektedir.⁸⁵

1877-1878 Savaşı

93 Harbi diye de bilinen 1877-1878 Savaşı'nda Osmanlı savaş planı Doğu Anadolu'da Ruslara karşı Kars ve diğer birinci savunma hattındaki müstahkem kalelerin güçlü tutulmasını ve yaklaşan düşmanın imha veya püskürtülmesini öngören bir savunma stratejisini benimsemişti. Bu planın

79 Kızılkaya ve Yeşilyurt, age, s. 190.

80 Şahin, age, s. 140.

81 Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, s. 233-234.

82 İsmail Paşa da kuzeydeki Kars Tabyalarından Lake, Churchill, Thompson, Zohrab ve Teesdale tabyalarına İngiliz Tabyaları denildiğini ifade etmektedir. Adına tabya ismi verilen Thompson yüzbaşı, Churchill ise Williams'ın sekreterliğini yapan bir sivildir. Kmety, age, s. 7, 9. Zohrab ise, İngiliz heyetinin tercümanı olan Ermenidir. Sandwith, age, s. 275.

83 M F Çelik. *1855 Kars Muharebesine Dair İbrahim Adlı Bir Aşığın Destanı*, Yücel Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası, (İstanbul: Yücel Yayınevi, 1942, sayı 84), s. 249. Belki daha ilginç Kırzioğlu'nun derlediği destanı yazılmasından 87 yıl sonra yayın için kendisine gönderdiği tanınmış şair Behçet Kemal Çağlar'ın bir hastanede rastladığı Karşılı bir sıhhiye çavuşunun ezberinden dinlemiş olması ve Kırzioğlu'nun derlediği destanın bazı ibarelerini tashih etmiş olmasıdır. Bu durum İngiliz subaylarına gösterilen itibarın dar bir çerçevede kalmadığını kamuoyunca da paylaşıldığını gösterir.

84 Yapıcı, age, s. 112.

85 Bu çerçevede Kırım Savaşında Fransız Ordusu Başkumandanı Mareşal Saint Arnaud Türk Ordusunda başkomutan ile askerler arasında subay ve astsubay sınıfının olmadığı ifadesi ilginçtir. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, (İstanbul:Kaknüs Yayınları, 1999), s. 120.

başarısı yeterli sayı ve nitelikte kuvvete ve birlik kaydırma için uygun yol ve intikal yeteneğine bağlıydı. Oysa bölgedeki birliklerin subay ve erleri Tuna Cephesindeki Osmanlı kuvvetlerine göre disiplin ve eğitim açısından aşağı seviyede bulunuyordu. Kars Kalesi'nin tahkimatı Kırım Harbi'nden sonra Alman mühendisler tarafından ıslah edilmiş⁸⁶ ve uzun menzilli modern Krupps kale topları tedarik edilmişti.⁸⁷ Şehir garnizon hariç 20.000 civarında bir nüfusa sahiptir.

Ahmed Muhtar Paşa, “Dördüncü Ordu Müşiri ve Anadolu Harp Ordusu Başkumandanı” olarak 7 Nisan 1877 günü Erzurum’a geldiğinde⁸⁸ Ordu’nun en iyi 26 taburunun Rumeli Cephesine alınmış olduğunu görmüştü. Kendisine Seraskerlikçe ordunun emrine girmek üzere olduğu bildirilen Kürt aşiretler ve Çerkez gönüllülerden ortalıkta eser olmadığını gördü. Ordu bölgesinde mevcutlar kâğıt üzerinde görülenlerden uzaktı. Bu çerçevede muharebenin başlamasından önce Kars’taki Kolordunun mevcudu 515 subay ve 16.585 er olarak tespit edilmişti.⁸⁹ Bu kuvve 26 Piyade Taburu, 2 Süvari Alayı, 4 Topçu Taburu ve 1 İstihkâm Bölüğü halinde teşkilatlanmış bulunuyordu.

Ahmed Muhtar Paşa süratle mevcut durumu değerlendirdi. Düşmanın Kars mihveri üzerinden sıklet merkezi yaparak geleceğini hesap edip bu mihver üzerindeki kuvvetlere şahsen komuta etmeye karar verdi. Zaten Kars’taki kuvvetlerin başında kendisinin Bosna’da görevliken vazifeden el çektiği Hüseyin Hami Paşa gibi mizaç ve yeteneği tayin edildiği görev ile uygun olmayan birisi bulunuyordu.⁹⁰

Paşa maiyeti ile beraber yola çıkarak 19 Nisan’da Kars’a varmıştı. Yani Erzurum’dan Kars’a intikal henüz düşmanla fiili muhasamat yokken iklim şartları yüzünden dört gün sürmüştü.

Ahmed Muhtar Paşa’nın maiyetinde bulunan Mehmed Arif Bey’in gözlemlerine göre söz konusu dönemde Kars’ta istihkâmlara yerleştirilenler dışında askerin büyük çoğunluğu han, ev, ahır ve kahvehane gibi mekânlara balık istifi yığılmıştı. Osmanlı birlikleri yeterli binek ve taşıma hayvanları olmadığından hareket kabiliyeti çok sınırlı olduğundan “kötürüm” haldeydi.⁹¹

86 İngiltere’nin Erzurum Konsolosu’nun 1869 yılında yazdığı rapora göre Kars tahkimatları yazları 1.500 ücretli, 500 gönüllü toplam 2.000 işçi ile süratle ıslah ediliyordu. Konsolosa göre iki yıl içinde tahkimatlar tamamen sağlamlaştırılmış ve yenileştirilmiş olacaktı. *Turkey No. 16 (1877) Reports by Her Majesty’s Diplomatic and Consular Agents in Turkey of The Conditions of The Christian of The Porte: 1868-75*, (London:Harrison & Sons, 1877), s. 21.

87 Allen ve Murattoff, age, s. 109.

88 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 2 Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s.8.

89 Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı - Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı, 2. c.*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1985), s. 219. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine göre ise Kars’ta 27.488 nefer mevcut görünmektedir. Hakkı Yapıcı, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde Kafkas Cephesi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2011), s. 48. Personel mevcudunda görülen büyük farkın, Kars merkezi dışındaki bazı birliklerin mevcudunun da dahil edilmesi ile aşiret süvarileri ve diğer gönüllülerin sayısının olduklarından daha yüksek beyan edilmiş olmasından doğduğu akla gelmektedir.

90 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, age, s. 8. Hüseyin Hami Paşa’nın yerine 12 Mayıs 1877 günü Şevket Paşa tayin edildi. Ancak Şevket Paşa daha yola çıkmadan bu tayin İngiliz Büyükelçisi bu atama iptal edilmediği takdirde Babialî ile çok zorunlu yazışmalar dışında ilişkiyi kesmekle tehdit edince Şevket Paşa’nın Kars Komutanlığı gerçekleştirilmeyecektir. *Turkey No 25 (1877), Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey*, (London: Harrison & Sons, 1877), s. 263-264.

91 Mehmed Arif Bey, c. 1, age, s. 102-103.

Erzak açısından ise savaş çıkmazdan önce Rus erzak müteahhitleri Kars ve civarındaki zirai mahsulleri satın alarak muhtemel bir harekât için depolamışlardı. İşin garibi bu işler Erzurum Valisi ve 4. Ordu Komutanı Samih Paşa'nın izniyle yapılmıştı. Rusların Osmanlı ülkesinden kendi ordusunu iâşe için erzak satın alması söz konusu valinin görevden alınmasına kadar sürmüştü.⁹²

Ruslarla savaş çıkmak üzereyken Osmanlı Ordusunda ihtiyaç duyduğu doğru ve ayrıntılı bölge haritasının bulunmadığı da anlaşılmaktadır.⁹³

24 Nisan 1877 günü General Loris Melikov komutasındaki Rus ordusu Arpaçay'ı geçerek Osmanlı topraklarına girdi. Aynı tarihte Kars'ta İstanbul'dan Sultan Abdülhamid'in Rusya'nın resmen savaş ilan ettiğini bildiren bir telgrafta alındı. Telgrafta askeri öncelikler ve prensipler bakımından hiçbir hususa değinilmemekte askerinin ve halkın hamiyet ve gayreti için çağrı yapılmaktaydı.⁹⁴ Hududu aşan Rus ordusu Erzurum'a el atacak üç düğüm noktası olan Kars, Bayazıd ve Ardahan üzerine yürüdü. Bu düğüm noktalarından şüphesiz en kritiği Kars Kalesi idi. Serdar Ahmed Muhtar Paşa emrindeki yetersiz birlikleri geriye çekerek⁹⁵ Kars'tan Erzurum'a giden yaklaşma yolunu Ruslara kapatmak için kaledeki birliklerin üçte biri kadar kısmıyla Soğanlı Dağları bloku üzerindeki geçitleri tutturmuş ve bu geçitlerle Kars arasındaki Zivin mevkiinde savunma mevzileri hazırlamaya başlamıştı. Bu ara Kars Kalesi de kuşatılmıştı.

Rus kuşatması ile beraber Kars'ın sivil ahali kadını ve erkeği ile fedakârca askerle beraber çalışmaya başlamıştır. Mehmed Arif Bey'in gözlemleri heyecan vericidir.⁹⁶ Denebilir ki halkın birinci Rus kuşatmasının ilk gününden son günü olan 8 Temmuz 1877 gününe kadarki gayreti Âşık Şenlik'in 93 Harbi Koçaklamasının "Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana" redifinin hayata geçirilmiş fiili halidir. İngiliz diplomatik raporları Kars havalisinin sivil Müslüman halkın orduya destekleri gerekçesiyle Ruslar tarafından zulüm ve ağır hakaretlere maruz kaldıklarını haber vermektedir. Tecavüz dışında Ahmed Muhtar Paşa'nın nezdinde gözlemci İngiliz Komiseri Sör Korgeneral Arnold Kemball Kars yakınlarında kuşatma altındaki Kars'taki birliklere kendileri hakkında bilgi verdikleri gerekçesiyle Müslüman kadınların soyulup falakaya yatırıldıktan sonra çıplak vaziyette Kale'ye sürüldüklerini rapor etmiştir.⁹⁷

Erzurum'a yaklaşma istikameti üzerinde kalelerden en güneydeki Bayazıd mukavemet gösterilmeden 30 Nisan gibi erken bir tarihte Rusların eline geçti. Kısa bir süre sonra da yine Erzurum güzergâhı üzerindeki Karakilise (Ağrı) kısa bir direnişten sonra Rus ordusuna teslim edildi.

Kars'ın kuzeyindeki Ardahan ise dört günlük bir kuşatma sonunda mukavemet gösterilmeden 20 Mayıs'ta Rusların eline geçti.⁹⁸ Ardahan, Bayazıd ve Ağrı ele geçirildikten sonra Erzurum

92 Mehmed Arif Bey, c. 1, age, s. 95-96.

93 Mehmed Arif Bey, c. 1, age, s. 99-100. Mehmed Ali Bey'in kanaatine göre haritasızlığın giderilmemesinde "şayet zabitlerimiz hudut üzerinde gezinirse, Rusya devleti kuşulanır ve belki de devletimizden izahat ister de kim bilir başımıza ne belalar gelir." düşüncesi veya bölgenin haritasını yaptırsa ilgili generalin görevden alınacağı endişesi rol oynamıştır.

94 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, age, s. 25.

95 Uyar ve Erickson, age, s. 193.

96 Mehmed Arif Bey, c. 1, s. 119, 123, 124.

97 *Turkey No 23 (1877), Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey*, (London: Harrison & Sons, 1877), s. 3,4,13,14.

98 Ardahan'ın savunma için herhangi bir hazırlığı olmadığı bilgisini Rus kuvvetlerine Ermeniler ilettiği.

istikametinde ilerleyen Rus kuvvetleri Ağrı ile Erzurum arasındaki Tahir Gediğinde Osmanlı kuvvetlerini 16 Haziran'da mağlup etmiştir. 21 Haziran'da Tahir'deki Rus kuvvetlerine taarruz eden Serdar Ahmed Muhtar Paşa da başarılı olamamıştır. Aynı günlerde Kars civarında da çatışmaları olduğu bilinmektedir.⁹⁹

Ruslar 25 Haziran 1877 günü 24.000 kişilik bir kuvvetle Erzurum yaklaşıma istikametini açmak için Zivin'deki savunma hattına taarruza geçtilerse de Ahmed Muhtar Paşa'nın başlarında bulunduğu Osmanlı kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Geri çekilen Rus kuvvetleri takip edilemedi.¹⁰⁰ Ruslar 8 Temmuz'da Kars doğusuna geri çekilirken kendileriyle vatandaşı olduğu Osmanlı Devletine karşı işbirliği yapan Ermeniler de beraber geri çekilmiştir. Bu ara Kars'ın Ruslar tarafından ilk muhasarası da sonlanmıştır. Kars'ın 40 km kadar doğusundaki Başgedikler- Arpaçay hattı Kars garnizonunun yeni savunma hattı haline geldi.

Rusların Kars doğusuna çekilmeleri üzerine Soğanlı Blokunu tutan birlikler Kars'a yaklaşırken mahalli halk mutasarrıf, kadı, müftü, eşraf ve âyan başta olmak üzere büyük bir sevinçle orduyu karşılamak üzere şehrin dışına çıktı. 9 Temmuz 1877 günü Ahmed Muhtar Paşa muzaffer bir kumandan olarak Kars'a girdi komutan ve askerleri gösterdikleri sebat ve gayretten dolayı kutladı.¹⁰¹ Bu ara yetersizliği bilinen Hüseyin Hami Paşa'nın yerine Kars Kale Komutanlığına İstanbul'dan tayin edilen Müşir Mustafa Fazıl Paşa'ya Anadolu Ordusu Başkumandanı tarafından şehrin tabyaları gösterilerek görev değişimi yaptırıldı.¹⁰² Aynı gün İstanbul'dan gelen bir telgrafla da Ahmed Muhtar Paşa Sultan Abdülhamid ve hükümet tarafından tebrik edildi.¹⁰³

Bu ara Ahmed Muhtar Paşa savunma hattının güneyindeki Alacadağın kuzey yamaçlarında savunma için tertiplenme hazırlıklarını başlattı.¹⁰⁴ Rus kuvvetlerinin 25 Ağustos 1877 tarihinde Başgedikler yakınlarındaki Kızıltepe'deki Türk kuvvetlerine saldırısı sonuçsuz kaldı. Bu başarı üzerine Ahmed Muhtar Paşa'ya Sultan tarafından "gazi" unvanı verildi.¹⁰⁵ Ruslar 2-3 Ekim'de Yahniler'e saldırdıysa da sonuç alamadılar. Rusların başarısız olarak geri çekilmesi İstanbul'da Yahniler Zaferi olarak kabul edildi. Gazi Ahmed Muhtar Paşa birliklerini 8/9 Ekim günü daha önce tertiplenme yapılmış olan güneydeki Alacadağ'a çekti. Rus kuvvetleri 15 Ekim'de Alacadağ'a taarruz ederek Türk birliklerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, düzenli

Allen ve Muratoff, age, s. 111.

99 İngiliz diplomatik raporlarına göre Kars yakınlarında bir çatışmadan sonra Rusların kontrolünde kalan arazideki şehitlerini almak için görüşmek üzere Kars Komutanı yaverini beyaz bayrakla bölgedeki Rus kuvvetlerine göndermek ister. Ancak Ruslar dönemin askeri teamüllerine aykırı olarak ateş açarak yaveri yaralarlar. Osmanlı Hariciyesi olayı Londra'da İngiliz Hariciyesine bildirir. *Turkey No 1 (1878), Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey*, (London: Harrison & Sons, 1878), s. 73.

100 Uyar ve Erickson, age, 194.

101 Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 2. c., Haz. M. Ertuğrul Düzdağ*, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty), s. 353-355.

102 İhtiyarlığı sebebiyle görevini yapamayan müşir paşanın yerine kısa bir zaman sonra Ahmed Muhtar Paşa Bayezid Tümen Komutanı Ferik Ahmed Fazıl Paşa'yı getirecektir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, age, s. 71-72.

103 Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989), s. 70

104 A J Schem, *The War in The East Between Russia and Turkey*, (New York: H S Goodspeed & Co., 1878), s. 339.

105 Uçarol, age, s. 79. Gazi unvanının bildirildiği 1 Ekim 1877 tarihli telgrafla paşanın ayrıca yine Sultan Abdülhamid tarafından bir kılıç, iki at ve murassa Mecidiye Nişanı ile ödüllendirildiği bildirilmiştir.

birliklerinin yarısını kaybetti. 7 general ve 252 subayla toplam 12.000 esir verildi. Çoğunluğunu başıbozukların oluşturduğu süvarilerin tamamına yakını firar etti.¹⁰⁶

Alacadağ'daki felaketten kurtulanların bir kısmı güneye Kağızman'a, 10.000 kadarı da Kars Kalesi'ne sığındılar. Kale Komutanlığı tekrar eski komutan Hüseyin Hami Paşa'ya bırakıldı.¹⁰⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa kaledeki 15.000 kadar kuvvetin üçte biri ile Soğanlı Dağları üzerindeki geçitleri tutturdu. Güney mihrinden gelecek kuvvetlerle birleşmeyi tasarladı.¹⁰⁸

Ruslar 36.000 kişilik kuvvetle Kars'ı Alacadağ'da kazandıkları ezici zaferden sonra 16 Ekim 1877'den itibaren tekrar kuşattılar. Ruslar şehri ele geçirmek için üç aşamalı bir plan hazırlamışlardı. Buna göre önce garnizonun komutan ve subayları teslim için ikna edilmeye uğraşılacaktı. Bununla sonuç alınmazsa şehir halkı üzerinde korku ve panik yaratacak yoğun top atışlarına başvurulacak sivil halkın şehrin teslim edilmesi için askeri yetkililere baskı yapması sağlanacaktı. Bundan da sonuç alınmazsa şehri çevreleyen tabyaların en zayıf yerinden saldırı ile garnizon ele geçirilecekti.

Bu plan çerçevesinde Kale komutanı ve subayları şehri teslim etmeleri için ikna edemeyen Ruslar, Mayıs ve Haziran kuşatmasında başarı elde edemedikleri kayalık kuzey tabyaları hattı yerine 5 Kasım sabahı güneydeki Süvari Tabya, Kanlı Tabya ve Hafız Paşa Tabyalarının bulunduğu yedi buçuk kilometrelik cephe boyunca Kars'ı bombardımana başladılar. 40 muhasara topu ile başlayan bombardıman yukarıdaki tabyaları ve şehrin güney mahallerini hedef aldı. Şehirde yangınlar çıktı. Hafız Paşa Tabyasından Ruslara karşı taarruz yapıldı. Başlangıçta başarı kazanıldıysa kalıcı sonuç elde edilemedi. 8/9 Kasım gecesi tabya Ruslar tarafından ele geçirildiyse de karşı taarruzla püskürtüldüler.

Ruslar aydınlık bir gecede baskın şeklinde bir taarruzla Kars'ı ele geçirmeye karar verdiler. 17/18 Kasım gecesi saat 20.30'da taarruza geçtiler. İhtiyatlar dışında Rus kuvvetleri 7 kola ayrıldı. Bu kollardan ikisi kuzeyden, güneybatıya kadar olan cephede gösteriş taarruzu yapacak, diğer kollar güney ve güneydoğudaki tabyaları ele geçirip şehre doğru ilerleyip Kars Çayını geçip kuzeydeki tabyaları ve İç Kaleyi ele geçireceklerdi. Taarruz bu çerçevede icra edildi. Kars'ın çevresindeki tabyalardan en fazla güneydeki Kanlı Tabya ve batıdaki Çim Tabya direndi. Kanlı Tabya 03.00'te düştü. Çim Tabya'da 6. Alaydan bir Tabur ile bir Redif Taburuna komuta eden bir "Bimbashi" sabah ortalık aydınlanıncaya kadar "en cesur ve sebatkâr mukavemet" göstererek Ruslara ağır kayıp verdirdi. İngiliz diplomatik raporlarına göre bu subay ve iki tabur hezimetle biten Kars savunmasının "şerefli bir istisnasıydı."¹⁰⁹ Bazı tabyalar baskınla mukavemetsiz olarak

106 Çakın ve Orhon, age, s. 485-486. Ruslar Alacadağ Muharebesinde 18.000 esir aldıklarını ileri sürmüştür. Schem, age, s. 346.

107 Uçarol, age, s. 86-87.

108 Çakın ve Orhon, age, s. 486. Uyar ve Erickson, age, s.195 Allen ve Muratoff, age, s. 173-174.

109 David Gillard, *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part I, Series B*, vol. 4 *The Ottoman Empire and The War With Russia 1877-1878*, (University Publications of America, 1984), s. 128. Batum'daki İngiliz Askeri Ataşe Yardımcısı vazifesini şerefle yapan binbaşının adını tespit etmeye çalışacağını da ifade etmektedir. Çim Tabya'da kahramanlık gösteren bu subay, Mehmed Arif Bey'in yazdıklarına göre Tabya komutanı 4. Süvari Alay Komutanı Yarbay Kürt Yusuf Beydir. Ancak resmi bir yayına göre de aynı tabyada görevli bir de Binbaşı Yusuf Bey vardır. Binbaşı Yusuf da Of Mustahfaz Tabur Komutanıdır. Kahramanlık gösteren Çim Tabya'daki kişi bu iki Yusuf Bey'den birisidir. Belki her iki subay da kahramanlık göstermiştir. Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, c. 3, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty), s. 832; Sükan, age, s. 174.

Ruslara teslim oldu. Yarım saat sonra Kars Çayının güneyindeki tabyaların tamamı Rus ordusunun eline geçmişti. Sabaha karşı saat 04.30'da İç Kale'de teslim olunca yapılacak bir şey kalmamıştı. Kale Komutanı Hüseyin Hami Paşa 15 tabur kadar askerle kaleden çıktıysa da bunların büyük bir kısmı Rus süvarileri tarafından ele geçirilmişti. Kale Komutanı 200 süvari ile Oltu'ya gelmişti.¹¹⁰ Türk kayıpları esirler ve yaralılar hariç 5.000 olmuştu.

18 Kasım 1877 günü Kars'ı ele geçirmiş olan Ruslar. 5 general ile 10.000 askeri esir, 300 civarında top ve geniş ölçüde mühimmat ve erzakı ganimet olarak aldılar¹¹¹ Rusların kaybı ise subaylar dâhil 2.800 gibi çok düşük seviyede kalmıştı. Kars'ın ele geçirilmesi ile serbest kalan Rus kuvvetlerinden 15.000 hemen aynı gün öğleden sonra Erzurum önündeki kuvvetlerine katılmak için harekete geçirilecekti.¹¹² Ruslar şehri teslim alınca daha önceki Kars'ı teslim aldıklarında yaptıkları gibi yine bütün başıbozukları evlerine yolladılar.

Şehrin Rusların eline geçmesinden sonraki manzara görgü şahitlerinin aktarımı ile İngiliz diplomatik belgelerine yansımıştır. Majestelerinin Batum'daki askeri ataşe yardımcısı yüzbaşının raporuna göre Rus askerlerine şehrin Ermeni Mahallesi hariç Kars'ın üç gün süreyle yağma izni verilmişti. Ruslar yağma yaparken gözcülüklerini Ermeniler yapıyorlardı. Yağmacılar beraberlerinde götürmeyecekleri değerli her şeyi imha ediyorlardı. Rapora göre yağmacıların en belirginleri Rusya Çerkezleriydi. İnsanlar aranarak üzerlerindeki para ve değerli şeylerin hepsi gasp edilmişti. Ayrıca şehirde hükümete ait yarısı kağıt yarısı madeni 2.000.000 kuruş paraya da el konulmuştu.¹¹³

Hastanede 4.000 hasta ve yaralı bulunuyordu. Günlük ortalama kırk ellisinin hayatını kaybettiği dizanteri olan hasta ve yaralıdan yürümeye takati olanlar üç gün boyunca kaçırtılmışlardı.¹¹⁴ Yürümeye gücü yetmeyenler hastaneye geri döndüklerinde hasta yataklarında soyuldular. Hastanedeki bütün ilaç şişeleri kırılarak imha edildi. Ölmek üzere olan hasta bir albayın altından üzerinde yattığı yatak alınacaktı. İngiliz askeri ataşe yardımcısı iki üç saat sonra can verecek albayın dul eşi ve çocuklarının Batum'a geldiğini de yazmaktadır.

Kars'tan uzaklaştırılan hasta ve yaralılar buz tutmuş yollar üzerinden Erzurum'a ulaşmaya çalıştılar. Erzurum'da hastanede Kızılay nezdinde görev yapan İngiliz Doktor Ryan, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kendisine Kars'tan çıkarılan hasta ve yaralıları Erzurum'a sadece 317'sinin ulaşabildiğini söylediğini aktarmaktadır. Doktor Ryan Erzurum'a ulaşabilenlerin bir kısmının ayak parmaklarını kaybettiklerini yazmaktadır.¹¹⁵ Anlaşılan Kars'tan atılan hasta ve yaralıların

110 Mehmed Arif Bey, 3. c. s. 832-833.

111 Sükan, age, s. 171-180. Çakın ve Orhon, age, s. 488. Allen ve Muratoff, age, s. 187-194. Uyar ve Erickson, age, s.197. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, age, s. 238-242.

112 George B McClellon, *Capture of Kars and Fall of Plevna*, (The North American Review, vol. 126, 1 Jan 1878), s. 143, 144.

113 *British Documents on Foreign Affairs*, age, s. 128.

114 Ahmed Muhtar Paşa'nın Seraskerliğe telgrafına göre Rusların Kars'taki hasta ve yaralıların sayısı 5.000-6.000 arasındaydı. Osmanlı Hariciyesi, dönemin konuyla ilgili Cenevre Sözleşmesinin VI. Maddesine aykırı gördüğü Rusların bu gayriinsani uygulamasını diplomatik kanaldan protesto etmiştir. *Turkey No. 1 (1878)*, s. 543, 550.

115 Charles S Ryan, *Under The Red Crescent*, (New York:Scribner's Sons, 1897), s. 333. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın maiyetinde bulunan Mehmed Arif Beyin kanaatine göre Rusların hasta ve yaralıları ellerine birer ruble para ile bir öğün yiyecek vererek hasta ve yaralıları Kars'tan dışarı çıkarmasının sebebi "Bizim hastahanelerin mevcudunu çoğaltıp telâşımızı artırmak ve ahlâkı bozulmuş, hayatından

talihi, 1855 Kasımında aynı buzlu yollardan Erzurum'a yürüyen hasta kaderdaşlarından daha iyi olmamıştı.

Kars'ın 22 yıl sonra tekrar Ruslar tarafından ele geçirilmesi Mehmed Arif Bey' göre "devlet ve milletin vücudunda rahneler açtı"¹¹⁶ Kars'ın kaybı Ruslara karşı Anadolu'nun savunmasında açılmış büyük bir gedik oldu. Oysa Kars savunması 1855 yılındaki savunmaya göre personel sayısı, etkili toplar, silah ve teçhizat ile erzak açısından çok daha uygun şartlarda yapıyordu.¹¹⁷

"Kars gibi metin ve rasin olan düşmana pek çok telef ve zayıf vermedikçe teslimi gayr-i kabil bulunan istihkâmatın böyle kolaylıkla düşman tarafından istilasına" sebep olan şartlar hakkında Kurmay Yarbay Atıf Bey tarafından bir rapor hazırlandığı bilinmektedir.¹¹⁸ Atıf Bey 21 Kasım 1878 tarihinde tamamladığı raporunda ilgili birlik komutanlarının taktik ve idari çerçevede kimlik ve tarih zikrederek yaptıkları önemli hataları 16 madde halinde sıralamıştır. Rapor sorumluların Anadolu Ordusu Divan-ı harbi tarafından yargılanması teklifi ile son bulmaktadır. Raporda talep edilen yargılamanın yapılıp yapılmadığı tespit edilememiştir.

Değerlendirme

50 yıl içinde üç defa düşman eline geçmiş olan Kars'ın savunma zafiyetinin sadece münferit şahsi ihmallerden kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı siyasi, sosyal ve askeri sisteminde şahsi ihmâl ve yetersizliklerden ötesinde daha derinlerde bünyevi sebepler bulunduğu ileri sürülebilir.

Bu sebeplerin başında 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrarlı ve kendine yeterli bir askeri yapılanma gerçekleştiremediğine işaret edilmelidir. Mektepten yetişmiş yeterli bir subay ve general kadrosu noksanlığı her zaman kendini hissettirmiştir. 1854-1855 yıllarında Doğu Anadolu'daki 4. Ordu Cephesindeki Harbiye mezunu subay sayısı sadece 14 idi. Bunların da amirlerinin ve diğer subayların baskılarıyla görev yapamaz hale getirildiğini İngiliz askeri danışmanların yazdıklarından öğrenmekteyiz.¹¹⁹ Aynı savaşta Macar ve Polonya muhaciri çoğu Müslüman olmuş subay ve generallerle Avrupa'dan sözleşmeli olarak getirilmiş subaylarla¹²⁰ bu açığı kapatılabilmek mümkün olamamıştır.

usanıp bıkmış birtakım adamları mevcut askerimizin içine sokup, onların da zihnini ve ahlâkını bozmak, erzak ve levâzimat sarfiyatımızı da çoğaltmak idi. Kendisi de beyhûde yere bu kadar işe yaramaz adamı beslemek külfetinden kurtulmak istediğinden şüphe mi vardır!" Mehmed Arif Bey, 3. c, s. 859.

116 Mehmed Arif Bey, c. 3, s. 835.

117 İngiliz diplomatik raporlarında bazı Rus subaylarının Kars'ın bu kadar kolay ele geçirilmesine şaşırarak ifade edilmektedir. Aynı yazışmalarda Batum'a sığınan Kars Mutasarrıfı'nın şehirde 6 ay yetecek erzak bulunduğu ifadesi ilginçtir. *British Documents on Foreign Affairs*, age, s. 128.

118 Kaymakam Atıf, *1293 Senesinde Kars'ın Sukutu Sebepleri Hakkında Rapor*, (İstanbul: Askerî Mecmua Tarih Kısmı, 63 numrolu Askerî Mecmuaya mülhak olarak neşredilmiştir, sayı 4, Kanun-u sâni 1926), s. 1-19.

119 Atwell, age, s. 61-62. Cumhuriyet döneminde Harp Okulları 4 yıllık mezunlarını ilk defa 1978 yılında vermişlerdi. Bu satırların yazarı Kara Harp Okulu'ndan 1982 yılında subay çıktığında aynı okuldan 2 ve 3 yıllık eğitimle mezun olan bazı subayların 4 yıllık mezunlara karşı nasıl kaba bir önyargı ile konuştuklarını hatırlamaktadır.

120 1877-1878 Harbinin ilk safhasında Ordu Komutanı olan Müşir Mustafa Zarif Paşa'ya göre 4. Orduda 20'nin üzerinde yabancı subay mevcuttu. Karal, age, s. 486.

Mevcut Osmanlı subayları arasında işine vakfı kendisini görevine adanmış hakkıyla birliğine hâkim olanların sayısı yok denecek kadar az görünmektedir. İngilizlerin rapor ve hatıraları bu subaylar hakkında ağır ithamlarla doludur.¹²¹ İngilizlerin ve Fransızların¹²² Osmanlı Ordusuna genel olarak sempati beslemedikleri ve genellikle Türklere düşman Ermeni tercümanlar tarafından yönlendirildikleri iddia edilebilirse de döneminin Osmanlı subay kitlesinin subaylık için gerekli mesleki formasyondan uzak olduğu söylenebilir.¹²³ Subay kitlesi için bahse konu yetersizliğin artık alaylı subayların devre dışı bırakıldığı 1912-1913 Balkan Harbi sonrasında da sürdüğü aktarılmaktadır. Birinci Dünya Harbi'nde görgü tanığı bir subayın ifadesiyle bu yetersizlikler bir huy olarak yüzyıllardır iliklere işlemiştir.¹²⁴

İncelediğimiz dönemde general yetersizliği subay yetersizliğinden daha ileri safhadadır. 1877-1878 yılı Doğu Anadolu harekâtı için Başkumandan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın elini kolunu bağlayan maiyetinde mektepli general bulunmayışıdır. Mevcut generaller ise genellikle bir kısmı okuma yazma bilmeyen alaydan yetişme bir kısmı ise bölgede aşiret ve eşraf nüfuzu ile generallik ve makam verilmiş yetersiz kimselerdi. Başkumandan bunları görevden alamıyordu. Görevden olsa bile yerine tayin edecek kimse bulamıyordu. 1828 ve 1853-1855 dönemi için de aynı şeyler söylenebilir.

Subay ve general zaaflarından hemen sonra erlerin durumuna işaret edilmelidir. Temel sorun etkin bir askere alma düzeninin kurulmamış olmasıdır. Askere alma sisteminin bütün imparatorluk coğrafyasında adil ve her kesim için geçerli esasların olmayışı kaynak açısından bir daralma yaratmıştır. Bu çerçevede askerlik yükümlülüğü daha ziyade imparatorluğun Türkçe konuşan bölgelerinin yükü olarak uygulanmıştır. Aşiret gönüllüleri, muavene (yardımcı), birlikler, başıbozuklar disiplinden uzak, kriz anlarında kolayca dağılan ve firara yatkın yapıları ile ordu için bir zafiyet alanı oluşturmuştur. Yağma, çapul, tecavüz gibi profesyonel askerliğin asla müsamaha edemeyeceği eylemler de bu tarz düzensiz birliklerden beklenen muharebe etkinliğini hemen hemen yok etmiş gibidir.¹²⁵

Subaylarla erler arasında astsubay sınıfının mevcut olmayışı da bir diğer noksanlık olarak ifade edilmelidir. Erler açısından düzenli birlikler için eğitimsizlik önde gelen bir zaaf alanıdır. İaşe,

121 Mesela askeri görevlerin yapılmasına engel olacak seviyede içkiye düşkünlüğün rütbe yükseldikçe arttığı ifadesi dikkat çekicidir. Konu ile ilgili 1854-1855 yıllarına ait İngiliz diplomatik belgeler koleksiyonunda sayılamayacak kadar kötü örnekler zaman, mekân ve isim bildirilerek aktarılmıştır. Bkz. *Papers Relative to...*

122 Bkz. Engelhard, age, 122-124. Saint-Priest, *La Turquie, son gouvernement et ses armées pendant la guerre d'Orient*, (Paris: Revue des Deux Mondes, 27.c, 1860), s. 402-434, 608-635.

123 1855 savunması sırasında bir tabyada İngiliz danışmanın sivil sekreteri Churchill'in Osmanlı topçu bataryasının sevk ve idare etmesi ordudaki yetişmiş personel açığını göstermiş olmalıdır. Atwell, age, s. 202.

124 Ziya Yergök, *Sarıkaş'ın Esareti*, Haz. Sami Önal, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), s. 124. "Teğmeninden kolordu komutanına kadar subaylarımızda görev aşkı yoktu. Namus. Şeref ve izzet-i nefis duyguları noksandı. Muharebe demek düşmanı yenme yollarını aramak ve gerektiğinde bu uğurda ölmek seve seve kan akıtmak demektir. Bizim subay arkadaşlar "dostlar şehit, biz gazi," diyerek mümkün olduğu kadar kaçamak yolu anyorlardı, [Subayların] cahilleri, ahılsızları çoktur, cesur ve fedakârları pek azdır. "Yergök, age, s. 124, 127.

125 Kırım Savaşına ilişkin yazılmış olan bir monografide başıbozukların sivil halka saldırıları ve davranışları 19. Yüzyılın son çeyreğinde Ermeni meselesinin ortaya çıkmasının ana sebebi olmuştur. Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, (Leiden-Boston: Brill, 2010), s. 408.

sağlık, barınma, giydirmeye ve teçhizat açısından da dönemin ekonomik buhranlarının derinleştirdiği sıkıntılar bilinmektedir. Ama bütün bunlara rağmen er sınıfı, iyi sevk idare edildiği zaman sabrı, tahammülü, kanaatkârlığı ile görevini layığıyla yapabilmektedir.¹²⁶ Ayrıca Kars ve civarındaki mahalli halkın elinden geldiğince, bazen büyük fedakârlıklarla Ordunun düşmana karşı harekâtına destek verdiği açıktır.

Bütün bu işaret ettiğimiz hususları toparlayacak olursak dönem boyunca teçhizat, iâşe ve ibate problemlerini küçümsemeyen başat faktör olarak “*insan malzemesi zafiyetinin*”¹²⁷ cephele ve her çeşit harekâta kendini gösterdiğini ifade etmeliyiz. Bu zafiyet çoğunlukla ekonomi ve teknolojiadaki sıkıntılardan daha fazla olumsuz gelişmenin tetikleyicisi olmuş gibidir. Sistemin uygun şekilde işleyişini engelleyen ve yavaşlatan olgulara günübürlük öteleyici tedbirler dışında hal tarzı bulucu iradenin yokluğu hemen her şeyi derinden derine çürüten bir sürecin işlenmesine ortam sağlamış görünmektedir.

Diğer taraftan Türkiye’de tarih yazımında insan kalitesi ile ilgili kurumsal zaaf alanlarının yeterince incelenmediğini söyleyebiliriz.¹²⁸ İş daha ziyade, kaybedilen savaşlar içinde kazanılmış ama nihai sonuca etkisi olmamış muharebelerin öne çıkarılması ile popüler bir hamaset çerçevesinde kalmıştır.¹²⁹ Askeri tarihi incelemesi gereken kurumlar henüz “*bürokratik küçük memur zihniyeti*” kalıplarının dışında kurumsal ve yapısal analizler ortaya koyamamışlardır.¹³⁰

Şüphesiz incelediğimiz 50 yıllık dönemdeki Kars savunmalarında askeri harekâtın yürütülmesi ile ilgili zaafın dönemin Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet ve toplum yapısından kaynaklandığını da ifade etmemiz gerekir.

Kaynakça

Ahmed Muhtar, *1244-45 [1828-29] Türkiye-Rusya Seferi, Cild-i evvel*, (Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği, 1928)

Allen, W E D-Muratoff, Paul, *1821-1921 Türk – Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966)

Baddeley, John F, *The Russian Conquest of the Caucasus*, (London: longmans, 1908)

Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, (Leiden-Boston: Brill, 2010)

126 1854-1855 İngiliz askeri danışman heyetinde Albay Atwell Lake, anılarını topladığı kitabın ithaf sayfasında “*Çetin zamanlarda Türk askerinin cesaret ve dayanıklılığının kaydı*” notunu koymuştur. Lake, age.

127 Şahsi çıkarının her şeyin üstünde tutma, işini bilmeme, cehalet ve kendini geliştirmeme ve yolsuzluk gibi arızalar kast edilmektedir.

128 19. Yüzyılın büyük devlet adamı, hukukçu ve tarihçisi Cevdet Paşa 1855 Kars savunması ile ilgili ölçülü bir dille kurumsal ve yapısal zaafı işaret edebilmiştir. Cevdet Paşa, age, s. 59.

129 Sonunda Kars’ın Ruslara teslimi ile sonuçlanan 1853-1855 Kars Savunması için son dönemde yaptırılmış bir yüksek lisans tezinin adı, 1855 Kars Zaferi’dir. Karadağ, age. Rahmetli Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu’nun 1955 yılında hazırladığı eserin adı da yine 1855 Kars Zaferi’dir.

130 2011 yılında, Balkan Harbine dair tarafımızdan sadece açık kaynaklara dayanarak hazırlanan bir tebliğin, dönemin general ve subaylarındaki mesleki ve moral yetersizliklere de işaret ettiği için ATASE Daire Başkanlığınca Türk Silahlı Kuvvetlerinin itibarını sarsıcı bulunduğu için uluslararası akademik bir toplantıda sunulmasına mani olunmuştur.

Bnb. İzzet, İstiklal Mücadelesinde Kars Müstahkem Mevkiine Yapılan Taarruz ve Bu Taarruzdan Alınan Dersler, Askerî Mecmua, 49. Cilt, Nisan 1931, sayı 80

Budak, Mustafa, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1993)

Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953)

Çelik, M F. *1855 Kars Muharebesine Dair İbrahim Adlı Bir Aşığın Destanı*, Yücel Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası, (İstanbul: Yücel Yayınevi, 1942, sayı 84)

Çakın, Naci-Orhon Nafiz, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt, 5nci Kısım (1793-1908)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978)

Çakın, Naci, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, c. 3, 5nci Kısım Eki Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978)

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, (İstanbul:Kaknüs Yayınları, 1999)

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt 1 (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953)

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 2 Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996)

Gillard, David, *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part I, Series B, vol. 4 The Ottoman Empire and The War With Russia 1877-1878*, University Publication of America, 1984

Hernon, Ian, *Blood in The Sand*, (Sparkford: Sutton Publishing, 2001)

Karadağ, Dilek, *1855 Kars Zaferi*, (Kars: Kafkas Üniversitesi, 2009)

Karal, Enver Ziya, "Zarif Paşa'nın Hatıraları 1816-1862", *Bellekten*, c. 4, No. 16, 1. Teşrin 1940

Kaymakam Atıf, *1293 Senesinde Kars'ın Sukutu Sebepleri Hakkında Rapor*, (İstanbul: Askerî Mecmua Tarih Kısım, 63 numrolu Askerî Mecmuaya mülhak olarak neşredilmiştir, sayı 4, Kanun-u sâni 1926)

Kırzioğlu, M Fahrettin, *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1955)

Kırzioğlu, M Fahrettin, *Kars Tarihi*, c. 1., (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953)

Kızılkaya, Oktay-Yeşilyurt Yahya, *1855 Kars Muhasarası Firarileri Hakkında Kurulan Divan-ı Harp komisyonu*, (Kars: Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1, 2014)

Kmety, George, *A Narrative of The Defence of Kars on 29th September 1855*, (London: James Ridgway, Piccadilly, 1856)

Koch, Karl Emil Heinrich, *Reise im Pontischen Gebirge und Turkischen Armenien*, (Weimar: 1846)

Kop, Yaşar, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1999)

Lake, Atwell, *Narrative of The Defence of Kars - Historical and Military*, (London: Richard Bentley, 1857)

Marx, Marx, *The Eastern Question A Reprint of Letters written 1853-1856 dealing with the events of the Crimean War*, (London: Swan Sonnenschein and Co. Limp, 1897)

McClellon, George B, *Capture of Kars and Fall of Plevna*, (The North American Review, vol. 126, 1 Jan 1878)

Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, c. 1, (haz.) M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty)

Monteith, W, *Kars and Erzeroum with campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, (London: Longman, 1856)

Papers Relative to Military Affairs in Asiatic Turkey and the Defence and Capitulation of Kars, (London: Harrison and Sons, 1856)

Ryan, Charles S, *Under The Red Crescent*, (New York:Scribner's Sons, 1897)

Sandwith, Humptry, *A Narrative of The Siege of Kars The Six months Resistance by The Turkish Garrison Under General Williams to The Russian Army*, (London: John Murray, 1856)

Saint-Priest, *La Turquie, son gouvernement et ses armees pendant la guerre d'Orient*, (Paris: Revue des Deux Mondes, 27.c, 1860)

Schem, A J, *The War in The East Between Russia and Turkey*, (New York: H S Goodspeed & Co., 1878)

Slade, Adolphus, *Turkey and The Crimean War A Narrative of Historical Events*, (London: Smith Elder and Co., 1867)

Süer, Hikmet, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986)

Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı -Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı, 2. c*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1985)

Şahin, Hasan, *1855 Erzurum Harekâtı*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1995)

Turkey No 1 (1878), Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey, (London: Harrison & Sons, 1878)

Turkey No. 16 (1877) Reports by Her Majesty's Diplomatic and Consular Agents in Turkey of The Conditions of The Christian of The Porte: 1868-75, (London: Harrison & Sons, 1877)

Turkey No 23 (1877), Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey, (London: Harrison & Sons, 1877)

Turkey No 25 (1877), Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey, (London: Harrison & Sons, 18779)

Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989)

Uyar, Mesut-Edward J Erickson, *A Military History of the Ottomans*, (Santa Barbara: ABC Clio, 2009)

Yapıcı, Hakkı, *Takvim-i Vekayi'de Kırım Harbi (1853-1856)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1999)

Yergök, Ziya, *Sarıkamış'tan Esarete*, Haz. Sami Önal, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), s. 124

Dr. Öğr. Üyesi
Feryal TANSUĞ

Bahçeşehir Üniversitesi
Sosyoloji Bölümü
İstanbul / Türkiye
feryal.tansug@ge.bau.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4375-9442>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

08/03/2021

Kabul edildi. / Accepted

16/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.892864>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Tahayyül Edilen Bağımsızlık: Yunan İsyanı'nda Semadirek Adası

An Imagined Independence: The Island of Samothrace during the Greek Revolt

Öz

On sekizinci yüzyılın sonlarında, on dokuzuncu yüzyılın başında, Aydınlanma Çağı'nın ve Fransız Devrimi'nin etkisiyle çok etnisiteli ve dinli imparatorluklarda çeşitli cemaatler, etnik, din ve dil birliği olan bağımsız devletlerini inşa etme arzusuna kapılmışlardı. Bu İmparatorluklardan birisi de Osmanlı İmparatorluğu idi. İmparatorluğun coğrafi konum olarak Avrupa'ya en yakın olan Balkan topraklarında bağımsızlık mücadelesi için Mora'daki Rumlar isyan başlatmıştı. İmparatorluk yönetiminde nüfusunun büyük bir çoğunluğu Rum Ortodoks Hristiyan olan Ege Adaları'nın çoğu bu isyana katılarak Mora'daki bağımsızlık hareketi içinde yer almak istemişlerdi. Bu hareket içinde olmak kendilerine aynı dinden ve etnik gruptan oldukları aynı ve dili konuştukları millî siyasi birliğin parçası olmayı vadediyordu. Bu çağda zimmî olarak kendilerine ikincil statü atfeden Osmanlı idaresi tarafından yönetilmek istemediklerini isyana katılarak ifade etmişlerdi. 1821 Yunan İsyanına aktif olarak katılan Girit, Kıbrıs, Sisam ve Sakız adalarındaki olaylar araştırmalara konu olmuştur. Kuzey Ege'de küçük bir ada olan Semadirek'te bunlardan biriydi ve isyanın bastırılması sırasında ada neredeyse nüfusunun tamamını kaybetmişti. Ada'ya teknelerle gelen isyancıların örgütlemesiyle isyana katılan Semadirekli Rumlar, askerlerin kendilerine isyandan vaz geçmeleri ve Osmanlı'ya itaat etme telkinlerine ısrarla verdikleri kayıplara rağmen olumsuz yanıt vermişler. Bu makale, bilinmeyen Semadirek olayını ortaya çıkarırken Osmanlı otoritesi tarafından gördüğü sert muameleyi şiddet kavramı çerçevesinde incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Rum, Yunan, Osmanlı, Ege Adaları, şiddet, bağımsızlık, isyan, Semadirek

ATIF: TANSUĞ, Feryal, "Tahayyül Edilen Bağımsızlık: Yunan İsyanı'nda Semadirek Adası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (297-314)

CITE: TANSUĞ, Feryal, "An Imagined Independence: The Island of Samothrace during the Greek Revolt", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (297-314)

Abstract

Multi religious and multi-ethnic empires' various populations had the aim of forming their independent states under the impact of the ideals of the Enlightenment and French Revolution at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries. Ottoman Empire was among these empires, too. The Serbs in the Balkans was the first group to revolt against the Ottoman rule in 1804. Greeks followed them in 1821 with an organized revolt which lasted until 1829 from which an Independent Greek Kingdom arose. The center of the revolt was the Balkan lands of the Empire, Morea Peninsula, which was the closest region to Europe. Therefore, it was not a coincidence that the rebellion broke in the region that first learned about political and intellectual developments in Europe. Production of printing press, newspapers and books, and the Greeks of the Empire who had western education in Europe played crucial role for the transmission of the Enlightenment ideals to the Greek community of the Empire. European travelers who began to travel in the Greek speaking lands of the Empire in the 1750s were interested in the architectural remnants of the ancient Greek civilization. For the Europe that admired ancient Greek Civilization's impressive architecture, philosophers' observation, and the political model "demos, the independence ideal of the Greeks in the Ottoman Empire was a striking event.

Hence, the Greek Revolt, which was called as the Greek Independence War by the Greeks, became a European ideal. The Ottoman imperial government's reaction to the revolt was very harsh since it saw it as a menace against the Ottoman reign and Sultan that protected the non-Muslims communities of the Empire through zimmî pact of Islamic Law for centuries. This pact guaranteed their lives, properties, and religion in return for payment of a specific tax (*cizye*) which was applied to only non-Muslims by the Islamic state in accordance with the Islamic law. Despite this regulation, the pact put the non-Muslims in a secondary position compared to the Muslims in the Empire. Sultan Mahmud II's reaction was very punitive since he could not understand the fact that rebellious Greeks were no longer wanted to be ruled by Muslim Ottoman dynasty as zimmîs with a secondary status. They wanted to have their independent states with their distinctive Greek identity. The Morea revolt in a short period of time spread to big and small Aegean islands through the activities of sea bandits with boats, Crete, Cyprus, Chios and Samos were among these islands. The severe punishment of the rebellious in Chios island, which was named as the Chios massacre in the literature shocked Europe. The bishop of the island, civil leaders of the Greeks (*kocabaşıs*), and representatives of Mastiha village were closed in the castle and assassinated by Ottoman soldiers. This event was followed by various mutual battles between the Greeks and soldiers in the island for seven years until 1828. There is another unknown shocking event in the island of Samothrace where almost half of its Greek inhabitants had been killed by the Ottoman soldiers, and women and children were enslaved to be sold in the slave markets with the order of the sultan. This article aims to reveal this unknown event by depending on the Ottoman archival documents and analyze the severe punishment of the Ottoman authority within the framework of violence.

Key Words: Rum, Greek, Ottoman, Aegean Islands, violence, independence, revolt, Samothraki

Giriş

Osmanlı-Türk tarih yazıcılığında Yunan İsyanı, Yunan tarih yazıcılığında Yunan Bağımsızlık Savaşı denildiği zaman hemen akla gelen iki çarpıcı olay dönemin Sultanı II. Mahmud'un (y. 1808-1939) talimatıyla Ortodoks Hıristiyan Patriği V. Gregorios'un (1746-1821) asılması ve Avrupa'da büyük etki yaratan Sakız Adası olayıdır.¹ Yunan İsyanı Dönemi'nde² olup bitenler, her iki tarih yazıcılığında akademik çalışmalara konu olmuştur.³ Bu araştırmalara konu olmayan bir tanesi daha vardır ki bu da Semadirek Adası'ndaki olaydır. 1821 yılında yaklaşık 4.000-4.500 kişi olan ada nüfusunun yarısına yakını Osmanlı askerleri tarafından öldürülmüş, kadınlar ve çocuklar İstanbul ve İzmir'de esir pazarlarında satılmışlar, adada sadece 33 hane kalmıştır.⁴ Günümüzde bu olay, ölenleri simgeleyen bir terimle "Efkas" adıyla hâlâ 1 Eylül'de adanın merkez kasabası "tis Xoras" ta "Efkas" ismi verilen yerde anılmaktadır. "Efkas" kelimesi Yunanca "Yedi Yüz" anlamına gelen "Eftakosias" dan gelmektedir. Bu terim dağa çıkan ve orada öldürülen yedi yüz kişiyi sembolize ederken genel olarak ada halkının başına gelenleri tanımlamaktadır. Bu makale, olayın Osmanlı perspektifinden nasıl algılandığını Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak ortaya çıkarırken Ege Denizi'nde kırsal hayat yaşayan küçük bir ada halkının 1821'de Mora'da çıkan Yunan İsyanı'na katıldığında Osmanlı otoritesi tarafından gördüğü sert muameleyi şiddet kavramı çerçevesinde incelemektedir.

1. Aydınlanma Düşüncesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar

18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başları, Avrupa aydınlanma düşüncesinin etkilerinin sürdüğü ve de Fransız Devrimi'nin yaşandığı bir dönemdi. Buna paralel olarak Avrupalı entelektüeller, ülkelerindeki siyasal rejimleri özgürlük ve demokrasi ideallerini temel alarak dönüştürme çabası içindeydiler. Bu çabanın amacı da romantik bir düşünce olarak etnik birlik, din ve dil birliği olan

1 Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870* [Osmanlı Savaşları] (Londra, New York: Pearson, 2007), 292. Sultan II. Mahmud tarafından Şeyhülislam'lık'tan alınan fetvada adadaki asilerin katledilmesi, kadın ve çocukların esir alınması belirtilmişti. İsyanı bastırmaya giden Osmanlı askerleri kontrolden çıkıp isyan halinde bulunmayan Rum ahaliye saldırmışlardı. Mart sonunda kontrolden çıkan olaya bazı devlet adamları, din adamları, metropolitler müdahale ederek fesada karışmayanların affedilmesi için devreye girmeleriyle yeni bir irade yayımlanarak suçsuz olanların ayırt edilerek bağışlanması belirtildi. Zeki Arıkan, "Ayvalık İsyanı", *Bellekten*, C. 52, S. 203, (1993): 576.

2 Bu yazı Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak Osmanlı yönetimi perspektifini incelediğinden "Yunan İsyanı" terimi kullanılmaktadır.

3 Mübahat Kütükçüoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1986), 133-157; Zeki Arıkan, "Ayvalık İsyanı," *Bellekten* 52:203 (1988): 571-600; Hakan Erdem, "Do Not Think of the Greeks as Agricultural Labourers": Ottoman Responses to the Greek War of Independence" *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey*, eds. Thalia G. Dragonas ve Faruk Birtok. London: Routledge, 2005), 67-84; Sofia Laiu, Marinos Sariyannis, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση* [Yunan İsyanı Hakkında Osmanlı Anlatıları] (Atina: Tarih Araştırmaları Kurumu, 2019); Ed. Petros Pizaniyas, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός* [1821 Yunan İsyanı: Bir Avrupa Olayı (Atina: Kedros Yayınları, 2009); Nikos Yannopoulos, *1821, Οι μάχες των Ελλήνων για την ελευθερία* [1821, Yunanların Özgürlük Mücadelesi (Athens Historical Quest 2016); Panayiotis A.Salkitzoglou, *Η Μικρά Ασία στην Επανάσταση του 1821* [1821 İsyanı'nda Küçük Asya] (Atina: İdrima Mizonos Ellinismou, 2010).

4 <https://www.mixanitouxronou.gr/to-matomeno-kalokairi-tis-samothrakis-to-1821> Son ziyaret edilen tarih 6 Mart 2020.

millî devletler inşa etmekte. Bu süreçte Avrupa, demokratik siyasi felsefesini dayandırdığı antik Yunan düşüncesine gıpta ediyor ve bu nedenle de 1821 yılında bağımsız bir Yunan halkı ve devletinin oluşumunu hedefleyen Mora’da çıkan isyanı sahipleniyordu. 1800’lü yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezî otoritesi zayıflamıştı; toprak ağalarının ya da ayanların ve de gayrimüslim cemaatlerin sivil liderlerinin diğer bir deyişle kocabaşlıların köylü üzerinde güç kazandığı bir dönemdi.⁵ 18. yüzyıl boyunca Rusya ile yapılan ekonomik ve politik olarak yıpratıcı savaşlar, 1804 Sırp isyanı ile başlayan ve Yunan isyanı (1821-1829) ile devam eden ve de bağımsız Yunan Krallığı’nın kurulmasıyla sonuçlanan Rumların bağımsızlık isyanları, Osmanlı yönetiminin meşruiyet sorunlarına işaret ediyordu.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Rumlar arasında 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda artan ekonomik gelişme, eğitim ve basın-yayın alanındaki faaliyetleri artırmıştı. 18. yüzyıla gelindiğinde ekonomik ve toplumsal gelişmeler üç yeni gruptan oluşan yeni bir toplumsal düzenin ortaya çıkmasına neden olmuştu: Birinci grupta hükümet görevlileri, Fenerli Rum Beyler (aristokrasi), dragomanlar –saray tercümanları– zengin tüccarlar, toprak sahipleri ve millet başları; ikinci grupta, tüccarlar, esnaf ve imalatçılardan oluşan bir orta sınıf ve üçüncü grupta da köylüler vardı. En önemli gelişme tüccar sınıfının yükselişiydi. Bu sınıflar kazandıklarıyla oğullarını eğitim için Avrupa’ya yolluyor ve aynı zamanda İmparatorlukta okullar kuruyorlar, İmparatorluk içinde ve Avrupa kentlerinde de kitap basımını sağlıyorlardı.⁶ 18. yüzyılın son otuz yılında ve 19. yüzyılın ilk yirmi yılındaki entelektüel canlanmanın maddi temelini tüccarlar sağlamıştı ki bu da Ortodoks Hıristiyan kimliğinden daha ziyade millî Yunan (Helen) bilincinin gelişmesine neden olmuştu.⁷

Osmanlı Rum cemaatinin durumuna Osmanlı Devleti’nin gözünden değil Rumların gözünden baktığımızda İmparatorluğun Avrupa’ya en yakın bölgesi Balkanlarda dinî, etnik, dilsel, siyasi ve iktisadi temellerde ve toprak temelinde bütünleşme arzusu içinde oldukları görülür. Bu da Aydınlanma Çağı’nda ve Fransız Devrimi ile ortaya çıkan genel bir eğilimdi. Mora’daki ayaklanmayı örgütleyenlerin temel düşüncesi 19. yüzyılda artık adaletsiz olarak gördükleri Osmanlı İmparatorluğu’nun tebaası olmak değil, tahayyül ettikleri siyasi bütünleşmenin içinde özgürleşmiş bir halk olarak yer almaktır.⁸ Bu, hayal edilen siyasi birlik bütünleşmesinin temel iki özelliği sınırlarının belli ve bağımsız olması idi: Siyasi birlik ifadesi için öncelikle sınırları olmalıydı ve içinde buldukları çağ gereği –Aydınlanma ve Fransız Devrimi– imparatorlukların var sayılan kutsal takdirle yönetimlerinin meşruluğunun sorgulandığı bir dönem de olduğu için bağımsız olmalıydı.⁹

5 Özcan Mert, “Tanzimat Dönemi’nde Çeşme Kocabaşlıları (1839-1876)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 35, (2004): 140; Veinstein, Gilles, “Le Patrimoine Foncier De Panayote Benakis, Kocabaşı de Kalamata,” *Journal of Turkish Studies*, C. 11, (1987): 211-233; Feryal Tansuğ, “The Kocabaşıs as Intermediaries?: The Local and Central Administration in Imvros/İmroz and Lemnos in the Early 19th Century” [Aracı Kocabaşlılar: 19. Yüzyılın Başlarında İmroz ve Limni’de Yerel ve Merkezî Yönetim] *Bellekten*, C. LXXVIII, S. 281, (Nisan, 2014): 223–244.

6 Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 43.

7 Richard Clogg, *Concise History of Greece* [Modern Yunanistan Tarihi] (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 27.

8 Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik ve Kültür*, 48.

9 Benedict Anderson, *The Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* [Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kaynağı ve Yayılması Üzerine Düşünceler] (London, New York:

Avrupa’da 16. yüzyılda şekillenmeye başlayan millî birlik fikri 18. ve 19. yüzyıllardaki ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel dönüşümün modernleşme olarak ifadelerinden birisiydi. Yunan seçkinlerinin ilk amaçladıkları modern özellik, millî siyasi birlikti. Batı Avrupa modernliğinden etkilenen Yunan entelektüellerinin ve tüccarlarının toplumlarının modernleşmesiyle kastettikleri Yunanca konuşan Ortodoksları millî bir cemaat olarak adlandırma, yaşadıkları toprakları Osmanlı yönetimi ve denetiminden kurtarma ve Yunanlıları Batılı olarak tanımlamaktı. Millî birliğe siyasal olarak ulaşmadan önce bu, söylem olarak millî kimlik fikri tartışılıyordu.¹⁰

Avrupalı gezginler Osmanlı İmparatorluğu’nun Yunanca konuşulan bölgelerine 1750’den sonra gelmeye başladıklarında modern Yunanlarla değil, antik Yunan eserleriyle ilgileniyorlardı. Bu gezginlerin Yunan (Helen) severliği Yunanistan’ın durumunu çarpıcı bir şekilde Avrupa’nın dikkatine sundu. Yunanistan’ın antik geçmişi ve Atina şehir devletinde doğmuş ve “halk için” anlamına gelen “demos” –ilk direkt katılımlı demokrasi yönetimi– düşüncesi, antik Yunan filozoflarının masalsi Yunan mitoloji tanrılarına ve anlatısına meydan okuyarak doğayı, insanları ve toplumu anlamak için aklî sorgulamayı ve şüpheli bir akıl ile anlamayı önermeleri Avrupa düşünce dünyasını ele geçirmişti.¹¹ Mora’daki Rumların 1821’de başlattığı bağımsızlık savaşı mücadelesi yüzyılın en gözde uluslararası özgürlük hareketi olarak görülen ve bütün Avrupa’yı etkileyen bir mesele olmuştu. Diğer gayrimüslim cemaatlere göre (Sırlar, Bulgarlar, ve Ermeniler gibi) Yunanlıların avantajı vardı: Bu da kendi millî tahayyüllerini Avrupa kimliğinin özüyle ilişkilendirmelerinden kaynaklanıyordu. Antik ve Modern Yunanistan arasındaki ideolojik bağlantı Yunan mücadelesini Avrupalı hale getirmişti. *Adamantios Korais* (1748-1833), İosipos Misiodaks (1730-1800), *Daniil Filippidis* (1775-1832), *Grigorios Konstantas*’ın (1758-1844) ve Velestinli Rıgas (1757-1798) gibi Batılılaşma yanlısı Yunanlı entelektüeller, Osmanlı İmparatorluğu’nun Rum cemaatini, kendilerini aynı milletin ve Avrupa’nın mensupları olarak tahayyül etmeye teşvik etmek için Aydınlanma söylemini sahiplenmiş ve Avrupa’daki Helenseverlik (filhelen) ruhundan yararlanmışlardı.¹² Etkili düşünür İosipos Misiodaks (1730-1800) Avrupa ile Yunanistan bağına açıklarken “Avrupa Yunanistan’ın yardımına koşarken aslında sadece başlangıçta ateşi Yunanlılardan almış olmanın borcunu ödüyordu.”¹³ demişti. Bu düşünürler kurmayı hayal ettikleri bağımsız Yunanistan’ın hikâyesini Avrupa medeniyetinin tarihine entegre etmişlerdi.¹⁴

Osmanlı topraklarında Yunanların (Helenlerin) modernleşmesi ya da Avrupalılaşmaları, hukukun kodlanması sayesinde gerçekleşecekti ki bu da yeni bir siyasal örgütlenme, yani devlet gerektiriyordu. Yeni oluşan Yunan siyasi birliğine dâhil olmak isteyenler İmparatorluk yönetimine isyan etmekten çekinmemişlerdi.¹⁵ Bu düşünceyle Mora’da isyanı hazırlayanlar, anakaranın iç taraflarında olmasa da nüfusun neredeyse tamamı Rum Ortodoks Hıristiyan olan Ege adalarında ve adalara yakın olan sahil kasabalarındaki Rumları etkileyerek isyana katılmalarını sağlamayı

Verso, 2006), 6-7.

- 10 Esra Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasal ve Kültürel Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 2 (2016): 327.
- 11 Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik ve Kültür*, 38.
- 12 Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik ve Kültür*, 49-51; Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasal ve Kültürel Etkileri”, 325-331; Herkül Milas, *Geçmişten Bugüne Yunanlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 173-175.
- 13 Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik ve Kültür*, 49.
- 14 Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik ve Kültür*, 39-40, 48-52.
- 15 Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik ve Kültür*, 48-49.

başarmışlardı: Girit, Sakız, Sisam, Semadirek, Kıbrıs, Kos ve Ayvalık gibi.¹⁶

Semadirek adası Rumları da bunlardan birisiydi. Büyük çoğunluğu Rum Ortodoks Hıristiyan olan Semadirek halkı, din, dil ve etnik kökenleriyle bağ kurdukları yeni oluşan Yunan millî kimliğinin ve siyasi birliğinin parçası olmak istediklerini aynı dinden ve etnik kökenden olmadıkları Osmanlı hanedanı tarafından yönetilmek istemediklerini hâlihazırda Mora'da çıkan isyana katılarak ifade etmekteydiler.

2. Mora'da Rumların İsyanı

19. yüzyıla kadar ne Rumlar ne diğer gayrimüslimler Osmanlılar tarafından yönetilme koşullarını sorgulamamışlardı. İslam hukukuna dayanan millet sisteminin¹⁷ gayrimüslimleri koyduğu zimmî statüsü, onlar için açıkça dile getirilen bir soruna veya toplumsal bir huzursuzluğa neden olmamıştı. 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı düşüncesinin eşitlik ve özgürlük düşüncesinden etkilenen Balkan entelektüelleri, cemaatlerini de etkilemişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu, İslam hukukuna uygun olarak kitap dinlerini yani Hıristiyanlık ve Yahudiliği kutsal sayar ve tanırdı. Gayrimüslimlere dinî özerklik tanınmasına rağmen, Müslüman olmayanlar hukuki olarak ikincil statüdeydi ve de bölgeden bölgeye değişmekle beraber belli ayrımcılıklara tâbi olabiliyorlardı: Gayrimüslim olmalarından kaynaklanan cizye vergisi vermek, bazı bölgelerde silah taşıyamamak, mahkemede Müslümanlara karşı şahitliklerinin kabul edilmemesi gibi.¹⁸ Bunlara ek olarak gayrimüslimler, fetihten önceki topraklarını kullanmaya devam edebilmeleri için haraç adıyla bir vergi verirdiler. Bu vergi, toprak ve ürün üzerinden aynı olarak toplanırdı. Ayrıca, yetişkin ve sağlıklı erkeklerden cizye ya da baş vergisi denilen vergi, askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında alınırdı.¹⁹ Tüm bu düzenlemeler İslam hukukunun zimmî anlaşmasına göre yapılırdı. Gayrimüslimler, İslam devletinin, kendilerini ve haklarını koruma güvencesi (zimmet) altında, bu koruma karşılığı cizye vergisi vererek o İslam ülkesinde yaşarlardı.²⁰ 1821'deki isyan Mora'daki Rumlar (zimmîler) tarafından örgütlenerek başlamıştı. 1814 yılında Odesa'da kurulan Filiki Eteria Cemiyeti (Dostlar Derneği) bu hareketin temelini oluşturmuştu. 1814'te kurulduktan sonra ilk iki yıl 30 üyesi olan derneğin 1821 yılına kadar 1000 üyesi olmuştu. Eflak Hospodarı Konstantin Ipsilantis'nin oğlu olan ve Rus ordusunda asker olan Aleksandr Ipsilantis, isyanın örgütlü bir şekilde başlamasına liderlik ederken Rus Çarı I. Aleksandr'dan destek sözü almıştı.²¹ Üyelerinden çoğu tüccar ve gemici olan dernekte din adamları/papazlar ve kleft denilen dağ eşkıyaları da vardı ki bu son grup örgütün silahlı mücadele kolunu oluşturmuştu.²² Ipsilantis askerleriyle Boğdan'a geçip oradaki yönetimi ele geçirip (17

16 Kütükoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları," 137-140; Arıkan, "Ayvalık İsyanı", 571-601.

17 Halil İnalıcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans," *Essays in Ottoman History* ed. Halil İnalıcık (İstanbul: Eren Press, 1998), 196-199.

18 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 8-19; 40-59; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1996). 17-18, 39-40.

19 Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, 23, 26-27; Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 17, 39.

20 Ahmet Yaman, "Zimmî", *DIA*, C. 44, İstanbul (2017): 434.

21 Aksan, *Ottoman Wars*, 289.

22 Filiz Yaşar, *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası*, (Ankara: Phoenix, 2006), 19.

Mart 1821) Rus ordusunun geleceğini beklerken Bükreş'te Çar'ın sözünden vazgeçtiği ve İstanbul Ortodoks Rum Patriği'nden destek gelmeyeceği haberini aldı.²³ Patrikhane'nin yanı sıra eğitimli, zengin Fenerli Rumların bir bölümü Yunan isyanına zemin hazırlayan aydınlanma düşüncesiyle yayılan bağımsızlık fikrine karşıydı. Patrik V. Gregorios, yazdığı risalelerle Avrupalı özgürlük fikrini savunanlara karşı çıktığını gösterdi ve de isyancıları aforoz etti.²⁴ Cemaat başı Patriğin bu tutumu İmparatorluk'taki diğer din adamlarına ve genelde Rum cemaate ibret olarak asılmasına engel olamadı. Aynı tarihte Eflak'ta Sırp milislerinden Tudor Vladimiresku bir Romanya sosyal devrimi tasarlamıştı ve bunun için isyan düzenliyordu, amacı da Eflak ve Boğdan'ın İstanbullu Fenerli Beylerin idaresinden önceki durumuna getirilmesi idi. Bunu yaparken bölgedeki Rus toprak ağaları boyarların köylüleri sövmeye dayalı sistemine karşı halkın desteğini almaya çalışıyordu. Vladimir 65.000 adamla Bükreş'e vardıkdan kısa bir süre sonra İpsilantis de 5.000 başıbozukla varmıştı. Rus Çarı, İpsilantis'e destek vermediği gibi Osmanlıya değil Rus ayanları boyarlara karşı isyan başlatan Vladimir'den de desteğini çekmişti. Böylece Rus yardımı alamayan bu iki güç, zor durumda kalmıştı. Bu arada Boğdan'ın ele geçirildiği ilk günlerde Yaş (Jassy) ve Galati'de Müslümanlara yapılan eziyetler Osmanlı askerlerinin misillemesine neden olmuştu. Oluşan kaosta isyan 6 Nisan'da Mora'ya sıçramıştı. Bundan sonra sultan II. Mahmud Mora ve Eflak-Boğdan Beylikleri'ne asker göndermişti.²⁵ Kleft liderler önderliğinde ayanlar ve zengin denizci patron tüccarların iş birliği ile organize edilen Mora İsyanı, Eflak ve Boğdan Beyliklerindeki daha dayanıklı çıkmıştı. 1821 yılının Mart ayı ortalarında dağınık, düzensiz bir direniş olarak başlayan hareket, Nisan'da örgütlü bir genel isyana dönüşmüştü. Bölgede bulunan Müslüman sakinler, isyanın getirdiği öfkenin hedefi oldu. Tahminen 40.000 Müslümanın bulunduğu Mora'da isyancılar tarafından yaklaşık 15.000 kişi öldürülmüş, bunu da Osmanlı askerlerinin Sakız Adası'nda ve bu yazıya konu olan Semadirek Adası'nda yaptıkları toplu öldürmeler izlemişti. Sakız'da metropolit, adanın kocabaşları ve Mastika köyünün vekilleri 63 kişi kaleye kapatılarak irade-yi seniyyeye uygun olarak idam edilmişlerdi. İlerleyen günlerde de askerler Sakız Adası'nda öldürdükleri 500 kişinin kellerini İstanbul'a yollamışlardı. İsyân edenleri cezalandırmak ve korkutmak için alınan sert tedbirlerin başında ölüm cezası vardı. Bu, 26 Nisan 1821 tarihinde ilan edilen fetva ile İslam hukukuna uygun olarak meşrulaştırılmıştı. Münferit ve toplu halde yapılan isyanın cezası ölüm idi.²⁶ Dönemin vezir-i azamı Salih Paşa Sakız Adası olayı ile ilgili yazdığı raporda askerlerin eylemlerini kontrol etmedeki zorluktan bahsetmişti. Yazısında asker denilenlerin isyan halinde olmayan köyleri yağmaladıklarını ve ahalisini köle olarak aldıklarını bildirmişti. Şeyhülislam bağışlanan Rum köylerindeki kadın-erkek ahalinin esir alınmasından yakınırken vezir-i azam Sakız Adası'ndaki birliklerin başındaki komutanı askerlerinin kanunsuz davranışları hakkında dikkatli olmasını tembihlediği yazısında büyük bir askerî disiplin problemine dikkat çekiyordu.²⁷ Fizikî olarak Sakız'dan daha küçük olan Semadirek'te askerde böyle bir problem görülmemiş, aksine aşağıdaki bölümde görüleceği gibi, isyanı bastırmakla görevli Akdeniz Bahr-ı Sefid Muhafızı sultandan gelen ve gelecek emirlere tamamen itaat ettiğini ve edeceğini bildiriyordu.

23 Aksan, *Ottoman Wars*, 290

24 Milas, *Geçmişten Bugüne Yunanlar*, 212.

25 Aksan, *Ottoman Wars*, 290.

26 Kütükoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları," 142-143.

27 Erdem, "Do Not Think of the Greeks as Agricultural Labourers": Ottoman Responses to the Greek War of Independence", 67-84.

3. Osmanlı Askerlerinin İsyanı Bastırması

Semadirek adasında –diğer kuzey Ege adaları ile beraber– 1479 yılında Osmanlı idaresi kesin olarak kurulmuştu.²⁸ Diğer Ege adaları içinde en küçük olan Semadirek’te (182 km²) geniş sahiller vardı, ancak gemilerin barınmasına olanak verilen doğal limanlar yoktu. Adanın kuzeybatısında gemilerin demirlemesi için pek güvenli olmasa da Kamariotissa limanı vardı.²⁹ Mora’da başlayan Yunan İsyanı’na katıldığını ilan eden adalıların, bu fizikî özellik nedeniyle Ege Denizi’nde dolaşan isyancı teknelerden sürekli ve yeteri kadar destek alamadıkları düşünülebilir. Zira Osmanlı güçleri adadaki isyanı 1821 yılının Ekim ayı sonunda tamamen bastırabilmiş, nüfusunun çoğunu kaybeden adada bir daha isyana dair hareket olmamıştır.

Osmanlı yönetimi isyanları bastırmak için sadece fiziksel güç ve baskı kullanmamıştı. Sürgün, mülklerinin istimlak edilmesi ve hapsetme de Osmanlı yönetiminin isyanı bastırmak için kullandığı yöntemler arasındaydı.³⁰ Merkezî yönetimin amacı, sadece fiziksel şiddet ile isyanı bastırmak değildi, tüm bu yöntemlerle Rumlara İmparatorluk’taki ikincil zimmî statülerini hatırlatmak ve yeniden kabul ettirmektir.³¹

Akdeniz Boğazı Muhafızı Mehmed Paşa, 1821 yılının Ağustos ayı başında Ege’de gezen isyancı eşkıya tekneleri olduğunu, bunların adalara çıkıp Rum ahaliyi isyana teşvik etmeye çalışacağını bildirip Semadirek ve İmroz civarında eşkıya teknelerinin görüldüğünü ve adaları bunlardan korumak için yapılması gerekenler konusunda padişah’tan izin istemiştir.³² Ancak Semadirek adasını korumak mümkün olmamış, on gün sonra, 14 Ağustos’ta, adaya “izbandut eşkıyaları” çıkıp adalıları silahlandırarak isyan ettiklerini duyurmuşlar. Kadı vekilini hapseden eşkıyaların toplam üç yüz kişi olduğu³³ adanın kadısı üç gün sonra İstanbul’a bir not göndererek naibinin esir alındığını bildirilmiş.³⁴ İlerleyen günlerde Semadirek ahali, adaya izbandut tekneleriyle gelenler tarafından örgütlenmesiyle isyana katıldığını duyurmuşlar. Bunu haber alan Sultan, Semadirek’te Osmanlı idaresine boyun eğmeyen zimmîlere karşı (Rumlara) cihat ilan edildiğini; adada bazı Müslümanların isyancılar tarafından öldürdüklerini bildiğini belirterek Muhafız Mehmed Paşa’nın ayaklanmayı bastırmaya gitmesi ve reayayı (Rum ahali) uyarması, karşı gelirler ise kimseyi kimseyi sağ bırakmadan (zi-ruh kalmayınca) öldürüp mallarının askerlere ganimet olarak verilmesi, kadın ve çocukların esir alınması hakkında 1821 yılının Ağustos ayının sonunda bir hüküm göndermişti.³⁵ Bunun üzerine Boğaz Muhafızı Mehmed Paşa, icraatlarını merkezî yönetime yazdığı resmî yazılarla bildirmeye başlamıştır. İlerleyen günlerde, Semadirek adasında olan bitenler Muhafız ve adanın naibi tarafından yazılan yazılarda şöyle aktarılmıştır:

28 Cevdet Küçük, *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* (Ankara: SAEMK, 2001), 4-5.

29 Christopher Wright, *The Gattilusio Lordships and The Aegean World, 1355-1462* (Brill: Leiden, 2014), 19.

30 Kütükoğlu, “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları,” 143-146.

31 Erdem, “Do Not Think of the Greeks as Agricultural Labourers’: Ottoman Responses to the Greek War of Independence”, 70, 72-73

32 BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), BOA, HAT 753/35559, 4 Ağustos 1821 (5 Zilkade 1236).

33 BOA, HAT 865/38552-C, 14 Ağustos 1821 (15 Zilkade 1236).

34 BOA, HAT, 865/38552-A, 17 Ağustos 1821 (18 Zilkade 1236).

35 BOA, C.DH Cevdet Dahiliye 141/7044, 28 Ağustos 1821 (29 Zilkade 1236)

Boğaz Muhafızı Mehmed Paşa'nın Semadirek adasına 1000 kadar askerle 17 Eylül 1821'de vardığını, 19 Eylül 1821'de yazdığı resmî yazıdan (kaime) öğreniyoruz. Olayı savaş ve galibiyet (muhârebe ve galebe) terimiyle ifade ettiği yazısında; asilere itaat etmelerini önermiş ancak kabul etmediklerinden herkese örnek olacak şekilde cezalandırıldıklarını ve yirmi bir kesik başı İstanbul'a gönderdiğini, esirlerin de konuşturulmak üzere zapt olunan kendi kayıklarına bindirilerek yollanacağını bildirmiştir. Kötü huylu kâfirlerin hepsinin etkisiz hâle getirilmesi için uğraşılacağını da belirtmiştir.³⁶ Boğaz Muhafızı, Semadirek'teki gayrimüslim halkın Arnavutlar ve izbanditleri (isyancıların Ege Denizi'nde dolaşan tekneleri) toplayarak azgınlık ve isyana cesaret ettiklerini bildirip adanın ele geçirilmesi ve kötü huylu kâfirlerin ortadan kaldırılmasını emreden fermanı aldığını ve tam olarak anladığını belirterek bin askerini yardımcısıyla adaya yolladığını yazmıştır.³⁷ Mehmed Paşa yazısının devamında gerçekleştirdiği eylemleri –isyancıları ölümle cezalandırmayı– aldığı fermana itaat ederek gerçekleştirdiğini tekrarlayarak öne çıkarmıştır. Diğer bir deyişle Muhafız, verdikleri ölüm cezasının kaynağının bunları meşrulaştıran 26 Nisan 1821 tarihli fetva³⁸ ve buna dayanan ferman olduğunun altını çizerek kendisin gelen emre tamamen itaat ettiğini belirterek yazısına şöyle devam etmiştir: “Ele geçirilen bir korsan nefer sorgulandığında kötülük ve isyanlarını açıklamışlar ise de kendilerine devlete tâbi olmayı kabul ederek af dilemeleri ve savaştan vazgeçerek tövbe etmeleri defalarca teklif edilmiş ise de kabul etmemişlerdir. Bu nedenle kötülük, melanet ve galiz küfürleriyle savaşa girişip tüfek ile ateş açmaya cüret ettikleri için verilen fetva gereğince gelen fermanın maksadını yerine getirmek üzere Müslüman askerlerimiz Allah'ın birliğine dayanarak ve Peygamber Efendimizden yardım niyaz ederek hep birlikte hücum edip büyük bir savaş ve şiddetli çatışmalar olmuş, Allah'ın yardımı ve Hazret-i Peygamberin kerameti sonunda Müslüman gazilere zafer nasip olmuş; kötü huylu, melun, dinsiz kâfirler yenilgi ve perişanlığa uğrayıp her biri taşlık yerlere ve dağlara kaçmak isteseler de çok şükür ki bahse konu olan dinsizlerden dört kişisi canlı olarak yakalanmış, yirmi bir kişinin de uğursuz başları kesilmiş, kılıçtan geçirdikleri Müslümanlardan yalnız on kişi yaralanmış ve beş kişi de şehit olmuş.”³⁹ Muhafız, Semadirek'teki başarısını fetih olarak nitelendirip Sultan'ın kararının adaletine de gönderme yaparak yaptıkları eylemi meşrulaştırmıştır. Ardından isyancı gayrimüslimlerin (keferenin) tümüyle idamı için padişah'tan haber bekledikleri ve gelene kadar esirleri şimdilik tutukladıklarını belirttikten sonra Muhafız'ın isyanı bastırmadaki başarısı için Sultan'dan taltif beklediği de okunmaktadır, zira satırlarının en başında adanın fiziksel yapısı nedeniyle az sayıda askerle bunu başarmanın mümkün olmadığını, ancak Allah'ın yardımı ve padişahın kerametiyle başardıklarını belirtmiştir:

36 “...inhâ eylediği Semâdirek ceziresinde vuku bulan muhârebe ve galebe keyfiyetini mübeyyin müşârünileyhin evvelki gün (17 Eylül) vârid olup sürh işâretıyla takdim hâkipây-i hümâyûn-ı şâhaneleri kılınan kaimesi bâlâsına şeref-efzây-ı sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı şehriyârîleri mucibince cezîre-i mezkûre usâtını hemen kırıp kahr u tenkil etmeye sa'y u ikdâm etmesini mübeyyin ... muharebe-i mezkûrede ahz olunan yirmi bir aded rûûs-ı maktûayı gönderdiğini ve alınan dilleri bundan böyle kendülerinin zapt olunan kayıklarına tahminen irsâl edeceğini ...” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) HAT 863/38478, 21 Zilhicce 1236 (19 Eylül 1821). Osmanlıca belgelerin yazar tarafından transkripsiyonu yapılırken Ferit Devellioğlu Sözlüğü'ndeki usul takip edilmiştir.

37 BOA, HAT 863/38478, 19 Eylül 1821 (21 Zilhicce 1236).

38 Dipnot 25.

39 BOA, HAT 863/38478, 19 Eylül 1821 (21 Zilhicce 1236).

“...cezîre-i mezkûrenin zabt u teshîri ve kefere-i fecere-i mersûmûn külliyyen idâm ve izâlesi cenâb-ı vâhibü’l-atâyâ hazretlerinden karîben memul ve müsted’â idüğü tebşir ve ifâdesinin sür’at-i vusulü mülâhazasıyla üserâ-yı mersûmun şimdilik tevkif ve kelle-i menhûseleri tesyîr kılınmış olup ... seyf-i düşmen-telef-i cihândârîlerin hemân hûn-ı a’dâ-yı dîn ü devletleriyle lem’a-rîz ü tâbdâr ve zıll-i zalîl-i tâcidârîlerin kâffe-i bendegân-ı sadâkat-nişân ve cemî’ ehl-i îmân haklarında müstazıl ve sâyedâr eylemek da’vâtı vird-i zebân-ı çâkerânem olup işbu meserret-i azîme ve fûtûhât-ı celîlenin tebşir ve işâası vesîle-i arz-ı kâlâ-yı ubudiyetim olmuş olduğu bimennihi Teâlâ lede sa’di’l-vusûl malum-ı devletleri buyuruldukda badezîn dahi hakk-ı âcizânemde mehâsin-i teveccühât-ı seniyyelerinin bîdirîğ ve şâyân buyurulmak bâbında ve her bir hâlde emr ü fermân hazreti men lehü’l-emrindir”.⁴⁰

İmparatorluk’ta toplu isyanlarda kesilen baş ve kulakların ibret için teşhir olunmak üzere İstanbul’a gönderildiği bilinmektedir.⁴¹ Semadirek’te de Sakız Adası’nda olduğu gibi aynı usul uygulanmıştır.

Max Weber, devleti belli bir toprak parçası üzerinde şiddeti kullanma tekelini meşru bir biçimde elinde bulunduran insan topluluğu olarak tanımlar. Burada belli bir toprak parçası, yani ülkenin alanı, tanımlayıcı özelliştir.⁴² Bu tanımda dikkat edilmesi gereken husus, şiddeti kullanmanın meşru ve belli bir toprak parçası için olmasıdır. Devleti temsil eden Osmanlı Sultanı toprakları içinde yani hükmetme alanında bulunan Ege Adaları’ndaki isyan için şiddet uygulanmasına meşru olarak izin verebilecek tek siyasi otorite idi. Sultanın yöneticilerinden olan Muhafız Mehmed Paşa adada seri halde gerçekleştirdiği idamları Sultan’dan aldığı fermana dayandırarak ifade ederken yaptıklarını meşrulaştırmakta ve Sultan’ın temsilcisi olarak yapmaya devam etme arzusunda olduğunu belirtmektedir: Şöyle ki adalı isyancıları toptan öldürme emrinin kendisinden geleceğini umduğunu belirtip hatta Sultan’dan rica etmiştir: “...kefere-i fecere-i mersûmûn külliyyen idâm ve izâlesi cenâb-ı vâhibü’l-atâyâ hazretlerinden karîben memul ve müsted’â idüğü ...”.⁴³ Bunun üzerine, Padişah, gelen yazıyı okuduğunu beyan ederek gelen havadisten duyduğu memnuniyeti şöyle dile getirmiştir: “Manzûrum olmuştur. Hak Teâlâ hazretlerinin lutf u ihsanına hamd ü senâ olsun. Vürûd eden rûs-ı maktûa galtîde-i hâk-i ibret kılınıp müşârünileyhin tatarına hilat iksâ ve evvelki tahrirâtı müekkid ve tahsini hâvi cevâb tahrir oluna”.⁴⁴

Devletten başka (burada Sultan) diğer kişiler, fiziksel şiddet kullanma hakkını devlet (burada Sultan) izin verdiği ölçüde uygulayabilir.⁴⁵ Şiddet kullanma kararı padişahın tekelinde olduğundan Muhafız ondan emir almadan isyancıları toptan öldürememektedir. Bu nedenle bahse konu olan esirlerin şimdilik tutuklandığını belirtir: “...üserâ-yı mersûmun şimdilik tevkif ve kelle-i

40 BOA, HAT 863/38478, 19 Eylül 1821 (21 Zilhicce 1236).

41 Kütükoğlu, Kütükoğlu, “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, 142.

42 Max Weber, *The Vocation Lectures*, “*Science as a Vocation*, “*Politics as a Vocation*” [Meslek Dersleri, “Meslek Olarak Bilim” “Meslek Olarak Politika] Çev: Rodney Livingstone (Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, 2004), 33.

43 BOA, HAT 863/38478, 19 Eylül 1821 (21 Zilhicce 1236).

44 BOA, HAT 863/38478, 19 Eylül 1821 (21 Zilhicce 1236).

45 Weber, *The Vocation Lectures*, “*Science as a Vocation*, “*Politics as a Vocation*”, 33.

menhûseleri tesyîr kılınmış olup...".⁴⁶ Semadirekli Rumların kendilerine itaat ve teslim olma teklif edilse de buna yanaşmamaları, sürekli öldürülmelerine rağmen kalanların yılmadan isyan eylemlerine devam etmeleri sadece Osmanlı sultanının yönetimini meşru olarak görmemelerinden kaynaklanmıyordu, aynı zamanda Yunan kimliği ile yapılan bağımsızlık hareketinden kopmak istemiyorlardı, bu nedenle isyandan vazgeçmeyerek şiddete de meydan okuyorlardı. Benzer şekilde Sisam ve Sakız adalarında da isyancıların Osmanlı askerleriyle çatışmayı, hatta savaşı göze almaları, Sakız'da isyancıların verdikleri tüm kayıplara rağmen isyana yedi yıl boyunca devam etmesi aşağıda bahsedilecek Max Weber'in tanımladığı meşru şiddete meydan okuduklarını gösteriyordu.

Semadirek adası Kadı Vekili Mehmet Aşir Efendi, 23 Eylül 1821'de ada ve Aleksandroupolis'e (Dedeğaç) bağlı Makri beldesi arasında isyancılarla ilgili gelişen olayları aktarmıştır. Bu belge, Semadirek'te kocabaşlıların isyan etmeye direnmekte ve Osmanlı otoritesine meydan okumada son derece ısrarcı olduğuna örnektir:

Eylül ayının ortalarında Makri hâkimi efendiye dilekçe yollanarak Semadirek adasına kadı vekili yollanması istenmiştir. Söz konusu hâkim, kadı vekilini adaya göndermiş. Vekilin adaya gittiğinde silahların toplanmasını emretmiş olduğu duyulmuş. Adada silahları toplama işini yapacak altı Müslüman varmış, bunlardan dört kişisi evlat ve aileleriyle İnöz (Enez) tarafına gitmiş. Ramazan ayı başında Akdeniz muhafızı tarafından silahların toplanması için emir verilmiş ve mübaşir yollanmış. Mübaşir araştırıp bütün silahları toplayıp Ramazan ayının beşinci günü bir kayığa yükleyip muhafıza yollamış. Sonrasında geride kalan iki Müslüman, yanlarında iki de hizmetçileriyle Makri tarafına yola çıkmak üzereyken Ada sahiline Rum korsan birliği gelip karaya asker çıkarmış; kadı vekili ve Müslümanlar güçlkle yukarı çıkarak dağa kaçmışlar ve "korsan gâvurları" mahkemeyi basıp bazı yerleri kırıp dökmüşler. Kadı vekili ve dört Müslüman beraberce sahile inmişler, gayrimüslimlerden Makri'ye gitmek için bir kayık tedarik etmişler, yola çıkmak üzereyken Rum korsan teknesinin bıraktığı sandalda olan isyancılar (gâvurlar), bu kayığa da el koymuşlar ve kadı vekili ve yanındakileri öldürmek istemişler. Bu noktada belgede, yazıyı yazan kadı vekili Mehmed Aşir Efendi'nin onlara saldıran isyancılarından bahsederken "gâvur" terimi kullanırken, kendilerine Makri'ye gitmeleri için tekne veren Rumlara "gayrimüslim" terimi kullanması dikkat çekicidir. Vekilin, küçümseme içeren terimi isyancı Rumlar için kullanırken kendilerine tekne veren yerli Semadirekli Rumlar için tarafsız bir terim olan "gayrimüslim" i kullanması, iki grup Rum'ı ayırt ettiğine işaret etmektedir. Vekil ve beraberindekiler tekrar korsanlar tarafından saldırıya uğradıklarında yine dağa kaçmışlar ve yirmi iki gün kadar dağda saklandıktan sonra kocabaşlılarına haber yollayıp kayık istemişler, "Gönderilmek olmaz, gelsinler otursunlar." diye cevap almışlar. Kadı vekili mahkemeye geldiğinde kocabaşlılar gelip onun silahlarını ve eşyalarını alıp başka yere nakledip hapsedmişler. Bu sırada başka bir adadan olup üç beş senedir Semadirek adasına yerleşen Agatengelos (Angelos) isimli keşişi kadı vekili makamına oturarak alay etmişler. Bir türlü kurtarılamayan kadı vekili ve yanındakiler için Makri hâkimi bir kayık ve iki resmî yazı göndermiş. Adanın kocabaşlıları yazıları alıp Rum korsanlara yollamışlar kayığı da kırmışlar. On gün sonra Makri'den tekrar bir kayık ve resmî yazı gelmiş, gene aynısını yapmışlar. Makri'ye gitmek için yapılan ricalar ve tartışmalar sonuçsuz kalmış. Hâl böyleyken, Bahr-ı Sefid (Akdeniz) Muhafızı Mehmet Paşa on altı kayık ve ile dört yüz civarında asker ile adaya gelmiş. Manol isimli bir çobanın yanına bir asker verilerek kocabaşlılarına "Cizye evrakı

vermeye geldik, başka işimiz ve size zarar ziyanımız yoktur.” diye haber yollamışlar. Aldıkları cevap Osmanlı otoritesine başkaldırıcı açıkça ifade etmektedir: Kocabaşılar “Bizler cizye evrakı bilmeyiz, gelmesinler, kendilerini öldürürüz.” cevabını yollamışlar. Buna rağmen askerler hemen hücum etmeyip iki defa daha haber yollamışlar. Israr karşısında askerler hücum edip isyancıların bazılarını kılıçtan geçirmiş. Bazıları dağa kaçtıklarından askerler adayı zapt edip dağda olanları beşer onar idam etmeye başlamış. Nihayetinde kadı vekili ve yanındaki Müslümanlar kurtarılmışlar.⁴⁷

Kadı vekilinin olayı aktardığı gün (23 Eylül 1821) on altı kayık 400 askerle adaya gelen Boğaz Muhafızı Mehmed Paşa da yazdığı resmî yazıda aynı gün olanları Sultan’a bildirmiştir. Yazısında Semadireklilerin isyanda gösterdikleri kararlı tutum, vazgeçmeleri için yapılan teklifi kesin bir dille reddetmeleri ve yukarıda kadı vekilinin bahsettiği Muhafız’ın dağa kaçanları orada idam etmesini, Muhafız Mehmed Paşa kendisi de bildirmektedir: “Muhafız memurluğunda bulunduğum Akdeniz Boğazı dışında bulunan Semadirek adası gâvurlarının ortaya çıkardığı isyan, asilik ve eşkıyalıklarından (isyân ve bagy ve şekavetlerine) dolayı bunların ezilmesi ve yok edilmesi (kahr u tedmirleri) hususuna padişah emri çıkarılıp çok şükür asker sevk ederek ve padişah hazretlerinin göstermiş olduğu yakınlığın uğuruyla ada zapt edilip kontrol altına alınmıştır. Bu ada çok sarp bir yer olduğu için gâvurlar dağlara kaçmışlarsa da adaletli olan padişahın himmetleri sayesinde dağlarda savaşılarak asiler yavaş yavaş yakalanarak kesik başları merhamet merkezi olan diyara (İstanbul) gönderilmekte olup; bu sefer cehennemlik kâfirlere otuz dokuz adet kesik baş habercim tarafından size takdim edildi. Ayrıca konuşturulmak üzere üç adet esir alınmış ise de bunlar bekletilip bundan sonra ele geçirilecek esirler ile tarafınıza gönderilecek. Dağda bulunan gâvurlara, isyandan vazgeçme tercihini bildirsün diye fırsat verilmiş ise de “Bizim askerimiz vardır, gelmeyiz, canlarımız dünya ve ahiret ateşine girene kadar uğraşırız.” diye haber yolladılar. Bundan sonra düşmanlıklarını bildiğiniz kesik başların Allah’ın yardımıyla yavaş yavaş İstanbul’a yollanacağını arz ederek emirlerinizi beklerim.⁴⁸

Mehmed Paşa, öldürme eylemlerini yaptığını yazıp padişahın emriyle ve yardımıyla başarılı olduğunu belirtirken Sultan’ın adaletine gönderme yaparak mutlak itaatini tekrar belirtmiştir. Adalı isyancıların, yapılan idamlardan, alınan esirlerden etkilenmeden eylemlerinden vazgeçmeyip direnmeyi tercih etmeleri küçük bir adadaki Rumlarının bağımsızlık hareketine bağlılıklarına ve Osmanlı idaresini kesin bir dille reddetmelerine işaret etmektedir. İsyanın tamamen bastırıldığı ve isyancıların hepsinin ortadan kaldırıldığını, “kötü niyetli kâfirlere eser kalmadığını” Mehmed Paşa’nın ekim sonu yazdığı resmî yazıdan okuyoruz. Mehmed Paşa yazısında esirlerin elebaşlarının canlı olarak ele geçirildiğini, geri kalanının oldukları yerde idam edilip uğursuz başlarının İstanbul’a yollanması için Sultan’ın direktifini beklediğini de belirtmiştir.⁴⁹ Kendisine gelen cevapta kötülüğün ve bozgunculuğun sebebi artık belli olduğundan Semadirek’te alınan esirlerin İstanbul’a getirip sorgudan geçirilmesine gerek olmadığı, Rumların gözünü korkutmak için isyancıların birkaç reisinin diri olarak gönderip geri kalanının adada idam ederek kesik başları yollanmasını istenmiştir:

“Manzûrum olmuştur. İllahi’l-hamd Semadirek ceziresi külliye feth ve teshîr olunup o gaile bertaraf olmuş madde-i fesâd ma’lûm oldu dillerin bu tarafa gelüp

47 BOA, HAT 00869/38657- A, 23 Eylül 1821 (22 Zilkade 1236).

48 BOA, HAT 00863/38502, 23 Eylül 1821 (25 Zilhicce 1236).

49 BOA, HAT 935/40464, 30 Ekim 1827 (3 Safer 1237).

istintâk olunmaları beyhudedir bu tarafda siyâset olunup havane-i Rum'un gözlerini korkutmak için birkaç sergerdelerini hayyen irsâl edüp mâadâsını oltarafda idâm ile rûûs-ı maktûalarını göndersün."⁵⁰

Dönemin sultanı II. Mahmud Osmanlı topraklarında siyasi denetimi tamamen eline almak için isyanı sert tedbirlerle cihat koşullarında, gayrimüslimlere savaş ilan ederek bastırmayı denemişti. 18. yüzyıldaki ademimerkeziyetçiliğe işaret eden gelişmelerden⁵¹ dolayı siyasi otoriteyi kendi denetimine almaya kalkışan –merkeziyetçiliği sağlayacak reformlara girişen–⁵² II. Mahmut için bu durum geleneksel Osmanlı siyasetinin bir parçasıydı. Şöyle ki Sultan, Şeyhülislam Yâsincizâde Abdülvehab Efendi'den sultana mutlak itaati telkin eden bir eser yazmasını istemişti. Şeyhülislam, Peygambere dayanarak hükümdara itaatin önemini anlatan *Hülâsât el-Burhan fî İta'at el-Sultan* isimli kitabı yazmıştı.⁵³ Sultan için itaat koşulsuz şartsız İmparatorluk topraklarında yaşayan herkesten bekleniyordu. İsyân, Osmanlı sultanı için yüzyıllardır zimmet antlaşması çerçevesinde, atalarından beri Rumları himaye eden devlete ihanet etmek anlamına geliyordu. Rumlar için ise ilk bölümde açıklandığı üzere Avrupa'daki aydınlanma felsefesini temel alarak öne çıkarılan Yunan kimliği ile tasarlanan bağımsızlık hareketine dahil olmak ve din ve etnisite birliği içinde olmadıkları Müslüman bir hanedanlık olan Osmanlılar tarafından ikincil statüde tebaa olarak yönetilmek istemediklerini ifade ediyordu. Semadirekliler, Yunan kimliği ortaya sürülerek başlatılan bağımsız siyasi birlik mücadelesine tâbi olmak için yaklaşık üç ay –Sakız ve Sisam adalarına göre çok kısa bir süre de olsa– elinden geldiği kadar direnmişti ta ki ada nüfusunun yaklaşık yarısı öldürülüp diğer yarısı esir edilip İstanbul ve İzmir esir pazarlarına gönderilene kadar.⁵⁴

4. Siyasi Güç ve Şiddet

Hannah Arendt, siyaset bilimi teorisyenlerinin şiddetin, gücün aleni olarak tezahüründen başka bir şey olmadığına dair fikir birliği içinde olduklarını hatırlatır. Şiddet, isyancılara, yani çoğunluğun gücü tarafından yönetilmeyi kabul etmeyen fertlere karşı iktidar tarafından kullanılan son çare olarak işlev görür.⁵⁵ İncelenen belgelerin de gösterdiği gibi adada olan biten, meşruiyeti sorgulanan Osmanlı sultanının korkutmak yoluyla yaptığı ve direnç gören bir güç gösterisiydi. Ancak şiddet yoluyla korkutma eylemi Sakız ve Sisam adalarında aynı sonucu vermemişti.

50 BOA, HAT 935/40464, 3 Safer 1237 (30 Ekim 1827).

51 Ariel Salzman, "An Ancien Régime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire" [Eski Rejimi Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Özelleştirme ve Politik Ekonomi] *Politics and Society*, S. 21 (Aralık 1993): 393-423; Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization" [Merkeziyetçilik ve Ademimerkeziyetçilik] *Studies in Eighteenth Century Islamic History* [18. Yüzyıl İslam Tarihinde Çalışmalar] editörler T. Naff ve R. Owen (London, Amsterdam: Carbondale and Edwrdsville), 1977, 27, 41-43.

52 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devri'nde Osmanlı Mahalli İdareleri, 1840-1880* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 2000), 54; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 1808-1975* [Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Modern Türkiye'nin Tarihi, 1808-1975] (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1977), 30-75.

53 Abdullah Taha İmamoğlu, Veli Karataş, "İrade-yi Seniyye-yi Hadislerle Desteklemek: II. Mahmud Dönemi Şeyhülislamlarından Yâsincizâde Abdülvehab Efendi ve *Hulâsât el-Burhan fî İttiati's-Sultan* Adlı Risalesi" *Artuklu Akademi*, C. 3, S. 1 (2016): 21-54.

54 Akademik olmayan bir kaynak görgü tanıklığına dayanarak Semadirek'te 25-30 aile kaldığını, onların da kötü şartlarda hayatlarına devam ettiklerini yazmıştır. <https://www.mixanitouxronou.gr/to-matomeno-kalokairi-tis-samothrakis-to-1821/>. Son ziyaret edilen tarih: 6 Mart 2020.

55 Hannah Arendt, *On Violence* [Şiddet Hakkında] (Orland, New York: A Harvest Book, 1970), 34, 51.

Nüfusunun çoğunu kaybeden Semadirek'te Ekim sonunda isyan bitene kadar sessizlik hâkim olurken nüfusu daha kalabalık olan Sisam adasında isyan bastırılmamıştı. Sakız adasında ise durum daha farklıydı. Adaya gelen Sisamlılar, Sakızlıları ayaklanma için örgütlemişler, kaleye saldırılar düzenleyip defalarca kuşatmışlar (1821-1822, 1826-1828) ve kalabalık Sakız ahalisi Osmanlı askerlerine karşı koyan isyancılara katılmıştır. Sakızlılar –Sisamlıların desteği ile– Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın bir parçası olmak istediklerini yedi yıl boyunca silahlı mücadeleye girişerek göstermişlerdi. İzmir ve Çeşme'den, farklı zamanlarda Sakız'a binlerce asker sevkıyatı yapılmasına ve büyük zayıat almalarına rağmen Sakızlılar yıllarca direnmişleri. Osmanlı güçlerinin adadaki isyanı bastırması 1828 yılını bulmuştu.⁵⁶ Yıllarca direnmek Sisam ve Sakızlıları yıldırılmamıştı, sultanın şiddet kullanarak yıldırma ve korkutma politikası işe yaramamıştı. II. Mahmud durumu yazdığı hatt-ı hümayunda şöyle belirtmişti: “Bu Rum milletinin şu hareketleri akıl almaz bir şeydir. Bu kadar katlolundu bir taraftan da katlolunmakta iken asla bunlarda telaş ve tagayyür yoktur...”⁵⁷

Machiavelli'nin yönetim sanatına dair bilinen eseri *Prens*'te belirttiği gibi hükümdar siyasi otoritesini ve meşruiyetini korumak için gücünü korkutmaktan almalıdır, ancak bunu yaparken kendisinden nefret ettirmemelidir.⁵⁸ Her prens –yönetici– merhameti ile bilinmeyi ister, acımasızlığı ile değil, ancak gene de merhamet niteliğinin kötüye kullanılmasına karşı tetikte olmalıdır. Zalim olmak bir prensin tebaasını bir arada ve itaatkâr tutmasına yarıyorsa prens zalimlik suçlamasını görmezden gelmelidir.⁵⁹ II. Mahmud'un Yunan İsyanı sırasında Semadirek dâhil isyana katılan diğer adalarda güttüğü politika bu idi; önemli ve asıl olan tebaasının kendisine itaat etmesi idi, kendisinin nasıl bilindiği değil.

Osmanlı yönetimi açısından Cezair-i Bahr-ı Sefid muhafızı ve kadı vekilin isyancıların eylemleri için kullandıkları azgınlık (tuğyân), habislik (habâset) ve mel'anet (alçak) gibi terimlerin ifade ettiği gibi Rumlar haindi ve sultanın –ve atalarının– merhametini kötüye kullanmıştı. II. Mahmud, kendisine isyan edenleri bastırarak İmparatorluk genelinde Rum tebaayı sindirmek ve imparatorluğun birliğini sağlayıp kendi meşruiyetini sağlamlaştırmak için kendisinin zalim olarak anılmasına neden olacak şiddet hareketlerinde bulunmuştu. Semadirek ve Sakız adasında isyancıların direnişlerinin ilk aylarında toplu olarak öldürülmesi, çok sayıda kadın, çocuk ve ergen nüfusun esir edilip pazarlarda satılması, başkentte Patriği, bürokrasi ve diplomaside önemli pozisyonları olan Fenerli Rum ailelerin reislerini idam ettirmesi de diğer sindirme, korkutma eylemleri arasındadır. Çok dinli ve etnisiteli başkent İstanbul'da uygulanan şiddet, korkutma sınırlarında kalmıştı. Mora'daki isyan Bağımsız Yunan Devleti kurulmasıyla sonuçlanınca reisleri idam edilen Fenerli Rum ailelerin çocukları İstanbul'u, Osmanlı'yı terk etmemişler aksine 1830'dan sonra babalarını idam ettiren Sultan'ın, II. Mahmud'un, yakın hizmetinde tercüman, sultanın doktoru, şehzadelerin öğretmeni olarak ve II. Mahmud sonrasında isyan öncesi dönemde olduğu gibi bürokraside ve diplomaside önemli görevler üstlenmişlerdi.⁶⁰ II. Mahmud, isyan eden adalarda –ve Ayvalık'ta–

56 Yaşar, *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası*, 52-53, 61-80.

57 Akataran Zeki Arıkan, “Yunan İsyanı'nın Başlangıcı,” *Askerî Tarih Bülteni* (Şubat 1987): 101.

58 Niccolo Machiavelli, *The Prince* [Prens] (New York: Dover Publications, 1992), 42-44.

59 Machiavelli, *The Prince*, 43.

60 Christine M. Philliou, “World, Old and New: Phanariot Networks and the Remaking of Ottoman Governance in the First Half of the Nineteenth Century” [Eski ve Yeni Dünya: Fenerli İletişim Ağları ve 19. Yüzyıl'ın Başında Osmanlı Yönetiminin Yeniden Yapılanması] (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü, Princeton, 2004), 287-289, 309-314; Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek and Turkish Relations 1918-1974* [İstanbul'un Rum Azınlığı ve Yunan-Türk İlişkileri 1918-

isyanın şiddet unsurlarıyla bastırılmasından sadece 10 yıl sonra, isyana aktif olarak katılan Sisam adasına yerli Rumlardan bir Sisam Beyi atayarak adada özerk yönetim kurulmasına razı olmuştur.⁶¹ Bu, dönemin uluslararası olaylarının yarattığı politik zaruretten alınan bir karar da olsa II. Mahmud dönemi (y.1808-1839) sonrasında imparatorluk yönetiminin cemaatler arası problem yaşanan çok dinli ve etnisiteli bölgelere kendilerine mahsus nizamnamelerle yönetim izni verilmesine emsal teşkil etmiştir, 1845'te Lübnan ve 1866'da Girit adasına verilen nizamnameler gibi.⁶²

Sonuç

Aydınlanma düşüncesinin özgürlük, eşitlik ve adalet fikirleri; Fransız Devrimi'nin entelektüel temelini oluştururken diğer Avrupa ülkelerinde de etkisini göstermişti. Mora'daki Yunan İsyanı'ndan (1821-1829) önce 1804'te İmparatorluğun Avrupa topraklarında Sırlar Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmışlardı. Rum Ortodoks Hıristiyanların İmparatorluktaki kültürel ve dinî hâkimiyetine karşı –İstanbul Rum Ortodoks Kilisesi Patriğinin Rum olması ve Patrikhane'nin Ortodoks Hıristiyan olan diğer etnik grupların, Sırp, Bulgar gibi, dinî meselelerine karışması, ibadetin ve kutsal kitabın Yunanca okunmasında ısrar etmesi gibi– 18. yüzyılın sonlarında Romanya'da millî bir hareket başlamıştı. Bunlardan başka, Avrupa'da İspanya'da aynı ideallerle kralın mutlak monarşisine karşı anayasaya dayalı monarşi rejimi isteyen bir grup, isyan çıkarmıştı. Diğer bir deyişle Mora'daki isyan, çağa damgasını vuran Aydınlanma prensiplerinden ve devrime neden olduğu Fransa'dan etkilenerek organize olmuş isyanlardan birisiydi. Mora'daki Osmanlı Rum cemaatinin coğrafi konum olarak Avrupa'ya İmparatorluğun diğer bölgelerine göre daha yakın olduklarından çağın gelişmelerinden Avrupa'da neler olduğundan –basılan ve yayılan gazeteler, kitaplar ve Avrupa'da eğitim gören Rumlar sayesinde– haberdar olduklarından bu bağımsızlık idealinden etkilenmiş olmaları normaldi. İsyana, Mora'dan küçük büyük Ege adalarına denizde teknelerle gezen silahlı Rumlar tarafından yayılmıştı. Osmanlı Sultanı, yüzyıllardır İslam hükümdarı ve gayrimüslimler arasındaki zimmet güvencesi ile Osmanlı topraklarına yaşayan Rum cemaatin kendisine, devlete, neden isyan ettiğini anlayamamıştı. Osmanlı yönetimi tarafından isyan, bir fesada, kötülüğe işaret ediyordu, isyancılar da asi ve eşkıya idi. Kuzey Ege'nin en küçük adası Semadirek'te Rum ahali isyana dışardan gelen teknelerin örgütlenmesi ile katılmıştı. Akdeniz Boğazı Muhafızı Mehmed Paşa'nın isyancılar örgütlenmeden önce Ağustos ortalarında İstanbul'a ada civarında tehlike olduğu ve önlem alınması gerektiği konusunda yaptığı uyarı sonuçsuz kalmıştı. Dışarıdan gelen isyancı teknelerindekilerle örgütlenen Semadirek Rumları Osmanlı askerlerinin defalarca yaptıkları uyarılara rağmen isyandan vazgeçmemişler. Sultan'ın isyancıların cezasının idam olduğunu bildirmesi üzerine Muhafız Mehmed Paşa büyük bir itaat ile emre uyararak isyancı Rumları yakaladıkça idam etmiş, kadın ve çocuklar esir pazarlarına gönderilmişti. Neredeyse nüfusunun tamamını kaybeden adada bu olay hafızalarda yer etmiş “Efkas” adıyla anma günü olarak hatırlanmaktadır. Machiavelli, etkili bir yöneticinin nasıl olması gerektiğini tartıştığı ünlü

1974] (Athens: Centre for Asia Minor Studies, 1992), 28-30.

61 Mora'daki isyana denizde kolay hareket edebilen silahlı teknelerle güçlü destek vererek aktif olarak katılan Sisam Adası'ndaki isyanı denizde kolay hareket edemeyen ağır gemileriyle birçok defa denemesine rağmen başaramamıştır. Rusya yenilgisinden sonra 1829'de Edirne Antlaşması'nı imzalayarak Bağımsız Yunan Krallığı kurulmasına razı olan Osmanlı Devleti, Sisam Adası'nın durumuyla ilgili olarak Fransa, Rusya ve İngiltere'nin devreye girmesiyle, özellikle İngiliz elçisi Canning'in önerisi ve ısrarıyla adada İmparatorluk altında özerklik verilmesini kabul etmiştir. Ali Örenç, *Tarih Dergisi*, S. 36 (2000): 338-341.

62 Ortaylı, *Tanzimat Devri'nde*, 51-53, 66-67.

eseri Prens'te yöneticinin (Prens'in) amacının tebaasını parçalanmadan bir bütün olarak itaatkâr bir şekilde tutmasının önemini vurgular. Bunu yaparken de savaşması gerekiyorsa savaşmalıdır, çünkü siyasi idareyi elde tutmak için gerekli bir eylemdir, savaşız hiçbir oluşum düşünülemez. Eseri boyunca Prens'in savaşı düzgün bir şekilde nasıl sürdürebileceğini anlatır. Prens siyasi birliğini ve otoritesini elinde tutmak için zor kullanabilir, devleti korumak için kendisinden korkulmasını tercih etmelidir, sevilmesini değil.⁶³ II. Mahmud, isyan sırasında verdiği Semadirek'te –ve isyan eden her bölgede– isyancıların toptan öldürülmesi, kadın ve çocukların esir edilmesi emirleri ile kendisinden korkulmasını tercih etmiştir. Machiavelli'ye göre kendisinden korkulmasının bir sınırı olmalıdır, Prens bunun seviyesini ayarlamada usta davranmalıdır, bu korku, nefrete ulaşmamalıdır ki yönetiminin meşruiyeti daimî olsun. 1821 yılının Ekim ayında bastırılan isyandan sonra ada, 1912 yılında Balkan Savaşları sırasında Bağımsız Yunan Krallığı'nın (1821-1829 Mora İsyanı sonunda kurulan) yönetimine geçene kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Semadirek'teki Osmanlı geçmişinin mirası “Efkas” Meydanı ve 1 Eylül Anma Töreni iken, Sakız adasındaki mirası Nea Moni Manastırı'nda topluca öldürülenlerin kafataslarının ve kemiklerinin sergilenmesidir. Semadirekçilerin yaşadıkları bu talihsizlik, yaklaşık doksan yıl sonra (1912) Bağımsız Yunan Krallığı'nın temsil ettiği kültürel ve siyasi birliğe katılırken kendileri için kolektif bir anlatı vazifesi görmüştür.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- C.DH, 141/7044, 28 Ağustos 1821 (29 Zilkade 1236)
HAT 753/35559, 4 Ağustos 1821 (5 Zilkade 1236).
HAT 865/38552-C, 14 Ağustos 1821 (15 Zilkade 1236).
HAT, 865/38552-A, 17 Ağustos 1821 (18 Zilkade 1236).
HAT 863/38478, 19 Eylül 1821 (21 Zilhicce 1236).
HAT 00869/38657- A, 23 Eylül 1821 (22 Zilkade 1236).
HAT 00863/38502, 23 Eylül 1821 (25 Zilhicce 1236).
HAT 935/40464, 30 Ekim 1827 (3 Safer 1237).

Araştırma ve İncelemeler

Alexandris, Alexis. *The Greek Minority of Istanbul and Greek and Turkish Relations 1918-1974* [İstanbul'un Rum Azınlığı ve Yunan-Türk İlişkileri 1918-1974] Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1992.

Arendt, Hannah. *On Violence* [Şiddet Hakkında]. A Harvest Book: Orland, New York, 1970.

Arıkan, Zeki. “Ayvalık İsyanı.” *Belleten*, C. 52, S. 203, (1993): 571-601.

Arıkan, Zeki. “Yunan İsyanı'nın Başlangıcı.” *Askerî Tarih Bülteni* (Şubat 1987): 97-132.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale

Yayınları, 1996.

Kütükoğlu, Mübahat. “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları.” *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri, Üçüncü Askeri Tarih Bildiriler*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1986, 133-161.

Bozkurt, Gülnihal. *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

İnalçık, Halil. “Centralization and Decentralization” [Merkeziyetçilik ve Ademimerkeziyetçilik] *Studies in Eighteenth Century Islamic History* [18. Yüzyıl İslam Tarihinde Çalışmalar] editörler Thomas Naff ve Roger Owen, 27-52. Carbondale ve Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977 ve London ve Amsterdam: Feffer and Simons, Inc, 1977.

Niccolo Michavelli, *The Prince* [Prens] Dover Publications, New York, 1992.

İnalçık, Halil. “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans.” *Essays in Ottoman History* ed. Halil İnalçık (İstanbul: Eren Press, 1998), 195-229.

Küçük, Cevdet. *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*. Ankara: SAEMK, 2001.

Mert, Özcan, “Tanzimat Dönemi’nde Çeşme Kocabaşları (1839-1876).” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 35, (2004): 139-154.

Michavelli, Niccolo. *The Prince* [Prens]. New York: Dover Publications, 1992.

Milas, Herkül. *Geçmişten Bugüne Yunanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Örenç, Ali. “1821 Yunan İsyanı Sonrası Sisam Adası’na Verilen Yeni Statü.” *Tarih Dergisi*, S. 36 (2000): 335-346.

Özsüer, Esra “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasal ve Kültürel Etkileri.” *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 2 (2016): 325-344.

Philliou, Christine M. *World, Old and New: Phanariot Networks and the Remaking of Ottoman Governance in the First Half of the Nineteenth Century* [Eski ve Yeni Dünya: Fenerli İletişim Ağları ve 19. Yüzyıl’ın Başında Osmanlı Yönetiminin Yeniden Yapılanması] (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü, Princeton): 2004.

Salzmann, Ariel. “An Ancien Régime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire.” [Eski Rejimi Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Özelleştirme ve Politik Ekonomi]. *Politics and Society*, S. 21 (Aralık 1993): 393-423

Tansuğ, Feryal, “The Kocabaşıs as Intermediaries?: The Local and Central Administration in İmros/İmroz and Lemnos in the Early 19th Century.” [Aracı Kocabaşılar: 19. Yüzyılın Başlarında İmros ve Limni’de Yerel ve Merkezî Yönetim] *Belleten*, C. LXXVIII, S. 281, (Nisan, 2014): 223–244.

Veinstein, Gilles, “Le Patrimoine Foncier De Panayote Benakis, Kocabaşı de Kalamata,” *Journal of Turkish Studies*, C. 11, (1987): 211-233.

Weber, Max. *The Vocation Lectures*, “Science as a Vocation, “Politics as a Vocation”

[Meslek Dersleri, “Meslek Olarak Bilim” “Meslek Olarak Politika] Çev: Rodney Livingstone
Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, 2004.

Wright, Christopher. *The Gattilusio Lordships and The Aegean World, 1355-1462*, Leiden:
Brill, 2014.

Yaman, Ahmet. “Zimmî”, *DIA*, C. 44 (İstanbul, 2017), 434-438.

Yaşar, Filiz. *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası*, Ankara: Phoenix, 2006.

Dr. Öğr. Üyesi
İsa ERYILMAZ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Kırşehir / Türkiye
isaeryilmaz@ahievran.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5938-6003>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

27/01/2021

Kabul edildi. / Accepted

16/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.869257>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği

Turkistan Geography and Geopolitics

Öz

XX. yüzyılın başlarından itibaren ideolojik sâiklerle Orta Asya olarak adlandırılan Türkistan, Batı kaynaklarında umumîyetle işgalci ülkelere göre isimlendirilmekte, yani Batı Türkistan'a Sovyet Türkistan'ı, Doğu Türkistan'a Çin Türkistan'ı ve Güney Türkistan'a da Afgan Türkistan'ı denilmektedir. Geniş bozkırları, yer yer münbit arazileri, dağ ve nehirleri ihtiva eden Türkistan coğrafyası, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Diğer taraftan Çin'den Ön Asya'ya açılan tarihi İpek Yolu dışında kuzeyde yer alan askerî yollar Türkistan jeopolitiğinde belirleyici olmuştur. O sebeple Türkistan hâkimiyetinde kalp-gâh durumundaki kilit noktaların bilincinde olan Türk devlet adamları iktidar mücadelelerinde bu önemli şah damarlarını ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Bu sayede Hun, Gök-Türk (Kök-Türk), Gazneli, Karahanlı ve Selçuklu gibi Türk devletleri uzak bölgelere hükmedebilmişlerdir. Çingiz ve sonrasında da gördüğümüz söz konusu düşünceye sahip muhtelif hakimiyetler siyasî ve iktisadî ihtiyaçlara cevap verebilmek için bölgenin jeopolitiğini her dönemde göz önünde bulundurmuşlar ve gerekli tedbirleri almışlardır. Türkistan'a hâkim olma düşüncesiyle alınan bu tedbirler batıda Buhara, Merv, Semerkant, Taşkent ve Harezm; doğuda Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Turfan gibi şehirlerin önemini artırdığı gibi buraların ticaret ve kültür merkezleri haline gelmesine de zemin hazırlamıştır.

Anahtar kelimeler: Jeopolitik, Türkistan, Ön Asya, Kalp-gâh, İpek Yolu.

Abstract

Turkestan which has been called Central Asia for ideological motives since the beginning of the century, is generally named according to the invading countries in Western sources, that is, West Turkestan is called Soviet Turkestan, East Turkestan is called China Turkestan and South Turkestan is Afghan Turkestan. The geography of Turkestan, which includes vast steppes, occasionally fertile lands, mountains and rivers, has hosted many civilizations throughout history. On the other hand, apart from the historical Silk Road from China to Asia Minor, the military roads in the north have been determinant in Turkestan geopolitics. For this reason, Turkish statesmen, who are aware of the key points in the state

ATIF: ERYILMAZ, İsa, "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (315-333)

CITE: ERYILMAZ, İsa, "Turkistan Geography and Geopolitics", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (315-333)

of heartland under the domination of Turkestan, have tried to keep these important jugular veins in their hands in their power struggles. In this way, Turkish states such as Hun, GokTurk, Ghaznavid, Karakhanid and Seljuk were able to dominate distant regions. Chinggis and various rulers with the aforementioned idea, which we saw afterwards, took into account the geopolitics of the region in every period and took the necessary measures in order to respond to the political and economic needs. These measures taken with the idea of dominating Turkestan in the west, Bukhara, Merv, Samarkand, Tashkent and Khwarezm; In the east, it has increased the importance of cities such as Kashgar, Yarkant, Hotan and Turfan, as well as paving the way for these to become trade and cultural centers.

Keywords: Geopolitics, Turkestan, Front Asia, Heartland, Silk Road.

Giriş

Yeryüzündeki kıtaların en büyüğü¹ olan Asya'nın² merkezi bölümündeki bozkırları ihtiva eden Türkistan,³ kıtanın kalp-gâhı durumunda olup⁴ kuzeyde bugünkü Kazakistan bozkırları ve Sibirya'nın güneyi, güneyde Himalaya silsilesi, Hindukuş ve Afganistan,⁵ batıda Hazar Denizi ve doğuda da Kadirgan⁶ Dağları ile çevrelenir.⁷

-
- 1 Asya yeryüzündeki kıtaların en büyüğüdür. Ekvatorun kuzeyinde 80. paralele kadar uzanır ve güneyde de ekvatora oldukça yaklaşır. Bu nedenle üç kuşağı yani, çok soğuk, ılıman ve sıcak ya da kurak iklimlerin bulunduğu kuşağı ihtiva eder. Asya, yaklaşık 17 000 millik alanı ya da daha doğrucası dünya yüzeyinin üçte birini oluşturur. Yani, Kuzey Amerika'dan iki, Avrupa'dan da beş kat daha büyüktür. Bkz. C. D. Tenney, *Geography of Asia*, London 1904, s.1.
 - 2 Asya ismi, en erken Herodot zamanlarına kadar götürülmekte [J.A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford 1961, s.1.] ve Avrupa'nın doğusundaki kıtaya verilen ad olarak temayüz etmektedir. Bu hususta Fernand Grenard da "Daha bundan yirmi dört asır kadar önce, Herodot, Avrupa'yı Asya'nın karşısına çıkarmış, kısa fakat doğru notlarla iki kıta arasındaki siyasi ve manevi farkları gösterdiği gibi coğrafi hudutları da tespit etmişti." [F. Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (nşr. O. Yüksel), İstanbul 1992, s. 13.] derken bunu teyit etmiştir. Coğrafyacılar, en eski kıtalardan birisi olan Asya'yı beş tabii bölgeye ayırırlar. Coğrafya bilginlerinin coğrafyacı gözüyle çizdikleri bu sınır çizgilerinin yalnız coğrafya bakımından birlik gösteren, birbirine bağlı araziye değil, aynı zamanda Asya'nın tarihi ve medeni birliklerinin yayıldıkları alanları da adeta ölçülü bir tamlıkla göstermeleri ilk bakışta belki biraz şaşırtıcıdır. Hakikatte bu tabii bir şeydir. Zira toprakla insan birbirinden ayrılmaz ve coğrafi şartlar ise insanın tarihi yolunu, hayati hususiyetini adeta kader gibi tayin ederler. Bkz. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. S. Karatay), Ankara 1986, s. 13.
 - 3 Türkistan kelimesi lügatte, Türkçe-Farsça birleşik isim olup, Türklerin anayurdu olan ve Taşkent, Hive, Fergana, Semerkand, Buhara ve Kırgız şehirlerini içine büyük bölge olarak geçmektedir. Bkz. F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2003, s. 1343.
 - 4 Genel olarak bkz. F.H. Skrine- Ross, E. Denison., *The Heart of Asia (A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times)*, London 1899, s. 3.
 - 5 Bering Boğazı'ndan Babülmendep'e kadar uzanan yaklaşık 7.500 millik bir sahada yer alan Asya kıtasının güney sınırı dünya çevresinin takriben üçte birini oluşturur. Asya'nın kuzey sınırı coğrafi bakımdan bir süreklilik arz ederken, güney sınırı yüksek, sarp ve çok kısıtlı geçitlerden oluşan dağ silsilelerini ihtiva eder. Bunlardan birisi olan Himalaya silsilesi, Asya'nın başlıca dağ dizilerinden birini teşkil eder ve Afganistan'ın da içinde yer aldığı Hindukuş ve Pamir yaylasından farklılık arz eder ve oradan adeta bir insan parmağı gibi doğuya uzanır. Bkz. Tenney, s. 1.
 - 6 Bu dağ isminin Kingan Dağı'nın muadili olarak kullanılması hakkında mesela bkz., M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2006, s. 9, 17, 33, 41.
 - 7 A.Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 44.

Her ne kadar Taberi'nin kayıtlarına göre⁸ Türkistan batıda Hazar Denizi⁹ ve doğuda daha kesin çizgilerle olmak üzere Sir Derya (Seyhun Nehri) ve Hindukuş Dağları ile sınırlanmakta ise de¹⁰ Türk ve zaman zaman da Moğol göçebelerin yaşadıkları bölgeleri göz önüne alarak ünlü Macar âlimi Ligeti, bu ülkenin batısını Hazar Denizi ve doğusunu da Kadırgan Dağları'ndan doksan derecelik bir açıyla güneye yönelttiği ve itibârî bir coğrafi hat boyunca Tibet Platosu'na kadar çizdiği hudutla sınırlar.¹¹

İslam ülkeleri ile Çin arasında uzanan, Türk ve Moğol göçebelerinin yaşadığı bölge olarak tanınan Türkistan,¹² Macarlar tarafından İç Asya olarak adlandırılmaktayken¹³ günümüzde Orta Asya olarak bilinmekte¹⁴ ve bu sahanın münbit ve mahsûldar bölgelerini teşkil eden Batı – Doğu Türkistan olarak iki ana kısma ayrılmaktadır.¹⁵ Batı kaynaklarında ise Türkistan işgalci ülkelere göre

-
- 8 Taberi'nin kayıtlarına göre Türkistan coğrafyasının kesin sınırlarını belirlemek oldukça güçtür. Ancak, Maveraünnehir'in Türk memleketlerinin içerisi olarak adlandırılması, Türk ülkesinin Ceyhun ve Seyhun arasında kalan bölgeden çok daha geniş bir coğrafyayı kapsadığı, Hazar'ın da bu ülkenin tabii batı sınırını teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bkz., Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I*, (nşr. Z. Kadirî-A. Temir), İstanbul 1992, s. 1022.
- 9 Üzerinde yerleşim yerleri ve yurtlar bulunan bu deniz, Bab el-Ebvâb, Hazar, Cîl, Deylem, Cürcan ve Taberistan denizi adıyla da bilinir. Çevresinde çeşitli Türk kabileleri yaşar ve bir tarafı Horasan yönünden Harezm'e birleşir. Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2004, s. 37.
- 10 H. Skrine- Ross, E. Denison., s. 3 vd.
- 11 Bkz. Ligeti, s. 15.
- 12 Türk-Moğol göçebeleri, eskiden beri Doğu ve Batı Asya'daki kültür mntıklarının kuzeyinde uzanan bölgelerle Doğu Avrupa steplerini işgal eden kavimler arasında yer alırlar. Atlı göçebe bozkır kültürünün temsilcileri olarak Türklerin yaşadıkları at yetiştirmeye ve genel olarak hayvan beslemeye elverişli bölgenin doğu sınırı, Mançurya'da Kadırgan sıra dağları, batı sınırı ise Macaristan stepleridir (Geniş bilgi için bkz. W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (nşr. H. Eren), Ankara 2006, s.1 vd.). Yukarıda bahsi geçen kabilelerden olan Saka'lar, Yüe-çi'ler ve Kuşan'lar, bunların yerleri meselesi ve göçleri hakkında etraflı bilgi için bkz. B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüe-çi'ler" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s. 247 vd.
- 13 D. Sinor, "İç Asya Kavramı", *Erken İç Asya Tarihi*, (nşr. D. Sinor), İstanbul 2000, s. 13.
- 14 Türk kelimesinin Farsça "istan" ekiyle birleşmesinden oluşan ve *Türklerin ülkesi* manasını ifade eden bu kelimenin anlattığı coğrafi kavram itibarıyla, sınırlarının ve kapsamının belirlenmesi durumu, bugün özellikle Rus basınında çok fazla suistimallere uğramaktadır. Orta Asya'daki yerli Türkleri birleştirebilecek bir ülkü olabileceğini belirledikleri için "Türk", "Türkistan" kelimelerine karşı Ruslar, özellikle Bolşevizm döneminde, aşırı bir duyarlılık göstermektedirler. 16 Haziran 1924'te "Turtsik" in (yani Türkistan'da Bolşevik Merkezi İdaresi) kararıyla "Türkistan" ve "Türk Respublika" kelimeleri ortadan kaldırılarak yerine, bütün dünya ilim âleminde daha çok Doğu Türkistan, Moğolistan ve Tibet bölgeleri için kullanılan "Orta Asya" kelimesi geçirildi ve Siriderya'nın aşağı kısımları, Aral Gölü ve Mankışlak hariç tutularak, "Rus Türkistanı" karşılığında kullanılmaya başladı. Bkz. A.Z. Velidî, "Türkistan İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan Seçmeler (1927-1931)"*, İstanbul 2005, s. 25.
- 15 Türkistan, Çin'e tâbi olan doğu yarısı Doğu Türkistan ve Rusya'ya tâbi olan batı yarısı Batı Türkistan diye ikiye bölünür. Doğu Türkistan, 1.503.563 km kare olup bunun 1.118.713 km karelik bölümü Tarım havzasından ibaret olan Kaşgarya'ya, 384.850 km karelik sahası da "İle" vilayeti ile Çungarya'ya aittir. Batı Türkistan ise, 3.836.503 km kare olup bunun 1.979.816 km karesi Türkistan Umumi Valiliğini teşkil eden vilayetlerle sabık Buhara ve Hive hanlıklarına, 1.856.687 km karesi de sabık Rus idari taksimatında Sahra Vilayetleri denilen Kazakistan'a aittir. Bkz. A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I (Batı ve Kuzey Türkistan)*, İstanbul 1981, s. 1.

isimlendirilmekte, yani Batı Türkistan'a Sovyet Türkistan'ı,¹⁶ Doğu Türkistan'a Çin Türkistan'ı¹⁷ ve Güney Türkistan'a da Afgan Türkistan'ı denilmektedir.¹⁸

Coğrafi bakımdan Avrasya (Eurasia)'nın¹⁹ da bir kısmını ihtiva eden Türkistan'ın en önemli dağ silsilelerinden birisi olan Tanrı (Tiyen-Şan)²⁰ ve Altay Dağları²¹ adeta kopuk bir zincir görünümünde olup bu ikisi arasında Çungarya kapısı adında bir geçit bulunmaktadır.²² Bu dağ güzergâhlarını da içine alan Türkistan'ın sınırı Ural Dağları'ndan başlar, doğuya doğru Akmolayaylası'ndan geçer, Altayların kuzey eteklerini takip ederek biraz kuzeye kıvrılır ve Sibiry'a'nın güney hattını takip ederek doğuda Büyük Kadırgan Dağı'na ulaşır.²³ Buradan güneye inerek

-
- 16 En eski zamanlardan beri Rusya, Türkistan özellikle de Ural-Altay bölgesi ve ırkları ile temas içerisinde olmuştur. Bu husus özellikle Rusya'nın coğrafi pozisyonuna yani Türkistan coğrafyası ile olan yakınlığına atfedilebilir. Fakat bu temas her zaman dostça olmamış ve özellikle de dini, siyasi ve sosyal ilişkilerde zaman zaman uyuşmazlıklar yaşanmıştır. A. Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, London 1906, s. 7 vd.
- 17 Doğu Türkistan olarak bilinen Çin Türkistan'ı, 1877'den beri Çin tarafından Yakub Bey'in haleflerine karşı Tso-Tsung-tang'ın büyük kampanyaları sonucu resmi olarak bu şekilde adlandırılı gelmiştir. Bu isim, bölgeye Tanrı dağları yakınındaki "İli" gibi yalnızca yöresel isimlerle hitap eden yerleşikler tarafından pek tercih edilmemektedir. Takriben yarım milyon millik bir alanı kapsayan ülke, kuzeyde Moğolistan ve güneyde de Tibet arasına adeta sıkışmış gibidir. Batısı Pamirler tarafından kapatılırken, doğusu Çin'e açılır (Bkz. A. Little, *The Far East*, Oxford 1905, s. 117). Bu bahse misal olarak Çin Türkistan'ın ve bazı şehirleri hakkında geniş bilgi için bkz. P.W. Church, *Chinese Turkestan*, London 1901, s. 1 vd.
- 18 A. Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Elâzığ 2000, s. 75.
- 19 Çağımızın Rus tarihçileri, Eurasia sözü ile yalnız Kuzey Avrasya'yı amaçlamışlardır. Oysa Eurasia Avrupa'nın doğu, Asya'nın orta ve kuzey kesimlerini kapsayan, kapalı tarihî ve coğrafi birlik gösteren, kendine özgü yaşayış biçimi ile önem kazanan ve iki kıta arasında üçüncü bir kıta oluşturan çok geniş bir ülkedir. Bu ülkenin güneyi Kven-Lün, Pamir, Hindukuş ve Kafkas dağları ile sınırlanır. Ayrıca Bkz. L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996, s. 1.
- 20 Tiyen-Şan dağları (Celestial Dağları) Himalaya silsilesine benzer, fakat paralel dizilerden oluşur. Bkz. L.W. Lyde, *A Geography of Asia*, London 1907, s. 15-16.
- 21 Altay'ın *Al Tayga* adından geldiği hakkında Türklük bilgisi âlimlerinden W. Radloff'un görüşü en isabetli görüş olup Prof. Faruk Sümer de Orhun Abideleri'ndeki *Altun yış* ile bu dağın ifade edildiğinden hiç şüphe duymamaktadır. Çin kaynaklarında geçen Kin-Şan (=Altın Dağ) da bunun tercümesinden başka bir şey değildir (F. Sümer, "Altay Dağları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/1, (15 Ocak 1987), İstanbul 1987, s. 32). Altay kelimesi Türkçede *yüksek orman* manasına gelmekte olup uzun bir dağ silsilesinden oluşmaktadır. Bu silsile içerisinde geniş boğazlar ve geçit vermeyen zirveler yer almaktadır. Buna, aşağı yukarı paralel olan ve güneyde yüz elliden fazla yerde ortaya çıkan bir diğer zincir ise Türkçe'de Tengri Dağı (Tanrı Dağı) olarak adlandırılır. Çince karşılığı tam olarak Tien Şan'dır. Bkz., L. Cahun, *Asya Tarihine Giriş (Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar)*, (nşr. S. İnan KAYA), İstanbul 2006, s. 12.
- 22 Kumlu kapı adıyla da bilinen bu geçidin kolay geçilen bir yer sanılmaması gerekir. Geçmişin derinliklerine gidildiği oranda onun, milletler ve kültürler arasında ayırıcı bir çizgi olduğu anlaşılır. Bkz. Rasonyi, s. 1; Tenney, s. 1.
- 23 Ligeti, s. 15; Kadırgan dağları, güney ucuyla Gobi'nin güney sınırını oluşturan Kuen Lun sıradağlarına bağlanır. Bu dev sıra dağ büyük ölçüde palezoiktir. Bazı coğrafyacılar onun Asya'nın en eskisi olduğunu düşünmektedirler. Kadırgan'ın batısındaki Yeşil Mançurya, Japon Denizi ve Pasifik Okyanusu üzerinden gelen bulutların ıslattığı yamaçtır. Bkz., Cahun, s. 16.

Gobi Çölü'nden geçer²⁴ ve coğrafi bir hat boyunca Tibet Platosu'na uzanır.²⁵ Türkistan'ın aynı zamanda güney sınırının da başlangıcı olan bu bölgeden batıya doğru Himalaya silsilesini takip ederek dünyanın damı Pamir'e ulaşır²⁶ ve bu arada Afgan Türkistan'ı denilen Afganistan'ın kuzey kısmını içine alır. Batıya ulaştığında ise, Hazar Denizi'nin doğu kıyılarını, Ural Nehri'ni, sonra Ural Dağları'nı takiple Türkistan sınırının kuzey çıkış noktasına ulaşır.²⁷

Kadırgan Dağları'ndan Karpatlara kadar uzanan bozkırların kuzey ve güney kısımları daha çok koyu kestane rengindeki toprak şeridi ile kaplıdır.²⁸ Bozkırların güney sınırında bulunan Hazar Denizi ile Aral ve Balkaş Gölleri'nin kuzey kesimleri boyunca uzanan verimli otlaklar Altay Dağları'nda kesilir, ancak, Altayların doğu eteklerinde yeniden ortaya çıkarak Kadırgan Dağları'na kadar 45'inci kuzey enleminin üstünde devam ederler.²⁹ Bu şeridin güneyinde uzanan kumlu bozkır, yer yer çöllerle son bulur. Bu kumlu bozkır bölgesi Altay Dağları'ndan batıya ve doğuya doğru yayılan daha verimli bozkır şeritlerini birbirine bağlar.³⁰

Türkistan'ın nehirleri, nehirlerin akış yönlerini tayin etmesi bakımından kıtanın dağ sistemleriyle son derece yakından ilişkili olup bu nehirlerin varlığı Türkistan tarihi bakımından

-
- 24 Altay ve Tanrı dağlarının hemen doğusunda bulunan geniş ve uçsuz saha tüm kıtanın yalnızca beşte birini kaplar. İklim ve görünüş bakımından bir tekdüzeliğe sahip bu bölge büyük Gobi Çölü tarafından adeta iki tabii bölgeye ayrılır. Bu bölgenin kuzeyi kısmen daha az yüksek ve daha dardır. Kuzey bölgesinin en karakteristik özelliği çok şumullü ve oldukça çorak toprakların hâkim olması ve doğudan batıya doğru uzanan hafif kabarık dağcıkların yer almasıdır. Güney bölgesinin en belirleyici özelliği ise, dünyanın en yüksek platolarından birisi olan Tibet platosunun burada yer alması ve yine dünyanın en yüksek dağ silsilelerinden birisini oluşturan Himalayaların bu bölgeye açılmasıdır. Bkz. Lyde, s. 11.
- 25 1.000 km'ye 2.500 km'lik bir yer kaplayan bu platonun ortalama yükseltisi 4.500 m civarındadır. Genellikle Büyük ve Küçük Tibet olmak üzere iki kısma ayrılan Tibet Platosu, tepe ve dağlar üzerinde plato ve nehir havzaları üzerinde göllerin yer aldığı Büyük Tibet'e nazaran, Küçük Tibet, Kven-Lün yönünde Himalaya ile daha çok temas etmekte olup daha çok kıvrımlı toprakları ihtiva etmektedir. Bkz. J.T. Walker, "Tibet", *Asia*, (nşr. A.J. Herbertson), London 1903, s. 105-106.
- 26 Bâm-i Dünya (the root of the world-Dünya Çatısı) adıyla da bilinen Pamir [Cahun, s. 12], büyük Asya kıtasının en yüksek dağ silsilelerinden biri ve Asya'ya çekirdek olma bakımından en uygun olanıdır. Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Sir Derya)'un da kaynağını teşkil eden bu yaylanın yüksekliği ortalama 7495 metre olup, çok sarp ve geçişi imkânsız vadileri ihtiva eder. Bkz. Lyde, s. 14.
- 27 Ligeti, s. 15.
- 28 Toprak Asya'nın her iki havzasını tek tip bir tabakayla örtmemektedir. Türklerin *Kum* olarak adlandırdıkları değişik ölçeklerdeki karışımla ve önceden Hazar Denizi'nden Baykal Gölü ve Sarı Nehre kadar uzanan denizin tuz depolarıyla karışarak üç farklı hamur oluşturmuştur; biri düz su geçirmez, diğeri silisli kilden, üçüncüsü sert ve tuzlu fakat her üçü de insana asidir. Bkz. Cahun, s. 16.
- 29 Passarge tarafından Salzsteppe (Tuzlu Bozkır) adı verilen güney bölge, kuzey bölgesinden daha küçüktür. Yağışı az ve kapalı havza olması nedeniyle toprağı da tuzludur. Bununla birlikte, bazı alanları verimli topraklarla kaplı olup, sulama yolu ile daha iyi duruma getirilebilir. Irmaklar boyunca hayvan yetiştirmeye elverişli otlaklar da vardır. Bu bölgenin tipik hayvanı devedir. Bu husustaki bilgiler için bkz. Rasonyi, s. 1-2.
- 30 Türkistan'ın büyük bir kısmını oluşturan çöl denizleri çok geniş bir sahayı kapsamakta ve bu noktada, Orta Asya coğrafyasında yukarıda da değindiğimiz gibi yüksek dağ dizilerinden olan Tiyenşan-Pamir silsileleri bahsi geçen bu çöl denizleri içinde adeta bir yarımada görünümündedir. Batı Türkistan'ın coğrafi sınırlarına nazaran Tiyenşan-Pamir dağ dizisinin batı bölümleri ancak onda bir kadar çok küçük bir bölümü oluşturur. Dolayısıyla kalan dokuzu hep çöller ve bozkırlardan ibarettir. Diğer taraftan, Batı Türkistan'ın bozkırları, Tiyenşan dağlarının Seyhun güneyinden batıya uzanan "Kara Tav" Karaçuk Dağları'yla Aral Gölü ve Hazar Denizi arasındaki Üst Yurt irtifainin güney sınırları istikametinde uzanan bir çizgi ile Güney ve Kuzey Bozkırları diye ikiye ayrılabilir. Bkz. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I*, s.14.

hayatî önem arz etmektedir.³¹ Bu nehirlerin en önemlilerinden olan ve kaynağını Pamir'den alarak Aral Gölü'ne dökülen Amuderya (Ceyhun)³² ve Sirderya (Seyhun) ırmakları coğrafya için adeta can damarı sayılabilecek konumdadır.³³ Bölgede bu iki nehir dışında, Balkaş Gölü'nün hemen kuzey doğusunda yer alan Altay Dağları'ndan kaynağını alan İrtiş ve Obi, Sayan Dağları'ndan kaynağını alan Yenisey ve Lena Irmakları Türkistan'ın diğer önemli nehirlerinden olup yılın belirli zamanlarında akmaktadırlar.³⁴ Öte yandan Kansu Vadisi'nden başlayıp Çin içlerine kadar uzanan Wei Irmağı ise Doğu Asya'yı Türkistan'a bağlayan önemli bir geçit durumundadır.³⁵

İnsanoğlunun beşiği olarak tanımlanan Türkistan,³⁶ en eski çağlardan itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış ve bu vesileyle özellikle de çeşitli kültür merkezlerinin ortaya çıkarılmasından sonra³⁷ yerli ve yabancı âlimler tarafından birden fazla kavme (Hint-Cermen kavimleri gibi)³⁸ ana yurt olarak işaret edilmiştir. Öte yandan, her ne kadar Türkmenistan'da Aşkabat yakınındaki Anau Harabeleri'nde yapılan arkeolojik izlenmeler M.Ö. 4500, diğer bir tahmine göre

-
- 31 Kıtanın su çizgisi sınırını da oluşturan bu nehirler, özellikle anahtar durumundadırlar. Bu nehirlerin pek çoğu Kuzeybatı, güney ve doğu-batı istikametinde akarlar. Asya nehirleri okyanuslara ve kıta içerisinde yer alan göllere ya da bataklıklara dökülmeleri bakımından iki ana grupta incelenebilirler. Kıta içine dökülen nehirlerin büyük kısmı Aral Gölü ve Tarım havzası etrafındaki bölgelerde yer almaktadır. Bu noktada Aral gölünün Ceyhun ve Seyhun nehirleri tarafından beslendiği de unutulmamalıdır. Bkz. Lyde, s. 16-17.
- 32 Latince *Oxus* adıyla da bilinen Amuderya'nın uzunluğu 2494-2540 km'dir. Şu anda kullanılan İran kökenli *Amu* ismi adını *Amul* kasabasından almış olup zaman zaman nehrin yer değiştirdiği rivayet edilir. Sasani zamanlarında ise nehir *Weh-Road*, olarak adlandırılıyordu. Müslüman Araplar ise genellikle *Diayhûn* ismini kullanıyorlardı. Bu nehir Çinlilerde ise *Kui-shui*, *Wu-hu* ya da *Po-tsu* olarak temayüz etmektedir [B. Spuler, "Amû-Daryâ," *EI/I*, Leiden 1986, s. 454-457]. Bu nehrin kuzeyine ise Müslüman Araplar Maveraünnehir (Nehir Ötesi) adını veriyorlardı [G.Le. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur)*, New York 1873, s. 433]; diğer taraftan bahsi geçen nehrin İran ile Turan arasında sınır kabul edilmesi Taberî'nin kayıtlarına göre bir efsaneye dayandırılmaktadır. Buna göre, aralarında ihtilaf bulunan Efrasyap ile Minuşehr barışarak, aralarında, Minuşehr'in Erşisiyatir adlı bir adamı tarafından fırlatılacak bir ok atımı genişliğindeki araziyi sınır olarak tespit etmişler ve İrş (Erşisiyatir'in kısaltması) tarafından atılan ok Türk memleketinin neresine düşerse, orası sınır olacak, iki taraftan hiç birisi bu sınırı geçmeyecekti. Tanrının verdiği kuvvetle onun Taberistan'dan attığı ok Belh (Amuderya) ırmağına düştü ve böylece Belh ırmağı İran ile Türk yurdu (Turan) arasında tarihi bir sınır teşkil etti. Bkz. Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi II*, (nşr. Z. Kadirî Ugan-A. Temir), İstanbul 1992, s. 534.
- 33 Güney bozkırlarının ırmakları Aral gölü istikametinde akan Sir Derya (uzunluğu 1886 km) ve Amu Derya (uzunluğu 2350) ile kollarından Oghış, Kâfirnihan, Surkhan, Aksaray, Çırçık ve yahut vaktiyle onların kollarını teşkil eden ırmaklardan Belkhâb, Zereşan, Kaşka Derya, Sokh gibi ırmaklardan ibarettir. Zamanımızda bunlardan Sir Derya'dan 1.706.403, Amu Derya'dan 300.000 km kare ve Zereşan'dan 400.000, Çırçık'dan 154.000 hektar toprak sulanmaktadır. Irmakların aktığı Aral Gölü ise güney bozkırlarının tek büyük gölüdür. Bkz. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I*, s. 16-17.
- 34 Bkz. E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants ASIA I*, (nşr. A.H. Keane), New York 1891, s. 12.
- 35 Little, s. 22.
- 36 F.H. Skrine-Ross, E. Denison., s. 3.
- 37 Genel olarak müracaat edilebilir. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2005; İ. Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul 2008, s. 1 vd; Cahun, s. 16vd.
- 38 Hint-Avrupa kavimleri veyahut Almanların kullandıkları tabir olan Hint-Cermen kavimleri tabiri hakkında Köprülü, bahsi geçen bu kavimlerin antropolojik manasıyla bir ırkî birlik teşkil etmediklerini ve bu tabirin yalnızca bir dil ailesini ifade eden *linguistik* bir mefhum olduğunu ifade etmiştir. Bkz. M. Fuat Köprülü- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2004, s. 97.

9000 yıllarında yaşamış olan bir medeniyeti meydana çıkarmış olsa da burada ele geçen eşyalara tesmiye olunan kavimlerin milliyetini tayin etmek için elde şimdilik yeterli delil yoktur.³⁹ Ancak son asırda yapılan bir kısım arkeolojik kazılarda ele geçen veriler tarihi açıdan bölgenin en eski sakinleri ya da daha doğrucası ilk proto insan tipi hakkında dikkate değer bilgiler sağlamıştır.⁴⁰ Belli bir sistem arz eden ilk buluntular, Altay Dağları'nın kuzeyinde, Yenisey Irmağı'nın yukarı boylarındaki bozkırlarda gelişmiş M.Ö. 2500-1700 arasına tarihlenen bir kültüre işaret ediyor ki, bulunduğu yere nispeten bu kültüre Afanas'evo Kültürü denir.⁴¹

M.Ö. üçüncü binin sonlarına doğru aynı menşeli bir dile bağlı, az ya da çok farklı lehçelerle konuşan bir halk topluluğu olarak temayüz ettiğini gördüğümüz Arilerin istilasını⁴² ve M.Ö. ikinci yüzyılın ortalarında Greko-Bactria Krallığı'nın önce kuzey sonra güney bölgelerini ve hatta Hindistan'ın bazı şehirlerini ele geçiren,⁴³ Yunan kaynaklarında İskit ortak adıyla zikredilen Sakaları ve bu konudaki tartışmaları bir kenara bırakacak olursak,⁴⁴ bugünkü Moğolistan'ın yerlileri olan, Türklerle aynı dili konuşan ve aynı menşeden gelen Hunlar (*Hyung-Nu*),⁴⁵ milattan iki yüz

-
- 39 Burası o devirde Önasya (Sümer ve Şus) ve Güney Asya'da (Hindistan'da Sind nehri havzasında Mehen-Jo-Dero ve Harappa harabelerinde) ve Uzak Doğu'da (Çin'de Yunan vilayetinde, Yang-shao'da ve Mançuride) eserleri keşfolunan medeniyetler arasında bir vasıta yahut onların ilk başlangıç merkezi, ocağı olmuştur. Anau'da bulunan eserler insanın ilk medeni tekâmül safhalarını öğrenmek bakımından çok mühimdir; fakat burada yakılmış ceset enkazını muhtevî bir alt tabakanın üstünde bulunan yuvarlak (brakisefal) kafalar, keza Türkmen elişlerinde görülen ziynetlerle müşterek hatlara malik keramikler bulunmuş ise de bu hususlar, o eski zamanlarda bu bölgede yaşamış olan ahalinin milliyetini tayin etmek ve bunları Türklerin malı olarak kabul eylemek için kâfi gelmez. Bkz. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 7-8.
- 40 Türklerin tarihini anlatmadan Ortaçağ Asya tarihini anlamamanın imkânsızlığından bahseden L. Cahun, bir kısım linguistik verileri de göstererek, batıda Fince ve Macarca, doğuda ise Moğol ve Mançu dilleri arasındaki benzerlikleri ifade ederek bunlar arasında ortak bir kökenin sezilebileceğini ve aynı aileden olduklarını ileri sürmüştür. Dolayısıyla Türkistan halklarının kökenine bakılırken her ne kadar bahsi geçen bu kavimler arasında kesin bir akrabalık ve soy birliği bulunmasa da birbirleriyle karşılaştırıldıklarında çok açık bir şekilde tanımlanabilecek ve karakterize edilebilecek bir dil ailesi ortaya çıkar. Bu dil ailesi dörde ayrılır: Fin-Ugor, Türk, Moğol ve Mançu dil aileleridir. Bkz. Cahun, s. 28-29.
- 41 Bunu yaklaşık aynı bölgede, M.Ö. II. bin başlarından itibaren sarı ırkın hâkim görüldüğü Okunevo Kültürü izler. Bunu da tekrar beyaz insanların hâkim olduğu Andronova Kültürü izler. Bu kültürün Karadeniz bozkırlarından Yenisey boylarına kadar pek çok akrabası vardır. Diğer taraftan Minusa bozkırını olarak da bilinen Yenisey-Altay arasındaki bölgede M.Ö. 1300-800 yıllarına tarihlenen Karasuk Kültürü göze çarpar. Bunu ise, M.Ö. VIII ile I. yy'lar arasında yer alan Tagar Kültürü takip eder. Bu tabaka nispeten iyi çalışılmıştır ve ele geçen öğeleri Türk kültür unsurları ile telif etmek çok kolaydır. Bkz. O. Karatay, *İran ile Turan (Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu)*, Ankara 2003, s. 29-30.
- 42 Aryanlar hakkında ayrıca bkz., P. Giles, "The Aryans", *The Cambridge History of India I, Ancient India*, (nşr. E.İ. Rapson), Delhi 1955, s. 65; Aryanî ve Ural-Altay kavimlerinin karşılıklı itişmeleri hakkında bkz. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I*, s. 44-47.
- 43 Sakaların Hindistan'a inmeleri ve buralardaki faaliyetleri hakkında bkz. E.J. Rapson, "Scythian and Partian Invaders", *The Cambridge History of India I*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 508-529; V.A. Smith, "The Kushan, or Indo-Scythian, Period of Indian History (B.C. 165 to A.D. 320)", *JRAS*, (1903), London 1903, s. 1-64.
- 44 V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2010, s. 21; İskit adı, İskitler, İskitler'in yayıldıkları coğrafya, Çin'in kuzeybatısından Hazar'a, Hazar'dan Tuna'ya kadar ve Ön Asya'da İskitler, İskitlerin kökenleri meselesi, İskitlerin dili ve yazısı, dini, gelenek ve görenekleri ve sanatları hakkında yapılmış mühim bir çalışma hakkında bkz. İ. Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 2008, s. 1 vd.
- 45 VII. Yüzyıla gelindiğinde Çinliler kuzey ve güney yollarını kullanan ve sınırlara ulaşmış bulunan Türkleri uzun zamandan beri tanımaktaydılar. Bu topluluklara taktıkları eski ad *Hyung-Nu*'ydu. Bu

sene öncesinden beri Türkistan’da dağınık vaziyette bulunan göçebelere kudretli bir konfederasyon halinde birleştirmişlerdi.⁴⁶ Dolayısıyla daha sonraki yüzyıllarda İslamiyet’in intişarından evvel bölgede hâkim Türk devletleri Hunlar,⁴⁷ kültürleri üzerinde Hun menşeleri tespit edilen Avarlar⁴⁸ ve Hunlardan geldikleri konusunda bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdikleri Gök-Türk (Kök-Türk)’ler olmuştur.⁴⁹

O tarihlerden itibaren Türkistan coğrafyası ağırlıklı olarak Türk ve Moğol ulusları tarafından yerleşilerek yurt olarak kabul edildi. Toprakların daha az verimli oluşu ve geniş bozkırların daha çok yer kaplaması nüfusun dağılımında başlıca etken olmuştur.⁵⁰ Öte yandan yaşanılması çok zor ve iklim bakımından insan hayatının devamı için oldukça olumsuz özellikleri barındıran bu coğrafya,⁵¹ Türklerin ekonomik alanda hayvan yetiştirmeyi geliştirme ve sosyal alanda da olağanüstü devlet

hiçbir milliyet ya da etnik karakter belirtmeyen Türkçe ya da Moğolca bir anlamı olmayan Çince ve çok eski bir sözcüktür. Dolayısıyla Çinliler, Hoang-Ho nehrinin kuzeyinde yaşayan ve hemen hemen hepsi göçebe olan bu halkları Hyung-Nu ortak adıyla adlandırmışlardı, tıpkı Yunanlıların Tuna’nın kuzeyindeki bölgenin batısında yaşayanlara *Selt*, doğusunda yaşayanlara *İskit* adını verdikleri gibi. Bkz. Cahun, s. 35; ayrıca bkz. O. Maenchen-Helfen, “Archaistic Names of the Hiung-nu”, *The Central Asiatic Journal*, 6/1, Wiesbaden 1961, s. 249-260.

46 Grenard, s. 13-15.

47 Dünyanın en eski yazılı belgeleri olarak kabul edilen Çin Tarihi Yazıtları veya orijinal adıyla Şi Ki’nin 110. Bölümünde Huong-no (Hunlar) hakkında, onların ilk atalarının Hiya Hanedanlığı soyundan olup adı Sun-ui (Sun-oi) olduğu kaydedilmiştir. Buna göre Hia veya Hiya hanedanlığının etnik kimliği tam olarak kanıtlanamasa da M.Ö. 23-19. yüzyıllar arasında bugünkü Moğolistan ve Çin’in kuzey bölgelerinde hüküm sürdüğü düşünülmektedir. Ancak, Kuzey Çu döneminde (M.S. 556-581) başkent Çungan’da Kök Türk Kağanı onuruna inşa edilen *T’u-küe/Türk Tapınağı*’nın duvarına işlenen *Türk Kağanı Muhan, Hiya-hou/Hun soyundandır. O, Gök Tanrı tarafından tayin edildi* ifadeleri Kök Türklerin bu hanedanlık ile olan menşe birliğini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Bkz. J.M. De Groot-G.A. Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul 2011, s. 34.

48 Bu Türk kavmi Türkistan’da Juan-Juan adıyla tanınmakta ve Batı Türk Devleti (Gök Türk)’ne mensup durumdaydılar. Bu devlet içerisinde baş gösteren mücadeleler neticesinde Avarlar, VI. Yüzyılın ortalarına doğru (552’de) Karadeniz’in şimaline gelmişler ve Karpatlara kadar ilerleyerek Slav topluluklarıyla münasebete girmişlerdi [A.N. Kurat, “Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı I, (Coğrafya-Tarih)*, I-A-23, Ankara 1992, s. 178]. Avarlar ve Avar kültürünün Hun menşeleri hakkında bkz. B. Ögel, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara 1988, s. 114.

49 Gök-Türklerin Hunlardan geldikleri hususundaki kayıtlar için bkz. A. Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Ankara 1995, s. 9-10; ayrıca bkz. A. Von Gabain, “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış”, *D.T.C.F.D.*, C.II, S.V, Ankara 1943, s. 685-695.

50 Türkistan’da yer alan kurak ve soğuk çöller ve az yağış alan bölgeler tabii olarak daha az nüfusu barındırır. Toprakların fazla verimli olmayışı da bu ayrıca etken olmuştur. Bu coğrafyada en verimli topraklar Yukarı Yenisey ve Maveräünnehir bölgesinde bulunur. Bkz. J.B. Reynolds, *Regional Geography Asia*, London 1908, s. 30.

51 Türk milletinin bozkırlarda yaşayan büyük bir bölümünün seciyesine ve mukadderatına bozkırların tesiri büyük olmuştur. Batılı müellifler tarafından (mesela Leon Cahun) bozkırın ürünü olarak tanımlanan Türkler, bu coğrafya sayesinde öğrendikleri binicilik ve askerlik maharetleriyle her tarafa koşmuşlar, Çungarya’da ata bine Türk hiç inmeden doğuda Çin’in Sarı ırmağı ile batıda Doğu Avrupa’nın Tuna ırmağına kadar akınlar düzenleyebilmiştir. Öte yandan bozkırdaki çetin hayat Türkleri gövdece küçük, fakat çok sağlam ve dayanıklı, herhangi bir güçlüğü, açlığa, susuzluğa, sıcağa ve soğuğa dayanır bir hale getirmiş, sahra kadar geniş kalpli, kıskançlıktan uzak yapmıştı. Aynı zamanda bozkır, Türklerin bindikleri küçük ve sağlam atlarını da kendilerine benzetmişti. Bkz. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I*, s. 19-20.

kurma yeteneğinin ortaya çıkmasını tetiklemiştir.⁵²

Türkistan'ın jeopolitiğine baktığımızda bu coğrafyanın önem kazanmasında, son yüzyılda gerçekleştirilen iki önemli arkeolojik keşif ile; birincisi Almanya Halstatt'ta zengin bir Seltik mezarında ele geçen ve M.Ö. VI. yüzyıla tarihlenen bir Çin ipeğinin keşfedilmesi, ikincisi ise Altay Dağları'nda gerçekleştirilen kazılarda ele geçen M.Ö. V-III. yüzyıllara tarihlenen bir Çin ipeği ve bir kısım bronz aynaların bulunması ve bütün bunların eski zamanlarda Çin ile Batı arasında bir iletişim veya bu iletişimin yapıldığı tarihi bir yolun var olup olmadığı tartışmalarına girmezsek,⁵³ daha kesin bilebildiğimiz ve M.Ö. II. yüzyılda Çin'den Ön Asya'ya açılan ana kervan yolunun (tarihî İpek Yolu) önem kazanmasıyla belirginleşen bir durum söz konusudur. Bu yol vasıtasıyla Çin ipeği dışarı ihraç edilmiş,⁵⁴ aynı yolla batıdan, Greko-Roma dünyasından Çin'e cam ve kristal getirilmişti. Doğunun etkisiyle madencilikğin ortaya çıkması gibi, batının etkisiyle de Orta Asya cam imalatı başlamıştı.⁵⁵

-
- 52 Devlet kurma yeteneğinin neden yalnız Ural-Altaylı kavimlere ilişkin olduğu sorulursa bunun cevabı basittir. Ural-Altaylı kavimlerin yukarıda bahsettiğimiz iki başarısı arasında bir bağlantı olması gerekir. Büyük sürülerin yönetimi ve bakımı, geniş alanlarda sürekli dolaşma, otlak ve mülk hukuku bakımından kaçınılması imkânsız çatışmalar, oymak örgütleri, hayvan yetiştirici göçebelikle ilgili her şey birbiri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun doğal sonucu olarak görüş ufku genişler, cesaret, oymağa bağlılık bilinci, hükmetme gururu, örgütçülük yeteneği, özetle, devlet kurmak için bütün nitelikler genişler. Bu ruhsal yetenek ve beceri ile yetişen insanlar, çiftçi kavimleri yendikten sonra, sürülerini barındırma olanaklarına da sahip doğuştan egemen öge ve devlet kurucusu oluverirler. Bkz. Rasonyi, s. 18-19.
- 53 Tarihi ipek yolunu açılması ve önem kazanmasında, yakın zamanlara kadar, bir Çinli olan Zhang Qian'ın batı bölgelerine yaptığı seyahatin çok önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Ancak bu yolun önem kazanmasında Büyük İskender'in doğu yönünde giriştiği seferlerin de etkisinin olduğu yadsınamayacak bir gerçektir. Zira O'nun imparatorluğunu yaratması ve böylece Helenistik dünyanın doğuya doğru genişlemesi ve dikkate şayan başarıları, Grekler ve Doğu dünyası arasında temas ve iletişimi artırdı. Böylece de ipek yolunun ortaya çıkması için tabii bir ortam hazırlanmıştı. Tabii bu arada İskender öncesinde eski dünya medeniyetleri arasında belirli ilişkilerin yaşandığı unutulmamalıdır. Greklerin bile ipek üretimini doğudaki bir ülkeden öğrendikleri rivayet edilir. Tarihçi Ctesias (M.Ö. V-IV. yy) bu ülkeyi Seres olarak adlandıran ilk Grek olarak iddia edilir. Yine Grek tarihçi Herodot, doğuya Issedones topraklarına seyahat eden Aristes adlı bir seyyahat bahseder. Bazı Çinli bilim adamlarının tahminlerine göre Issedones toprakları kabaca Ural dağlarının doğu muntıkalarından Tanrı ve Altay dağlarına hatta Tarım havzasına kadar uzanan sahayı kapsıyordu. Bkz., Y. Juping, "Alexander the Great and the Emergence of the Silk Road", *The Silk Road*, V.6., No.3 (Winter-Spring 2009), (nşr. D.C. Waugh), Washington 2009, s. 15.
- 54 Burada çok ince bir ayrıntıya dikkat çekmekte fayda var. Orta zamanlarda ticaret çok iyi ve bol kazançlıydı. Ama tabii ekonomi şartlarıyla yaşayan halk kitlelerine değil, sosyal seviyesi yüksek, lüks tüketime ihtiyacı olan kesime hizmet veriyordu. Mesela Çinliler imparatoriçeleri için İran'dan son derece pahalı ve ender bulunur sürme getirirlerdi. Babil halıları da keza ender mallar arasındaydı. Ve nihayet Çin'e Suriye'den gerçek ve ince işçilik örnekleriyle süslü değerli taşlar, Kızıl Deniz'den inci ve mercanlar, Suriye ve Mısır'dan kumaşlar, Küçük Asya'dan uyuşturucular getirilirdi. Ama Auguste zamanından itibaren Avrupa'da kullanılmaya başlayan ipek, bu eşyalar arasında en önemli yer tutuyordu. İpeğe duyulan ihtiyaç öylesine fazlaydı ki, aristokratlar ve saray mensupları arasında döviz birimi olarak kullanılıyordu ve hatta savaşa katılan askerlere ücret olarak ipek veriliyordu. Bkz. L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2011, s. 62.
- 55 Çin ile başlayan ticaretten aslan payını önceleri Part hanedanı Arşakiler, daha sonra Pers hanedanı Sasaniler zamanında İran alıyordu ve Çin'le Roma İmparatorluğu arasında doğrudan ticari ilişkilerin kurulmasını engellemek için her türlü yola başvuruyordu. Sasaniler zamanında en önemli uluslararası kara ve deniz ticaret yolları Perslerin eline geçmiş; Greko-Bactria kültürünün kalıntıları ve Çin ve Hint etkisiyle Orta Asyalı İranlıların, özellikle de Soğdianların uygarlık seviyesi yükselmişti. Bkz. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 23.

Bu arada, Türkistan'ı kuzey ve güney olmak üzere iki tabii bölgeye ayıran Tanrı dağları, hem halkların yerleşme ve medeniyet çeşitlerine ayrılmaları yönünden bir sınır vazifesi görmüş, hem de doğu-batı yönünde uzanan yolların ikiye ayrılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla farklı özellikleri ve işleyişleri olan bu iki yol tipinden birincisi yani güney Türkistan yolları doğuda Çin'den başlayıp Suriye ve Anadolu limanlarında son bulduğu halde, ikincisi yani kuzey Türkistan yolları bir merkezden, Orkun bölgesinden çıkmıştır.⁵⁶ Bu iki yol güzergâhları arasındaki temel fark, güneydeki yolların hemen münhasıran ticari yollar olmasına karşılık, kuzeydeki yollar, Kırgızlardan güneye doğru uzanan çelik yolu diyebileceğimiz yol gibi birkaç yol müstesna hemen tamamıyla askeri yollardır.⁵⁷

Öte yandan yukarıda kısmen değindiğimiz, VI. yüzyılda kurulan ve sınırları İran ve Bizans hudutlarına kadar ulaşan Gök-Türkler (Kök-Türk)⁵⁸ bir taraftan Ak-Hunları ortadan kaldırmış, bir taraftan da İran ve Soğdianlar ile İpek Yolu ticareti için mücadeleye girmişlerdi.⁵⁹ Bu arada ipek ticaretini tekellerine alan Soğdianların⁶⁰ ticari çıkarları hem Türklerin İranlılarla ilişkilerinin kopmasının ve hem de Türk devleti ile Bizans arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının da

56 Kuzey Türkistan yollarının Orkun bölgesinde toplanmasının sebebi, bu bölgenin stratejik öneminden ileri gelmektedir. Bu önem dolayısıyladır ki, Türkistan'da hâkimiyet kuran bütün kavimlerin yaptıkları iş, bu bölgeye vakit geçirmeden yerleşmek olmuştur. Gerçekten, Hunlardan Çingizlilere kadar Orkun bölgesi istisnasız hep başkent vazifesi görmüştür. Bununla birlikte bu kavimlerin Orkun bölgesinin hep aynı yerlerinde oturmadıklarını görüyoruz. Bunlardan Türkler, Uygurlar ve Moğollar aynı bölgenin ayrı ayrı yerlerinde oturmuşlardır. Türklerin Ötüken dağlarını seçmelerine karşılık, Uygurlar Karabalgasun (Ordu-Balık) ve Çingiz Moğolları da Karakurum denilen yerde oturmuşlardır. Bu itibarla Orkun bölgesinin ve bilhassa bu bölge içindeki Ötüken dağlarının yerinin tespitinde zaruret vardır. Bkz. C. Gökalp, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S. 552-999)*, Ankara 1973, s. 5-6.

57 Gökalp, s. 6.

58 Kök Türk adı, Kök-Türk kağanlığının kuruluşu, yükselişi ve zayıflaması, yeniden yükselişi ve altın çağları, Kök-Türk hakanlığında hâkimiyet anlayışı ve idari mekanizma hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2003, s. 1 vd.

59 Ak-hunların ortadan kalkmasıyla Gök-Türk devleti, batıda tam anlamıyla Sasani imparatorluğuyla sınır olurken, aynı zamanda siyasi olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanilerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasani hükümdarı Anuşirvan, Batı Gök-Türklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler olamaya başladı. Sasani İmparatorluğu Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Bu şekilde Gök-Türklerle bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Gök-Türkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu bağlamda daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anuşirvan, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüştü, İran sığacağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. Bkz. Taşağıl, s. 32.

60 Soğd ülkesi, Amuderya ile Sirderya arasındaki bölge idi. Ticaretle uğraşan Soğdlular Türkistan'a yayılmış ve yer yer koloniler kurmuşlardı. Ayrıca bu bölgedeki ipek yolu ticareti de tamamen onların elinde bulunuyordu. Gök-Türk Devleti'nin bilhassa ilk zamanlarında Soğdlular, Gök-Türk kağanlarına müşavirlik etmişlerdi. Mesela Bizans imparatorluğuna Gök-Türk kağanı tarafından elçi olarak gönderilen Manyah adlı şahıs bir Soğdlu idi. Gök-Türk kağanlarının batı âlemi ile hakkındaki bilgileri de daha ziyade Soğdluların verdikleri haberlere dayanıyordu. Takip eden yıllarda Türkistan'ın her tarafına dal budak salarak koloniler kuran Soğdlular, neticede siyasi ve kültürel rollerini iyice artıracaklar ve Uygur çağında Uygurlar üzerinde çok müessir olacaklardır. Bkz. Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi..*, s. 188.

sebebiydi.⁶¹

Moğol istilasına kadar Türkistan'ın en önemli devletleri olarak temayüz eden Selçuklular, Gazneliler ve Karahanlılar bu coğrafyanın jeopolitik bakımdan öneminin farkındaydılar.⁶² Nitekim daha İslamiyet'in zuhuru esnasında Türkistan Türkleri ile Müslüman Araplar arasında siyasi, iktisadi ve sosyal yönde bir takım münasebetler yaşanacaktır.⁶³ Söz konusu bu devletler bir taraftan müslümanlaşarak İslam dünyası ile sıkı ilişkilere girecekler,⁶⁴ bir taraftan da Türkistan'ın kilit noktalarına hükmedebilmek için birbirleriyle amansız bir mücadeleye girişeceklerdi.⁶⁵ Tarihin hemen her devresinde bu mücadelenin merkezinde yer alan Çin ise, dünya ticareti ve hâkimiyeti bakımından kalp-gâh durumunda olan bu önemli kilit noktalarını kendi elinde tutmak istemiş, bu maksadını gerçekleştirebilmek için daha Hunlar zamanından başlayarak bilhassa Türk iktidarlarıyla kıyasıya mücadeleye girişmişti.⁶⁶ Zira bu coğrafya zengin ve daha gelişmiş bölgelere açılan birçok yollarıyla adeta bir geçiş sahasıdır. Dolayısıyla en eski devirlerden itibaren bu hakikatin farkında olan Türk devlet adamları da bu önemli şah damarlarını güçlerinin yettiği kadar ellerinde tutmaya çalışmışlardır.⁶⁷

Diğer taraftan XI-XII. yüzyıllarda tarihi İpek Yolu ticaretinde yeni bir canlanma meydana gelecek, büyük ve tarihsel yolda sürekli ve düzenli kervanlar çalışmaya başlayacaktır. Bu hususta

61 Pers kralı Anuşirvan'ın, Türk devletiyle irtibatını bu menfi hareketiyle koparmasından sonra Gök-Türk Devleti, kendi hâkimiyeti altında bulunan Soğdiana ülkesini yöneten bir temsilciyi Bizans İmparatorluğu nezdine gönderdi. Misyonunun amacı Romalılarla doğrudan temasa geçerek Pers topraklarından hiç geçmeden yapılacak bir ipek ticaretinde tekel hakkı istemektir. Bkz. Cahun, s. 33; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 24.

62 Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I*, s. 95-101.

63 Kutaybe b. Müslim'in Türkistan'a yönelik politikaları, askeri seferleri, bu dönemde Türkistan'ın önemli şehirleri, şehirlerin sosyal ve iktisadi vaziyetleri ve Türklerin Müslümanlara karşı mukavemetleri hakkında geniş bilgi için bkz. H.A.R. Gibb, *The Arab Conquest in Central Asia*, London 1923, s. 79-87.

64 Bu sırada İslam dünyasının genel durumu (mezhepler ve bölünme) hakkında bkz. M. Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten*, VII/25, (1943), Ankara 1943, s. 59-99.

65 XI. yüzyılda Abbasi dünyasında hegemonya İranlılardan Türklere geçti [Şahrüddîn Ebu'l Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, (nşr. N. Lügal), Ankara 1943, s. 1-2]. Bunlar Türkistan'dan gelen Türklere ve büyük çoğunlukla İslamiyet'i din olarak kabul ettiler (Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 28). Bunlardan Gazneliler, Sultan Mahmut (998-1030) öncülüğünde Afganistan'ın Gazne şehrini başkent olarak seçmişler ve buradan hareketle Hindistan'ın Pencap bölgesine çeşitli seferler düzenlemişlerdi [N. Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara 2000, s. 13-44; E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989]. Dolayısıyla Hindistan'da ele geçirilen bu zenginlikler, Türkistan'a hâkim olma mücadelesinde Selçuklu ve Karahanlı devletlerine karşı kullanılmıştı. Fakat bunlar arasında hem Türk hem İslam hem de genel dünya tarihi açısından en önemli rolü oynayanlar hiç şüphesiz Selçuklulardı [O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1979]. Nitekim ilk sultan Tuğrul Bey (1038-1063)'den itibaren Türkmenlere batı bölgeler bilahare de Anadolu yurt olarak işaret edilmiş [C. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", (nşr. Y. Yücel-B. Yediylıldız), *Bellekten*, LI/201, (Aralık 1987), Ankara 1987, s. 1380 vd.] ve Bizans ile Türk devleti arasındaki uçurum giderek daralmıştı. Bütün bu hadiseler önce Sultan Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi [F. Sümer-Sevim Ali., *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988, s. 1 vd.] sonra da II. Kılıç Aslan'ın 1176 Miryokefalón (Kumdanlı) muharebesi ve Anadolu'nun artık kesin bir Türk yurdu olduğunun hukuki zeminde kabul edilmesiyle neticelendi [R. Grousset, *A History of Asia*, (nşr. D. Scott), Paris 1941, s. 69-70].

66 Gökalp, s. 7.

67 Ligeti, s. 22.

özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin iktisadi politikası dikkate şayandır.⁶⁸ Şehirlerin gelişmesine imkân veren ticaret hem Türklerin zenginleşmesine hem de batıda Buhara, Merv, Semerkant, Taşkent ve Harezm;⁶⁹ doğuda, Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Turfan gibi şehirlerin önemli kültür ve ticaret merkezleri haline gelmelerine zemin hazırladı.⁷⁰ Bu arada, Harezmşah'ın Moğol ticaret kervanlarını kesmesi ve Türkistan ticaret yolunu kapamasıyla,⁷¹ Çingiz Han'ın Orta ve Batı Asya'ya seferlerine sebep olan ve bir dönüm noktası olarak ün yapan Otrar şehri de Ortaçağlarda Türkistan ticaretinde en önemli merkez görevini üstlenecektir. Zira geçmişte dünya ticaretinde çok önemli bir rolü olan bu şehir, bugün Türkistan'ı Sibiryaya ile ve gelecekte belki de Çin ile bağlayacak demiryollarının merkez noktası olmuştur.⁷²

XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında Hindistan ve Çin Hindistan'ı hariç bütün Asya ve Doğu Avrupa'yı ele geçirerek bu büyük coğrafyada ağırlıklı olarak yaşayan Türk ve Moğolları bir bayrak altında toplayan Temuçin⁷³ Çingiz Han unvanıyla Moğol hükümdarı ilan edilmişti.⁷⁴ Kısa sürede topraklarını genişleten Çingiz Han Türkistan'a ve dolayısıyla da İpek Yolu güzergâhlarına hâkim olma amacını gerçekleştirmek için⁷⁵ önce Harezmşahlar Devleti

-
- 68 Selçuklu Devleti'nin iktisadi politikası ve bu amaçla kurulan Selçuk kervansarayları hakkında geniş bilgi için bkz. O. Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, X/39, (Temmuz 1946), Ankara 1946, s. 471-496.
- 69 Göçebe kavimlerle yapılan ticaret Türkistan'ın diğer medenî vilayetleri için önemli olmakla beraber, coğrafi durumu itibarıyla Harezm için daha önemli idi. Bu bölgenin Türkleşmesi Barthold'a göre, XI. asır ile XIII. asır arasında yani burasının Selçuk Sultanlarına bağlı emirlerin idare ettikleri devirde gerçekleşmiştir. Nitekim Arap-Fars kaynaklarında, hem X. asırda Harezmîlerin kıyafet itibarıyla Türklere benzediği, hem de XIII. asırda Moğollar devrinde bile buranın dil bakımından tamamen Türk memleketi olarak tasvir edildiği kaydedilmiştir. Selçuklu emirleri Türk olmakla beraber, eski bir İran unvanı olan *Harezmşah* unvanını kullandılar. XI. Asrın son senelerinde burada Harezmşahlar sülalesi kuruldu ki, bunların hemen hepsinin isimleri Türkçe idi. Harezm bunların devrinde bu ülkenin bütün tarihinde ilk ve son defa olmak üzere pek büyük bir devletin merkezi olmuştur. Harezmşahlar önceleri Selçuk sultanlarının vekilleri iken, yavaş yavaş Müslüman âleminin doğu kısmının yüce hükümdarları sıfatını kazandılar. Hatta Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra XII. Asır ortasında Bağdat Halifesinin vaktiyle kaybetmiş olduğu dünyevî hâkimiyeti geri almasını da kabul etmediler. Yani İslam memleketinde önceleri Selçuk Sultanlarının hakkı olan *Sultan-ı İslam*' lığın kendilerine geçtiğini iddia ettiler. Hatta son Harezmşahlar evvelce Selçuklular devrinde olduğu gibi hâkimiyetlerinin Bağdat'ta da kabul olunmasını istediler. Bkz., V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, (nşr. Hüseyin Dağ), İstanbul 2011, s. 153-154.
- 70 V.V. Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, (nşr. M.A. Yalman, T. Andıç, N. Uğurlu), İstanbul 2008, s. 75-76.
- 71 Tarihte Otrar Faciası olarak addedilen ve hakkında dönemin kaynakları tarafından çeşitli rivayetler anlatılan ve neticede Harezmşah'ın ülkesinin Çingiz Han tarafından istila edilmesiyle sonuçlanan olaylar dizisi hakkında geniş bilgi için bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990, s. 422-425.
- 72 A.Z. Velidi, "Türkistan'ın İktisadî Hayatı (Yerli-Rus Bakış Açıları ve Aris-Semey Hattı)", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçmeler (1927-1931)*, İstanbul 2005, s. 257.
- 73 Herbert M.J. Loewe, "The Mongols", *The Cambridge Medieval History IV*, (Ed. J.B. Bury- M.A.-F.B.A.), Cambridge 1923, s. 631; S. Şimşir, *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*, İstanbul 2009, s. 157.
- 74 Bu bahis gizli tarihte uzun uzun anlatılır. Bkz. Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı 1240), (nşr. A. Temir), Ankara 1995, s. 43-125.
- 75 Cengiz Han, Moğolistan'daki dağınık Moğol kabilelerini itaati altına alarak Türkistan'a yönelince bu bölgedeki yollarda gerçekleşen ticaret karşısında adeta büyülenmişti. Tabii bu ticarete Uygurların çok önemli bir yeri vardı. Bundan dolayıdır ki onlara önemli resmi görevler vermiş ve hatta çocuklarına Uygurca öğretmek için onlardan öğretmen seçmişti. Dolayısıyla Uygurlara devlet vazifeleri verdikten sonra, zaten bölgedeki yolları ve ticari faaliyetleri çok iyi bilen Uygurlar için bu konuda başarısız olmaları düşünülemezdi. [R. Grousset, *Conqueror of the World*, (nşr. M. McKellar-D. Sinor), New York 1966,

ile mücadeleye girerek Celâleddin Harezmi Şah'ı mağlup edecek,⁷⁶ sonra da 1220 yılı itibarıyla Maverâünnehir'i tamamen hâkimiyeti altına alacaktır.⁷⁷ Arkasından da tekrar Tangut ve Güney Çin üzerine sefere çıkacaktı.⁷⁸ Genel olarak Moğolların iletişim yollarına gösterdiği özenin, kendi silahlı kuvvetlerini bir yerden bir yere mümkün olduğunca çabuk göndermek, emirleri ulaştırmak ya da bilgi almak gereksiniminden kaynaklandığı görüşü bir tarafa,⁷⁹ iletişim yolları söz konusu olduğunda bir kervanın yok edilmesinin ardından ilan edilen Harezmi Savaşı'nın tek başına kanıtlandığı üzere, en eski devirlerde olduğu gibi Çingiz döneminde de en büyük kaygının önemli geçit güzergâhlarını elde tutmak ve bu sayede iktisadi ihtiyaçlara cevap verebilmek olduğu görülmektedir.⁸⁰

XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyıl, Türkistan'da hiç görülememiş bir parlak devir olmuştur. Nitekim Timur ve sülalesinin İran ile Türkistan'ı yeniden birleştirmesinden sonra,⁸¹ Timur'un

s. 200-203]. Bu arada Moğollar zamanında İpek Yolu Şen-si'de (Şaanksi) Singan-fu'dan hareket eder, Lan-çu (Lanzhu), Kan-çu (Ganzu) ve Su-çu'dan geçirdi. Bu son şehirde Taklamakan Çölü'nü dönmek üzere yol ikiye ayrılırdı. Yer yer ender kuyularla bezenmiş zorlu bir bölgeden sonra kuzeyden Turfan, Kuça, Aksu ve Kaşgar'dan geçer, Hami'ye varırdı. Güneydense Lob-nor, Çer-çen, Hoten, Yarkent ve Kaşgar'a varmak için Altındağ'ı kat ederdi. Hoten ya da Kaşgar'da, Pencap'ta başlayıp Gilgit'ten geçen, Karakurum sıradağını kateden ve Çin Türkistan'ına varan, Hindistan'dan gelen zorlu ve sık sık karla kapanan bir yolla birleşirdi. Enlemesine bir yol da, Tarım'ın küçük kollarıyla yeterince sulanamayan 600 km'lik çöl üzerinden Aksu'yu Hoten'e bağlardı. İpek Yolu Kaşgar'da, güneyde Pamir ve Tanrı dağları arasından kayarak geldiği olağanüstü bir dağ kütlesiyle karşı karşıya gelirdi. Her bir 4400-4900 metreyi aşan yüksek geçitleri aşarak Hindistan'dan gelen ikinci bir yolla birleştiği Amuderya Vadisi'ne varırdı [J-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil-A. Bereket), Aralık 2001, s. 453-454].

76 Cüveyni, Cengiz Han'ın Otrar üzerine yürümesinin sebebini, Han'ın, öldürülen tüccarların bizzat intikamlarını almak istemesi olarak gösterirken [Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihân Güşâ*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998, s. 119] Cüzcâni, Celâleddin Harezmi Şah'ın ordusunda yer alan çok sayıdaki yabancı unsurun (Karluk kabilesi olan İğrekler ve Harezmliler gibi) savaş sırasında ordudan ayrılıp başka yere gittiklerini ve Sultan'ın yalnızca Türklerle kaldığını nakleder [Cüzcâni-Raverty, *Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Mohammadan Dynasties of Asia II*, (nşr. H.G. Raverty), Calcutta 1864, s. 1021].

77 Çingiz Han, İran ve Turan üzerine geldiğinde, bu yurtların padişahı Sultan Muhammed Harzmişah başkenti Ürgenç'i terk ederek Mâzenderan'a gitti. Çingiz Han, Buhara, Semerkant ve Taşkent'i alıp Irak, Gilân, Mazenderan, Azerbaycan ve Gürcistan'a, Cebe Noyan ve Sübedey Bahadır denilen iki üst düzey komutanıyla otuz bin kişilik bir askerî kuvvet gönderdi [Cahun, s. 180-182]. Ebu'l Gazi'nin kayıtlarına göre Çingiz'in batıya yönelmesi ve bu geniş toprakları ele geçirmesi çeşitli sebeplerle anlatılmıştır. Özellikle Harezmişah'ın başkenti, maiyet ve hazinenin bulunduğu Ürgenç'e büyük oğlu Cuci, ikinci oğlu Çağatay ve üçüncüsü olan Ögedey Han'ı takriben seksen bin kişiden müteşekkil büyük bir ordu ile gönderdi [Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soykütüğü)*, (nşr. M. Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, s. 20/32].

78 Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 62.

79 J.P. Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2012, s. 28.

80 Aynı şekilde şunu da gözden uzak tutmamak gerekir ki, bu yollardan yalnızca asker, diplomat, yönetici ve tüccarlar geçmemiş, aynı zamanda misyoner ve serüvencilerin de geçtikleri unutulmamalıdır. Bkz. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 450.

81 Timur'un İran ile Türkistan'ı birleştirmesi hadisesi Türk tarihi bakımından neticeleri itibarıyla çok önemlidir. Zira söz konusu bu birleşimden önce, Maverâünnehir-Kaşgar ve Yedisu-Doğu Tanrı Dağları arasında medenî mücadelelerin kuvvetli bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz. XIII ile XIV. yüzyıllarda bu mücadele bir taraftan Kaşgar ve Maverâünnehir'de İran unsurlarıyla müttefik olan medenî Müslüman Türkler ve onlara dayanan beyler ve bazı hanlar, diğer taraftan Yedisu ve Uyguristan'daki Budist ve Hıristiyan Uygurlara ve Yedisuyun medenî gayrimüslim Türklerine dayanan göçebeler ile Çingiz oğullarının ekseriyeti arasında pek şiddetle devam etti. Dolayısıyla bu dönemde Türkistan'ın iki farklı kuvvet veya iki medeniyet cereyanı arasında çatıştığına şahit olmaktayız. Bkz. Togan, *Bugünkü Türkili*

ordusu daha uzaklara, batıda Bursa ve İzmir'e, güneydoğuda Dehli'ye ve kuzeyde İrtiş'e kadar gitti.⁸² Türkistan'ın jeopolitik öneminin farkında olan Timur'u Çingiz'den ayıran en önemli fark, Onun, ele geçirdiği şehirlerin imar işlerinde, tahribatında olduğu gibi büyük bir kararlılıkla çalışmasıydı.⁸³ Diğer taraftan ticaretin devlet hazinesi için en büyük gelir kaynağı olduğunun bilincinde olan Timur'un⁸⁴ hem özellikle baharat ticaretine merkezlik teşkil eden Semerkand'ı başkent seçmesine, hem de devrin önemli ticaret yolları üzerinde yer alan şehirleri (Hoten gibi) ele geçirerek bütün Türkistan'a hâkim olma düşüncesine zemin hazırladı.⁸⁵ Çingiz Han'ın mirasının tekrar birleştirilmesine kadar büyük bir ihtirasa sahip olan Timur⁸⁶ öldüğü zaman Çin'i inşa ettiği federasyona tekrar katmak üzere sefere çıkmış bulunuyordu.⁸⁷

Oğul ve torunlar konusunda Çingiz Han kadar şanslı olmayan Timur'un ölümünden sonra imparatorluğun sınırlarının daha da genişletilemesi bir yana, mevcut sınırların korunması bile söz konusu olmamış ve Timur'un halefleri kısa süre sonra İran'ın doğu ve güney eyaletleri dışında kalan tüm toprakları kaybettiler.⁸⁸ Timur'dan sonra, Timurlular her ne kadar Doğu İran (Horasan), Maverâünnehir ve Batı İran'da tutunmayı başardı iseler de çeşitli Türkmen kabileleri (özellikle Kara ve Ak Koyunlular) arasında bir kısım mücadeleler başlayacaktı. Ancak bu Türkmenler, kendilerini Büyük Pers Hanedanlığı olarak addeden Safeviler karşısında ağır yenilgiler almaktan da kurtulamayacaklardı. Zira bu mücadelelerden önemli kazançlar sağlayan Safevi Şahları 1501-1756 yılları arasında kendi bölgelerinde bağımsız bir İran'ı yeniden inşa ederek Türkistan Jeopolitiği

(Türkistan) ve Yakın Tarihi I, s. 102.

- 82 Timur ve seferleri hakkında geniş bilgi için bkz., Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2013, s. 126 vd; İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2012, s. 31 vd; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (nşr. Necati Lügal), Ankara 1987, s. 78 vd.
- 83 M. Fuat Köprülü- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 85.
- 84 Timur'un tarihi hakkında baş menba olarak görülen biricik kronik, Yezd'li Gıyâs ud-Din Ali'nin kroniğidir. Bu eserin tahlil ve tenkidi için bkz. W. Hinz, "Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki", (nşr. M.A. Köymen), *Belleten*, VI/21-22, (Nisan 1942), Ankara 1942, s. 85-120.
- 85 İ. Aka, "Timur Sadece Bir Asker mi İdi?", *Belleten*, LXIV/20, Ankara 2001, s. 454.
- 86 Her ne kadar Timur, kendisini Çingiz Han'ın varisi sayarak bu yolda hareket etse de hakikatte Moğol hâkimiyeti yerine Türk hâkimiyeti, Çingiz İmparatorluğu yerine Timur İmparatorluğunu getiriyordu. Ancak Timur buna rağmen hukuken az çok hiçbir şey değiştirmemek iddiasındadır. Bu bakımdan mesela şeriat lehine Çingiz Yasak'ını kaldırdığını hiçbir zaman söylememesinden dolayı, zamanındaki bir kısım âlim tarafından *Çingiz Han Yasak'ını Şeriata tercih* ettiğinden dolayı fena Müslüman nazarıyla itham edilecektir. Fakat bu itham, Timur'un Orta Asya ahalisi önünde Çingiz Han muakkibi, yani yeni bir Çingiz Han gibi görünmeye ehemmiyet vermesinden dolayı tamamiyle şeklî bir noktayı nazara dayanmaktadır. Dolayısıyla uygulamada bunun aksi görünmekte ve harpleri sırasında Allah'a hamd etmekte ve Kur'an'dan yardım istemektedir. [Bkz. R. Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, (nşr. H. İnalcık), Ankara 2011, s. 413]. Bundan dolayı, Çingiz Han kaybolduktan sonra onun imparatorluğu, ekseriya zayıf hükümdarlar gelmekle beraber devam etmişti. Timur imparatorluğu ise Şahruh, Ulugbeg, Hüseyin Baykara, Babür gibi istidatlı hatta deha sahibi torunlara rağmen derhal ortadan kalkacak ve anayurdu küçük Maverâünnehir'de onun tabii Horasan'a münhasır kalacaktı. Timur Çingiz gibi attığını düşüren bir okçu, Çingiz gibi yenilmez bir cengâver ve Çingiz gibi zamanına hükmetmesine rağmen aralarında uçurum vardı. Bkz. Grousset, s. 413-414.
- 87 Grenard, bu hususta Timur'un Ahamenilerin ve Sasanilerin olduğu kadar Hulagû'nün da halefi olarak mütalaa edilmesi gerektiğini ifade ederek, İndus'tan Fırat'a kadar, imparatorluğu paylaşmış olan muhtelif hanedanları yok etmesini de bu şekilde açıklamaktadır. Bkz. Grenard, s. 56.
- 88 Fakat bu arada, bu dar saha içerisinde nispeten sükûnet sağlandığı ve askeri faaliyetler azaldığı için, Timur dönemine kıyasla daha canlı bir medeni gelişme yaşandığı hatırd tutulmalıdır. Bkz. Barthold, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, s. 147-148.

için önemli bir tehdit unsuru haline geldiler.⁸⁹

XVI. yüzyılın ortalarında, 2 Ekim 1552’de Kazan Şehri ve Kazan Hanlığı, 1557’lerin başlarında da Astrahan (Ejderhan) Hanlığı’nın Rusya’nın eline geçmesiyle⁹⁰ birincisiyle Orta İdil sahasında M.S. VI. yüzyıldan beri devam edegelen Türk hâkimiyetini sona ermiş ve ikincisiyle de takriben aynı yüzyıllardan itibaren muhtelif Türk kavimleri ve devletlerinin elinde bulunan, Bulgarlar ve Hazarlar zamanında olduğu gibi Altın Orda ve Kazan Hanlıkları devirlerinde dünya ticaretinin en işlek yollarından biri olan İdil-Volga nehri böylelikle Türklerden Ruslara geçmiş oluyordu.⁹¹ Dolayısıyla bu durum Rusların aynı zamanda Kuzey Kafkaslara ve daha sonra da Türkistan vilayetlerine doğru ilerleyişinin ilk adımını oluşturmaktaydı.⁹²

XIX. yüzyılda Türkistan’ın Asya jeopolitiğinde adeta bir kalpgâh görevini üstlendiğini görmekteyiz. Nitekim Kırım Harbiyle (1853-1856) birlikte Balkanlara ve Anadolu’ya doğru Rus yayılışı durdurulduktan sonra,⁹³ Rus istilacıları bu defa Türkistan’a yönelmişler ve Rus orduları General Skobelev (1843-1882) komutasında Kafkaslardan Türkistan içlerine kadar inerek bu bölgelerdeki Türk ahaliye karşı adeta bir kıyım hareketi başlatmışlardı.⁹⁴ Rusların Türkistan’a yönelmelerinde, İngilizlerin 1839’lu yıllara doğru güneyden yönelmeleri ve Rus ordularının 30 yıl gibi kısa bir sürede başarı elde etmelerinde ise onlara karşı mukavemet edebilecek kuvvetli bir

89 Nitekim ilk Safevi hükümdarı Şah İsmail (1501-1524), Batı İran’da hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Türkmen göçebeleri üzerine yürümüş ve onlara ağır tahribatlar vermişti. Maverâünnehir (Buhara ve Semerkand)’de ve Horasan’da diğer Türkmenleri bünyelerinde barındıran Özbekler, Timuruların son torunlarından olup ağırlıklı olarak Sünni idiler. Dolayısıyla Şiiilik propagandası yaparak hareket eden Şah İsmail, ilk önce bunlar üzerine yürüyerek 1510’da Horasan’ı ele geçirecek, arkasından da bunları tekrar Maverâünnehir’de; bundan sonra yaşayacakları kendilerini sınırlayan yere sürdü. Fakat bu kez de batıda yine Sünni inancına sahip başka bir Türk devletiyle karşılaştılar: Osmanlı Devleti. Bkz. Grousset, *A History of Asia*, s. 94-95.

90 Rusya, en erken zamanlardan beri Ural-Altay mıntıklarında yer alan topluluklarla temas içerisinde olmuştur. Bu durum özellikle onun coğrafî pozisyonuna atfedilir. Tabi söz konusu bu temas her zaman dostane şekillerde olmamış, fakat zaman zaman dini, sosyal ve politik meselelerde çatışmaların da yaşandığı görülmektedir. Orta çağlarda her ne kadar bir Rus medeniyetinden bahsedilemeye de onların tarih sahnesinde yer aldıkları zamanlardan itibaren Hıristiyan prensipleri üzerinde kurulmuş bir Rus devlet geleneğinin oluştuğunu kabul etmeliyiz. Dolayısıyla Rusya İslam’a da bir antipati beslerken, bunu Hıristiyan dünyasının bir öncüsü olarak yürütmekteydi. Ancak çoğu zaman da Rusya’nın Türk ve Moğol göçebelerinin baskıları karşısında boyun eğmekten başka bir çaresi de yoktu. Yani, Rusya’nın bağımsız olma sürecinde politik ya da sosyal anlamda Asya göçerlerinin etkilerine maruz kaldığı pek çok seçkin alim tarafından ileri sürülmektedir [Vambéry, s. 7]. Ruslar Kazan muhasarasında başlangıçta başarılı olamamışlar ve Türkü Türke kırdırmak için türlü hilelere başvurmuşlardı. Öyle ki Rusların bu ağır saldırıları karşısında Kırım Türkleri arasında çeşitli destanlar ve efsaneler ortaya çıkmıştır. Mesela bunlardan Kırmımlı bir kahraman olan *Çora Batır* destanı için bkz., G. Çandarlıoğlu, “Çora Batır”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/1, (15 Ocak 1987), İstanbul 1987, s. 2-3.

91 A.N. Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)*, Ankara 1993, s. 152-154.

92 Kurat, s. 155.

93 Kurat, s. 346.

94 1868 yılında Türkistan’a gönderilen General Skobelev’in emrindeki Rus ordularının bölgede savaştan ziyade bir yok etme veya daha doğrusu topluca imha etme harekâtı için bkz. J.K. Goodrich, *Russia in Europe and Asia*, Chicago 1912, s. 204-212.

Türk devletinin bulunmayışı temel sebep olarak temayüz etmektedir.⁹⁵

Sonuç

Asya kıtasının merkezî bölgelerini de içine alıp Hazar Denizi'nden Kadırgan Dağları'na kadar uzanan toprakları ihtiva eden Türkistan kıtanın kalp-gâhı durumundadır. Bu özelliği ona Asya jeopolitiğinde ayrı bir önem kazandırmış dolayısıyla mutlaka hâkim olunması gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu coğrafya Çin'den Ön Asya'ya ya açılan pek çok tarihi yola sahip olduğu gibi Doğu Avrupa'yı Hindistan'a bağlayan stratejik ulaşım noktalarına da hâkimdir. Dolayısıyla geçmişte muhtelif hâkimiyetler Türkistan'ın sahip olduğu jeopolitik konumunu iyi analiz etmişler ve bu stratejik kilit noktalarına hâkim olmak amacıyla amansız mücadelelere girişmişlerdir.

Diğer taraftan tarihî İpek Yolu'nun açılması ve önem kazanmasında birbirinden farklı iddialar olmakla birlikte Büyük İskender'in doğu yönünde giriştiği seferlerin de etkili olduğunu kabul edersek M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Çin ipeğinin Greko-Roma dünyasına ihraç edilmesiyle başlayan ticarî canlılık ana kervan yolunun merkezindeki Türkistan'a ayrı bir stratejik önem kazandırmıştır. O dönemde Avrupa'da kullanılmaya başlanan ipeğe duyulan ihtiyaç öylesine fazlaydı ki Aristokratlar ve saray mensupları arasında döviz birimi olarak kullanılıyordu, hatta savaşa katılan askerlere ücret olarak ipek veriliyordu. Doğu dünyasının zenginleşmesine vesile olan söz konusu ticaretten Türkistan'a hâkim olan devletler tabii olarak istifade ediyorlardı. Çünkü hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak ve uzak bölgelere hükmedebilmek hatta yeni güç ve iktidar alanları açabilmek için gereken orduyu besleyebilmek her şeyden önce maddi imkânlarla bağlıydı. Ticaretin devlet hazinesi için en büyük gelir kaynağı olduğunun bilincinde olan gerek Türk gerekse Çin, İran ve Bizans gibi yabancı devletler ticaret yollarını veya onlara yakın yerlerdeki şehirleri kontrolleri altında tutmaya çalışmışlardır. Tarih sayfalarında aktörler değişse de jeopolitiğin pek değişmediğine tanık olmaktadır.

95 Nitekim bu dönemde Türkistan'ın Türk ahalisi Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak, Türkmen kavimleri (veya uruğları) birbirleriyle mücadele ederek, zaafa düşmüşlerdi. Türkistan Türklerinin mühim bir kısmı (Kazaklar ve Kırgızlar) göçebe olmakla, modern Rus teşkilatına karşı durabilecek durumda değillerdi. Türkistan'ın yerleşik Türk ahalisi ise, dinî taassup, Orta çağlardan kalma teşkilatı ve basiretsiz emirlerinin idaresinde uzun zaman kalmakla adeta yaşama kudretini kaybetmiş gibiydiler. Bkz. Kurat, s. 352-353.

Kaynakça

- Aka, İ., “Timur Sadece Bir Asker mi İdi?”, *Bellekten*, LXIV/20, Ankara 2001,
- Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihân Güşâ*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998,
- Barthold, V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Ruşçadan çev. A. Batur), İstanbul 2010,
- Barthold, V.V., *Tarihte Türk Dünyası*, (nşr. M.A. Yalman, T. Andıç, N.Uğurlu), İstanbul 2008,
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990,
- Barthold, W., *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (nşr. H. Eren), Ankara 2006,
- Cahen, C., “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi”, (nşr. Y. Yücel-B. Yediyıldız), *Bellekten*, LI/201, (Aralık 1987), Ankara 1987, s. 1380-1397.
- Cahun, L., *Asya Tarihine Giriş (Kökenlerden 1405’e, Türkler ve Moğollar)*, (nşr. S. İ. Kaya), İstanbul 2006,
- Church, P.W., *Chinese Turkestan*, London 1901,
- Cramer, J.A., *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford 1961,
- Cüzcâni-Raverty, *Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Mohammadan Dynasties of Asia II*, (nşr. H.G. Raverty), Calcutta 1864,
- Çandarlıoğlu, G., “Çora Batır”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/1, (15 Ocak 1987), İstanbul 1987, s. 2-4.
- Devellioğlu, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2003,
- Durak, N., *Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000,
- Durmuş, İ., *İskitler (Sakalar)*, Ankara 2008,
- Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul 2006,
- Gabain, A. Von, “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış”, *D.T.C.F.D.*, C.II, S.V, Ankara 1943, s.685-695.
- Gibb, H.A.R., *The Arab Conquest in Central Asia*, London 1923,
- Giles, P., “The Aryans”, *The Cambridge History of India I, Ancient India*, (nşr. E.İ. Rapson), Delhi 1955, s. 52-77.
- Goodrich, J.K., *Russia in Europe and Asia*, Chicago 1912,
- Gökalp, C., *Kaynaklara Göre Orta Asya’nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S.552-999)*, Ankara 1973,
- Gömeç, S., *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2003,
- Grenard, F., *Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, (nşr. O. Yüksel), İstanbul 1992,
- Grousset, R., *A History of Asia*, (nşr. D. Scott), Paris 1941,
- Grousset, R., *Conqueror of the World*, (nşr. M. McKellar-D.Sinor), New York 1966,

- Grousset, R., *Stepler İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, (nşr. H. İnalçık), Ankara 2011,
- Gumilev, L.N., *Eski Türkler*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2011,
- Günaltay, M. Şemseddin, “Selçuklular’ın Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu”, *Bellekten*, VII/25, (1943), Ankara 1943, s. 59-99.
- Helfen, O. Maenchen, “Archaistic Names of the Hiung-nu”, *The Central Asiatic Journal*, 6/I, Wiesbaden 1961, s. 249-260.
- Hinz, W., “Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki”, (nşr. M.A. Köymen), *Bellekten*, VI/21-22, (Nisan 1942), Ankara 1942, s.85-120.
- İbn Arabşah, *Acâibu’l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2012,
- Juping, Y., “Alexander the Great and the Emergence of the Silk Road”, *The Silk Road*, V.6.,No.3 (Winter-Spring 2009), (nşr. D.C. Waugh), Washington 2009, s.15-38.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2005,
- Kafesoğlu, İ., *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul 2008,
- Karatay, O., *İran ile Turan (Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu)*, Ankara 2003,
- Köprülü, M. Fuat - Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2004,
- Köymen, M.A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1979,
- Kurat, A.N., “Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı I, (Coğrafya-Tarih)*, I-A-23, Ankara 1992, s. 175-186.
- Kurat, A.N., *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)*, Ankara 1993,
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. S. Karatay), Ankara 1986,
- Little, A., *The Far East*, Oxford 1905,
- Loewe, Herbert M.J., “The Mongols”, *The Cambridge Medieval History IV*, (Ed. J.B.Bury-M.A.-F.B.A.), Cambridge 1923,
- Lyde, L.W., *A Geography of Asia*, London 1907,
- Merçil, E., *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989,
- Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2004,
- Moğolların Gizli Tarihi (Yazılıştı 1240)*, (nşr. A. Temir), Ankara 1995,
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (nşr. Necati Lügal), Ankara 1987,
- Ögel, B., “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüe-çi’ler” *AÜDTCF Dergisi*, XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), Ankara 1957, s. 247-255.
- Ögel, B., *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara 1988,
- Rapson, E.J., “Scythian and Partian Invaders”, *The Cambridge History of India I*, (nşr. E.J. Rapson), Dehli 1955, s. 508-529.

- Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1996,
- Reclus, E., *The Earth and Its Inhabitants ASIA I*, (nşr. A.H. Keane), New York 1891,
- Reynolds, J.B., *Regional Geography Asia*, London 1908,
- Roux, J-P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil-A.Bereket), Aralık 2001,
- Sevim, Ali,-F. Sümer, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988,
- Sinor, D., “İç Asya Kavramı”, *Erken İç Asya Tarihi*, (nşr. D. Sinor), İstanbul 2000,
- Skrine, F.H. -Ross, E.Denison., *The Heart of Asia (A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times)*, London 1899,
- Smith, V. A., “The Kushan, or Indo-Scythian, Period of Indian History (B.C. 165 to A.D. 320)”, *JRAS*, (1903), London 1903, s. 1-64.
- Spuler, B., “Amû-Daryâ”, *EI/I*, Leiden 1986, s.454-457
- Strange, G.Le., *The Lands of the Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur)*, New York 1873,
- Sümer, F., “Altay Dağları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/1, (15 Ocak 1987), İstanbul 1987, s. 32-53.
- Şahrüddîn Ebu’l Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbârü’-d-Devleti’s-Selçukîyye*, (nşr. N. Lügal), Ankara 1943,
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2013,
- Şimşir, S., *Dünden Bugüne Türkistan’da Türkler*, İstanbul 2009,
- Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I-II*, (nşr. Z. Kadirî Ugan-A. Temir), İstanbul 1992,
- Tenney, C.D., *Geography of Asia*, London 1904,
- Togan, A.Z.V., “Türkistan İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında”, *Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçmeler (1927-1931)*, İstanbul 2005, s. 25-43,
- Togan, A.Z.V., “Türkistan’ın İktisadî Hayatı (Yerli-Rus Bakış Açılımları ve Aris-Semey Hattı”, *Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçmeler (1927-1931)*, İstanbul 2005, s.257-269.
- Togan, A.Z.V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I (Batı ve Kuzey Türkistan)*, İstanbul 1981,
- Togan, A.Z.V., *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul 1981,
- Turan, O., “Selçuk Kervansarayları”, *Belleten*, C.X/S.39, (Temmuz 1946), Ankara 1946, s. 471-496.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980,
- Vambéry, A., *Western Culture in Eastern Lands*, London 1906,
- Walker, J.T., “Tibet”, *Asia*, (nşr. A.J. Herbertson), London 1903, s.105-127.
- Yiğit, A., *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Elâzığ 2000,

Dr. Öğr. Üyesi
Hacer GÖLBitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi,
Bitlis / Türkiye
hacergol@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2371-7947>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

08/03/2021

16/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.892783>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı

The Assassination of Mahmut Şevket Pasha with Documents

Öz

Mahmut Şevket Paşa, Osmanlı Sadrazamı ve Harbiye Nazırı'dır. Tarih içerisinde hem askeri hem de siyasi yönden birçok eleştirilere maruz kalmıştır. Askeri açıdan Arnavut İsyanları sırasındaki sert tavrı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında aldığı kararlar, siyasi açıdan ise İttihat ve Terakki Fırkası ile ilişkileri tartışılmıştır. Onun meclis ve mebuslar üzerinde de baskın bir kişiliği vardır. İttihat ve Terakki Fırkası'na yakın tavrı nedeniyle İttihatçı olarak algılanmış ve 11 Haziran 1913'te otomobili ile Harbiye Nezareti'nden Babıali'deki görevine giderken bir suikasta uğramış, kısa süre içerisinde de hayatını kaybetmiştir.

İttihat ve Terakki Fırkası, Mahmut Şevket Paşa suikastını siyasi bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Rakiplerinin bir kısmını bu suikast ile ilişkilendirerek cezalandırmışlar ve İstanbul'dan uzaklaştırmışlardır. Osmanlı Tarihi açısından ilk planlı suikast girişimi olarak da nitelendirilen bu suikasta farklı kesim ve görüşten pek çok kişi katılmıştır. Siyasi, askeri pek çok kişi yanında İttihat ve Terakki iktidarı döneminde istekleri gerçekleşmeyen kişisel ya da ailevi nedenlerle bu suikasta destek verenlerin de olduğu görülmüştür. Prens Sabahattin, Şerif Paşa ve Damat Salih Paşa gibi önemli kişiler özellikle maddi destek anlamında suikastçılarla işbirliğine girmişlerdir. Suikastçılar, dönemin büyük devletlerinden olan Avusturya ile İstanbul'daki diğer sefarethanelere suikastın yapılacağı gün gönderilen beyannamelerle askerlerini İstanbul'daki gemilerden indirmeleri ve olaya müdahale etmelerini de istemişlerdir. Bu suikast İttihatçıların Babıali Baskını'na karşı hamle olarak da değerlendirilmiştir. İttihatçılara muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın pek çok ferdi de suikastı desteklemiştir. Damat Salih Paşa'nın bu suikast sonucu idam edilmesi ise hanedan ailesi içerisinde tepkilere neden olmuştur. İttihatçılar her ne olursa olsun kendilerine yönelik bu tür girişimlere taviz vermeyeceklerini sert tavırları ile göstermişlerdir. Suikast ile ilişkilendirilen pek çok kişi idama mahkûm edilmiş, kalebentlikle cezalandırılmış ya da sürgüne gönderilmiştir.

ATIF: GÖL, Hacer, "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (334-362)

CITE: GÖL, Hacer, "The Assassination of Mahmut Şevket Pasha with Documents", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (334-362)

Mahmut Şevket Paşa suikastı, sonuçları bakımından siyasi tarihimizde önemli bir yer işgal eder. Aslında sadece Mahmut Şevket Paşa'nın değil Talat ve Cemal Paşalar, Azmi Bey, Emmanuel Karasu, Nesim Roso gibi kişilerin de öldürülmesinin planlandığı fakat gerçekleştirilemediği daha sonra polis raporlarından ve tanık ifadelerinden anlaşılmıştır. Ancak siyasi açıdan özellikle 1918'de iktidarın el değiştirmesi ile birlikte Vahideddin ve onu destekleyenler özellikle de Mahmut Şevket Paşa suikastı sonucunda İstanbul'u terk etmek zorunda kalan ve cezalandırılan Hürriyet ve İtilafçılar, yaşadıkları sıkıntıları unutmuyarak, İttihatçılara karşı sert bir politika uygulamışlardır.

Mahmut Şevket Paşa suikastı, daha önce yapılan çalışmalarda gazeteler temel alınarak araştırılmıştır. Bu çalışmayla, arşiv belgeleri esas alınarak Mahmut Şevket Paşa suikastının neden, ne zaman, nerede, nasıl gerçekleştiğini tespit etmek ve sonuçlarını değerlendirmek amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Suikast, İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilâf, Mahmut Şevket Paşa, Beyanname

Abstract

Mahmut Şevket Pasha is the Ottoman Grand Vizier and the Minister of Military Affairs. Throughout history, he has been subjected to many criticisms from both military and political aspects. In terms of military aspect, his harsh stance during the Albanian revolts, the decisions he took during the Tripoli and Balkan Wars, and politically his relations with the Committee of Union and Progress were discussed. He also has a dominant personality over the parliament and the members of the parliament. He was perceived as a Unionist due to his close attitude to the Committee of Union and Progress and was assassinated on June 11th, 1913 while he was driving from to the Ministry of Military Affairs his post at Babiali and died after a while.

The assassination of Mahmut Şevket Pasha was considered as a political opportunity for the Party of Union and Progress. They punished some of their rivals by associating them with this assassination and removed them from Istanbul. Many people from different backgrounds and views participated in the assassination which can also be described as the first planned assassination attempt in terms Ottoman Grand Vizier and the military minister of Ottoman history. In addition to many political and military people, it is understood that there were also those who supported this assassination for personal or family reasons as well as those whose requests were not realized during the period of the Union and Progress government. Important figures such as Prince Sabahattin, Şerif Pasha and Damat Salih Pasha cooperated financially with the assassins. The assassins also asked them to disembark their soldiers from the ships in Istanbul and intervene in the incident with the declarations sent to the other embassies in Austraiia, one of the great states of the period, and Istanbul on the day of the assassination. This assassination can also be considered as a move against the Babiali raid by the Unionists. Many members of the Freedom and Alliance Party, which opposed the Unionists, also supported the assassination. The execution of Damat Salih Pasha as a result of this assassination caused reactions in the family of the dynasty. Regardless of what happened, the Unionists showed their harsh attitude demonstrating that they will not make concessions to such attempts against them. Many people associated with the assassination were sentenced to death, punished by crowd, or exiled.

The assassination of Mahmut Şevket Pasha occupies an important place in our political history in terms of its results. In fact, it is understood from police reports and witness statements that not only Mahmut Şevket Pasha but also people such as Talat and Cemal Pashas, Azmi Bey, Emmanuel Karasu and Nesim Boso were planned to be killed. However, politically, with the change of power in 1918, Vahdeddin and his supporters, especially Freedom and Alliansists, who were forced to leave Istanbul and punished as a result of the assassination of Mahmut Şevket Pasha, did not forget their troubles and implemented a harsh policy against the Unionists. The assassination of Mahmut Şevket Pasha was previously investigated on the basis of newspapers. The aim of the study is to determine why, when, where and how the assassination of Mahmut Şevket Pasha took place in the light of documents and to evaluate the results.

Keywords: Assassination, Committee Of Union And Progress, Freedom And Alliance, Mahmut Şevket Pasha, Decleration

GİRİŞ

Mahmut Şevket Paşa, Osmanlı Devleti'nde Harbiye Nazırlığı ve sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur. Kendisi askeri tarihte olduğu kadar siyaset tarihinde de tartışmalara konu olmuş bir kişidir. Özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasındaki icraatları askeri tarihte, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakınlığı ve daha sonra bu cemiyet ile arasının açılması da siyasi tarihte eleştirilere ve tartışmalara konu olmuştur. Onun hayatı kadar ölüm şekli de Osmanlı Tarihi açısından önemlidir. Bilindiği üzere, 11 Haziran 1913 tarihinde bir suikasta kurban gitmiştir. Osmanlı Tarihi açısından, Osmanlı Sadrazamı ve Harbiye Nazırı bir kişinin böyle planlı bir suikast sonucu öldürülmesi önemlidir. Aynı zamanda bu suikast, siyasete konu edilmiştir. Konu Mahmut Şevket Paşa- İttihat ve Terakki ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, İttihat ve Terakki mensuplarının bu suikastı bahane ederek rakiplerini ortadan kaldırmak için durumu bir fırsat olarak kullandıkları görülmektedir.

Esas olarak konu değerlendirildiğinde İttihat ve Terakki yönetiminden umduğunu bulamayan ya da onun içerisinde yer alamayan pek çok kişinin bu suikasta katıldığı görülmektedir. Bu suikast bir hükümet darbesi niteliği taşımakta olup, sadece Mahmut Şevket Paşa'yı değil Talat ve Cemal Paşalar, Emmanuel Karasu, Nesim Roso gibi İttihatçıların önde gelen pek çok isimlerini de hedef almıştır. Ayrıca bu şekli ile genel bir ihtilâl ortaya çıkarma girişimi olarak da nitelendirilebilir.

Mahmut Şevket Paşa suikastı sırasında Cemal Paşa İstanbul Muhafızlığı, Azmi Bey ise Polis Umum-u Müdürü görevinde bulunmaktaydı. Daha önceki çalışmalarda konu daha ziyade gazeteler esas alınarak incelenmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde bu suikastın yeri ise pek de araştırılmamıştır. Çalışma, bu nedenle Osmanlı vesikalari esas alınarak özellikle polis tahkikat raporları çerçevesinde Mahmut Şevket Paşa suikastının ortaya konmasını amaçlamaktadır. Çalışmanın problematiğini bu suikastın kimler tarafından, ne zaman, niçin, nerede, nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalışmak teşkil etmektedir.

1-MAHMUT ŞEVKET PAŞA’NIN SADARETE GETİRİLİŞİ

Mahmut Şevket Paşa’nın siyaset sahnesine çıkışı, II. Meşrutiyet’in ilanı ile İstanbul’dan Meşrutiyet’in korunması için 3. Ordu’dan Avcı Taburları istenmesi üzerine olmuştur.¹ Asıl tanınması 31 Mart Vakası sırasında Hareket Ordusu’nun başında İstanbul’a gelmesiyle olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Ordusu’nun karmaşık bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu durum II. Abdülhamit ve Jöntürkler döneminde de devam etti. Ordu içerisinde askeri okullarda yetişen ve rütbe alarak yükselenlerle, devletin geleneksel kurumlarına tam bir bağlılık içinde olanlar yani alaylılar arasında keskin bir mektepli-alaylı ayrımı söz konusuydu. Ayrıca eski paşalarla genç subaylar arasında da kuşağa dayalı bir ayrım vardı. 31 Mart hadisesi sırasında oluşturulan Hareket Ordusu da karmaşık güdümlere sahip olarak İstanbul’a doğru yola çıkmıştı. Enver, Mustafa Kemal ve Fethi Beyler gibi o dönemde alt kademede bulunan subaylar, anayasayı ve İttihat Terakki Cemiyeti’ni desteklerken öne çıkan üst kademedeki subaylar farklı yönelimler peşindeydi.

Mahmut Şevket Paşa’nın Hareket Ordusu ile İstanbul’a gelmesi ve sonrasında İttihatçıların devlet idaresindeki otoritelerini güçlendirmeleri ile Paşa’nın İttihatçı olduğu yönünde suçlamalarda bulunulmuştur. İstanbul’da İngiliz Konsolos Vekili Lamb, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa için İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin asla kumandası altında olmadığını ifade etmiştir. Orduda bozulan disiplinini yeniden sağlamak için ordu namına ve tehdit altındaki anayasal özgürlüklerin korunması için millet adına çalıştığını da belirtmiştir.² Mahmut Şevket Paşa-İttihat ve Terakki ilişkileri açısından bu tespit önemlidir. Yani Mahmut Şevket Paşa, İttihatçı olduğu için değil kendi yetiştirilmesi ve terbiyesi gereği zaman zaman İttihatçılarla aynı şekilde hareket etmiştir. Buna rağmen pek çok konuda da İttihatçılarla anlaşmazlıklar yaşamıştır. Paşa bu durumu günlüğünde yazdığı “ben müstakil fikirli bir adamım. İttihat ve Terakki’nin oyuncağı olamam. İttihat ve Terakki Umumi Merkezi sathi fikirli adamlardan mürekkeptir. Balkan Harbi çıkmadan Yunanistan’la ittifak ederek bu devleti diğer Balkan Devletleri’nden ayıralım dedim, kimse kulak asmadı. Trablusgarp Harbi’ni uzatmayalım, Balkan Devletleri’nin ittifakına zemin

-
- 1 Abdülmecid döneminde, Basra Mutasarrıfı Çeçen asıllı Kethüdazade Süleyman Bey’in oğlu olan Mahmut Şevket Paşa 1856 doğumluydu. Bağdat’ta bulunan Rüşdiye’de okudu ve sonra askeri okula devam etmek için İstanbul’a gitti. Üsküdar Atlamataşı Askerî Rüşdiyesi ve daha sonra Kuleli Askerî İdadisi’ne devam etti. 1876’da girdiği Mekteb-i Harbiye’den 1878’de mezun oldu ve Erkân-ı Harbiye sınıfına geçti. Ailesinin uzun süre Bağdat’ta yaşamasından dolayı “Arap” olarak da adlandırıldı. Harbiye Mektebi’nde “Arap Mahmud” lakabıyla tanınmıştı. 1880’de yüzbaşı olarak rütbe aldı. Erkân-ı Harbiye İkinci Şubesi’nin telif ve tercüme bürosunda göreve başladı. İyi derecede Arapça, Almanca ve Fransızca bilmekteydi. Mekteb-i Harbiye’de cebir, hendese, fenn-i esliha, endahat nazariyesi gibi dersleri verdi. Birçok dergide yazılar yazdı ve tercümeler yaptı. Von Der Goltz Paşa’nın muavini olarak Mekteb-i Harbiye’yi ıslah çalışmalarına da katıldı. 1884’de kolağası, 1886’da binbaşı oldu. Osmanlı Devleti’nin Almanlardan yeni silahlar alınması hususunda kurduğu ve yetkilendirdiği komisyonda görev aldı. 1890’da miralay oldu. Fransa ve Almanya’ya incelemelerde bulunmak için gitti. Osmanlı Devleti’nin Almanlardan alacağı silahların seçiminde rol oynadı. Uzun yıllar Almanya’da kaldı. 1895’de Mirlivâ, 1901’de ferik oldu. Bu sırada Mekke-Medine arasındaki telgraf hattının yapılmasına memur edildi. Kendine verilen bu görevi bir sürgün olarak algıladı ve II. Abdülhamit’e cephe aldı. Kısa süre sonra eski vazifesi başına döndü. 1905’te birinci ferik rütbesi yükseltildi ve Kosova Valiliği’ne tayin edildi. Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkiler kurdu ve bunların rejim aleyhtarları hareketlerine sessiz kaldı. 1908’de 3. Ordu Kumandanlığı’na tayin edildi. Daha detaylı bilgi için bkz: İbnülemin Mahmut Kemal, Son Sadrazamlar, C.IV, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, 3. Baskı, s. 1869-1881, Zekeriyâ Türkmen, “Mahmud Şevket Paşa (1856-1913)” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 27, Ankara 2003, s. 384-386
 - 2 Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, 100. yılında Jön Türk Devrimi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 27

hazırlar, Rumeli'yi kaybedebiliriz dedim, Babıali beni dinlemedi. O zaman fikirlerimi şiddetle ileri sürmediğim için şimdi vicdan azabı içindeyim. Artık herhangi bir zaif eseri göstermeyeceğim” sözleri ile açıkça anlatmaktadır.³ Bu sözlerle kendisini İttihatçılardan ayırmış, hatta bazı konularda İttihatçılarla arasında anlaşmazlık noktaları olduğunu da açıkça dile getirmiştir.

İstanbul'a gelen Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, şehri kısa sürede işgal etmiş, sıkıyönetim ilan ederek, Sultan Reşat'ın tahta çıkmasında etkin rol oynamıştı. Paşa daha sonra 18 Mayıs 1909'da Birinci, İkinci, Üçüncü Ordular müfettişliğine getirildi. Sert mizacı sayesinde hükümet ve meclis üzerinde kısa zamanda otoritesini kurdu. Özellikle Mebusan Meclisi'ndeki Suriye ve Irak Mebusları, kendi menfaatleri doğrultusunda kuvvetli gördükleri Hareket Ordusu Kumandanı'nı benimseyerek onun etrafında toplanmışlardı. Mahmut Şevket Paşa'nın icra ettiği gizli nüfuz sayesinde işlerini kolaylaştırmak ve konumlarını korumak istemişlerdi. Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil azaları ile Mahmut Şevket Paşa'nın şahsında ortaya çıkan askeri diktatörlük arasındaki zıddiyetin gizli gizli çarpışmasına neden olmuştu.⁴ Bu vesile ile bu dönemde çok tartışılan konularından biri de askerinin siyasetten el çektilmesi oldu.

Mahmut Şevket Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareti döneminde baskın bir rol oynamış, İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi'nde ise Harbiye Nazırlığı'na yükseldi. Buna rağmen üzerinde bulunan her üç ordunun müfettişliği görevini de bırakmadı. Mahmut Şevket Paşa'nın siyasi alanda etkili bir isim olması kısa süre sonra İttihatçıları rahatsız etmeye başladı. Paşa'nın Arnavut İsyanı'ndaki sert tavrı, Balkan Savaşları'ndaki çözülmenin ve bölgeden Yemen İsyanları'nı bastırmak için asker çekmesi de İtalyanların Trablusgarp'a saldırımları sırasındaki zayıf direnişin nedenleri olarak algılandı. Bu durum eleştirilere hedef oldu.⁵ Said Paşa Kabinesi'nde de Harbiye Nazırlığı görevini korudu ise de ancak Temmuz 1912'de istifa etmek zorunda kaldı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nde Balkan Savaşları sırasında Alasonya Ordusu Kumandanlığı'na getirildi. Bu görevin başarıya ulaşamayacağını öngörerek istifa etti. Buna rağmen yenilgi sonucunda basın ve muhalefetin olumsuz eleştirilerinden kurtulamadı.⁶ Kendisine bu görevden neden istifa ettiği sorulduğunda “bu benim şöhretimi ve şeref-i askerîmi ihlâl etmek için yapılmıştı. Şerefimi nasıl feda ederim?” diyerek yanıt vermişti.⁷

Balkan Savaşları'nda, Bulgarların Edirne'yi de alarak İstanbul önlerine kadar gelmeleri, bir barış anlaşması zorunluluğunu doğurdu. Bu sırada Bulgaristan'ın Romanya ile birlikte, komşularıyla savaşmak zorunda kalması, Trakya ve Edirne'nin yeniden alınabilmesi için bir fırsat olarak görüldü. Ancak Kamil Paşa Kabinesi Edirne'yi gözden çıkararak, Midye-Enez hattını sınır çizgisi olarak kabul etmeye hazır olduklarını dile getirmişlerdi. Bu durumu engellemek için Talat ve Enver Paşalar'ın girişimleri ile Babıali Baskını düzenlendi ve baskın sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldü. Kamil Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Böylece 23 Ocak 1913'te kurulan yeni kabineye İttihatçıların teklifi ile Mahmut Şevket Paşa Sadrazam olarak getirildi.⁸

3 Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s.27

4 Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatırları (1908-1918)”, Fikir Hareketleri, İstanbul 1933, S. 118, s. 212

5 Türkmen, agm, s. 384-386

6 Türkmen, agm, s. 384-386

7 Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İştiklerim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, 5. Baskı s. 64

8 Lütfi Simavi, Osmanlı Sarayının Son Günleri, İstanbul 1979, s.330-331

Mahmut Şevket Paşa, hükümetin kuruluşunu resmi suretle tamamladığında ilk iş olarak eski kabine üyelerinin durumunu ele almıştı. Bunlar Babıali’de muhafaza altında bulunduruluyorlardı. Paşa, eski nazırlara selam ve hürmetlerini gönderirken bir arzuları olup olmadığını da sordu. Kamil Paşa ve Cemalettin Efendi’ye karşı ise daha dikkatli davranmıştı. Bunlara “bu hadisenin mukadderatı İlâhiye’nin bir cilvesi olduğunu kabul buyurmaları” mesajını göndermişti. Kamil Paşa ise bu durum karşısında, bir an evvel evlerine dönmek istediklerini belirterek “Gelişleri bize benzemedi, gidişleri de bize benzemesin.” diyerek anlamlı ve imalı bir temennide bulunmuştu.⁹

Sultan Mehmet Reşat saltanatı döneminde Mahmut Şevket Paşa’dan çekinmiştir. Sultanın Başmabeyncisi Ali Fuad Türkgeldi bu durumu “Paşa’nın çehresinin korkunçluğu ile beraber sert ve sür’atli adımlarla sofadan geçerek ve ayağındaki mahmuzlu çizmelerle parkeleri çatırdatarak huzura gelişinden adeta ürperirdi.” diyerek anlatır. Sultanın, hem Harbiye Nazırlığı hem de Sadrazamlık görevini üstlenen Mahmut Şevket Paşa için “Bari sadarettten çekilse de Harbiye Nezareti’nde kalsa.” diyerek Paşa’nın iki görevi birlikte sürdürmesinden rahatsız olduğunu ancak bunu Paşa’ya söyleme cesaretinin olmadığını da belirtmiştir. Ayrıca konuşmalarında sık sık “Harbiye Nazırı Paşa devletin bir ordusudur.” diyerek onun gücüne işaret etmiştir. Tüm bunlara rağmen Paşa her iki görevine de devam etmiştir. Sadrazamlığındaki pürüzlü meseleleri temizleme emeli, uğradığı suikast ile sonlanmıştır.¹⁰

2- MAHMUT ŞEVKET PAŞA SUİKASTI

İttihatçılar, Babıali Baskını ile muhaliflerini bir derece sindirmişti. Fakat bu uzun sürmedi. Baskından bir ay kadar kısa bir zaman sonra bir taklib-i hükümet yani hükümeti devirme girişimi olacağına dair haberler alınmaya başlandı.¹¹ Buna göre Prens Sabahattin, Babıali Baskını’nın halk üzerindeki heyecanından istifade ederek İttihatçılar aleyhinde bir hareket ortaya çıkarmak istiyordu.¹² Bunun için de halkın hissiyatını kullanacaktı. İttihatçılar Edirne’yi geri alacaklarını vadetmişlerdi. Fakat ordu uzun süredir Çatalca önlerinde bekliyordu. Edirne düşünce Bulgarlar Gelibolu’yu işgal edecek işte bu sırada büyük bir kalabalık Babıali’ye yürüyerek bir ihtilâl meydana getirilecekti. Hükümetin görevden çekilmesi sağlanacaktı. Aynı kalabalık saraya giderek padişahın hükümetin istifasını kabul etmesini isteyecek ve sadrazamın Divan-ı Ali’ye sevk edilmesi sağlanacaktı. İttihat ve Terakki erkânı hapsedilerek bir vapura bindirilip sürgüne gönderilecekti. Böylece adem-i merkezîyetçi bir hükümet kurulacaktı.¹³

Bu planı yapan Prens Sabahattin ve grubu, diğerlerinden farklı olarak kanlı bir harekettten yana değildi. Daha ziyade miting ve bildiri yoluyla İttihatçı kabineyi devirmek istiyorlardı. Bu nedenle

9 Celal Bayar, Bende yazdım Milli Mücadele’ye Gidiş C.IV, Sabah Yayınları, İstanbul 1997, s. 36-37

10 Türkgeldi, age, s.99- 102

11 Cemal Paşa, age, s.20

12 Prens Sabahattin Bey, Osmanlı Devleti yönetiminde kendisine yer edinmek istiyordu. Bunun için de etrafına bazı kişileri toplamıştı. Hedefine ulaşabilmek için yabancı komitacılar ile anlaşmıştı. Kısa zamanda “Teşebbüsü Şahsi Adem-i Merkezîyet” adlı bir cemiyet kurdu. Önceleri İttihat ve Terakki bu cemiyetle birleşmek istemişse de Prens bunu kabul etmemişti. Yabancı unsurlardan kuvvet almaya çalışan Prens Sabahattin Bey ile İttihatçıların arası zamanla açıldı. Daha detaylı bilgi için bkz: Ziya Şakir, Mahmut Şevket Paşa, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011, s.209-211

13 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt. 3 İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi, İstanbul 2000, 2 baskı, s.517

prensin adamlarından Satvet Lütfi riyasetinde “Osmanlı Milleti ve Ordusu’na hitaben” başlıklı bir bildiri Beyoğlu’nda Tünel Meydanı’nda Yunan asıllı Pantazi’nin “Anadolu” adlı matbaasında bastırıldı. Pantazi bu bildirilerden bir kısmını evine götürmüş, bir kısmı da matbaada bırakmıştı. Erzurumlu Serdar Sıktı adlı bir kişinin Satvet Lütfi riyasetinde bu matbaada bu bildirileri basmaya çalıştığı sırada takibata uğraması sonucu olay açığa çıkmıştı. Bu kişi tutuklandı ve ifadesi alındı. Polisin takibi sonunda bildirilerden bir kısmını evine götüren jandarma mülâzımlığından emekli Mustafa Vasfi Efendi bildirilerle evinde basıldı. Ayrıca bundan sonra da olayla ilgili kişilerin tutuklanmaları devam etti. Satvet Lütfü, Avusturya Sefareti tercümanlarından Mösyö Lazare’nin apartmanında yakalandı. Fakat kapitülasyonlar nedeniyle Cemal Paşa sefarethaneye giderek açıklama yapmak zorunda kaldı.¹⁴

Suikasttan kısa zaman önce Ahmet Bedevi de tutuklanmıştı. Bu durum İttihatçıların istihbaratlarının ve komitacılık işlerinde tecrübelerinin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermesi açısından önem arz ediyordu. Cemiyet suikastçılarla işbirliği yapan Yüzbaşı Şair Celis’i kullanarak da istihbarat almıştı. Nitekim bu tutuklamalar suikastla ilgili kimselerin yakalanması açısından isabetliydi. Prens Sabahattin kendi adamlarının tutuklanmalarından sonra ihtilâl ya da suikast planlarında daha geri durmuştu. Ahmet Bedevi’nin bu suikast planlamasında muhtelif teşekküller arasında irtibat vazifesi gördüğü anlaşılmıştı. Kuruçeşme’den aldığı izlenimleri Gümülcineli İsmail Bey Cephesi’ne fikren takviye etmeye çalışırken diğer gruplardan da haberdar olmaya çalışmıştı. Erkan-ı Harp Kemal, Yüzbaşı Kudret Beylerle, Kemal Paşa gibi bazı zabıtlar arasında da irtibat kurmuştu. Yüzbaşı Çerkez Kazım ve Nazmi Beyler en tehlikeli rolleri ifaya hazır ve mutlaka kan dökülmesine taraftardı. Sabahattin Bey’e yaptıkları müracaatlara ret cevabı alınca başka taraflara yönelmişlerdi. Kuvvete dayanmayan bir siyasi hareketin manasızlığını idrak etmişlerdi. Bazı İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin ortadan kaldırılmaları lüzumunu ısrarla müdafaa ediyorlardı.¹⁵ Damat Salih Paşa ise bu suikast istihbaratının alındığı günlerde suikastçılarla ilişkisi anlaşılmıştı. Cemal Paşa tarafından bu tür kişilerle ilişkisini kesmesi konusunda birçok kez uyarılmış, ancak bu uyarılara kulak asmamıştı.¹⁶

Cemal Paşa’nın Damat Salih Paşa ile konuşmasından birkaç gün sonra Kamil Paşa da İstanbul’a gelmişti. Bu duruma Cemal Paşa “hah! bir bu eksikti. Şimdi tamam oldu. Şu halde bu cüretkâr herifler, kazanacakları muvaffakiyetten o kadar eminler ki, sadrazamı bile getirdiler diye tepki ile karşılamaştı.¹⁷ Görüleceği üzere sadrazam olarak düşünülen Prens Sabahattin’in, adamlarının tutuklanması nedeniyle kendini olaylardan uzak tutması, Kamil Paşa’nın sadrazamlığının suikastçılar tarafından desteklenmesine sebebiyet vermiştir.

Bir ihtilâl ve suikast girişimi yapılacağı bilindiği halde buna engel olunamadı. Mahmut Şevket Paşa Babıali Baskını’ndan sonra işbaşına geldiğinin dördüncü ayında bir taraftan devam eden Balkan Harbi ile diğer taraftan memleketin sorunları ile uğraşırken üzerinde bulunan sadrazamlık ve Harbiye Nazırlığı görevinden dolayı Harbiye Nezareti ile Babıali arasında her gün muhtelif saatlerde gidip gelmekteydi. 11 Haziran 1913 Çarşamba günü sabahı da yanında seryaveri Eşref, yaveri Mülâzım İbrahim Bey ve uşağı Kazım Ağa olduğu halde Harbiye Nezareti’nden çıkmış Babıali’ye

14 Tunaya, age, s.517, Cemal Paşa, age, s.20-21, Ziya Şakir, age, 223

15 Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, Tan Matbaası, İstanbul,1945, s. 232- 323

16 Cemal Paşa, Hatırat, Arma Yayınları, İstanbul 1997, 4. Baskı, s. 25-30

17 Ziya Şakir, , age, s. 264

gitmek üzere otomobil ile yola koyulmuştu. Beyazıt Meydanı'nı geçip Çarşıkapı'ya dönecek olan otomobil tam bu sırada Gedikpaşalı Saraylı Hanım'ın cenaze alayının ortaya çıkması ile durmak zorunda kalmıştı. Tamir çalışmalarının devam etmesi nedeni ile yol iyice daralmıştı. İşte tam bu esnada daha önce Tramvay Caddesi'nin arka tarafına konuşlanmış olan bir otomobilden çıkan üç şahıs Osmanlı Sadrazamı'nın otomobiline ateş açmak suretiyle suikastı gerçekleştirmişti.¹⁸ Refik Halit Karay anılarında memleketimizde ilk makam otomobiline Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın bindiğini ve onun otomobili içinde öldürüldüğünü söyleyerek “eskiden suikastlar arabada olurdu; Mesela Fransa Cumhur Reislerinden Carnot'u bir anarşist makam landosuna sıçrayarak kama ile vurmuştu. Portekiz Kralı ile veliahdını otomobilde öldürmüşlerdi. Yugoslav Kralı ve Fransız Hariciye Nazırı Bartoux da yan yana otomobil içinde vuruldular. Birinci Cihan Harbi'nin patlamasına sebep olan Saraybosna Suikastı da otomobil mi, araba mı? Herhalde tekerlekli bir nakil vasıtası içinde yapılmıştır” diyerek bir kıyaslama da yapmıştı.¹⁹ Mahmut Şevket Paşa'da döneminde diğer önemli devlet adamlarınıninkine benzer bir şekilde otomobili içinde kurşunlara hedef olmuştu.

Katiller sağdan soldan attıkları tabanca kurşunlarını otomobile yağdırmışlardı. Bu sırada yaverlerinden İbrahim Bey kanlar içinde Paşa'nın ayakları altına yığılmış, diğeri de otomobilden atlayarak “Paşa'yı vuruyorlar polis inzibat yok mu?” diye bağırmaya başlamıştı. Katiller otomobiline binerek olay mahallinden kaçmışlardı. Paşa'nın resmi üniforması hâlâ üzerinde olduğu halde ağır bir şekilde yaralanmıştı. Paşanın şoförü bu sırada otomobili Harbiye Nezareti'ne doğru döndürmüştü. Paşa'ya 5 kurşun isabet etmiş, bir tanesi kafasının sağ yanını delerek gözünü çıkarmış ve beynine dayanmıştı. Bu sırada henüz ölmemiş olduğu ve “millet hainleri, hürriyet katilleri” gibi sözler sarf ettiği duyulmuştu. Ancak yapılan müdahalelere rağmen kısa süre sonra da hayatını kaybetmiştir.²⁰

Silah seslerinin ardından orada bulunan Polis memuru İsmail Hakkı Efendi bir şahsın tramvay caddesinden Gedikpaşa'ya doğru kaçtığını görmüş ve peşine düşmüştü. Polise karşı silah açan şahsın düşmesi üzerine polis onu vurduğunu sanmış, ancak toparlanarak tekrar kaçmaya başladığını fark etmişti. Bir ara şahsı polis kaybetmişse de jandarmaların aracılığı ile takip devam etmişti. Gedikpaşa Hanı'nın abdesthanesinde şahsın attığı şarjörler ve fişekler ele geçirilmiş, abdesthane civarındaki gusülhanede de dördü atılmış ve biri atıldığı halde patlamamış beş kurşunlu bir revolver ile bir bıçak bulunmuştu. Ele geçirilen bu şahsın Küçükpazarlı işsiz, hayırsız Küçükmustafapaşalı Topal Tevfik olduğu anlaşılmıştı.²¹ Başlatılan tahkikatta Kamile Hanım adlı bir kadının ve gönüllü asker olup terhis edilen Nuri Efendi'nin, Topal Tevfik'i sadrazam paşaya silah atarken gördüğü yolunda ifade vermesi üzerine şahıs teşhis edilmişti.

Paşaya düzenlenen suikastın faileri arasında bulunan, otomobil içerisindeki diğer şahıslar ise Aksaray-Şehremini yoluyla Topkapı'dan dışarı çıkarak Eyüp istikametine yönelmişlerdi. Silahdarağa yolu üzerindeki handan su almak için duran otomobilin şoförünün, ihtiyacı karşılamak üzere otomobilin su deposunun kapağını açtığı sırada ortaya çıkan buharın şiddetinden dolayı yüzü yanmıştı. Çerkez Abdurrahman'ın idaresinde hareket eden ve onun arkadaşlarından Cevad ve Ziya olduğu anlaşılan bu kişilerden, Abdurrahman'ın arkadaşı Cevad'la birlikte kaçmayı başarmıştı.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Siyasî Kısım Belgeleri (DH.SYS).119/1-6.6,1

19 Refik Halit Karay, Bir Ömür Boyunca, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 247-248

20 Samih Nafiz Tansu, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler (Anlatan: Galip Vardar), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2003 s. 229 -231

21 BOA, DH.SYS. 119/1-6.6,1

Bunun üzerine Abdurrahman'ın babası Hacı Nazmi'nin evinde arama yapılmış, orada bulunan Cevad ile onu saklayan Nazmi Bey de tutuklanmıştı. Her ne kadar yapılan sorgulamada Cevad suçunu inkâr etmişse de yüzünün yandığını görenler tarafından otomobilde olduğu teşhis edilmişti. Daha sonra Cevad'ın itirafı ile olay aydınlatılmıştı. Bunlardan başka kumar ve işrethane işlerinde bu şahıslarla beraber hareket eden Kumarhaneci Kör Emin, Çerkez Nazmi, Nazmi'nin biraderi Nuri, Kenan ve Polis Kısm-ı Siyasi Müdür-i sabıkı Muhib de tutuklandı. Ancak tutuklananlar arasında önemli bir isim daha vardı ki bu Damat Salih Paşa idi.²² Suikastın meydana geldiği bölge polis müdüriyetince bir kroki çizilerek de gösterilmişti. (Ek 2)²³

3- POLİS TAHKİKAT RAPORLARINDA MAHMUT ŞEVKET PAŞA SUİKASTI

Mahmut Şevket Paşa gibi Sadrazamlığı ve Harbiye Nazırlığı görevlerini uhdesinde bulunduran otoriter bir devlet adamının planlı ve ani bir suikasta kurban gitmesi, kamuoyunda şok etkisi yaratmıştı. Polis Umumi Müdürü Azmi Bey tarafından Dâhiliye Nazırı'na gönderilen 20 Haziran 1913 tarihli rapora göre (Ek 1):

Memlekette bir ihtilâl ve kıyam gerçekleştirmek için böyle bir suikast yapıldığı, bu suikast sırasında Mahmut Şevket Paşa ve yaveri İbrahim Bey'in katledildiği anlaşılmaktaydı. Ayrıca bu suikastın sadece Mahmut Şevket Paşa'ya yönelik olmadığı, Polis Müdür-i Umumisi Azmi Bey, Talat Paşa, Cemal Paşa ile Nesim Roso ve Emmanuel Karasu'nun da hedef alındığı anlaşılmıştı. Katillerin Beyoğlu'nda Pire Mehmet Sokağı'nda bir hanede saklandıkları tespit edilmişti. Bu eve yapılan baskında askere ateş açılmıştı. Yüzbaşı Hilmi Efendi'nin katledilmesi, Samuel Efendi'nin de yaralanması sonucunda nihayet buradaki kişiler cinayete iştirak suçuyla tutuklanabilmişti.

Prens Sabahattin Bey tarafından, bu suikastın bir süreden beri İstanbul'dan sevk ve idare edildiği ve özellikle mali olarak desteklendiği, onun hususi kâtibi Satvet Lütfi ve arkadaşlarının ifadelerinden anlaşılmıştı. Prens Sabahattin Bey adamlarının tutuklanması sonucu pasif konuma çekilmişti. Ancak onun tarafından mühim bir para ile Doktor Nihat Bey'in Atina'ya gönderildiği ve burada bulunan esir zabitan üzerinde hükümete karşı propaganda yapmakla görevlendirildiği de öğrenilmişti. Prens Sabahattin'in başlattığı bu hareket, polis raporlarında "çete" olarak nitelendirilmişti. Prens 1.700 lira parayı bu iş için vermişti. Bu paraları suikast için harcama yetkisi Ahmet Bedevi'ye verilmişti. Prens'in çabalarıyla Dr. Nihat Bey Avrupa'ya gitmiş, ancak Satvet Lütfi ve Ahmet Bedevi'nin tutuklanmalarına engel olunamamıştı. Bu tutuklamalar üzerine Kazım, Muhib ve Nazmi Beyler, Prens Sabahattin ile temaslarda bulunan kişiler arasında yer almışlardı. Pertev Tevfik'in riyasetinde Glavani Sokağı'ndaki Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Gazetesi İdarehanesi'nin bulunduğu apartmanda ara sıra toplantılar düzenlenmişti. Bu toplantılara Gümülcineli İsmail Bey'in yanı sıra Muhib, Kazım, Ziya, Hakkı, Nazmi, Topal Tevfik ve Kara Ahmet gibi kişiler de iştirak etmişlerdi.²⁴

Kazım, Prens Sabahattin ile temas kurmuş ve kendisinden suikastlar için 1.500 lira para talep etmişti. 1.000 liranın bankaya yatırılması, 500 liranın da kullanılmak üzere elden verilmesini istemişti. Ancak istekleri boşa gitmişti. Çünkü Prens Sabahattin'in adamlarının tutuklanmasından

22 BOA, DH: SYS 119/1.6.6,2

23 BOA, DH. SYS 119/1.6.7

24 BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS). 63/63-2

sonra geriye çekilmek zorunda kalmıştı. Kazım ise ihtilâl işinde bundan sonra daha etkin bir rol oynamış ve bu ihtilâli yapmakta çok kararlı davranmıştı. Kazım, Prens Sabahattin'den bulamadığı maddi desteği Damat Salih Paşa'da aramış ve onunla çalışmaya başlamıştı. Muhib Bey vasıtasıyla Damat Salih Paşa ile irtibat kurulmuştu. Salih Paşa bu paranın sağlanmasına aracılık etmişti. Böylece Köstence'de bulunan Romanya Bankası'ndan 10.000 Frank almak için Muhib ve Kazım Beyler Romanya'ya gitmişti. Burada Reşit Bey ile de irtibat sağlamışlar ve ihtilâl için gerekli parayı tedarik etmişlerdi. Suikastların planlanması işi Galatasaray Hamamı yakınlarındaki bir hanede gerçekleşmişti. Muhib ile Komiser Latif Efendi burada bir araya gelerek bu teşebbüs hakkında planlamalara başlamışlardı. Kazım Bey kırmızı benekli bezleri parola olarak belirlemiş ve suikastı gerçekleştirecek üyelere dağıtmıştı. Muhib Bey'in bu sırada yakalanmasına rağmen Kazım Bey marifetiyle işe devam edilmiş ve durum fikirden fiile geçirilmişti.²⁵

Kazım Bey, kumar oynayan, kabadayılık, pehlivanlık eden bir kişi olmakla birlikte etrafına da kendi çevresinden insanları toplamıştı. Bunlar arasında Ziya'nın biraderi Hakkı ve özellikle Topal Tevfik önemli kişilerdi. Yüzbaşı Kazım farmasonluk ve Siyonizm'in milli menfaatlere uymadığı ve yayılmaya başladığını, İttihat ve Terakkicilerin bu cereyanlara kapılan kişiler olduğunu söyleyerek halk arasında İttihatçılar aleyhine propaganda yapacaktı. Ahmet ve Ragıp gibi kişiler de bu propaganda yapma işinde görevlendirilmişlerdi. Kazım, Çerkezler arasında taraftar toplayarak, bunların intikam alma hislerinden yararlanmaya çalışmıştı. Kazım bu şahısların bir kısmına yemin ettirerek cemiyete almış ve yapacakları işe göre bu kişilere para vermişti. Kazım ele geçirildiğinde üzerinde bulunan Romanya banknotları da bu teşebbüsünü ve rolünü doğrulamaktaydı.²⁶

Kazım, suikasttan önce bir inkılap ve ihtilâl yapmak istemişti. Bu işi birçok noktadan araştırmıştı. Buna göre Harbiye Nezareti'ne gidilecek, Nazır Paşa'yı odasına hapsederek tutuklayacaktı. Telefonla vükelayı çağırarak onları da etkisiz hale getirmek suretiyle de inkılabı gerçekleştirecekti. Fakat daha sonra bu fikrinden vazgeçerek bir başka plan hazırlamıştı. Mahmut Şevket Paşa, Cemal Bey, Azmi Bey, Nesim Roso ve Emmanuel Karasu'yu katlederek bunların Siyonist ve farmasonluğa sahip çıktıkları için öldürüldüğünü yayacaktı. Kazım, Prens Sabahattin Bey ile irtibat kurarak onun adamlarından Kemal Mithat Bey ile münasebette bulunmuş ve onun idaresinde bulunan grupları da kendi bünyesine katarak bunları da silahlandırmıştı. Plan gerçekleşirse Kamil Paşa riyasetinde bir kabine kurulması kararlaştırılmıştı.

Suikastın planlamasını Kazım yapmıştı. Önce cinayeti yapacak grupları belirlemişti. Buna göre Ziya ve Nazmi Bey riyasetindeki grup Beyazıt'ta Mahmut Şevket Paşa'nın katline tayin edilmişti. Bunlardan başka Topal Tevfik, Abdullah Safa, Hasan Şevki, Mülazım Mehmet Ali Efendiler de bu gruba katılacaklardı. Aynı zamanda Abdurrahman'ın sevk ve idaresinde bulunan otomobilin şoförü olarak Cevad Bey görevlendirilmişti. Bunlar Beyazıt civarındaki Safa Çeşmesi önüne geleceklerdi.²⁷ Buranın seçilme nedeni ise Mahmut Şevket Paşa'nın otomobilinin buraya gelişinin gözlemlenmesinin kolay olacağı ve ona göre tertibat alınacağı ve buranın dört yol olmasından yararlanılarak kaçma fırsatı yaratılacağıydı.

Hükümet bu suikasttan haberdardı. Ancak daire içinde olacağı istihbaratınının dolaylı ona göre tertibat alınmıştı. Otomobil üzerinde böyle bir suikast ihtimali düşünülmemişti. Bu sırada

25 BOA, DH.KMS. 63/63-3

26 BOA, DH.KMS. 63/63-4

27 BOA, DH.KMS. 63/63-5

orada tesadüf eseri bulunan bir cenaze geçişinden dolayı yol kapanınca Mahmut Şevket Paşa'nın otomobili de durmak zorunda kalmış ve zanlılar kolayca emellerine ulaşmışlardı. Nazmi, Ziya, Topal Tefvik ve Abdullah Safa silahla saldıranlar arasındaydı. Diğerleri de takibi zorlaştırmak için polisin arkasından silah atmışlardı. Daha sonra zanlıların ifadesi ve şahitler sayesinde olay aydınlatılmıştı.

Vukuat sonrasında Nazmi ve Ziya Aksaray'a firar ederken, bindikleri otomobil Cevad ve Abdurrahman tarafından sevk ve idare olunmuştu. Ortaya çıkan ihtiyaç üzerine Cevad otomobile su koyarken buharın tesirinden yüzü yanmış ve tutuklanması sırasında yanık yüzü şahitlerin ifadesi ile kendinin kolaylıkla teşhis edilmesini sağlamıştı.²⁸

Suikastın faillerinden Tefvik kaçmamıştı. Kendisinin otomobilin basamağına çıkarak ateş ettiğine, bekçiler ve diğer kişiler şahitlik etmişlerdi. Bir gusülhanede silah ve fişegini atmış bir şekilde yakalanmıştı. Webley ve Smith Wesson marka olmak üzere iki çeşit tabanca kullandığı tespit edilmişti. Bu tabancaları Galata'da Mehmet Efendi'nin mağazasından aldığı ve Webley marka tabanca ile ateş ettiği anlaşılmıştı.

Yapılan tahkikat ve incelemelere göre cinayet işine memur edilen çetelerin şu şekilde sevk ve idare edildiği ortaya çıkmıştı: Kara Ahmet, Kavaklı Mustafa, Raif, Laz Ali ve Edhem ile birlikte Nesim Roso Efendinin ve Ziya'nın biraderi Hakkı ve Ali, Ragıp ile birlikte Karasu Efendi'nin ve Gekbuze (gebze) Jandarma Kumandanlığı'ndan mütekaid Mehmet Bey ve arkadaşları ise İstanbul Muhafızı Cemal Paşa'nın ve Kazım'ın biraderi Hikmet ile Jandarma Kemal de Talat Bey'i takip edecek ve katledecekti. Evvela geceleri "yatak etmek" yani pusuya yatarak nerelerde dolaştıklarını ve gece nerelerde kaldıklarını araştıracaklar ve Çarşamba günü hepsi birden faaliyete geçerek katle teşebbüs edeceklerdi.

Nesim Roso hakkında Kara Ahmet ve arkadaşlarının birlikte bir müddet Pangaltı'da bir kahvede araştırmada bulunarak apartman kapıcısından ve apartman sahibinin adamı İbrahim Bey'den bilgi toplandığı anlaşılmaktaydı. Kavaklı Mustafa ve Raif, Beyoğlu'na giderken Mahmut Şevket Paşa'nın katledildiği haberini almışlardı.²⁹

Hakkı ve Ragıp, Karasu Efendi'nin öğle yemeği yediği sırada kendisini takip etmişti. Bunlardan Hakkı, Galatasaray'da İştayn önlerinde polis tarafından tutuklanmıştı. Bu sırada bir ahbabını görmek için Pire Sokağı'ndaki bir eve uğramak istediğini söylemişti. Esas amacı ise mezkûr evde bulunan Şevki Efendi'ye ve Kazım'a tutuklandığını söyleyerek kendi izlerini kaybetmeleri için uyarmaktı. Evden çıkınca geri dönerek polislere teslim olmuştu. Bu suretle Pire Sokağı'ndaki hane polis ekiplerince tespit edilmişti. Bu sırada Mehmet Ali bu haneye gelmiş ve silahlı çatışma sonucu yakalanmıştı. Cemal Paşa ve Azmi Bey'i öldürme teşebbüsünde bulunacak adamlar iş göremeyeceklerini anlayarak bu eve dönmek isteyince onlar da yakalanmışlardı.

Kazım'ın düşüncesine göre ihtilâl başarıya ulaştıktan sonra saraya gidilmesi kararlaştırılmıştı. Miralay Kemal, Miralay Fuat ve Kaymakam Zeki Bey arasında İstanbul Muhafızlığı ve Merkez Kumandanlığı gibi önemli mevkiiler bölüşülmüştü. Bu makamların elde edilmesi ile birlikte tasarlanan ihtilâl hareketi başarıya ulaşacaktı.³⁰

28 BOA, DH.KMS. 63/63-6

29 BOA, DH.KMS. 63/63-7

30 BOA, DH.KMS. 63/63-8

Pire Sokağı'ndaki evin basılması ile Kazım Efendi ve arkadaşları tutuklanmıştı. Ancak bu cemiyet hakkında başka incelemelerin de yapılması gerekmektedir. Damat Salih Paşa'nın Avrupa'dan alınmasına aracılık ettiği paraların, Muhib Bey tarafından getirildiği ve bu sırada Reşit Bey ile mektuplaşıldığı da tespit edilmişti. Damat Salih Paşa bunu inkâr etmişti. Gözlüklü Emin, Muhib Bey, Aziz Nuri ve Özellikle Mehmet Ali Efendi'nin ifade ve itirafları sonucunda Damat Salih Paşa'nın suçlu olduğu ortaya çıkmıştı.³¹ Bundan sonra Damat Salih Paşa, Muhib Bey'in yakın zamanda bir inkılap yapacağını ve birçok adamın katılacağını bildiğini beyan ederek bunu da Nuri Bey'in hanesinde Muhib Bey'den işittiğini ifade etmişti. Ancak alınan ifadelerden Muhib Bey'in böyle bir beyanda bulunmadığı anlaşılmıştı. Prens Sabahattin Bey'in de bu olayda mühim bir rol oynadığı yapılan tahkikat sonucu ortaya çıkmıştı. Şerif Paşa da Prens Sabahattin kadar para yardımında bulunmuştu.

Katillerin planlama sırasında ihtilâl sonrasında hükümet makamlarının nasıl paylaşılacağı konusunda anlaşmazlıklar yaşadıkları anlaşılmaktaydı. Prens Sabahattin Bey'in sadarete getirilmesi bu planlamalar sırasında gündeme gelmiş fakat daha sonra vazgeçilmişti. Kemal Bey'in akdettiği bu durumdan Prens Sabahattin'in de haberdar olduğu anlaşılmaktaydı.

İhtilalin planındaki bir diğer önemli husus ise Kemal Mithat Bey ile Kazım Efendi arasında bu ihtilâlin bir nota ya da beyanname ile sefaretlere bildirilmesi ve yabancıların kendilerini huzur içinde hissedebileceklerinin söylenmesi olacaktır.³² Kemal Mithat Bey'e notanın tanzim ve düzenlenmesi işi bırakılmıştı. Dönemin güçlü devletlerinden olan Avusturya sefaretine verilen notanın bir nüshası ele geçirilmiş burada inkılabın nasıl yapılacağını anlatıldığı görülmüştü. İttihat ve Terakki iktidarı yıkılmak istenmiş ve sefaretlerden, gemilerinden İstanbul'a asker çıkararak İstanbul'un asayişinin sağlanması ve ihtilâlin desteklenmesi istenmişti. Suikastın gerçekleşeceği Çarşamba gününün tarihi ve saatine kadar sefaretler uyarılmış ve bilgilendirilmişti.

Bu girişimde Pertev Tevfik muhaberatı etkili olmuştu. Gümülçineli İsmail ise ordu ile temasa geçerek taraftar bulmaya çalışmıştı. Yüzbaşı Adil Bey vasıtasıyla Miralay Kemal ve Fuad Beyler'e haber gönderilerek cemiyete dâhil edilmişlerdi. Bunlar aralarında suikastın planını bir kroki çizerek belirlemişler ve kimseye söylemeyeceklerine dair yemin etmişlerdi. İhtilal başarıya ulaşırsa, Kemal Bey İstanbul Muhafızı, Zeki Bey Merkez Kumandanı ve Fuad Bey de Erkân-ı Harb Riyaseti vazifelerini üstlenecekti. Süleyman Paşazade Adil Bey de bu oluşum içerisinde yer almıştı. Pertev Tevfik olayı sevk ve idare etmişti. Bu planı Reşit, Salih Paşa yardımıyla Kazım'ın avanesi ile birlikte icra etmişti. Jandarma Sadık, Jandarma Kemal ve Gözlüklü Emin Salih Paşa ile temas kurmuşlardı. Gözlüklü Emin aynı zamanda Salih Paşa'nın diğerleri ile irtibatını da sağlamıştı.³³

Polis tahkikat raporlarından da anlaşılacağı üzere askeri, sivil, siyasi, padişah ailesine mensup ve sıradan pek çok kişi bu suikast planına dâhil olmuşlardı. Bunların arasında bir hükümet değişikliği yapmak düşüncesi ile harekete geçenler olduğu gibi şahsi ihtiraslar ve ailevi nedenlerle de hareket edenler vardı.

Mahmut Şevket Paşa suikastında önemli olan tartışma konuları arasında daha önce bu suikastın haber alındığı halde neden buna yönelik yeterli tedbir alınmadığı ve suikasta göz yumularak İttihatçıların Paşa'dan kurtulmak isteğinde olup olmadıkları yer alır. Aslında bir suikast

31 BOA, DH.KMS. 63/63-9

32 BOA, DH.KMS. 63/63-10

33 BOA, DH.KMS. 63/63-11, BOA, DH.KMS. 63/63-12

olacağı haber alınmış, Mahmut Şevket Paşa, Enver ve Cemal Paşalar arasındaki görüşmelerde bu İhtilal ve suikast konularından da bahsedilmişti. Hatta İstanbul Muhafızı Cemal Bey suikastçıların hazırlıklarını tamamladıklarını artık harekete geçmelerinin saat ve gün meselesi olduğuna da işaret etmişti. Bu konuda Mahmut Şevket Paşa'yı uyarmaya gittiğinde Paşa'nın, işin olacağına varacağını ve Allah'ın takdirinin olacağını söylemesi ve konuyu çok da ciddiye almaması üzerine geri dönmüştü.³⁴ Tarık Zafer Tuna'ya bu konuda Mahmut Şevket Paşa'nın arasının İttihatçılarla bozuk olduğu kabul edilse bile bu durumun bir meydan okumaya dönüşmesi nedeniyle pek gerçeğe uymadığını belirtir ve bunu Mahmut Şevket Paşa'nın Babıali Baskını sonrasında sadrazamlığı kabul etmiş olması ile izah eder. Ayrıca "Paşa 1913'te otoritesini ve tarafsızlığını yitirmişti ve artık İttihatçı sayılabılırdi" diyerek bu konuda Paşa'nın gözden çıkarılmamış olduğu yönünde fikir beyan eder. Ayrıca Azmi Bey de Mebusan Meclisi'nde yaptığı bir açıklamada durumun genel bir ihtilâl niteliği taşıdığından, sadece Mahmut Şevket Paşa'nın değil başka kişilerin de suikastçıların hedeflerinde olduğundan, suikastın yapılacağına bilindiğinden ancak yerinin tayin edilemediğinden de bahsetmiştir.³⁵ Konu ile ilgili tartışma noktaları belgelerden de anlaşılacağı üzere Paşa'nın gözden çıkarılması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Buna göre Mahmut Şevket Paşa'nın makamında bir suikast düzenleneceği düşünülmüş ve buna göre tertibat alınmıştı. Yani otomobil içerisinde bir suikast olacağı akla getirilmemişti.

Suikastın gerçekleşeceği gün suikastçıların, yabancı elçiliklere gönderecekleri bildiri ise konu açısından önem taşır. Yapılan plan gereğince bu oluşum içerisinde fedailer ayrılmış ve silahlandırılmıştı. Bunlar aynı zamanda ayrı ayrı yerlerde Talat Paşa, Cemal Paşa, Nesim Roso, Emmanuel Karasu gibi İttihat ve Terakki'nin tanınmış önemli kişilerini ve ondan sonra rastlayabildikleri İttihatçıları da öldüreceklerdi. Böylece şehirde terör havası yaratacaklar ve sonra ellerinde bayraklarla bundan 31 Mart Olayı'nda olduğu gibi "şeriat isteriz" sloganları ile halkı ayaklandırıp Babıali Baskını'na karşı bir hamle yapacaklardı. Bu sırada Müşir Şakir Paşa, Sadrazam Kaymakamı olarak atanacaktı. Sadrazamlığa Prens Sabahattin ya da Kamil Paşa getirilecekti. Bunlar olup biterken eylemin başarılı olacağına inanan Kemal Mithat Bey yabancı elçiliklere bir beyanname, bildiri ya da nota gönderecekti. "Bir tabur serseri" olarak nitelendirdikleri İttihatçıların iktidarına son vermek ve hükümeti değiştirmek için tertip etmiş oldukları planlarını fiile geçirmeye karar verdiklerini belirterek, asayişin muhafazası için sefirlerin İstanbul'daki gemilerinde bekleyen bahriye askerlerini karaya çıkararak, kendilerine destek olmalarını istemişlerdi. Asayişin muhafazası için yabancı yardımı gerekliydi. Zaten bu durum Avrupa'nın menfaatlerine de uygundu. Ayrıca bu bildiriye göre Sultan Reşat ha'l edilecek yerine Vahideddin tahta geçirilecekti.³⁶ Anlaşılacağı üzere memlekette bir ihtilâl yapmayı düşünenler İttihatçıları iktidardan uzaklaştırabilmek için gözlerini karartmış, Osmanlı'nın başkentinin işgale uğramasına bile razı olmuşlardı.

Bütün bu olaylar içinde yabancıların rolü de vardı. İngiltere Sefareti Baştercümanı Fitzmaurine ile askeri ataşesi Binbaşı Tyrrel'in Prens Sabahattin'i korumaları, Fransız Sefiri Bompard'a vekâlet eden Boppe ve Reji Müdürü Weil'in Damat Salih Paşa'nın affedilmesi için araya girmeye çalışmaları, Satvet Lütfi'nin Avusturya Sefareti tercümanlarına sığınması, suikastçıların gizlendikleri Beyoğlu'ndaki evin yabancı tebaadan birine ait olması ve kapitülasyonların etkisi ile bu devlet yetkililerine izahat verilmek zorunda kalınması bunun göstergesidir.³⁷

34 Bayar, age, s.110

35 Tunaya, age, s.571-518

36 Bayar, age, s. 111-112, Tunaya, age, s. 518

37 Tunaya, age, s. 519, Cemal Paşa, age, s. 20-29

4- SUİKASTIN FAİLLERİ VE VERİLEN CEZALAR

Kamil Paşa Hükümeti, iktidar mevkiinde iken birbirini tenkit eden muhalifler, onun sadareten düşmesi ile rahatsız olmuş ve tekrar onu sadarete geçirerek elden kaçırdıkları fırsatı yeniden yakalamak isteğinde birleşmişlerdi. Bunlar arasında ayrılık noktaları daha ilk zamanlarda bile mevcuttu. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan Gümülcine İsmail Bey faaliyete geçmiş, Miralay Sadık Bey'le Damat Salih Paşa ise iş sahasını daha da genişletmişti. Çeşitli sınıflar arasında irtibat tesis etmeye yönelik gizli toplantılar yapılmaya başlanmıştı. Doktor Nihat, Reşat ve Satvet Lütü Beyler, Prens Sabahattin Bey etrafında toplananlar arasındaydı. Gümülcineli İsmail Bey ise Muhib, Pertev Tevfik ve Taceddinzâde Hakkı Beyler'le beraber çalışıyordu. Sadık Bey ile Damat Salih Paşa da Hürriyet ve İtilâf Fırkası unsurları ile bunlara katılmışlardı. Görüleceği üzere muhtelif gruplar faaliyetliydi. İttihat ve Terakki aleyhinde propaganda yapılıyordu. Bu faaliyetler bazen bir plan dâhilinde bazen de plansız anlık kararlarla oluyordu. Ancak bu oluşum, disiplinli bir teşkilat olmaktan çok uzaktı. Merkezlessiz, başsızsız, karmakarışık bir heyecan dalgası içinde devam edip gidiyordu.³⁸ Prens Sabahattin'in adamlarının ihtilâl girişiminin anlaşılması üzerine Ahmet Bedevi ve Satvet Lütü tutuklanmış, bunların yerini Muhip Bey almaya çalışmış ise de o da tutuklanınca Yüzbaşı Kazım ihtilâl hareketini devam ettirmişti. Adamlarının tutuklanması ile kendini olaydan geri çeken Prens Sabahattin'in yerini de Damat Salih Paşa ve Şerif Paşa doldurmaya çalışmıştı.

Mahmut Şevket Paşa suikastının failleri zorla ve gayrimeşru yollarla bir "taklib-i hükümet" yapmak memlekette genel bir isyan çıkarmak ve bir suikast tertip ederek devletin önemli görevlerindeki kişileri ortadan kaldırmak üzere teşekkül eden bir "cem'iyet-i şekavet" yani kötü bir cemiyet kurma ile suçlanıyorlardı. Bu kişilerin her biri başlarında bulunan bir liderlerinin riyasetinde olmak üzere çeşitli gruplara ayrılarak, bu gruplar vâsıtasıyla bir ihtilâl yapmak ve faaliyete geçmek üzere bir "cem'iyet-i hafıyye" teşkil etmek, amaçlarını icra ve tatbik etmek için 11 Haziran'da faaliyete geçmekle itham edilmişlerdi. Aynı zamanda silah tedarik ederek Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya beş, yaveri İbrahim Bey'e iki kurşun atarak ölmelerine neden olmak, Kâzım Efendi'yi de yaralamak ve planlı bir cinayet ve ihtilâl için Talat, Cemal ve Azmi Beyler, Karasu ve Nesim Roso'yu katle karar vermek ve bu kişileri takip ederek planlarını gerçekleştirme yönünde harekete geçmekle yargılanıyorlardı. Beyoğlu'ndaki Ağa Camii'nde, Pire Mehmet Sokağı, bir numaralı hanede, asker ve inzibata karşı ateş açmak suretiyle muhalefet ettikleri, İstanbul Muhafızlığı yaverliğinde müstahdem Yüzbaşı Hilmi Efendi'yi revolver kurşunuyla cerh ve katlettikleri ve Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Kısm-ı Adli Müdürü Samuel Efendi'yi ise yaraladıkları gerekçesiyle yüzüne karşı (vicahen) ya da gıyaben yargılanmışlardı.³⁹ Faaliyeti yapanların oluşumları "cemiyet-i hafıyye", "cemiyet-i şekavet" "cemiyet-i mezkure", "çete" olarak da adlandırılmıştı.⁴⁰

Yukarıdaki suçlara istinaden yapılan yargılanmalar sonucunda ceza alan kişiler, cezaları ve yargılanma şekilleri şöyleydi (Ek 3) :⁴¹

38 Kuran, age, s. 322

39 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO). 4188/ 314072

40 BOA, DH. SYS. 119/1-5, 19, BOA, İrade Harbiye (İ. HB). 145/32- 1,2

41 BOA, DH. SYS. 119/1- 5, 4

Prens Sabahaddin Bey		Gıyaben İ'dam
Şerif Paşa		Gıyaben İ'dam
Reşid Bey	Esbak Dahiliye Nazırı	Gıyaben İ'dam
Gümölcineli İsmail Bey	Gümölcine meb'usu sabıkı	Gıyaben İ'dam
Damad Salih Paşa		Vicahen İ'dam
Erkân-ı Harbiye Miralay	Erkân-ı Harbiye Dairesi Şu'be-i	Vicahen İ'dam
Fuad Bey	Merkeziyye Müdürü	
Kemal Midhat Bey		Gıyaben İ'dam
Pertev Tevfik Bey		Gıyaben İ'dam
Kaymakam Zeki Bey		Gıyaben İ'dam
Yüzbaşı Kâzım Bey		Vicahen İ'dam
Muhib Bey	Polis Müdiriyeti Kısm-ı Siyasi Müdir-i esbâkı	Vicahen İ'dam
Hakkı Bey	Kantar İdaresi'nden Kadro harici	Vicahen İ'dam
Topal Tevfik	Kahveci	Vicahen İ'dam
Şevki	Bahriyeden matrud	Vicahen İ'dam
Mehmed Ali	Piyade Mülâzım-ı Evveliğinden Müteakid	Vicahen İ'dam
Abdullah Sofa	Gelenbevi İdadisi Mubassır	Vicahen İ'dam
Nazmi		Gıyaben İ'dam
Abdurrahman	Otomobilci	Gıyaben İ'dam
Cevad	Şoför	Vicahen İ'dam
Kemal	Van Vilâyeti Jandarma Efradından	Vicahen İ'dam
Hikmet		Gıyaben İ'dam
Ziya		Vicahen İ'dam
Jandarma Yüzbaşılığından		Gıyaben İ'dam
Müteakid Mehmet Efendi		
Kavaklı Mustafa		Gıyaben İ'dam
Kara Ahmed		Vicahen on beş sene kürek
Ragıp	Tütün kaçakçısı	Vicahen on beş sene kürek
Raif		Gıyaben on beş sene kürek
Gözlüklü Emin	Sâbık polis Müfettişlerinden	Vicahen müebbed kal'a-bend
Süleymen Paşazade	26. Alay 1. Tabur	Vicahen müebbed kal'a-bend
Adil	3. Bölük yüzbaşısı	Gıyaben müebbed kal'a-bend

Yukarıda görüldüğü üzere Prens Sabahattin, Reşit Bey, Şerif Paşa, Gümülcineli İsmail Hakkı, Damat Salih Paşa, Miralay Fuad Bey, Kemal Mithat Bey, Kaymakam Zeki Bey, Yüzbaşı Kazım Efendi ve Muhib Bey cemiyetinin esasını teşkil eden kişiler olarak görülmüştü. Bu nedenle bu kişilerin Mülkiye Ceza Kanunu'nun 56. ve 57. maddelerine göre idamlarına, karar verilmişti. Bu karar 23 Haziran 1913'de Padişah tarafından yayınlanan irade ile de onaylanmıştı.⁴² Ayrıca Ziya, Topal Tevfik, Şevki, Mehmet Ali, Abdurrahman Safa ve Cevad Beyler gibi bu ihtilâl ve suikasta silahlanarak doğrudan doğruya katılan ve cürümünü işleyen kişiler de katilin faili olmaları gerekçesiyle idam cezasına çarptırılmışlardı. Yine bu kişilerin maiyetinde iş gören Jandarma Kemal, Jandarmadan mütekaid Mehmet Bey ve Kavaklı Mustafa'ya da Kanunnamenin 56 ve 57. maddelerine göre idam cezası verilmişti ve bu karar Padişah tarafından 28 Kasım 1913 tarihinde onaylanmıştı.⁴³ Hakkı ve Kavaklı Mustafa maiyetinde olan Ragıp, Kara Ahmet ve Raif'e ise kanunnamenin 57. maddesi mucibince 15'er sene kürek cezası verilmişti. Bu cemiyetin faaliyetlerine iştirak eden ve Damat Salih Paşa ile irtibat ve muhabere sağlayan, bunlardan Nazmi'nin mülakatını yapan, Fuad Bey'in cemiyet ile temas ve münasebetini sağlayan Gözlüklü Emin ile Süleymanpaşazade Adil Bey ise müebbet kalabentlikle cezalandırılmışlardı. Erkan-ı Harbiye Miralayı Kemal Bey, Mektebi Hukuk talebesinden İzzettin ve Yüzbaşı Adil Efendiler, Şoför İsmail, Şoför Mehmed, Jandarma Sadık, Kasabın Fehmi ve Şeyhlili Mustafa'nın da bilerek suç işleyip işlemediklerine karar verilemediğinden beraatlarına karar verilmiş ve bu karar Divan-ı Orfi tarafından tasdik olunmuştu.⁴⁴ İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden ikiyüz kişiyi aşkın bir grup da Sinop'a sürgün edilmişti.⁴⁵

Bu ihtilâl ve suikast hareketinin haber alınması sırasında bilindiği üzere Satvet Lütfi, Serdarzade Sadık, Hasan Vasfi, Muşlu Said, Ahmet Bedevi, Müfettiş Sıdkı, Mülazım Lütfi tutuklanmışlardı. Bunlar hakkında Divan-ı Harb-i Örfisi'nde verilmiş olan müebbet ve kalebentlik cezaları Padişah tarafından 1 Haziran 1913'te tasdik edildi.⁴⁶

Bu suikastı gerçekleştirenlere yardım ve yataklık suçlarından yargılanan; Akyazılı Kaspoladoğlu Sarı Mehmet Kemal, Karlovalı Ömer Şevki, Kasap Abdüllatif, Sofyalı Edip, pasaport memuru Cemil ve hukuk mektebinden mezun Kayserili İsmail Hakkı'nın yargılanmaları sonucunda çeşitli cezalara çarptırılmış ve Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi'nden verilmiş olan kararlar da Padişah tarafından 15 Mart 1914'te tasdik edilmişti.⁴⁷

Yargılananlar arasında bulunan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu olan Damat Salih Paşa'nın idam kararı oldukça önemliydi. Paşa'nın Fransa üzerindeki nüfuzu dolayısıyla Fransa Hükümeti'nin tepki göstereceği endişesi yanı sıra Osmanlı Hanedan ailesine mensup bir damadın bu şekilde cezalandırılması tartışmalara konu olmuştu. Ancak Cemal Paşa cezayı uygulamak için padişahı zorlamış ve hatta onu tahttan indirmekle tehdit etmişti.⁴⁸

42 BOA, DH.SYS. 119/1-5,10

43 BOA, İrade Harbiye (İ.HB). 145/32-2

44 BOA, DH.SYS. 119/1-5

45 Tunaya, age, s.519, Hacer Göl, Milli Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s.34-37

46 BOA, DH.SYS. 119/1-5.11

47 BOA, DH.EUM.MTK. 75/59- 3

48 Karay, age, s. 5

Mahmut Şevket Paşa suikastı üzerine Hürriyet ve İtilâfçıların yayın organı olan Alemdar Gazetesi kapatılmış, gazetenin başyazarı Ref'i Cevat İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı. Sırasıyla Sinop, Çorum ve Konya'ya sürgüne gönderilmişti. Bu ihtilâl girişiminden sonra kurulan hükümetler de İttihat Terakki Cemiyeti'nin ağırlığı ise gittikçe artmıştı.⁴⁹

Mahmut Şevket Paşa'nın cenaze töreni yaşanan hadiselerle rağmen bekletilmemiş hemen suikastın ertesi günü yapılmıştı. Tertip edilen törene yabancı devletlerin elçilerinin ve İstanbul'da bulunan deniz kuvvetleri kumandanlarının da davet edilmesi, suikastçıların henüz yakalanmadığı düşünüldüğünde oldukça riskli bir işti. Çünkü ihtilâlciler den biri bu alana saldırsa ve bir elçinin ya da kumandanın yaralanmasına ya da ölümüne neden olsa Osmanlı başkentinde bekleyen savaş gemilerinin mürettebatı tarafından şehrin işgal edilmesi kaçınılmaz olurdu. Fakat İttihatçılar hiç tereddüt etmeden kendilerine güvendiklerini ve aldıkları tedbirlerden emin olduklarını göstererek bu merasimi düzenlemişlerdi. Katillerin kısa zamanda yakalanacağı ve İstanbul'un emniyet altında olduğunun mesajını vermişlerdi.⁵⁰ Düzenlenen törenle Mahmut Şevket Paşa Meşrutiyet idaresinin tarihi bir siması olarak 57 yaşında Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne gömüldü.

SONUÇ

Babıali Baskını'ndan sonra Sadrazam ve Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa yaklaşık dört ay görevde kalabilmişti. 11 Haziran 1913'de otomobili ile Harbiye Nezareti'nden Babıali'ye gitmek üzere yola çıktığı esnada suikasta kurban gitmişti. Bu suikast Osmanlı Tarihi açısından bir sadrazam ve Harbiye Nazırı'na karşı planlı olarak hazırlanan ve siyasi, askeri, sivil çeşitli kesimlerden pek çok kişinin katıldığı ilk suikast olarak kabul edilebilir. Ayrıca hanedan ailesinden Prens Sabahattin ve Damat Salih Paşa gibi kişilerin bu girişimi desteklemesi de oldukça önem taşır. Mahmut Şevket Paşa suikastı, Meşrutiyet tarihimizin siyasi hayatında aynı zamanda bir dönüm noktasını da teşkil eder. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti artık tek parti olarak Osmanlı siyasi hayatındaki yerini korumuş, muhaliflerini kontrolü altına almıştır. Bundan sonra daha rahat ve serbest bir şekilde siyasi hayatta faaliyetlerine devam etmiştir.

Mahmut Şevket Paşa'ya yapılan suikastın aslında sadece Paşa'yı öldürmekle sınırlı olmadığı İttihatçıların yönetimine son vermek için bir "taklib-i hükümet" girişimi olduğu görülmektedir. Talat Paşa, Cemal Paşa ile Emmanuel Karasu, Nesim Roso gibi önemli İttihatçılar da hedef alınarak öldürülmek istenmiştir. Ülke içerisinde bir ihtilâl çıkararak Prens Sabahattin veya Kamil Paşa riyasetinde İttihatçıların yer almadığı bir hükümet kurmak yolunda hareket edilmiştir. İstanbul Muhafızlığı, Harbiye Nazırlığı gibi görevlere kimlerin geçeceği bile tartışmalı da olsa belirlenmiştir. Glavani ve Pire Sokağı'ndaki evler suikastçıların teşkilatlandıkları ve toplandıkları yerler olarak belirlenmiştir.

Yapılacak olan ihtilâl hareketi için Prens Sabahattin, Damat Salih Paşa ve Şerif Paşalardan maddi olarak destek alınmıştı. Prens Sabahattin'in adamlarının yakalanmasından sonra olaylardan geri durduğu ve onun boşluğunu Damat Salih Paşa ve Şerif Paşa'nın doldurduğu görülmekteydi. Ayrıca Ahmet Bedevi, Satvet Lütfi ile başlayan bu hareket Muhip ve Kazım Beyler'in adeta bayrağı devralmaları ile elden ele devam etmişti. Bu girişimler içerisinde Prens Sabahattin Bey

49 Akşin, age, s. 169

50 Bayar, age, s. 113

kan dökmeden miting ve protestolarla bir ihtilâl yapmayı tasarlamış ancak diğer girişimler ise çok da masum olmamıştı. İttihatçılar kuvvetli istihbarat örgütleri sayesinde bu faaliyeti haber almışlar ve suikasttan önce birçok kişiyi tutuklamışlardı. Cemal Paşa tarafından Damat Salih Paşa da olay öncesinde çağırılarak uyarılmıştı. Ancak Damat Salih Paşa bu uyarıları ciddiye almayarak kendi sonunu hazırlayan olaylara dâhil olmuştu. Diğer taraftan yapılacak suikastların otomobil içinde olması ihtimali ise göz ardı edilmişti.

İttihatçıların Mahmut Şevket Paşa vakasından sonra sert bir tutum izleyerek bu olaya karışanları cezalandırmadaki kararlılıkları ve kendilerine karşı bir muhalefet hareketine göz yummayacaklarını göstermeleri önemlidir. Ayrıca bu durumu kendi lehlerine kullanarak, kendilerine muhalif olan kişileri bu olay vasıtasıyla cezalandırmış, başkentten uzaklaştırmış ve ortadan kaldırmışlardı. Olayın uzantıları Mütareke Dönemi'nden sonraya da yansımış özellikle Sultan Vahideddin'in tahta geçmesi ile bir intikam alma hissine dönüşmüştü. Mahmut Şevket Paşa suikastı sonucu cezalandırılan pek çok Hürriyet ve İtilâfçı bu dönemde İttihatçılara karşı sert ve intikam içeren bir politika anlayışı gütmüşlerdi.

Mahmut Şevket Paşa suikastı bir başka açıdan İttihatçıların Paşa'dan kurtulmak istemeleri ve bu yüzden onun ölmesine göz yumdukları yönüyle de tartışılmıştır. Bu düşüncelerin ortaya çıkmasında zaman zaman Mahmut Şevket Paşa'nın İttihatçılarla ters düşen hareketleri ve özellikle mebuslar ve meclis üzerinde güçlü bir nüfuza sahip olması etkili olmuştur. Ancak İttihatçıların bu şekilde hareket ettiklerine dair bir belgeye rastlanmamıştır. Ayrıca Paşa'nın üzerinde bulunan Sadaret Makamına İttihatçıların teklifi ile geldiği ve bu görevde iken kısa zaman içerisinde suikasta uğradığı göz önüne alınacak olursa bu ihtimal suya düşmektedir.

Sonuç olarak bu suikast, her ne kadar Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek başına siyasi hayata devam etmesini sağlamışsa da siyasi tarihimiz açısından çok partili hayata geçiş sancısı olarak da nitelendirilebilir. Bu partilerin iktidar-muhalefet ilişkileri açısından birbirini sindirememesi ve kabullenememesi durumunu içerir. İttihat ve Terakki yönetiminin iktidarını kabullenemeyen ya da ondan umduğunu bulamayıp memnun olmayan çeşitli kişiler bir araya gelerek onu devirmek istemişlerdir. İttihat ve Terakki açısından ise muhalefeti kabul etmeyerek bu suikast bahanesiyle rakiplerini sindirme yönünde hareket etmesi, İttihat ve Terakki'nin muhalefete tahammülsüzlüğünü göstermektedir. Suikastçıların emellerine ulaşabilmek için yabancı devletlerin elçilerinden kendi başkentleri İstanbul'un işgalini isteyecek kadar cüretkâr davranmaları ise konu açısından ayrı bir önem taşımaktadır. İngilizlerin, Fransızların ve Avusturyalıların olaylar sırasındaki tavırları ise suikastta yabancı parmağının olduğunun kanıtıdır.

Hem siyasi hem de askeri açıdan önemli bir kişilik olan ve Osmanlı tarihinde tartışılan Mahmut Şevket Paşa bu ihtilâl hareketi sonucunda hayatını kaybetmiş ve Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne defnedilmiştir. Cenazesi daha katilleri yakalanmadan birçok yabancı elçi ve deniz kumandanlarının da katılımıyla gerçekleşmiştir. İttihatçıların kendilerine olan özgüvenlerini ve İstanbul'un emin ellerde olduğunu göstermek amacıyla böyle çabuk ve kalabalık bir cenaze töreni düzenledikleri de gözden kaçmamaktadır.

Osmanlı askeri ve siyasi tarihine dâhil olmuş olan Mahmut Şevket Paşa yaşamı, icraatları ve ölümü ile daha çok kez tartışma ve araştırma konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO). 4188./314072
- BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evr. (DH.EUM. MTK).,75 /59- 3
- BOA, BOA. Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS).63.63.2.1
- BOA, DH. KMS. 63/ 63- 3
- BOA, DH. KMS. 63/63-4
- BOA, DH. KMS. 63/63-5
- BOA, DH. KMS. 63/63-6
- BOA, DH. KMS. 63/63-7
- BOA, DH. KMS .63/63-8
- BOA, DH. KMS .63/63-9
- BOA, DH. KMS. 63/63-10
- BOA, DH. KMS. 63/63-11
- BOA, DH.KMS. 63/63-12
- BOA, Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS) 119/1-5.4
- BOA, DH.SYS. 119/1-6.6,1
- BOA, DH: SYS.119/1-6.6,2
- BOA, DH. SYS.119/1-6.7
- BOA, DH.SYS. 119/1-5.10
- BOA, DH.SYS. 119/1-5. 11
- BOA, DH. SYS. 119/1-5.19
- BOA, İrade Harbiye (İ.HB). 145/32-1
- BOA, İ.HB. 145/32-2

ARAŞTIRMA ESERLERİ, ANI, MAKALE VE ANSİKLOPEDİLER, TEZLER

- Akşin,Sina- Sarp Balcı Barış Ünlü, 100. yılında Jön Türk Devrimi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Bayar, Celal, Bende yazdım Milli Mücadele'ye Gidiş C.IV, Sabah Yayınları, İstanbul 1997.
- Cemal Paşa, Hatırat, Arma Yayınları, İstanbul 1997, 4. Baskı.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Son Sadrazamlar, C.IV, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, 3. Baskı, s. 1869-1881.
- Göl, Hacer, Milli Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası, (Basılmamış Doktora

Tezi), Ankara 2008.

Karay, Refik Halit, Bir Ömür Boyunca, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

Kuran, Ahmet Bedevi, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, Tan Matbaası, İstanbul,1945.

Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

Simavi, Lütfi, Osmanlı Sarayının Son Günleri, İstanbul 1979.

Tansu, Samih Nafiz, İttihat ve Terakki İçinde Dönerler (Anlatan: Galip Vardar), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2003.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi, İstanbul 2000, 2 baskı

Türkmen, Zekeriya, "Mahmud Şevket Paşa (1856-1913)" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 27, Ankara 2003, s. 384-386.

Türkgeldi, Ali Fuad, Görüp İştiklerim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, 5. Baskı.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatırları (1908-1918) ", Fikir Hareketleri, İstanbul 1933, sayı 118, s. 212-214 .

Ziya Şakir, Mahmut Şevket Paşa, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.

Ek 1: İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 20 Haziran 1913 tarihli raporunun transkripsiyonu:

İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyesi

Tahrirat Kalemi

Umûmî: 2404 Husûsî: 91

Dahiliye Nezaret-i Celîlesine

Nâzır Beyefendi Hazretleri

Memlekette bir kıyam ve ihtilâl-i umûmi husûle getirerek bi'n-netice hükûmet-i hâzırayı esâit-i cebriye ve gayr-i meşru'a ile ıskat etmek ve bu bâbda ef'al ve tedâbire de tevessül ederek Mahmut Şevket Paşa hazretleriyle yâveri İbrahim Bey'i katl ve zât-ı âlîleriyle Cemal Bey'i ve bendenizi ve Nesim Roso ve Manuel Karasu efendileri katle teşebbüs etmek ve tahassun eyledikleri Beyoğlu'nda Pire Mehmet Sokağı'nda kendilerinin derdestine teşebbüs eden me'mûrîn-i askeriyye üzerine ateş ederek inzibat zâbitlerinden Yüzbaşı Hilmi Efendi'yi katl ve Samuel Efendi'yi sûret-i mühlükede cerh etmek gibi cerâime ictisar eden Yüzbaşı Kâzım ve rüfekası hakkında icra edilen tahkikattan hâsıl olan neticeye göre vak'anın sûret-i cereyânı ve maznunlardan her birinin cürm-i vâkı'a derece-i iştirakleri hakkında arz-ı ma'lûmat olunur.

Bir müddetten beri Prens Sabahaddin Bey tarafından Dersaadet'te sevk ve idare edilen teşebbüsât-ı ihtilâliye geçenlerde Prens Sabahaddin Bey'in Kâtib-i Husûsisi Satvet Lütfi Bey ve rüfekasının derdest edilmeleri üzerine bir dereceye kadar kesb-i atalet ederek hatta bu çetenin a'zâ-yı âmilesinden bulunan Doktor Nihad Bey Sabahaddin Bey tarafından Atina'da esir zâbitânın ifsâd-ı efkârı zımnında mühim bir para ile o taraflara gönderilmiş ve bu teşebbüsât netâyicinde buradaki teşebbüsât-ı ihtilâliyede Pertev Tevfik Bey'in Glavani Sokağı'ndaki Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Gazetesi idarehanesinin bulunduğu apartmanda ara sıra ictima etmekte ve bu ictima'lara ekseriya Gümilcineli İsmail Bey dahi iştirak eylemekte idi. Bu faaliyet-i inkılâbiyeye isimleri haber alınıp haklarında ayrıca ta'kibat icra kılınan birçok kesân iştirak edip bu cümleden olmak üzere bir aralık bu cem'iyete; Muhib, Kâzım, Ziya, Hakkı, Nazmi, Topal Tevfik ve Kara Ahmet vesaire gibi bugünkü vakayi'in en mühim simalarından bulunan kesân dahi iştirak etmişlerdir. Sabahaddin Bey'in sarf eylediği bin yedi yüz lira kadar bir paranın gûya meslek-i siyâsisi etrafında toplanmış olan heva-perest çocuklar tarafından israf edilmesi ve ba-husus Ahmed Bedevî vesairenin bu hususda Prens'in paralarının sarfına sûret-i fevkaladede çalıştıkları ve bu kadar mesai ve emeklere rağmen Satvet Lütfi ve Ahmed Bedevî ve sâirenin derdest olunarak Doktor Nihad Bey'in dahi Avrupa'ya gönderilmiş olması ve bu yolda da birçok masârif ihtiyar edilmesi dolayısıyla Sabahaddin Bey'in mesaisine oldukça hâlel-târi olmuş ve hatta Kâzım ile Muhib ve bi'l-ahere Nazmi'nin Sabahaddin Bey ile teması ve münasebetlerinde bu hakikat Kâzım tarafından anlaşılmış idi. ⁵¹Kâzım'ın Prens nezdindeki teşebbüsâtı hüsn-i netice vermemiş ve talep eylediği bin beş yüz

liradan bin lirasının bankaya tevdiî ve beş yüz liranın vakayı-i ihtilâliye ihzârına sarf olunması hakkında Kâzım tarafından vuku bulan teklif akim kalmıştır. Memlekette mutlaka bir inkılâb-ı siyâsi vücûda getirmek fikir ve niyetini kendisine emel ve nokta-i nazar ittihaz etmiş olan Kâzım bundan sonra Sabahaddin Bey'den ziyade Damad Salih Paşa ile teşrik-i mesai etmiştir.

Muhib vâsıtasıyla Damad Sallih Paşa ile te'sis-i münasebet ederek memlekette bir inkılâp ihzar etmek üzere lüzûmu bulunan mebâliğin be-heme-hal elde edilmesi zımında Salih Paşa'nın tavassutuna müracaat olunmuştur. Dersaadet'te ta' kibâta ma'ruz olan Yüzbaşı Kâzım Bey bu paranın daha emin bir surette tedârîki esbâbını ihzar için Romanya'ya gitmeye lüzum görmüş ve bu paranın tedariki zımında Salih Paşa'nın tavassutunu ikmal etmiş olan Muhib Bey dahi Romanya'ya azimet etmiştir. Bir taraftan Salih Paşa'nın Reşid Bey'e tahriren vuku bulan müracaatı ve diğer taraftan Pertev Tevik Bey tarafından Şerif Paşa ile vuku bulan muhaberat hüsn-i sûretle netice vererek Reşid Bey ile Köstence'de mülâkat vuku bulmuş ve Romanya Bankası'ndan on bin Franklık kaime akçe ahz ve tedarik olunmuştur. Paraların bir ihtilâl-i dâhili ika'ı için sarfi zımında olan Muhib Bey ve müteakiben Kâzım Efendi Dersaadet'e gelmişler ve burada olan Galatasaray Hamamı ittisâlindeki bir sokakta bir haneye gidilerek burada Komiser Latif Efendi isminde birisi tarafından Muhib Bey buldurularak teşebbüsât-ı vâkı'anın esaslarını vaz' etmeye başlamışlardır. Kâzım Efendi bu hanede bir top kırmızı benekli bezler tedarik edip cem'iyet efradına parola makamında isti'mal edilmek üzere tevzi olunmuştur.

Muhib bey tevkif edilerek faaliyet-i ihtilâliyesi bi't-tab' münkati olmuş ve fakat Kâzım yine ihtilâl tertibâtına devam etmiş ve bunun için ber-vech-i âti tasavvurât-ı tertîbât ve tahrikâtta bulunmuştur. Kâzım Efendi icraat-ı ihtilâliyesini kuvveden fiile getirecek eşhâsı sunûf-ı ictimaiyemizin muhtelif aksamından tedarik etmiş ve bunun için ber-vech-i âti nukât-ı nazardan hareket etmişlerdir.

Kâzım'ın tedkik olunan tercüme-i hâline nazaran kumara ve işrete müttehimin kabadayılık iddiasında ve vaktiyle bir parça pehlivanlık etmiş bir adam olduğu cihetle evvel-emirde kendi rüfekasından bu kabil evsafı⁵² hâiz adamları tercih etmiş ve bunların cesaretinden ve tehevür ve faaliyetinden istifade etmeyi düşünmüştür. Ziya biraderi Hakkı bâ-husûs Topal Tevfik ve daha isimleri ta'dâda lüzum görmediğim maznûnun- aleyhim bu miyanda bulunmaktadır.

Diğer maznûnun-aleyhimden bir kısmını(n) icraat-ı hükûmeti bir sûret-i ma'kûsede tenkid etmek velhasıl vazâyifi tahrif ederek kendisini sûret-i hakdan göstermek tarikiyle külliye halkın zihnini ihlâl eylediği görülmektedir. Kara Ahmed ve Ragıb maznûnun- aleyhimi bu kısım miyanında görmekteyiz. Yüzbaşı Kâzım memlekette Farmasonluk ile Siyonistlik menâfi-i milliye hilâfına olarak münteşir olduğundan ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni temsil eden zevâtın bu cereyanlara kapılmış birtakım adamlar olduğundan bahs ile muhâtabını ikna için Karasu Efendi'ye atfen vak'a-i hal'i tahrif ederek hikâye eylemiştir. Üçüncü kısım maznûnun-aleyhimi dahi Kâzım kendi akrabasından ve Çerkesler arasında(n) intihab ederek bunların da cehllerinden hiss-i intikamlarından istifade etmiştir.

Itma' ile te'min-i maksada vusul mümkün olamayacağını takdir eden Kâzım Efendi aynı zamanda bunlardan bir kısmına hîn-i tahlif ve cem'iyete duhullerinde üçer Fransız lirası ve bi't-tab' diğerlerine de cem'iyetteki mevkilerine ve ehemmiyet-i şahsiyetlerine göre daha fazla para

vermiş ve bunlardan bir kısmının onda biri de Romanya banknotları sarf ettikleri ve Kâzım'ın üzerinin taharrisinde dahi yüzer Franklık kırk dokuz aded Romanya banknotu zuhur ettiği bi't-tab' ayrıca nazar-ı dikkate alınacak husûsâtdan görülmüştür. Kâzım Efendi paranın tedarikinden ve kendisine lâzım gelen efrâdın ihzârından sonra hemen tertibâta girişerek tasavvur eylediği inkılâp ve ihtilâlin icrasına bed' ve mübâşeret etmektedir. Kâzım Efendi vakayı-i ihtilâliyi birçok nokta-i nazardan tedkik ve ta'mik etmiş ve evvel-emirde avenesiyle birlikte Harbiye Nezareti'ne giderek nâzır paşayı odasına habs ve tevkif⁵³ etmek ve telefon ile vükelâyı celp ederek bu sûretle bir inkılâp yapmak tasavvur eylemiştir. Bi'l-ahare bu tasavvurdan feragat ederek bu kerre mevki'-i tatbiki vaz' eylediği programı tanzim eylemiştir. Bu program mücibince; Mahmud Şevket Paşa zât-ı âlîleri ve Cemal Beyle bendeniz ve Nesim Roso, Karasu efendileri aynı zamanda katl etmek ve dört evvelki zevâtın katliyle inkılâbı yapmış ve iki sonrakileri katlederek ezhân-ı nâsa Siyonistlik ile Farmasonluk aleyhine hareket ettiğini göstermek fikir ve emelini ta' kib etmiştir.

Bu sıralarda Sabahaddin Bey ile tekrar te'sîs-i münasebet eden Kâzım Efendi ve Sabahaddin Bey'in adamı olan Kemal Midhat Bey'i maznûnun-aleyh bu bâbdaki münâsebâta tavassut ederek Sabahaddin namına icrâ-yı faaliyet eden ve Kemal Midhat'ın taht-ı sevk ve idaresinde bulunan grup dahi Kâzım Bey'in grubu ile te'sîs-i münasebet eylemiş ve evvelki gruba mensup bulunan Şevki Efendi Kâzım grubuna ilhak eylediği gibi bir miktar da tabanca i'ta etmiştir. Bu tevliid-i mesainin, teşekkül edecek kabinenin Kâmil Paşa'nın riyaseti altında olması emeliyle vuku bulduğu da kezâlik tahkîkât-ı vâkı'adan müstebân olmaktadır.

Bu suretle bu iki grup namına hareket eden Kâzım Efendi vak'a-i cinâiyenin icrasına mübâşeret ederek efrâdını gruplara taksim etmiş her birerlerine vazâif-i mahsûsa tevdi etmiştir. Bu cümleden olmak üzere Ziya ve Nazmi Bey'in riyaseti altında tasdik olunan grup Bayezid'da Mahmud Şevket Paşa'nın katline me'mur edilmiş ve burada bunlardan başka Topal Tevfik, Abdullah Safa, Hasan Şevki ve Mülazım Mehmet Ali Efendiler dahi terfik olunmuşlardır. Aynı zamanda Abdurrahman'ın taht-ı sevk ve idaresinde bulunan otomobil tedarik olunarak şoför Cevad ile birlikte Bayezid civarındaki Safa Çeşmesi önü intihab ve buranın intihab ve ta'yini bi'l-hassa esbâb-ı âtiyeye⁵⁴ istinad ediyor.

Bu kere Bayezid Meydanı'na gelebilecek olan Mahmud Şevket Paşa'nın otomobilinin tarassudu suhûletle icra ve ona göre tertibat ahz olunabileceği dörtyol ağzı olmak i'tibarıyla firara dahi bir suhûletle nâil olmak muhakkak bulunuyordu.

Hâlbuki hükûmet vaktiyle bu vak'a-i ihtilâliyi haber almış ve bunun için daire dâhilinde icra olunabileceğini nazar-ı dikkate alınarak ona göre tertibât-ı lâzime ittihaz eylemiş idi. Otomobil önünde bir cinayet ve tecavüz icrasını hem müşkil ve hem de tehlikeli ad ediyor idi. Fi'hakîka maznûnun-aleyhimin bu şerâit dâhilinde bir cinayet ika' edebilmeleri pek baîd idi. Fakat maa'l-eseef bir hâdis bir tesadüf bu meş'um ve felaketli vak'ayı ihzar ve teshil etmiştir. Bu sırada orada tesadüf olunan bir cenaze münasebetiyle tevakkufa mecburiyet hâsıl olmuş ve maznûnun-aleyhim bu fırsattan istifade ile tasavvurlarını kuvveden fiile çıkarabilmişlerdir.

Vak'anın sûret-i cereyânı ve maznûnun- aleyhimden Nazmi, Ziya, Topal Tevfik'in ve Abdullah Safa'nın silâh isti'mal eyledikleri ve diğerlerinin dahi ta' kibâtı eşkâl etmek üzere polis arkasından silâh atmakta idiler. Bu bâbda maznûnun-aleyhimin ifâdâtı ve istima' olunan şühûdun

53 BOA, DH. KMS 63/63-4,1

54 BOA, DH. KMS 63/63-5,1

şehâdât-ı sarîhaları vak'ayı tamamıyla tenvir etmiş ve daha o zamandan beri eşhâs-ı vak'anın kimlerden ibaret idüğü anlaşılacak o vak'adan i'tibâren haklarında taharriyat ve ta'kibâta şitab edilmiştir. Vuku'âtı müteâkib Nazmi ile Ziya otomobile binerek Aksaray'a doğru firar etmişlerdir. Otomobili şoför Cevad ve Abdurrahman taraflarından sevk ve idare olunmakta idi.

Bi'l-ahere yolda şoför Cevad otomobile su koyduğu sırada buharın te'sirinden yüzü yanmış ve hîn-i derdestinde kendisinin teşhisine medar bir emare hâsıl olmuştur. Maznûnun- aleyhimden Tevfik bu sırada firara muvaffak olamayarak ve yangın mahalline saparak firara başlamış ve bu sırada bekçi vesâir kesen taraflarından tamamen teşhis olunmuşlardır. Tevfik'in otomobilin basamağına basarak içeriye ateş ettiği şühûd-ı müteaddide taraflarından haber verildiği gibi elindeki tabancanın bi'l-ahere ateş almaması üzerine bunu atarak diğer bir tabancayı⁵⁵bi'l-isti'mal firara teşebbüs etmiştir ki evvelce terk etmiş olduğu tabanca otomobilin basamağı üzerinde elde edilmiştir. Tevfik firar ile o civardaki İşret-hanenin havlusundaki gusl-haneyeye evvelâ elindeki tabancayı ve belindeki fişenklığı attığı gibi abdest-haneyeye gizlenmiş ve burada kendisini ta'kib eden me'mûrîn-i zabtiye tarafından derdest olunarak gerek gusl-haneyeye attığı silâh ve fişenklik ve gerekse abdest-hanedeki fişenklikler elde edilmiştir.

Abdest-hanede bulunan fişenkler gusl-haneyeye (gasilhane) atılmış olan tabancanın fişenkleri olduğu gibi şarjörleri tamamıyla otomobilin basamağı üzerinde terk eylediği Webley tabancasının şarjörüdür. Diğer taraftan bu silâhlar hakkında icra kılman tedkikata göre maznûnun-aleyh Tevfik'in üzerinde zuhûr eden ve Galata'daki Mehmed Efendi'nin silâh mağazasından icra kılman tedkikatdan, Smith Wesson nev'inden bulunan ve ekserisi kırmızı saplı olan silâhların bu mağazadan Tevfik tarafından mübayaa edildiği tahakkuk etmiştir.

Tedkikat ve tahkîkât-ı vâkı'aya göre aynı günde icrâ-yı faaliyete me'mur çetelerin ber-vech-i âti tertip ve sevk ve idare edildiği tezahür ediyor. Ez-cümle maznunlardan; Kara Ahmed diğer maznun Kavaklı Mustafa, Raif, Lâz Ali ve Edhem ile birlikte Nesim Roso Efendi'nin ve Ziya'nın biraderi Hakkı ve diğer maznun Aliye Ragıb ile birlikte Karasu Efendi'nin ve Gekbuze (Gebze) Jandarma Kumandanlığı'ndan mütekaid Mehmed Bey diğer rüfekası ile İstanbul muhafızı beyin ve Kâzım Efendi'nin biraderi Hikmet Efendi ve hatta Jandarma Kemal, Talat Bey'in ta'kib ve katline me'mûr edilerek evvelâ geceleri “yatak etmek” ta'biriyle nerelerde dolaştıklarını ve gece nerede kaldığını tahkik ederek ertesi Çarşamba günü kendilerini bi't-ta'kib katle teşebbüs ve bu sûretle maksad-ı ihtilâlin husûlü zımnında katli-nüfûs ef'âlini icrâyâ tasaddi etmişlerdir. Bunlardan Kara Ahmed rüfekasıyla birlikte bir müddet Pangaltı'da bir kahvede tarassudatta bulunarak bu sırada Nesim Roso Efendi'nin apartmanı kapıcısı ile apartman sahibinin adamı İbrahim Bey'den tahkîkât-ı lâzıme icra eyleyip ve bir aralık İstanbul'a geçmiş olan Kavaklı Mustafa ve Raif ile birleşmek üzere Beyoğlu'na gelir iken tesadüf eyledikleri merkûmândan Mahmud Şevket Paşa'nın katlini haber almışlardır. Kezâlik bunlardan Hakkı ile Ragıb bir müddet Karasu Efendi'nin öğle yemeğini yemekte olduğu noktada⁵⁶ oturarak kendisini bekledikleri gibi bi'l-ahere Galata'da İştayn önlerinde tarassudatda buldukları sırada bunlardan Hakkı polis tarafından derdest edilmiştir. Merhum Hakkı derdest olunduğu sırada Beyoğlu'nda Pire Mehmed Sokağı'ndaki bir ahabını görmek üzere polislerden müsaade talep eylemiş ve merkumun bu suretle nereye gideceği anlaşılacak üzere kendisine müsaade verilerek bi'n-netice Pire Mehmed Sokağı'ndaki hânenin tarassuduna imkân

55 BOA, DH. KMS 63/63-6,1

56 BOA, DH. KMS 63/63-7,1

hâsıl olmuştur.

Hakkı bu sırada mezkûr hanede bulunan Şevki Efendi ile Kâzım'a derdest olunduğunu söylemiş ve kendi izlerini gaib etmek üzere teslim olması hakkındaki ihtârına tebeyyetle avdet ederek polise teslim olmuştur. Ve bu sırada da mezkûr haneye Mehmed Ali vürud etmiş ve evvelce arz olunduğu üzere merkum dahi mezkûr hâne dahilinde bi'l-müsâdeme derdest edilmiştir.

Kâzım Efendi'nin zât-ı âlîleriyle Cemal Bey ve bendeniz üzerine sevk eylediği diğer gruplar dahi aynı sûretle bir iş göremeyerek her biri bir tarafa savuşmuş ve bunların her biri pey-der-pey der-dest olunmuşlardır. Muhtelif taraflarda tertip ve sevk olunan bu grupların ifâ-yı vazifeyi müteakib Beyoğlu'nda Pire Mehmed Sokağı'ndaki cem'iyetin merkez-i icraatına avdet etmeleri mukarrer olduğu halde bunlara tevdi olunan vazâifî ifa edememeleri ve her taraftan sıkı bir ta'kib-i tarassud altında kalmaları hasebiyle bi't-tab' bu ictimâ' akim kalmış ve Kâzım'ın zâten mevki-i icr'aya vaz' edemeyeceği muhakkak olan teşebbüsât-ı ahiresinin dahi icrasına imkân kalmamıştır.

Kâzım'ın tasavvurâtına nazaran buradan hareket olunarak saray-ı hümayuna gidilmek mukarrer bulunduğu ve bu sırada evvelce aralarında takarrür ettiği üzere Miralay Kemal ve Miralay Fuad ve Kaymakam Zeki beyler tarafından İstanbul Muhafızlığı ve Merkez Kumandanlığı gibi mevâkî-i mühimme elde edilmiş bulunacağı cihetle teşebbüsât-ı vâkı'anın kolaylıkla meydana çıkacağı ümit edilmekte idi.

Yukarıda izah olunan esbab tahtında akim kalan bu teşebbüs üzerine ve hanenin taht-ı⁵⁷ tarassuda alınmasına binâen Kâzım Efendi mevkuf kalmış ve bi'l-ahere bu hanenin abluka edilmesi üzerine yanında tahassun etmiş olan rüfekasıyla birlikte der-dest olunmuşlardır.

Hânenin ne sûretle muhasara olduğu ve merkûmûnun ne suretle der-dest edildiği evvelce arz olunmuş idi. Maznûnun-aleyhimin icra eylemiş oldukları vakayi'-i ahirenin tertibât-ı maddiye ve cihet-i icraiyesine aid bulunan bu tafsilâtdan başka cem'iyetin ne gibi müessirat altında teşekkül ve icrâ-yı faaliyet eylediğini ve buna kimlerin ne dereceye kadar iştirak eylediklerini tedkik etmek icap eder. Yukarıda bir bende bahs ve beyan olduğu üzere Damad Salih Paşa'nın Avrupa'dan celbine tavassut eylediği mebâliğ teşebbüsât-ı ahirenin esâsını teşkil etmektedir. Bu paranın tedârîki zımnında Muhib Bey'in Damad Salih Paşa nezdindeki teşebbüsâtı hüsn-i kabul edilmiş ve Avrupa'da bulunan Reşid Bey'e bu bâbda ayrıca müracaat olunarak kendisine mektup yazılmıştır.

Salih Paşa'nın ifâdât-ı mazbutasına nazaran bu müracaatın kabul edilmediği beyan edildiği halde gerek Muhib Bey'in ve Gözlüklü Emin Bey'in ve Aziz Nuri Efendi'nin bilhassa maznunlardan Mehmed Ali Efendi'nin ifadât ve i'tirâfâtıyla bu ifadâtın aksi sabit olmaktadır.

Salih Paşa Muhib Bey tarafından vuku bulan bu müracaat-i ibtidaiyenin hüsn-i kabul edilmediği beyan edildiği halde bu müracaatların tekerrür ve tevâlîsinin ve cem'iyetin her gûna umûr-ı husûsâtın kendisine ayrı ayrı tebliğ edilmekte bulunmasının câlib-i nazar-ı dikkat olduğunu arz ederim.

Bu cümleden olmak üzere gerek kendi ifâdâtından ve gerek bu ifâdâta muvâfık olarak Muhib Bey'in ve Mehmed Ali Efendi'nin beyânât-ı ahiresinden anlaşıldığı üzere bu hususda kendisine defaât ile müracaat vuku bulmuş ve her birinde umûr-ı cem'iyete müteallik müzâkerât cereyan

etmiş ve teklifat vuku bulmuştur.

Salih Paşa'nın diğer taraftan cem'iyetin tervec-i amâli ve hîn-i ihtilâlde sâyebine müracaat ederek zât-ı hazret-i pâdişâhinin celb ve imâle-i efkârı hakkında taahhüdâtta bulunmuş ve bu bâbdaki taahhüdâtı gerek Mehmed Bey'in⁵⁸ ve gerek Mehmed Ali Efendi'nin ve fazla olarak Aziz Nuri Efendi'nin ifâdâtından anlaşılmaktadır. Yine bu ahvâle inzimam ederek Damad Salih Paşa, Muhib Bey'in yakın zamanda bir inkılâp yapacağını (yapılacağını?) ve bu sırada birçok adamın katlonulacağını bildiğini beyan ederek bunu da Nuri Bey'in hanesinde Muhib Bey'in söylemiş olduğu ve Dördüncü Daire-i Belediye Reis-i sâbıkı Mustafa Bey'den işittiğini beyan eylemiş olduğu halde gerek Nuri Bey'den ve gerek Mustafa Efendi'den ayrı ayrı vuku bulan istizâhât neticesinde Muhib Bey'in Nuri Bey'in hanesinde bu vechile bir beyânatda bulunmadığı sâbit olmuştur.

Prens Sabahattin Bey'in dahi tertîbât-ı vâkı'adan hâiz-i alâka ve münasebet olduğu cihetle bu bâbda mühim bir rol oynadığını tahkîkat-ı vâkı'a ile tamamen tezahür etmektedir.

Muhib ve Kâzım beyler Prens Sabahaddin Beyle bu mes'ele hakkında açıktan açığa görüşmüşler ve inkılâbı müteakip mevki'-i iktidâra getirecekleri kabinenin kimlerden mürekkep olacağı hakkında arz ve amik müzâkerât icra kılınmıştır. Bu da müzâkerâtda adeta pazarlık uymaması yüzünden bir müddet akim kalmış ise de bi'l-ahere Kâzım Efendi'nin Damad Salih Paşa ile münasebeti neticesinde ber-vech-i bâlâ bede' ve mübâşeret etmiş olduğu faaliyet-i ihtilâliyeden aynı zamanda Prens Sabahaddin Beyle dahi te'mîn-i istifade eylediğini yukarıda arz etmiş idim.

Bu müzâkere ve mülâkat Kemal Midhat Bey tarafından sevk ve idare olunmuştur. Ve Sabahattin Bey'in bu mes'elede Şerif Paşa kadar alâka-i maddiyesi olduğu cihetle bu def'aki i'tilâf hemen kolaylıkla vuku bulmuş, Sabahaddin Bey'in mevki-i sadarete getirilmesinden sarf-ı nazar edilmesi ile neticelenmiştir. Şurası ayrıca câlib-i nazar-ı dikkattir ki cürmünü tamamen ikrar ve i'tiraf etmiş olan maznûnun-aleyh Kâzım Efendi'ye bu bâbda bazı sualler sorulmuştur.

Bu sual ve cevâbı neticesinde tamamen taayyün etmiştir ki Kemal Midhat'ın akd ettiği bu i'tilâf Prens Sabahaddin Bey'in tamamen haber ve ma'lûmât ve rızası tahtında cereyan etmiş, Sabahattin Bey'in namına hareket eden Kemal Mithat Bey'in bu cereyandan Sabahaddin Bey'i haberdar ettiği tahakkuk etmiştir. Zaten Sabahaddin Bey namına hareket eden Kemal Midhat Bey'in bilâ-istizan Sabahaddin Bey'in hakk-ı sadaretinden vazgeçmesi bi't-tab' (bittabi) gayri-kabil-i tasavvur bulunmaktadır. Şevki Efendi Kâzım grubuna iltihak etmiştir. Ve Şevki Efendi, faaliyet-i ihtilâliyesi(ni) bu vak'a sırasında bi-hakkın isbat eylemiştir. Kezalik bu cümleden olmak üzere Kemal Midhat Bey ile Kâzım Efendi arasında vakayi'-i ihtilâliye sırasında ecânibin te'mîn-i istirahat ve huzuru mes'elesi ve İstanbul⁵⁹ asayişinin sûret-i idaresi dahi mevzu-ı bahs edilerek sefarethanelere birer nota verilerek keyfiyyetin bildirilmesi takarrür etmiştir. Kâzım Efendi'nin ifâdâtına nazaran bu notanın tanzim ve i'tası Kemal Midhat Bey'e terk edilmiştir. Kemal Midhat Bey bu bâbdaki vazifesini bir sûret-i ma'kûsede ifa etmiştir. Avusturya Sefarethanesi'ne i'ta olunup sefarethaneden bir sûreti ahz ve istihsal edilmiş olan bu nota vak'a-i cinaiyenin tertip ve icra edildiği Çarşamba günü tarihini ve "on saat kırk dakika" kelimelerini hâvîdir. Mündericâtında hükûmet aleyhine herçi-bâd-âbâd bir inkılâp ve ihtilâl icra olunarak bu fena idarenin hitâma erdirileceği cihetle limanda bulunan gemilerden asker ihrâcıyla asâyîş-i memleketin muhafazası menâfi-i mahalliye ve ecnebiye iktizâsından olduğu bildirilmektedir. Binâen-aleyh maznûnun- aleyhimin

58 BOA, DH. KMS 63/63-9,1

59 BOA, DH. KMS 63/63-10,1

bu vesile ile de ne fikir ve maksad tahtında hareket etmekte oldukları taayyün eder. Bundan evvel bir miktar bahs ve izah edildiği üzere Salih Paşa'dan celp ve tedârikine tevessül edilip cem'iyet-i fesadiyenin müstenid-i icraatı olan mebâliğ Salih Paşa'nın tavassutuna binâen Reşid Bey ve Şerif Paşa'dan tedarik olunmuştur. Bu bâbdaki muhaberâta Pertev Tevfik Bey delâlet ederek bu bâbda mebâliğ-i mezkûre bu sûretle tedarik olunmuş ve Romanya'da Köstence'ye azimet eden Reşid Bey ile de ayrıca mülâkat olunarak esas-ı mes'ele takarrür ettirilmiştir. Ahiren bir ajansın tebligâtı cümlesinden olacağı üzere Reşid Bey'in Köstence'ye azimetini i'lân edip fakat bunun aile esbâbından ileri geldiğini beyan eylemiş olması ayrıca câlib-i nazar-ı dikkattir. Gümülcineli İsmail Bey dahi bu faaliyet-i ihtilâliyenin a'zâ-yı âmilesinden olup ordu ile temas ve münasebette diğerlerinden ziyade faaliyet ibraz eylemiş ve Pertev Tevfik Bey'in nezdinde daima toplanarak ihtilâl müzâkerâtına ve teşebbüssâtına bir sûret-i makalanede iştirak eylemiştir.

Tertibât-ı ihtilâliye mevki'-i icrâya vaz' etmek üzere bazen erkân-ı harb zâbitânının te'mîn-i muavenet ve iştirâkine lüzum görerek bunun için de Yüzbaşı Adil Efendi vâsıtasıyla erkân-ı harb miralaylarından Fuad Bey'e haber göndermiş ve mûmâ-ileyh dahi Kâzım ile teşrik-i mesaî ile Miralay Kemal Bey'i dahi bu cem'iyete celp ve da'vet etmiştir. Fuad Bey'in tanzim eylediği kroki⁶⁰ ile mezkûr haneye gelmiş olan Kemal Bey ve Kaymakam Zeki dahi hazır olduğu halde ale'l-usul ve şekli-i mukarrer dairesinde tahlif edilmişlerdir. Ve yine orada takarrür eylediği üzere bunlardan Kemal Bey İstanbul Muhafızlığı ve Zeki Bey Merkez Kumandanlığı ve Fuad Bey Erkân-ı Harb Riyaseti gibi vazâifi kabul ve deruhde etmişlerdir. Bu sırada kendilerine cem'iyetin alâmet-i fârikası olan ma'hud mendillerden tevzi ve i'ta olunmuştur. Kezâlik maznunlardan Kasabın Fehmi'nin maznunlarla temas ve münâsebeti bulunacağını ve umûr-ı cem'iyetle alakadar olacağı, Şeyhli Mustafa'nın Cemal Bey'in katline me'mur çetede ifâ-yıvâzifeye me'mur edildiği ve Jandarma Sadık'ın dahi diğer maznun Jandarma Kemal'in esliha ve cephanesini ketm ve ihfa eylediği ve Gözlüklü Emin Bey'in dahi gerek Salih Paşa'nın maznunlarla teması ve münasebetini te'min etmek ve bu sûretle Nazmi'yi Salih Paşa'nın nezdine i'zamına delalet etmek sûretiyle cem'iyetin muharrik-i fesad olan eşhasından bulunduğu ve Süleyman Paşa-zade Adil Bey'in yine bu cem'iyetin efrâd-ı faalesinden idüğü ve İzzeddin, Pertev Tevfik tarafından sevk-i idare olunan faaliyet-i ihtilâliye iştirak eylediği ve şoför Mehmed ile şoför İsmail'in maznunlardan Abdurrahman ile bir def'a görüşerek zaman-ı vak'ada otomobilin istimini kesmek ve otomobili terk ederek firar eylemek gibi daima şübhe-i ahval irâe eylediği anlaşılmıştır.

Binâen-aleyh arz ve tafsil edilen teşebbüsât-ı ihtilâliye Reşid Bey ile Şerif ve bilhassa Salih paşaların muavenet ve ta'limatlarıyla Kâzım'ın tedarik ettiği avenesi vasıtasıyla idare ve icra eylediği tahakkuk eylemiştir. Bunlardan merbûten arz ve takdim edilen defterde henüz derdest edilemedikleri görülecek eşhas için dâire bütün faaliyetiyle çalışmakta olduğu gibi burada bulunup henüz memâlik-i ecnebiyyeye firar edemedikleri taayyün etmekte olanların der-destine muvaffakiyet hâsıl olacağına kanaatim olduğunu arz eylerim. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 7 Haziran 329

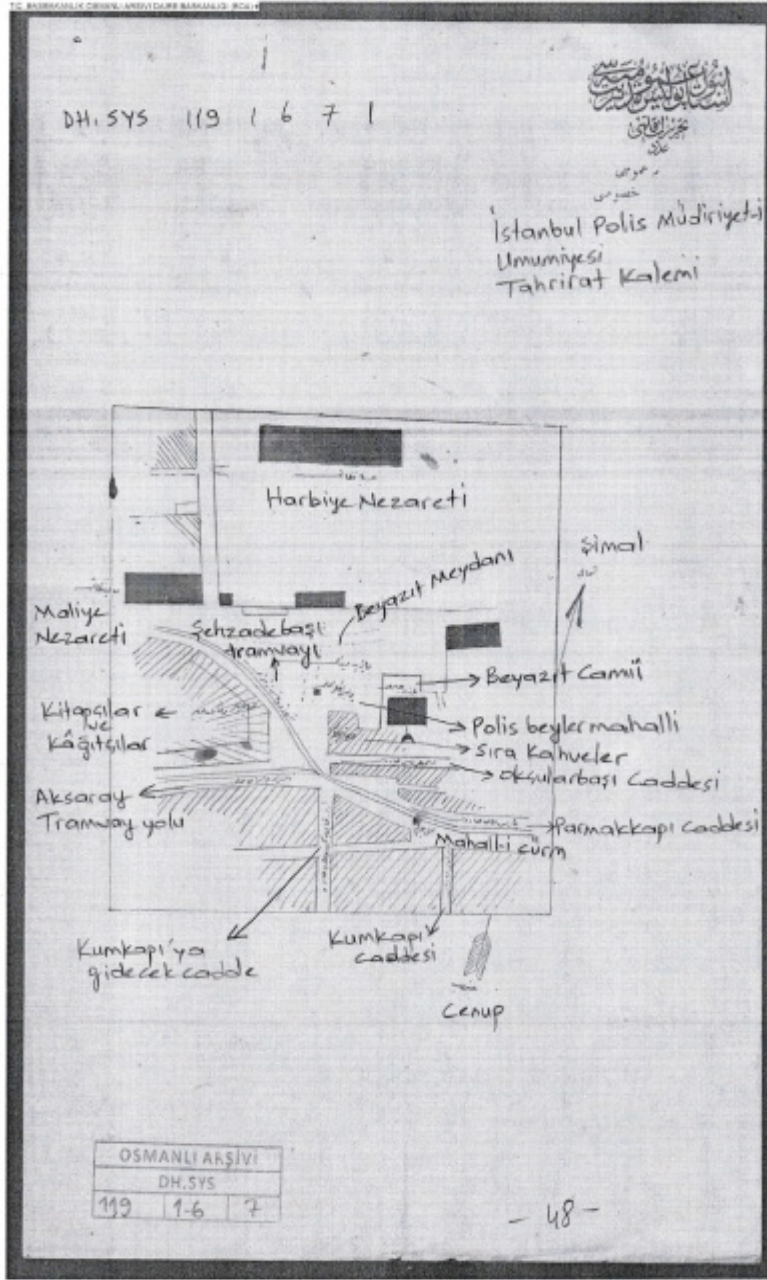
Polis Müdür-i Umûmîsi

Azmi"⁶¹

60 BOA, DH. KMS 63/63-1,1

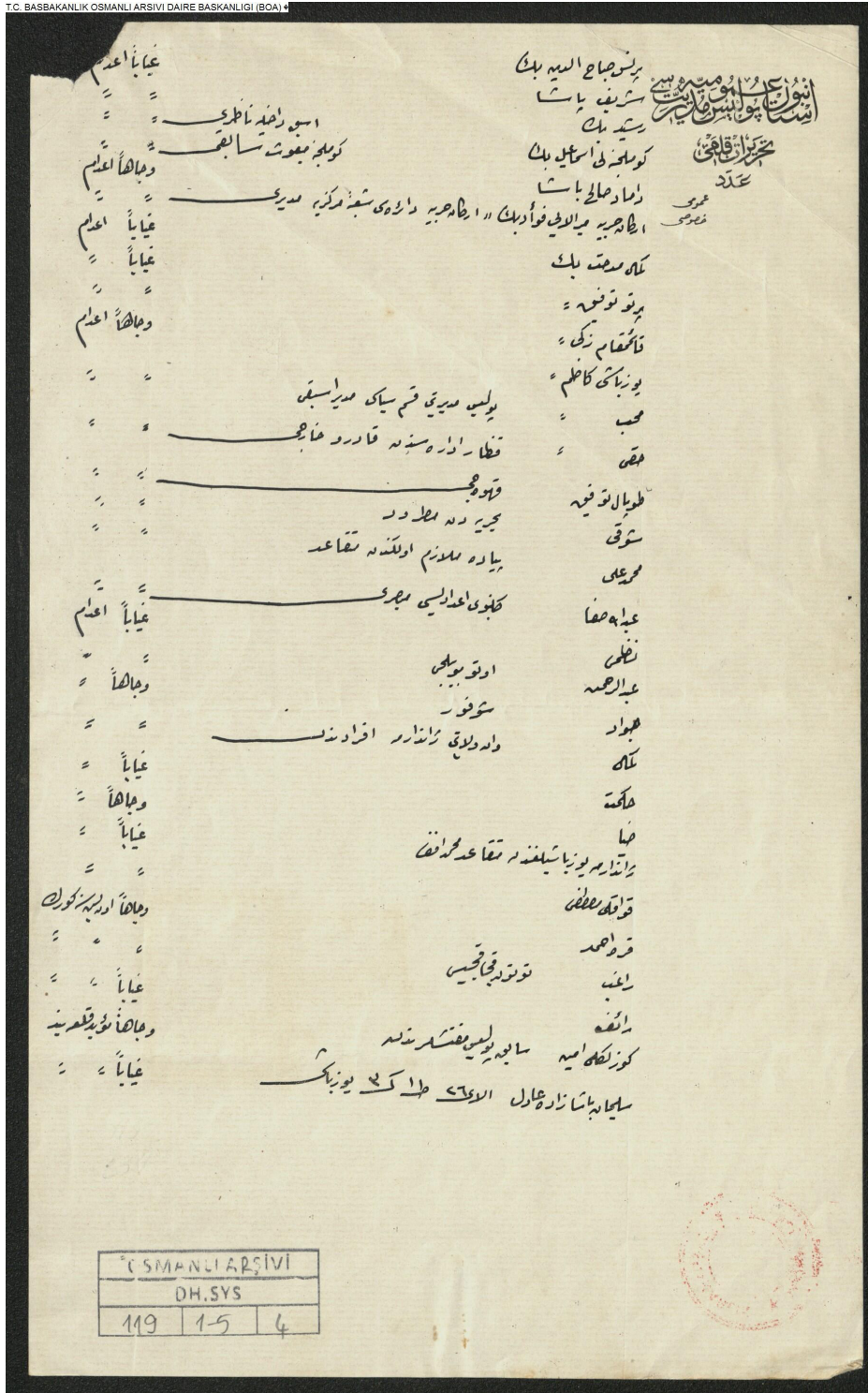
61 BOA, DH. KMS 63/63-12

Ek 2: İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından hazırlanan Mahmut Şevket Paşa suikastını gösteren krokinin Türkçe transkripsiyonu şu şekildedir: ⁶²

DH.SYS.00119.00001.6.007

Ek 3: Yapılan yargılanmalar sonucunda ceza alan kişiler, cezaları ve yargılanma şekillerini içeren belge⁶³

DH.SYS.00119.00001.5.004

Mehmet Nuri ŞANDA

Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Mersin / Türkiye
mns2133@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3800-6996>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 03/03/2021 16/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.889878>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

20. Yüzyılda Ceylanpınar Çiftliği

Ceylanpınar Farm in the 20th Century

Öz

Bu çalışmanın amacı Ceylanpınar Çiftliği'nin 20. yüzyıldaki durumunu arşiv belgeleri ve araştırma-inceleme eserler ışığında ele alınmaktır. Bu amaç doğrultusunda Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan belgeler incelenmiş ve konu ile ilgili olanlar araştırmaya aktarılmıştır. Araştırmada ele alınan konular bölümler halinde açıklanmıştır. Makalenin giriş bölümünde yeni kurulan Türk Devleti'nin ekonomik bağımsızlığını sağlamak amacıyla attığı adımlar, tarım ve hayvancılığı geliştirmek için kurduğu kurumlar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölümde Ceylanpınar'ın belediye ve ilçe olması üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Ceylanpınar Çiftliği'nin ne zaman kurulduğuna, çiftliğe "Ceylanpınar" adının niçin ve hangi tarihte verildiğine, 20. yüzyılda çiftlikte yapılan tarım ve hayvancılık faaliyetlerine, çiftlik içinde haberleşme sorununun çözülmesine, Ceylanpınar'da içme ve sulama suyu sorununun çözülmesine, nesli tükenmekte olan ceylanların koruma altına alınmasına ve çiftliğe yerleştirilen mültecilerin hangi imkânlarla yerleştirildiğine değinilmiştir. Ceylanpınar Çiftliği hakkında daha önce bu tür bir çalışma yapılmadığı için araştırmanın literatürde bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Ceylanpınar, Resulayn, Çiftlik.

Abstract

The purpose of this study is to discuss the situation of Ceylanpınar Farm in the 20th century under the light of archival documents and research investigation. In accordance with this purpose, the documents found in the Republic Archives are studied and those related to the topic are transported for research. The present research topics are explained in chapters. In the introductory chapter, information is given about the steps taken by the newly established Turkish State to secure its economic independence and the institutions it established to develop agriculture and livestock. In the first chapter, it is pointed out that Ceylanpınar becoming a municipality and a district. In the second chapter, it is pointed out when Ceylanpınar Farm was established, why and on what date it was named "Ceylanpınar", what activities were carried out in the farm for agriculture and livestock in the 20th century, how the communication problem within the farm was solved, how the drinking and irrigation water problem of Ceylanpınar was solved, the endangered gazelles that were put under protection, and the opportunities for the resettlement of the refugees in the farm. Since there has been no such study on Ceylanpınar Farm, this research aims to fill a gap in the literature.

Keywords: Urfa, Ceylanpınar, Resulayn, Farm.

ATIF: ŞANDA, Mehmet Nuri, "20. Yüzyılda Ceylanpınar Çiftliği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (363-382)

CITE: ŞANDA, Mehmet Nuri, "Ceylanpınar Farm in the 20th Century", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (363-382)

Giriş

20. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda çok sayıda insan ölmüştür. Bu durum Anadolu'da tarım ve hayvancılık başta olmak üzere birçok alanı olumsuz etkilemiştir. İnsan gücünün azlığının yanında tarım ve hayvancılıkta verimi düşüren başka faktörler de bulunmaktadır. Bu faktörlere kaliteli tohumun az oluşu ve var olan insan gücünün bilinçli tarım uygulamalarından habersiz olması da örnek gösterilebilir.

Siyasal anlamada bağımsızlığını kazanan Türk Devleti, ekonomik bağımsızlığını güçlendirmek, çiftçinin bilinçlenmesini sağlamak, tarım ve hayvancılık alanlarında verimi artırmak amacıyla birçok girişimde bulunmuştur. Bu doğrultuda 1924'te Tarım Kredi Birlikleri Kanunu çıkarılmış, 1925'te çiftçinin vergi yükünü hafifletmek amacıyla Aşar vergisi kaldırılmış, 1929'da Tarım-Kredi Kooperatifleri, 1933'te Yüksek Ziraat Enstitüleri, 1937'de Zirai Kombinalar, 1938'de Devlet Ziraat İşletmeleri ve Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur. 1943 yılında 10 milyon sermaye ile Türkiye Zirai Donatım Kurumu oluşturulmuştur.¹ Bu kurumun temel görevi tarım alanında çiftçiye gerekli olan makine, alet, ilaç ve gübrenin teminini sağlamaktır.² 1949 yılında Ceylanpınar Çiftliği'nin de bağlı olduğu Devlet Üretim Çiftlikleri kurulmuştur.³ Gerçekleştirilen bu faaliyetlerle bir taraftan çiftçinin bilgi birikimi artırılmaya çalışılmış diğer taraftan da tarım ile hayvancılıkta üretim ve kalite artırılmaya çalışılmıştır.

Ceylanpınar Çiftliği'nin, ülke ekonomisinin kalkınmasında ve tarımın gelişmesinde büyük katkıları olmuştur. Bu çalışmada ülkemizin en büyük çiftliği olan Ceylanpınar Çiftliği'nin kurulması, gelişmesi ve üretim faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Literatürde yapılan eser ve makale taramalarında daha önce Ceylanpınar çiftliği ile ilgili bu tür bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Bu sebepten dolayı çalışmanın alana katkı sağlayacağı da düşünülmektedir.

1. Ceylanpınar'ın Belediye ve İlçe Olması

Güney cephesinde Fransız ve Ermenilere karşı girişilen Kurtuluş Savaşı'nda Urfa ve Ceylanpınar toprakları işgalden kurtarılmıştır. 20 Ekim 1921 tarihinde Fransızlarla imzalanan Ankara Anlaşması kapsamında Türkiye ile Suriye arasındaki sınır hattı Çobanbey İstasyonu'ndan Nusaybin'e kadar uzanan demiryolu olarak belirlenmiştir. Bu anlaşmaya göre Rasulayn merkezinin bir kısmı Suriye topraklarında bir kısmı ise Türkiye topraklarında kalmıştır. Anlaşma gereğince tren hattının güneyinde kalan bazı aşiretler ve Rasulayn'daki Çeçen aileler Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir.⁴

13 Şubat 1924 tarihinde TBMM'nin çıkardığı 532 numaralı kanunla Mardin ili dâhilinde Rasulayn kazası kurulmuştur.⁵ 3 Nisan 1924 tarihinde de Başbakanlık tarafından İçişleri Bakanlığına gönderilen bir kararla Türkiye tarafında kalan Rasulayn kazasının Mardin'e bağlı

1 Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Ziraatta Makineleşme Sürecinde Türkiye Zirai Donatım Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960)", *Tarih Okulu Dergisi*, XXIX, (2017): 282.

2 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları", Cilt 1, (Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2009), 145-146.

3 Resmi Gazete, Sayı No: 7231, 13 Haziran 1949.

4 BCA, 30.18.1.1/5.17.10, (25 Mayıs 1338).

5 TBMM Kanunlar Dergisi, 2.Dönem Kanunları, 11.Cilt, 21.Birleşim, 116.

kalma statüsü devam ettirilmiştir.⁶ 15 Şubat 1925 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in imzasıyla Şirvan kaymakamı Mustafa Bey, Rasulayn kaymakamlığına tayin edilmiştir.⁷ Yine 16 Ocak 1929 tarihinde Mustafa Kemal'in imzasıyla Rasulayn kaymakamlığına İsmail Bey adında bir idareci tayin edilmiştir.⁸

7 Nisan 1925 tarihinde Mardin iline bağlı Rasulayn kazasının çok yakınında bulunan Tel Haref köyündeki Hitit harabelerinde bir miktar tarihi eser bulunmuştur. Bu köy 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile Suriye sınırları içinde kalmıştır. Bu köyün zengin bir tarihe ve kültürel mirasa sahip olduğunu gören Türk idareciler Tel Haref köyünün Türkiye sınırlarına dâhil edilmesi için yoğun çaba harcamışlarsa da neticede bu köy Suriye topraklarında kalmıştır.⁹

Rasulayn kazası, 17 Nisan 1929'da Bakanlar Kurulunun aldığı bir kararla Mardin ilinin Koçhisar kazasına bağlı bir nahiye statüsüne çekilmiştir.¹⁰ 17 Mart 1930'da İçişleri Bakanlığı tarafından Cumhurbaşkanlığına ve Başbakanlığa yazılan bir yazıda Rasulayn nahiyesinin, Mardin iline bağlı Koçhisar kazasına uzak olduğu ve bu durumun birçok sıkıntıya neden olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Rasulayn nahiyesinin, Urfa'ya bağlı Viranşehir kazasına yakın olduğu, Rasulayn ile Viranşehir arasında telefon tesisatının bulunduğu belirtilerek Rasulayn'ın Viranşehir'e bağlanması talep edilmiştir.¹¹ İçişleri Bakanlığı'nın bu talebi 18 Mart 1930'da Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve Başbakan İsmet İnönü'nün onayıyla kabul edilmiştir.¹²

1955 yılındaki nüfus sayımında Ceylanpınar nahiyesinin merkezi olan Ceylanpınar Köyü'nün nüfusu 4.682 kişidir. Aynı yıl Ceylanpınar köyünün belediye olmasına yönelik yapılan halkoylamasında 2.797 seçmenden 2.616'sı oy kullanmış ve bunlardan 2.613'ü Ceylanpınar köyünün belediye olmasını istemiştir. Ayrıca köyün ihtiyar heyeti, Ceylanpınar'ın belediye olması için Urfa Valiliği'ne müracaat etmiş ve ihtiyar heyetinin bu müracaatı üzerine Urfa İl Genel Meclisi, 15 Aralık 1958'de Ceylanpınar nahiyesinin merkezi olan Ceylanpınar köyünün, Belediye'ye dönüştürülmesine karar vermiştir. Şanlıurfa Valiliği, İl Genel Meclisi'nin aldığı bu kararı İçişleri Bakanlığı'na göndermiştir. İçişleri Bakanlığı da kendisine gelen bu kararı Devlet Şûrası Reisliği'ne iletmiştir. 26 Nisan 1959'da Devlet Şûrası Genel Heyeti tarafından Ceylanpınar köyünün belediyeye dönüştürülmesi yönünde karar alınmıştır. Bu karar 25 Mayıs 1959'da Cumhurbaşkanının onayı ile yürürlüğe girmiştir.¹³ Ceylanpınar, 14 Ocak 1982'de TBMM tarafından çıkartılan 2585 Sayılı Kanun doğrultusunda ilçe statüsüne yükseltilmiştir.¹⁴

6 BCA, 30.18.1.1/9.19.13, (03 Nisan 1340).

7 BCA, 30.11.1.0/10.6.1, (15.02.1925).

8 BCA, 30.11.1.0/45.43.4, (16.01.1929).

9 BCA, 30.10.0.0/146.42.3. (07.04. 1925).

10 BCA, 30.18.01.02.3.22.11, (17 Nisan 1929).

11 BCA, 30.11.01/54.8.3, (17 Mart 1930).

12 BCA, 30.11.01/54.8.3, (18 Mart 1930).

13 BCA, 30.11.01/275.13.6, (08 Nisan 1959).

14 Elif Atar ve M. Fatih Eslemmez, *Ceylanpınar'ın İlçe Durum Raporu*, (Şanlıurfa: Karacadağ Kalkınma Ajansı Yayınları, 2011), 4.

2. 20. Yüzyılda Ceylanpınar Çiftliği

2.1. Ceylanpınar Çiftliği'nin Kurulması

12 Şubat 1937'de çıkarılan 3130 sayılı kanunla Zirai Kombinalar kurulmuştur. Bu kombinaların kurulma nedeni tarım alanında makineleşmeyi sağlamak, verimi artırmak ve çiftçinin refah seviyesini yükseltmektir.¹⁵ Aynı yıl Zirai Kombinalar bünyesinde “*Urfa Grup Amirliği*” kurulmuştur. Ceylanpınar'daki çiftlik, bu amirliğe bağlı olarak 1943 yılında açılmıştır. Ceylanpınar çiftliği, 1 Mart 1950 yılında yürürlüğe giren 5433 sayılı kanun doğrultusunda Devlet Üretim Çiftliği Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır. 1984 yılında Haralar ve İnekhanelerin, Devlet Üretim Çiftlikleri ile birleşmesi sonucunda Kamu İktisadi Teşebbüs olarak kurulan Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır.¹⁶

2.2. Çiftliğe “*Ceylanpınar*” Adının Verilmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra siyaset sahasında milli ve yerli bir görüş hakim olmaya başlamıştır. Bu durum idari, sosyal ve kültürel alanlarda birçok değişimin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Bu değişimlerden biri de Arapça olan “*Rasulayn*” isminin “*Ceylanpınar*” olarak değiştirilmesidir.

İçişleri Bakanlığı tarafından 4 Nisan 1946'da Cumhurbaşkanlığına ve Başbakanlığa gönderilen yazıda, Urfa ilinin Viranşehir ilçesine bağlı Rasulayn Bucağı, Rasulayn köyü ve Rasulayn Tren İstasyonu adlarının Arapça olduğu; bu bucak, köy ve istasyon merkezinin güneyinde Rasulayn adıyla başka bir yerleşim biriminin bulunduğu ve bu durumun karışıklığa neden olduğu belirtilmiştir. Bu karışıklığın giderilmesi için Rasulayn Bucağında bulunan Zirai Kombinalar İşletmesinin “*Ceylanpınar Çiftliği*” adıyla bir devlet çiftliğine dönüştürülmesi ve Arapça olan bu bucak, köy ve tren istasyonu isimlerinin de “*Ceylanpınar*” şeklinde değiştirilmesi istenmiştir. İlk olarak Urfa Valiliği tarafından Tarım Bakanlığı'na yapılan bu teklif, Tarım Bakanlığı tarafından da içişleri Bakanlığı ve Ulaştırma Bakanlığına iletilmiştir. İki bakanlığın teklife olumlu cevap vermesi üzerine İçişleri Bakanlığının girişimiyle 11 Nisan 1946'da Cumhurbaşkanı, Başbakan ve ilgili bakanın onayıyla teklif kabul edilmiştir. Böylece Urfa ili Viranşehir İlçesine bağlı Rasulayn bucağı, köyü ve istasyonunun adı “*Ceylanpınar*” olarak değiştirilmiştir.¹⁷

2.3. Çiftliğin Kira Bedelinin Takibi

Osmanlı Devleti'nde çiftlikler açık artırma yoluyla fiyat, kârlılık ve verimlilik ilkelerine uygun olarak belli bir süreliğine mültezimlere kiraya verilmiştir. Devletin bu çiftlikleri kiraya verme nedeni toprakların verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak ve hazinenin nakit ihtiyacını karşılamaktır. Bazı dönemlerde mültezimler zarar edeceklerini anladıklarında çiftlikleri terk ederek, devlete ödemeleri gerek ücretleri ödememişlerdir. Yeni kurulan Türk Devleti, Osmanlı Devleti'nden kalma çiftlik kira bedellerini ödemeyen mültezimler ve kefilleri hakkında çeşitli muamelelerde bulunmuştur. Bu doğrultuda Beyrut Vilayetine bağlı Rasulayn Çiftliği'ni kiralayan İskender ve Maron Nemurun adlı şahıslar 1875 ve 1876 yıllarına ait kira borçları olan 2006 lira 42

15 Nadir Yurtoğlu, “II. Dünya Savaşı Dönemi ve Sonrasında Zirai Kombinalar Tarihi Hakkında Bir İnceleme (1937-1949)”, *international Journal Of History Studies*, 10/4, (June 2018): 219-249.

16 Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, *Ceylanpınar Çiftliği-Dünden Bugüne Tigem (Türk Toplumunun Yüz Aki)*, (Ankara: TİGM Yayınları, 2013), 69.

17 BCA, 30.11.01/182.13.11, (11 Nisan 1946).

kuruşu devlete ödememişlerdir. Belirtilen kira bedelinin, kiracıların kefilisi olan Saydalı Abdülhay ve Abdülhalim Lütfü'den tahsil edilmesi için Sayda Bidayet Mahkemesine dava açılmıştır. 11 Mart 1891'de Sayda Bidayet Mahkemesi davanın reddine ve verilen haczin bir üst mahkemeye gönderilmesine karar vermiştir. Sayda Bidayet Mahkemesi'nin bu kararı 1900 yılında Beyrut İstinaf Mahkemesince fesih edilmiş ve belirtilen paranın tahsil edilerek hazineye aktarılması istenmiştir. Beyrut İstinaf Mahkemesince verilen bu karar Abdülhay ve Abdülhalim Lütfü tarafından 26 Mayıs 1900 tarihinde temyiz edilmiştir. Temyiz edilen karara ait dosya Adliye yangınında yandığı için kararın uygulanması mümkün olmamıştır. Yeni kurulan Türk Devleti, Rasulayn Çiftliği'nin dava konusu olan meblağlarını tahsil etmek için belli bir süre davaları takip etmiştir. Fakat yukarıdaki sebeplere ek olarak dava üzerinden epeyce bir zaman geçmesi, asıl borçlu olan İskender ile Maron Nemurun adlı kişilerin buldukları memleketlerin Türkiye Cumhuriyeti dışında kalması ve adreslerinin de tam olarak bilinmemesinden dolayı 3 Haziran 1936'da davanın takibinden vazgeçilmiştir.¹⁸

2.4. Çiftlikte Modernleşme Çalışmaları

Tarımsal faaliyetler 1940 yılından önce daha çok klasik yöntemlerle yürütülmüştür. 1940 yılında 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu doğrultusunda Ziraî Kombinalar Kurumu 10 milyon liralık kredi ile makineleşme yoluna gitmiştir. Böylece tarımsal üretim alanında yeni bir dönem başlamıştır. Satın alınan makineler ilk olarak Urfa'daki Ceylanpınar, Ankara'daki Balâ ve Polatlı, Amasya'daki Gökhüyük, Konya'daki Altınova, Özden ve Gözlü, Sivas'taki Ulaş, Kırşehir'deki Çiçekdağı ve Malya, Samsun'daki Gelemen, Niğde'deki Koçaş ile Kayseri'deki Keykubat bölgesinde kurulan işletmelerde kullanılmıştır.¹⁹

1948 yılında yürürlüğe konan Marshall yardımı ile Urfa'ya birçok makine ve tarım aleti sevk edilmiştir. Bu aletler içerisinde 27 adet kendinden yürür ve 10 adet de traktörle çekilen biçerdöver, 61 pulluk ve 56 traktör yer almaktadır. Bu makinelerin sevk ve idaresi için bilgili makinistler yetiştirmek amacıyla 10 Haziran 1949 tarihinde Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nde 100 kursiyerin katılabileceği ücretsiz bir kurs açılmıştır. Bu kursiyerlerin iâşesi Bakanlık tarafından karşılanmıştır. Kursu başarıyla bitirenlere tarım makineleri kullanabilme ehliyeti verilmiştir.²⁰

1965 yılında Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki çiftliklere çeşitli yatırımlar yapılmıştır. Zikredilen yılda Urfa'daki Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'ne de bazı yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen bu yatırımlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

18 BCA, 30.11.1.0/104.17.10, (3 Haziran 1936).

19 Nadir Yurtoğlu, "II. Dünya Savaşı Dönemi ve Sonrasında Ziraî Kombinalar Tarihi Hakkında Bir İnceleme (1937-1949)", *international Journal Of History Studies*, 10/4, (June 2018): 219-249.

20 Ferit Yücebaş, "Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Anadolu (Gaziantep-Mardin-Urfa)'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/ Erciyes Üniversitesi, (2018), 416-417.

Tablo 1. 1965 Yılında Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'ne Yapılan Yatırımlar

İşletme Adı	Proje Adı	Program Tutarı (TL)	İhale Bedeli (TL)	Yapılan Yatırımlar
Ceylanpınar Çiftliği	Arazi Islahı	995.000	995.000	İller Bankası aracılığıyla Habur kabartma bendi ve yaklaşım bendi yapılmıştır.
	Ç a y ı r - Mera	10.000	10.000	100 dekar Afrika yoncası tesis edilmiştir.
	Bağ-Bahçe	-	-	Gelecek senelere sirayet etmektedir.
	Zirai İnşaat	999.000	994.200	4 adet 500 taşlık koyun ağılı, 5 adet 2'li lojman, 2 adet bekçi kulübesi, 4 adet derin kuyu muhafaza bekçi kulübesi, 1 adet su yulağı, telefon hattı, 1 adet makine parkı, 1 adet sera binası, 3.152 metre sınır tahdidi, 1.295 metre Beyazkule işletmesi su kulesi ve şebekesi, 2 adet fosseptik çukuru ve kanalizasyonu, Beyazkule harici elektrik tesisatı, ilkokul harici şebekeye elektrik tesisatının bağlantısı yapılmıştır.

Kaynak: BCA, 30.1.0.0.81.513.4. (00.00.1965).

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere 1965 yılında Ceylanpınar Çiftliği'nde 995.000 lira ihale bedeli karşılığında arazi ıslahı gerçekleştirilmiş, 10.000 lira ihale bedeli karşılığında 100 dekarlık alana Afrika yoncası ekilmiş ve 994.200 lira ihale bedeli karşılığında da çiftlik içinde lojman, bekçi kulübesi vb. yatırımları gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen bu yatırımlarla çiftlikte çalışan idarecilerle işçilerin çalışma ve yaşam alanları iyileştirilmiştir. Ayrıca 1 adet sera binasının yapılması çiftlikte seracılık faaliyetlerinin yapılmaya başlandığının göstergesidir.

1965 yılında Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'ndeki bağ ve bahçelerde yatırımlara başlanmış olup 1966 yılında da devam edilmesi planlanmıştır. Gerçekleştirilmesi planlanan yatırımın bedeli 91.000 Türk lirasıdır. Bu bedel karşılığında 400 dekarlık alana fıstık ağacının ekilmesi planlanmıştır.²¹

1967 yılında içinde Ceylanpınar Çiftliği'nin de bulunduğu Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki çiftliklere döner sermayeden çeşitli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu yatırımlar arasında bağ-bahçe giderleri de bulunmaktadır. Belirtilen yılda ülke genelindeki çiftliklere yapılan yatırım miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. 1967 Yılında Devlet Üretim Çiftlikleri İçin Döner Sermayeden Ayrılan Yatırım Miktarları

İl	İşletme Adı	Projenin Adı	Yatırım Tutarı (TL)
Muş	Alparslan Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	25.000
Urfa	Ceylanpınar Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	267.000
Muğla	Dalaman Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	150.000
Samsun	Gelemen Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	33.000
Kars	Iğdır Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	22.000
Konya	Konuklar Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	10.000
Dört Yol	Turunçgiller Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	77.000
Sivas	Ulaş Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	9.000
İstanbul	Yalova Çiftliği	Bağ-Bahçe ve Ağaçlandırma	140.000
Toplam			733.000

Kaynak: BCA, 30.18.1.2.210.66.10, (02.09.1967)

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere 1967 yılında Devlet Üretim Çiftliklerine bağlı Alparslan, Ceylanpınar, Dalaman, Gelemen, Iğdır, Konuklar, Turunçgiller, Ulaş ve Yalova çiftliklerine 733.000 lira bağ-bahçe ve ağaçlandırma yatırımı yapılmıştır. Bu çiftlikler içerisinde en büyük yatırım miktarı 267.000 lira ile Ceylanpınar Çiftliği'ne yapılmıştır.

1967 yılında çiftliklere yapılan yatırımlar sadece bağ-bahçe ve ağaçlandırma faaliyetleri olmayıp bunun dışında çiftliklerin zirai inşaat ve tesisatı ile arazi ıslahı ve sulama hizmetlerine de yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Belirtilen yılda Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'ndeki arazi ıslahı ve sulama hizmetleri için 2.905.000 Türk lirası, zirai inşaat ve tesisat için de 926.000 Türk lirası yatırım yapılmıştır.²²

Çiftlikte tarımsal alanda kalite ve verimi artırmak için alınan tedbirlerin yanında hayvancılık alanında da verimi artırmak ve bununla birlikte seracılığı geliştirmek için bazı yatırımlar yapılmıştır. Bu doğrultuda 1970 yılında Ceylanpınar, Türkgeldi, Malya ve Ulaş Devlet Üretim Çiftliklerine 1.500 Türk lirası ödenek ayrılmıştır.²³

2.5. Çiftlikteki Tarımsal Faaliyetler

1946 yılında Ceylanpınar Çiftliği'nde ekilen arazi miktarı 364.000 dönümdür. Aynı yıl bu arazilerin 52.100 dekarına arpa ve 92.500 dekarına da buğday ekilmiştir.²⁴ Ekilen bu arazilerden 9.020.523 kg arpa ve 5.116.148 kg buğday elde edilmiştir.²⁵ 1948 yılında çiftlik topraklarındaki 140.000 dekarlık alana buğday, 27.000 dekarlık alana beyaz arpa ve 4.000 dekarlık alana da keten tohumu ekilmiştir.²⁶ II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ankara ve İstanbul'da un sıkıntısından

22 BCA, 30.18.1.2.210.66.10, (02.09.1967).

23 BCA, 30.18.1.2.259.81.15, (18 Kasım 1970).

24 1 dekar 1000 m²'dir.

25 Nadir Yurtoğlu, "II. Dünya Savaşı Dönemi ve Sonrasında Zirai Kombineler Tarihi Hakkında Bir İnceleme (1937-1949)", *international Journal Of History Studies*, 10/4, (June 2018): 219-249.

26 Ferit Yücebaş, "Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Anadolu (Gaziantep-Mardin-Urfa)'ya Yapılan

dolayı ekmek bulamama sorunu ortaya çıkmıştır. Ceylanpınar Çiftliği'nde üretilen buğdaylar bu şehirlerdeki ekmek sıkıntısının giderilmesinde önemli rol oynamıştır.²⁷

Bakanlar Kurulu tarafından 1950 yılında alınan bir kararla çiftçilerin buğday tohumu ihtiyaçlarının Devlet Üretim Çiftliklerinden ve Ziraat Bankası'ndan karşılanması kararlaştırılmıştır. 10 Ekim 1950 tarihli bu karar doğrultusunda Toprak Mahsulleri Ofisindeki 35.000 ton tohumun 23.000'i Devlet Üretim Çiftlikleri aracılığıyla geri kalan 12.000 tonu da Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçilere veresiye olarak faizsiz bir şekilde dağıtılmıştır. Çiftçilere dağıtılan bu tohumlar Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nde yetiştirilen Akbaşak, Akova, Floransa ve Karakılçık cinsi tohumlardır.²⁸ 24 Eylül 1951 tarihinde yine Bakanlar Kurulunun aldığı karar doğrultusunda 33.000 ton tohumun 20.000 tonu Devlet Üretim Çiftlikleri aracılığıyla geri kalan 13.000 tonu da Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçilere veresiye olarak faizsiz şekilde dağıtılmıştır.²⁹

1951-1952 yılları arasında Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'ndeki arazi miktarının toplamı 370.000 dekadır. Bu arazinin 301.758 dekarı ekili arazidir. Çiftlikteki ekili arazi miktarı 1952-53 yılları arasında 320.000 dekar, 1953-54 yılları arasında 200.000 dekar, 1954-55 yılları arasında da 100.000 dekadır.³⁰

1962-1970 yılları arasında Ceylanpınar Çiftliği'ndeki toplam arazi miktarı 1.361.630 dönümdür. Bu arazinin 931.095 dönümü susuz tarla arazisi olup bu arazide nadas sistemiyle hububat ekimi yapılmıştır. 18.500 dönümünde ise sulu tarım yapılmıştır. Aynı yıllarda çiftlik arazisinin 7.295 dönümü bağ-bahçe arazisi, 403.240 dönümü mera arazisi ve 1.500 dönümü de çayır arazisi olarak kullanılmıştır. 931.095 dönümlük susuz arazide arpa, buğday ve yulaf gibi ürünler yetiştirilmiştir.³¹

1963 yılı fiyatlarıyla çiftliğin Gayri Safi Hasılası 46.436.513 liradır. Bu GSH'nin % 79,4'lük kısmı bitkisel üretimden, % 5,3'lük kısmı hayvansal üretimden ve % 13,9'u tohum hazırlamadan ve %1,4'lük kısmı da yan gelirlerden oluşmaktadır. Çiftliğin sabit masrafları çıkarıldıktan sonra 1963 yılındaki net geliri 17.874.081 liradır.³² Ülke genelindeki Devlet Üretim Çiftliklerinin kar ve zarar miktarları 1964 yılındaki Sayıştay raporuna yansımıştır. Bu raporda Ceylanpınar Çiftliği'nin 20.431.680,58 kuruş kâr elde ettiği belirtilmiştir.³³

Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/ Erciyes Üniversitesi, (2018), 416-417.

- 27 Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Kombinalar*, (Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., 1949), 53-54.
- 28 Nadir Yurtoğlu, "Türkiye'de Kırsal Kesimin Kalkınmasında Önemli Bir Model: Devlet Üretim Çiftlikleri (1949-1960)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11/XXXIV, (Haziran 2018): 587-632.
- 29 BCA, 30.18.1.2.126.67.4, (24 Eylül 1951).
- 30 Nadir Yurtoğlu, "Türkiye'de Kırsal Kesimin Kalkınmasında Önemli Bir Model: Devlet Üretim Çiftlikleri (1949-1960)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11/XXXIV, (Haziran 2018): 587-632.
- 31 Metin Çakıcı, "Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nin Doğrusal Programlama Metodu İle Yeniden Organizasyonu", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 4/2, (1973): 37.
- 32 Metin Çakıcı, "Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nin Doğrusal Programlama Metodu İle Yeniden Organizasyonu", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 4/2, (1973): 38.
- 33 TBMM, 3.Dönem, 1.Toplantı, S. Sayısı 198, *Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Döner Sermayesi 1964 Yılı Konsolide Bilançosunun Sunulduğuna Dair Sayıştay Başkanlığı Tezkeresi ve Sayıştay Komisyonu Raporu*, (3/261): 14.

1968 yılında Ceylanpınar Çiftliği'ne arpa, buğday, mısır, pamuk, mercimek, nohut, yonca ve yulaf gibi ürünler ekilmiştir. Bu ürünlerin kaç dekarlık alana ekildiği ve neticede kaç ton mahsulün hasat edildiği aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. 1968'de Ceylanpınar Çiftliği'nde Ekilen Ürün Çeşitleri ve Hasat Miktarları

Ekilen Ürün	Ekilen Alan (Dekar)	Hasat Edilen Mahsul Miktarı (Ton)
Buğday	501.820	75.900
Arpa	4.850	873
Yulaf	2.000	300
Pamuk	7.355	1.839
Nohut	600	50
Mercimek		50
Ayçiçeği		15
Mısır	800	600
Yonca	840	840
Toplam	80.467	518.265

Kaynak: İlhan Karahan, “Cumhuriyet Dönemi Devlet Üretme Çiftlikleri ve Faaliyetleri (1950-1985)”, 93-94.

Yukardaki tabloda görüldüğü üzere 1968 yılında Ceylanpınar Çiftliği'nde 518.265 dekar araziye buğday, arpa, yulaf, pamuk, nohut, mercimek, ayçiçeği, mısır ve yonca ekilmiştir. Ekilen bu ürünlerden 80.467 ton mahsul elde edilmiştir. Yetiştirilen ürünler arasında pamuk ve mısır gibi ürünlerin bulunması çiftlikte sulu tarımın yapıldığını göstermektedir.

Tablodaki ürünler dışında 1968 yılında Ceylanpınar Çiftliği'nde 103 dekarlık alanda sebzeçilik, 305 dekarlık alanda meyvecilik, 248 dekarlık alanda bağ, 6 dekarlık alanda çöğürlük adı verilen dikenli ağaç, 1.206 dekarlık alanda da ağaçlandırma yapılmıştır.³⁴

Ceylanpınar Çiftliği'nde ekilen hububatın büyük çoğunluğu buğday ve arpadır. Bu ürünlerin yanında mısır, nohut ve mercimek gibi ürünler de ekilmiştir. Ekilen bu ürünlerden elde edilen verim iklim şartlarına ve yağış miktarına göre farklılık göstermiştir. Üretim alanındaki bu farklılığı ortadan kaldırması ve verimde devamlılığı sağlanması amacıyla 1971 yılında 180 su kuyusu açılmıştır. 6.000 dekarlık alan bu su kuyuları ile sulanmıştır.³⁵ Aynı yıl 420.000 dekara deneme amacıyla ekilen “Bezostia” Sovyet buğdayından 60.000 ton buğday elde edilmiştir.³⁶

1975-1985 yılları arasında Ceylanpınar Çiftliği'ne ekilen arpa ve buğday miktarı ile çiftliğe düşen yağış oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

34 İlhan Karahan, “Cumhuriyet Dönemi Devlet Üretme Çiftlikleri ve Faaliyetleri (1950-1985)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019), 93-94.

35 Milliyet Gazetesi, 10 Eylül 1971, 7.

36 Milliyet Gazetesi, 11 Eylül 1971, 7.

Tablo 4. 1975-1985 Yılları Arasında Ceylanpınar Çiftliği'nde Ekilen Arpa ve Buğday Miktarı ve Yıllara Göre Yağış Oranları

Yıl	Ürün Cinsi	Ekilen Alan (Dekar)	Üretilen Miktar (Kg)	Düşen Yağış Miktarı (mm)
1975	Arpa	4.700	1.207.090	319
	Buğday	508.253	17.938.159	
1976	Arpa	8.802	1.401.110	540
	Buğday	497.633	146.921.180	
1977	Arpa	7.900	1.628.130	310
	Buğday	464.447	82.121.030	
1978	Arpa	9.700	1.822.650	335
	Buğday	498.583	79.346.590	
1979	Arpa	12.000	553.600	307
	Buğday	446.570	89.273.100	
1980	Arpa	7.875	2.435.100	429
	Buğday	493.283	29.838.439	
1981	Arpa	17.211	2.789.000	374
	Buğday	450.100	97.729.930	
1982	Arpa	15.150	2.106.470	339
	Buğday	501.358	105.185.420	
1983	Arpa	16.550	2.602.810	315
	Buğday	430.000	82.558.849	
1984	Arpa	25.100	4.166.430	200
	Buğday	478.058	85.037.420	
1985	Arpa	14.533	1.393.220	197
	Buğday	436.686	54.819.190	
Toplam		5.344.492	892.874.917	3.665

Kaynak: İlhan Karahan, “Cumhuriyet Dönemi Devlet Üretme Çiftlikleri ve Faaliyetleri (1950-1985)”, 96-97.

Yukarıdaki tabloya göre en fazla verim 1976 yılında alınmıştır. 1976 yılında çiftliğe düşen yağış miktarı 540 mm'dir. Aynı yıl çiftlikte yetiştirilen buğday miktarı 146.921.180 kg iken arpa miktarı da 1.401.110 kg'dır. 1977 ve 1983 yıllarında çiftliğe düşen yağış miktarı azalmış olsa da buğday üretiminde ciddi bir düşüş yaşanmamıştır.

2.6. Çiftlikte Zirai Mücadele Çalışmaları

Devlet Üretme Çiftliklerinde tarımda verimi artırmak amacıyla zirai mücadele yoluna gidilmiş ve bu doğrultuda çeşitli yöntemler uygulanmıştır. 1950-56 yılları arasında 455.238 dekar ekili arazi uçaklarla ilaçlanmıştır. Ceylanpınar Çiftliği'ndeki 137.600 dekarda Pelemir otu ile mücadele

edilmiştir.³⁷ 1956 yılında İtalyan Airon Şirketi, Türkiye’deki devlet üretme çiftliklerinde 170.000 dekar araziye Pelemir, 325 hektar araziye de sarı ottan temizlemiştir. İlaçlanan çiftlikler Altınova, Balâ, Ceylanpınar, Gözlu, Malya, Polatlı ve Ulaş Devlet Üretim Çiftliği’dir.³⁸

Çiftliklerde yetiştirilen buğday, arpa, mısır gibi ürünler bazı yıllar çeşitli hastalıklara yakalanmıştır. Bu durum Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği’ndeki ürünler içinde geçerlidir. 1969 yılında Ziraî Araştırma Enstitüsü’nün Güneydoğu Anadolu’da yaptığı incelemelerde Urfa, Mardin ve Diyarbakır’da ekilen buğdaylarda ciddi miktarda pas hastalığına rastlanmıştır. Bu hastalıktan dolayı Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği’nde yetiştirilen buğday çeşitlerinde önemli ölçüde kayıp yaşanmıştır. Bu kayıplar aşağıdaki tabloda verilmiştir.³⁹

Tablo 5. 1969 Yılında Pas Hastalığından Dolayı Buğday Çeşitlerinde Yaşanan Üretim Kaybı.

İşletme Adı-Parsel Numarası	Buğday Çeşidi	Takribi Zarar (%)	Pas Türleri
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 72	Wanser	19	Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 80	Bezostia	-	Sarı-Kahverengi Pas % 1 Rastık
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 55	Brevor	35	Sarı-Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 101	Akbaşak	12	Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 76	Burt	17	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 300	Burt	14	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 314	Floransa	5	Sarı-Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 304	Floransa	5	Sarı-Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 305	Burt	9	Sarı-Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 311	Burt	13	Sarı-Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 306	Burt	14	Sarı-Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 50	Burt	15	Sarı-Kahverengi Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 37	Burt	18	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 49	Burt	7	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 67	Burt	23	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 70	Burt	26	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 39	Burt	25	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 53	Burt	6	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 69	Burt	25	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 73	Burt	3	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği - P.N. 52	Burt	25	Sarı Pas

37 Nadir Yurtoğlu, “Türkiye’de Kırsal Kesimin Kalkınmasında Önemli Bir Model: Devlet Üretim Çiftlikleri (1949-1960)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11/XXXIV. (Haziran 2018): 587-632.

38 Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü, Ziraat Vekâleti Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğüne Bağlı İşletmelerde 1950-1956 Yılları Arasında Pelemir, Sarı Ot ve Diğer Yabancı Otlara Karşı Tatbik Edilmiş olan Mücadele ve Usulleri ve Şekilleri”, *Tomurcuk Dergisi*, 6/61 (Ocak 1957): 8.

39 Yüksel Kazım Oran, Yaşar Parlak ve Yalçın Yılmazdemir, *Bitki Koruma Bülteni, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Ekilen Yerli ve Yabancı Menşeli Buğday Çeşitlerinin 1969 Yılında Pasa Yakalanma Durumları*, C.11, No.4, (Aralık: 1971), 205-206.

Kaynak: Yüksel Kazım Oran, Yaşar Parlak ve Yalçın Yılmazdemir, *Bitki Koruma Bülteni, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Ekilen Yerli ve Yabancı Menşeli Buğday Çeşitlerinin 1969 Yılında Pasa Yakalanma Durumları*, 205-206.

Yukardaki tabloda Ceylanpınar Üretim Çiftliği'nde bulunan parsellerde ekilen buğday çeşitleri verilmiştir. Bu buğday çeşitleri içinde 55 numaralı parselde ekilen Brevor türü buğdayın % 35 oranında sarı ve kahverengi pas hastalığına yakalandığı görülmektedir. Pas hastalığına yakalanmayan buğday çeşidi ise Sovyetlerden getirilen Bezostia türü buğdaydır. Bu durum Bezostia buğdayının bölge iklimine uyum sağladığını göstermektedir.

1969 yılında Ziraî Araştırma Enstitüsü'nün Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nde yaptığı buğday incelemeler neticesinde ürün cinsine göre pas hastalığının sebep olduğu tahmini zarar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6. 1969 Yılında Ürün Cinsine Göre Pas Hastalığının Sebep Olduğu Zararın Yüzdeleri Oranları.

İşletme Adı	Ürün Çeşidi	Tahmini Zarar (%)	Pas Türleri
Ceylanpınar Çiftliği	Nadodores	3	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Floransa	39	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Mayo 64	-	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Penjama 62	10	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Gaines	18	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Bağacak	7	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Herkowskaya	37	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Cieto-Cerros	34	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Brut	40	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Wanser	39	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Bezostia	-	Pas Yok
Ceylanpınar Çiftliği	Kösemelez	23	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Pitik 62	3	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Lermaroja	8	Sarı Pas
Ceylanpınar Çiftliği	Tevere	9	Sarı Pas

Kaynak: Yüksel Kazım Oran, Yaşar Parlak ve Yalçın Yılmazdemir, *Bitki Koruma Bülteni, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Ekilen Yerli ve Yabancı Menşeli Buğday Çeşitlerinin 1969 Yılında Pasa Yakalanma Durumları*, 210.

Yukardaki tabloda Ceylanpınar Çiftliği'ne 1969 yılında ekilen yerli ve yabancı buğday tohumlarından hangisinin yüzde kaç oranında pas hastalığına yakalandığı gösterilmektedir. Ürün çeşitleri içinde Brut türü buğdayın % 40, Floransa ve Wanser türlerinin % 39 oranında sarı pas hastalığına yakalandığı görülmektedir. Bezostia türünde ise herhangi bir pas hastalığı görülmemektedir.

2.7. Çiftlikte Hayvancılık Faaliyetleri

Çiftlikte tarım faaliyetlerinin yanında hayvancılık faaliyetleri de yürütülmüştür. Hayvancılık faaliyeti olarak daha çok süt sığırcılığı ve süt koyuncululuğu yapılmıştır. 1951-1952 yıllarında Ceylanpınar Çiftliği'nde küçükbaş hayvancılığını geliştirmek için Arapkoyunu cinsi koyun sayısı artırılmıştır.⁴⁰ Kıvırcık ırkından süt, yapağı gibi hayvansal ürünler elde etmek amacıyla farklı bölgelerden ivesi ırkı damızlık koyunlar satın alınmıştır.⁴¹ 1968 yılında çiftlikte İvesi ırkına mensup koyun sayısı 10.505'tir. Bu koyunlardan 840 ton süt, 900 ton gübre ve 43.500 kg yün üretilmiştir.⁴²

1960'lı yıllarda büyükbaş hayvancılığı geliştirmek amacıyla İngiltere'den Jersey süt ırkı ile Hereford et ırkı hayvanlar getirilmiştir. Yine aynı yıllarda Hollanda'dan Holstein Friesian süt ırkı inekler getirilmiştir.⁴³ 1971 yılında Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nde 70.000 koyun ve 6.000 baş sığır yetiştirilmiştir. Belirtilen yılda Türk Silahlı Kuvvetlerinin peynir ve yağ ihtiyacının büyük bir kısmı Ceylanpınar Çiftliği'nden karşılanmıştır.⁴⁴ Ayrıca çiftlikte kümes hayvancılığı faaliyetleri de yürütülmüştür. Nitekim 1968 yılında çiftlikte Leghorn cinsi çok sayıda tavuk yetiştirilmiştir. Bu tavuklardan 200.000 adet yemeklik ve 5.000 adet damızlık yumurta elde edilmiştir.⁴⁵ 1977 yılında 5.000 tavuk "Yalancı Tavuk Vebası" hastalığına yakalanarak ölmüştür.⁴⁶

2.8. Ceylanpınar Ovasına Yeraltı Suyu İşletme Sahasının Açılması

Karasal iklim şartlarının hâkim olduğu Ceylanpınar'da yazları sıcak ve kurak kışları ılık ve yağışlı geçmektedir. Yaz aylarının çok sıcak geçmesi Ceylanpınar'da yaşayan halkı ve çiftlikte yetiştirilen ürün çeşitliliğini olumsuz etkilemiştir. Bu duruma bir çözüm bulmak amacıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı 2 Aralık 1968'de Bakanlar Kurulu'na Ceylanpınar ovasındaki yeraltı suyu işletme sahasını faaliyete açma teklifinde bulunmuştur. Ovadaki tahmini yeraltı suyu rezervi yıllık 850 milyon m³'tür. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının bu teklifi, Bakanlar Kurulu tarafından 30 Aralık 1968'de kabul edilmiş ve Ceylanpınar Yeraltı Suyu İşletme Sahası faaliyete açılmıştır. Bakanlar Kurulunun aldığı kararda Ceylanpınar Ovası'nda 10 metre derinliğe kadar kazılacak kuyular için belge alma zorunluluğu kaldırılmıştır. 10 metreden daha derin kuyular için belge alma zorunluluğu devam ettirilmiştir. Ceylanpınar Ovası'nın yeraltı suyu işletme sahası batı, güney, doğu ve kuzey yönlerinde şu şekilde belirlenmiştir.

Batıdan: Güzelyat harabesinin 4,5 km batısı, Kazak höyüğünün 1,6 km batısı ve Tıraştepe Karakolunun 0,6 km doğusu;

Güneyden: Suriye sınırı;

40 TBMM Kanunları, *Devlet Üretim Çiftlikleri Umum Müdürlüğü 1953 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu (1/478)*, S.Sayısı:119, (28 Kasım 1952), 8-12.

41 TBMM, 3.Dönem, 1.Toplantı, S. Sayısı 198, *Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Döner Sermayesi 1964 Yılı Konsolide Bilançosunun Sunulduğuna Dair Sayıştay Başkanlığı Tezkeresi ve Sayıştay Komisyonu Raporu (3/261)*, (Ankara 1964), 16.

42 İlhan Karahan, "Cumhuriyet Dönemi Devlet Üretim Çiftlikleri ve Faaliyetleri (1950-1985)", 93-94.

43 TBMM, 3.Dönem, 1.Toplantı, S. Sayısı 198, *Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Döner Sermayesi 1964 Yılı Konsolide Bilançosunun Sunulduğuna Dair Sayıştay Başkanlığı Tezkeresi Ve Sayıştay Komisyonu Raporu (3/261)*, 16.

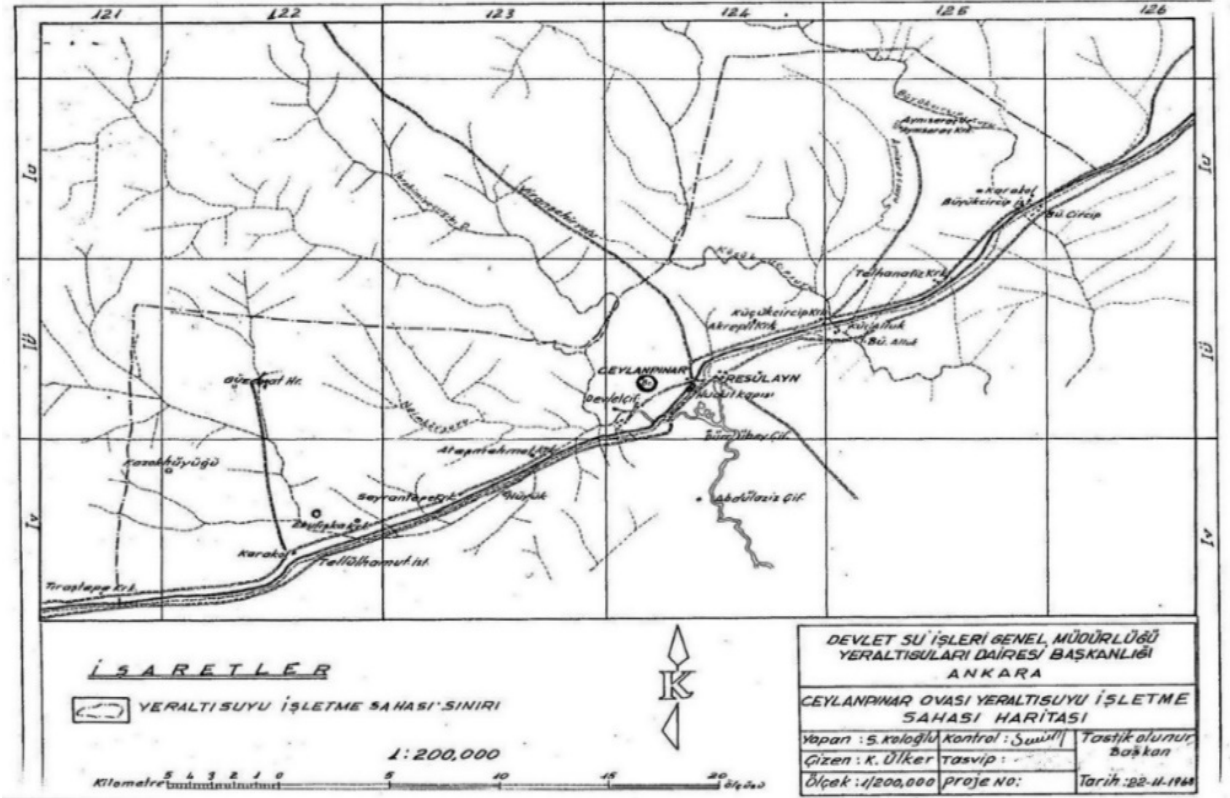
44 Milliyet Gazetesi, 11 Eylül 1971, 7.

45 İlhan Karahan, "Cumhuriyet Dönemi Devlet Üretim Çiftlikleri ve Faaliyetleri (1950-1985)", 93-94.

46 Milliyet Gazetesi, 02 Temmuz 1977, 13.

Doğudan: Büyük Circip istasyonunun 3 km kuzeydoğusu ve Ayn-ı Seraç Karakolu'nun 6 km doğusu

Kuzeyden: Ayn-ı Seraç harabesinin 4 km kuzeyi, Küçük Circip Karakolu'nun 5 km batısı ve Güzelyat harabesinin 3,4 km kuzeyi ile sınırlandırılmıştır.⁴⁷

Kaynak: BCA, 30.18.1.2/228.92.5, 30 Aralık 1968.

Ceylanpınar Ovası'na yeraltı suyu işletme sahasının açılması, Ceylanpınar ve çevresinde ürün çeşitliliğinin artmasına neden olmuştur. Daha önce Ceylanpınar Ovası'nda buğday, arpa ve mercimek gibi ürünler yetiştirilirken 1968'de yeraltı suyu işletme sahalarının açılmasıyla pamuk, ayçiçeği ve mısır gibi ürünlerde yetiştirilmeye başlanmıştır.

2.9. Çiftlikte Haberleşme Sorununun Çözülmesi

Ceylanpınar Çiftliği, 1 milyon 761 bin dekar arazi varlığı ile Türkiye'nin en büyük ve en geniş tek parça tarım işletmesidir.⁴⁸ Bu arazi üzerinde üretimin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi ve ekiplerin birbiriyle uyum içinde çalışması için bir haberleşme sistemine ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın giderilmesi için Ceylanpınar Çiftliği'ne 5 Ağustos 1970 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla bir adet verici telsiz cihazı ve bir adet alıcı telsiz cihazı satın alınmıştır. Alınan bu cihazlarla Ceylanpınar Çiftliği içerisinde ve çevresinde 90 km'lik alanda haberleşme sağlanmıştır.⁴⁹

47 BCA, 30.18.1.2/228.92.5, (30 Aralık 1968).

48 Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, *Ceylanpınar Çiftliği-Dünden Bugüne Tigem (Türk Toplumunun Yüz Aki)*, 72.

49 BCA, 30.18.1.2/255.59.2, (05 Ağustos 1970).

2.10. Çiftlik Gelirlerinden Viranşehir Ziraat Odasına Aidatın Ödenmesi

4 Eylül 1959 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan Ziraat Odaları Birliği tüzüğü'nün 32. maddesi gereğince Devlet Üretim Çiftliklerinin bünyesinde bulunan çiftliklerin, bağlı oldukları Ziraat Odalarına çiftlik gelirleri üzerinden belli bir miktar yıllık aidat ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği, 1965-1969 yılları arasında Viranşehir Ziraat Odasına ödemesi gereken yıllık aidatı ödemediği için bu durum Viranşehir Ziraat Odası tarafından mahkemeye taşınmıştır. Danıştay 3. Dairesi tarafından hazırlanan bilirkişi raporlarında Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nin haksız olduğu ve Viranşehir Ziraat Odasına ödemesi gereken 949.273.04 lira anapara ile 18.945.46 lira gecikme zammını ödemesi gerektiği belirtilmiştir. Alacaklı durumda olan Viranşehir Ziraat Odası, 11 Mayıs 1976 tarihi itibarıyla faizleriyle birlikte 1.288.263.12 liraya ulaşan alacağı için Ceylanpınar Üretim Çiftliği'nin 500.000 lira ödenmesi halinde sulh olabileceklerini Danıştay'a bildirmiştir. Viranşehir Ziraat Odası'nın bu teklifi, Devlet Üretim Çiftliği Genel Müdürlüğü'nün 19 Ekim 1978 günü aldığı kararla karşılıklı olarak dava ve icra takiplerinden vazgeçilmesi şartıyla kabul edilmiştir. Her iki tarafın 500.000 lirada anlaşması üzerine Danıştay 3. Dairesi 26 Ocak 1979'da aldığı kararla her iki kurumun 500.000 lirada anlaşması yönünde karar vermiştir.⁵⁰

2.11. Çiftlik Arazisinin Topraksız Köylüye Dağıtılması

Devlet, konargöçer durumda olan göçebeleri yerleşik hayata geçirmek, vergileri düzenli bir şekilde toplamak, boş arazileri tarıma açmak ve üretimi artırmak amacıyla belli dönemlerde elindeki toprakların bir kısmını Bakanlar Kurulu kararıyla topraksız köylüye dağıtmıştır. Bu yolla hem vergi temini hem de üretimde süreklilik ve artış sağlanmıştır.

19 Ocak 1952'de Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in katıldığı Bakanlar Kurulunda Ceylanpınar'daki çiftlik arazisinin uygun yerlerinden 500.000 dekar arazinin topraksız veya az topraklı çiftçiye dağıtılması kararlaştırılmıştır.⁵¹ Bu durum konargöçer olup hayvancılıkla uğraşan halkın yerleşik hayata geçmesini hızlandırmıştır.

Ceylanpınar ilçesine bağlı Tekinler köyünde oturan Ahmet Pilis, devletin kendilerine 1978 yılında toprak dağıttığını, çiftlik arazisi üzerinde bulunan Akbulut, Ceylan, Damlacık, Dikili, Gümüş, Işıklar, Karataş, Muratlı, Tekinler, Yalçınkaya ve Yukarı Taşlıdere köylerinde oturan köylünün 1978'deki bu toprak dağıtımından faydalandığını ve kendisinin de bu dağıtım sırasında 119 dönüm susuz arazi aldığını ifade etmiştir.⁵²

2.12. Çiftlik Arazisinden Gümrük ve Tekel Vekâletine Arazi Devri

Ekim 1944'te Rasulayn Çiftliği'ndeki Tel-Hamut İstasyonu'nun 2 km kuzeybatısında bulunan Ziraî Kombinalar civarındaki tohumluk buğdayı çalmak isteyen 7 Suriyeli yanlarında 19 merkep, 16 deve ve 1 at getirmişlerdir. Bu hırsızlık girişimini önceden haber alan Rasulayn Jandarma Bölüğü hırsızları yakalamak için pusu kurmuştur. Jandarmayla hırsızlar arasında meydana gelen çatışmada hırsızlara ait 6 merkep, 1 at ve 1 deve vurulmuş, 13 merkeple 15 deveye de el konulmuştur. Rasulayn ve çevresinde kaçakçılığın önlenmesi ve emniyetin sağlanması için

50 BCA, 030.11.1.0/501.31.6. (24 Nisan 1979)

51 BCA, 30.18.01/127.103.7, (19 Şubat 1952).

52 Ahmet Pilis, Tekinler Köyü, (G.T. 27 Haziran 2018).

1945 yılında Mardin ve Urfa vilâyetlerine ikişer arazi otomobilinin alınması kararlaştırılmıştır.⁵³

Ceylanpınar, Türkiye ile Suriye sınırında yer alan bir yerleşim birimidir. Bu sınır nahiyesinden kaçak girişleri engellemek ve ticareti kontrol altına almak amacıyla çiftlik arazisinden 17 Haziran 1952’de 1000 m² arazi⁵⁴ ve 30 Ocak 1953’te de Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın imzası ve Bakanlar Kurulunun kararıyla 34.000 m² arazi Gümrük ve Tekel Vekâletine devredilmiştir.⁵⁵

2.13. Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği’nde İşçi Eylemleri

1968 yılının mart ayında Türk-İş Sendikası 22 Devlet Üretim Çiftliği’nde çalışan sendika üyeleriyle greve gitme kararı almıştır.⁵⁶ Aynı yıl Keban Barajı’nın inşası sırasında toprakları su altında kalacak çiftçilerin geçimlerini temin etmeleri için bazı öneriler sunulmuştur. Bu önerilerden biri de çiftçilerin sanayi kuruluşlarında çalıştırılmasıdır. Bu teklif uygun görülmeyince Muş’ta bulunan Alparslan ve Urfa’da bulunan Ceylanpınar Devlet Üretim çiftliklerinden bu çiftçiler toprak verilmesi gündeme gelmiştir. Bu durumun gündeme gelmesi üzerine Türk-İş ve Tarım-İş sendikalarının idarecileri Devlet Üretim Çiftliklerinin topraklarının çiftçiye dağıtılmasına karşı çıkmış ve grev haklarını kullanacaklarını ifade etmişlerdir.⁵⁷

1972 yılında Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği’nde bulunan 2.202 işçi çeşitli gerekçelerle greve gitmiştir. Çiftlik idaresi işçilerden grevi sonlandırmalarını istemiş, aksi takdirde işten çıkarılacaklarını belirtmiştir. Bu durum üzerine 835 işçi 1 Nisan 1972 tarihinde greve son vererek görevine dönmüştür. Geri kalan 1.367 işçi greve devam etmişse de bir süre sonra onlar da grevi bırakarak işlerine dönmüştür.⁵⁸

1978 yılında sendikalarla yöneticiler arasında yürütülen toplu iş sözleşmesi görüşmeleri sonuçsuz kalmıştır. Bu durum üzerine DİSK’e bağlı Tarım İş Sendikası kendisine bağlı işçilerle birlikte pasif direniş başlatmıştır. İşçilerin bu eylemi yaklaşmış olan buğday hasadını tehlikeye düşürdüğü için çiftlik idarecileri işçilerin pasif direnişe son vermesini istemiştir. Bu çağrıya olumsuz cevap verilmesi üzerine işçilerin sözleşmelerinin fesih edileceği belirtilince pasif direniş greve dönüşmüştür. Hatta bazı sendika yöneticileri ve şube başkanları hakkında tutuklama kararı çıkarılmıştır.⁵⁹ Bu grev, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehmet Yüceler ve Çalışma Bakanı Ahmet Bahir Ersoy’un girişimleri neticesinde 3 Temmuz 1978’de son bulmuştur.⁶⁰

2.14. Çiftlik Arazisinde Petrol Arama Çalışmaları

1975 yılında Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı ve bir Alman şirketi olan “Ağbo” firmasının bir yıl boyunca birlikte yürüttüğü petrol arama faaliyetleri neticesinde Türkiye’nin buğday ambarı olan Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği’ndeki Beyazkule bölgesinde petrol kaynağı bulunmuştur.

-
- 53 Ferit Yücebaşı, “Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Anadolu (Gaziantep-Mardin-Urfa)’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/ Erciyes Üniversitesi, (2018), 314.
- 54 BCA, 30.18.1.2/129.52.11, (17 Haziran 1952).
- 55 BCA, 30.18.01/131.7.3, (30 Ocak 1953).
- 56 Milliyet Gazetesi, 24 Mart 1968, 7.
- 57 Milliyet Gazetesi, 25 Kasım 1968, 1.
- 58 Milliyet Gazetesi, 02 Nisan 1972, 1.
- 59 Milliyet Gazetesi, 01 Temmuz 1978, 14.
- 60 Milliyet Gazetesi, 04 Temmuz 1978, 14.

Bu kaynak zengin petrol rezervisine sahip olduğu için sondaj çalışmalarının kısa sürede yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca çiftlik ve çevresindeki 4 milyon dekarlık arazide petrol araştırmalarına devam edilmiştir.⁶¹

2.15. Ceylanların Çiftlikte Korumaya Alınması

Ceylanların 1950 ve 60'lı yıllarda Ceylanpınar, Harran ve Suruç arasında sürüler halinde dolaştığı bilinmektedir. Sürüler halinde gezen bu ceylanların sayıları kaçak avlanma yüzünden iyice azalmıştır. Bu durum üzerine 1968 yılında bölgedeki ceylanların sayılarını tespit etmek amacıyla ilk kez resmi çalışmalar başlatılmıştır.⁶²

1973 yılında kuraklıktan dolayı Ceylanpınar'daki ceylanlar susuz kalmıştır. Bu olumsuz durumun giderilmesi için Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nden tankerlerle ceylanların toplu olarak yaşadığı ve su içtiği yerlere su taşınmıştır.⁶³

1977 yılında Ceylanpınar ve çevresinde ceylan sayısının iyice azalması üzerine idareciler tarafından bu duruma çözüm bulma amacıyla çeşitli kararlar alınmıştır. Bu kararlar:

Ceylanların avlanmasının yasaklanması,

Ceylanları avlayanlara çeşitli cezai müeyyideler uygulanması,

Ceylanpınar Çiftliği içinde ceylanlar için bir yaşam alanı oluşturulması,

Çiftlikteki ceylanların bakımı için bakıcı ve veterinerlerin işe alınmasıdır.

Alınan bu kararlar doğrultusunda 1977'de çiftlik arazisine 23 adet ceylan bırakılmıştır. Koruma altındaki bu ceylanların sayısı her geçen yıl daha da artmış ve 2013 yılında çiftlikteki ceylan sayısı 1000'i aşmıştır.⁶⁴

2.16. Çiftlik Arazisine Türkmenlerin Yerleştirilmesi

Ceylanpınar ve çevresine farklı tarihlerde çeşitli iskânlar gerçekleştirilmiştir. Çoğunlukla devlet tarafından gerçekleştirilen bu iskânların sosyal, ekonomik, hukuki, dini, kültürel ve siyasi birçok sebebi bulunmaktadır.

1850-56 yılları arasında Doğu Türkistan ve Pakistan'dan Türk asıllı aileler Türkiye'ye getirilmiştir.⁶⁵ Ceylanpınar'a iskân edilen Doğu Türkistan göçmenlerinden 92 aileye çiftlikten arazi tahsis edilmiş ve evlerini yapmaları için 18 Ağustos 1956'da kerestelik tomruk verilmiştir.⁶⁶

1982'de SSCB'nin Afganistan'ı işgali sırasında 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in izniyle, Türkiye'ye getirilen Afgan, Özbek ve Kazak aileler ilk önce Adana'ya yerleştirilmiştir. Oradan da bir kısmı Tokat ilinin Artova ilçesine, Kırşehir ilinin Çiçekdağı ilçesine, Sivas ilinin Ulaş ilçesine ve Urfa ilinin Ceylanpınar ilçesine yerleştirilmiştir. Ceylanpınar ilçesine yerleştirilen Afganlar ilk başta Diyarbakır'a yerleştirilmiş ve orada 4 yıla yakın bir süre kaldıktan sonra 1986

61 Milliyet Gazetesi, 25 Temmuz 1975, 9.

62 tigem.gov.tr/ceylancılık (E.T. 30.08.2020)

63 Milliyet Gazetesi, 04 Nisan 1973, 9.

64 Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, *Ceylanpınar Çiftliği-Dünden Bugüne Tigem (Türk Toplumunun Yüz Akı)*, 92.

65 BCA, 030.18.1.2/128.19.6.1, (13 Mart 1952).

66 BCA, 30.18.1.2/144.70.3, 18 Ağustos 1956.

yılında Ceylanpınar'a getirilmiştir. Ceylanpınar'daki çiftlik arazisine yerleştirilen bu ailelerin 212 hanesi Özbek kökenli Afgan iken 2 hanesi de Kazak kökenlidir. Türk Devleti, bu aileler için 214 hane, 1 okul ve 1 camiden oluşan bir köy inşa etmiştir. Köye yerleştirilen her haneye geçimlerini sağlamaları için çiftlik arazisinden 20 dönüm tarla ve bir büyükbaş hayvan verilmiştir. Ayrıca tarlalarını sürmeleri için 45 ailenin kullanımına bir traktör verilmiş ve tüm aileler 15 yıl vergiden muaf tutmuştur.⁶⁷

Sonuç

20. yüzyılda Ortadoğu'da önemli siyasi gelişmeler meydana gelmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı toprakları itilaf devletleri arasında paylaşılmış ve bu doğrultuda sınırlar değişmiştir. Yeni kurulan Türk Devleti, sınır problemlerini çözmek için birçok girişimde bulunmuştur. Bu doğrultuda Suriye'yi işgal eden Fransa ile 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Rasulayn tren hattı Türkiye ve Suriye arasında sınır kabul edilmiş, böylece Rasulayn ikiye bölünmüştür. Tren hattının kuzeyinde kalan kısım Türk Devleti'ne bırakılmıştır.

Türk Devleti, kendisine bırakılan kısımda önemli ölçüde kurumsallaşma ve iktisadi gelişme yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda 1937'de Zirai Kombinalar kurulmuştur. Kurulan bu kombinalara bağlı olarak 1943'te Türkiye tarafında kalan Rasulayn toprakları üzerinde "*Zirai Kombinaları Urfa Grup Amirliği*" oluşturulmuştur. 1946'da Tarım Bakanlığının teklifi üzerine çiftliğin adı "*Ceylanpınar Çiftliği*" olarak değiştirilmiştir. Sonraki yıllarda üretimde verimi ve kaliteyi artırmak amacıyla makineleşmeye gidilmiştir. Amerika ve Avrupa ülkelerinden traktör ve benzeri tarım makineleri ve aletleri getirilmiştir. Verimi artırmak için yurt dışından gübre, ilaç ve tohum ithalatı yapılmıştır. Tarımla birlikte hayvancılığı geliştirmek amacıyla yine yurt dışından canlı sığır ve koyun ithalatı gerçekleştirilmiştir. 1977 yılında nesli tükenmek üzere olan ceylanlar koruma altına alınmış ve çiftlikte onlar için özel bir yaşam alanı oluşturulmuştur. Böylece nesli tükenmekte olan ceylanlar yok olmaktan kurtarılmıştır.

Bölgeye yönelik iskan faaliyetleri Osmanlı'da olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir. Bu doğrultuda 1850-56 yılları arasında Doğu Türkistan ve Pakistan'dan, 1986 yılında da Afganistan'dan getirilen Türk asıllı aileler Ceylanpınar'a yerleştirilmiştir. Devlet, bu ailerlere geçimlerini sağlamaları için çiftlik arazisinden toprak vermiş ve onları belli bir süreliğine vergiden muaf tutmuştur. Bu yolla bölgedeki sosyo-ekonomik yapıyı korumaya çalışmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 30.18.1.1/9.19.13, (03 Nisan 1340).

BCA, 30.11.1.0.10.6.1, (15 Şubat 1925).

BCA, 30.10.0.0.146.42.3, (07 Nisan 1925).

BCA, 30.11.1.0.45.43.4, (16 Ocak 1929).

BCA, 30.18.01.02.3.22.11, (17 Nisan 1929).

BCA, 30.11.01/54.8.3, (17 Mart 1930).

67 Amanullah Kaya, Afganistan Baglan Vilayeti, (G.T: 02.03.2018); Görüşülen şahıs, Ceylanpınar'a yerleşen Özbek kökenli Afganlardandır.

- BCA, 30.11.01/54.8.3, (18 Mart 1930).
BCA, 30.11.01/182.13.11, (11 Nisan 1946).
BCA, 30.18.1.2.126.67.4, (24 Eylül 1951).
BCA, 30.18.01/127.103.7, (19 Şubat 1952).
BCA, 30.18.01/131.7.3, (30 Ocak 1953).
BCA, 30.18.1.2/144.70.3, (18 Ağustos 1956).
BCA, 30.11.01/275.13.6, (08 Nisan 1959).
BCA, 30.18.1.2.210.66.10, (02 Eylül 1967).
BCA, 30.18.1.2/228.92.5, (30 Aralık 1968).
BCA, 30.18.1.2/255.59.2, (05 Ağustos 1970).
BCA, 30.18.1.2/259.81.15, (18 Kasım 1970).
BCA, 030.11.1.0/501.31.6, (24 Nisan 1979).
BCA, 30.11.1.0/104.17.10, (3 Haziran 1936).
BCA, 30.18.1.2/128.19.6.1, (13 Mart 1952).
BCA, 30.18.1.1/5.17.10, (25 Mayıs 1338).
BCA, 30.1.0.0.81.513.4, (00.00.1965).
BCA, 30.18.1.2/129.52.11, (17 Haziran 1952).

Gazeteler

- Resmi Gazete, Sayı No: 7231, 13 Haziran 1949.
Milliyet Gazetesi, 24 Mart 1968, 7.
Milliyet Gazetesi, 25 Kasım 1968, 1.
Milliyet Gazetesi, 10 Eylül 1971, 7.
Milliyet Gazetesi, 11 Eylül 1971, 7.
Milliyet Gazetesi, 11 Eylül 1971, 7.
Milliyet Gazetesi, 02 Nisan 1972, 1.
Milliyet Gazetesi, 02 Temmuz 1977, 13.
Milliyet Gazetesi, 01 Temmuz 1978, 14.
Milliyet Gazetesi, 04 Temmuz 1978, 14.

İnceleme ve Araştırma Eserler

Atar, Elif ve M. Fatih Eslemiz. *Ceylanpınar'ın İlçe Durum Raporu*. Şanlıurfa: Karacadağ Kalkınma Ajansı Yayınları. 2011.

Çakıcı, Metin. "Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nin Doğrusal Programlama Metodu İle Yeniden Organizasyonu," *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 4/2, (1973): 37.

Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü, “Ziraat Vekâleti Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğüne Bağlı İşletmelerde 1950-1956 Yılları Arasında Pelemin, Sarı Ot ve Diğer Yabancı Otlara Karşı Tatbik Edilmiş olan Mücadele ve Usulleri ve Şekilleri”, *Tomurcuk Dergisi*, C. 6, 6/61, (Ocak 1957): 8.

Karahan, İlhan. “Cumhuriyet Dönemi Devlet Üretme Çiftlikleri ve Faaliyetleri (1950-1985).” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019.

Oran, Yüksel Kazım, Yaşar Parlak, ve Yalçın Yılmazdemir. “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Ekilen Yerli ve Yabancı Menşeli Buğday Çeşitlerinin 1969 Yılında Pasa Yakalanma Durumları,” *Bitki Koruma Bülteni*, C.11, (Aralık 1971): 205-206.

Ragıp Ziya Mağden, Zirai Kombinalar, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara, 1949, s.53-54.

Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü. *Ceylanpınar Çiftliği-Dünden Bugüne Tigem (Türk Toplumunun Yüz Akı)*. Ankara: TİGM Yayınları, 2013.

TBMM Kanunlar Dergisi, 2.Dönem Kanunları, 11.Cilt, 21.Birleşim, s.116.

TBMM Kanunları. *Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğü 1953 yılı Bütçe kanunu lâiyhası ve Bütçe Komisyonu Raporu (1/478)*, S.Sayısı:119, (28 Kasım 1952).

TBMM, 3.Dönem, 1.Toplantı, S. Sayısı 198, *Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Döner Sermayesi 1964 Yılı Konsolide Bilançosunun Sunulduğuna Dair Sayıştay Başkanlığı Tezkeresi ve Sayıştay Komisyonu Raporu (3/261)*: 16.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Cilt: 1, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2009).

Yurtoğlu, Nadir. “Cumhuriyet Dönemi Ziraatta Makineleşme Sürecinde Türkiye Zirai Donatım Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960),” *Tarih Okulu Dergisi*, XXIX, (Mart 2017): 282.

Yurtoğlu, Nadir. “II. Dünya Savaşı Dönemi ve Sonrasında Ziraat Kombinalar Tarihi Hakkında Bir İnceleme (1937-1949),” *international Journal Of History Studies*, 10/4, (June 2018): 219-249.

Yurtoğlu, Nadir. “Türkiye’de Kırsal Kesimin Kalkınmasında Önemli Bir Model: Devlet Üretme Çiftlikleri (1949-1960),” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11/XXXIV, (Haziran 2018): 587-632.

Yücebaş, Ferit. “Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Anadolu (Gaziantep-Mardin-Urfa)’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950).” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/Erciyes Üniversitesi, 2018.

Görüşmeler

Ahmet Pilis, Ceylanpınar/Tekinler Köyü, 1949 doğumlu, Görüşme Tarihi: 27 Haziran 2018.

Amanullah Kaya, Afganistan/Baglan Vilayeti, 1958 doğumlu, Görüşme Tarihi: 02.03.2018.

İnternet Siteleri

tigem.gov.tr/ceylancılık (Erişim Tarihi 30.02.2020)

Doktora Öğrencisi
Mehmet ÇİFTÇİ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Ortaçağ
Tarihi Bilim Dalı
MEB Öğretmen
mehmetc81@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1098-4413>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 13/03/2021 19/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.896318>

Research Paper

Original Makale / Original Paper

Akdeniz'den Alp Dağlarına Fraxinetum: IX. ve X. Asırlarda Güney Fransa'da Bir Müslüman Deniz Üssü

Fraxinetum from the Mediterranean Sea to the Alp Mountains: A Muslim Naval Base in Southern France in IX and X Centuries

Öz

VII. asır ortalarında Afrika kıtasına giren Müslümanlar VIII. asrın başlarında İspanya'yı fethetmişler ve böylece bir asırdan daha kısa bir zamanda Akdeniz'in güneyi yeni bir siyasî yapıyla karşılaşmıştır. İspanya'da kurulan Endülüs Emevi Devleti ise ilk yıllarında bir donanma siyaseti geliştirmemiş ancak IX. asırdan itibaren ülkenin doğu sahillerinde devletten bağımsız denizci gruplar ortaya çıkmıştır. Bu asırda hem devlet çeşitli sebeplerden dolayı donanmasını güçlendirmek zorunda kalmış hem de bu denizci gruplar Sicilya ve Girit gibi daha doğudaki hedeflere gitmişlerdir. Bu Müslüman denizciler cihad amacıyla Hristiyan sahillerine akınlarda bulunmuşlar ya da korsanlık ve deniz ticareti gibi faaliyetleri yürütmüşlerdir. Endülüs'te kalan denizci gruplar 844 yılındaki Viking saldırısından sonra Endülüs emirlerinin resmî bir donanma teşkilatı oluşturma çabaları çerçevesinde devletin deniz ordusunun insan kaynağını teşkil etmiştir. Bilhassa ülkenin güney ve güneydoğu sahillerinde yaşayan ve Bahriyyun olarak tabir edilen denizcilerin bir kısmı Sevilla'daki ilk tersanenin çalışanları oldukları gibi gemilerde askerlik ve diğer hizmetlerde bulunmuşlardır. Bahriyyun taifesi IX. asrın sonlarına doğru ileride Endülüs halifelik donanmasının ana üssü olacak olan Almería şehrinin öncülü olan Pechina mevkiine yerleşmeye başlamışlardır. Denizci grupların tamamı devlet hizmetine hemen girmemiş ve bazıları deniz akınları ve ticaretle meşgul olmuşlardır. IX. asrın sonlarında bu gruplardan biri Fransa'nın güney sahillerine bir fırtına sebebiyle çıkmak zorunda kalmış ve planlanmayan bir şekilde burada seksen yıl kadar devam edecek olan Fraxinetum (Cebeli'l-Kılal) kıyı devletliğini teşkil etmişlerdir. Endülüs'le insan ve malzeme takviyesi amacıyla denizden bağlantı kuran bu savaşçılar siyasî kargaşa içinde bulunan Provans bölgesinde zaman içinde çoğalmışlar ve Alp dağlarındaki geçitleri kullanmak suretiyle İtalya ve İsviçre'ye kadar yayılarak saldırılarda bulunmuşlardır. Dağ geçitlerindeki yolcu gruplarını hedef alarak esirler elde ettikleri gibi şehirlere saldırarak buralardan

* Bu makale Endülüs Emevileri Döneminde Donanma Tarihi ve Teşkilatı başlıklı halen devam etmekte olan doktora tezinden üretilmiştir.

ATIF: ÇİFTÇİ, Mehmet, "Akdeniz'den Alp Dağlarına Fraxinetum: IX. ve X. Asırlarda Güney Fransa'da Bir Müslüman Deniz Üssü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (383-400)

CITE: ÇİFTÇİ, Mehmet, "Fraxinetum from the Mediterranean Sea to the Alp Mountains: A Muslim Naval Base in Southern France in IX and X Centuries", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (383-400)

ganimet elde etmişlerdir. Bölgenin siyasî egemenleri Fraxinetum'daki bu savaşçılardan kurtulmak için Bizans'tan deniz yardımı talep etmişler ancak kendi aralarındaki siyasî anlaşmazlıklar bu küçük üssün 973 tarihine kadar yaşamasına imkân vermiştir. Endülüs Emevileri ile dolaylı bir ilişki içinde olan Fraxinetum bölgedeki Latin ve Cermen devletleri karşısında farklı bir tür *sugr* (tampon bölge) işlevi görmüştür. Bu çalışma Fraxinetum'da Müslüman denizciler tarafından oluşturulan deniz üssü ve Batı Akdeniz'deki ve Alp Dağları bölgesindeki faaliyetleri hakkında bilgi vermek amacıyla hazırlanmıştır. Endülüs coğrafyasına yakınlığına rağmen Fraxinetum'un İslam tarihindeki yeri hakkında ülkemizde çalışmalar yapılmamıştır. Makalemiz bu konuda başka çalışmalar için bir giriş yapmak amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fraxinetum, Provans, Endülüs, Cebelu'l-Kılal, Bahriyyun, 9-10. asırlar.

Abstract

The Muslims who entered Africa in the middle of seventh century conquered Spain at the beginning of eighth century and in this context within a time span less than a century the southern shores of Mediterranean Sea encountered a new political formation. The Emirate of Al-Andalus did not adopt a naval policy in its first decades but as from IX century, marine groups independent of the state emerged in the eastern shores of the country. In this century the emirate had to strengthen its navy because of several motives and those aforementioned marine groups advanced to eastern destinations like Sicily and Crete. Those groups made jihad-oriented incursions against Christian shores or conducted piracy and sea trade. The groups that remained in Andalus constituted human source of the sea army of the emirate in the context of Andalusian emirs' effort to found an official fleet after the Viking attacks in 844. Especially the groups called *bahriyyun* living on the southern shores of the country became the workers of the first dockyard in Sevilla and performed as warriors and carried out other services. At the end of IX century, the groups of *bayriyyun* began to settle down in the site of Pechina which was the predecessor of Almería that would be the main naval base of Caliphate of Andalus. Not all the groups were enrolled in the state service and some of them engaged in sea incursions and trade. At the end of the century, one of this group had to land in southern shores of France because of a storm and, in an unplanned way, created the coastal microstate of Fraxinetum that would live about eighty years. Backed by new warriors and equipment flowing from Andalus, these warriors increased in numbers gradually in Provance which was in a political turmoil and they conducted raids spreading towards Italy and Switzerland by using mountain passes in the Alps. They both took prisoners by targeting passenger groups in the passes and they got booty by attacking cities. Monarchs of the region demanded Byzantine naval assistance to rid themselves of the warriors of Fraxinetum but political discords among them enabled this small base to survive until 973. Fraxinetum had an indirect relation with Andalus and functioned as a different type of *sugr* (buffer zone) against Latin and German states. This study was prepared to give information about the naval base founded by these Muslim marines and their activities in Western Mediterranean and the region of the Alp Mountains. Although the proximity of this region to Andalus geography, in our country studies were not realized about the place of Fraxinetum in Islamic history. Our article aims to be an introduction to further studies on the topic.

Keywords: Fraxinetum, Provance, Andalus, Jabal al-Qilal, Bahriyyun, IX-X centuries.

Giriş

IX. ve X. asırlar Müslümanların Batı Akdeniz'deki gücünün zirveye ulaştığı bir dönemdir. Kendi aralarında da mücadele halinde olmakla birlikte İslam devletleri İtalya ve Fransa sahillerinde ve Batı Akdeniz adalarında (Sardinya, Korsika ve Balear Adaları) baskın bir askerî deniz gücüne sahip olmayı başarmışlardır. En batıda İspanya'daki Endülüs Emevi Devleti bu zaman diliminde donanma gücünü gittikçe artırırken Mağrib (Cezayir, Fas), Tunus, Libya ve Cezayir sahillerini içine alan bölgede ise IX. asırda Ağlebiler ve X. asırdan itibaren de Fatımiler İtalya ve Batı Akdeniz'de başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere Hristiyan devletlerle kıyasıya mücadeleye girişmiş ve bu mücadelenin sahnesi Hristiyan ülkelerin sahilleri ve adaları olmuştur.¹ Katolik âleminin kalbi sayılan ve tam olarak sahilde bulunmayan Roma şehrinin bile deniz yoluyla baskına uğraması İslam devletlerinin resmî ve gayiresmî deniz güçlerinin ulaştığı gücü göstermesi bakımından kayda değerdir.²

Bu çerçevede Endülüs Emevi Devleti de IX. asrın başlarından itibaren devlete bağlı oldukları kesin olmayan denizci gruplarının hem ticaret hem de cihat ve ganimet amaçlı deniz akınlarını gerçekleştirdiği bir coğrafya olmuştur. Aynı asrın ilk çeyreğinde bir isyan hareketi sonucu ülkeden çıkarılan denizci taifelerin Doğu Akdeniz'e göç ederek Girit'te bir İslam Emirliği kurmaları İber yarımadasında denizcilik yeteneğini haiz grupların varlığına işaret etmektedir.³

844 senesinde Vikinglerin neredeyse başkent Kurtuba'yı bile tehdit edecek biçimde yaptıkları akın Endülüs Emevi Devleti'nce resmî bir donanma siyaseti izlemeye başlaması konusunda bir dönüm noktası oluşturmuştur. Vikinglerin yeniden yarımada saldırmaları, Balear Adaları gibi yakın deniz hedeflerinin kontrol altında tutulması girişimleri, kuzeyde Franklarla karadaki mücadelenin denizden takviye edilmesi isteği, Ömer bin Hafsun isyanı başladıktan sonra Mağrib'den asilere deniz yoluyla gelen desteğin kesilmesi meselesi gibi ihtiyaç ve mecburiyetler Kurtuba yönetiminin denizcilik konusundaki teşebbüslerini artırmış ve bu hususta önceden ülkenin doğu sahilleri ile Mağrib ve Batı Akdeniz Adaları arasında ticaret yapan ve deniz akınları düzenleyen denizci grupları tedricî bir biçimde devletin emrine girmiştir. Bazı grupların devlet kontrolü altında olup olmadıkları konusu net bir biçimde anlaşılmasa da merkezî otoritenin bu grupların faaliyetlerini engelleme cihetine gitmemesi zımnî bir ilişki ve izin vermeyi akla getirmektedir.⁴

1. Güney Fransa Kıyılarına Yönelik İslam Deniz Akınları

Müslümanların Avrupa'da ilerleyişi İber yarımadasıyla sınırlı kalmamıştır. Esasen 732'deki Puvatya Savaşı'nın Araplar tarafından kaybedilmesine kadar Fransa'nın ortalarına kadar ulaşan Müslüman ordularının ülkenin güney sahillerine doğru ilerlediklerine dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. 759 yılında Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki Narbonne⁵ şehrinin de Frankların⁶

1 Jorge Lirola Delgado, *El poder naval de Al-Andalus en la época del califato omeya (siglo IV / X era cristiana)*, Departamento de estudios semíticos, Facultad de filosofía y letras, Universidad de Granada, Granada 1991, s. 113.

2 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 162.

3 Mohammad Ballan, "Fraxinetum: An Islamic Frontier State in Tenth-Century Provence", *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, sayı XLI, Los Angeles 2010, s. 23–76, s. 44.

4 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 104.

5 Fransa'nın güneyinde İspanya sınırına yakın bir sahil şehridir.

6 *Frank* ya da Arapça *Efrenç* kelimesi Ortaçağ'da sadece Fransa bölgesini ve halkını değil genel olarak Batı Avrupa'daki bütün Hristiyan devlet ve toplumlarını ifade etmektedir.

eline geçmesiyle Fransa kıyılarındaki Emevî askerî varlığı sona ermiştir.⁷ Daha da dikkat çekici bir nokta fethin ilk zamanlarında devletin yarımada'nın doğu sahillerini doğrudan kontrol altına alma girişiminde bulunmamasıdır.⁸ Muhtemelen öncelikle ülkenin iç kesimlerine hükmetmenin hedeflenmesi, iç mücadeleler ve doğu sahillerine yönelen dış tehditlerin sık olmaması⁹ Endülüs idaresinin bölgeye ilgisini zayıflatmış olmalıdır. Hatta güneydoğu sahilindeki Tudmir¹⁰ bölgesinin fetihten önceki hâkimi ile bir tür muhtariyet anlaşması tesis edilmesi söz konusu yerlere devlet müdahalesini asgarî seviyeye indirmiş ve hatta değişik bir bakış açısına göre buraları iç bölgelerin ekonomik hareketliliğinden tecrit etmiştir.¹¹

Hristiyan sahillerine 768, 778 ve 793 tarihlerinde yapılan deniz akınlarına ilişkin bilgiler sadece dönemin Papalık ve Karolenj kaynaklarına dayandırılmış olup esasen karadan yapılan bu askerî faaliyetlerin deniz yönü de çok net değildir. Şam Emevi devleti yıkılmadan önce Endülüs'ten ya da Ifrikiye'den¹² Avrupa kıyılarına yapılan deniz seferleri Arap tarihçiler tarafından kaydedilmiş ancak VIII. asrın ikinci yarısındaki az sayıdaki seferler sadece Hristiyan kaynakları tarafından kaydedilmiştir. Bu seferlerin devlet himayesinde yapıldığı da şüphelidir.¹³

798-813 yılları arasında ise Batı Akdeniz Adaları ve İtalya sahillerini hedef alan deniz akınlarının kaynağı Endülüs'ün doğu sahilleri idi. Yine ilginç bir biçimde bu saldırılar da Endülüs-Arap kaynaklarında görülmemektedir. Frank kaynaklarından öğrendiğimiz bu dönemin olaylarında da yine Kurtuba'nın destek ya da onayı belirsizdir.¹⁴ Bu belirsizlik akınların Mağrib¹⁵ ve Endülüs sahillerinde kendi hesaplarına hareket eden ve korsanlık-ticaret karışımı faaliyetlerde bulunan Arap-Berberi-Muvelled¹⁶ unsurların bir arada bulunduğu gruplar tarafından yapıldığını

-
- 7 Eduardo Manzano Moreno, *Conquistadores, emires y califas. Los Omeyas y la formación de al-Andalus*, Crítica, Barcelona, 2006, s. 84-85.
- 8 Travis Bruce, *The Taifa of Denia and the Medieval Mediterranean*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Western Michigan University, Michigan 2010, s. 14.
- 9 Abbasilerin desteklediği Abdurrahman es-Sıklabî'nin 778-779 senesinde Mağrib'den deniz yoluyla Berberilerin yoğun olduğu ve bu yüzden destek bulabileceğini umduğu Endülüs'ün doğu sahilindeki Tudmir bölgesine çıkması ancak emir 1. Abdurrahman'ın müdahalesi ile başarısız olması ve fakat bu tür tehditlerin devamının gelmemesi devletin sahillere ancak "mecbur kaldıkça" ilgi göstermesine sebep olmuştur. Bkz. Manuela Marin (editör), *Formation of al-Andalus*, Routledge, New York 2016, C. I, s. 169.
- 10 Tudmir, İspanya'nın doğu sahillerinde bir bölgenin ismidir. Endülüs'ün ilk fetih yıllarında Müslüman hâkimiyetinin dışında kalmıştır.
- 11 Travis Bruce, *a.g.e.*, s. 20, Christophe Picard, *La mer et les musulmans d'Occident au Moyen Age - VIIIe-XIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris 1997, s. 13.
- 12 Ifrikiye, İslam fetihlerinden sonra Tunus ve Libya'nın Akdeniz kıyıları'nın batısını ve Cezayir'in Akdeniz kıyı şeridinin doğusunu ve bu bölgelerin hinterlandını ifade etmek için kullanılan bir isimdir.
- 13 Henri Pirenne, *H. Muhammed ve Şarلمان*, Fransızca'dan çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 2006, s. 182; Pierre Guichard, "Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée occidentale (798-813)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, C. XXXV, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence 1983, s. 55-76, s. 59-63.
- 14 Pierre Guichard, *a.g.e.*, s. 63.
- 15 Tarihî olarak Cezayir'in Akdeniz kıyı şeridinin batısını ve Fas'ın Akdeniz ve Atlas Okyanusu sahilini ve bu bölgelerin hinterlandını ifade etmek için kullanılan bir isimdir.
- 16 Bir görüşe göre Endülüs'ü fetheden Araplar'ın yerli Hristiyan kadınlarıyla evlenmeleri sonucu meydana gelen melez nesle, başka bir görüşe göre ise Endülüs'ün fethinden hemen sonra yerli halktan İslâm'a giren ilk mühtedilerin çocuklarına muvelled denmektedir.

akla getirmektedir.¹⁷

844 ve 858-861 yıllarında Atlas Okyanusu üzerinden Endülüs'e saldıran ve Cebelitarık Boğazı'nı geçerek ülkenin doğu sahillerine ve hatta Fransa-İtalya sahillerine kadar ulaşan Vikingler¹⁸ emir II. Abdurrahman ve oğlu emir Muhammed'e ülkenin deniz kuvvetleri bakımından ne derece büyük bir zaaf içinde olduğunu ispat etmiştir. 844 yılında Viking saldırıları püskürtüldükten sonra tersane ve gemi inşası ve denizci istihdamı konusunda çalışmalar başlatılmışsa da bu durum Viking tehlikesinin gelebileceği batı sahilleri ve Cebelitarık Boğazı bölgesi ile sınırlı kalmış görünmektedir. İleride Endülüs donanmasının merkezini oluşturacak olan Pechina¹⁹ bölgesinden Frank sahillerine kadar olan doğu bölgesi yine de denizcilik faaliyetleri anlamında devletin tam ilgisine mazhar olmuş değildir.²⁰

Devletin donanma siyasetinin henüz yeni yeni geliştiği aynı devirlerde bir yandan da muhtemelen Doğu Endülüs kökenli Müslüman denizcilerin Frank sahillerine hücum ettikleri görülmektedir. Bu çerçevede 838 senesinde Marsilya²¹ şehri baskına uğramıştır. Lewis ve Şekib Arslan bu baskını yapan denizcilerin doğu Endülüs sahilindeki Tarragona ve Balear Adalarından yola çıktığını ifade etmektedir.²²

Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki Arles şehri 842 ve 850 senelerinde iki defa Endülüslü denizcilerin akınına uğramıştır. 846 yılında Endülüslü denizcilerin de aralarında bulunduğu düşünülen Müslüman denizciler Tiber Nehri²³ takip ederek Roma'ya kadar ilerleyip şehri yağmaladılar.²⁴ Yine 860 ya da 869 senesinde Marsilya ile Montpellier²⁵ arasındaki Camargue bölgesi de saldırıya uğramıştır.²⁶

IX. asrın son çeyreğinde ülkenin güneyini yarım asır boyunca kasıp kavuracak olan Ömer bin Hafsun isyanı²⁷ başlamıştır ve Mağrib'den destek almak suretiyle isyan daha da yayılmıştır.

-
- 17 Évariste Lévi-Provençal, *Historia de España: España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba: 711-1031 de J.C.*, C. IV, Yayına haz: Ramón Menéndez Pidal & Leopoldo Torres-Balbás, Fransızca'dan İspanyolca'ya çeviren: Emilio García Gómez, Espasa-Calpe, Madrid 1957, s. 353.
- 18 en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, nşr. Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, C. XXIII, Kahire 1423/2002-2003, s. 388-389.
- 19 Akdeniz kıyısından biraz içeride bulunan Pechina günümüzde Almería şehrine yakın bir mevkide olup Endülüs donanmasının merkezi olan Almería'nın X. asırda büyümesiyle geri planda kalarak küçük bir kasabaya dönüşmüştür.
- 20 Travis Bruce, *a.g.e.*, s. 14-15.
- 21 Fransa'nın güneyindeki en büyük sahil şehirlerinden biridir.
- 22 Archibald Ross Lewis, *El-Kuvva el-Bahriyye ve et-Ticariyye fi havz el-Bahr el-Mutavassıt (M. 500-1100)*, İngilizce'den Arapça'ya çeviren: Ahmed Muhammed İsa, 1960 Kahire, s. 229-230; Şekib Arslan, *Tarihu Gazavati'l-Arab fi Fransa ve Suvisre ve İtalya ve Cezairi'l-Bahri'l-Mutavassıt*, Hindawi Publishing Corporation, Kahire 2012, s. 136.
- 23 Bu nehir kıyından 25 km kadar içeride bulunan Roma'nın Akdeniz'le bağlantısını sağlayan önemli bir su yoludur.
- 24 Tommi P. Lankila, "The Saracen Raid of Rome in 846: An Example of Maritime Ghazw", editörler: Sylvia Akar; Jaakko Hämeen-Anttila; Inka Nokso-Koivisto, *Travelling Through Time: Essays in honour of Kaj Öhrnberg*, *Studia Orientalia*, C. CXIV, Societas Orientalis Fennica, Helsinki 2013, s. 93-120, s. 98.
- 25 Marsilya ve Narbonne arasında bir Fransız sahil şehridir.
- 26 Archibald Ross Lewis, *a.g.e.*, s. 230; Şekib Arslan, *a.g.e.*, s. 139.
- 27 Tek bir kişi tarafından idare edilme bakımından tarihin en uzun isyanlarından biri sayılabilecek olan bu

Donanmanın ülkenin sahillerini ve buralara giriş çıkışları gözetlemesinin önemini bir kere daha ortaya koyan isyan bu kanıyı doğrular biçimde III. Abdurrahman²⁸ devrinde donanmanın güney sahillerini tam hâkimiyet altına almasına dek bastırılmamıştır.²⁹

2. Bahriyyun Taifesi ve Müslüman Denizcilerin Fraxinetum'a Gelişi

Emir Muhammed (852-886), Emir Münzir (886-888) ve Emir Abdullah (888-912) devirlerinde devletin iç meselelerle uğraşması³⁰ Endülüs-Mağrib-Frank kıyıları üçgeninde faaliyet gösteren *bahriyyun*³¹ adı verilen ve deniz ticaretini meslek edinen etnik ve dinî açıdan çeşitli³² grupların varlığını daha görünür kılmıştır. Daha ziyade Endülüs ile Orta ve Uzak Mağrib arasında ticaret yapan ve hatta ticarî maksatlarla Ténès³³ şehrinin 875 senesinde kurulmasına³⁴ ön ayak olan bu gruplar IX. asrın sonlarına doğru Pechina bölgesine yerleşmişler ve buradaki Arap kabileleriyle kimi zaman iyi kimi zaman gergin ilişkilerden sonra bölgeye hükmetmişler ve bilhassa Emir Abdullah devrinin kargaşalarından istifade ederek bölgede ticarî faaliyetlerini geniş bir muhtariyet içinde devam ettirmişlerdir.³⁵ Bu taifeler ileride Endülüs Devleti'nin donanmasının insan kaynağını oluşturacaktır.³⁶ Muhtemelen Pechina ve Endülüs'ün doğu sahilindeki denizcilerin Girit'ten sonra ülke dışında ele geçirdikleri ikinci bir yer de Güney Fransa'daki Fraxinetum³⁷ olmuştur.

Yukarıda zikredildiği üzere daha önce de Fransa'nın güney kıyılarına baskınlar yapan Müslüman denizciler için bu bölge aşına olunmayan bir yer değildir. Bu tür baskınların tamamının tarihî olarak kayıt altına alınması elbette zor olduğu gibi bilhassa küçük çaplı deniz akınlarının çoğunun kaynaklarda yer bulamaması tabiidir.

Bir fırtınada gemilerinin batması neticesi çıkış noktaları muhtemelen doğu Endülüs sahili olan Müslüman denizcilerin Fraxinetum'a gelmesi olayı için 886-894 tarihleri arasındaki zaman dilimi verilmektedir.³⁸ Bölgenin hakimi Boson'un 887 yılında ölümü ve onun 8 yaşlarında tahta

isyan Endülüs Emevi devletinin büyük bir buhran yaşamasına sebep olmuştur.

- 28 III. Abdurrahman 912-961 seneleri arasında Endülüs Emevi Devletinin başında kalmıştır. 929 yılından itibaren Fatımîlerin yükselişinin de etkisiyle halife unvanını kullanmıştır. Zamanı Endülüs Emevilerinin en görkemli devri sayılmaktadır.
- 29 İbn Hayyan, *al-Muqtabas V*, editör: P. Chalmeta, F. Corriente, M. Sohb, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1979, s. 87-88 (58); Muhammed Talibî, *ed-Devletü'l-Ağlebiyye et-Tarihu's-siyasî*, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1985, s. 427-429.
- 30 Rafael Azuar Ruiz, "El ribât en al-Andalus: espacio y función", *Ilu. Revista de ciencias de las religiones. Anejos*, sayı X, 2004, s. 23-38.
- 31 Arapça "denizciler" manasına gelmektedir.
- 32 el-Himyerî, *Kitab er-Ravz el-Mi'tar fi Haber el-Aktar*, tahkik: İhsan Abbas, Müessesetu Nasır li's-Sekafe, Beyrut 1980 s. 79; Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 223.
- 33 Cezayir'in Akdeniz sahilinde bulunan önemli bir liman kentidir.
- 34 el-Bekrî, *Kitabu'l-Memalik ve'l-Mesalik*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1992, C. II, s. 726.
- 35 Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 223.
- 36 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 159.
- 37 Fraxinetum, Güney Fransa sahilinde St. Tropez Körfezinden 15 km kadar içeride müstahkem bir tepe üzerinde bulunur. Kees Versteegh, "The Arab Presence in France and Switzerland in the Tenth Century", *Arabica*, C. XXXVII, Brill, Leiden 1990, s. 359-388, s. 383. Ayrıca Fraxinetum'un mevki için bkz. EK-1; Fraxinetum'un Batı Akdeniz'deki genel görüntüsü için bkz. EK-2.
- 38 Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 355; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 361; Abdurrahman Ali el-Haccî, *El-Alakat el-diblumasiyye el-Endelüsiyye ma Evrube el-garbiyye hılal el-müddetü'l-Emeviyye (H. 138-366 - M. 755-976)*, El-Mucemmiu's-Sekafi, Abu Dabi 2004, s. 273; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26; Şekib

çıkan halefi Âma Louis devrinde Provans³⁹ (Provence) bölgesinin içinde bulunduğu kargaşa denizcilerin buraya gelmesini ve yerleşmesini mümkün kılmıştır.⁴⁰ Kaynaklarda söz konusu deniz akıncılarının sayısının sadece 20 civarında olması hem bölgenin devlet otoritesinden uzak oluşunu hem de denizcilerin bir fırtına sonucu çıktıkları bu noktada yaklaşık seksen yıl sürecek bir üs kurmayı planladıklarına akla getirmektedir.⁴¹

Denizcilerin karaya çıktığı yer muhtemelen Fransa'nın Akdeniz sahilinde günümüzde Saint-Tropez şehri ve körfezinin bulunduğu kıyıda yaklaşık 10 km kadar içeride bulunan La Garde-Freinet'tir. La Garde-Freinet'e hakim bir tepenin üzerinde bulunan ve Roma İmparatorluğu zamanından beri Fraxinetum⁴² ismini taşıyan kaleye hakim olmak ve çevredeki halka korku salmak suretiyle bölgeyi ele geçiren denizcileri⁴³ dönemin Hristiyan kaynakları *saraceni*⁴⁴ ve *hispanicolae*⁴⁵ gibi isimlerle nitelemiştir. "Hispanicolae" ifadesi denizcilerin Endülüs'ten geldikleri düşüncesini ortaya koymaktadır.

Avrupa kıtasının en yüksek dağları olan Alp Dağlarının da bir bölümünü içine alan bölgenin dağlık ve sık ve dikenli ağaçlardan oluşan ormanlık yapısı⁴⁶ denizcilerin bölgeye sızmasını kolaylaştırmış ve müstahkem mevkilere yerleşen Müslüman istilacıların karadan müdahale ile buradan çıkarılmasını zorlaştırmıştır. Aynı zorluklar bölgeye yerleşen denizciler için de geçerli olduğundan bu grupların deniz yoluyla –bilhassa Endülüs'ten- takviye alması son derece hayati bir öneme sahip olmuştur. Endülüs'ten yeni savaşçıların geldiği ve aslında az olan sayılarının yükseldiği fikri dönemin kaynaklarında da mevcuttur.⁴⁷

Söz konusu yer şekilleri ve bitki örtüsü İslam kaynaklarında da ifade edilmiştir. X. asrın şark İslam dünyasının üç önemli coğrafyacısı Fraxinetum'a dair kısa bilgiler vermiştir. İstahrî⁴⁸, Fraxinetum'dan Cebelu'l-Kılal (Zirvelerin Dağı)⁴⁹ olarak bahsetmiş ve burada Müslümanların yaşadığını ve burayı imar ettiklerini yazmıştır. Müslümanların Frenklere karşı cihad ettiklerine

Arslan, *a.g.e.*, s. 159.

39 Fransa'nın güneydoğusunda tarihî ve idarî bir bölgedir. Doğuda İtalya ve güneyde Akdeniz'le çevrilidir. Bölgenin doğusu Fransa'nın ve Avrupa'nın en yüksek bölgelerinden biridir.

40 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 361.

41 Picard, denizcilerin sayısının üç yüz civarında olduğu görüşündedir. Tabii ki uzun yıllar devam edecek bir yapının kurulduğu dikkate alınır bu sayı da fazla sayılmamalıdır. Bkz. Christophe Picard, *a.g.e.*, s. 11.

42 *Dişbudak ormanı* olarak tercüme edilebilecek Fraxinetum isminin bölgede bolca bulunan ve Latince "dişbudak ağacı" manasındaki *Fraxinus* kelimesinden geldiği tahmin edilmektedir. Kelimenin anlamı için bkz. Richard Hitchcock, *Muslim Spain Reconsidered: From 711 to 1502*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2014, s. 79.

43 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 361.

44 Liudprand, *The Works of Liudprand of Cremona*, Latince'den İngilizce'ye çeviren: F. A. Wright, Londra-New York 1930, s. 181-182; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26.

45 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26; Michel Lauwers (editör.), *Guerriers et moines: Conversion et sainteté aristocratiques dans l'Occident médiéval (IXe-XIIe siècle)*, APDCA, Antibes 2002, s. 468.

46 Liudprand, *a.g.e.*, s. 33.

47 Liudprand, *a.g.e.*, s. 34.

48 el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Daru Sadır, Beyrut 2004, s. 71.

49 Kılal kelimesi (القلال) Arapça zirve (قُلَّة) kelimesinin çoğuludur. Mohammad Ballan, Fraxinetum ile makalesinde kelimeye ahşap, kereste gibi manalar vermiştir ancak biz kelimenin Arapça'da bu manada kullanımına rastlayamadık. Bkz. Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26.

ve buraya tek bir yönden ve ancak iki günlük bir yürüyüşle ulaşılabilirdi için korunaklı bir nokta olduğuna işaret etmektedir. İbn Havkal⁵⁰ de Mayorka'daki⁵¹ Emevi valisine bağlı olduğunu ifade ettiği bu yeri bir ada olarak nitelermekte ve bölgenin tarım için verimli ve sulak bir yer olduğunu da ifade etmektedir.⁵² Üçüncü kaynağımız ise müellifi meçhul Hududu'l-Alem isimli coğrafya kitabı olup eserde buranın bilhassa kereste bakımından bereketli bir yer oluşundan ve zirvesine ulaşmanın ne kadar zor olduğundan bahsedilmektedir. Müellif buranın Roma şehrine (Medinetu Rumiyye) yakın olduğuna da değinmiştir.⁵³

Fraxinetum'da bu üs tesis edildikten sonra buraya Endülüs'ten ve başka yerlerden yeni denizcilerin gelmiş olması muhtemeldir.⁵⁴ Zira bir deniz üssü olarak teşkil edilmiş olsa da bu müstahkem yerden Fransa içlerine ve hatta İsviçre ve İtalya sınırlarına kadar yayılan baskınlarla ganimet amaçlı seferler düzenlenmiştir.⁵⁵

Provans bölgesinde iktidar çekişmeleri X. asır ve hatta sonrasında da devam etmiş ve bu da bir devletin sahip olduğu güçten çok daha azına sahip olan Fraxinetum'daki savaşçıların seksen yıldan fazla bir süre bölgede hükmetmelerine sebep olmuştur. Bu süre zarfında Alp geçitlerini kullanarak Fransa'dan Roma'ya ziyarete giden Hristiyan kabileler sık sık saldırıya uğramış ve içlerinde din adamlarının da bulunduğu birçok insan esir edilmiştir. Manastır gibi dinî merkezler de saldırılardan nasibini almış ve ganimet amaçlı seferlerde buralar yağmalanmıştır.⁵⁶ 923 yılında Marsilya piskoposu Drogo "hıçkırıklar ve gözyaşları içinde, Arles Başpiskoposu Manasses'e *Sarazenlerin* (Müslümanların)⁵⁷ hücumlarından dolayı Hristiyan ruhbanlarının görev yerlerinde bulunamamalarından" yakınmıştır.⁵⁸ Savaşçıların Akdeniz'den İsviçre sınırına kadar bölgedeki dağların altlarında labirent gibi koridorlar oluşturarak gizlendikleri de bilinmektedir. Provans'ın

50 İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, editör: J. H. Kramers, Leiden 1967, C. I, s. 204.

51 Balear Adalarının en büyüğü olup 903 senesinde kesin olarak Endülüs Emevilerinin hâkimiyetine geçmiştir.

52 Aynı müellif eserinde Fraxinetum'u *Cebelu'l-Filal* olarak isimlendirmiştir. İsimlendirmedeki bu farklılığın orijinal eserde Arapça KAF harfinin noktasının silinmesinden dolayı günümüzdeki tahkiklerde FE olarak okunması ya da müellifin muhtemelen kendisinin hiç gitmediği bu yerin ismini yanlış algılayarak eserine bu şekilde yazmasından kaynaklanmış olması mümkündür. Burayı Mayorka ile beraber bir "ada" olarak zikretmesi de Fraxinetum'da hiç bulunmadığı fikrini güçlendirmektedir. Ancak Arapça'da "kesip ayırmak" manasındaki (جزر) fiilinden türetilen cezire (جزيرة) kelimesinin *ada* manasının dışında denizden ulaşılan yer manasında da kullanıldığı durumlar da mevcuttur. Buna en güzel örnek İslam tarihinde ada olmadıkları halde Arabistan ve Endülüs için de cezire ifadesinin kullanılmasıdır. İbn Havkal de Fraxinetum'un İslam dünyasının geri kalanından deniz sebebiyle ayrı kalmış bir yer olduğunu ifade etmek istemiş olabilir.

53 Burada Roma şehriden maksadın neresi olduğu muğlaktır. Zira Fraxinetum'un Roma'ya çok da yakın olduğunu söylemek mümkün değildir. Bkz. Müellifi meçhul, *Hudûdu'l-âlem mine'l-maşrikile'l-mağrib*, Farsça'dan tahkik ve tercüme, Es-Seyyid Yusuf el-Hadî, Daru's-Sekafiyeli'n-neşr, Kahire 1423/2002-2003, s. 39.

54 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 364.

55 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 27-28.

56 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 364,365; Archibald Ross Lewis, *a.g.e.*, s. 230; Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 355-356.

57 Ortaçağ'da Avrupa'da Müslümanları tanımlamak için en sık kullanılan kelimelerden biridir. Kelimenin Arapça *doğu* manasındaki şark (شرق) ya da çalmak manasındaki saraka (سرق) fiilinden türetildiği sanılmaktadır.

58 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 367.

batısındaki nispeten yükseltisi az olan bölgelerde savaşçıların varlığının daha az hissedilmesi yüksek yerleri tercih ettiklerini gösterir.⁵⁹ Bu saldırıların neticesinde Alpler bölgesindeki manastırlardaki din adamlarının İtalya ve İsviçre gibi komşu bölgelere kaçtıkları bilinmektedir.⁶⁰ 906'da Torino⁶¹ yakınlarındaki Novalesa Manastırı ve 939'da İsviçre'nin kuzeydoğusundaki St. Gall Manastırı baskınları en cüretkâr saldırılar arasında sayılabilir.⁶² Dinî merkezlere yapılan bu saldırıların ve yaşayan bir aziz olarak görülen Cluny başpapazı Maiolus'un Fraxinetum savaşçıları tarafından 972 yılında esir edilmesi olayı gibi sembolik önemi yüksek eylemlerin bölgedeki Hristiyan hükümdarların 972-973 senelerinde Fraxinetum'a son ve öldürücü darbeyi vurmalarında itici güç olduğu bilinmektedir.⁶³ Bu saldırıların halkta yarattığı korku ve çaresizliği Liudprand, Tevrat'ın Tesniye bölümündeki bilgelikten yoksun bir halkın kendisinden kat kat daha az olan bir düşman karşısındaki yenilgisini ifade eden “*Onların Kayası (Rableri) kendilerini satmamış ve Rab onları ele vermemiş olsaydı, nasıl bir kişi bin kişiyi kovar? İki kişi on bin kişiyi kaçırtırdı?*” ayetini hatırlatarak Müslüman savaşçıların korkutuculuğunu örneklendirmiştir.⁶⁴

Bu tür akınlar dışında Fraxinetum savaşçıları kendilerini buradan söküp atmaya çalışan teşebbüslerle de karşılaşmışlardır. Bunların ilki 931 senesinde Provans kontu Arlesli Hugh'un⁶⁵ Bizans donanmasının desteğiyle Fraxinetum'a yaptığı başarısız saldırıdır. Müslüman savaşçıları sahillerdeki faaliyetlerine bir yenisini ekleyerek 940 yılında üslerine yakın bir noktada bulunan Provans bölgesinin limanlarından olan Fréjus'u tahrip etmişlerdir. Alp geçitlerindeki saldırıları da dikkate alan Hugh, Bizanslılardan bir kez daha deniz desteği de alarak 941 ve bir başka ihtimale göre 942 senesinde Fraxinetum'a karadan saldırmış fakat rakibi Berengar'ın İtalya'yı istila edeceğine dair aldığı haberler üzerine yaptığı saldırıyı yarıda bırakmış ve hatta Müslümanlarla bir anlaşma da yapmıştır.⁶⁶ Oysaki bu kuşatma sırasında Bizans gemileri kıyıdaki Müslüman gemilerini Rum ateşiyle yok etmeyi başararak ağır bir darbe vurmuştur⁶⁷ ve aslında denizden yapılan bu saldırılar

59 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 366, 375.

60 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 365, 379.

61 Kuzeybatı İtalya'da Fransa sınırına yakın bir şehirdir.

62 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 27; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 365, 377.

63 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 31; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 370-371.

64 Liudprand, *a.g.e.*, s. 34. Ayrıca Tevrat'taki ilgili ayet -Yasanın Tekrarı, 32:30- için bkz. *Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap*, Yeni Yaşam Yayınları, 2011 İstanbul, s. 283.

65 X. asrın ilk yarısında Provans ve Kuzey İtalya'ya hükmeden bir hükümdardır.

66 Bu enteresan anlaşma ile Hugh, İtalya ve Almanya'daki siyasi rakiplerinin bilhassa Alp geçitlerini kullanarak Provans'a girmelerini engellemeleri konusunda Müslüman savaşçılarla anlaşmıştı. İncil'deki İsrail Kralı Ahab'ın Suriye Kralı Benadab ile barış yaptığı ve ölümü hak eden bir adamın gitmesine izin verdiğine dair kıssayı hatırlatan Liudprand, Müslümanlarla anlaşığı için Hugh'u şiddetle eleştirir. İncil'deki İsrail Kralı Ahab'ın Suriye Kralı Benadab ile barış yaptığı ve ölümü hak eden bir adamın gitmesine izin verdiğine dair kıssayı hatırlatan Liudprand, Müslümanlarla anlaşığı için Hugh'u şiddetle eleştirir. İncil'deki bu kıssaya göre Tanrı, Kral Ahaba “Benim tam bir yok oluşa mahkûm ettiğim adamı serbest bıraktın (elinden kızırdın). Bundan sonra onun canına karşılık senin canın, onun halkına karşı senin halkın.” diyerek kızmıştır. Müellif, Hugh'u kendi krallığını korumak için masumları hedef alan saldırganların etrafta gezmesine göz yummakla da suçlar. Bkz. Liudprand, *a.g.e.*, s. 187. Ayrıca İncil'de konuyla ilgili ayet - I. Krallar 20:42- için bkz. *Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap*, s. 466.

67 Liudprand, *a.g.e.*, s. 181-182; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 28-29; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 368; Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 356; Ahmed Muhtar El-Abbadi, *Dirasat fi Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İskenderiye 1968, s. 271.

Müslümanları kıyıda ziyade dağlarda baskınlar düzenlemeye sevk etmiştir.⁶⁸ Gerçekten de bu barış son anda Fraxinetum'un düşmesini engellediği gibi bundan sonra Alp geçitlerinde Müslümanların kuvveti ve baskınları en yüksek seviyeye ulaşmış, bu küçük devletçik bölgedeki Hristiyan devletlerin iç mücadelelerinden kaçan asilere de kucak açarak Frankların hiddetini üzerine daha da fazla çekmiştir. Örnek olarak İtalya Kralı Berengar'ın oğlu Adalbert 962 tarihinde ülkesinde iktidarı kaybedince Fraxinetum'a sığınmıştır.⁶⁹

3. Endülüs Emevileri ve Fraxinetum

Hristiyan dünyasının kenarına ilişmiş ve İslam dünyası ile kara bağlantısı olmayan Fraxinetum'un Endülüs Emevileri ile ilişkileri hakkında değişik görüşler ileri sürülebilir. Öncelikle Endülüs Emevilerinin büyük bir kargaşa yaşadıkları IX. asrın son yıllarında nispeten çok az sayılabilecek denizci tarafından bir fırtınada gemilerinin karaya vurmalarıyla teşkil edilen bu devletçiğin Kurtuba'nın resmî bir askerî seferiyle oluştuğunu düşünmek pek de mümkün değildir. Müslüman coğrafyacılarının aksine İbn Hayyan⁷⁰ dışında tarihçilerin eserlerinde buradaki olaylara atıfta bulunmaması da Kurtuba ile Fraxinetum arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı bir kenara, tarihçilerin buranın varlığından ve buradaki akınlardan haberdar olduklarına inanmayı bile zorlaştırmaktadır.

Ancak yine de 930'lu yıllarda Emevi donanmasının Frank kıyılarına düzenlediği seferlerde⁷¹ Fraxinetum savaşçılarının donanmayla işbirliği yapması ya da bu zaman diliminde Bizans-Frank işbirliği ile bölgede ortaya çıkan tehdit edici duruma karşı buradaki devletçiğe yardım etme amacı taşıdığını da düşünmek mümkündür.⁷²

941 yılında Provans Kralı Hugh, hem Endülüs halifesi ticarî ilişkilerini ilerletmek için yaptığı bir anlaşma çerçevesinde Alp geçitlerinden tebaasının serbest geçişi için halifeden talepte bulunmuş ve bu çerçevede Halife, sahil şehirlerinin ve Balear Adalarının valilerine gönderdiği anlaşma metninden Fraxinetum *kaidi*⁷³ Nasr bin Ahmed'i de haberdar ederek Hugh'un tebaasının rahatsız edilmemesini istemiştir. Hiç şüphesiz halifenin kaide bu hususta gönderdiği emir sadece karada değil denizde de geçerliydi. İbn Hayyan'ın da atıfta bulunduğu bu olay Provans hükümdarının Emevi halifesini Fraxinetum üzerinde hükümler bir konumda gördüğüne işaret eder. Müellif eserinde bölge için *Ferahşenit* (فرخشنيط) ismini kullanmıştır.⁷⁴

68 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 367.

69 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 29-30; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 372.

70 X. ve XI. asırlarda yaşayan tarihçinin bazı bölümleri elimizde bulunmayan *el-Muktebes* isimli eseri Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından biridir.

71 İbn Hayyan, *a.g.e.*, s. 324, 366-369; El-Udrî, *Tersi' el-Ahbar, Nusus ani'l-Endelüs min kitab tersi' el-ahbar ve tenvi' el-asar ve'l-bustan fi garaibi'l-buldan ve'l-mesalik ila cemi'u'l-memalik*, editör: Abdülaziz el-Ehvanî, El Instituto de Estudios Islámicos, Madrid 1965, s. 81-82.

72 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 255.

73 *Kaid*, Endülüs sahil şehirlerinde hem deniz hem kara işlerinden sorumlu askerî valilere verilen bir unvandır.

74 İbn Hayyan, *a.g.e.*, s. 454; Sénac Philippe, "Le califat de Cordoue et la Méditerranée occidentale au xe siècle : le Fraxinet des Maures", *Castrum 7, Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: Défense, peuplement, mise en valeur*. Rome, 23-26 Ekim 1996, École française de Rome, Roma 2001, s. 113-126, s. 120; Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Macmillan International Higher Education, Londra 1995, s. 193; Richard Fletcher, *Moorish Spain*, University of California Press, 2006, s. 67; Pierre Guichard, "Animation maritime et développement urbain des côtes

Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Otto'nun 953-954 yılında Kurtuba'ya gönderdiği elçilerin halife III. Abdurrahman'dan rica ettikleri bir hususun da Fraxinetum'daki savaşçılara verilen desteğin durdurulması ve hatta Halifenin onlara engel olması idi. Halife, bu devletçiğe destek verdiğini kabul etmemiş ancak bu tarihten sonra Fraxinetum savaşçılarının akınlarında gözle görülür bir azalma olmuş ve hatta hücumdan savunmaya çekilmişlerdir. Bu gerilemede o devirlerde Batı Avrupa'yı kasıp kavuran Macar istilacılarla 954'te giriştikleri mücadeleden faydalanan bölgedeki Hristiyan yöneticilerin Fraxinetum savaşçılarına çok ağır darbeler vurmasının da etkisi vardır.⁷⁵

Dönemin Lombard kökenli tarihçisi Liudprand bu devletçiğin, Kurtuba Halifesi III. Abdurrahman'ın haraç (vergi) veren bir yer olduğunu (*tributari regis Abdurrahman*) ifade eder.⁷⁶ İbn Hayyan'ın burada önemli bir lider olduğu akla gelen Nasr bin Ahmed'den bahsederken "kaid" unvanını kullanması da bu savaşçının Kurtuba'ya bağlı olabileceği kanısını uyandırır. Zira bu unvan Endülüs'ün önemli sahil kentlerinde askerî yetkilere sahip vali-komutan manasında kullanılmıştır.⁷⁷ Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Havkal de Fraxinetum'u Endülüs'ün Mayorka Valisine bağlı bir yer olarak nitelemiştir. Adalar, yakınlıktan dolayı muhtemelen Fraxinetum'a savaşçı gönderen bir nokta da olmuştur.⁷⁸ Bu bölgenin Endülüs tarafından kontrolünün mümkün olmadığı ve dolayısıyla bölgede yapılan akınlardan Kurtuba'nın sorumlu olmadığını ifade eden görüşler de mevcuttur.⁷⁹

Öte yandan Endülüs ile Fraxinetum arasında köle ve kereste ticaretine dayanan iktisadî ilişkiler de mevcuttur. Provans'taki baskınlarda esir edilen Hristiyanlar Endülüs pazarlarında köle olarak satılmıştır. Buna mukabil Fraxinetum da halifeliğin donanmasını güçlendirmek için ihtiyaç duyduğu keresteyi sağlamıştır.⁸⁰

4. Fraxinetum'un Düşmesi

950 yılından sonraki 23 yılda kurulduğu küçük alanın çok ötesinde bir güce sahip olan Fraxinetum inişli çıkışlı bir sürece girmiştir. Hala saldırılar ve baskınlar düzenleme gücünü gösteren Müslüman savaşçılar öte yandan Macar istilacılarla giriştikleri mücadelede kayıplar vermişlerdir. Ayrıca savaşçılarla anlaşma halinde olan Provans Kralı Hugh'un ölmesinden sonra Alman Kralı I. Otto, Fraxinetum'a karşı saldırgan ve yok etme amaçlı bir siyaset izlemiştir. I. Otto'yu Halife III. Abdurrahman'a elçi göndermeye sevk eden önemli bir etken de Provans'ı işgal eden savaşçıların baskınlarını İsviçre'nin de kuzeyine geçerek günümüzde Almanya'nın güneybatı kısmına tekabül eden Yukarı Ren Vadisine taşımalarıydı. Aynı bölgede Almanlar için bir başka tehdit unsuru olan

de l'Europe orientale et du Languedoc au Xe siècle, en Occident et Orient au Xe siècle", *Actes du IXe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public*, Dijon, 2-4 Haziran 1978, Les Belles Lettres, Paris 1979, s. 187-201, s. 196.

75 Elsa Raquel Fernandes Cardoso, *Diplomacy and Oriental Influence in the court of Cordoba (9th -10th Centuries)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Lisbon, Lizbon 2015, s. 31, 121; Ann Rosemary Christys, *Christians in Al-Andalus 711-1000*, Routledge, Londra-New York, 2002, s. 109; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 30-31, 66-67.

76 Liudprand, *a.g.e.*, s. 33; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 66; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 363.

77 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 70-71.

78 İsam Salim Sisalim, *Cüzuru'l-Endelüs el-mensiyye et-Tarihu'l-İslami li-cüzuru'l-Balyar H. 89-685 - M. 708-1287*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984, s. 109-119.

79 Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 353; Abdurrahman Ali el-Haccî, *a.g.e.*, s. 296-297.

80 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 255; Henri Pirenne, *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton University Press, New Jersey 2014, s. 19; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 67.

Macarların 955 yılında ezici bir yenilgiye uğramaları I. Otto'nun Fraxinetum meselesiyle daha rahat ilgilenmesini sağlamıştır.⁸¹

Kurtuba yönetimi her ne kadar Fraxinetum ile ilişkisi olduğunu kabul etmese de Otto ile savaşa yol açacak bir gerginliği de arzu etmemiş olsa gerektir. Zira Alman elçilerinin halifeyi ziyaret ettiği sıralar Emeviler Mağrib'de Fatimilerle çok şiddetli bir mücadele halindeydi. 955'te Endülüs Emevi donanmasının ana üssü olan Almería limanına baskın yaparak burayı tahrip eden Fatimi donanması, Septe başta olmak üzere Mağrib'de bazı deniz üslerini ele geçiren Emevilere kendi topraklarının tehditinden hiç de uzak olmadığını göstermiştir.⁸² Böyle bir durumda kuzeyde Hristiyanlarla yapılacak büyük bir savaş Fatimî tehlikesini iyice alevlendirebilirdi. Bu sebeple halife Fraxinetum'a destek sayılabilecek hareketlerden kaçınmış olmalıdır. Bölgedeki Müslüman savaşçıların 950 yılından sonra muhtemelen Endülüs'ten gelen desteğin azalmasının da getirdiği bir gerileme sürecine girmiş olması da yukarıda Emevilerin endişe ettiği durumla uyumludur.⁸³

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi 972-973 yıllarında çok tanınmış bir Hristiyan din adamının Müslümanlarca esir alınması ve fidye ile serbest bırakılması I. Otto'nun bölgedeki Hristiyan yöneticileri Fraxinetum'a karşı ittifakta birleştirmesini kolaylaştırmıştır. 972 yılının sonlarında ya da 973 yılında Provans Kontu 1. William'ın önderlik ettiği ve çevredeki yöneticilerin de iştirak ettiği bir seferle Fraxinetum'daki İslam hâkimiyeti son bulmuştur.⁸⁴ 990 yılına kadar Müslümanların buradaki varlığının devam ettiğine dair fikirler varsa da bunlar, Fraxinetum düştükten sonra bölgede dağınık olarak saldırılara devam eden Müslümanları kastediyor olmalıdır. Devletçiğin varlığı sona erdikten sonra buradaki Müslümanlar öldürülmüş, sürülmüş ya da köle olarak satılmış ve ele geçirilen topraklar saldırıya katılan Hristiyan yöneticiler arasında paylaşılmıştır.⁸⁵

Endülüs Emevilerininin Mağrib'de Fatimiler ve onların destekçisi gruplarla mücadele ettiği bir sırada Kurtuba halifesi 2. Hakem'in Provans'taki Müslümanlara yardım etmesi pek mümkün olmamıştır. Zira halifelik donanması Mağrib'le fazlasıyla meşgul olduğu gibi ilaveten 966 ve 971-972 yıllarında Vikinglerin Endülüs ülkesine saldırması da Frank sahillerine yapılabilecek bir müdahaleyi zorlaştırmıştır.⁸⁶ Ayrıca böyle bir müdahalenin devleti Hristiyan komşuları ile de karşı karşıya getirmesi muhtemeldi.

Alınması zor bu müstahkem yerin düşmesi ile beraber seksen yıllık nevi şahsına münhasır askerî varlık ortadan kalkmış oldu. Müslüman savaşçıları birçok korkulu baskın hikâyesi ile beraber birçok yere kendilerini hatırlatan isimler bıraktılar. Fraxinetum'un da içinde kaldığı kıyıdaki dağ sırasına *Massif des Maures* ismi verilmesi buna çarpıcı bir örnektir. *Maure* kelimesi Mağrib'den gelen manasında Müslümanlar için kullanılmıştır.⁸⁷

81 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 372-373; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 30-31.

82 İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, tahkik: Halil Şahâde, Beyrut 1408/1988, C. IV, s. 59; Kadı Numan, *Kitabu İftitahu'd-da' ve ve ibtida ed-devle*, tahkik: Ferhat Deşravi, Tunus 1986, s. 336.

83 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 256.

84 Fraxinetum'un Hristiyanların eline geçmesi ile ilgili olarak 975 yılı da verilmektedir. Bkz. Richard Hitchcock, *a.g.e.*, s. 80.

85 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 31-32; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 373-375.

86 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 256, 281-283.

87 Christophe Picard, *a.g.e.*, s. 12.

5. Askerî ve Siyasî Bir Yapı Olarak Fraxinetum

Ortaçağ İslam tarihinde benzeri görülmeyen bir yapıya sahip Fraxinetum'un en dikkat çekici özelliği başka bir İslam devleti ile sınırdaş olmaması ve devlet kurma amaçlı olmayan bir deniz akınının seksen yıldan fazla sürecek bir yapıyı doğurmasıdır.

Anadolu ve Endülüs gibi Müslüman devletlerin güçlü Hristiyan devletlerle komşu olduğu yerlerde suğr (سُغْر) adı verilen sınır bölgelerinin oluştuğunu biliyoruz. Buralar Mısır, Kafkasya, Orta Asya gibi nispeten daha güçsüz Gayrimüslim komşuların olduğu yerler ve bazen İslam ülkelerinin kıyı bölgeleri için de (Yemen'de Aden sahili gibi) deniz hududu manasında kullanılmıştır. Anadolu'da Avasım ve Endülüs'ün kuzeyindeki suğr bölgeleri sınırların belli bir ölçüde sabit kaldığı alanları ifade eder. Buralar sivil nüfustan ziyade askerî nitelikli nüfusun yaşadığı yerlerdir.⁸⁸

Birçok yere baskın yapmalarına rağmen yüksek dağ geçitleri dışında yerleşim yerlerini daimî olarak ellerinde tutma girişiminde bulunmamaları⁸⁹ sayılarının buna yetmemesine bağlanabileceği gibi bunu yapacak derecede sayı ve nitelikte askerî teçhizata sahip olmamalarına bağlanabilir. Ayrıca bölgenin coğrafyası baskınlar için ne derece kolaylık sağlıyorsa ele geçirilen yerleri elde tutmayı da o derece zorlaştırmaktaydı.

Sonuç

Fraxinetum bir asra yakın bir zaman zarfında günümüzde Fransa'nın Akdeniz kıyılarında ve İsviçre-İtalya-Fransa sınırlarının kesiştiği noktada korku yaratan baskınlarla devletlerin ve halkların zihninde yer etmiştir. Bu devletçiğin Müslümanların Batı Akdeniz'de en güçlü olduğu zamana yaşamış olması tesadüf değildir. Fraxinetum'un tarihinde olaylar daha ziyade karada yaşanmış olmakla birlikte buranın kuruluş ve dışarıdan destek temininin deniz yoluyla olduğunu unutmamak gerekir. Müslümanların denizde güçlü olduğu bu dönemin aynı zamanda Latin ve Cermen devletlerin bilhassa zaaf içinde olduğu bir devir olması dikkat çekicidir. Hristiyan devletlerin iç mücadelelerinin ve Macar istilası gibi olayların Müslümanların Provans'ta tutunmasını kolaylaştırdığı düşünülebilir. Macar istilalarının Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre'yi en çok etkilediği dönem 10. asrın ilk yarısıdır ve bu dönem Fraxinetum'un en güçlü olduğu vakitlerdir.

Eldeki kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Fraxinetum bilinen manada örgütlü bir devlet değildi. Devlet teşkilatı ve hatta neredeyse bir asırlık varlığına rağmen Nasr bin Ahmed gibi tekil örnekler dışında burayı yönetenlerin isimleri hakkında bile bilgimiz yoktur. Bu da kuruluşun belli bir süre sonra bölgede birbirinden ayrı birçok savaşçı grubun teşekkül etmiş olabileceğini akla getirir. Zira tek bir lider etrafında toplanmış olmaları durumunda bu ismin tarihî kaynaklarda hiç zikredilmemesi pek de akla uygun olmazdı. En önemlisi de bu devletçiğin sınırları mevcut değildir. İslam tarihinde bahsi diğer suğr bölgelerinin belli ölçüde sınırları mevcutken Fraxinetum için bunu söylemek de pek mümkün değildir. Esasen suğr bölgeleri Gayrimüslim devletlerin saldırılarını durdurmak için bir tampon bölge olarak görülmüştür. Fraxinetum için böyle bir durum da söz konusu değildir. Hristiyan devletleri rahatsız etmekle beraber bu bölgenin İslam ülkelerini doğrudan koruma gibi bir işlevi olmamıştır. Çünkü Fraxinetum karadan herhangi bir İslam devleti ile sınırdaş değildi.

88 Casim Avcı, "Sugür", İslam Ansiklopedisi (TDV), C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 473-474.

89 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 374-375.

Fatımilerin ve Emevilerin güçlü donanmalarla Batı ve Orta Akdeniz'e hükmettiği X. Asırda Fraxinetum da Batı Akdeniz'in kuzey ucunda hem denizdeki İslam hâkimiyetinden faydalanarak ayakta kalma süresini uzatmış ve hem de belki de varlığıyla Akdeniz'deki İslam gücünün yükselişine katkıda bulunmuştur.

Endülüs Emevilerinin doğrudan değilse de dolaylı tesiri altında olduğu görülen bu devletçiğin faaliyetlerinin durdurulması için Hristiyan devletler Kurtuba nezdinde teşebbüslerde bulunulmuştur. Mağrib'deki Fatimî tehdidine odaklanan Kurtuba halifeleri kendilerine ikinci bir cephe açmamak için zımnen de olsa Fraxinetum'a olan desteklerini azaltmışlar ve bu devletin ortadan kalkmasına engel olacak girişimlerde bulunmamışlardır. Bu deniz üssünün kaybı, 961'de Girit İslam Emirliği'nin ve 965 yılında da Kıbrıs'ın Bizans tarafından geri alınması ile başlayan zincirin üçüncü halkasını oluşturmuş ve sonraki asırlarda Sicilya, Güney İtalya ve Balear Adalarının da Hristiyanların eline geçmesi ile Akdeniz'deki İslam hâkimiyeti düşüşe geçmiştir.

Kaynaklar

Telif ve Tetkik Eserler

EL-ABBADÎ, Ahmed Muhtar, *Dirasat fi Tarihi 'l-Mağrib ve 'l-Endelüs*, İskenderiye 1968.

ARSLAN, Şekib, *Tarihu Gazavati 'l-'Arab fi Fransa ve Suvisre ve İtalya ve Cezairi 'l-Bahri 'l-Mutavassıt*, Hindawi Publishing Corporation, Kahire 2012.

AVCI, Casim, "Sugür", *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C. XXXVII, İstanbul 2009.

AZUAR RUIZ, Rafael, "El ribât en al-Andalus: espacio y función", *Ilu. Revista de ciencias de las religiones. Anejos*, sayı X, Madrid 2004, s. 23-38.

BALLAN, Mohammad, "Fraxinetum: An Islamic Frontier State in Tenth-Century Provence", *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, sayı XLI, Los Angeles 2010, s. 23-76.

EL-BEKRÎ, *Kitabu 'l-Memalik ve 'l-Mesalik*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, C. II, Beyrut 1992.

BRUCE, Travis, *The Taifa of Denia and the Medieval Mediterranean*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Western Michigan University, Michigan 2010.

CARDOSO, Elsa Raquel Fernandes, *Diplomacy and Oriental Influence in the court of Cordoba (9th -10th Centuries)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Lisbon, Lizbon 2015.

CHRISTYS, Ann Rosemary, *Christians in Al-Andalus 711-1000*, Routledge, Londra-New York 2002.

COLLINS, Roger, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Macmillan International Higher Education, Londra 1995.

FLETCHER, Richard, *Moorish Spain*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 2006.

GUICHARD, Pierre, "Animation maritime et développement urbain des côtes de l'Europe orientale et du Languedoc au Xe siècle, en Occident et Orient au Xe siècle", *Actes du IXe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public*, Dijon, 2-4 Haziran 1978, Les Belles Lettres, Paris 1979, s. 187-201.

GUICHARD, Pierre, “Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée occidentale (798-813)”, *Revue de l’Occident musulman et de la Méditerranée*, C. XXXV, Publications de l’Université de Provence, Aix-en-Provence 1983, s. 55-76.

EL-HACCÎ, Abdurrahman Ali, *El-Alakat el-diblumasîyye el-Endelüsiyye ma Evrube el-garbiyye hıal el-müddetü’l-Emeviyye (H. 138-366 - M. 755-976)*, El-Mucemmiu’s-Sekafî, Abu Dabi 2004.

İBN HALDUN, *Kitabu’l-İber ve Dîvânü’l-Mübtedei ve’l-Haber*, tahkik: Halil Şahâde, C. IV, Beyrut 1408/1988.

İBN HAVKAL, *Suretu’l-Arz*, editör: J. H. Kramers, C. I, Leiden 1967.

İBN HAYYAN, *al-Muqtabas V*, editör: P. Chalmeta, F. Corriente, M. Sohb, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1979.

EL-HİMYERÎ, *Kitab er-Ravz el-Mi’tar fi Haber el-Aktar*, tahkik: İhsan Abbas, Müessesetu Nasır li’s-Sekafe, Beyrut 1980.

HITCHCOCK, Richard, *Muslim Spain Reconsidered: From 711 to 1502*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2014.

Hududu’l-Alem Mine’l-Maşrik İle’l-Mağrib, Farsça’dan tahkik ve tercüme, Es-Seyyid Yusuf el-Hadî, Daru’s-Sekafiyye li’n-neşr, Kahire 1423/2002-2003.

EL-İSTAHRÎ, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Daru Sadır, Beyrut 2004.

KADI NUMAN, *Kitabu İftitahu’d-da’ve ve ibtida ed-devle*, tahkik: Ferhat Deşravi, Tunus 1986.

LANKİLA, Tommi P., “The Saracen Raid of Rome in 846: An Example of Maritime Ghazw”, editörler: Sylvia Akar; Jaakko Hämeen-Anttila; Inka Nokso-Koivisto, *Travelling Through Time: Essays in honour of Kaj Öhrnberg*, *Studia Orientalia*, C. CXIV, Societas Orientalis Fennica, Helsinki 2013, s. 93–120.

LAUWERS, Michel (editör), *Guerriers et moines: Conversion et sainteté aristocratiques dans l’Occident médiéval (IXe-XIIIe siècle)*, APDCA, Antibes 2002.

LÉVI-PROVENÇAL, Évariste, *Historia de España: España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba: 711-1031 de J.C.*, C. IV, Yayına hazırlayan: Ramón Menéndez Pidal & Leopoldo Torres-Balbás, Fransızca’dan İspanyolca’ya çeviren: Emilio García Gómez, Espasa-Calpe, Madrid 1957.

LEWIS, Archibald Ross, *El-Kuvva el-Bahriyye ve et-Ticariyye fi havz el-Bahr el-Mutavassıt (M. 500-1100)*, İngilizce’den Arapça’ya çeviren: Ahmed Muhammed İsa, 1960 Kahire.

LIROLA DELGADO, Jorge, *El poder naval de Al-Andalus en la época del califato omeya (siglo IV / X era cristiana)*, Departamento de estudios semíticos, Facultad de filosofía y letras, Universidad de Granada, Granada 1991.

LIUDPRAND, *The Works of Liudprand of Cremona*, Latince’den İngilizce’ye çeviren: F. A. Wright, Londra-New York 1930.

MANZANO MORENO, Eduardo, *Conquistadores, emires y califas. Los Omeyas y la*

formación de al-Andalus, Crítica, Barcelona 2006.

MARIN, Manuela (editör), *Formation of al-Andalus*, C. I, Routledge, New York 2016.

EN-NUVEYRÎ, Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, C. XXIII, Kahire 1423/2002-2003.

PHILIPPE, Sénac, “Le califat de Cordoue et la Méditerranée occidentale au xe siècle: le Fraxinet des Maures”, *Castrum 7, Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: Défense, peuplement, mise en valeur*. Rome, 23-26 Ekim 1996, École française de Rome, Roma 2001, s. 113-126.

PICARD Christophe, *La mer et les musulmans d'Occident au Moyen Age - VIIIe-XIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris 1997.

PIRENNE, Henri, *H. Muhammed ve Şarlman*, Fransızca'dan çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2006.

PIRENNE, Henri, *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton University Press, New Jersey 2014.

SİSALİM, İsam Salim, *Cüzuru'l-Endelüs el-mensiyye et-Tarihu'l-İslamî li-cüzuru'l-Balyar H. 89-685 - M. 708-1287*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984.

TALİBÎ, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ağlebiyye et-Tarihu's-siyasî*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1985.

EL-UDRÎ, *Tersi' el-Ahbar, Nusus ani'l-Endelüs min kitab tersi' el-ahbar ve tenvi' el-asar ve'l-bustan fî garaibi'l-buldan ve'l-mesalik ila cemiu'l-memalik*, editör: Abdülaziz el-Ehvanî, El Instituto de Estudios Islámicos, Madrid 1965.

VERSTEEGH, Kees, “The Arab Presence in France and Switzerland in the Tenth Century”, *Arabica*, C. XXXVII, Brill, Leiden 1990, s. 359–388.

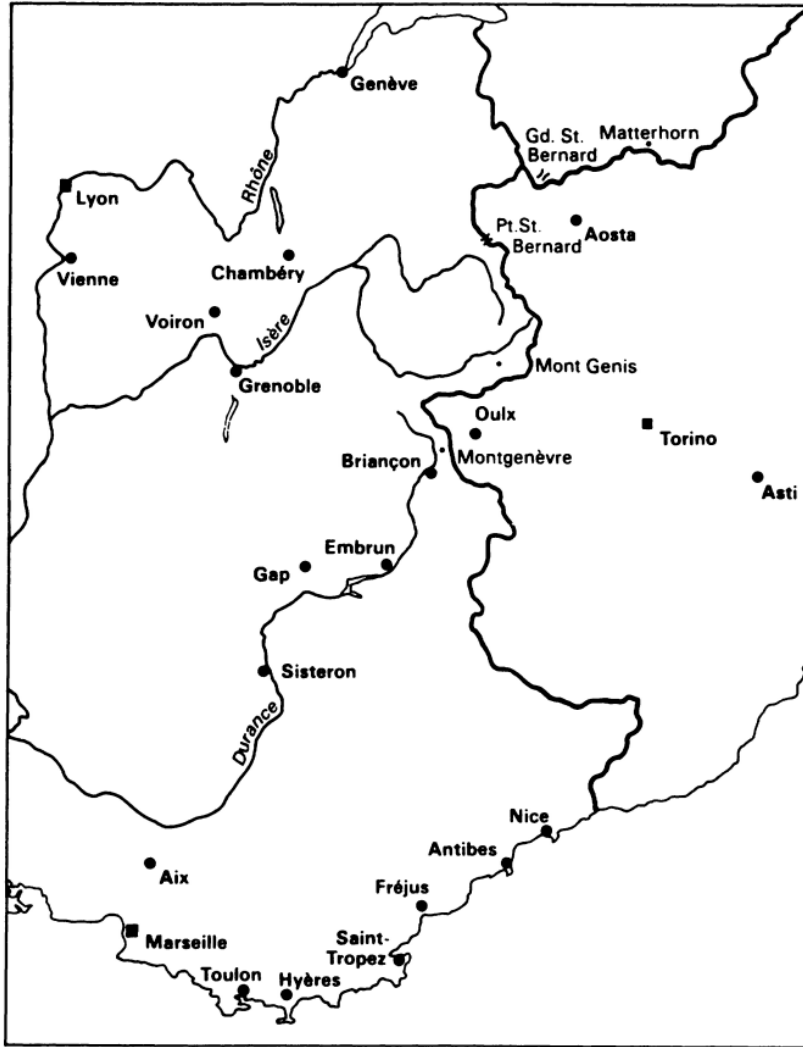
Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap, Yeni Yaşam Yayınları, 2011 İstanbul.

İnternet Kaynakları

“Fraxinetum in its Mediterranean context, with the Muslim world in green and the Byzantine empire in purple”, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/1f/Byzantine-Arab_naval_struggle.svg/1280px-Byzantine-Arab_naval_struggle.svg. (e.t. 16 Şubat 2021).

“Ruins of the fortress of Fraxinetum in Provence (France), a 10th-c. Andalusî Muslim settlement and raiding outpost”, <https://pbs.twimg.com/media/CcGLG63UAAEy3aa?format=jpg&name=small> (e.t. 16 Şubat 2021).

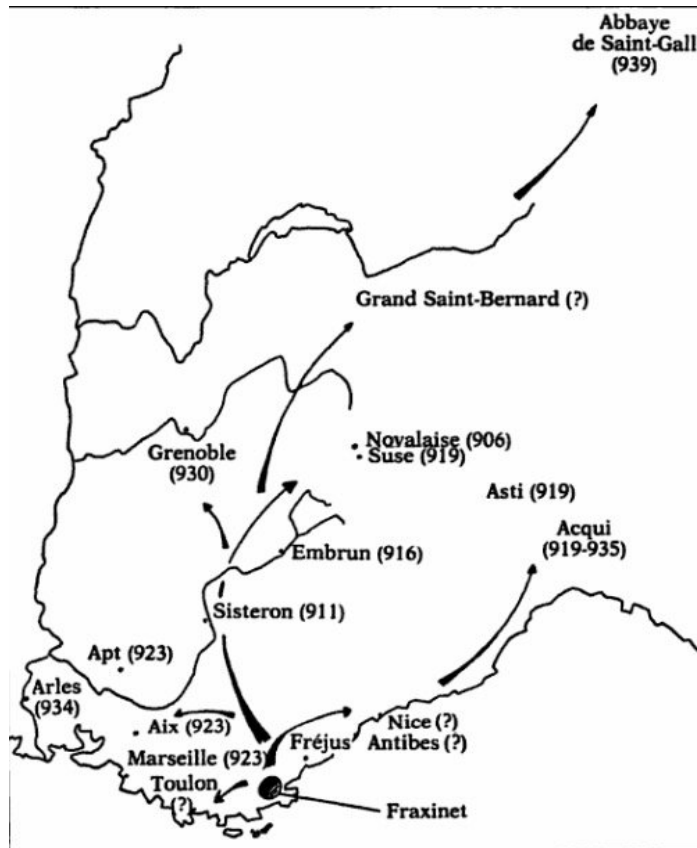
EKLER

EK-1: Fraxinetum'un yakın plan haritası. Fraxinetum, Saint-Tropez'in 15 km kadar kuzeybatısında bulunmaktadır. (Kees Versteegh, "The Arab Presence in France and Switzerland in the Tenth Century" C. XXXVII, Brill, Leiden 1990, s. 359–388, s. 383.)

EK-2: Fraxinetum'un Batı Akdeniz'deki genel görüntüsü. "Fraxinetum in its Mediterranean context, with the Muslim world in green and the Byzantine empire in purple", https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/1f/Byzantine-Arab_naval_struggle.svg/1280px-Byzantine-Arab_naval_struggle.svg.png. (e.t. 16 Şubat 2021).

EK-3: 10. asır başlarında Fraxinetum'dan (Fraxinet) çevre bölgelere yapılan akınlar. «Ruins of the fortress of Fraxinetum in Provence (France), a 10th-c. Andalusī Muslim settlement and raiding outpost», <https://pbs.twimg.com/media/CcGLG63UAAEy3aa?format=jpg&name=small> (e.t. 16 Şubat 2021).

Dr. Öğr. Üyesi
Gökçen KARA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6048-3644>

Haliç Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Amerikan Kültür ve Edebiyatı Bölümü
Öğretim Üyesi,
İstanbul / Türkiye
gokcenkara@halic.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
17/03/2021

Kabul edildi. / Accepted
25/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.898401>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

A Postcolonial Analysis of a Bend in the River by V.S. Naipaul

V.S. Naipaul'un Nehrin Dönemeci Adlı Eserinin Postkolonyal Analizi

Öz

Postkolonyal teori; edebiyat, antropoloji, tarih, psikoloji, sosyoloji gibi farklı disiplinlerden pek çok kavramı içinde barındıran eleştirel ve felsefi disiplinlerarası bir yapıdır. Edebiyat eleştirisinde postkolonyalizm, birçok toplumun ezildiği, görmezden gelindiği, yozlaşmış sömürge döneminin uzun süreli etkilerini edebiyat eserlerinde ortaya koymaktadır. Sömürgecilik, Batılı olmayan kimlikler ve gelenekler için büyük bir küçümsemeye neden olmuş, sömürge sonrası eleştiri sömürge ülkelerdeki ezilen insanlar hakkında tartışmalara yol açmıştır. Sömürgecilikten sonra yazılan edebi metinler hem tarihsel bir dönemi hem de ideolojik bir bakış açısını ve sömürge karşıtı bir söylemi içermektedir. Diğer bir deyişle sömürge sonrası edebiyat eserleri, okuyucuların sömürge geçmişi olan ülkelerde yaşayan insanların mücadelelerini daha iyi anlayabildikleri çok boyutlu bir bakış açısı sunmaktadır. *Nehrin Dönemeci* sömürge tarihi olan ülkelerde yaşayan, iç savaşlar, kültürel melezlik ve arada kalmışlık gibi ortak sorunları deneyimleyen insanların hikayelerinden oluşmaktadır. *Nehrin Dönemeci*, sömürge sonrası Afrika'nın acı gerçeklerini sunmaktadır. Yazar, ortak bir tarihle birleşen üçüncü dünya ülkelerinin koşullarını, sömürgeciliğin karanlığının ve bağımsızlık hareketinin meydan okuduğu bir geçmişi anlatmaktadır. Gelenekçilik ve Batıcılık arasındaki gerilim romanın merkezinde yer almaktadır. Post-kolonyal toplumlarda yaşanan çelişkiler, modern ve geleneksel, yeni ve eski yaşam biçimleri ve dolayısıyla Batı ve yerel kültürler ve değerler gibi kategoriler arasındaki çatışmalarda kendini göstermektedir. Naipaul, okuyucuya Afrika'nın bir bölümünün o kadar gerçek bir portresini sunmayı başarmıştır ki, okuyucu bu romanda yer alan sorunların nedeni gibi görünen sömürgeciliğin etkilerini net bir şekilde görebilmektedir. Naipaul'un sömürge sonrası Afrika'yı karmaşa, suç, savaş kabileleri, ırkçılık ve yoksulluk sahneleri ile tasvir etmesi, sömürgeleştirilmiş stereotipleri örneklemektedir. Postkolonyal bağlamda incelenecek olan bu roman, sömürgeciliğin, sömürülen insanlar ve kültürleri üzerindeki yıkıcı etkilerini gösteren hikayelerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Nehrin Dönemeci, postkolonyalizm, sömürgecilik

ATIF: KARA, Gökçen, "A Postcolonial Analysis of a Bend in the River by V.S. Naipaul", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (401-413)

CITE: KARA, Gökçen, "V.S. Naipaul'un Nehrin Dönemeci Adlı Eserinin Postkolonyal Analizi", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (401-413)

Abstract

Postcolonial theory is a critical and philosophical interdisciplinary structure that has borrowed concepts from different disciplines such as literature, anthropology, history, psychology, sociology. In literary criticism postcolonialism represents the long-lasting effects of the corrupted colonial era in which many societies are oppressed and neglected. Colonialism caused utter disdain for non-western identities and traditions; postcolonial criticism sparks debate about the oppressed people in the colonized countries. Literary texts written after colonialism contain both a historical period and an ideological perspective and an anti-colonial discourse. In other words, postcolonial works of literature show a valuable multidimensional perspective through which readers can better understand the struggles of people living in countries with a colonial past. *A Bend in the River* by V.S Naipaul offers unique stories of people living in country with a colonial history, dealing with common issues such as civil war, cultural hybridity, and in-betweenness. *A Bend in the River* offers the grim realities of post-colonial Africa. The author describes the conditions of third-world countries united by a common history, a past challenged by colonialism's darkness and the independence movement. The tension between traditionalism and Westernism is at the core of the novel. Post-colonial societies' contradictions manifest themselves in conflicts between categories like modern and traditional, new and old modes of life, and thus between Western and local cultures and values. Naipaul has succeeded in giving the reader a picture of a part of Africa so realistic that the reader can easily recognize the effects of colonialism that appears to be the cause of the problems featured in this novel. The portrayal of Naipaul on Post-Colonial Africa with scenes of disorder, crime, tribes of war, racism, and poverty shows the colonized stereotypes. The novel that will be analyzed in terms of postcolonialism contain the stories which show devastating effects of colonization upon the colonized people and their culture.

Keywords: A Bend in the River, colonialism, postcolonialism.

Introduction

Nobel prize winning author and a post-colonial British writer of Indo-Caribbean descent, V. S. Naipaul has experienced colonialism. Naipaul rigorously reflects the plight of postcolonial people. As a displaced figure, Naipaul's experience of colonization is so constantly visible in his writing. He portrays colonialism's deep effects on postcolonial people who are continuously searching for their identity. He embodies the inconsistencies of the postcolonial societies in several ways. Eurocentrism, migration, alienation, ethnic disintegration, neo-colonialism, and other post-colonial themes are all visible in his novels.

This study aims to examine Africa in the light of postcolonial discourse. In this study, the ethnic divisions, migration, tribal conflicts, underdevelopment, colonizer-colonized oriented hegemony and otherness faced by Africa as a result of independence struggles will be discussed from a postcolonial perspective.

Postcolonialism has become as one of the most important schools of literary criticism. Although there is no exact date for the beginning of postcolonial theory, some critics argue that postcolonialism started after all former colonized societies gained their freedom, others argue that from the start of colonization it includes all interactions between the colonizers and colonized. In

a way, all postcolonial studies are concerned with the interactions between the oppressor and the oppressed, or, in other words, the colonizer and the colonized, and their relationship with the rest of the world.

Postcolonial studies are interdisciplinary; thus they enrich literary, anthropological, cultural, philosophic and historical studies. Post-colonial scholars, having various academic interests, typically base their criticism on the colonial world's Western-centered thought, and they thus aim to offer an alternative to Western-theorizing system. Seeing that postcolonialism embraces diversity the main aim of post-colonial scholars is to build place for multiple voices. This is particularly true for subalterns whose voices were silenced by dominant ideologies before.

As a postcolonial writer Naipul has employed many ways to present a postcolonial society. *A Bend in the River* takes place in a Central-African country of which name has not been given by the author deliberately, to emphasize the commonality of the colonial experience. This multi-ethnic country has just experienced a revolt by native Africans, which occurred after the country was given freedom by the colonial force. The protagonist Salim is a Muslim Indian from the East-Coast Africa who struggles to create an identity for himself. The story centers around the significant events in Salim's life that reflects his identity crisis and internal tensions because of the dramatic changes in his homeland.

Theoretical Background

If the subject of attention is postcolonialism, it is undoubtedly a necessity to focus on colonialism. According to Ania Loomba:

Colonialism can be defined as the conquest and control of other people's land and goods. But colonialism in this sense is not merely the expansion of various European powers into Asia, Africa or the Americas from the sixteenth century onwards; it has been a recurrent and widespread feature of human history¹.

The European colonization consists of two stages, according to British Marxist sociologist Tom Bottomore, the first is pre-capitalist and the second is modern capitalism. The latter is about the imperialism which goes back to the pre-capitalist era. Imperialism and colonialism are indistinguishable since imperialism is intricately interwoven with colonialism. Referring to the relationship between colonialism and imperialism, Albert Memmi states:

You go to a colony because jobs are guaranteed, wages high, careers more rapid and business more profitable. The young graduate is offered a position, the public servant a higher rank, the businessman substantially lower taxes, the industrialist raw materials and labor at attractive prices².

This means that Europeans want to take charge of the markets of this territory, besides ensuring the raw materials, in other words, the administration of new land. The imperial powers started colonialism with the aim of discovering and conquering new places far from their own lands. The West, who explored the Eastern block for reasons such as geographical discoveries and wars, created a colonial order. While colonialism had the aim of conquering new lands at first, it also had the idea of destroying the social memory, assimilating an existing cultural heritage,

1 Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism*, London: Routledge, 2015, p. 2.

2 Albert Memmi, *Colonizer and Colonized*, London: Viking, 1965, p. 4.

destroying language, culture, lifestyle, historical and sociological resources with capitalist tools. The old understanding of colonialism caused millions of people to forcibly leave their homeland to work as slaves and serve their colonial masters. Colonialism was applied to most of the world in three continents in the 19th and 20th centuries. The great powers used the economic resources of three continents and even used the indigenous people of these regions in their armies in their wars. Colonized people, on the other hand, left their own cultures and started to resemble colonists because of the assimilation practices.

Until the second half of the 20th century, the United Kingdom ruled the world economically and politically with its imperialist practices. For centuries, colonial powers like Britain have justified themselves for the invasion and economical and cultural exploitation of other countries by claiming their inferiority and their need for tutelage and education. As Barlow stated:

Britain was the dominant political power in the world from the late eighteenth century until the earlier twentieth century. Its influence was so great that even countries that were not under British sovereignty, such as those in Latin America, were subject to British economic dominance and imperialism³.

Colonialism has a multifaceted structure. Since the point it relies on most is material, it applies many different strategies. At the same time, one of the most effective strategies is education. Colonizer societies opened colonial schools in foreign lands and determined the teachers and academicians who would work in these schools. These intellectuals wanted to impose their own culture on students to serve their country's interests. In *Culture and Imperialism*, Said referred to the colonial peoples imbued with the Western mentality as follows:

The great colonial schools, for example, taught generations of the native bourgeoisie important truths about history, science, culture. And out of that learning process millions grasped the fundamentals of modern life, yet remained subordinate dependents of an authority based elsewhere than in their lives. Since one of the purposes of colonial education was to promote the history of France or Britain, that same education also demoted the native history. There were always the Englands, Frances, Germanys, Hollands as distant repositories of the Word, for all the contradictions developed during the years of productive collaboration. Stephen Dedalus is a famous example of someone who discovers these facts with unusual force.⁴

Before the Second World War, Africa became a colonial nation and was decolonised as the third phase of the decolonization. Countries such as Canada, Australia and South Africa proclaimed independence in the first two parts. Africa gained independence as a result of locals' anti-colonialist attitudes and military struggles. Whilst the colonizer claimed to introduce civilization into Africa, the purpose was to conquer the land through the psychological, physical, economic, political and social transformation. Thus, the colonists created a new society as they intended. Colonizer societies have sought to subvert the national identities of the colonized societies gradually and to distance them from their own cultures, backgrounds and philosophies. With regard to the issue of literature and language, it is especially important to stress that colonizers in colonized countries forbid the use of the native language. Thus, the colonized peoples were made to forget their language and

3 John Matthew Barlow, *Gale Researcher Guide for the British Colonial Empire*, New York: Cengage Learning, 2018, p. 59.

4 Edward Said, *Culture and Imperialism*, New York: Knopf, 1994, p. 75.

culture and lost their local identity.

Postcolonial literature essentially refers to literary trends in the aftermath of colonialism as well as the ways in which once colonized peoples struggle with the problems of race and ethnicity. One of the most highly debated topics in post-colonial literature is the language. Postcolonial writers might be supposed to step into a “linguistic struggle” reflecting the background of cultural wars⁵. Since Western ideals reached the foundations of colonized cultures primarily through languages, the way these writers handle linguistic issues reveals their stance on Western philosophies and colonialism. These authors are attempting to launch an anti-colonial movement stemming first through the use of colonial languages. In the colonial era, English was seen as an important tool being an official language, and a way to colonize the local peoples but authors in the post-colonial period played a different role in using their native languages. As Shands puts it, “literature is a place where subjective and collective truths can be voiced ... where elusive and complex issues of deep significance to us as human beings can be explored without the need to prove points, empirically or quantitatively⁶”. Literary texts therefore reflect not only the author’s personal experiences and sentiments, but also historical, political and cultural facts.

Major figures in Postcolonial Studies

Within the Western academe Edward Said is pointed as the first reference point of the studies. Said’s work *Orientalism*, which is seen as a creative idea in almost all disciplines, is generally regarded as the founding work of postcolonialism. “Orientalism completely changed the agenda of the study of non-Western cultures and their literatures and pushed it in the direction of what we now call postcolonial theory⁷”. Firstly, Said highlighted the overarching power relations between East and West. “Orientalism” for Said is an effort to define the East, which has a special place in the life of Europe. While the West sees itself as logical, it has touted the East as irrational. The West is considered a pioneer of civilization, while the East is characterized as underdeveloped.

Said developed the idea of cultural stereotype to explain how the Western colonial powers developed new strategies in order to justify the colonization of Eastern countries. At the end of the 19th century, colonization had a more particular meaning as the colonists considered it as an extension of civilization from West to the East. Given that European culture is seen as the standard for all other cultures, the use of these “stereotypes” supports the belief that these irrational eastern countries cannot control themselves, so that they have to be controlled by rational Europeans. In *Orientalism*, Said focused on how the East was created as “the other” in Western culture. He states:

No one will have failed to note how “East” has always signified danger and threat during this period, even as it has meant the traditional Orient as well as Russia. In the universities a growing establishment of area studies programs and institutes has made the scholarly study of the Orient a branch of national policy. Public affairs in this country include a healthy interest in the Orient, as much for its strategic and economic

5 Salman Rushdie, *Imaginary Homelands: Essays and Criticism, 1981-91*, London: Vintage Books, 2010, 17.

6 Kerstin W Shands, “Neither East Nor West: From Orientalism to Postcoloniality,” in *Neither East Nor West: Postcolonial Essays on Literature, Culture and Religion*, ed. Kerstin W Shands, Södertörns Högskola, 2008, pp. 5-28.

7 Hans Bertens, *Literary Theory: the Basics*, Routledge, 2013, p. 203.

importance as for its traditional exoticism. If the world has become immediately accessible to a Western citizen living in the electronic age, the Orient too has drawn nearer to him, and is now less a myth perhaps than a place crisscrossed by Western, especially American, interests⁸.

Said was also interested in the relationship between the knowledge and power, inspired by Michel Foucault. Said argued that any knowledge of the East is the result of a discourse built by the west. The West categorizes the Eastern societies by examining their characteristics such as their literature, history and beliefs. It can be said that the East, which is described as exotic, has an undeniable effect on Western societies in reaching its present stage. Many researchers who followed Edward Said, the pioneer of postcolonialism, enabled postcolonialism to be a field of study and a method of criticism.

Orientalism is a significant criticism of how the Western texts have interpreted the East and, more precisely, the Islamic Middle East, over the ages but especially in the 19th century. According to Bertens, “Using works of literature, political tracts, journalistic texts, travel books, religious and philological studies, Said examines how these texts construct the Orient through novels, through journalistic reports and travel writings, and through histories, anthropological writings, and so on.”⁹

The Black Skin White Masks (1952) and *The Wretched of the Earth* (1961) by Fanon, who was a witness to what happened during the colonial period, are important works for postcolonialism. Fanon initially focused on the discrimination in colonies which is based on racial identities between colonizer and colonized societies. Fanon seeks to propose some solutions to the colonial system. For Fanon, “colonialism forces the people it dominates to constantly ask themselves this question: In reality, who am I?”¹⁰

There has been considerable discussion about how to integrate the subaltern voice into social studies efficiently and equally. Gayatri Chakravorty Spivak’s most influential work in this field is her article “Can Subordinate Speak?” Spivak focused on the term “subaltern” which includes the least disadvantaged groups of people within the colonized countries and inferred that they have never been allowed to speak for themselves because the colonized/powerful/dominant has always set their standards themselves and decided what best things for them were, disregarding their reality.

Spivak explained the colonized people and their predecessors after the colonial period, which she called as the new colonial period, with the concept of Subaltern. Spivak’s concept of subaltern is related to a tradition in India. It is this tradition that Hindu women sacrifice themselves after their dead husbands, and this is part of the Hindu tradition. There has been an ongoing discussion of modernity and tradition regarding this tradition. The legal abolition of this tradition by the British during the colonial period was shown by the West as “the white man saving the brown woman”. If we look from the perspective of subalternity, the British legitimized their colonial practices by removing this tradition. According to Spivak, colonial discourse and the construction of the identity of the subordinate is carried out by a dominant culture.

8 Edward W. Said, *Orientalism*, London: Penguin Books, 2019, p. 27.

9 Bertens, 203.

10 Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, New York: Grove Press, 2004, p. 182.

Homi Bhabha is another name whose works are widely used in postcolonial literature. Bhabha claims that colonialism is not over and it continues. Bhabha began to problematize the scope of Orientalism by revising and expanding it. Bhabha first made reference to Said in his analysis, stating that the colonizer formed the identity of the colonizer during the colonial period. Bhabha puts it as:

Postcolonial perspectives emerge from the colonial testimony of Third World countries and the discourses of minorities within the geopolitical divisions of east and west, north and south. They intervene in those ideological discourses of modernity that attempt to give a hegemonic normality to the uneven development and the differential, often disadvantaged, histories of nations, races, communities, peoples. They formulate their critical revisions around issues of cultural difference, social authority, and political discrimination in order to reveal the antagonistic and ambivalent moments within the rationalizations of modernity¹¹.

The identity problems created by the devaluation of local minority cultures are expressed in the terminology of Bhabha through the concepts such as cultural hybridity, mimicry, in betweenness, ambivalence, and the third space.

Migration events that produced hybridity did not occur spontaneously. Because the difference between immigrants' home country and the host country complicates the cultural structure of immigrant societies. After the second world war, with the post-colonial period, multicultural and multidisciplinary societies emerged. This pushed the migrants struggling to survive in deep cultural conflicts and this multicultural environment led to hybridization.

Hybridity generally indicates the formation of intercultural forms after colonial contact. In addition, in postcolonial discourse, hybridity is also used as reciprocal cultural exchange. According to Homi Bhabha, hybridity is the integration of conflicting cultures within a third area and the formation of a new culture. The colonized, tried to imitate the colonizer, but failed, and had a hybrid culture and identity. For this reason, the concept of mimicry along with hybridity has also been an important method of analysis for Bhabha.

The ambiguous relationship between colonizer and colonized is defined by mimicry. Mimicry happens when people in a colonized country imitate and adopt the colonizers' culture. When a colonial rule urges the colonized subject to imitate the colonizer, the result is never a mere imitation of these characteristics, by following the cultural habit, perceptions, structures, and values of the colonizer. As Bhabha proposes via Lacan, "The effect of mimicry is camouflage...it is not a question of harmonizing with the background, but against a mottled background.¹²" The mimicry can seem to parody something it imitates. In a way, imitation symbolizes the colonial power.

As the colonized mimics the colonizer, new cultures appear and according to Bhabha, this is called the 'third space'. Theorized by Bhabha, the third space is where hybrids can be identified. According to Bhabha "it is the in between space that carries the burden and meaning of culture¹³." Bhabha claims that the interweaving of elements of the colonizer and colonized creates a new

11 Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London: Routledge, 1997, 245.

12 Bhabha, p. 120.

13 Bhabha, p.119.

hybrid identity which calls into question the meaning and legitimacy of every cultural identity. This constructed identity exists between the colonizer and the colonized.

V.S. Naipaul is one of the most important figures and prolific Caribbean writers who employs a postcolonial discourse in his works. *A Bend in the River* is one of the works that best reflects colonial and post-colonial formations. Naipaul was born and raised in Trinidad; his family roots are in India. Trinidad and India are countries that had gone through the colonial process. In this respect, Naipaul reflected the colonization process very well, based his past life.

The fictional world of Naipaul depends on the relationship between actual external conditions and private affairs. The characters in his novels live in the free world, seeking to avoid oppression. Freedom becomes a gradual illusion in this sense. Naipaul portrayed his view of history as a dynamic interplay of circumstances with slaves, the exploiters, and oppressed people.

A Bend in the River reflects the conditions in Third World countries after the colonial period. This novel is also a critical assessment of the lives of the citizens of the African colonies. Naipaul writes of the anarchy, violence and turmoil that are the product of the dictatorial laws that control countries after colonialism ends officially. He portrays the incapacity of these countries to govern themselves and establish peace and stability. In addition, the novel is a description of immigrants' lives especially Indians in Africa. Thus, Naipaul illustrates the plight of these people in their new homeland and their desire to find a home.

A Bend in the River: A Postcolonial Analysis

Naipaul illustrates that alienation in the postcolonial world is inevitable by addressing to the terms such as displacement, migration, otherness and diaspora. This novel describes the plight of Indians as diasporic and oppressed people who are trying to migrate to another country. Naipaul describes the period in Africa after colonialism which leads to a tribal war and authoritarian dictators mimicking the colonizers to oppress their natives. The Indians are considered outsiders brought by colonialism. Although Africans are also colonial victims, they want to expel Indians who share the same fate with them from their countries.

The setting and characters are a prime example of the postcolonial concepts of hybridity, in-betweenness and third space. The protagonist Salim is of Indian, Arab and African descent which makes him an individual of hybrid identity. Throughout the novel, Salim struggles with his own identity as well as with adapting to a new environment after moving to a new town in the heart of Africa. Like Salim, most of the characters live in that town because of the job opportunities. Africa is depicted as a market environment for people from other parts of the world.

Salim is allegorically presented in the novel as a symbol of diasporic people in Africa. Since Salim is no real African, in Africa he has no place. He finds out that "the free-for-all of independence has come to an end"¹⁴. His perspective on his post independent situation reflects the immigrants' role in the transitional period in the new homeland.

Another example of postcolonial hybrid identity in this novel is Nazruddin who despite being neither European nor African, learned European manners in a city of an African country. Even though other people around him mock him for this, they still admire him because anything Western

or European is considered as high class and better than local. Local people also regard European style education as luxurious and wish to resemble Western intellectuals. These are instances of what in postcolonial theory terms is mimicry.

The novel starts with the journey of Salim from his hometown on the east coast of Africa to Central Africa. Salim's family has a complicated cultural background due to their religion Islam, but their traditions mostly being taken from Hindu religion since they originally came from India. They live on East-Coast Africa under the European flag with Arabs, Indians, Persians, and Portuguese and feel themselves like the people of Africa but, they know that real Africa is miles away from them right at the centre of the continent. When Salim starts to tell us about his hometown, we feel something uncanny about it. Although everything looks normal in their daily life, Salim feels uneasy about the future of his family, but he cannot quite explain why. Probably deep down, he senses the rootlessness of his family stuck in a place disconnected from all the settled cultures, being neither Indian, nor African, nor European as if they were living in limbo. This place looks detached from African culture because it seems like colonial powers had wiped out the land's authentic culture and turned the place into a soulless, decentralized trading hub, which lacked the natural evolution process of a settlement.

Africa was my home, had been the home of my family for centuries. But we came from the east coast, and that made the difference. The coast was not truly African. It was an Arab-Indian-Persian-Portuguese place, and we who lived there were really people of the Indian Ocean. True Africa was at our back. Many miles of scrub or desert separated us from the upcountry people; we looked east to the lands with which we traded--Arabia, India, Persia. These were also the lands of our ancestors. But we could no longer say that we were Arabians or Indians or Persians; when we compared ourselves with these people, we felt like people of Africa. My family was Muslim. But we were a special group. We were distinct from the Arabs and other Muslims of the coast; in our customs and attitudes we were closer to the Hindus of northwestern India, from which we had originally come. When we had come no one could tell me. We were not that kind of people. We simply lived; we did what was expected of us, what we had seen the previous generation do. We never asked why; we never recorded. We felt in our bones that we were a very old people; but we seemed to have no means of gauging the passing of time. Neither my father nor my grandfather could put dates to their stories. Not because they had forgotten or were confused; the past was simply the past¹⁵.

Salim starts a new life by moving into central Africa and settles down in a town located at a bend in the river. He opens the shop which he bought from Nazruddin back in his hometown and starts trading of many sorts of items that people living around the town would need. Salim works diligently to make this new life work. He realizes that the community in the town consists of foreigners, rather than local people. Local people live far deep inside the forest and drop by the town only to meet their requirements. Europeans' efforts to turn Africa into a marketplace become noticeable. Local people do not need Europeans there; they have been living in these lands for thousands of years by their own ways of living.

From me she bought pencils and copybooks, razor blades, syringes, soap and toothpaste and toothbrushes, cloth, plastic toys, iron pots and aluminum pans, enamel plates and basins. These were some of the simple things Zabeth's fisherfolk needed from the outside world, and had been doing without during the troubles. Not essentials, not luxuries; but things that made ordinary life easier. The people here had many skills; they could get by on their own. They tanned leather, wove cloth, worked iron; they hollowed out large tree trunks into boats and smaller ones into kitchen mortars¹⁶.

The town suffers from the aftermath of political unrest. It has always been like a ghost town because this is a place built by the colonizers on their attempt to penetrate the natives' land disregarding their customs, ways of life, traditions, and local people themselves. The colonial "lycee" in the town is a misfit against the local African culture and habitat. This town, built by the colonizers, like a patch next to real Africa, does not function.

The novel has a gloomy feeling right since the beginning, and the senses of rootlessness, estrangement, otherness, and lack of identity sustained until the end. Salim is aiming for something that he will never be able to capture for all his life, that is, to belong to somewhere. In this patch-town, he is living on the edge of cultures, without seeing the real-life in Africa, without getting to know real Africans genuinely, without even learning their language. As a colonized object himself, he does not act any different than a colonizer by ignoring the real habitants of that land, just like Father Huisman. He too ignored the customary African culture and undertook the role of fixing this brutal culture with a magical touch of European civilization. Unfortunately, he ended up in being killed brutally. The relationship Salim has with Yvette resembles the one between the colonizer and the colonized. She makes herself look like a friend, who can satisfy his needs and desires, on which he can count. Then one day, she disappears, leaving him exploited physically and mentally, just like a colonizer would do to the colonized.

In the first part of the novel, titled "The second Uprising", it is seen that Salim is trying to build his own identity in the process leading up to the outbreak of a second uprising in post-colonial Africa. The second chapter, titled "The New Special Zone", describes the period that was the continuation of the second uprising as the country faced an economic boom. In this episode, Salim also meets Indar, a friend of his while living with his family on the East Coast, and meets Raymond and his wife Yvette, a Belgian historian who is the "White Man of the Big Man", who comes to teach in schools in the "special zone" established in the town. The special region is the symbol of modern Africa. The people who live there are privileged and in contact with the world.

European colonialists try to instill their own cultural values instead of national values into the exploited African society by establishing high schools and universities in the Special Zone. Exploited societies are happy in the hope of resembling colonial masters. It is desirable to be accepted by their masters and to have their thoughts. In the third chapter titled "Big Man", the impact of the actions of the Big Man, the new native ruler of the African continent, begins to be felt strongly with the social unrest that immediately occurred in the town.

In the third chapter entitled “Big Man”, the impact of the actions of the Big Man, the new native ruler of the African continent, begins to be felt strongly with the social and social unrest that immediately occurred in the town. In the last section titled “War”, the state seizes everyone’s property as a result of the President’s “radicalization or expropriation” plan. As a result, Salim manages to escape from the fighting and war environment in the town under difficult conditions by getting on a steamboat that takes him away from the war environment.

Another feature to note about the characters in the novel is that most of them are foreigners. There are very few African characters. Zabet and his son Ferdinand are African, Metty is a slave, Noimon is Greek, Father Huisman is European, Mahesh and Shoba are Indian, Indar and Nasreddin are Arab, Raymond and Yvette are Belgian characters. Another minority group in the novel is the Italians. All these minorities have come together for one purpose. It is because of the goods and items to be sold in Africa. In a way, Africa functions as a market environment in the novel. Salim is a tradesman trying to make money in this market. The town does not offer anything other than material gain to foreigners. There is no social life activity for the people there. Despite these conditions, the only reason foreigners live in this town is the job opportunities the country offers. Hence, with the economic boom, the town is turning into a commodity warehouse and trading center. However, foreigners make fun of people who wear gold in African lands.

It is seen that foreign characters have such dilemmas throughout the narration. Another inconsistency is the problem of uniformity and safety. Safety problems are emphasized, especially in non-African characters. Because Africa is starting to be dangerous for foreigners living in the town. These characters are concerned and worried about the lack of safety of the African environment in which they live.

It is quite common that dictators get hold of a country after the decolonization process. In this novel, we see a dictator called “Big Man” who gives irrational and contradictory orders nationwide and suddenly targets foreigners in the country and decides to execute all the foreigners in the town. Salim’s only local acquaintance Ferdinand helps him to escape, from whom he always kept himself distant. Salim escapes the danger, but he has nowhere to return to, has no roots anywhere, he belongs nowhere and has to live a life with a hybrid identity. Naipaul makes a colonial criticism in his novel. This form of criticism reveals itself in the first sentences of the first chapter:

The world is what it is; men who are nothing, who allow themselves to become nothing, have no place in it. Nazruddin, who had sold me the shop cheap, didn’t think I would have it easy when I took over. The country, like others in Africa, had had its troubles after independence. The town in the interior, at the bend in the great river, had almost ceased to exist; and Nazruddin said I would have to start from the beginning¹⁷.

According to Said, Orientalism aims to convince the Eastern nations that the East does not have its own virtues, cannot govern itself, does not have the skills and abilities they need for this. According to him, there are Westerners and Easterners. Westerners are the dominant party. In this context, Western nations argued that they modernized their colonial lands, with the idea that “the East should be ruled”.

Salim characterizes indigenous African society as individuals who are corrupt and unable to move forward without the guidance of colonial society. Because of this, he believes that they deserve to be exploited in all circumstances. This novel takes place in a world of people especially those from the Third World that suffers from alienation, uncertainty and rootlessness. This novel not only criticizes African rulers and the hypocrisy of Western intellectuals who justify these rulers, and it is also a criticism for those who deny the opportunities of their civilization. This novel offers an observational perspective at western modernity traditions

Conclusion

With the changing world order, that is, with the end of colonialism, new forms of domination began to emerge. Due to the material and moral devastation of the two world wars, the colonial countries inevitably began to lose control over their colonies. The events that took place along with the loss of control and other factors enabled many countries to gain their independence. Racial inequality and economic exploitation are major causes of colonial uprisings. Freedom, independence, and equality are the underlying ideals of postcolonial theory.

The novel tells the story of former colony of the United Kingdom full of frustration, suffering, destruction, rootlessness and futile search for identity. Naipaul deliberately kept places and national leaders anonymous in order to comment on the national situation in Africa. In his novel *A Bend in the River*, Naipaul describes how the failure of the national leader leads the people of this country to undergo an identity crisis. The novel represents the image of political crisis in Africa's decolonized states and stresses the need to reshape national leaders' and intellectuals' ideologies in order to lead Africa and its people to stability.

Western colonizers ruthlessly invaded many lands and exploited these lands' sources in every way possible for centuries. Once they settled in these lands, they created a sense of dichotomy in natives' minds, by positioning the natives as inferior and themselves as superior. They used the advantage of scientific knowledge as a tool for oppression against these people. They made them believe that they were uncivilized, undeveloped, and unethical and needed the guidance of the colonizers who could educate and civilize them. They made natives feel like their language, culture, and traditions were unnecessary, archaic, useless, barbaric and uncivilized and that they needed to replace all of these with the colonizers'. *A Bend in the River* by V.S.Naipaul shows us how rootless people of the ex-colonies feel. These colonized people suffer from a sort of social genocide. They cannot use their languages; even people from two different ex-colonies use their colonizers' languages instead of learning and communicating with one another's. Colonizers establish dysfunctional towns that lack any sort of identity and culture. These places offer just enough facilities to make people maintain their lives and keep on trading. Such places serve as dwellings for these lost-identities like Salim and his family. They spend their lives in a sort of limbo, having neither past nor future.

Bibliography

Barlow, John Matthew, *Gale Researcher Guide for the British Colonial Empire*, New York: Cengage Learning, 2018

Bertens, Hans. *Literary Theory: the Basics*. London: Routledge, 2013.

Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1997. Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth: Frantz Fanon*. New York: Grove Press, 2004.

Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism*. London: Routledge, 2015.

Memmi, Albert. *Colonizer and Colonized*. Viking, 1965.

Naipaul, Vidiadhar Surajprasad. *A Bend in the River*. London: Penguin Books, 1980.

Rushdie, Salman. *Imaginary Homelands: Essays and Criticism, 1981-91*. London: Vintage Books, 2010.

Said, Edward. *Orientalism*. London: Penguin Books, 2019.

Said, Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Knopf, 1994.

Shands, Kerstin W. "Neither East Nor West: From Orientalism to Postcoloniality." Essay. In *Neither East Nor West: Postcolonial Essays on Literature, Culture and Religion*, edited by Kerstin W Shands, 5–28. Södertörns Högskola, 2008.

Dr. Öğr. Üyesi
Esra ÇIPLAKORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4577-3026>Muş Alparslan Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Ortaçağ Tarihi,
Muş / Türkiye
e.ciplak@alparslan.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

07/03/2021

Kabul edildi. / Accepted

19/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.892441>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Ortaçağda Mülkiyet ve Kişilik İhlalleri: Burcî Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk Örneği

Property and Personaity Violations in the Middle Ages: The Example of Burjî Mamluk Sultan Faraj b. Barquq

Öz

Bilinen en eski uygulamaları Eskiçağ medeniyetlerinde görülen müsadere, mülkiyet ve kişilik hakları ile ilgilidir. Devletin bir karşılık ödemediği kişinin mal veya emlakını elinden almaya yönelik olan müsadere, caydırıcı bir ceza olarak görülebilir. Aslında, suçluyu te'dib etmek ve olası suçlardan caydırmak gibi nedenlerle yaptırım kararının verilmesi ve uygulanması sırasındaki etkenler, müeyyideyi keyfi bir hale getirirken müsadereyi Burcî Memlûklerinde sıkça uygulanan bir gelir kaynağı olma yoluna götürmüştür. İstilahî olarak müsadere, devlet adına yapılan bir te'dib aracı iken mevcut iktisadî kaostan menfaat sağlayan kişilerin güç ve zenginlik arayışına dönüşmüştür. İrtikâb ve iltimas ile beraber örneklerde sıkça gördüğümüz el koyma işlemi ahlâkî bir sorun olduğu gibi bu durum ayrıca iktisadî bir zafiyettir. Dönemin tanıklarının ifadesine göre; bu dönemde Mısır'ı ziyaret eden gayr-ı müslimler, *Memlûk Emirlerinin dahi şehirde lüks bir hayat yaşadıklarını ve onların çok servete sahip olduklarını* müşahede etmişlerdir. Memlûk kaynakları, tek bir Emir'in bile sıkıntılı bir hayat geçirdiğini zikretmemiş, sultan ve emirlerin servetlerinden ve onların debdebeli bir hayat yaşadıklarından bahsetmişlerdir. Vezirlerin, valilerin ve diğer devlet görevlilerinin tekrar tekrar aynı zenginliğe sahip olmaları tek bir gelire bağlanamaz. Küçük yaşta tahta geçen Ferec döneminde Memlûk Devleti bir yandan iktisadî bunalımlar, diğer yandan ümera arasındaki mücadele ve Timur'un Suriye'yi istilası gibi ciddi olaylarla karşılaşmıştır. İşte bu kargaşa ortamında devletin gelirlerini artırmaya yönelik ilk faaliyetler müsadere olarak uygulanması olarak görülmektedir. Memlûk kaynaklarına göre Burcî Memlûklerinde en fazla müsadere müeyyidesinin Sultan Berkûk, Ferec ve Kayıtbay dönemlerinde olduğu görülmektedir. Sultan Ferec, bütün saltanat döneminde Mısır ve

*Bu makale, Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN'ın danışmanlığında Esra ÇIPLAK'ın Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı "Burcî Memlûkler Döneminde Müsadere (1382 – 1517)" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

ATIF: ÇIPLAK, Esra, "Ortaçağda Mülkiyet ve Kişilik İhlalleri: Burcî Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk Örneği", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/1 (Mart 2021), s. (414-435)

CITE: ÇIPLAK, Esra, "Property and Personaity Violations in the Middle Ages: The Example of Burjî Mamluk Sultan Faraj b. Barquq", **Journal of History and Future**, 7/1 (March 2021), pp. (414-435)

Suriye’de otoritesini tesis etmek için mücadele etmiş ancak hem tahtını hem de hayatını çirkin bir şekilde kaybetmiştir. Berkûk dönemindeki müsadere uygulamalarını ayrı tutacak olursak onun dönemindeki bu müeyyidelerin bahsi geçen iç ve dış, siyasi-askeri çekişmelere bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Burcî, Berkûk, Ferec b. Berkûk, Memlûk, Müsadere, Çerkes.

Abstract

The oldest known practices are related to confiscation, property and personality rights seen in ancient civilizations. Confiscation, which aims to take away the property or property of the state without paying any compensation, can be seen as a deterrent punishment. In fact, while the factors during the decision and implementation of the sanction decision for reasons such as detecting the criminal and deterring possible crimes made the sanction arbitrary, the confiscation became a frequently applied source of income in the Burji Mamluks. By definition, confiscation was an act on behalf of the state, but turned into a search for power and wealth by those who benefit from the current economic chaos. In addition to bribery and favoritism, seizure, which we often see in the examples, is a moral problem, and this is also an economic weakness. According to the testimony of the witnesses of the period; Non-Muslims who visited Egypt during this period observed that even the Mamluk Emirs lived a luxurious life in the city and that they had a lot of wealth. Mamluk writers did not mention that even a single Emir had a troubled life, but they talked about the wealth of the sultan and the emirs and that they lived a life of glory. The fact that viziers, governors and other government officials have the same wealth over and over cannot be attributed to a single income. In the period of Faraj, who took the throne at a young age, the Mamluk State faced serious events such as economic crises on the one hand, the struggle between the ümera and Timur’s invasion of Syria. In this turbulent environment, the first activities of the state to increase revenues are seen as the implementation of confiscation as a source of income. According to the Mamluk sources, it is seen that the most confiscation sanctions in the Burji Mamluks were during the periods of Sultan Barquq, Faraj and Qaitbay. During his reign, Sultan Ferec struggled to establish his authority in Egypt and Syria, but lost both his throne and his life in an ugly way. If we keep the confiscation practices in the period of Barquq, we can say that these sanctions during his period were dependent on the aforementioned internal and external political-military conflicts.

Key words: Burji, Barquq, Faraj b. Barquq, Mamluk, Confiscation, Circassian/Jarkas.

Giriş

“Nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege”

Memlûk tarihinin ikinci evresini Mısır ve Suriye’nin mukadderatında mühim rol oynamış Burcî Memlûkler (1382-1517) oluşturur.¹ Burcîler, iktidarlarını selefleri Bahrîlerden devralmışlar ve yüz otuz beş yıl iç ve dış sıkıntılar ile Anadolu’da Tarsus’tan Malatya’ya kadar uzanan hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Burcîler dönemi; araştırmacılar tarafından sistemlerin

1 el-Makrîzî, (Neşr. Muhammed Zinhüm-Medîha eş-Şarkâvî), *Kitab el-Mevâ’iz ve el-İ’tibâr fî Zikr el-Hitât ve el-Âsâr*, C.III, Kahire, 1998, s. 132-133; A. H. Dumit, *ed-Devlet el-Memlûkiyye Tarih-i Siyasî ve el-İktisadî ve el-’Askerî*, s. 91-92.

bozulduğu, felaketlerin yaşandığı, istikrarsızlıkların olduğu bir dönem olarak tasvir edilse de onlar, mevcut tüm sorunların üstesinden gelmiş ve ilk dönemden daha uzun bir süre ayakta kalmayı başarmışlardır. Başka bir açıdan ise günümüze intikal eden eserlerin çoğu bu dönemin ürünüdür ve pek çok konuda zihinlerimizde izler bırakmışlardır. Burcî Memlûklerinin ilk sultanı Berkûk (ö.1399), Ortaçağ devletlerinde yönetme gücünün olağan kavramı “*asabiyye*”ye bağlı bir iktidar kurmuşlardır. Ferec b. Berkûk (ö.1412), adıyla müsemâmâ, onun oğludur². 20 Haziran 1399 (15 Şevval 801) tarihinde, el-Malik ez-Zâhir Berkûk’un ölümü üzerine, oğlu Ferec, babasının vasiyeti gereği *el-Melik en-Nâsir* lâkabıyla sultan ilân edilmiştir(H.801-808/M.1399-1405, H.808-815/M.1405-1412)³.

Tarihsel geçmişi çok eskilere dayanan müsadere müeyyidesi günümüze kadar birçok aşamadan geçmiş ve hukuki niteliği değişmiştir. Memlûkler döneminde müsadere tabiatini tek mil cezaların büyüklüğü ile beraber işlediğimiz çalışmamız âmm ve örf hukuku cephesiyle örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Önemli eserlerin meydana geldiği önemli mücadelelerin verildiği ve önemli kararlara imza atan sultanların bulunduğu bu devir, inişli çıkışlı bir seyir gösterse de kendine has bir nizama sahip olduğu bilinmelidir. Müsadere, mülkiyet ve kişilik haklarını sınırlayan bir müeyyide olarak uygulanışı açısından cezanın şahsiliği ilkesi ile de çelişmektedir. Bazen işlenen bir suçtan dolayı cezai bir yaptırım, bazen toplumsal düzeni korumaya yarayan emniyet tedbiri, bazen de devlet gelirlerine kaynak aktarmak amacıyla uygulanan müsadere, çoğu zaman da hiçbir suç işlememiş kişilerin mal varlıklarına el konulması şeklinde mülkiyet hakkının kaybedilmesi sonucunu doğurmuştur.

Müsadere, ısrarla istemek, çekip almak, meydana çıkma, olma manasına gelen Arapça صدر kelimesinden türetilmiştir. مصادرة mufâ‘ale vezninde olup işteşlik manası ifade eder⁴. Mütâlebe, münâzara, murâfa‘a, mukâseme kelimeleri ile almak anlamındaki أخذ taşımak anlamındaki حمل gereklilik anlamındaki أزم devretmek, bırakmak manasındaki استخراج ve bir anlamı da kapsamak, sarmak demek olan حوطة kelimesi Memlûk kaynaklarında ihtiva ettiği mana itibariyle müsadere yerine kullanılan kelimelerdir. Hukukçuların farklı tanımlamalarına rağmen birleştikleri nokta; bir suç, bir fiil ya da başka nedenlerden dolayı devlet tarafından kişinin malına el konulması olarak ıstılâhî bir mana ifade eden müsadere, özel mülkiyet ile ilgili bir kavram olup bir kimsenin taşınır-taşınmaz malının kendi rızası olmaksızın devlet veya hükümdar adına alınmasıdır⁵.

-
- 2 el-Makrîzî, *el-Hitât*, C.III, s. 134; Süleyman Özbek, “*Memlûklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar: Sultanı Öldüren Sultan Olur*”, Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt:32, Sayı:53, Ankara, 2013, s.165.
 - 3 Esra Çıplak, *el- Melik en-Nasır Ferec b. Berkûk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/1399-1412)*, Gazi Üniversitesi, SBE, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 15-20.
 - 4 el-Cevherî, *es-Sihâh*, C.II, Beyrut, 1990, s. 709-710; ibn Manzûr, *Lisân el-Arab*, C.VII, Beyrut, 1999, s. 299-302; el-Firuzâbâdî, *el-Kamus el-Muhit*, C.II, Mısır, 1978, s. 67; ez-Zebîdî, *Tâc el-Arûs*, C.XII, Kuveyt, 1973, s. 293-300; R. Levy-M. Cavit Baysun, “*Müsâdere*”, İA, C.VIII, Eskişehir, 1997, s.668-673; Cengiz Tomar, “*Müsâdere*”, DİA, C.32, İstanbul, 2006, s. 65.
 - 5 M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul, 1993, s. 624-626; M. Ali Ünal, “*Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere*”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 49, 1947, s. 95; Abdulkadir Certel, *Müsâdere*, Ankara, 2008, s. 15; Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lügati*, Ankara, 1944, s. 258.

Memlûk ekonomisinin bir parçası gibi görünen müsadere uygulamaları, nakit değerın üç ya da dört katına kadar ulaşan bir servet birikiminin sonucu olarak uygulanmıştır⁶. Tazminat sağlamak için de kullanılan müsadere özellikle Bahrî Memlûklerde vakıf mülkiyetini bu açgözlülüğün dışına çıkarmıştır. Bu dönemde çok sayıda medrese, zaviye ve ribat gibi kurumların yaptırılması ve gelir getiren emlakı buraya vakfetme nedenlerinden biri yeni sultanın, selefinin memlûklerinin mallarını müsadere etme olasılığıdır. Onlar, kendi evlatlarını ya bu vakıflara nazır/mütevelli tayin etmiş ya da kendileri için bundan bir pay ayırmış vakıflara ve gelirlerine onları ortak yapmışlardır⁷. Ancak bu durum vakıf sahiplerini diğer tarafa geçiren bir hale dönüşecektir. Sermayenin aktif ekonomiye geri dönüşünü içeren vakıf kaynaklarının devlet tarafından gasp edilmesi, sûfleri işgücü piyasasına geri döndürmüştür⁸.

Ülkede para ayarının değişken olması, yabancı paralar karşısında Memlûk paralarının durumu, sürekli para darp edilmesi ve ayrıca bereketli Nil nehrinin yılın bir döneminde taşıp mahsulü yok etmesi hatta akabinde meydana gelen veba nedeniyle pek çok insanın ölmesi bu zengin hayatlar ile örtüşmüyor gibi görünüyorsa da o çark uzun bir süre bu şekilde işlemiştir. Devletin *müsadere* şemsiyesi altında istismar ettiği hemen her gelir kaynağını toplaması ve tarımsal üretimi köreltecek kadar halkı etkilemesi kaynaklarda örnekleri görülen hadiselerdendir. Müsadere edilen kişinin ise sadece devlet ricali değil halkın da bu uygulamaya şiddetle maruz kaldığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda musadira, iade-i itibar yapıldığı da elde edilen bilgiler içerisinde yer almaktadır. Başka bir bilgi de hapisteyken ölen kişinin, ailesinin müsadere edilmesi ve halkın bu durumu esefle karşılaşmasıdır. Suçluların evlat, akraba ve meşru varislerine ait olan malların da müsadere edildiğine dair kayıtlar da ilgimizi çekmiş örneklerden olup cezanın şahsiliği ilkesine aykırı olsa da elde edilen emvalin miktarı dehşet boyuttadır. Servetine el konulmasına karar verilen bir kimsenin mal varlığının müsadere edilmesi ancak sultanın bu hususta verdiği veya vereceği emir üzerine yapılabilirken bazen diğer görevlilerin de karar yetkisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şifahi olarak tevdi edilen emrin fetva olarak da verildiği kaynaklarda belirtilmişse de maalesef bu konuda yazılı evraka ulaşılammıştır. Konuyla ilgili esas sıkıntı uygulamanın kurumsallaşmamış olmasıdır. Yani müsadere için ne ayrı bir divan ya da müessese ihdas edilmiş ne bunun için hususi görevli atanmış ne de cezanın uygulama ilkeleri ile ilgili bir belge bulunmuştur. Ancak *vezir*, *şâdd ed-devâvîn*, *re's en-nevbe* hatta *vali* ve *emirler* bu müeyyideyi uygulayıcı roller üstlenmişlerdir. Suçlunun cezası sadece malına el konulmasıyla sınırlı kalmamış bazen beraberinde bazen de ayrı olarak azil, hapis, sürgün, ölüm gibi cezaları da getirmiştir. Cezanın infazından önce şahsın malvarlığı tespit edilmiş bunun üzerine cezası uygulanmıştır.

-
- 6 Mahmood Ibrahim, "Crime and Punishment in Mamluk Damascus", Osmanlı Araştırmaları, Sayı 36, İstanbul, 2010, s. 16.
 - 7 Sayıları gittikçe artan bu vakıfların gelirlerinin yüksek meblağa ulaşması ile sağlanan fayda ise ilme rağbet edenlerin ve muallimlerin sayısını artırmış ilim tahsil etmek maksadıyla Irak'tan ve Mağrip'ten halkın buraya akın etmelerine neden olmuştur. Bkz. ibn Haldûn, *Mukaddime*, C.II, s. 781.
 - 8 Bethany J. Walker, "Popular Responses to Mamluk Fiscal Reforms in Syria", Bulletin D'études Orientales, LVIII, 2009, s. 55-56; Emad Abou-Ghazi, "Egyptian Archives and the Rewriting of the Mamluk's History", Journal of Islamic Area Studies 10, Cairo, 2018, s. 13.

Memlûk sisteminin olağan bir sonucu olarak eski sultanın memlûklerinin tasfiyesi, yenilerinin de itaati⁹ ile devletin yeni vizyonunu hayata geçiren Berkûk, güçlü bir sultan olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanında yaptığı yeniliklerle beraber iç ve dış tehditlerin baş göstermesi nedeniyle kayıtlarda belirtildiği üzere gelir kaynağı bulma noktasında konumuz olan müsaderenin şer'î¹⁰ boyutuna örfi uygulamalar da yoğun olarak dâhil edilmiştir¹¹. Benzer uygulamalar muasır diğer bir Türk devletinde de görülmekteydi. Osman Gazi'nin, (ö.1326) "*Kanun ve ahkâmın böyledir.*" girişiyile anlatılan *bâzâr bâc* rivayetinde, devletin halkın malına verdiği kıymet, *tekâlif-i örfiye* kaideleri içinde yer almaktadır¹². 15. yüzyıla gelindiğinde ise Musa Çelebi'nin (ö.1413) "*flori kokar*" ifadesi ile Rumeli beylerinden bazılarını öldürüp mallarını müsadere etmesi ve bu beylerin kendi aralarında meşveret edip "*bu kişinin bed-hali vardır, hepimizi öldürüp malımızı alır, sultanı davet etmek evlâdır.*" demeleri iktisadi nizam, istikrar ve adaletin birlikte olması gerektiğinin kanıtı niteliğindedir¹³. Çelebi Mehmed (ö.1421) döneminde, Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk'un da hocası olan Şeyh Bedreddin (ö.1420) için Mevlâna Burhaneddin Haydar el-'Acemî'nin "*kanı helal ve malı haramdır*" fetvası ile ona şer'î bir hüküm verilmiştir¹⁴. Muasır olduğu Osmanlı Devleti'nde hal böyle iken Mısır, Hicaz ve Suriye'de hüküm süren Memlûklerde (1250–1517) müsadere neden daha çok uygulanan bir örf olmuştur? Gerekli görüldüğünde murakabenin yapılması devletler için olağan bir uygulama olup zaman zaman bu konuda esnekliğin olduğu görülmektedir. Müsaderenin, Memlûk sultanlarının sıklıkla başvurduğu yöntemlerden biri haline dönüşmesi hem iç-dış siyasi ve askeri çekişmeler hem de iktisadi sıkıntılarının sonucu olmalıdır. Zira her biri birbirini tetikleyen birer domino taşı gibi hareket ettiği, kaynaklarda tespit edilmiştir. Bu konunun sebepleri ve arkasındaki durumu görmek bakımından ibn Haldun'un değerlendirmeleri önemlidir: Müsadere, eskiçağlarda olduğu gibi ortaçağ devletlerinde de uygulanan bir müeyyidedir¹⁵. Ferec b. Berkûk döneminin önemli din ve siyaset adamlarından olan ibn Haldun (ö.1406), ticaretin içine dâhil olan devletin, piyasayı tabii hattından çıkardığını ve bunun, müsaderenin de içinde olduğu bazı sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir¹⁶. Asabiye'nin, etkisini ve dinamizmini kaybedince, dış ülkelerden kaynak aktarma yeteneğini de ortadan kaldırdığı, bunun üzerine ülke içinde, aynı yaşam düzeyini sürdürebilmek için bazı varlıklara ve iktisadi faktörlere el attığı ayrıca gittikçe daha sert bir yönetime başvurduğu belirtilmiştir. Bu da müsadere, angarya ve zor kullanım şeklinde ortaya çıkmıştır ki bunun anlamı değer gittikçe daha fazlasının güçlü kişilere veya devlete aktarılmasıdır¹⁷. Memlûkleri bu konuda öne çıkaran unsur ise bu müeyyidenin, devletin tam ortasında yer almasıdır. İbn Haldun, sultan ve etrafındakilerin, sadece hanedanlığın orta döneminde servet sahibi olabildiklerini,

-
- 9 ibn Haldûn, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), C.I, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 547, 781.
- 10 Hüseyin Esen, "*İslam Hukuku Açısından Müsâdere*", Dokuz Eylül Üniv. İFD, XV, İzmir, 2002, s. 191-225.
- 11 ibn Haldûn, *Mukaddime*, C.I, s. 547.
- 12 "*Her kim ki bâzâra bir yük getire, sata iki akça*". Bkz. Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, İstanbul, 1332, s. 19.
- 13 Mehmed Neşrî, *Cihannümâ*, (Neşr. F. Reşit Unat – M. Altay Köymen), C.II, TTK, Ankara, s. 488-490.
- 14 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, s. 92-93; Neşrî, *Cihannümâ*, C.II, s. 546.
- 15 C. Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul, 2010, s. 32-33.
- 16 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 542; A. Mesut Ağır, *Memlûklerde Ticaret*, Çizgi Yay, Konya, 2015, s. 26-27, 74-79.
- 17 Nihat Falay, "*İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri*", İÜ İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1978, s. 31-32.

bunun sebebinin ise ilk dönemde toplanan vergilerin, asabiyelerine ve faydalı olmaları nispetinde ilgililere dağıtılması olarak açıklar¹⁸. Maiyyetlerini devletin bir parçası olarak gören sultanlar, bu mal ve servetin hanedanlığın nüfuzu vesilesiyle kazanıldığına inandıklarından, onların mallarını kendilerinin olarak görüp bu serveti müsadere etmekten geri durmamışlardır.

Mısır'da, Memlûklerden önce Eyyübîler (1169-1260) de halefleri Fâtımîlerin saraylarını ve onlardan kalan her şeyi müsadere edip kendi adamlarına dağıtmışlardı¹⁹. el-Makrîzî, Fâtımî Hâkim Biemrillah (ö.1021) döneminde devlet içinde üst mevkiye gelen Hıristiyanlardan *birçoğunun devlet işlerinde vezirliğe kadar yükseldiği ve bu vesileyle zenginleştikleri ve hatta bununla övünmeleri sonucu* kendilerinin maddi ve fiziki cezalandırılmalarına neden olduğu bilgisini vermektedir²⁰. Bahrî memlûklarında da durum farklı olmamakla birlikte 1340 yılında Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun'un (ö.1341), olağanüstü yetkilerle donattığı sadece Dimeşk değil bütün Bilâdu'ş-Şam nâibi olarak tayin ettiği Emir Tengiz'in -es-Safedî'nin bildirdiğine göre bölge bölge biriken-emvalini müsadere ettiği zaman servetinin değeri yaklaşık iki buçuk milyon dinara ulaştığı bilgisi kaydedilmiştir²¹. Berkûk döneminde ise Dimeşk Naibi Emir Seyfeddin Muncuk el-Yusufî'nin (ö.1375) servetinin olması gerekenden hatırı sayılır ölçüde çok olması onun da mal müsadere ile cezalandırılmasına neden olmuştur²². Memlûk emîr ve bürokratlarından büyük kısmının hayatlarında en az bir defa azledildiği ve mallarına el konulduğu görülmektedir. Bazen küçük bir dedikodu veya iftira emirlerin mallarına el konulmasıyla sonuçlanmış bazen de ekonomiyi düze çıkarmak için bu yola başvurulmuştur. İhtişamın, gereksiz sarfiyatın, kötü düşüncelerin de müsadere nedeni olduğu görülmektedir. Bu meyanda devletin gelir kalemlerinden biri olarak görülen müsadere bazılarında mali bir zaruret olduğu sonucuna da varmak mümkündür²³. 1394 senesinde Üstâddâr Emir Mahmud'un²⁴, Suriye sınırına yaklaşmakta olan Timur tehlikesini önlemek için Kârimî tüccarlarından sultana kefil olarak senet karşılığında bir milyon dirhem borç aldığı belirtilmektedir²⁵. Sultan ile tüccarlar arasında "aracı" konumunda olacak kadar kendisine güvenilen Emir Mahmud'un hayatı şiddetle son bulsa da yaşadığı zaman dilimi içerisinde dünyalığını hayli yapmıştır. İbn Haldun'un müşahade ettiği ve hazineye devretme işini kendisinin yaptığını belirttiği Emir'in nakdî servetinin 1.600.000 dinar²⁶, meta, kumaş, hayvan ve diğer mallarından

18 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 544.

19 R. Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul, 1983, s. 29.

20 Masumali Pençe, Muhammed Ali Kazım Bigi, Hadi Alimzade, "*el-Hâkim Fatımî ve Kıpti Zimmîler, Kıptilerin İslam'ı Kabul Etmeleri ve İrtidatları Üzerine Bir İnceleme*", *Misbah*, 2/5, İstanbul, 2013, s. 94.

21 es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, (tahkik: A. Arnavud-T. Mustafa), C.X, Beyrut, 2000, s. 264-266; F.A. Yiğit, "*Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı*", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2014/14, s. 142.

22 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm ez-Zâhire fî Mülûk Mısır ve el-Kahire*, (Neşr. Muhamed Hüseyin Şemseddin), C.XI, Dâr el-Kütüb el-İlmiyye, 1992, Beyrut-Lübnan, s. 108; el-Makrîzî, *el-Hitât*, C.II, s. 94 vd.; A. H. Dumit, *ed-Devlet el-Memlûkiyye Tarih-i Siyasî ve el-İktisadî ve el-Askerî*, s. 91-92.

23 M. Hamîdullah, *el-Vesâik es-Siyâsiyye ve el-İdariyye li'l-Uhûd el-Fâtımîyye ve'l-Atabekiyye ve el-Eyyûbiyye*, s. 65-68; R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 184-185.

24 Üstâddâr Emîr Nasıruddin Muhammed b. Cemaleddin Mahmud b. Ali b. Asfar (ö.1396)

25 Altan Çetin, "*Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarları*", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35, Ankara, 2004, s. 76-77; A. Mesut Ağır, *Memlûklerde Ticaret*, s. 179-180.

26 Bir milyon dört yüz bin dinar, bir milyon gümüş dirhem, ticaret malı, mahsul ve idi. Gizlediklerinin haricinde bir milyon gümüş dirhemden fazla meblağ daha bulunmaktadır. Bkz. el-Malatî, *Neyl el-Emel fî Zeyl ed-Düvel*, (neşr. 'Ömer 'Abdüsselâm Tedmürî), C.I/II, Sayda-Beyrut, 2002, s. 380; İbn İyâs, *Bedâ'i*

oluşan menkul kıymetin de müsadere edildiğini belirtmiştir. Böylesine tahayyül edilemez meblağ için halkın yorumu ise “Allah; Davud için demiri, Mahmud için altını yumuşattı.” şeklindedir²⁷.

Memlûk ekonomisinin uzun vadeli istikrarı hedefleyen yeniliklerine rağmen el-Makrîzî, XIV. yüzyılın sonunda mali çöküşün eşliğinden XV. yüzyıla taşınan ekonomik rahatsızlıkların, nedenlerinden çok etkilerinden bahsetmektedir²⁸. Sultan Berkûk’un saltanatı, siyasi değişiklik ile beraber sıkıntıda olan ıktâ‘ sistemini yeniden canlandırma girişimleri ile de bilinmektedir. el-Makrîzî, zaman içinde ıktâ‘ların vakıf arazisine evrilmesi, kaynak sıkıntısı çeken devlet görevlilerinin gelirlerini akıl almaz ölçüde kişisel servete dönüştürmesine dikkat çekmiştir. Berkûk’un mali reformları, vakıf mülklerine el konulmasının yasallaştırmaktan geçmektedir. Bu durumu saltanatının ilk yıllarında orduya ve özellikle de Memâlik es-Sultâniye’ye ödeme yapacak kaynakların mali krize neden olmalarını gerekçe olarak göstermektedir. Bu sebepten mali işleri kontrol etmek için Divan el-Müfred’i oluşturmuş ve divanın başkanlığına da üstaddarı getirmiştir²⁹. Başlangıçta bu divan, sultanın kişisel varlıklarından yani kendi ıktâ‘larından finanse edildi. Diğer divanlardan bağımsız olarak Memâlik es-Sultâniye’nin mali desteğine adanacak ve hazinenin geri kalanından ayrı olarak finanse edilecekti. XV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu divan Mısır’daki en büyük haraç ödeyen toprak yüzdesini kontrol etmeye başladı³⁰.

Müsaderede fail ve meful olarak en çok karşımıza çıkanlar örneklerden de anlaşılacağı üzere vezirlerdir. Memlûk tarihi idari teşkilatında yetki dağılımı ve sınırlandırılması aşamalarından geçen vezaretin bu değişimi belki de bu sonucu doğurmuştur. Burcî Memlûklerinde bürokratik olarak etkisini kaybettiğini bildiğimiz bu müessese ile ilgili sayısız örnekten söz edebiliriz. Memlûklerde vezirlik görevini yürüten toplam yüz vezirin azledildikten sonra pek çoğu tutuklanmış, işkence görmüş ve mal müsaderesine tabi tutulmuşlardır³¹.

Memlûk devletinde asker, tüccar ve halkın müsadere uygulamalarındaki rolleri değişkenlik göstermektedir. Şöyle ki; askeri harekât masraflarının yanı sıra askerlere yapılan harcamalar için devlet hazinesi tüm ihtiyacı karşılayamamış memlûk ekonomisi bu açığı kapatmak için müsadere uygulamalarını çoğaltmıştır. Bu ağır tedbirin Mısır’daki ekonomik durumu olumsuz etkilemesi, tarım ve sanayii üretim ile ticari ve mali işleri bozması ve genel olarak ekonomik faaliyetlerin sorunlu hale gelmesine neden olması şaşırtıcı değildir. Memlûk yöneticileri tarım, sanayi ve ticaret

ez-Zuhûr fî Vekâyi’ ed-Duhûr, I/II, (tahkik: Muhammed Mustafa), Kahire, 1983, s. 489.

27 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, sh. 885; el-Makrîzî, *el-Hutât*, C.III, sh. 87; ibn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XII, s. 159-160; ibn Haldûn, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), C.I, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 409; Esra Çıplak, *Burcî Memlûkler Döneminde Müsadere (1382 – 1517)*, Gazi Üniversitesi, SBE, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 90-91.

28 el-Makrîzî, *İğâset el-Umme bi-Keşf el-Gumme*, (Neşr. Yâsir Seyyid Salihîn) Kahire, 1999, 36-45.

29 el-Makrîzî, *el-Hutat*, C.III, s. 87, 93.

30 B. J. Walker, “Popular Responses to Mamluk Fiscal Reforms in Syria”, s. 55-56.

31 el-Makrîzî, *Kitâb es-Sülûk li-Ma’rifet Düvel el-Mülûk*, (Neşr. Sa’îd ‘Abdulfettâh ‘Aşûr), Matba’atu Dâr el-Kütüb, Kahire, C.II, s. 822, 842, C.III, 1971–1972, s. 230, 247; el-Makrîzî, *el-Hutat*, C.II, s. 320-324; İbn Hacer, *ed-Dürer el-Kâmine fî A’yân el-Miet es-Sâmine*, C.IV, Dâr el-Ceyl, Beyrut, 1993, s. 360-36; ibn Hacer, *İnbâ’ el-Gumr bi-Ebnâ el-Umr*, (Neşr. Dr. Hasan Habeşi), C.I, s. 100-101, ibn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XI, s. 133-134; ibn Dokmak, *el-Cevherü’s-Semîn fî Siyeri’l-Hulefâ ve’l-Mülûk ve’s-Selâtîn*, (Neşr. Saîd A. Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), Mekke, 1982, s. 439; Fatih Y. Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik 1250-1517*, Ankara, 2009, s. 216; Fatih Y. Ayaz, “Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 (1), 2006, s.172.

sektörleri üzerindeki ağır vergilerin yüküne ek olarak askeri masrafları karşılamak için sık sık müsadere yöntemlerine başvurmuştur. Memlûk sultanlarının paraya hızlı bir şekilde ulaşmak için yaptıkları müsaderelerden ötürü bu üç ana sektörden elde ettikleri kârın/getirinin şüphesiz devamlılığı yoktu. Bir askeri harekâtın arefesinde, yöneticilerin halktan zorla para alması, onları müsadere etmesi olağandı. Nüfusun diğer herhangi bir kesiminden daha fazla katkıda bulunmak zorunda kalan tüccarlar, genellikle bir seferde binlerce dinar ödemişti³².

el-Makrîzî'ye göre; geleneksel toprak yönetimine yetkililerin müdahalesi, tahılların istiflenmesi veya müsadere edilmesi ve etkisiz kriz yönetimi kırsal kesimin devlete tepki göstermesine neden oldu. Su paylaşımı, ürün rotasyonu ve arazi hazırlama ve hasat süreci genellikle yerel gelenekler tarafından yönlendirildi ve devlet bu faaliyetlerin herhangi birine nadiren müdahale ederdi. Bu gerçekleştiğinde, yerel tepki oldukça hızlı ve etkili olabilirdi. 799/1396 yılında iktâ' sahipleri, paylaşılan suyu bölgedeki kendi tarlalarına yönlendirerek, yerel sakinlere kendi malını şişirilmiş fiyatlarla satmaya zorladı ve bu durum çiftçileri çileden çıkardı. Köylüler, idarecilerin yaptığı istismarlarla ilgili çok sayıda şikâyette bulunduktan sonra, Sultan Berkûk, sorumluları aynı yıl tutuklattı ve öldürttü. Suriyeli tarihçiler, köylülerin yiyeceklerine, hayvanlarına ve malzemelerine el konulduğunda veya toplu olarak el konulduğunda silah aldıklarını veya evlerini ve çiftliklerini terk ettiklerini anlatıyor. On beşinci yüzyılın başlarındaki siyasi karışıklık sırasında onlara ceza verildi³³.

İğâset el-Umme bi-Keşf el-Gumme adlı eserde el-Makrîzî, hem Berkûk hem de Ferec dönemi ekonomik buhranları detaylı olarak anlatmıştır:³⁴

Yıl	Ölçü (Erdeb)	Ürün (Buğday / Arpa)		Fiyat (Dirhem)
796 / 1394-5	1	Buğday		70
796	1	Buğday		200
796	1	-	Arpa	150
798-801 / 1396-7		-	-	Fiyatlar eski halini aldı.
801 / 1398-9	1	Buğday		30
801	1	Buğday		40
802 / 1399-1400	1	Buğday		70 küsür
806 / 1403-4	1	Buğday		400

Tablo I: *İğâset el-Umme bi-Keşf el-Gumme*'ye göre Nil nehrinin taşması sonucu üretim ve fiyatlar

Mısır'a hayat veren Nil nehrinin yıl içinde akış hızının azalması ve artması diğer etkenlerle birlikte bölge tarım ve ticaret hayatının da belirleyicisi olmuştur. Nehrin suyundaki azalma çiftçiliği durma noktasına getirmiş bu da fiyatları yükseltmiştir. Aksi durumda ise sudaki artış tarım arazisine can vermiştir. Takriben 1394-1404 yılları arası özetlenen kaynakta da ifade edildiği üzere "...geçmiş zamanlardan beri ne zaman Nil'in sularının akması dursa pahalılık uzun yıllar

32 Wan Kamal Mujani, "The Expenses of Mamluk Army during the Burji Period, *Advances in Natural and Applied Sciences*", 6(3), Malaysia, 2012, s. 303-304.

33 Bethany J. Walker, "Popular Responses to Mamluk Fiscal Reforms in Syria", s. 55-57.

34 el-Makrîzî, *İğâset el-Umme*, s. 36-42.

devam eder. Bu artış içecek ve giyeceklerde de olur. İnşaatçılar, ameleler, sanat erbabı ve meslek sahiplerinin ücretleri de bu oranda artar...” 1405 yılında Nil suyundaki artış tarım arazilerinin ekiminin de artmasına neden oldu. Elbette bu durumda halkın tohuma ihtiyacı baş gösterdi ve bunu sağlayan iki nedenden dolayı devlet idi. Birincisi gıdaların devletin tekelinde olması ki bu da fiyatları devletin tayin etmesiyle mümkün oluyordu. İkincisi ise devletin ürünlerinin önceki yıl artmasıydı. Yukarıda izah edilen devletin ticari faaliyetlerde bizatihi bulunması durumu kendisini burada göstermektedir. Bundan başka su seviyesinin artışı taşmalara da neden oldu bu da halkın ölümüne, tahribatın büyümesine, hayvanların telef olmasına, pahalılığın artmasına hatta vebaya neden olan bir felaketler silsilesine götürdü. 1406 yılına gelindiğinde paranın ayarı değişmiş, temel ihtiyaç malzemeleri azalmıştı. Müellif bu ahvali “...tedbirsizlik, bela ve kötü düşüncenin dışında geleceğe yönelik hedeflerin olmayışı...” olarak açıklamış bunu da üç sebebe bağlamıştır:

1. Rüşvet: Örneklerini sıklıkla gördüğümüz mesele için müellif “temeli fesada dayanır” demiş devlet ve din adamlarının yani idareciler, nazırlar, kadılar, bölge idarecileri, pazarları kontrol edenler ve diğer çalışanları burada ifşa etmiştir. Onlara ulaşmanın yolunun yüklü miktarda mal vermekle olduğunu, işlerinde ehil olmayan bu kimselerin çoğunun halkın malına tasallut ettiğini şu şekilde belirtmiştir: “Sultanın yakınları ve emirler bir adamdan borcunu ödemesini isteyince adam bu parayı toplamaya çalışır yoksa bir görevli ona gönderiliyor bu görevli adamın duruma göre atları, köleleri, parası, neyi varsa el koyardı.”

2. İktâ'ların bozulması: Mısır ve Suriye'deki tarım arazilerinin çoğunu kontrol eden ve vergi gelirlerinin bu topraklardan orduya dağıtımını düzenleyen iktâ' sistemi, devletin bel kemiğidir. Her türlü kanonik olmayan vergilendirmeden, paranın ayarının bozulmasına, sultanın iktâ' sahibini ziyaret etmesine kadar ekonomik her şeyi içerir. Berkûk döneminin sonları Ferec döneminin ise ilk yıllarına tekabül eden zaman diliminde memlûk emirlerinin iktâ'larının genişlemesi nedeniyle çiftçilerin arazilerinden alınan kiralar da yıldan yıla artırılmıştı. Bu kira yükü ile beraber ihtiyaç duyulan tohum, hasat ve buna bağlı olan ücret/fiyatların ve hatta arazileri sellerden koruyan Nil etrafında yapılmış bulunan bendlerin de maliyetlerin artması hem ticari olarak zarara hem de toplumsal olarak ciddi tepkilere sebebiyet vermiştir.

3. Para hırsı: Hafız b. Asâkir'in Tarihu Dimeşk'inde “Yaşam, ancak onunla olur” ifadesinde belirttiği paraya olan aşırı taleptir³⁵.

Berkûk'un ölümünün akabinde Sıracüddin Ömer b. Reslan el-Bulkunî (ö.1403), Emir Ayıtmış el-Becâsî gibi önde gelen din adamlarının, yüksek rütbeli emirlerin ve sultan sarayında hizmet eden hasekiyye Berkûk'un mirasının konu edildiği bir toplantı yaptılar. Uzun süren tartışmalar neticesinde, mirasın 5/6'sı Beytü'l-mâl'e aktarılacak 1/6'sı ise Müslümanların yararına harcanacaktı³⁶. Ferec'in saltana geldiğinde henüz bulûğa ermemiş olması, devlet idaresinde tecrübesinin bulunmaması, kendisine dostça öğütlerde bulunup her zorlukta onu sonuna kadar destekleyecek yardımcılarının olmaması ve önde gelen emirlerin birbirlerine düşmeleri işini oldukça güçleştirmiştir. Bu sırada önce Halep ve arkasından Dimeşk, Timur tarafından tarihlerinde şahidi olmadıkları büyük bir tahribata maruz kalmıştı.

Timur'un Suriye seferinden sonra 1403-4 (H. 806) yılında baş gösteren yokluk ve pahalılık sonucu Memlûk ülkesinde altın fiyatları yükselmiş, sikkenin ayarındaki düzensizlik yabancı

35 el-Makrîzî, *İğâset el-Umme*, s. 36-42.

36 ibn Kadı Şuhbe, *Târih ibn Kadı Şuhbe*, (Neşr. 'Adnan Derviş), C.4, Dımaşk, 1997, s. 25-26.

paraları günlük muamelelerde geçerli kılmıştı. Bir zamanlar 20 dirhem olan 1 miskal altının 240 dirhem'e çıkmasına ek olarak fiyatlar ve ücretler fülûs ile tayin ve tespit edilerek o zamana kadar olageldiğinin aksine, fülûs revaç gören para olmuştu³⁷. Öte yandan sulu ziraat için bakım ve onarımı şart olan sed ve kanallar ihmal edilmiş, halk her sene kendisinden toplanan paralarla onlara bakmağa mecbur bırakılmıştı³⁸. Bu mâlî ve iktisâdi istikrarsızlığa ek olarak, Mısır ve Suriye'de ardı arkası kesilmeyen isyanlar olmuş, bu yüzden Ferec sık sık Suriye'ye seferler yapmağa mecbur kalmıştı. Bu seferlerden her birinde silâh, erzak, hayvan vb. dışında, sadece para olarak bir milyon dinara yakın para sarf ediliyordu. Suriye'ye varıldığında, ora halkından da ayrıca para, erzak, hayvan vb. toplanıyor, köyler ve mahsuller harap ediliyor ve fakat elle tutulur bir neticeye varılmaksızın geri dönülüyor, arkasından bir isyan daha çıkıyordu. Sultan Ferec, saltanatı boyunca Mısır ve Suriye'de otoritesini tesis etmek için asi emirlerle mücadele etmiş aynı zamanda Timur tehlikesine maruz kalmış ve neticede yenik düşerek sadece tahtını değil (H.16 Safer 815) 28 Mayıs 1412 Cumartesi günü Dimeşk Kalesi burçlarından birinde katledilmek suretiyle hayatını da kaybetmişti³⁹.

İktidar aleyhine olan davranışın cezai müeyyidesi için dikkat çeken örneklerden biri 8 Mayıs 1389'de Sultan Hacı'nın, Berkûk'un gizlenmesine yardım ettiği gerekçesiyle Mukaddem el-Memâlik'ten Tavaşi Bahâdır eş-Şehâbî'yi yakalatması ve Kal'a el-Markab'a sürgüne gönderdikten sonra onun bütün emvalini de müsadere ettirmesidir⁴⁰. Berkûk'un evinde gizlendiği Umerâi 'Aşere'den Ebu Zeyd'in hapsedilmesi ve kendisinden kese ile 1000 dinar istendiği de kaydedilen diğer müsadere örneğidir⁴¹. Ikta'larından azledilen ve dışarıda kalan memlûklerin sultana karşı isyan etmelerinin battal, sürgün, hapis ya da ölüm gibi cezaları olmuştur. Berkûk zamanı için el-Makrîzî; *alenen rüşvet alınıp verildiğini, herkesin para ile mevki sahibi olduğu* tespitini yapar. Onun zamanında *livata, rüşvet ve çarşı pazar durgunluğunun arttığı* da ayrıca belirtir⁴². Diğer ilginç bir uygulama ise 13 Mart 1389'da gerçekleşti. Sultan Berkûk, Sıracuddin Ömer el-Bulkinî ile Halife el-Mütevekkil 'Alâllah'ı kalede Rudinî Mescidi'ne⁴³ çağırdı. Sultan'ın bu teşrifatının nedeni halifenin kendisine muhalif hareketleri ve onun bu konuda özürlerini kabul etmekte. Onları karşılamak için ayağa kalktı, özrünü kabul etti, sırtını sıvazladı, anlaşmaya varıldıktan sonra halife, eski durumuna geçti. Bu anlaşmanın içinde olan meblağ ise *İskenderiye kumaş, yün, on bin dirhem toplamda kıymeti bin dinar olan kıymetli eşya* idi. Bu hediyelerin bir kısmı da el-Bulkinî ile Kal'a Valisine gönderildi⁴⁴. 1390 Kahire Valisi Hüsâmeddin Hüseyin Ali b. el-Gürânî de defalarca bedenî ve malî ceza ile yargılananlardandır. Bu şekilde farklı zamanlarda iki milyon yüz bin gümüş dirhem, yüz

37 el-Makrîzî, *İğâset el-Umme*, s. 42.

38 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 226.

39 K. Y. Kopruman, "al-Malik al-Mu'ayyad Şayh al-Mahmûdî Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mâlî ve İktisâdî Durumuna Umumî Bîr Bakış", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1981, s. 154-156; Esra Çıplak, *el-Melik en-Nasır Ferec b. Berkûk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/1399-1412)*, s. 203-209.

40 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 628; ibn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XI, s. 323; es-Sayrâfî, *Nüzhet en-Nüfûs ve el-Ebdân fî Tevârih ez-Zamân*, (Neşr. Hasan Habeşi), C.I, Matba'atü Dâr el-Kütüb, Kahire, 1970, s. 221.

41 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 630, 1098.

42 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 618.

43 Muhaddis ve fakîh Ebî el-Hasan alâ Merzûk b. Abdullah er-Rudinî'ye atfen Rudinî Mescidi olarak adlandırılan bu mescit Kal'a el-Cebel içindedir. Bkz. el-Makrîzî, *el-Hitat*, C.III, s. 40.

44 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 595; es-Suyûtî, *Târih el-Hulefâ*, (Neşr. Muhammed Muhî ed-Dîn 'Abd el-Hamid), 1998, Beyrut, s. 203; M.Ş.C.Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XVI. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul, 1961, s. 59.

at, yüz kat elbise ödediği maddi bedellerdir. Üzerine giydiği elbisenin dahi çıkarılıp satılmış olması pahalı zevklerinin mi yoksa öfke yansıması mı olduğu tartışılırsa da defalarca göreve iade edilmesi dikkat çekicidir. Bunun yanında kırbaça dövülerek cezalandırılması ise ayrı bir konudur. Berkûk yeniden tahta geçtiğinde önceki yıl kendisini ihbar edenleri ve ailelerini cezalandırmayı ihmal etmemiş Kahire Valisi Hüsâmeddin Hüseyin Ali b. el- Gürânî ile Dimaşk Nâzır el-Ceyş'i Tâcuddin ibn Meşkûr'u müsadere etmiştir⁴⁵. Vali el-Gürânî de diğerleri gibi ceza altında iken boğularak öldürüldü⁴⁶. Maaşlı görevin rüşvet ile elde ediliyor olması kişinin maddi olarak elde edeceği miktarı tahayyül ettirmiyorsa da bir gerçekliği olduğu muhakkaktır. 1391'de Emîr 'Alâeddin b. et-Taşlakî, Katya Vilayetine tayin edildiğinde bu görevde kalması için her ay ödemesi gereken miktar yüz otuz bin dirhem kadar olarak belirlenmişti⁴⁷. 1391 Ağustos ayında Bahâeddin Muhammed b. el-Burcî, Necmeddin Muhammed et-Tanbedî'nin yerine Kahire Muhtesibliğindeki yeni görevi için Emîr Gümüşboğa'ya yüklü bir ödeme yapmıştı⁴⁸. 1394'te ise Müstevfî el-Mürteci Nasrullah b. Şantiye'nin yakalanıp Hizâne eş-Şemâyil'e konması ise özgürlüğünü satın almasını gerektirmişti⁴⁹.

Burcî Memlûklerde en fazla müsadere; Sultan Berkûk, Ferec ve Kayıtbay dönemlerinde yapılmıştır. Sultan Ferec, siyasi nedenlerle kırk üç defa müsadere uygulamıştır⁵⁰. Gerek Berkûk gerekse Ferec döneminde bu uygulamalardan örnekler aşağıda verilmektedir:

Devlet otoritesini hedef alan isyan suçunun cezası diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Memlûklerde de sert uygulamalar gerektirmiştir. Memlûk Sultanlığının Malatya Nâibi Seyfeddin Temürboğa Mintaş (ö. 1393) ile Berkûk arasındaki mücadele Berkûk'un cevval bir şahıs olduğundan Mintaş'a, Mintaş'ın da Türk emirlerini öldürmeye başlayan Berkûk'a itimat etmemesinden kaynaklanmıştır⁵¹. Berkûk birinci saltanatında tahttan uzaklaştırılınca kendisine yardım edenler Mintaş ve Hacı'nın⁵² şiddetine maruz kaldı. Berkûk'a yardım eden Hazinedâr Emîr Korkmas et-Taşdemir, Emîr Ahur Şahin Sargatmış, Üstâddâr Kutlubeg Emîr Ayıtmış ve Emîr Nâsireddin Muhammed b. el-Hüsam yakalanıp cezalandırıldılar⁵³. Dimeşk Nâibi Saltanası Yelboğa en-Nâsırî ile anlaşarak birlikte Berkûk'un hal'ine karar veren Mintaş tellallar çıkartıp "Her kim Berkûk'un memlûklerinden birini getirirse..." şeklinde duyurular yaptırdı ve Memâlik ez-Zâhiriye'den iki yüzü aşkın emiri bir bir yakalatarak mallarına el koydu⁵⁴. Yelboğa en-Nâsırî ise Tavaşi Bahadır eş-Şehâbî'yi Kal'a el-Markab'a sürgün edip mallarını da müsadere etti⁵⁵. Temelde sultan olma

45 İnbâ', C.III, s. 68; es-Sülûk, C.III, s. 671.

46 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 708, 1003, 1075, 1127, 1142, 1147.

47 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 736.

48 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 748.

49 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 816.

50 E. Çıplak, *Burcî Memlûkler Döneminde Müsâdere (1382 – 1517)*, s. 113.

51 el-'Aynî, *'Ikdu'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zamân "es-Sultan Berkûk Müessesü Devlet el-Memâlik el-Çerâkise"*, *Safahatu min Tarihi Mısır, H. 784-801/M. 1382-1398*, (tahkik: İman 'Ömer Şükrü), Kahire, 2002, s. 73; 'Aziz b. Erdeşir Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), KBY, Ankara, 1990, s. 316–317, 354; Ş. Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 57-58.

52 el-Melik es-Sâlih Zeyneddin Hacı b. Şaban b. Hüseyin (20 Mart 1381-26 Kasım 1382)

53 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 658-659; ibn Hacer, *İnbâ' el-Gumr bi-Ebnâ el-'Umr*, (Neşr. Dr. Hasan Habeşî), C.II, Kahire, 1994, s. 395.

54 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. III, s. 650.

55 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 627-628, 650; el-Makrîzî, *el-Hutât*, C.II, s. 395; ibn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XI, s. 262, 265-266, 323; es-Sayrâfî, *Nüzhet en-Nüfûs ve el-Ebdân fî Tevârih ez-Zamân*, (Neşr. Hasan

isteği ile birbirlerine rakip olan iki güçlü memlûkün karşı karşıya gelmeleri Berkûk'un ikinci kez saltanatı ele geçirmesiyle sona erecektir (27 Ocak 1390). 21 Nisan 1393 tarihinde Mintaş, Hama ve Tarablus Nâibini öldürdükten sonra bölge halkını müsadere etti⁵⁶. el-Makrîzî'nin anlattığına göre Berkûk sultan olduğunda da Mintaş'ın kendisine yaptığı şekilde tellallar çıkarıp onun teslimini istemiştir⁵⁷. 13 Temmuz 1393 günü Haleb'de, yakalandığı haberi üzerine Mintaş'ın cezası, mallarına el konulduktan sonra infazı ile neticelenmiştir⁵⁸. Emir Mintaş'ın, çeşitli sebeplerle bin yirmi dokuz defa uyguladığı müsaderelelerden biri dönemin mimarı Çerkes el-Halîlî'nin 20 Mart 1389'da ölümünden sonra ona ait 500.000 dirhem ve yaklaşık 50.000 dinar ve ayrıca yaklaşık 300.000 Mısır dinarı ele geçirmesi örnek verilebilir⁵⁹. 1399 yılında Akboğa el-Lekkaş, Kerek Niyabeti için Emîri Âhur Kebir Nevrûz ile sultanın katli için ittifak etmişti. Bu suikast girişimi anlaşıldığında Akboğa hapsedilerek malları müsadere edildi⁶⁰. Nâibliğin ele geçirilmesi ve sultanın lağvedilmesini hedefleyen bu hareketin sonucu idamla değil sadece müsadere ile sonuçlanmış olması da ilginçtir. Sultan'ın fitne çıkarıcılar için aldığı sert tedbirlerin ve hatta ölümle sonuçlanan durumların olduğuna dair bilgimiz var iken bu olayda kendisine yapılmış saldırının cezasının mali düzeyde tutulduğuna dikkat çekeriz.

Ferec b. Berkûk'un saltanatı tamamen iç isyanlar ve karışıklıklarla doludur. Örneklerini verdiğimiz olaylara tümel olarak bakıldığında istikrarsızlıktan kaynaklanan devlet içi suistimaller ve isyanların ağırlıkta olduğunu görmekteyiz. Benzer örneklerden en çarpıcı olanlarından dikkatimizi çekenler döngü sanki bir usulmuş gibi müsadere yapanın müsadereye edilmesidir. Berkûk ve Kayıtbay dönemlerinde de sıklıkla uygulanan müsadere onların güçlü politikaları nedeniyle sarsıcı olmamış bizim sultanımızı ise tahtı bırakmasına neden olacak bir kaosun içine bırakacaktır.

1400'de Sultan Ferec'in Suriye'de isyan etmiş olan Şam Nâibi Tenem üzerine hareket ettiğinde burada ondan başka Tarablus Nâibi Yunus Balta ile 'Ali b. Fadl da hezimete uğramış ve evleri de dâhil olmak üzere müsadere edilmişlerdir⁶¹.

28 Şubat 1401'de Üstâddâr Emîr Yelboğa es-Sâlimî ve Şehabeddin Ahmed ibn Ömer b. Kuteyne vergi adı altında insanlardan aldıkları emvalin hesabı nedeniyle yakalandılar ve Kadı Sa'adeddin İbrahim b. Gurâb'a teslim edildiler⁶². 3 Nisan 1401'de ibn Kuteyne istenen parayı vermiş olmalı ki salıverildi. Mayıs 1401'de Emîr Yelboğa es-Sâlimî serbest bırakıldıysa da o, sonraki zamanlarda yaptığı her hileyi iki kat yaptı⁶³. Şâdd ed-Devâvîn Emîr Şehabeddin Ahmed b. Receb, Yelboğa es-Sâlimî'yi evinde tutukladı ve ölümün eziyetten daha evlâ olduğunu

Habeşî), Matba'atü Dâr el-Kütüb, Kahire, C.I, 1970, s. 221.

56 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 783.

57 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 701; ibn Hacer, *İnbâ'*, C. II, s. 393.

58 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 766, 782, 785-786; ibn İyas, *Bedâ'i' ez-Zuhûr fî Vekâyi' ed-Duhûr*, (tahkik: Muhammed Mustafa), C.I/II, Kahire, 1982, s. 460; ibn Furat, (1936) *Tarihu ibn el-Furat*, (Neşr. Kostantin Zurayk), C.IX/I, el-Matba'a el-Emir Kâniye, Beyrut, s. 219-220.

59 ibn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XI, s. 278, 298.

60 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 965.

61 ibn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XII, s. 210-211 ve C.XIII, s. 16-17; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1004, 1012, 1013; ibn Hacer, *İnbâ'*, C.II, s. 93-94.

62 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1056-1057.

63 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1060.

dedirtircesine dövdükten sonra mevcut mallarının hepsine el konuldu⁶⁴. Sa‘adeddin b. Gurâb, Yelboğa es-Sâlimî’nin yerine Üstâddâr olmuş buna ek olarak ona Nâzır el-Ceyş ve Nâzır el-Has görevleri de verilmişti⁶⁵. Mart 1401’de ise azledildi ve sonra tutuklandı⁶⁶. 1404 yılı başlarında Yelboğa es-Sâlimî⁶⁷, cezalandırılmak için yine Sultan’ın huzuruna çağrıldı. Üstâddârlıktan azledildi, yakalandı, müsadere edildi ve Kahire Valisi ve Hüccâb Emîr Nâsireddin Muhammed b. Kelfet tarafından Şâdd ed-Devâvîn Rükneddin Ömer b. Kaymaz’a teslim edildi⁶⁸. O ilmiyyeden yazısı çıkana kadar şiddet gördü⁶⁹. 1404 yılında Vezir Ebû Küm ile beraber müsadere edildi⁷⁰. 11 Haziran 1405 tarihinde Emîr Yelboğa es-Sâlimî Kahire’de tekrar yakalandı ve Üstâddâr Emîr Cemâleddin tarafından mallarına el konuldu⁷¹. Yukarıda izah edildiği üzere emirlerin uğradıkları müsaderele rağmen servetlerinin çoğalmasında ciddi şekilde ekonomik zafiyetin işaretidir. Elbette bu es-Sâlimî’ye uygulanan bir mali ceza olmayıp onun da Timur’un Suriye’ye yaklaşması nedeniyle halktan aldığı para tahsilini emretmişti. Emirlerin ıktâ‘larından, Bilâdı Sultan’dan, Bilâdı Evkâftan, Mısır ve Kahire emlakinin görünen vergisi vs. her şey için vergi alındı. Geceleyin paranın çok olabildiği otellere baskın verildi. Mahzenler açıldı. Kahire’de bulunan nukudun yarısına, altın, gümüş, fels her ne varsa toplandı. Evkafın da malına aynı şekilde el kondu. Her yüz dirhem, üç dirhem ayarına geldiği zaman kuyumcular kaçtı. Zarar ile birlikte insanların es-Sâlimî’ye bedduaları da çoğaldı ve dilleriyle zemmedip kalpleriyle de buğz ettiler⁷². 1401’de bu malların tahsilinde bizzat Emîr Yelboğa es-Sâlimî bulunmuştu. Şam’a sefere çıkmaya muktedir olanların malları da alındı. Acz olanların yani durumu uygun olmayanlardan da senelik ıktâ‘ın mahsulünün yarısı istendi⁷³.

İlk defa 1401 yılında vezarete gelen Ebû Küm⁷⁴ (ö. 1432) görevi başındayken Dîvan’da açık olduğu gerekçesiyle saklanmıştı. 3 Ekim 1401 tarihinde Vezir ‘Alemeddin Yahya Ebû Küm kendisinden istenen parayı karşılayamayınca yine saklandı fakat parayı tamamladığında ona yeniden hil‘at giydirildi⁷⁵. Aynı yıl Cizye kâşifi Hâcib Emîr Mübârekşah vezir olarak tayin oldu. Ebû Küm ise yakalanarak cezalandırılması için Şâdd ed-Devâvîn’e teslim edildi⁷⁶. 1402’de ise azledildi ve tutuklandı ve müsadere için Şâdd ed-Devâvîn’e teslim edildi. Vezâret ise Hâcib Mübarekşâh’a tevdi edilmiştir⁷⁷. 1404 yılı başlarında el-Bîrî el-Becâsî’nin tavsiye ve kefaletiyle vezaret hil‘atını bir defa daha giydi. Bu göreve Tâceddin el-Bakarî’nin yerine getirildi. İbn Bakarî’nin, Nâzır el-Ceyş ve Nâzır ed-Dîvânı Müfred görevini elinde tutmasından rahatsız olan Vezir Ebû Küm, sekizinci günden sonra kaçıp gizlendi. 1404 yılında o ve es-Sâlimî müsadere edildi⁷⁸.

64 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1065.

65 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1056.

66 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1102.

67 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 125.

68 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1113; İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XII, s. 233-234.

69 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1113.

70 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1117, 1119; İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XII, s. 233-234.

71 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1161.

72 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1052.

73 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1054.

74 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1055.

75 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1077.

76 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1081, 1113.

77 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XII, s. 220-221.

78 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1117, 1119; İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XII, s. 233-234.

1402’de Dimeşk Nâibi Emîr Tanrıverdi, Sultanın onu yakalamasından korktuğu için kaçmış fakat yakalandıktan sonra müsadere edildi⁷⁹.

25 Ocak 1403 Perşembe günü Memâlik es-Sultâniyye’den, aralarında Sudun Taz ile Sudun el-Celeb’in de bulunduğu beş kişi, ülkede fitne çıkarmak için toplanmaları nedeniyle yakalandılar, kaydedildikten sonra tutuklanarak Hizâne eş-Şemâyil’e gönderildiler. Hatta Sudun el-Celeb’in İskenderiye’den Frenk ülkelerine gitmesi de yasaklanmıştı⁸⁰.

1405 yılında Kanıbay el-‘Alâî el-Kebîr’in sultana karşı hareket etmek üzere Dimeşk halkından sanki savaşa hazırlanır gibi vergi ve müsadere ile para toplaması isyan teşebbüsü örneklerindedir⁸¹. Aynı yıl, Sultan Ferec’in çarçabuk aldığı karar ile birkaç emir üzerine hareket edip onların isyanını bastırması ve Şam’a kaçan emirlerin mallarını müsadere etmişti. Ele geçirilen meblağın yekûnu yüz dirhem olarak belirtilmişti ancak Devâddâr Emir Yeşbek ve Emir Timraz’dan yüzer bin dinar, el-Hamzavi’den otuz bin dinar, Kutluboğa el-Kereki’den de yirmi bin dinar alınmıştı. Bu durumun açığa çıkması sonucu el-Memâlik es-Sultaniyye’den buraya yönelen herkes teftişe maruz kaldığı gibi sultanın vakıfları da bu vesileyle yoklanmış oldu⁸².

Kudüs Nâibi Hasan halka uyguladığı müsadereler nedeniyle halkın şikâyetine neden oldu. Hasan, bu yardım talebini işitince aralarında on yaşında bir çocuğun da olduğu birçok kişiyi öldürttü ve çok kişi de yaralandı. Nâibi bertaraf eden halkın haberi Şam Nâibi Emîr Şeyh’e ulaştığında o, Esen Bey’i yeni nâib olarak hil’atlandırarak Kudüs’e gönderdi⁸³ (1405).

5 Temmuz 1405’te Şam Nâibi Emîr Şeyh; Emîr Sudun ez-Zarif’i, kadıları, kâtib es-sırrı, veziri yakaladı, es-Subeybe’ye götürdü ve orada hapsettikten sonra onların mal varlıklarını müsadere etti⁸⁴.

17 Eylül 1405 tarihinde Haleb Naibi Emîr Demirtaş el-Muhammedî gizlendiği yerden ortaya çıktı ve ona pek çok at ve büyük bir meblağ verilerek Gazze Niyabeti için hil’at giydirildi⁸⁵.

13 Ekim 1405 Salı günü beş yüz bin dirhem günlük 1/8’i ve üç bin otuz üç miskal altının 1/3’ü karşılığında Kâtib es-Sır Fetheddin Fethullah serbest bırakıldı⁸⁶.

Mart 1405’te Sultan, Vezir Tâceddin b. el-Bakarî’yi tutuklattı. Mevcut malının hepsi alındı sonra Şâdd ed-Devâvin’e teslim edildi⁸⁷. Yılsonunda Vezir Tâceddin b. el-Bakari yakalandı ve Emîr Cemâleddin tarafından cezalandırıldı. Onun yerine vezarete altı bin dinar karşılığında Fahreddin Macid b. Gurâb getirildi⁸⁸. 1407’de Tâceddin b. el-Bakarî cezası sürerken öldü⁸⁹.

79 ibn İyas, *Bedâ’i*, C.I/II, s. 181,643; es-Sayrafî, *Nüzhet en-Nüfûs*, C.III, s. 656.

80 el-Makrîzî, *el-Makrîzî, es-Sülûk*, C.III, s. 1100.

81 K.Y. Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412–1421)*, s. 36.

82 ibn Hacer, *İnbâ’*, C.II, s. 293-294, 297; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, 1141.

83 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1153.

84 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1171.

85 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1175-1176.

86 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 43.

87 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1149.

88 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1164.

89 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 24.

Şubat 1405'te Emîr Şeyh, Şam'da bir grubu ele geçirmişti. Onları büyük bir para vermeye mecbur etti. Gavta'daki bahçeleri için büyük bir meblağı zorunlu kıldı. Müsaderelerin çoğu halktan tahsil edildi⁹⁰.

3 Ağustos 1405 tarihinde geceleyin Re's en-Nevbe Emîr Yeşbek ibn Özdemir ve Emîr Timraz ve Emîr Sudun ve kardeşi Sudun Taz'dan Emîru Ahur İnal Bey ve onunla beraber Emîr Sudun el-Celeb ile Hazman da askerlerle gizlendi. Sultan bunları kuşattı ve mallarını aldı⁹¹.

Aralık 1406'da Haleb Kadısı yakalandı, demirle bağlandı ve malı müsadere edildi⁹². Haziran ayında ise Sultan, Kadı Fetheddin Fethullah'ı Kâtib es-Sır görevine geri getirdi. Fahreddin b. Muzavvak'ı da azletti⁹³. Kâtib es-Sır Fetheddin Fethullah yakalandı. Şâdd ed-Devâvîn Emîr Nâsireddin Muhammed b. Kelfet'e teslim edildi. Dairesi kuşatıldı ve bir milyon dirhem malı alındı. Daha sonra da Kâtib es-Sır Sa'adeddin ibn Gurâb'ın yerine tayin edildi. Emîrlere gibi altın tırazlı hil'atten giydi⁹⁴.

28 Nisan 1406'da her bir irdeb yüz dirhem olmak kaydıyla Mısır-Saîd'den Menfelut civarında ful, buğday ve mal almak için (gelen) tüccarların çoğu ve onların vekili Üstâddâr Emir Cemâleddin'in evinde yakalandı⁹⁵.

1406 yılında emirlerin tutuklanması ve emvaline el konulması ile ilgili pek çok örnek mevcuttur. Emîr İnal el-Münkar ve Emîr Sudun el-Muhammedî, Şam Niyabeti için Dimeşk'e geldi. Emir Sudun el-Muhammedî yakalandı ve yüksek ihtimalle müsadere edildi⁹⁶. Emîr Özbek er-Ramazanî tutuklandı ve hapis için İskenderiye'ye gönderildi⁹⁷. et-Tavâşî Şahin yakalandı ve Dimeşk Kalesine hapsedildi⁹⁸. İnal el-Aşkar ve Emir Sudun el-Mardînî tutuklandı ve İskenderiye'ye gönderildi⁹⁹. Emir Şeyh, Emir Sudun ez-Zarif'i yakaladı ve nakil sözü verdikten sonra hapse gönderdi¹⁰⁰. 22 Nisan 1406'da Emîr Cekem, Haleb'i aldıktan sonra Emir Fâris ibn Sahib el-Bâz et-Türkmân üzerine yürüdü ve mallarının çoğunu aldı¹⁰¹.

Kadı Sa'adeddin İbrahim b. Gurâb, Üstâddâr Emîr Cemâleddin Mahmud'un kâtibi iken ez-Zahiriyye'de ilk ortaya çıkışı Divân-ı Müfred Nâzırlığıdır. Bu görevdeyken önceden kendisini tutuklatan Cemâleddin Mahmud'un 1396'da müsadere sine sebep olmuştu¹⁰². 1403 yılında Sa'adeddin İbrahim b. Gurâb ve kardeşi Fahreddin Mâcid¹⁰³ bir milyon gümüş dirhem verip

90 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1145.

91 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1171.

92 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 36.

93 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 48, 51.

94 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1175-1176.

95 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 18.

96 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 12.

97 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 12.

98 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 13.

99 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 15.

100 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 16.

101 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 17.

102 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, s. 54, 152-153.

103 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, s. 232.

salıverildiler. Vezir Fahreddin Mâcid dört defa vezarette bulundu ve kısa süreli vezirliklerinin ilk ve sonuncusunda azledildi, tutuklandı ve ona müsadere uygulandı son vezaretinde ise müsadere den sonra kısa bir süre görevine devam ettiyse de yeniden tutuklanarak Üstâddâra teslim edildi. 16 Haziran 1405 tarihinde Sa'adeddin b. Gurâb ve kardeşi Fahreddin serbest bırakılmıştı¹⁰⁴. Bir sebepten ikisi de tekrar yakalanıp Emîr Rükneddin Ömer ibn Kaymaz'a teslim edildiler. Fahreddin dövüldükten sonra üç yüz bin dirhem Sa'adeddin ise bir milyon dirhem müsadere edildi ve akabinde öldürülmeleri için Üstâddâr Yelboğa es-Sâlimî'ye gönderildiler¹⁰⁵. Bir yıl sonra tekrar karşımıza çıkan Vezir Fahreddin Mâcid b. Gurâb'ın öldürülmediği anlaşılıyor ancak Sultan, onu yine yakalatmış ve cezasının uygulanması için Üstâddâr Cemâleddin Yusuf b. Ahmed el-Bîrî el-Becâsî'ye teslim ettirmiştir¹⁰⁶ (26 Nisan 1406). Haziran ayında Fahreddin b. Gurâb yirmi bin dinar karşılığında serbest bırakıldığı gibi Vezir, Müşir ve Nâzır el-Has olarak yeniden hil'atlandırılmıştır¹⁰⁷. 17 Ocak 1407'de tekrar müsadere edildi ve cezalandırıldı.

Sultan, Malatya Nâiblerinden Hâcib el-Hüccâb Emîr Güzel el-'Acemî'yi, hacılardan deve başına 1 dinar tahsil ettiği için şikâyet üzerine yakalattı. Güzel el-'Acemî, Hac Mahmili Emîri idi ve o sene hacılarla beraber gitmemişti ancak hacılardan haksız yere aldığı paradan ötürü Sultan, onun malının iki yüz bin dirhemini müsadere etti. Sonrasında kaçtıysa da bu defa malının neredeyse tamamı alındı(1407)¹⁰⁸.

Haleb Nâibi Cekem'in kendisine el-'Âdil lakâbını vererek Ferec'e rağmen saltanatını ilan etmesi bir isyan ve ihanet hareketidir. Bu durumda ölümüne cevaz verilen Cekem için Sultan Ferec, 2 Haziran 1407 tarihinde *câlî*şi dikerek Şam seferini ilan etmiştir. Cekem'in kaleleri bir bir ele geçirip kendisine askeri bir otoriteyle itaat sağlaması -ki bu kargaşanın asgari düzeye inmesini sağlamıştır.- ve sonunda beklenmedik bir şekilde Amed hâkimi Kara Yülükoğlu Osman'ın, onu öldürmesiyle askerlerinin dağılması kaynaklarda hazin bir şekilde anlatılmıştır¹⁰⁹. Kara Yülük ile olan mücadeleden mevt ayrılan Cekem'den sonra Haleb'de Dulkadiroğlu Ali Bey ile önceki muharebeden kaçıp saklanan Emir Temürboğa el-Meştûb arasındaki hâkimiyet mücadelesinden galib ayrılan Emir Temürboğa, Cekem'e ait bulunan bütün mal ve mülke el koymuştur¹¹⁰.

Sultan Ferec, Cemâleddin Yusuf el-Becâsî'ye Üstâddârlığa ilave olarak Vezir ve Nâzır el-Hâs görevlerini de vermişti. Görevini kötüye kullanıp insanları tahakküm etmeye başlayan el-Becâsî, Gazze Nâibi Hayr Bey tarafından yakalanarak Kahire'de hapsedildi¹¹¹. (17 Ocak 1407). Onunla ilgili bir başka suç da ihaneti ile ilgilidir. Sultan Ferec, babasının memlûklerinin isyan çıkaracağı haberini alınca, durumu müzakere etmiş ve buna göre birtakım tedbirler almıştı. el-Becâsî'nin, Sultanın güvenine ihanet edip onu tuzağa düşürmeye kalkması ortaya çıkınca o ve

104 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XII, s. 232.

105 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 369, 1106, 1164, C.IV, s. 18, 19, 39, 87, 89; ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XII, s. 232; ibn Hacer, *İnbâ'*, C.II, s. 401.

106 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 48.

107 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 48, 51.

108 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 30; ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 53, 58.

109 el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, Veliyyüddin Efendi Ktp nr. 2396, varak: 172-173, varak: 255, varak: 177-178, varak: 262; ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 23-25; K.Y. Kopruman, *el-'Aynî'nin 'İkd el-Cumân'ında XV. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, s. 43-44.

110 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 41, 43, 45; 1154.

111 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 39; ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 51, 58.

adamları tutuklanmış malları da müsadere edilmiştir (19 Eylül 1409)¹¹².

1407'de Atabek Yeşbek'e, Çerkes ve Şeyh'in toplandığı haberi geldi. Bin at onlara az geldiğinden eksik olanı Hims halkından zorla aldılar. Sultan, hal böyle iken Haleb'de Temürboğa el-Meştûb ile birlikte Emîr Nevrûz el-Hâfîzî'yi mektupla Şeyh ve Yeşbek ile muharebe için çağırtdı¹¹³. Sultan, Emîr Nevrûz gelene kadar Emîr Bektemir Çolak'ı Nâibi Gaybe tayin ederek Mısır'a hareket etti. Emîr Çolak daha önce Tarablus Nâibi olarak hil'atlandırılmıştı. Sultan, Dimeşk'ten çıkarken Yeşbek, Çerkes ve Şeyh ile karşılaştı. Bektemir'i ve Şam emîrlerini yakaladılar ve azlettiler. Atlarını aldılar ve askerleri müsadere ettiler¹¹⁴.

İhanet suçunun cezasının her zaman idam olmadığı, devletin suç ve ceza ilişkisinde öncüllerinin başka olduğuna da işaret eder. Sultan Ferec, 1408 yılında ihanet ettikleri tespit edilen Dimeşk Kadısı, Vezir ve Kâtib es-Sırr'ı Cuma namazından sonra olağan bir durum gibi tutuklatmış ve mallarına el koydurmuştur¹¹⁵. İbn Tanrıverdi, Kâtib es-Sırr Şerîf Kadı Kemaleddin b. el-Bârîzî ile görüştüklerinde Gazze'den bazılarının aldığı rüşvet ile ilgili yazdıklarını şöyle aktarıyor: *"Efendimiz, fulan kimse görevinden azledildiğinden beri Gazze'de tehlike azaldı. Gazze Şâfi'î Kadısının tevliyatinde mahdum sadakatinden sorumluydu. O; Şâfi'î, Hanefî, Malikî, Hanbelî Kadısı olmak istedi ve olmadı. Onu cellât olarak yazacaktım."*¹¹⁶

1409'da Sultan Ferec, göndermesini emrettiği emirleri göndermemesi, üstelik kendisine gönderdiği elçi Gümüş Boğa el-Cemâlî'yi de Dimeşk kalesinde hapsedmesi üzerine, Şam'a Şeyh üzerine yürümeye karar verdi ve Şam'a gitmek üzere hareket etti. Şam Nâibi Şeyh ise ailesini Sarhad kalesine gönderdi ve burayı güçlendirdi. Sultan'ın kendisinden gönderilmesini istediği emirlerden bazılarını da serbest bıraktı. Şeyh'in isyanı netleştğinde Dimeşk halkını müsadere yaptı ve bunda da çok aşırıya gitti¹¹⁷. Buna mukabil Sultan Ferec, Şeyh'in kâtibi Üstâddâr Cemâleddin'i, ailesini, havâşîlerini ve hatta onun nesebinden herkesi müsadere etti¹¹⁸. Müsadere edilen miktar dokuz yüz altmış dört bin dinar idi¹¹⁹ (1410).

Emîr Tanrıverdi el-Mahmûdî'yi 1409 yılındaki müsadere cezasında da görüyoruz. Sultan Ferec, Mekke ve Medine'den gelen tüccarların müsadere edilmesini iyi karşılamamış ve bunun üzerine olayın tetkiki için Emîr Tanrıverdi el-Mahmûdî Kahire'ye getirilmiştir¹²⁰.

Üstâddâr el-Bîrî el-Becâsî (ö. 1409) bir milyon dinar müsadere edildikten sonra ayrı ayrı başka ödemelere mecbur edildi ve cezası sürerken de öldürüldü. Yanındakileri aldatarak görevinde yükselen biri olarak tanıtılan el-Becâsî'nin döneminde bölgesi harap idi. Mallarına el koyduğu el-

112 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 95, 96, 100, 108-109; İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 78-79, 83, 90-91; İbn Hacer, *İnbâ'*, C.II, s. 431.

113 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 63.

114 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 64.

115 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 64.

116 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 39-40.

117 el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, s. 287; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 93; İbn Hacer, *İnbâ'*, s. C.II, s. 420; *en-Nücûm*, C.XIII, s. 77; K. Yaşar Koprıman, Sultan al-Malik al-Muayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri, s. 70.

118 İbn Hacer, *İnbâ'*, C.VI, s. 165-167.

119 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 81.

120 İbn Tanrıverdi, *en-Nücûm*, C.XII, s. 47-48.

edrâk, erbâb, a‘yân ve küttâb, urban ve meşayih’in çoğunun öldürülmesinin de sebebi oydu¹²¹(1410).

18 Ocak 1411’de Emîr Bektemir, Gazze’ye ulaştığında Sultan Ferec aleyhinde Şeyh ve Nevruz’un casuslarını yerleştirdiği haberleri yayıldı¹²². 1411 Eylül/Ekim’de ise sultana karşı ittifak ettikleri haberi doğrulandı. Hama’yı almak için harekete geçmeleri üzerine Dimeşk Kalesi de güçlendirildi. Bu imar hareketinin başında otuz bin dinardan fazla harcandığı belirtilmiştir¹²³.

Hak görme, cezadan kurtulma ya da yabancı tüccarların dahi müsaderenin bir yerinde yer almaları örnek yelpazemizi genişleten hadiselerdendir. 1411 yılında Kahire’ye ulaşan Nâzır el-Hâs Mecdeddin b. Heysem müsadere edilen mallardan kendisi için pay istediye de almaya ömrü yetmedi¹²⁴. 1412 yılında Şehâbeddin Ahmed b. Hasbânî altmış üç gün hapis kaldıktan sonra muhtemelen kurtuluş parası ile serbest bırakıldı¹²⁵. Cenevizlilerin İskenderiye’ye tekrar hücum etmesi onların müsadere edilmeleri ile sonuçlandı¹²⁶ (1412).

el-‘Aynî, Burcîlerin ikinci sultanı dönemini gözlemlerken “*en-Nâsır Ferec zamanında büyük bir korku içindeydiler. Cezalandırılıp müsâdereye maruz kaldılar. Müsâderelerden dolayı ondan korktuklarından güzel bir giysi giyip dolaşmak isteyen hiçbir kimse olmadı. Birkaç kez müsâdere olanların dahi malları alındı. Gizlenen gelirleri bulundu ve müsâdere edildiler. Garibler, tüccarlar, yetimlerin malları da alınuncaya kadar zulüm artmıştı.*”¹²⁷ ifadesiyle aslında on iki yıllık bir ahvali özetlemiştir. Bahsettiğimiz üzere pek çok nedeni olan bu durum sonra gelecek sultanlar için de umut niteliğindedir. Paranın ayarının sıkça değişmesi ile fiyatların artışı bahsinde (1405)¹²⁸ geçen “*Dimeşk’te müsâdereler çoğaldı.*” İfadesi, Dimeşk Kalesinin imarı için halktan ve tüccarlardan zorla alınan emval hakkında bilgi verilir (1407)¹²⁹. 1408 yılında ise vakıf mallarının sahiplerinden alınması ile ilgili bu ifade karşımıza çıkar¹³⁰. Ocak 1411’de ise Ramazan ayında yine bu artıştan söz edilir¹³¹. Örneklerine defaatle rastladığımız Şemseddin Aknay’ın Dimaşk Kadılığı görevine geri dönmesi durumundaki gibi (1406)¹³² azil ve geri dönüşlerde müsadere yoluyla gelir elde etmenin olağan bir hal alması rüşvetin de eleştirildiği hadiselerdendir. Müsaderelerin temelde ekonomik nedenlerden ancak istikrarsızlıkla birlikte kişisel bir açgözlülüğe dönüşmesi XV. yüzyıl memlûk ekonomisinin göstergesi durumundadır¹³³.

121 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 64.

122 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 156.

123 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 184.

124 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 150.

125 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 199.

126 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 665; ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIV, s. 236; ibn Hacer, *İnbâ’*, C.VII, s. 24-25.

127 el-‘Aynî, *es-Seyf el-Mühenned fî Sîret el-Melik el-Mü’eyyed Şeyh el-Mahmûdî*, (Neşr. F. Muhammed Şeltût-M. Mustafa Ziyâde), s. 262-263.

128 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.III, s. 1152-1153.

129 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 39.

130 ibn Tanrıverdî, *en-Nücûm*, C.XIII, s. 65-66.

131 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C.IV, s. 156.

132 el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV, s. 34.

133 Beyyûmî İsmâil eş-Şerbînî, *Müşâderâtü’l-Emlâk fi’l-Devleti’l-İslâmiyye: ‘Aşru Selâfîni’l-Memâlik*, C.I, 1997, Kahire, s. 348-350.

Sonuç

Mısır ve Suriye, coğrafi konumuyla dünya ticaret merkezlerinden biri durumundadır. Burada kurulan devletlerin ekonomik politikaları ve siyasi istikrara bağlı olarak gelişen sanayi ve tarımıyla iç ve dış ticarete canlı bir merkezin oluşmasını sağlamış ve bölgeyi iktisadi yönden çok geliştirmiştir. Memlûk devletinde de hal böyle iken zaman zaman yönetimden kaynaklanan veya bahsettiğimiz üzere pek çok zaaf nedeniyle buhranlar yaşanmıştır. Belki kısa vadeli bir çözüm olarak görünen müsaderenin bu noktada amacından başka bir mecraya kayması dönemin iktisadını mercek altına alınmasını gerektirmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalar meseleyi ne bir müessese nizamında ne de İslam hukuku dairesinde tanımlamaktadır. Çünkü her iki durumda da konu belirli bir çerçeveye oturmamaktadır. Mevcut örnekler ve dönemin iktisadi ve siyasi buhranları ile birleşen müsadere, çoğunlukla ‘örfî uygulamalar olarak karşımıza çıkmıştır. Ferec’in bu konuda talihsizliği, kendisinin bir veliaht olarak görevini güçlü emirler gölgesinde yürütmüş olması sürekli iç mücadelelerle uğraşması ve üstelik Timur tehdidi ile baş etme çabalarıdır. Lüks harcamalar, paranın ayarının sık değişmesi, çokça para basılması gibi örnekler oluşan devasa açığı kapatmak için çeşitli önlemler almalarını gerektirmiştir. Memlûk ekonomisinde fiyatların kararsızlığı, hububat bedelinin artışı enflasyon nedenlerindedir. el-Makrîzî, *İğâset el-Umme*’de bu ekonomik dalgalanmaların nedenlerini çok iyi açıklamaktadır. Kitabın ana teması yüksek fiyatlar ve Memlûk sultanlarının yanlış siyasi, ekonomik ve parasal politikalarıdır. Şüphe, güvensizlik, kibir, güç gibi tehlikeli davranışların verdiği ivmeyle bürokrasinin sürekli yer değiştirdiğini ve görevde kalma karşılığında yahut bir göreve intisab etme durumunda rüşvetin de müsâdere ile beraber anılması pek şaşırtıcı değildir. Fakat üzerindeki cezanın kaldırılması için bir kefalet ödenmesi ise kirli bürokrasinin açıktan suç işlediğini de gösterir. Memlûk ekonomisinin değişkenleri; devletin krizlere tepkisi, hazineyi kurtarma ve iflası durdurmayı amaçlayan politika değişiklikleri şeklinde tebarüz eder. Bu, ekonomik gerekliliğe gerçekçi bir çözüm olarak Memlûk dönemine dair değişimci bir anlayıştır. Bireysel haksız kazanç veya hazineyi ikmal etmeye yönelik *el koyma, istifleme ve devalüasyon yoluyla sömürü* girişimleri uzun vadede özel mülkiyeti geliştirme çabalarını da doğurmuştur.

Kaynakça:

- ‘Âşık Paşa-Zâde (1332) *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Neşr. Âlî Bey) İstanbul.
- ‘Aziz b. Erdeşir Esterâbadî, (1990) *Bezm u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), KBY, Ankara.
- Ağır, A. Mesut (2015) *Memlûklerde Ticaret*, Çizgi Yay. Konya.
- Ayaz, F. Y. (2006) “*Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri*”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 (1) (s. 141-180)
- Ayaz, F. Y. (2009) *Memlûkler Döneminde Vezirlik 1250-1517*, Ankara.
- Çetin, Altan (2004) “*Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarları*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, XXII/35, Ankara. (s. 71-87)
- Çıplak, Esra (2005) *el- Melik en-Nasır Ferec b. Berkûk Devri Memlûk Sultanlığı (791-*

815/1399-1412), Gazi Üniversitesi, SBE, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Çıplak, Esra (2015) *Burcî Memlûkler Döneminde Müsâdere (1382 – 1517)*, Gazi Üniversitesi, SBE, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.

Dumit, A.H. (1970) *ed-Devlet el-Memlûkiyye Tarih-i Siyasî ve el-İktisadî ve el-'Askerî*, Beyrût.

el-'Aynî, Bedreddin Mahmûd b. Ahmed. (2002), *'Ikdu'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zamân "es-Sultan Berkûk Müessesü Devlet el-Memâlik el-Çerâkise"*, *Safahatu min Tarihi Mısır, H. 784-801/ M. 1382-1398*, (tahkik: İman 'Ömer Şükrü), Kahire.

el-'Aynî, Bedreddin Mahmûd b. Ahmed. *'Ikd el-Cumân fî Tarihi Ehl ez- Zamân*, Veliyyeddin Efendi Ktp, nr. 2396.

el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, (1990) *es-Sihâh Tâc el-Luga ve Sihâh el-'Arabiyye*, (Neşr. Ahmed 'Abdülğafûr 'Attâr), 7 Cilt, Beyrût.

el-Firuzâbâdî, Mecdeddin Muhammed b. Ya'kûb eş-Şirâzî (1978-1980) *el-Kâmûs el-Muhît*, 4 Cilt, Kahire.

el-Makrîzî, (1998) *Kitab el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr fî Zikr el-Hutât ve el-Âsâr*, (Neşr. Muhammed Zinhüm-Medîha eş-Şarkâvî), 3 Cilt, Kahire.

el-Makrîzî, Takîeddin Ahmed b. Ali (1971–1972) *Kitâb es-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, (Neşr. Sa'îd 'Abdülfettah 'Aşûr), 4 Cilt, Matba'at Dâr el-Kütüb, Kahire.

el-Makrîzî, Takîeddin Ahmed b. Ali (1999) *İğâset el-Umme bi-Keşf el-Gumme*, (Neşr. Yâsir Seyyid Salihîn), Kahire.

el-Malatî, Zeynüddin 'Abdülbâsît b. Halil b. Şahin (2002) *Neyl el-Emel fî Zeyl ed-Düvel*, (neşr. 'Ömer 'Abdüsselâm Tedmürî), C. I/II, Sayda-Beyrut.

Emad Abou-Ghazi (2018) *"Egyptian Archives and the Rewriting of the Mamluk's History"*, *Journal of Islamic Area Studies* 10, Cairo. (p. 5-16)

Esen, Hüseyin (2002) *"İslam Hukuku Açısından Müsâdere"*, Dokuz Eylül Üniv. İFD, XV, İzmir. (s. 191-225)

es-Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek (2000) *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, (tahkik: A. Arnavud-T. Mustafa), C.X, Beyrut.

es-Sayrâfî, Ali b. Davûd b. el-Hatîb el-Cevherî (1970) *Nüzhet en-Nüfûs ve el-Ebdân fî Tevârih ez-Zamân*, (Neşr. Hasan Habeşî), Matba'atü Dâr el-Kütüb, Kahire.

es-Suyûtî, 'Abd er-Rahmân b. Ebî Bekir (1998) *Târih el-Hulefâ*, (Neşr. Muhammed Muhiyyuddîn 'Abd el-Hamid), Beyrût.

eş-Şerbînî, Beyyûmî İsmâil (1997) *Müşâderâtü'l-Emlâk fî'd-Devleti'l-İslâmiyye: 'Aşru Selâfîni'l-Memâlik*, C.I, Kahire.

ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtada el-Hüseynî (1973) *Tâc el-Arûs*, (Neşr. Mustafa Hicâzî), 40 Cilt, Kuveyt.

Falay, Nihat (1978) *"İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri"*, İÜ İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü

Yayını, İstanbul. (s. 1-64)

Hamîdullah, Muhammed, (1985) *el-Vesâik es-Siyâsiyye ve el-İdariyye li'l-Uhûd el-Fâtımiyye ve el-Atabekiyye ve el-Eyyûbiyye*, Dirâseti Nusûs, Silsiletü Vesâiki el-İslâm 4, Beyrut.

İbn Arabşah, Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed (1882) *'Acâ'ib el-Makdûr fî Ahbari et-Teymur*, (Neşr. Kebîrûddin Ahmed-Major H. S. Jarret), Kalkûta.

İbn Dokmak, Sârımeddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir, (1982) *el-Cevherü's-Semîn fî Siyeri'l-Hulefâ ve'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, (Neşr. Saîd A. Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), Mekke.

İbn el-Furat, Nâsıreddin Muhammed b. 'Abdürrahim (1936) *Tarihu ibn el-Furat*, (Neşr. Kostantin Zurayk), 9 Cilt, el-Matba'a el-Emir Kâniye, Beyrût. (9/1 245 sh.)

İbn Hacer, Şihâb ed-Din Ahmed b. Ali el-'Askalânî (1994) *İnbâ' el-Gumr bi-Ebnâ el-'Umr*, (Neşr. Dr. Hasan Habeşî), C. II, Kahire.

İbn Hacer, Şihâb ed-Din Ahmed b. Ali el-'Askalânî (1993) *ed-Dürer el-Kâmine fî A'yân el-Miet es-Sâmine*, 4 Cilt, Dâr el-Ceyl, Beyrût.

İbn Haldûn, Velîeddin 'Abdurahmân b. Muhammed (2007, 2009) *Mukaddime* (haz. Süleyman Uludağ), 2C, 5-6. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

İbn İyas, Zeyneddin Muhammed b. Ahmed (1983) *Bedâ'i' ez-Zuhûr fî Vekâyi' ed-Duhûr*, I/II, (tahkik: Muhammed Mustafa), Kahire.

İbn Kadı Şuhbe, Takîeddin Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî ed-Dimeşkî (1997) *Târih ibn Kadı Şuhbe*, (Neşr. 'Adnan Derviş), C.4, Dimeşk.

İbn Manzûr, Muhammed ibn Mukarram ibn Ali ibn Ahmed el-Ensârî el-İfrikî el-Mısırî el-Hazrecî (1999) *Lisân el-'Arab*, (Neşr. Emin Muhammed 'Abd el-Vehhâb-Muhammed es-Sâdik el-'Abîdî), 18 Cilt, Dâr el-İhyâ et-Turâs el-'Arabî, Beyrût.

İbn Tanrıverdi, Cemâleddin Ebu el-Mehâsîn Yûsuf (1992) *en-Nücûm ez-Zâhire fî Mülûk Mısır ve el-Kahire*, (Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), C. XI-XII-XIII, Dâr el-Kütüb el-'İlmiyye, Beyrût-Lübnan.

Kanat, C. (2010) *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul.

Kasım, 'Abduhu Kasım (1994) *'Asru Selâtîn el-Memâlîk*, Dâru's-Şurûk, Beyrut.

Kopruman, K. Y. (1971) *el-'Aynî'nin 'İkd el-Cümân'ında XV. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kopruman, K. Y. (1981) *"al-Malik al-Mu'ayyad Şayh al-Mahmûdî Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mâlî ve İktisâdî Durumuna Umumî Bir Bakış"*, Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11. (s.153-169)

Kopruman, K. Y. (1989) *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, KBY, Ankara.

Mahmood Ibrahim (2010) *"Crime and Punishment in Mamluk Damascus"*, Osmanlı Araştırmaları, Sayı 36, İstanbul.

Mujani, Wan Kamal (2012) *"The Expenses of Mamluk Army during the Burji Period"*,

Advances in Natural and Applied Sciences, 6(3), Malaysia. (p.303-309)

Neşri, Mehmed (1957) *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, (Neşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), TTK, Ankara.

Özbek, Süleyman (2013) “*Memlûklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar: Sultanı Öldüren Sultan Olur*”, Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt:32, Sayı:53, Ankara. (s.155-172)

Pakalın, M. Z. (1993) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt, MEB, İstanbul.

Pençe, Masumali-Muhammedali Kazım Bigi, Hadi Alimzade, (2013) “*el-Hâkim Fatımi ve Kıpti Zimmîler, Kıptilerin İslam’ı Kabul Etmeleri ve İrtidatları Üzerine Bir İnceleme*”, Misbah, 2/5, İstanbul. (s. 93-102)

Şeşen, R. (1983) *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul.

Tekindağ, M.C.Ş. (1961) *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XVI. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul.

Türk Hukuk Kurumu, (1944) *Türk Hukuk Lügati*, Ankara.

Ünal, M.A. (1987) “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Müsâdere*”, Türk Dünyası Araştırmaları, (49) (s. 95-111)

Walker, Bethany J. (2009) “*Popular Responses to Mamluk Fiscal Reforms in Syria*”, Bulletin D’études Orientales, LVIII. (p. 51-68)

Yiğit, Fatma A. (2014) “*Emir ve Devlet: Dimeşk Nâibi Emir Tengiz’in Hayatı*”, Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2014/14. (s. 127-144)

Prof. Asoc. Dr.
Bedri MUHADRIInstitut of History "Ali Hadri"
Prishtina
bmuhadri@hotmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7583-653X>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
17/03/2021Kabul edildi. / Accepted
25/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.898751>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Battle of Kosovo 1389 and the Albanians

1389 Kosova Savaşı ve Arnavutlar

Abstract

Ottoman infiltration progressed relatively quickly in Southeast Europe in the late XIV century. The Battle of Kosovo, 1389, which took place near the city of Pristina, between the armies of the Balkan and Ottoman coalitions, was one of the most determined efforts of the Balkan population to stop the success of Ottoman expansion in the Balkan Peninsula. Serious preparations from both sides for this battle, the large number of opposing armies, the historical course of the battle, before and after it, have influenced the Battle of Kosovo to be the most crucial part of medieval historical studies for the territory of ancient Dardania - Kosovo. Historical sources, such as Ottoman, Byzantine, Italian, Ragusan, Albanian, Slavic, etc., provide evidence of the participation of some population of the Balkans, such as: Albanians, Croatian Serbs, Hungarians, Vlachs, Bulgarians, Czechs, etc. The Ottoman camp, led by Sultan Murat I, consisted of numerous forces from the kingdom and its vassals. From historical sources we have the assertion that the Balkan coalition was led by the Serbian king Lazar Hrebelanovic, as well as by the well-known Albanian leaders, such as Gjergj Balsha II, Teodor Muzaka, etc.

In today's historiography, the First Battle of Kosovo has been extensively addressed and has yielded its well-known results on this issue: The First Battle of Kosovo has the character of a broad coalition of forces from both sides. From historical sources we have the assertion that the Balkan coalition was led by Lazar Hrebelanovic, prince of the Principality of South Moraves, Bosnian military troops under the leadership of Vlatko Vukovic, as well as well-known Albanian chieftains, such as George II Strazimir Balsha Principal of Shkodra, Prince of Shkodra Teodor Muzaka II prince of the Principality of Opar, as well as other peoples such as Vlachs, Hungarians, Croats, Poles, etc. Thus, this united war against the Ottomans was called the "Balkan Coalition against the Ottomans". The Ottoman coalition consisted of numerous forces from the Empire and its vassal states. These forces were led by Sultan Murat I.

Key words: Battle of Kosovo, Lazar Hrebelanović, Sultan Murat I, Gjergj II Blasha, Teodor Muzaka II, Dhimitër Jonima, Vuk Brankovic,

ATIF: MUHADRI, Bedri, "1389 Kosova Savaşı ve Arnavutlar", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (436-452)

CITE: MUHADRI, Bedri, "The Battle of Kosovo 1389 and the Albanians", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (414-435)

Öz

Osmanlıların Güneydoğu Avrupa yörelerindeki nüfuzu XIV. Yüzyılda tekâbul edilmiştir. Priştine yakınlarında gerçekleştiren Birinci Kosova Savaşı Balkan halklarının Osmanlı'ya karşı en büyük direnişidir. Savaş hazırlıkları, savaşta katılan asker sayısı, savaşın gerçekleştirdiği tarih gibi olayların önemi ve sebeplerinden dolayı Dardania'nın (Kosova'nın) Ortaçağ tarihi araştırmalarının en önemli konularından biri olmuştur. Bu savaşta katılanlar arasında Arnavut, Macar ve Bulgar gibi halklarının yer aldığına dâir Osmanlı, Bizans, İtalyan, Arnavut, Slav kroniklerinden bahsedilmektedir. I. Murâd komutanlığındaki Osmanlı askerî gücünde Osmanlı'ya vassal statüsünde olan devletler de yer almışlardır. Balkan koalisyonunda ise Sırlardan Lazar Hreblanoviç, Arnavut Beylerinden ise II. Gjergj Balşa (II. Cerce Balşa) ve Teodor Muzaka vd. yer almışlardır.

Bugünün tarih yazımında, Kosova Birinci Muhârebesi kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve önemli sonuçlar varılmıştır. Bu sonuçlara göre, I. Kosova Savaşının iki taraftan yer alan askerî güçleriyle bir koalisyon savaşı olduğunu kanıtlanmaktadır. Balkan koalisyonun başında Güney Morava Prensiğinin başındaki Lazar Hreblanoviç, Bosnalı Vlatko Vukoviç, İşkodra Prensi II. Gjergj Stratizmiri, II. Teodor Muzaka, Opar Prensi II. Teodor Muzaka ve bunların dışında Ulahlar, Macarlar, Hırvatlılar, Polonyalıların prensleri de yer almışlardır. Böylece, bu ortak savaşa “ Balkan Koalisyonu” vasfını kazanmıştır. Osmanlı Koalisyonunu ise Osmanlı Devletinin farklı diyârlarından güçleri hâricinde Osmanlı'ya vasâl olanlar da dâhil olmuşlardır. Osmanlı güçleri I. Murâd komutanlığında hareket etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: I. Kosova Savaşı, Lazar Hrebelanoviç, I. Sultan Murâd, II. Gjergj Blasha, II. Teodor Muzaka, Dhimitër Jonima, Vuk Brankovic.

Historical overview

There are many important moments and events in the history of peoples that attract the attention of various historians and scholars, however special attention deserves those major events that mark turning points in their further historical development. An event of such importance, the Battle of Kosovo, fought near Pristina in 1389. Historical sources identify the day of St. Vito / St. Vid 15/28 June 1389) as the date of the military confrontation between the army of the “Balkan Coalition” (Serbs, Arbri, Bosniaks, Hungarians, Croats, Vlachs, Czechs, etc.) led by Prince Lazar Hrebelanoviç, who awaited them in Fushë Kosovë, where the places Llapi and Sitnica meet, to face the Ottoman army led by Sultan Murat I, his sons Bayezid and Jakub.

In this battle, Sultan Murat I and Prince Lazar were killed. We must accept the fact that the historical event of the Battle of Kosovo is difficult to write about, because it is a very dark, hypothetical and objectively unenlightened scientific event. The main reason for not covering this historical event lies precisely in the lack of diplomatic sources and first-hand those of the time of the event when it took place. And on the other hand, due to the influences of Pan-Slavic “mythology”, there is to fantasize a lot about this (Kosovo) battle. So far, we have only Ottoman, Slavic and Western chronicles as narrative sources, which are usually not contemporary with the events, but

tend to preserve the authenticity of the events that took place.¹ However, it is known that they are not as valuable as the official diplomatic sources of the time.

In this battle were present some of the Arber rulers, such as Gjergj II Blasha, the ruler of Shkodra, Teodor Muzaka II, lord of Berat and Myzeqe, Dhimitër Jonima, lord of the territories along the trade road Lezha-Prizren, Andrea Gropa, lord of Ohrid and the regions around it, rulers of Lower Arberia, Milosh Nikolle Kopili from the central part of Kosovo, Leka I Dukagjini.² They were joined by other Balkan rulers, such as the Romanian duke, Mircea, the Croatian bani, Ivan Horovat, the army of the Kingdom of Bosnia led by Vladen Vukovic, Vuk Brankovic, who held his holdings in the northern part of the Fushe Kosova. Ottoman historical sources on this event emphasize the large number of the army of George II Balsha and describe him as one of the three main rulers of the anti-Ottoman coalition.³ At the start of the battle, Vuk Brankovic withdrew his troops from the coalition. The famous Arbër prince, Teodor Muzaka II, was killed in this battle, as well as many other Arbër comrades.⁴

Two Serb rulers of the nearest territories of Macedonia and Bulgaria, Marko Krajlevic and Konstatin Dejanovic, had been Ottoman vassals since the Chernomel War on the Marica River in 1371, and the first task of the vassal was to secure troops for his sultan, and this, in all likelihood, they did, so it is said that both took part in the war, on the side of the Ottomans⁵. An early Italian chronicle written, perhaps 17 years later, notes the presence of “Greek and Christian” soldiers in the Ottoman army and concludes: “*The reason for Murat’s victory consists in the participation of 5000 Christian archers, whom he had hired among the Greeks and Genoese, as well as many other knights*”.⁶

The very dubious version of the participation of the two Albanian tribes of Malësia, Mirdita and Kelmendi, in their military participation on the side of the Ottomans, claiming that a few centuries later (at the Congress of Berlin 1878) they were given important privileges within the Turks system, known as the Venomians of Mirdita, have rightly been seen as oral fabrications and oral historical falsifications, even intentional by the highlanders themselves, in order to preserve

1 Iljaz Rexha, “The Battle of Kosovo in the Ottoman Chronicles-Sources of the XV-XVI century”, *Albanological Research, Historical Sciences Series no. 19-1989, Prishtina*, 1990, 19.

2 *History of the Albanian people of the Illyrians Medieval Albania under the Ottoman Empire during the century. XIV - 20s of the century. XIX, Academy of Sciences of Albania Institute of History, Tirana*, 2002, 376.

3 Krinisti osman, Mehmet Nishriu, in his work *The World Indicator*, writes: “When at the coalition headquarters, Prince Lazarus asked the leaders of the military coalition fighters who had come to the battlefield, “Do you think it is reasonable for us to launch a surprise attack on the Ottomans at night “, which everyone liked *his opinion*. But among them was an infidel named Jorgji (it is about George II Balsha, son of Strazimir (1385-1403), who according to Nishri, had 90,000 thousand soldiers. He objected, arguing that the Ottomans would take advantage of the darkness and escape. Gjergji II Balsha was of the opinion that the attack should take place in the morning and so we can keep them alive, we keep some of them as captives, while others sell them ”(*Albanian-Turkish War in the 15th Century - Ottoman Sources, Prepared for Press by Selami Pulaha, State University of Tirana & Institute of History and Linguistics, Tirana*, 1968, 84).

4 *History of the Albanian people I*, 376.

5 Noel Malcolm, *Kosovo a short history*, Translated from English by Abdullah Kajragdiu, Second Edition, “Koha”, Prishtina - Tirana, 2001. 64.

6 *Ibid*, 64.

their administrative rights within their customs.⁷

Regarding the non-participation of Gjergji II Balsha in the Battle of Kosovo, are talking the scholars like Č. Mijatović and G. Gelcich. We find similar thoughts in the researcher I. Ruvarac, and St. Novaković. The researcher, Č. Mijatović states that: “Rumors may have circulated that he was gathering the army and that he was coming, but it is clear that he did not come”.⁸ The researcher, G. Gelcich initially based on records when they say that after the defeat of the Christian army in Fushë Kosovë, many of those who escaped the sultan’s sword took refuge in Montenegro, and there began to populate those lands. If Gergj Strazimir II had been with his army, he should have returned to Montenegro as a soldier. We are learning that on July 7, 1389, the Ragusans send to Budva an armed gallery to invite Gergj Strazimir II to stay among them for a few days. This invitation, in a way, had an important political background, and so it cannot be said that it was not unintentional, they even knew exactly where Gjergj Strazimir Balsha II was. So they knew that at the beginning of July he was in Ulcinj. Thus he would need four days or more of traveling and through unfriendly lands, being pursued, he had to have some shelter with a security background so as not to encounter or to fall into the hands of the enemy traveling to come from the battle of Fushë Kosovë on July 28, 1389 in Ulcinj. And Gjergj II Strazimir Balsha on the day of the breaking of Kosovo was exactly in Ulcinj” .⁹

The Researcher L. Malltezi was against the opinion of G. Gelcich, arguing that the Ragusans sent an official to Balsha at his headquarters in Ulcinj, but it does not mean that Balsha necessarily had to be there, because the message and the goal is achieved and with his absence there. Important here is the fact that Gjergj II thanks to the invitation went to Ragusa in the last ten days of August, about two months after the battle of Kosovo.¹⁰

Meanwhile the researcher I. Ruvarac categorically denies the participation of Gjergj II Balsha in the battle of Kosovo 1389.¹¹ Tomaci, completely doubts the participation of Gjergj II Balsha in the battle of Kosovo in 1389. According to him, the Balshaj now after the battle of Savres, were not even proper military forces, but also for the fact that the Balshaj were already vassals of the Ottomans, therefore they could not engage against the Ottomans.¹² Serbian scholar ignores some facts from Ottoman sources that lead to the participation of the Balshaj in the battle of Kosovo 1389. Gjergj II Balsha in the ranks of the Christian coalition had the weight of his word in the war council in making decisions. Ottoman chroniclers clearly say that it was Gjergj II who proposed that the attack on the Ottomans takes place in the day and not in the night. Serbian scholars also overlook the fact that it was the family ties between Balshaj and Lazar (Gjergj II Balsha was the son-in-law of Lazar Hrebelanović, and brother-in-law with Vuk Branković), which certainly constituted a moral motive for Gjergj II to come to their aid. Alongside the moral aspect in between

7 Ibid, 65.

8 Čedo Mijatović, “Balšiči, a sketch for the history of Zeta”, *Messenger SUD, knj. XLIX* Belgrade, 1881, 126.

9 Giuseppe Gelcich, *Zeta and the Balshaj Dynasty*, Tirana, 2009.170.

10 Luan Malltezi, “The Battle of Fushë Kosovë (1389) and the contribution of the Albanians”, *The Battle of Kosovo 1389 (Summary of studies)*, Tirana, 2005 71.

11 Ilarion Ruvarac, *O prince Lazarus*, Novi Sad, 1887. 350.

12 Malltezi, “The Battle of Fushe Kosove (1389)”, 73.

was the political aspect: Lazar and Vuku ultimately formed in the end his political circle.¹³ In the case of the Balshaj, finally, whose possession had direct economic contacts and ties with Kosovo (the Balshaj in the years 1372-1378 had also had Prizren, and even extended as far as Kriva Reka), the issue of participation in the battle of Fushë Kosovo was gaining capital importance.

The engagement in the battle of George II Strazimir Balsha, most Serbian scholars leave it in silence, at the same time expressing the wrong consideration for the state of Balshaj as a Serbian state.¹⁴ Few are the authors who have admitted, albeit hesitantly, his participation in the battle, or claim that only a few Albanian mercenaries have participated. More recently, efforts have been made to portray Serbs as the only people in the Balkans who were able to withstand Ottoman aggression.¹⁵

However, it should be noted that the founders of the Serbian school of anthropogeography and Serbian historiography in the 19th century, directly or indirectly acknowledged the presence of Albanians in the Battle of Kosovo 1389 on the side of the wider Balkan coalition against the Ottoman Empire. The Historian D. K. Jovanoviqi admitted that the Albanians in the Battle of Kosovo were led by Theodor II Muzaka and Gjergj II Balsha.¹⁶ Even the good connoisseur of the Battle of Kosovo, the Serbian historian of the XIX century, J. Miskovic, announced that the Balshaj were in Kosovo and that with authentic documents it can not be said otherwise.¹⁷

Very little is known about the course of the battle, except that both commanders, Lazarus and Murat I, died and that there were losses on both sides. However, the event in Serbian popular culture is considered a historical turning point that heralded the end of medieval statehood. However, it should be noted that historical sources that prove that the bells of the church Notre Dame in Paris really honored the victory of the Balkan alliance against the Ottomans, but not for the battle of Kosovo in 1389, but for the battle of Rovina in 1395.¹⁸

Although historians had an opinion on the battle, but divided into the type of battle. Some have hailed it as a battle of the populations and some a battle of the feudal lords. The Scholar J. Hammer has described it as a League of Populations, where the army consisted of Serbs, Bulgarians, Bosnians, Albanians, Vlachs, Poles according to the testimonies of Ottoman and Hungarian historians.”¹⁹ The idea of the battle of the populations has prevailed in Albanian historiography as well as : A.Buda²⁰, S.Pulaha.²¹ K.Frashëri goes even further in defining this event. According to him, the battle of Fushë Kosovë did not have the character of a religious crusade, nor of an ethnic confrontation, as some Serbian historians claim, who moreover turned it into a myth, as if it were a victory of theirs. In Fushë Kosovë, not only Christian Serbs confronted Muslim Turks,

13 Ibid, 75.

14 Selami Pulaha, “ Albanians and the battle of Fushë Kosovë in 1389”, 35.

15 Ibid, 36.

16 Muhamet Pirraku, “ Participation of Albanians in the battle of Kosovo 1389”, *Albanological Research, Historical Sciences Series no. 20-1990*, Prishtina, 1991,110.

17 Jovan Mišković, *The Battle of Kosovo (15. June Year 1389)*, Belgrade, 1933.

18 Jahja Drançolli, *In search of medieval Arberian history*, Albanian Catholic Mission in Croatia, Zagreb, 2019, 95.

19 Constandin J. Jireček, *History of the Bulgarians*, Prague, 1986, p. 342-344.

20 Aleks Buda, *Historical writings, vol.I*, Tirana, 1986, p. 260.

21 Pulaha, “Albanians and the battle of Fushë Kosovë in 1389”, 21.

but also other nationalities. Against the Ottoman armies fought: Serbs, Albanians, Bosniaks. They were accompanied by Vlach, Hungarian, Croatian, Bulgarian, Czech and Polish units. Some were Orthodox, some Catholics. The battle of Fushë Kosovë was, as defined by world historiography, a Balkan clash, a confrontation of civilizations and not a religion, more precisely a confrontation between European and Asian civilization.

Kosovo as a geographical meaning went down in history after the First Battle of Kosovo. According to one of the earliest sources of the time, the guide of the XV century, Filip de Mezier, this Battle took place in Albania. Mezieri was well acquainted with the eastern world and one of the first to inform the west about the Battle of Kosovo. He in October 1389 in his work “*Song du viril Pelerin*” (Ëndërra e Pelerinit të moçëm) at the end of the book he states that “... urati suffered a great defeat in parts of Albania (es parties d’ Albani)”.²² So Mezieri clearly states that the battle of Kosovo took place in Albania seeing the territory of Kosovo as part of the common geographical and political concept. It is known that Mezieri at that time was in the lands of present-day Greece diplomatic representative of France, who would have known well the historical geography of the Balkans. Also the guide Bertrandon de La Brocieri who in 1433 visits the areas of today’s Kosovo states that Kosovo was Albania and that its population is called Albanian.²³ The Fushe Kosova in the sources of the time was called Campus Merulorum by the Latin chroniclers, Rigomezo (Hungarian), Campus des Merles (French), Kosifopedhio (Greek) Kosovo Polje (Serbian) or in German Amselfeld, Campus.²⁴ Në gjuhën shqipe emri Campus Merulae ka kuptim Fusha e Mëllenzave. Ky toponim nuk është i panjohur dhe i vetmuar në Ballkan, ekzistojnë fshatra dhe vise të ndryshme që quhen Kosovë, si në Dalmaci, Bosnje ashtu edhe në Shqipëri.²⁵

Ottoman sources

Ottoman sources as the most famous, Ottoman chronicles, appear richer than other sources, be they Byzantine, Slavic, etc., as they bring interesting announcements about the Battle of Kosovo 1389. Without these it would be impossible to truly discover the character of the Battle and to reflect its development.

In support of the Ottoman chronicles, the Battle of Kosovo took place on June 28 (according to the old calendar on June 15, 1389) in Fushë Kosovë (today’s municipality of Obiliq), between the forces of the Christian-Balkan coalition on the one hand, and the Ottoman-Islamic and their vassals on the other hand, who fought on the side of Sultan Murat.²⁶

The Ottoman source talks about the Battle of Kosovo 1389 begins with the chronicler Ahmad (1334 - 1413), his work “*Iskender – nâme*”, (*Book about Iskenderin*) is written in verse. This chronicler never speaks directly about the Arberian-Albanian territories, but in the context of the historical events related to Sultan Murat I, which have to do with the Arberian territories, he describes in general terms the events of the time that occurred. Thus, Ahmad describing the war of 1389 (does not say where the Battle of Kosovo took place), does not give any member

22 Михаило Динић, “Два савременика са Боја на Косову”, ГЛАС СКА ССXXXIII/-92, Београд, 1940, 133

23 Skender Rizaj, *Kosovo, yesterday, today and tomorrow*, Prishtina, 1992, 9.

24 Muhamet Mala, *Albanians and Central Europe over the centuries XII-XVIII*, Zagreb, 2010, 79.

25 Ibid.

26 Rexha, “*The Battle of Kosovo in*” 20.

of the numerous coalition countries against the Ottomans. About the event of the battle of 1389, Ahmad writes, “..., *Lazarus gathered an innumerable army ..., fought with Murat, who emerged victorious...*”.²⁷

The chronicle in question, describing the war of Sultan Murat I with King Lazarus, does not mention any of the members of the anti-Ottoman coalition, including Arbrit,²⁸ does not provide any details on the military force report and does not explicitly say which armies took part in that battle.²⁹ In addition, this chronicle does not mention the scene, only the work matters that the Informations was collected in Edrene, by members of the Battle.³⁰ Kronika do shërbejë si burim për shumë kronistë dhe autorë të mëvonshëm.

Seventy years later, this historical event was more widely described by the Ottoman chronicler Shukrullahu (1386-1459). His work, “*Behcet – üt – tevārih*” (*The pleasures of history*) he talks about the Albanians, whom he knows as Arnavud.³¹ This author gives the first Informations on the place and time of the Battle. Writing about the battle of 1389 in Kosovo, he describes the participants of the coalition against the Ottomans by mentioning the arbit. In describing the event to the participants of the coalition against Sultan Murat I, he writes: “..., *Soldier from Vlachs, Hungarians, Czechs, Serbs, Arberite, etc.*”³² About the assassin of Sultan Murat I he writes that “*A wounded soldier hiding among the slain, managed to assassinate Sultan Murat I in treachery*”³³. This work is based on the chronicle of Ahmad.³⁴ Shukrullahu’s work gives the first Informations on the place and time of the battle and the participation of Albanians alongside other people (Bosnians, Vlachs, Hungarians, Serbs, Croats, etc., in the anti-Ottoman coalition.³⁵ This chronicler mentions Albanians as Arnavud. For the period before and after the battle of Kosovo, this author does not provide any information on the events in Arbëri.³⁶

A few years later (1464), in the work where the history is written in verse, entitled “*Dusturname*” by an author known by the nickname Enver, describes in more details the Battle of Kosovo. For the period 1389 does not bring any Informations on the Albanians, while the Battle of Kosovo describes in a broader way compared to previous chronicles and mentions the Albanians as participants in the battle³⁷. Describing the Battle of Kosovo, he writes: “...*Soldiers came from Albanians, Bosnians, Vlachs, Czechs ...*” etc. This chronicler of the Battle of Kosovo gives a date,

27 *Albanian-Turkish war*, 28.

28 *Albanian-Turkish war*, 27-29.

29 Rexha, “*The Battle of Kosovo in*” 20.

30 Petrika Thëngjilli, “*The value of Ottoman resources for the battle of Fushë Kosovë*”, *The Battle of Kosovo 1389*, (summary of studies), Tirana: *Albanian Academy of Sciences Institute of History*, 2005, 164.

31 *Albanian-Turkish war*, 30.

32 Ibid, 31.

33 Ibid, 32.

34 Rexha, “*The War of Kosvo*”, 21; Thëngjilli, *Albanians between the East*, 164.

35 Lazarus sent invitations to Western countries asking for help. Armies were sent by Vlachs, Hungarians, Czechs, Serbs, Albanians. (*Albanian-Turkish war*, 31).

36 Ibid, 31.

37 Ibid, 33.

791 / h. December 20, 1389,³⁸ which is wrong.

Chronicle Oruçi (missing data on the date of birth and death of the author), in his work, “*Tevârih-i âl-i osman*” (*History of the Ottoman Dynasty*),³⁹ gives a more detailed description of the Battle of Kosovo in 1389, such as the number of soldiers of the warring parties, etc. In the number of military forces from the Ottoman camp, this author writes: “*He (Sultan Murat I B. M) with fifty-sixty thousand soldiers went out to the field of Kosovo. Here was the meeting place. Lazarus also gathered soldiers from the Serbs, from the vilayet of Rasha, from the land of the Albanians and from every other population*”.⁴⁰

Dervish Ahmet Ashiku, known as Ashik Pashazade (1400-after 1484) in the work “*Tevarih-i-al Osman*”, who wrote the history of the Ottoman Empire until 1448, in the notes on the Battle of Kosovo, is the first author to give the name of Murat’s assassin.⁴¹ This chronicler, in 1448, participated in the Ottoman army in the Second Battle of Kosovo, against Janosh Huniadit.⁴² Ashik-Pashazade provides accurate information only for the first part of the fight. Mention without hesitation the penetration of Lazarus and the breaking of Jacob, an important link of the Ottoman army.⁴³ Ottoman chronicles (anonymous), written during the end of the XV century and the beginning of the XVI century, on the Battle of Kosovo, provide some repetitive information and mainly taken from previous authors.

A culminating moment in the Ottoman chronicles marks the historical work “*Cihân-nümâ*” (World Indicator) by Mehmet Neshri (Information on births and deaths are little known). This author, for the first time informing about the participation of the Balkan coalition, testifies about the participation of Gjergj Balsha II (Jorgji) and Dhimitër Jonima (Junud oğlu Dimitri).⁴⁴ This is Dhimitër Jonima, the lord of the province between Lezha and Milot, whom Prince Lazar placed, together with the army of the king of Bosnia, on the left flank of the front.⁴⁵

Neshri’s work gives a special importance to the personality of Gjergji II Balsha. This is expressed in the opinion of George II Balsha, when at the coalition headquarters, Prince Lazarus asked the leaders of the princes who had come to the battlefield, if they saw fit to make a surprise attack on the Ottoman armies at night. Only the Albanian prince, Gjergji II Balsha opposed it, because at night - he stressed - the Turks would take advantage of the darkness and escape. Not at night, but to capture them all alive, by day, had given the opinion of George II Balsha, the Albanian prince, who had come to the front, according to Neshri, with 90 thousand soldiers.⁴⁶ Neshri reduces the defeats of the Turks, or does not talk about them at all. To magnify the victory of the

38 Ibid, 34.

39 Ibid, 39

40 *Albanian-Turkish war*, 42.

41 *He was an infidel named “Bilesh Kyble”, known as “Milosh Kuble”. Pretending to want to kiss Murat Hanis hand, he cunningly managed to mortally wound Sultan Murat I. (Albanian-Turkish war, 66).*

42 Ibid, 62.

43 Flamur Hadri, “*The Battle of Kosovo in Resource View*”, *Albanological Research, Historical Sciences Series 22-1992, Prishtina*, 1994, 31.

44 *Albanian-Turkish war*, 75.

45 Kristo Frashëri, *History of Albanian civilization (From ancient times to the end of the Second World War)*, *Academy of Sciences of Albania, Tirana*, 2008, 101.

46 *Albanian-Turkish war*, 84.

Turks, he writes that the number of enemy soldiers was 500,000, a figure that is far from the truth.⁴⁷

The chronicler Neshriu, despite the fact that he lived in the XVI century, his safe dam almost reconstructs the mosaic of events. This chronicler informs us that Evernozi advised Murat I what strategy should be used in this battle. The chronicler Neshriu writes “..., *Let’s get ahead and choose the best position. He (Lazarus B. M) let him come after us. Then let us not hurry, let him (Lazarus B.M) start the war*”⁴⁸ From the outset, they agreed on a defensive strategy that would ensnare the heavily armed cavalry of the opposing army.⁴⁹

Notes on the participation of Gjergji II Balsha in the battle of Fushë Kosovë, also given by another Turkish author, *Idris Bitilsi*, in the work “Hest Bihist” (Eight paradises).⁵⁰ Bitilsi also talks about the participation of Dhimitër Jonima and other Albanian rulers in the Battle of Kosovo. Since these Informations differ slightly from those of Nishriut, it suggests that he must have used other sources that are not yet known today.⁵¹ Another chronicler, known as Sollakzade (? -1657), gives a detailed description of the beginning of the Battle of Kosovo, where among its protagonists is Gjergj II Balsha. “*If we attack the enemy army at night, it is likely that they will not fight and escape; then where can we find the Islamic army in the darkness of night*”⁵²

Ottoman sources have been studied extensively by Albanian historiography by scholars such as S. Pulaha, P. Thëngjilli, S. Rizaj, I. Rexha. With their study, Albanian historiography concludes that Ottoman sources belong to a special and important place for the battle of Fushë-Kosovë. As for all other events, even for the Battle of Kosovo, Ottoman sources give us very rich and interesting Informations. In them he finds valuable details about its various problems, such as the time of the event, the causes of the military confrontation, the participating forces, the war tactics, the development and the participation of the Albanians in this battle, the assassin of the sultan by Milosh Kopili and the end of battle.⁵³

Albanian sources

For the Battle of Kosovo and the participation of Albanians in the anti-Ottoman coalition, we have sources from Albanian authors. Among the first Albanian sources is the author Martin Segoni (half of the XV-1485 century), Kosovo Albanian, from Novobërda, bishop of Ulcinj.⁵⁴ The Albanian author, Martin Segoni, in the work “On the roads from where the Turks can be attacked” (*Quibus itineribus Turci sint aggrediendi*)⁵⁵ talking about the Balkan roads leading to Istanbul, mentions the road that passes through Kosovo. In this context, he briefly writes about the Battle of Kosovo: “Despot Lazarus came forward with several thousand to the Turkish king Amurat, who

47 Petrika Thëngjilli, *Albanians between East and West Political Field I*, Tirana, 2008, 504.

48 *Albanian-Turkish war*, 84.

49 Hadri, “*The battle of Kosovo in sight*”, 31.

50 *Albanian-Turkish war*, 125.

51 Thëngjilli, *Albanians between the East*, 505.

52 *Albanian-Turkish War*, 298.

53 Thëngjilli, *Albanians between the East*, 507.

54 Jahja Drançolli, “The battle of Kosovo in the light of Ragusa resources”, *Albanological research, Historical sciences series, 21-1991, Prishtina*, 1993,50.

55 It should be noted that until today, when the true author of this work (Martin Segoni) was discovered by the Italian scholar A. Pertusi, the work in question has been attributed to F. Petançi. (Drançolli, *In Search of History*, 112).

was penetrating with a large majority of barbarians from Trakia to Mezi, and there he was killed, while from his army few survived; meanwhile, the Turks won the victory⁵⁶ Explaining the text in question, the scholar A. Pertusi states that in Kosovo Lazar Herebelanoviçin was accompanied by Arber, Bosniak, Vlach and Bulgarian allies.⁵⁷ The Work “*Memory*” written by the noble Arbëri Muzakajve, Gjon Muzaka, in 1510 in Italy, gives important notes on the Battle of Kosovo. He was a contemporary and comrade-in-arms of Skanderbeg, had taken an active part in supporting Skanderbeg in the fight against the Ottoman invaders. After the Ottoman conquest of the last Albanian castles, like many other compatriots, Gjon Muzaka emigrated to Italy and settled in Naples. This book is very important for the study of medieval Albanian history. This work was first discovered by the German historian Karl Hopf (1832-1873) in the Brancacane Library of Naples, in 1863.⁵⁸ Thus, the work of the Albanian nobleman, Gjon Muzaka, who was the nephew of Theodor Muzaka, participant in the Battle of Kosovo, speaks of the participation of Albanians in the Battle of Kosovo.⁵⁹ Muzaka’s work does not mention where the battle of the Albanian gentlemen took place, but announces that Theodor Muzaka of their family was killed in the battle.⁶⁰ The Author of the Book “*Memory*” does not dwell too much on the broader description of the Battle of Kosovo in the year 1389. Important is the fact that the Battle is considered a crucial moment in the penetration of the Ottomans in Albania.⁶¹ Muzaka genealogy highlights the loss of independence of the domains of Albanian feudal lords as a result of the Ottoman invasions in Albania, after the Battle of Kosovo.⁶² The work of Gjon Muzaka announces that the possessions of the Muzakaj Principality fell under Turkish rule after the Battle of Kosovo.

Even the Arberian humanist, Marin Beçikemi (1468-1526), who lived at this time in Ragusa, gives important information about the Battle of Kosovo in the year 1389. The Arberian humanist also mentions the hero of Kosovo, Milosh Kopilin (Milosso Cobilchio), whom he considers the main character of the Battle.⁶³ AutoriGiacomo Petro di Luccari (1547-1615), for which the scholar J. Drançolli, notes that he is a generous Ragusan of Albanian origin, in the work *Pasqyrë e gjerë e anave të Raguzës (Copioso ristretto degli Annali di Ragusa)*, gives important Informations about the battle of Kosovo. “In 1389, Murat of Turkey penetrated Fushë-Kosovë, which the Germans call Amselveld, the Hungarians Rigomez, and the Turks Kosova...., and on the shores of Sitnica

56 Drançolli, “*The battle of Kosovo in the light*”, 51.

57 Drançolli, *In search of History*, 112.

58 Gjon Muzaka, *Memory*, Tirana, 1996, 3.

59 “... And then Murat rushed to Serbia and Bulgaria, but Lazarus, the despot of Serbia, Markua, the king of Bulgaria, Theodhor Muzaka, the second son of our house and together with other rulers of Albania, clashed with the Turks. There the Christians were broken and our Theodore was killed, who had brought with him a large army of Albanians.. It was there that Lazarus of Serbia was taken prisoner and later killed by the Turks. And then began the incessant wars of the Turks in Albania, in which so many generous and brave warriors lost their lives...”,(Muzaka, *Memorje*, 19).

60 Po aty.

61 “...”, “*Continuous wars with the Turks in Albania would start here, in which many gentlemen and nobles gave their lives ...*”. (Muzaka, *Memorje*, 19).

62 “...”, And now (after the Battle of Kosovo 1389 B. M) the unceasing war with the Turks began in Albania, among which many generous gentlemen lost their bravery and possessions ...”, (*Selected sources for the history of Albania Volume II, VIII-XV Century. prepared by: A, Buda; I, Zamput; K. Frasher; P. Pepo, State University of Tirana, Institute of History and Linguistics, Tirana, 1962, 206*).

63 Drançolli, “*The battle of Kosovo in the light*”, 53.

smashed and beheaded the prince of Serbia, who had been betrayed by Vuk Brankovii, his son-in-law.⁶⁴

Developments and the end of the Battle of Kosovo 1389

For the time when this battle took place there was a clash between the records of medieval chroniclers. The Ottoman chronicler Shukrullahu gives the time of the sultan’s assassination in 1388 (790 AH); Orui gives us the event in the period 1385-1389 (787-791), without giving the exact time; Enver tells us the year 1390 (792).⁶⁵ However, there are some Ottoman chroniclers who tells us the year 1389, when the Battle of Kosovo took place. Chronicler Bitlisi gives us the year 1389 (791 H). According to him, the time of the battle was spring.⁶⁶ Ashik Pashazade also marks the year 1389 as the year when the battle took place.⁶⁷

The prevailing opinion in the historical literature is that the battle took place on June 28, 1389 (15 June 1389, according to the old Calendar). About the time of the start of the battle, the chroniclers give different opinions. Ottoman Chronicler, Sadedini notes that it started “in the morning” ... as soon as the sun rose “.⁶⁸ Also, the other Ottoman chronicler, Sollakzade notes that “As morning approached, the wind ceased, and even rain fell, which wiped out the dust (and) the weather opened up.”⁶⁹. Morning as a time of battle is accepted as a suitable time in historiography.⁷⁰

According to Ottoman chronicles, a very big war took place here.⁷¹ For the duration of the battle the Ottoman chroniclers could not create the impression of such a fierce battle. According to the literature, it lasted five days, there are thoughts for three hours, etc. According to the memoirs of Konstantin Janiceri, it started on Wednesday and ended on Friday, while Kostandin Filozofi has determined not Wednesday, but Tuesday, since Vidovdani in 1389 coincides with the day that belongs to June 15, 1389.⁷² Interesting Informations that refer to the time and course of the Battle of Kosovo, we find in the writing of an anonymous author from Ragusa, namely Anonymous Ragusa (*Annales ragusini Anonymi*), which belongs to the 80s of the XV century, which states that: “In 1389, on June 15, the day of St. Vito, Tuesday, a battle took place between the Bosniaks and the Great Turks; ... Emperor Murat was assassinated, but so was the Bosnian king (this source calls despot Lazarus king of Bosnia); the victory was not left to either the Turks or the Bosnians, because there were many killed. The battle took place in Fushë Kosovë”.⁷³

64 Po aty, 53.

65 *Albanian-Turkish War*, 31, 41, 34

66 Ibid, 152.

67 Ibid, 65.

68 “When the emperor of heaven, the sun, which reigns on all four sides, was born full of splendor and illuminated the surface of the earth, the two armies, that which is in the way of god and that which is in the crooked way were lined up opposite each other”. (Po aty, 255).

69 Ibid.

70 Thëngjilli, *Albanians between the East*, 551.

71 “The place was filled with corpses. Horses walked on corpses, laying floors on top of each other. (Albanian-Turkish war, 53).

72 Thëngjilli, *Albanians between the East*, 559.

73 Jahja Drançolli, “The battle of Kosovo in the light of Ragusa resources”, 50.

As for the total number of armies, in fact, there is no reliable information. Ottoman Chroniclers: Enver notes that there were 100,000 cavalry and 100,000 infantry;⁷⁴ Shukrullahu gives us the figure of 100,000 soldiers in Lazarus' command,⁷⁵ while Neshriu first says that Lazarus' army was extremely large, then adds that it had 500,000 men, of course given that this was an incredible number.⁷⁶ According to Oruçi, from Anadolli he made almost 15,000 torments, 25 akans. The Sultan with 50,000-60,000 went to the Fushe Kosova.⁷⁷ According to Neshri, Lazarus had collected such a large number of troops, twice the size of the Ottoman army, that his troops, fully convinced of the victory, had spent the whole night before the battle, drinking constantly and being drunk.⁷⁸ According to Bitlis, the Ottoman army was a quarter of the accursed army of unbelievers, while George II Balsha commanded 50,000 men.⁷⁹

In all the chronicles, the Ottoman authors write that the opposing army of the Balkan coalition had a numerical advantage, just as the tradition of Serbian authors has the same claims in the opposite direction. The authors of the Ottoman chronicles are clearly interested in increasing the number and importance of Lazarus' army, which they describe as having a much larger numerical superiority than Murat's army, in order to add to the glory of Turkish conquest.

The most approximate estimate by historians is the figure of 27-30,000 soldiers on the side of Murat, while on the side of Lazarus 15-20,000.⁸⁰ It is true that this event had a total mobilization of the Ottoman state, as this army gathered throughout the state, led by the sultan himself.

The records of the Ottoman chronicles make it more credible to mention a number of historical figures, leaders and main personalities of the Battle of Kosovo in 1389, the Balkan princes and the peoples who led them. Prince Lazar, the ruler of the Serbian state of Morava, is mentioned in the first place, as the leader of the coalition,⁸¹ King Tvërtko of Bosnia,⁸² Vuk Brankovic, a ruler who also ruled part of the territory of Kosovo.,⁸³ Shishmani, King of Bulgaria,⁸⁴ Konstandini, Prince of Bulgaria,⁸⁵ Saruxha Gjymi, Prince of Bosnia,⁸⁶ Jorgji, the ruler of Albanian Shkodra,⁸⁷ Dhimitri, the son of Jundit,⁸⁸ Milosh Kopili.⁸⁹

74 *Albanian-Turkish War*, 35.

75 King Lazarus gathered soldiers from many countries “, Hungarians, Czechs, Serbs, Albanians, Bulgarians and Venetians. More than a hundred thousand infidels gathered (Ottoman Chroniclers thus called them Christian soldiers of the Balkans B.M), and came forward with all kinds of weapons”, (*Albanian-Turkish War*, 30).

76 Ibid, 83.

77 Ibid, 42.

78 Ibid, 84.

79 Ibid, 139,142.

80 Malcolm, *Kosovao*, 65.

81 *Albanian-Turkish War*, 28, 31-32, 34, 42, 53, 64, 76, 133.

82 Ibid, 312.

83 Ibid, 34, 80, 86, 255.

84 Ibid, 79, 135, 251, 311.

85 Ibid, 82.

86 Ibid, 80.

87 Ibid, 84, 132, 142, 253, 296-297, 312.

88 Ibid, 80, 143, 255,298.

89 Ibid, 35-36, 66, 245.

Balkan epics expand the circle of historical figures. Of the entire pantheon of heroes of the Serbo-Croatian epic on the Kosovo war in 1389, only car Lazari, carica Milicë, Vuk Brankovic, Music Stefani are historically proven persons, while Jug Bogdani, Ivan Kasançiq, Milan Toplica, Vasovic Strahini, Orloviq Pavëlare historically unproven.

Regarding the position and composition of the forces we have no direct evidence from any participant. Two letters, apparently written by Bajaziti I, by a scholar are treated as forgery of documents.⁹⁰ According to Ottoman chroniclers, the coalition armies lined up on the battlefield, with Lazar in the center, Vuk Brankovic on the right, and Bosniak chiefs Vlatko Vukovic and Arbër prince Dhimitër Jonima in the left. Kosovo Arber forces are in all likelihood positioned on the right wing of Christian forces. The Arbërs had also filled the ranks of the archers of the Balkan coalition forces, who were the first to start the battle under the command of Gjergj II Balsha. On the other side, opposite, was the Ottoman army, commanded by Murat I in the center; his European troops were on the right, led by his youngest son Bajaziti; while his eldest son Jakupi, on the left.⁹¹ The Balkan coalition army was led in the center by Lazarus holding close to 3,000 chosen cavalry; Vuk Brankoviç was on the right wing; while on the left, they were led by the Bosnian general and (according to Neshri) a certain Dhimitri, son of Jundit, placed the prince of Bosnia on the left, while the French, Vlachs, Hungarians, Albanians, Czechs and Bulgarians were placed on the side.⁹²

Regarding the whole course of the battle, we are again dependent on very late announcements. There is not even a description of the battle by any of the participants.⁹³ The most complete version we have is of the Ottoman chronicler, Neshriu, according to whom, the Serbs split the left wing from where the Ottoman troops were under the leadership of Jakup, then a very fierce battle took place in the center and, finally, the turn was an attack by Bajaziti, on the left flank (accompanied by Evrenozi) that caused the defeat of the Serb-led forces and their escape.⁹⁴ All reports of the course of the battle relate to three particularly confusing issues: the alleged betrayal of Vuk Brankovic; the time and manner of Murat's murder and the time and manner of Lazarus' murder.

According to Neshri, Lazarus proposed a surprise night attack. Everyone liked him except the ruler of Shkodra, Jorgji (Gjergj II Balsha), commander of 90,000 men, with the justification why he had to scare the Turks and that they should be able to escape, helped by the darkness of the night. The attack was to be carried out in the morning, to capture all the living, some of whom would be held captive, while others would be sold as slaves. According to Neshriu, Lazarus chose 1000 people out of every 100,000 soldiers for a total of 3,000 people, whom he kept close by and together with them was placed in the center. He placed the infantry behind him, according to the tradition of fighting. He placed the son-in-law, Vuk, and nephew on the right wing, the son of Jundit, and the prince of Bosnia on the left wing. While the French, Vlachs, Albanians, Czechs and Bulgarians were put aside and remained in the middle of the army.⁹⁵ The chronicler I. Bitilsi gives this ranking of the positions of the "seven infidel rulers", as the leaders of the Balkan coalition

90 Malcolm, *Kosovo*, 66.

91 Ibid., 65.

92 *Albanian-Turkish War*, 81, 255; Malcolm, *Kosovo*, 66.

93 Malcolm, *Kosovo*, 66.

94 *Albanian-Turkish War*, 86-90.

95 Ibid, 86.

were known by the Ottoman chroniclers: Lazarus was placed in the center of the army, while his nephew, Vuk Mrankovići, on the right wing. The King of Bosnia, Tvěrtkoja took his place on the left.⁹⁶ According to Sadedin, the armies of the Hungarians, Vlachs, Bulgarians, Albanians, Czechs and Peloponnesians were stationed alongside. Albanians and other allies were lined up on both sides of the center.⁹⁷

A chronicle published in Florence, perhaps 17 years after the battle, notes the presence of “Greek and Christian” troops on the Ottoman side. Among other things, it is stated that: “Murat won thanks to the participation of 5,000 Christian archers, whom he had hired among the Greeks and Genoese, as well as many other knights”.⁹⁸

After the first few successes of the coalition army,⁹⁹ the victory was finally skipped by the Ottomans, but the losses in people from both sides were too great.” Such a battle took place - Ahmadi reports, - that if you looked in any direction, you could only see beheadings. Everywhere you went you were on the bodies of the slain”.¹⁰⁰ Other descriptions give such descriptions that speak of the large number of people killed in the Battle of Kosovo.¹⁰¹ Among the fallen were the two leaders of the battle, Sultan Murat and car Lazari. Teodore II Muzaka and the assassin of the sultan, Milosh Kopili, were also killed there.

In Ottoman sources, there is no correspondence for the time when the sultan was killed. Some believe that Sultan Murat was killed after the end of the war, when the Ottoman army was put in pursuit of the enemy army. This represents the majority of chroniclers. Murat’s death has become the central event of the battle in Serbian sources. For this capital event, even Serbian sources do not match. Karlovac’s genealogical text mentions only the murders of Lazarus and Murat. Ruvarac’s text recognizes the traitor Milosh Kopili, who stabbed Murat. According to the text of Peja (chronicler), Murat fell from the sword in the middle of the battle. According to Konstantin Filozofi, Stefan Lazarević’s biographer, Murat was killed by a very noble soldier.¹⁰² Further reports on the progress of the battle from some non-Ottoman sources speak of the successes of the coalition army, especially after the withdrawal from the battle of the prominent soldier and son of Sultan Murat I Bajaziti, who headed to Edrene, Bulgaria to take the throne of the Ottoman Empire after the death of Sultan Murat.

After Murat’s assassination, Bajaziti withdrew to Edrene in order to secure an empty throne. To the participants of the Balkan coalition, this withdrawal created the impression that the Ottomans were defeated. We have this information from two documents of the king of Bosnia, Tvěrtko I. In

96 Ibid, 143.

97 Ibid, 255.

98 Ibid, 64.

99 According to Neshriut, “*The Christians first broke the left wing of the Ottoman army led by Jakupi, but in the meantime, Bajaziti, who commanded the right wing, intervened and restored the situation.*” “After that, the defeat of the coalition army began.” (Albanian-Turkish War, 88-89). This was announced also by Bitilisi. According to him, the left arm of the Ottoman army was broken, while the right arm remained unmoved. At this time, Jelldërëm Bajaziti intervenes, who returned the situation to the left wing. (Ibid, 145-146).

100 Ibid, 28.

101 Ibid, 32; 36-38; 145-147.

102 Thëngjilli, *Albanians between the East*, 562.

the first letter written a few days after the battle (August 1, 1389) he informed the city of Trogirit that, "Winning the battlefield with triumph, we defeated them (the Ottomans B. M) ... we killed them, so that little of them remained alive".¹⁰³ The news of the victory seemed to have spread widely. Even in the second letter, dated October 20, 1389 (although this document has not been preserved) which he sends to the City of Florence, we understand from the response of Florence and it can be seen that it had the same content. This document states the day of St. Vedit as the date of the battle, and describes Murat's assassination as "the work of the Twelve Conspiratorial Warriors, who, penetrating the enemy companies and the surrounding camels tied with swords, made their way to the of Murat's tent. Happy among others, the one who leads all those powers, heroically stabbed him in the throat and bravely killed him".¹⁰⁴ Therefore, he was well aware of the event of June 15, when Murat was killed in Fushë Kosovë, and in that glorious battle, the victory belonged to the kingdom. The French traveler of the XV century, Filip de Mezier, in his work, "The Dream of the Ancient Pilgrim", written in October 1389, writes that Murat was completely defeated in Albania and that he was killed with his son and his most bravest soldiers of his army.¹⁰⁵ However, the victory belonged to the Ottoman Empire, which at the same time opened its doors to penetrate into parts of the Northwestern Balkans.

Conclusion

The Battle of Kosovo, 1389, fought in a territory near the city of Pristina, between the armies of the Balkan and the Ottoman coalition, was one of the most determined efforts of the Balkan princes to stop the success of the Ottoman expansion in the Balkans in the end of the XIV century. Serious preparations from both sides for this battle, the large number of opposing armies, the historical course of the battle, before and after it, have influenced the Battle of Kosovo to be the most crucial part of medieval historical studies in the territory of ancient Dardania - Kosovo. Historical sources, such as Ottoman, Byzantine, Italian, Ragusan, Albanian, Slavic, etc., give evidence of the participation of some Balkan princes, such as Albanians, Croatian Serbs, Hungarians, Vlachs, Bulgarians, Czechs, etc. The Ottoman camp, led by Sultan Murat I, consisted of numerous forces from the Empire and its vassals. As a dramatic event in itself that marked the beginning of the Ottoman conquests in the Balkans, it has long attracted the attention of chroniclers, historians of the time and many scholars, which has consequently found a relatively broad treatment in the history of the population of the Balkans. Basic studies on it indicate a character of Balkan importance, especially of special importance for Kosovo. The old Serbian historiography of the XIX century and the newer Serbian historiography are presented in a completely different and tendentious way. In their writings they try to first present the Battle of Kosovo as a predominantly Serbian act, to deny the participation of Albanians in this battle. It is clear that this attitude is a Serbian political tendency to present the territory of Kosovo as "ancient Serbian land". However, today, thanks to the latest research and results from Albanian historiography and with the most thorough approach by foreign scholars, it has been seen that the Battle of Kosovo has a character of Balkan historical importance and that most of the troops, the military forces of the Balkan coalition were from the vast Albanian territories, along with other troops such as Serbs, Bosniaks, Hungarians, etc. The

103 Qerim, Dalipi, *Ottoman Incursions in Albanian territories until 1402*, Kërçovë, 2002., 108.

104 Milovan Obradović, "The Battle of Kosovo and its consequences", *Përparimi scientific journal* 4, Year XLIII, Prishtina, 1989, 446.

105 Obradović, "The Battle of Kosovo and its consequences", 447.

victory belonged to the Ottomans who took the first steps in the conquest of the Balkans.

Bibliography

Albanian-Turkish War in the 15th Century - Ottoman Sources, Prepared for Press by Selami Pulaha, State University of Tirana & Institute of History and Linguistics, Tirana, 1968.

Buda, Aleks, *Historical writings*, vol.I, Tirana, 1986.

Dalipi, Qerim, *Ottoman Incursions in Albanian territories until 1402*, Kërçovë, 2002.

Drançolli, Jahja, *In search of medieval Arberian history*, Albanian Catholic Mission in Croatia, Zagreb, 2019, 95.

Drançolli, Jahja, “The battle of Kosovo in the light of Ragusa resources”, *Albanological research, Historical sciences series, 21-1991, Prishtina*, 1993.

Frashëri, Kristo, *History of Albanian civilization (From ancient times to the end of the Second World War)*, Academy of Sciences of Albania, Tirana, 2008.

Gelchich, Giuseppe, *Zeta and the Balshaj Dynasty*, Tirana, 2009.170.

Hadri, Flamur, “The Battle of Kosovo in Resource View”, *Albanological Research, Historical Sciences Series 22-1992, Prishtina*, 1994.

History of the Albanian people of the Illyrians Medieval Albania under the Ottoman Empire during the century. XIV - 20s of the century. XIX, Academy of Sciences of Albania Institute of History, Tirana, 2002.

Mala, Muhamet, *Albanians and Central Europe over the centuries XII-XVIII*, Zagreb, 2010.

Malcolm, Noel, *Kosovo a short story*, Translated from English by Abdullah Kajragdiu, Second Edition, “Koha”, Prishtina - Tirana, 2001.

Malltezi, Luan, “The Battle of Fushë Kosovë (1389) and the contribution of the Albanians”, *The Battle of Kosovo 1389 (Summary of studies)*, Tirana, 2005.

Mijatović, Čedo, “Balšiči, a sketch for the history of Zeta”, *Messenger SUD, knj. XLIX* Belgrade, 1881, 126.

Mišković, Jovan, *The Battle of Kosovo (15. June Year 1389)*, Belgrade, 1933.

Muzaka, Gjon, *Memory*, Tirana, 1996.

Obradović, Milovan, “The Battle of Kosovo and its consequences”, *Përparimi scientific journal 4, Year XLIII*, Prishtina, 1989.

Pirraku, Muhamet, “Participation of Albanians in the battle of Kosovo 1389”, *Albanological Research, Historical Sciences Series no. 20-1990*, Prishtina, 1991.

Rexha, Iljaz, “The Battle of Kosovo in the Ottoman Chronicles-Sources of the XV-XVI century”, *Albanological Research, Historical Sciences Series no. 19-1989, Prishtina*, 1990.

Rizaj, Skender, *Kosovo, yesterday, today and tomorrow*, Prishtina, 1992.

Ruvarac, Ilarion, *O prince Lazarus*, Novi Sad, 1887.

Selected sources for the history of Albania Volume II, VIII-XV Century. prepared by: A. Buda; I. Zamputi; K. Frasheri; P. Pepo, State University of Tirana, Institute of History and Linguistics, Tirana, 1962.

Thëngjilli, Petrika, *Albanians between East and West Political Field I*, Tirana, 2008.

Thëngjilli, Petrika, “ The value of Ottoman resources for the battle of Fushë Kosovë”, *The Battle of Kosovo 1389*, (summary of studies), Tirana: *Albanian Academy of Sciences Institute of History*, 2005.

Динић, Михаило, “Два савременика са Боја на Косову”, ГЛАС СКА ССXXXII/-92, Београд, 1940.

Yüksek Lisans Öğrencisi
Salim SARAÇ

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Kocaeli / Türkiye
salimsarac@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7398-1255>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 18/03/2021 26/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.899126>

Research Paper

Original Makale / Original Paper

SEKA Kâğıt Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller

Terracotta Lamps at SEKA Paper Museum

Öz

Aydınlatmanın yanında mezarlara ölü hediyesi ve tapınaklara adak olarak bırakılan kandiller, antik dünyada geniş bir coğrafyada yayılım göstermiştir. Bu çalışmada SEKA Kâğıt Müzesi envanterine kayıtlı olan beş adet pişmiş toprak kandil değerlendirilmiştir. Bağış yoluyla müze koleksiyonuna dâhil olan kandillerin buluntu yerleri ve tarihleri bilinmemektedir. Kalıp yapımı olan bu kandiller form ve bezeme özellikleri bakımından benzerleri ile karşılaştırılmıştır. İnceleme sonucu eserler MÖ 1. yy. sonu ile MS 6. yy. arası döneme tarihlendirilmiştir. Hamur özellikleri, form ve bezeme anlayışı açısından çeşitlilik gösterdikleri için Anadolu'da, farklı atölyelerde üretildikleri düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: SEKA Kâğıt Müzesi, Endüstriyel Dönüşüm, Pişmiş Toprak Kandil, Kocaeli, Arkeoloji.

Abstract

In addition to illumination, the gifts of the dead to the tombs and the oil lamps left as votive offerings to the temples spread over a wide geography in the ancient world. In this study, five terracotta lamps registered in the inventory of SEKA Paper Museum were evaluated. The places and dates of the lamps, which are included in the museum collection through donation, are unknown. These mold-made oil lamps were compared with their counterparts in terms of form and decoration features. As a result of the examination, the works BC. 1st century. with the end of A.D. 6th century. It has been dated to the period between. It is thought that they were produced in different workshops in Anatolia, as they differ in terms of dough characteristics, form and decoration.

Keywords: SEKA Paper Museum, Industrial Transformation, Terracotta Lamp, Kocaeli, Archaeology.

ATIF: SARAÇ, Salim, "SEKA Kâğıt Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (453-464)

CITE: SARAÇ, Salim, "Terracotta Lamps at SEKA Paper Museum", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (453-464)

Giriş

SEKA Kâğıt Müzesi'nin de içerisinde bulunduğu I. Kâğıt Fabrikasının temel kazıları 14 Ağustos 1934 tarihinde başlamıştır. Kazılar sırasında arkeolojik buluntulara rastlanmıştır. İnşaata bir an önce başlatılması gerektiğinden Mehmet Ali Kağıtçı'nın girişimiyle, İstanbul Arkeoloji Müzesi ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Kurtarma kazılarına Alman Arkeoloji Enstitüsünden Friedrich Karl Dörner Başkanlık eder ve kazı sonuçları 1939 yılında, Almanya'da yayınlanmıştır.

Yapılan kurtarma kazılarında Roma dönemine ait önemli bir limana, deniz ticareti için depolara, büyük bir pazaryeri olan liman agorasına, İmparator Diocletianusa ait olduğu düşünülen saray kalıntılara, gelişmiş bir alt yapısı olan bir hamam kalıntısına ve konut alanlarına rastlanmıştır. Çok sayıda mermer heykel, büst, ziynet eşyası ve kitabe bulunmuştur.¹ Kazı sonucu bulunan arkeolojik eserler İzmit'te bir müze kurulması beklentisi ile uzun süre depoda bekletilmiş ancak müze projesi gerçekleşmeyince 1965 yılında İstanbul Arkeoloji Müzelerine teslim edilmiştir.

Kâğıt fabrikasının kapatılmasından sonra arazisi ve üzerindeki yapılar 6 Nisan 2005 tarihinde Kocaeli Büyükşehir Belediyesine devredilmiştir. I. Kâğıt Fabrikasının bulunduğu binaya müze yapılması kararı alınmıştır. Müze sergileme tasarımı yapılırken sergilenecek temalar içinde bir bölümde de alanın arkeolojik geçmişinin ziyaretçilere anlatılmasına karar verilmiştir. Fakat Müzenin kendisine ait bir arkeoloji koleksiyonu bulunmamaktaydı. Müze açıldıktan bir süre sonra koleksiyoner Burhan Abiş sikke, pişmiş toprak ve cam eserlerden oluşan arkeoloji koleksiyonunu SEKA Kâğıt Müzesine bağışlamıştır. Böylelikle müzenin arkeoloji koleksiyonu oluşturulmuştur. 06 Kasım 2016 tarihinde açılan müzenin arkeoloji koleksiyonu ile ilgili bugüne kadar bilimsel bir çalışma yayınlanmamıştır. Bu nedenle, müze eserlerinin arkeolojik literatüre katkı sağlanması önem taşımaktadır.

Söz konusu çalışmada, SEKA Kâğıt Müzesi'nde bulunan beş adet pişmiş toprak kandil incelenmiştir (Tablo-1). Kâğıt Müzesi koleksiyonuna bağış yolu kazandırılan bu eserlerin koleksiyoner envanterinde üretim yerleri ve tarihleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Çalışmanın amacı, kandillerin hamur, form ve bezeme özelliklerinin incelenip, analoji yöntemi ile olası üretim yerlerinin saptanması ve tarihlendirilmesidir. Pişmiş toprak kandiller az sayıda olmasına karşın kendi içlerinde bir çeşitlilik göstermektedir. Bu nedenle hazırlanan katalogta gruplandırma yapılmamıştır. İncelenen kandillerin dört tanesi üzerinde figüratif, bitkisel ve geometrik süslemelere yer verilmiştir.

Tablo-1 – SEKA Kâğıt Müzesi Kandilleri

Kandil Adı	Envanter No	Katalog No	Çizim No	Fotoğraf No
Skm-K1	2018/1	1	1	1
Skm-K2	2018/2	2	2	2
Skm-K3	2018/17	3	3	3
Skm-K4	2018/10	4	4	4
Skm-K5	2018/18	5	5	5

1 Dörner, Friedric Karl. "Archaeologische Funda aus der Türkei". *Archaeologischer Anzeiger*, 1939, s. 156-171.

Skm-K1

Kalıp yapımı, dairesel gövdeli ve tek volütlüdür. Düz olan omuz ile burun arasında diskusu çevreleyen yive yapışık, iki yana kavis yapan volütlü bezeme vardır. Aşırı biçimde deforme olmuş olsa da, burun üzerinde, discusa yakın bir noktada ve volütlerin arasında kalan belli belirsiz bir şekilde korunmuş bir motif (?) gözlenir. Bezemesiz olan iç bükey diskus kabartma şeklinde bir halka ile sınırlandırılmıştır. Diskus deliği tam ortada ve küçük yapılmıştır. Omuzunda baskı ile yapılmış zikzak motifi vardır. Kandile sonradan eklendiğini anlaşılan dikey halka kulp omuzda yer almaktadır. Burun ucundaki büyük fitil deliği, yuvarlak bir kenarla çevrilidir. Yüksek olmayan yuvarlak halka kaide hafif içbükeydir.

Hellenistik dönemde kandiller üzerinde görülmeye başlanan volütler, Roma döneminde yaygın bir şekilde kullanılmıştır.² Çoğu kalıp yapımı olan bu kandiller burun tiplerine göre (yuvarlak/üçgen - ok ucu) iki gruba ayrılmışlardır.³ En önemli özellikleri burnun iki yanında yer alan volütlerdir. Bu form MÖ 1. yy. – MS 2. yy. arasında sevilerek kullanılmıştır.⁴

MÖ 2. yy. son çeyreği ile MÖ 1. yy. arasına tarihlendirilen ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan kandil genel form özellikleri ile bu esere benzer.⁵ Kulpunun yivli olması, burun kısmının biraz daha uzun olması ve volüt bulunmaması ile 1 numaralı kandilden ayrılır. Aynı çalışmada yer alan MÖ 1. yy. tarihlendirilen, Ege de Hellenistik geleneğe göre üretilen kandiller grubuna giren ve atölyesi belli olmayan kandilde genel form özellikleri ve volüt bezemesi ile 1 numaralı kandilimize son derece yakın bir tiptedir.⁶ Bununla birlikte diskusunun düz olması, diskus aynasının iç içe geçmiş kabartma şeklinde halkalarla çevrilmesi ile 1 numaralı kandilden ayrılır. Benzerlerinden hareketle kandilimize MÖ 1. yy. sonu - MS 1. yy. sonu arası bir tarih vermek uygun olacaktır.

Skm-K2

Kalıp yapımı olup dairesel gövdelidir. Bezemesiz olan omuz kısmı bir yivle diskustan ayrılmıştır. İçbükey olan diskusu da bezemesizdir. Diskusunda biri büyük merkezde biri küçük burun kısmına yakın olan iki adet yuvarlak delik bulunmaktadır. Daha küçük olan delik, yağ doldurma sırasında yağ basıncını dengelemek amacıyla hava deliği olarak, diğeri ise yağ doldurma deliği olarak açılmıştır. Burun gövdeden dışarı çıkıntı yapmış ve oval formdadır. Fitil deliği yuvarlak olup yanma izleri mevcuttur. Derin iki yive sahip şerit şeklindeki dikey halka kulp omuzdan gövdenin üst kısmına bağlanmaktadır. Gövdeden hafif derin bir yiv ile ayrılan kaidesi düzdür, kırık ve eksik parçaları mevcuttur.

Kandiller gövde yapıları, burun tipleri ve üzerlerindeki bezemeye göre değerlendirilirler. Burun tipine göre değerlendirdiğimiz eserimizin burnu ovaldir. Tipolojide kalp burunlu ve U burunlu olarak ana başlıklara ayrılmaktadırlar. Szenteleky, bu tip kandillerin burunlarında oluşturulmuş

2 Fuchs, Werner. "Der Schiffsfund von Mahdia". Tübingen, 1963, lev. 43-44.

3 Temür, Akın. "Giresun Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Mart 2019 23(1) s. 315

4 Civelek, Aynur. "Phokaia'da Bir Volütlü Kandil Atölyesi". CollAn VII, 2008, s.115-135.

5 Tezgör, Dominique Kassab – Sezer, Tahsin. "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Pişmiş Toprak Kandil Kataloğu I: Prehistorik, Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönemler", İstanbul, 1995, s. 122, kat. no. 328

6 Tezgör, Dominique Kassab – Sezer, Tahsin. "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Pişmiş Toprak Kandil Kataloğu I: Prehistorik, Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönemler", İstanbul, 1995, s. 164, kat. no. 466

biçim farklılıklarının kandilin tarihinde herhangi bir değişikliğe neden olmadığını söylemektedir.⁷ Walters, bu kandilleri MS 2. yy. tarihler ve İtalya’da üretildiğini ifade eder.⁸ Akşehir Müzesi koleksiyonunda bulunan satın alma yoluyla müzeye kazandırılan 70-227 Envanter numaralı kandil genel form özellikleri olarak kandilimize çok benzemektedir.⁹ Yine Bailey tarafından Loeschke Tip VIII grubunda değerlendirilen Efes buluntusu olan kandil eserimizle aynı form özelliklerine sahiptir.¹⁰ Benzerleri dikkate alındığında koleksiyonda bulunan bu kandilin MS 2. yy. ait olduğu söylenebilir.

Skm-K3

Kalıp yapımı olup dairesel gövdelidir. Bezemesiz olan omuz kısmı bir yiv ile diskustan ayrılmıştır. İçbükey olan diskusun da başı sağa dönük Yunus balığına binmiş vaziyette kanatlı Eros betimi bulunmaktadır. Balığın kuyruğu sola yukarı kıvrıktır. Kuyruğunun ucunda trident ya da Ay-hilal motifi vardır. Diskus deliği figüre yer açmak için merkezden biraz aşağıya açılmıştır. Burun dairesel gövdeden hafif dışarı taşmış şekilde fitil deliği yuvarlaktır. Düz yuvarlak kaideye sahiptir. Omuzdan başlayıp gövde üst kısmına tutturulmuş tamamı kırılmış ve eksik olan kulpa sahiptir.

Kandiller üzerinde görülen mitolojik sahneler bize Antik dünyanın günlük yaşamı ve dini hakkında bilgiler vermektedir.¹¹ İlk olarak Hellenistik Dönem kandilleri üzerinde görülmeye başlanan insan ve hayvan figürleri Roma döneminde karakteristik bir özellik olmuş ve dekorasyon için yaygın olarak kullanılmıştır.¹²

Eros, Tanrıça Aphrodite’nin oğludur. Tanrıçaya yardımcı olmak için insanlara aşk iksirini üfler.¹³ Erosun diğer görevi de ruhların ölümler dünyasına geçişi sırasında onlara eşlik etmektir. ¹⁴ Eroslar, Yunan ve Roma sanatında mitolojik konuların anlatıldığı sikke, mozaik, duvar resmi ve pişmiş toprak kaplar üzerine sevilerek resmedilmiştir.

Yunus balığı figürü ise mitolojide genel olarak Dionysos ve deniz tanrısı Poseidon ile ilişkilendirilmektedir. Naksos’a giden Dionysos’un gemide tayfaları cezalandırarak Yunusa dönüştürdüğü hikâyesi bilinmektedir.¹⁵ SKM-K3 nolu eserimizde betimlenen Yunus balığının

7 Szentleky, Tihamer. “Ancient Lamps”, Amsterdam 1969, s. 102

8 Walters, Henry Beauchamp. “Catalogue of The Greek and Roman Lamps in The British Museum”, London 1914, s. 142-156

9 Tekocak, Mehmet. “Akşehir Müzesi’nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller”. Suna – İnan Kıracı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Armağan Dizisi 3, K. Levent Zoroğlu’na Armağan, Antalya, 707-728, 2013, s. 712, kat. no. 11

10 Bailey, Donald Michael. “A Catalogue Of The Lamps In The British Museum III, Roman Provincial Lamps”, London, 1988, s. 369-370, 377, Pl. 102, Q 3050

11 Birch, Samuel. “History of Ancient Pottery Greek, Etruscan, and Roman”, Printed by Hazell, Watson and Viney, Ltd. London and Aylesbury, Volume I, New York 1905, s. 407

12 Broner, Oscar. “Terracotta Lamps”, Corinth, Vol. 4, No. 2, 1930, s. 21

13 Çelik, Dilek. Konya Arkeoloji Müzesi Pişmiş Toprak Kandiller Kataloğu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019, s. 37

14 Barın, Gürol. Aydın ve Milet Müzesi’ndeki Üzeri Kabartmalı Hellenistik-Roma Dönemi Kandiller, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 70

15 Öztürk, Nurettin. Kyzikos Kandilleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2003, s. 38

Poseidon'a atıfta bulunmak için yapıldığı kanaatindeyim.

Aşırı derecede tahrip olan SKM-K3 isimli eserimizin burun tipi anlaşılammamaktadır. Yayvan gövdeli, oval burunlu ve diskusun da kabartma şeklinde bezemesi bulunan bu tip kandiller Akdeniz bölgesinde MS 2. yy. sevilerek kullanılmıştır. Bailey tarafından MS 175-225 tarihlendirilen, British Müzesi Koleksiyonunda bulunan geldiği yer belli olmayan kandil dairesel gövdesi ve bezemesi yönüyle söz konusu esere çok benzemektedir.¹⁶

Skm-K4

Kalıp yapımı, dairesel gövdeli ve halka kaidelidir. Burun kısmı yükseltilmiştir, fitil deliği yuvarlaktır. İki yivli bant şeklinde olan kulp omuzdan gövdenin üst kısmına bağlanmaktadır, yükseltilmiş diskus kenarında üzerinde balıksırtı bezemesi olan enli halka bulunmaktadır. Diskus da tavus kuşu betimi vardır. Diskus deliği bezemeden dolayı merkezde değildir.

Yükseltilmiş diskus kenarında bulunan balıksırtı bezemesi MS 2. yy. ortaya çıkmıştır. Geç dönemde ise bu bezeme Palmiye/Hurma Dalı olarak isimlendirilmiştir.¹⁷

Mitolojik hikâyeler antik dönem inanışları üzerinde büyük etkiye sahiptir. Diskus üzerinde ayakta, kanatları açık bir şekilde işlenen Tavus kuşu tanrıça Hera'nın simgelerinden biridir. Mitolojide kuşun gözü andıran tüyleri, Hera'nın İo'nun başına bekçi olarak diktiği yüz gözlü dev Argos'u simgeler.¹⁸

SKM-K4 nolu kandilin genel form ve bezeme olarak çok yakın benzerine MS 6. yy. tarihlendirilen, Tekirdağ Arkeoloji Müzesi'nin 1986–1999 yılları arasında yaptığı Karadeniz Mah. 100. Yıl İlkokulu Hipoje kurtarma kazılarında bulunan Env. No:2020 numaralı kandilde rastlıyoruz.¹⁹ Yine Bailey tarafından British Müzesi Koleksiyonunda bulunan buluntu yeri bilinmeyen ancak "Doğu Yunan" üretimi olabileceği bildirilen ve eserimizin birebir benzeri olan kandil ise MS 6. yy. tarihlendirilmiştir.²⁰

Skm-K5

Dairesel gövdeli olup, kalıp yapımıdır. Yükseltilmiş dar ve bezemesiz omuz, gövdeden dışarı çıkarılmış ve yükseltilmiş yuvarlak fitil delikli burun ile düz yuvarlak kaidesi vardır. Omuzdan gövdenin üst kısmına bağlanan birbirine yapışık vaziyette, yivli dikey şerit kulpa sahiptir. İç bükey diskusta tapınak betimi görülmektedir. İki sütun arasında diskus deliği ile alt tarafta kenarları yuvarlak noktalı üçgen formu görülmektedir. Burun kısmı ile diskus arasında kalan düz alanda ise

-
- 16 Bailey, Donald Michael. "A Catalogue Of The Lamps In The British Museum II, Roman Lamps" Made In Italy, London, 1980, Pl.81, Q 1379
- 17 Öz, Cüneyt. "Silifke Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller Üzerinde Yer Alan Figüratif & Bitkisel Bezeme, Sembol ve Damgalar". Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, 352-371, 2019, s. 361
- 18 Erhat, Azra. "Mitoloji Sözlüğü"(6. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi. 1996, s. 50
- 19 Kepçe, Sedef. "Tekirdağ Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Pişmiş Toprak Kandil". Anadolu Araştırmaları, 18, 125-176, 2011, kat. no. 44
- 20 Bailey, Donald Michael. "A Catalogue Of The Lamps In The British Museum III, Roman Provincial Lamps", London, 1988, s. 412,416, Pl. 123, Q 3325 MLA

üç adet halka görülmektedir.

Buluntu yeri belli olmayan fakat kaynağı Ege - Batı Anadolu olarak gösterilen ve Ohrtmann Koleksiyonu'ndan satın alınarak British Müzesine kazandırılan MS 6. yy. tarihlendirilen iki adet kandil genel form ve bezeme özellikleri olarak SKM-K5 nolu kandile çok benzerler.²¹ İstanbul Saraçhane kazılarında çıkan tapınak betimli kandiller²² ve Bathonea kazılarında bulunan ve MS 5-6. yy. tarihlendirilen kandiller form ve bezeme özellikleri açısından yakın benzerler olarak saptanmıştır.²³

Değerlendirme ve Sonuç

SEKA Kâğıt Müzesi koleksiyonunda bulunan ve makalemizin konusunu oluşturan beş adet pişmiş toprak kandil kendi aralarında bir grup oluşturulamadığı için tek tek değerlendirilmiştir.

Bağış yolu ile müze koleksiyonuna dâhil edilen bu kandillerin tarihleri ve geliş yerleri bilinmemektedir. Genel form ve bezeme özellikleri bakımından benzerleri ile karşılaştırılarak tarihlendirilmeye çalışılmıştır. Değerlendirme sonucu kandillerin MÖ 1. yy. sonu ile MS 6. yy. arasında geniş bir zaman dilimine yayıldıkları görülmektedir.

Geliş yerleri hakkında tam bilgi vermek zor olsa da Anadolu'da bulunan yerel atölyelerde üretildiğini söyleyebiliriz. Sayıca az olmalarına rağmen form ve bezeme açısından kendi içlerinde zengin bir çeşitlilik göstermektedirler. İncelediğimiz kandillerin hamur tipleri farklıdır bu da bize farklı atölyelerde üretildiğini göstermektedir.

-
- 21 Bailey, Donald Michael. "A Catalogue Of The Lamps In The British Museum III, Roman Provincial Lamps", London, 1988, s. 416, Pl. 122, Q 3309 MLA, Q 3310 MLA
- 22 Hayes, John. "Excavations at Saraçhane in Istanbul". Vol. II, The Princeton 1992, Pl. 20, s. 34-44
- 23 Kaya, Ömer. Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazılarında Bulunan Kandiller, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019, kat. no. 16-17, Levha XIV. Resim 2

Kaynaklar

Bailey, Donald Michael. "A Catalogue Of The Lamps In The British Museum II, Roman Lamps" Made In Italy, London, 1980.

Bailey, Donald Michael. "A Catalogue Of The Lamps In The British Museum III, Roman Provincial Lamps", London, 1988.

Barın, Gürol. *Aydın ve Milet Müzesi'ndeki Üzeri Kabartmalı Helenistik-Roma Dönemi Kandiller*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995.

Birch, Samuel. "History of Ancient Pottery Greek, Etruscan, and Roman", Printed by Hazell, Watson and Viney, Ltd. London and Aylesbury, Volume I, New York 1905.

Broner, Oscar. "Terracotta Lamps", Corinth, Vol. 4, No. 2, 1930.

Civelek, Aynur. "Phokaia'da Bir Volütlü Kandil Atölyesi". *CollAn VII*. 115-135, 2008.

Çelik, Dilek. *Konya Arkeoloji Müzesi Pişmiş Toprak Kandiller Kataloğu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

Dörner, Friedric Karl. "Archaeologische Funda aus der Türkei". *Archaeologischer Anzeiger*, 156-171, 1939.

Erhat, Azra. "Mitoloji Sözlüğü"(6. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi. 1996.

Fuchs, Werner. "Der Schiffsfund von Mahdia". Tübingen, 1963.

Hayes, John. "Excavations at Saraçhane in Istanbul". Vol. II, The Princeton 1992.

Kaya, Ömer. *Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazılarında Bulunan Kandiller*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019.

Kepçe, Sedef. "Tekirdağ Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Pişmiş Toprak Kandil". *Anadolu Araştırmaları*, 18, 125-176, 2011.

Öz, Cüneyt. "Silifke Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller Üzerinde Yer Alan Figüratif&Bitkisel Bezeme, Sembol ve Damgalar". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 352-371, 2019.

Öztürk, Nurettin. *Kyzikos Kandilleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2003.

Szentleleky, Tihamer. "Ancient Lamps", Amsterdam 1969.

Tekocak, Mehmet. "Akşehir Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller". *Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Armağan Dizisi 3, K. Levent Zoroğlu'na Armağan*, Antalya, 707-728, 2013.

Temür, Akın. "Giresun Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Mart 2019 23(1) s. 311-337

Tezgör, Dominique Kassab – Sezer, Tahsin. "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Pişmiş Toprak Kandil Kataloğu I: Prehistorik, Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönemler", İstanbul, 1995.

Walters, Henry Beauchamp. "Catalogue of The Greek and Roman Lamps in The British Museum", London 1914.

Katalog

Renk şablonu olarak NCS - Natural Colour System 2017 kullanılmıştır.

Katalog No: 1

Müze Envanter No: 2018/1

Müzeeye Geliş Şekli: Bağış.

Ölçüleri: Gen. : 5.7 cm., Uzun. : 8.4 cm., Yük. : 2.6 cm.

Tanım: Kalıp yapımı, dairesel gövdeli ve tek volütlüdür. Bezemesiz olan iç bükey diskus kabartma şeklinde bir halka ile sınırlandırılmıştır. Diskus deliği tam ortada ve küçük yapılmıştır. Omuzunda baskı ile yapılmış zikzak motifi vardır. Dikey halka kulp omuzda yer almaktadır. Burun ucundaki büyük fitil deliği, yuvarlak bir kenarla çevrilidir. Yüksek olmayan yuvarlak halka kaide hafif içbükeydir.

Hamur: NCS S 3040-Y30R

Karşılaştırma: Kassab Tezgör – Sezer 1995, s.122, kat.no.328, Kassab Tezgör – Sezer 1995, s.164, kat.no.466.

Tarihleme: MÖ 1. yy. sonu - MS 1.yy. sonu

Katalog No: 2

Müze Envanter No: 2018/2

Müzeeye Geliş Şekli: Bağış.

Ölçüleri: Gen. : 6.6 cm., Uzun. : 8 cm., Yük. : 2.6 cm.

Tanım: Kalıp yapımı olup dairesel gövdelidir. Bezemesiz olan omuz kısmı bir yivle diskustan ayrılmıştır. İçbükey olan diskusu da bezemesizdir. Diskusunda biri büyük merkezde biri küçük burun kısmına yakın olan iki adet yuvarlak delik bulunmaktadır. Burun gövdeden dışarı çıkıntı yapmış ve oval formdadır. Fitil deliği yuvarlak olup yanma izleri mevcuttur. Derin iki yive sahip şerit şeklindeki dikey halka kulp omuzdan gövdenin üst kısmına bağlanmaktadır. Gövdeden hafif derin bir yiv ile ayrılan kaidesi düzdür, kırık ve eksik parçaları mevcuttur.

Hamur: NCS S 3050-Y40R

Karşılaştırma: Tekocak 2013, s.712, kat. no.11, Bailey 1988, 369-370, 377, Pl. 102, Q3050

Tarihleme: MS 2. yy.

Katalog No: 3

Müze Envanter No: 2018/17

Müzeeye Geliş Şekli: Bağış.

Ölçüleri: Gen. : 7.8 cm., Uzun. : 9.6 cm., Yük. : 2.7 cm.

Tanım: Kalıp yapımı olup dairesel gövdelidir. Bezemesiz olan omuz kısmı bir yiv ile diskustan ayrılmıştır. İçbükey olan diskusun da kuyruğu trident şeklinde olan Yunus balığına binmiş vaziyette kanatlı Eros betimi vardır. Diskus deliği figüre yer açmak için merkezden biraz aşağıya açılmıştır. Burun dairesel gövdeden hafif dışarı taşmış şekilde fitil deliği yuvarlaktır. Düz yuvarlak kaideye sahiptir. Omuzdan başlayıp gövde üst kısmına tutturulmuş tamamı kırılmış ve eksik olan kulpa sahiptir.

Hamur: NCS S 3040-Y20R

Karşılaştırma: Bailey 1980, Pl.81, Q1379

Tarihleme: MS 2. yy. son çeyreği – MS 3. yy. ilk çeyreği

Katalog No: 4

Müze Envanter No: 2018/10

Müzeye Geliş Şekli: Bağış.

Ölçüleri: Gen. :6.2 cm., Uzun. : 8.2 cm., Yük. : 3.3 cm.

Tanım: Kalıp yapımı, dairesel gövdeli ve halka kaidelidir. Burun kısmı yükseltilmiştir, fitil deliği yuvarlaktır. İki yivli bant şeklinde olan kulp omuzdan gövdenin üst kısmına bağlanmaktadır, yükseltilmiş diskus kenarında üzerinde balıksırtı bezemesi olan enli halka bulunmaktadır. Diskus da tavus kuşu betimi vardır. Diskus deliği bezemeden dolayı merkezde değildir.

Hamur: NCS S 5030-Y40R

Karşılaştırma: Kepçe 2011, Kat. No:44, Bailey 1988, 412,416, Pl. 123, Q 3325 MLA

Tarihleme: MS 6. yy.

Katalog No: 5

Müze Envanter No: 2018/18

Müzeye Geliş Şekli: Bağış.

Ölçüleri: Gen. : 7.3 cm., Uzun. : 9.8 cm., Yük. : 3.3 cm.

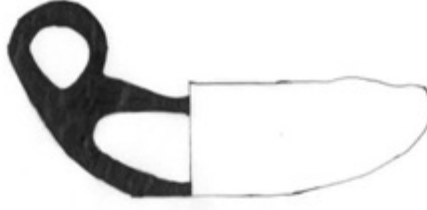
Tanım: Dairesel gövdeli olup, kalıp yapımıdır. Yükseltilmiş dar ve bezemesiz omuz, gövdeden dışarı çıkarılmış ve yükseltilmiş yuvarlak fitil delikli burun ile düz yuvarlak kaidesi vardır. Omuzdan gövdenin üst kısmına bağlanan birbirine yapışık vaziyette, yivli dikey şerit kulpa sahiptir. İç bükey diskusta tapınak betimi görülmektedir. İki sütun arasında diskus deliği ile alt tarafta kenarları yuvarlak noktali üçgen formu görülmektedir. Burun kısmı ile diskus arasında kalan düz alanda ise üç adet halka görülmektedir.

Hamur: NCS S 3050-Y60R

Karşılaştırma: Bailey 1988, 416, Pl. 122, Q 3309 MLA, Q 3310 MLA, Kaya 2019, Kat. No:16-17, Levha XIV Resim 2

Tarihleme: MS 6. yy.

Çizimler

Çizim 1

Çizim 2

Çizim 3

Çizim 4

Çizim 5

Fotoğraflar

Fotoğraf 1 (Salim Saraç)

Fotoğraf 2 (Salim Saraç)

Fotoğraf 3 (Salim Saraç)

Fotoğraf 4 (Salim Saraç)

Fotoğraf 5 (Salim Saraç)

Prof. Dr.
İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal
Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi
ELAZIĞ/TÜRKİYE
iycelik@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7849-7390>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

21/03/2021

Kabul edildi. / Accepted

28/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.900618>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnafı*

*Artisans in Diyarbakir between XVIth and XIXth Century During
the Ottoman Period*

Öz

Osmanlı toplumundaki esnaflığın kökenleri daha önceki Türk-İslâm devletlerine kadar uzanmaktadır. Osmanlı şehir hayatında görülen bu yaygın teşkilât, XIII-XIV. yüzyıllardaki ahî hareketinin bir devamı olarak kabul edilmektedir. Ancak, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı merkezi otoritesinin zayıflamasıyla, ilk zamanlardaki karakterini kaybetmiştir. Osmanlı toplumundaki ortak ideal ve çıkarları olan toplum gruplarının benzer biçimde teşkilatlanmasının bir örneği olan esnaf teşkilâtı, askerî zümreler haricindeki bütün şehirli nüfusu bünyesinde örgütlenmiş olarak bulunduran yaygın bir sistemdi. Bu teşkilât, şehrin yönetimi ve ekonomisinde sahip olduğu önem yanında, sanat ve ticaretle uğraşanlarla, ulaşım ve hizmet işçilerinin de sosyal hayatlarında temelolşturmaktaydı.

Bu çalışmada, Osmanlı şehirlerinde büyük bir öneme sahip olan esnaf teşkilâtı Diyarbakır şehri örneğinde ele alınacaktır. Şehirlerin geçirdiği tarihî süreç, o şehrin karakteristik özelliklerini de ortaya koymaktadır. Bu bakımdan şehirleri; Tarihî Şehirler ve Yeni Kurulan Şehirler, olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Diyarbakır (Diyarbekr) tarihi bir şehir olup, esnaf teşkilâtının özellikle de Osmanlı dönemindeki tarihi gelişiminin ortaya konulması büyük bir önem taşımaktadır.

Diyarbakır, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini tarihi boyunca sürdürmüştür. Anadolu'dan Mezopotamya bölgesine giden kervan yolları bu bölgeden geçmekteydi. Osmanlı devleti zamanında da İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yollar, Diyarbakır'da kesişmekteydi. XVI ve XVIII. yüzyıllar arasında, Diyarbakır

* Bu makale 1-5 Ekim 2018 tarihleri arasında yapılan 18. Türk Tarih Kongre'sine Tebliğ olarak sunulmuştur.

ATIF: YILMAZÇELİK, İbrahim, "Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnafı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (465-488)

CITE: YILMAZÇELİK, İbrahim, "Artisans in Diyarbakir between XVIth and XIXth Century During the Ottoman Period", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (465-488)

özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdi. Zira Doğudan gelen kervanlar, Diyarbakır'da gümrük vergisi vermekteydi. Bu bakımdan şehirde pek çok ticaret merkezi bulunmakta olup, özellikle han ve çarşıların sayısı bir hayli fazlaydı. Bu sebeple oldukça canlı bir ticari hayata sahip olup, şehirde faaliyet gösteren esnaf guruplarının sayılarının da oldukça fazlaydı. Bu çalışmada XVI-XIX. yüzyıllar arasında Diyarbakır esnafı bütün yönleri ile ele alınacak, şehirdeki teşkilatlanması ve halk ile olan münasebetleri ortaya konulacaktır. Ayrıca ticaret ve üretim açısından durumları ve şehir ekonomisine katkıları arşiv kaynaklarına dayalı olarak ayrıntılı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Şehri, Esnaf Teşkilatı, Osmanlı, İktisadi Yapı, Ticaret

Abstract

The origins of trades in the Ottoman society extend back to the earlier Turkish-Islamic states. This widespread organization seen in Ottoman city life. It is accepted as a continuation of the ahiye movement in the XIIIth-XIVth centuries. However, From the beginning of the XVIth century, with the weakening of the Ottoman central authority, it lost its original character. Tradition organization, which is an example of a similar organization of community groups with common ideals and interests in Ottoman society, was a widespread system that organized the whole urban population except the military branches. This organization, as well as being important in the management and economy of the city, provided the basis for the social life of arts and traders, as well as of transportation and service workers.

In this study, the artisan organization which has a great prescription in the Ottoman cities will be dealt with in the example of Diyarbakır city. The historical process of the cities reveals the characteristics of that city. These include cities; Historical Cities and Newly Established Cities. From this point of view Diyarbakir (Diyarbekr) is a historical city and it is of great importance that the artisan organization, especially the Ottoman period historical development.

Diyarbakir, at Southeast and Eastern Anatolia has been a major commercial center throughout history. The caravan route from Anatolia to the Mesopotamian region passed through this region. During the Ottoman period, the roads coming and going from Iran, Iraq and Azerbaijan intersected in Diyarbakir. Between XVI.th and XVIII.th centuries, Diyarbakir was an important center especially on Van, Aleppo and Baghdad roads. Because the caravans coming from the country gave customs tax in Diyarbakir. In this respect, there are many commercial centers in the city, especially the number of inns and bazaars. For this reason, it has a very lively commercial life, and the number of tradespeople operating in the city was also considerably high. In this study, Between XVIth-XIXth centuries Diyarbakir tradesmen will be dealt with in all aspects, organization in the city and relations with the public will be revealed. In addition, the situation in terms of trade and production and its contribution to the city economy will be examined in detail based on archive resources.

Keywords: Diyarbakır City, Tradesmen Organization, Ottoman, Economic Structure, Trade

GİRİŞ

Diyarbakır bölgesi eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinde bulunduğundan her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur. Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Anadolu'da Doğu-Batı, Kuzey-Güney kervan yollarının kesiştiği noktada bulunan Diyarbakır'ın dönemin ticarî hayatında önemli bir yeri vardı¹. Eski çağlardan itibaren önemli bir merkez olan Diyarbakır, Bizans dönemini takip eden İslam devletleri hâkimiyeti, şehrin İslam medeniyetinin ürünleri ile tanışmasına vesile olmuş ve bunu takip eden Türk devletleri hâkimiyeti, bu medeniyeti pekiştirmiş ve aynı zamanda Türk kültürü ile birleştirmiştir. Tarih içerisinde Doğu bölgesinin önemli merkezlerinden bir tanesi olan Diyarbakır, bu önemini Osmanlı döneminde korumuştur.

Şehirlerin tarihi, onların fizikî ve sosyal yapılarını meydana getirmiştir. Şehirlerin geçirdiği tarihî süreç, o şehrin karakteristik özelliklerini de meydana getirmektedir. Şehirleri; 1-Tarihî Şehirler, 2-Yeni Kurulan Şehirler, olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Tarihî şehirlerin özelliklerini ise iki başlıkta incelemek gerekmektedir:

1-Fizikî Özellikler 2- Sosyal Özellikler.;Tarihî şehirlerin fizikî özellikleri içerisinde; 1- Kale veya sur bulunması, 2- Merkezî mabet (Tapınak, kilise, Ulu Camii) bulunması, 3- Pazaryeri, han veya bedesten bulunması sayılabilir. Tarihî şehirlerin sosyal özellikleri de şöyle sıralamak mümkündür; 1- Şivesi veya kendisine mahsus ağzı vardır. 2- Mutfak kültürü vardır. 3- Folkloru vardır. 4- Geleneği vardır. Tarihî sürece bakılacak olursa, Diyarbakır şehrinin oldukça eski yani tarihî bir şehir olduğu görülecektir.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında “*Diyârbekir*” adının eyaletin tamamına, “*Amid*” adının ise sadece bugünkü Diyarbakır merkezine tekabül ettiği görülmektedir². Diyarbakır bölgesi ilk çağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve bu önemini Osmanlı hâkimiyeti süresince de devam ettirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde valiler tarafından idare edilen bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında büyük bir önem kazanan ve bu devlete uzun bir müddet merkez olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasındaydı. 4 Kasım 1515 te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşkil edilmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır³. Diyarbakır Beylerbeyliğinin ilk idarî taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiriyle oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve Bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir. Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiliyle, Diyarbakır Eyaletinin kuzeyindeki toprakların bir kısmı, Van ve Urfa eyaletlerinin teşkili ile birlikte ise Diyarbakır eyaletinin doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu

1 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I, Ankara, 1979, s.34-87; W.Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev: Enver Ziya Karal) Ankara,1975, s.181,182.

2 M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of Islâm*, Volume II, Leiden, 1983, s. 346.

3 Nejat Göyünç, " Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", İstanbul Ün.Edebiyat Fak.Tarih Dergisi, Sayı:23 Mart 1969,s. 23-34.Ayrıca bkz. M.Halil Yınanç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of Islâm*, Volume II, Leiden, 1983, s.345.

yeni kurulan eyaletlere bağlandığı görülmektedir⁴.

Osmanlı devleti XVIII. yüzyıla gelindiğinde kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şeyler kaybetmiş, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girmiştir. Bu dönemde fetihler durmuş ve devlet eski durumu koruma endişesine düşmüştür. Ancak XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik görülmemektedir. Bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüştür⁵. Bu eyaletler içerisinde yer alan Diyarbakır eyaleti, 1515 tarihinde Osmanlı devletinin hâkimiyetine geçmiş ve bu tarihten itibaren, Doğu bölgesinin en önemli merkezi olarak, Doğu'ya yapılan seferlerin *merkez üssü* haline gelmiştir. Eyalet ve Sancak şeklinde karşımıza çıkan ve klasik Osmanlı idarî yapısında ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında güdülen amaç, bunların iktisadî yönden kendi kendini yönetmesidir. Her eyalet devlet için üzerine düşen görevleri yapmak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Diyarbakır eyaletinin kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer aldığı görülecektir. Zira eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan başta Diyarbakır şehri olmak üzere, eyaletin diğer bazı merkezleri, bu önemlerini bütün Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir.

DİYARBEKİR'İN İKTİSADİ DURUMU VE ESNAFLAR

Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklimine sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi korunuyordu.

Diyarbakır şehrini bir baştan bir başa çevreleyen surlar, şehre oldukça değişik ve olağanüstü bir çehre veriyordu. Bu durumu, Diyarbakır şehrini geçmiş dönemlerde ziyaret eden seyyahların eserlerinden de tespit etmek mümkündür. Geçmiş dönemlerde Diyarbakır şehrine uzaktan yaklaşan birinin ilk gördüğü şey, Diyarbakır surları idi. Dolayısıyla, şehri ziyaret eden seyyahlar, Diyarbakır hakkında verdikleri bilgilere burayı anlatarak başlamışlardır. 1046 yılında Nasır-ı Hüsrev⁶, 1555 de M.D.Aramon⁷, 1654 de Evliya Çelebi⁸, 1612 Yılında Polonyalı Simeon, 1630 yılında Jean Baptiste Tavernier, Mayıs 1766 da Carsten Niebuhr⁹ ve 1815 yılında J.S.Buckingham¹⁰ Diyarbakır'ı ziyaret etmiş ve Diyarbakır kalesi hakkında oldukça önemli bilgiler vermişlerdir.

1815 yılında Diyarbekir'i ziyaret eden J.S.Buckingham'ın “...Diyarbekir etrafı surlarla çevrilmiş ve hâkim bir tepe üzerine oturmuş, camileri ve minareleri ile ihtişamlı bir görüntü veren mevki itibariyle güçlü bir şekilde müdafaa edildiği belli olan bir şehirdir. Amid'in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimli ve üretkendir. Dicle'den geçerken, kasabanın eteğine oturduğu tepenin eteğinde ziraî bir refah ve dâhilî bir uygunluk görülür...” şeklinde verdiği bilgilerin kalenin yanı

4 N.Göyünç, *a.g.m.*, s.27-30.

5 Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s.10.

6 Nasır-ı Hüsrev, *Sefer-name*, Çev: Abdulvehap Tarzi, İstanbul 1950,13-14.

7 M.D.Aramon, *La Voyage De M.D'Aramon*, Paris, 1864 s.92-93.

8 Evliya Çelebi, *Seyahat-name*, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-Saadet 1314. s.24,vd.

9 Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern*, Austria 1968, Hrand D.Andresyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964 s.24.

10 J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827 s.218-219; Albert Gabriel, *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, s.208-209-210.

sıra şehrin ticari önemini de yansıttığı görülmektedir¹¹. Zira Diyarbakır şehrinin tarihi dönemler içerisindeki en önemli özelliği sahip olduğu surlar değil, ticarî ve askerî önemlidir.

XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu Şehirleri içerisinde ticarî açıdan büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır, aynı zamanda Anadolu'dan doğuya gelen ve giden yolların kesiştiği bir merkez idi¹². Şehir bu özelliğini Osmanlı devleti zamanında da korumuştur¹³. XVI. yüzyılda Diyarbakır'da darphane, kırışhane, macunhane, boyahane, tabakhane, başhane ve şemihane gibi önemli tesislerin bulunduğu ve şehrin özellikle pamuk üretimi açısından ayrı bir değere sahip olduğu görülmektedir¹⁴. Bunun yanında Diyarbakır'da yapılan boyalar içerisinde kırmızı kök boya ile boyanmış, Diyarbakır ipliğinin sadece Anadolu'da değil, Avrupa'da bile büyük bir şöhreti olduğunu da belirtmek gerekir¹⁵.

Osmanlı devleti zamanında İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların Diyarbakır'da kesiştiği görülür. XVII. yüzyılda Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdir. Zira doğudan gelen kervanlar, Diyarbakır'da "bac" veriyorlardı. Bu dönemde Diyarbakır'ı ziyaret eden J. B. Tavernier (1630)¹⁶, Evliya Çelebi (1654-1655)¹⁷ ve Fransız seyyah P. Avril (1685-1686)¹⁸ ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu belirterek, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticarî ürünler olduğunu kaydederler. Yine XVII. yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup, ipek endüstrisi de oldukça gelişmiştir¹⁹. Bunun yanı sıra XVI. ve XVII. yüzyıllarda Dicle üzerinde yapılan *Nehir Nakliyeciliğinin* (kelekçilik) de Diyarbakır Eyaleti'nin oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu bilinmektedir²⁰. Diyarbakır'ın Hısn-ı Keyfa kazasından, Musul'a ve oradan Bağdat'a ulaşan, Dicle nehri vasıtası ile yapılan bu nakliyenin, XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini görmektedir²¹.

Diyarbakır bölgesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan, Celâlî isyanları sırasında büyük tahribat görmüştür²². Bununla birlikte, Diyarbakır'ın XVIII. yüzyılda da önemli bir ticarî merkez olduğunu ve büyük bir üretim kapasitesine sahip olduğunu

-
- 11 J. S. Buckingham; *Travels in Mesopotamia*, s.218-219; Albert Gabriel, *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, 208-209-210.
- 12 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, I*, İstanbul,1979, s.519-521; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri Tarihi*, Ankara 1984, s.250-251.
- 13 M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of İslam*, II, s.34; Martin Van Bruinesen, "Economic Life in Diyarbakır in the 17 th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbakır*, Leiden, 1988, s.38.
- 14 Nejat Göyünç, "XVI. Asrın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*,VII s.79-80; Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret",*Tarih İncelemeleri Dergisi*,V, s.192-193.
- 15 Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel Sayı, s.27.
- 16 Jean Babtiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes*, Paris, 1677, s.81.
- 17 Evliya Çelebi, a.g.e., s.39.
- 18 Martin Van Bruinesen, a.g.m., s.36.
- 19 Martin Van Bruinesen, a.g.m., s.41-42; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984, s.130.
- 20 Cengiz Orhonlu; a.g.e., s.124-129-132.
- 21 Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-Alâm*, III, İstanbul 1308, s.2206.
- 22 Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *TAD*, C.IV, S.6-7, s.207; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975, s.463-470; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü*, İstanbul 1963, s.42.

söyleyebiliriz. Zira başta Diyarbakır mütesellimi ve kadısı olmak üzere diğer kaza kadılarına gönderilen fermanlarda, Tebriz seferine memur Abdullah Paşa'nın maiyetinde olan asker için Diyarbakır eyaletinden 15 Aralık 1723'te, 3500 kile (89.740=89,7 ton) buğday, 8000 kile (205.120=205,1 ton) arpa ve 3000 davar mubayaası söz konusudur²³. Ayrıca 25 Şubat 1724 tarihli fermanla 30.000 kile (769.200=769,2 ton) buğday, 80.000 kile (2.051.200=2.051,2 ton) arpa²⁴ ve 16 Mart 1725 tarihli fermanla ise 80.000 kile (2.051,2 ton) arpanın mubayaası²⁵ istenmektedir ki, olağanüstü şartlara rağmen söz konusu rakamlar, Diyarbakır eyaletinin üretim kapasitesini gösterdiğinden oldukça önemlidir.

Osmanlı hâkimiyeti süresince, Diyarbakır'ın ticarî yollar üzerindeki önemini koruduğu görülmektedir. Özellikle bu dönemde Bağdat-Diyarbakır yolunun oldukça işlek olduğunu belirtmek gerekir. Bağdat'tan İstanbul'a mal getiren veya götüren tüccarların gümrük vergilerinin, İstanbul'da alınması gerekirken, Diyarbakır Gümrüğü'nden buna müdahale edilmesi üzerine, Diyarbakır valilerine gönderilen fermanlarda sık sık bu husus gündeme getirilmiş ve söz konusu malların gümrüklerinin İstanbul'da alınacağı hatırlatılmıştır²⁶. Ayrıca geçmiş dönemlerde olduğu gibi Diyarbakır, Bağdat'ın hububat ihtiyacını karşılamaya devam etmiştir. Nitekim 2 Temmuz 1802 tarihinde, Diyarbakır valisi ve kadısına gönderilen fermanla, Bağdat'ta kıtlık olduğundan bahisle, arpa ve buğday istenmiştir²⁷.

Diyarbakır-Bağdat yolu Osmanlı döneminde,

1-İstanbul-İskenderun-Diyarbakır-Bağdat²⁸,

2-Samsun-Diyarbakır-Mardin-Bağdat²⁹,

3-İstanbul-Sivas-Diyarbakır-Bağdat³⁰ bağlantılı idi.

Söz konusu yolların XIX. yüzyılın sonuna kadar işlek olduğu görülmektedir³¹. Bu yolun Bağdat tarafından gelen Hint malları, Diyarbakır üzerinden diğer bölgelere sevk edilmiştir³². Bu yollara,

1-İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Sivas-İstanbul,

2-İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Halep-Şam,

3-İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Bağdat yollarını da ilave etmemiz gerekir.

23 Milli Kütüphane Arşivi, *Harput Şer'iyye Sicili*, No:396, s.9, B.38; s.11, B.46-47.

24 *Harput Şer. Sic.*, No:396, s.13, B.55.

25 *Harput Şer. Sic.*, No:396, s.70, B.170.

26 Milli Kütüphane Arşivi, *Diyarbakır Şeriye Sicili*, No:355, s.12 (Aralık başı 1793 tarihli Diyarbakır kethüdasına ferman). *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.31-32 (11 Nisan 1803 Diyarbakır Valisi'ne ferman). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet Dahiliye*, No:9945 (Temmuz 1825). BOA., *Cevdet Nafia*, No:959 (6 Temmuz 1843). *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.20 (Haziran başı 1840), *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.28 (Temmuz başı 1802).

27 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.22-23.

28 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.28 (12 Aralık 1802).

29 BOA., *Cevdet Belediye*, No:5889 (30 Haziran 1783). *Cevdet Maliye*, No:12181 (19 Mart 1806)

30 BOA., *Cevdet Maliye*, No:9578 (15 Haziran 1840).

31 Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s.2206.

32 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.22-23 (8 Ağustos 1785).

Zira söz konusu yolların bütün Osmanlı dönemi boyunca oldukça işlek olduğu görülmektedir³³. 4 Temmuz 1840 tarihli Diyarbakır eyaletindeki kaza kadılarına gelen fermanla, İran'dan gelen iki şehzadenin İstanbul'dan, İran'a dönmek üzere yola çıktıkları belirtilerek, Diyarbakır'dan geçecekleri ve yolculukları sırasında gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir³⁴. Söz konusu şehzadeler 4 Ağustos 1840 tarihinde Diyarbakır'a gelmişler ve bir gün kalmışlardır. Salyâne Defteri'nden (Aralık ortaları 1840) bunlara bir gün için 10.552,5 kuruş masraf edildiği anlaşılmaktadır ki bu meblağ fazla yüksek olup, tahminen oldukça kalabalık bir kabile Diyarbakır'dan geçmiştir³⁵. Yine Amid naibine ve gümrükçüsüne gönderilen 17 Mayıs 1840 tarihli bir fermanla, İran tüccarının İstanbul ve Şam'a gönderdikleri eşyaların vergilerinin İstanbul'da alınacağı³⁶ belirtilmektedir. Öte yandan, Nisan başları 1817 tarihinde ise Diyarbakır valisine gönderilen fermanla İran ve Dağıstan hacılarının, Diyarbakır'dan geçerken rencide edilmemeleri ve gümrük alınmaması hususları hatırlatılmaktadır³⁷. Bunlar söz konusu yolların o dönemde de işlek olduğunu gösterir. Bu yol da XIX. yüzyılın sonuna kadar önemini korumuştur³⁸ (Osmanlı Döneminde Ticaret Yolları için bkz. **EK: I**).

Osmanlı hâkimiyeti süresince, her ne kadar Ergani Madeni malî açıdan, Ma'den-i Hümâyûn emaneti içerisinde yer almış ise de Ergani'nin, Diyarbakır'a hem yakın olması, hem de idarî yönden buraya bağlı olması, Diyarbakır şehrinin ticarî yönden önemini arttıran bir diğer faktördür. Ergani'de çıkartılan madenin, Diyarbakır kalhanesine getirildiği (25 Eylül 1809)³⁹ ve bu mukataanın devletin önemli kaynakları arasında olduğunu gösteren (28 Haziran 1808) kayıtlar olduğu gibi⁴⁰, Diyarbakır Sancağı dâhilinde bir sîm madenine rastlandığı (1810) ve yapılan tahkikat sonucunda söz konusu madenin verimli olduğunun anlaşıldığına dair kayıtlar⁴¹ da bölgenin madenler açısından zengin olduğunu göstermektedir. Bu durumun ise ticarî hayata yansımaması mümkün değildir.

Diyarbakır, Osmanlı döneminde önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra, aynı zamanda önemli bir askerî merkezdi. Doğu bölgesindeki stratejik mevki sebebi ile XVIII. yüzyılda **Doğu seferlerinin merkez üssünü** teşkil etmiş ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yere sahip olmuştur⁴². Diyarbakır, askerî sahadaki bu önemini XIX. yüzyılda muhafaza edememiştir.

33 23 Ağustos 1805 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, Şam ve Halep'ten Karadeniz iskelelerine mal götüren esnaf bu dönemde yüklerini, Diyarbakır üzerinden taşımaktaydı. BOA., *Cevdet Maliye*, No:1678.

34 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:603, s.27

35 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.48-49.

36 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.30.

37 "...İran hüccâcı gerek Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'de bir günâ ira'a olunmayarak emn ve rahatla Amid-i Şedâyid'e gelirlerken..." *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.3-4.

38 Şemseddin Sami; *a.g.e.*, s.2205.

39 Elazığ Müzesi, *Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları*, Kayıt No:137, Varak:42-b.

40 Topkapı Sarayı Arşivi, *Emir (E.)* No:2770/1-2.

41 Topkapı E. No:11745.

42 Bu konudaki belgeleri kısaca vermekle yetiniyoruz. 1722-23 (H. 1135) senesinde Diyarbakır Valisi Ahmed Paşa'nın Tiflis ve Revan cânibi Ser-Askeri olduğu görülmektedir. *Harput Şer. Sic.*, No:396, s.8-32-59-141.. Kirmanşah tarafına Ser-Asker olan Hasan Paşa maiyetinde bulunmak üzere Diyarbakır'dan Mart 1724 tarihinde asker istenmesine dair ferman. *Harput Şer. Sic.*, No:396, s.10-15. 10 Nisan 1741 tarihinde askerî sefer dolayısıyla Diyarbakır kalesine külliyetli zahire ve peksimet yığılmasına dair. BOA., *Cevdet Askerî*, No:9270. Haziran 1776 tarihinde Diyarbakır'dan Gürcistan başbuğu vezir Hasan Paşa maiyetine 500 deve irsali hakkında. BOA., *Cevdet Askerî*, No:7991.

Diyarbakır valileri XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyılın başlarında İran seferleri dolayısıyla bu bölgenin *Ser-Askeri* iken⁴³, XIX. yüzyılda Rus tehlikesi karşısında Erzurum, Diyarbakır'a nazaran daha önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte ordunun asker ihtiyacının karşılanmasında önemini koruduğu söylenebilir. Bu dönemlerde Diyarbakır'a gönderilen fermanlarda bu hususu gözlemek mümkündür⁴⁴. Diyarbakır'ın konumu hakkında özet olarak şunları söyleyebilir.

Diyarbakır şehri, etrafını bir baştan bir başa çevreleyen surlar içerisinde gelişmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır Kalesi, İç Kale ve Dış Kale olmak üzere Diyarbakır şehrinin sınırlarını da belirlemektedir. Şehre dört ana kapıdan (Dağ Kapı-Urfa-Yeni Kapı ve Mardin Kapı) girilmekteydi. Şehrin etrafının surlarla çevrili olması güvenlik açısından oldukça büyük faydalar sağladığı gibi, Diyarbakır'ın -sanılanın aksine- oldukça düzenli bir şekilde gelişmesini de sağlıyordu. 1817 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden W. Heude'un şehir hakkında verdiği bilgilerde, "...*kent oldukça iyi inşa edilmiştir. Sokaklar genellikle düzenli taşlarla döşeli, oldukça temiz ve diğer kentlerinkinden daha geniştir...*" şeklindeki ifadesi bu sözlerimizi doğrulamaktadır⁴⁵. Ayrıca Vilayet Masraf Defterleri'nden anlaşıldığına göre, şehir yollarının temiz ve düzenli olmasına büyük bir önem veriliyor ve bu iş için gerektiğinde büyük miktarlarda para sarf edilmekten kaçınılmıyordu⁴⁶. Dolayısıyla Diyarbakır şehrinin, Osmanlı döneminde oldukça planlı ve temiz bir şehir olduğunu söyleyebilir. Diyarbakır daha ziyade, Dış Kale denilen kısımda gelişmişti. İç Kale ise yönetim örgütlerinin bulunduğu yeri oluşturmaktaydı. Her ne kadar İç Kale'de bir kaç mahalle var ise de Diyarbakır şehrinin mahallelerinin büyük bir bölümü Dış Kale içerisindeydi. Bunun yanı sıra dinî, sosyal yapılar, çarşı, pazar yerleri ve diğer yapıların büyük bir bölümü de burada bulunmaktaydı.

ZANAAT VE TİCARET YERLERİ VE ESNAFLAR

Diyarbakır'daki zanaat ve ticaretle ilgili yerlerin bilinmesi, şehrin ticarî hayatını önemli ölçüde etkilediğinden, büyük bir öneme haizdir. Bu sebeple Diyarbakır'da bulunan han, bedesten ve çarşılar içerisinde tespit edilenler bir harita üzerinde gösterilmiştir (**bkz. EK: II.** Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır'da Zanaat ve Ticaret Yerleri Haritası).

Bedesten ve Hanlar

Bedesten: Evliya Çelebi'nin "...*Sipah Pazarı'nda bezâzistânı gayet ma'mûrdur. İki tarafı kârgir binâ olup ankâ bezrgânlar ile mâlâmâldır. Cümle buldân, kâlâ-yı gerân bahâları ve zî-kıymet cevâhir makûleleri hep bu pazardadır...*" şeklinde tarif ettiği Diyarbakır Bedesteni'nden bugün için hiç bir eser kalmamıştır⁴⁷. Ancak 1 Eylül 1818 tarihli Salyâne Hesâp Defteri'nde gösterilen masraflar içerisinde "Bedesten kâhyasına 33 guruş" ödendiği kaydı vardır⁴⁸. Buna bakarak, Diyarbakır Bedesteni'nin XIX. yüzyılın ilk yarısında ayakta olduğu söylenebilir.

Bedestenin yeri konusunda, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiden başka herhangi bir belge bulunmamaktadır. Evliya Çelebi ise Bedesten'in, Sipahi Pazarı'nda olduğunu söylemektedir.

43 21 Haziran 1777 tarihinde Diyarbakır valisi Ali Paşa, 1808 tarihinde ise Diyarbakır valisi Abdi Paşa aynı zamanda Ser-Asker idi. BOA., D. BŞM.NZE. No:19013; *Topkapı Sarayı Arşivi, DEFTER (D.)* No:5820.

44 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.34-35, BOA., *Mühimme*, No:211, Hüküm:49-178-687; No:214, Hüküm:919; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.32-33.

45 W. Heude, *Voyage de La Cota de Malabor a Constantinople, Paris, 1820*, s.92.

46 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.48-49.

47 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.4, s.38.

48 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.38.

Aralık sonları 1811 tarihli bir vakfiyeden Sipahi Pazarı'nın Ulu Camii'nin arka yani batı tarafında ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹.

Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere dayanarak, Diyarbakır Bedesteni'nin de Ulu Camii'nin batısında ve hemen yakınında olduğunu söyleyebiliriz.

Hasan Paşa Hanı: Diyarbakır'ın en büyük hanlarından olan Hasan Paşa Hanı bazı tamiratlar görmüş olmasına rağmen, bugün de ayaktadır. Diyarbakır valilerinden Hasan Paşa tarafından 1572-1575 yılları arasında inşa ettirilmiş olan bu han⁵⁰, Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların da hemen dikkatini çekmiş ve han hakkında seyyahlar önemli bilgiler vermişlerdir.

1612 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Polonyalı Simeon şehre geldiği zaman bu hana inmiştir. Simeon, Hasan Paşa Hanını “...*Mu'azzam kârgir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilecek yer altında iki ahır, rengârenk demir parmaklıklarla çevrilmiş çok güzel havuzu, üç kat üzerine birçok kârgir odaları vardı...*” diyerek çok güzel bir şekilde tanıtmıştır⁵¹. Yine daha sonraki tarihlerde Diyarbakır'a gelen Evliya Çelebi (1654-1655), İnciciyan (1804) ve J. S. Buckingham (1815) Hasan Paşa Hanı'ndan önemle bahsetmişlerdir⁵². Bunlardan Buckingham'ın 1815 yılı için verdiği bilgiler arasında hububat piyasasının burada toplandığı hakkındaki kaydı, XIX. yüzyılda da bu hanın büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir⁵³.

Ulu Cami'in doğusunda ve cadde üzerinde olan Hasan Paşa Hanı'nın XIX. yüzyılın ilk yarısında da Diyarbakır'ın en önemli hanlarından birisi olduğu görülmektedir. 3 Ekim 1792 tarihinde Diyarbakır valilerinden Abdi Paşa'nın kethüdası Nuh Bey zimmetinde olan 54 bin kuruşu ödemediğinden bütün malları bu handa hıfz edilmiştir⁵⁴. 25 Aralık 1802 tarihli bir fermanla Diyarbakır'da eceliyle vefat eden Diyarbakır valisi Zühtü İsmail Paşa'nın eşyalarının yine Hasan Paşa Hanı'nda toplandığı anlaşılmaktadır⁵⁵. 5 Ağustos 1843 tarihli bir arzda da muhtemelen 1833 yılında Diyarbakır'da vuku bulan yangın esnasında Fransız rahiplerinden birinin eşyalarının kurtarılarak burada saklandığı görülmektedir⁵⁶. Bütün bu belgeler, Hasan Paşa Hanı'nın Osmanlı dönemindeki önemini ortaya koyduğu gibi Diyarbakır'a dışardan gelip bu handa vefat eden tüccarların tereke kayıtları da Hasan Paşa Hanı'nın önemli bir tüccar hanı olduğunu göstermektedir⁵⁷. Temmuz 1724 tarihli bir hüccetten “Şehit Mehmet Paşa evkafından” olduğunu tespit ettiğimiz hanın⁵⁸, XIX. yüzyılda yarı hasılatının Rağibiyye Medresesi'ne ait olduğu görülmektedir. Diyarbakır ulemasından Küçük Ahmed ve Hacı Mehmed Ragıb Efendi 1840 tarihli arzlarında, söz konusu

49 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi(VA), *Evkaf*, No:595, s.73.

50 Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Tarihsiz Yazma, Abdussettar Hayati Afşar'ın Özel Kütüphanesinde, s.257.

51 Hrand D. Andresyan, *a.g.e.*, s.98

52 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38, Hrand D.Andresyan, *a.g.e.*, (İnciciyan'dan) s.216, J. S. Buckingham, *a.g.e.*, s.214

53 J. S. Buckingham, *a.g.e.*, s.214.

54 BOA., *Cevdet Maliye*, No:26900.

55 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.46.

56 Söz konusu arzdan Diyarbakır'daki yangının muhtemelen 1833 yılından sonra çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak yangının nerede çıktığı ve zararları konusunda herhangi bir bilgi yoktur. BOA., *Cevdet Dahiliye*, No:13358.

57 BOA., *Cevdet İktisat*, No:1083 (5 Temmuz 1840), *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:600, s.30.

58 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.15.

hanın yarı hasılatının Rağibiyye Medresesi'ne ait olduğunu ancak 1833 yılından beri askere kışla ittihaz edildiğini belirterek, 7 senelik icarın yarısı olan 3000 kuruşun ödenmesini ve hanın askerden tahliyesini istemişlerdir⁵⁹. Bununla birlikte 11 Nisan 1842⁶⁰ ve 7 Eylül 1842 tarihli⁶¹ Vilayet Masraf Defteri'nden anlaşıldığı üzere, Hasan Paşa Hanı'ndaki askerler buradan tahliye edilmemiş ve ikamet etmeye devam etmişlerdir. Ancak söz konusu defterlerden 6 ay için 400 kuruş olmak üzere hanın icarının ödendiği anlaşılmaktadır.

Deliller Hanı: Mardin kapısının hemen karşısında olan bu han 1527 yılında Diyarbakır valilerinden Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Buraya Deliller Hanı adı verilmesinin sebebi, İslâm ülkelerinden Hicaz'a gitmek üzere toplanan Hacı adaylarını götürecek delillerin bu handa kalmalarından kaynaklanmaktadır. Gördüğü bir kısım tamiratlarla bugün de ayakta kalmış sayılı hanlardandır⁶².

Evliya Çelebi'nin de bahsettiği üzere oldukça fazla sayıda odası bulunan Deliller Hanı⁶³, 20 Haziran 1603 tarihli bir vakfiyede "*Mardin kapusu Menzil Han*" şeklinde geçmektedir⁶⁴. Söz konusu handa XIX. yüzyılda Hacı adayları ve delillerin yanı sıra⁶⁵, 1817 tarihinden itibaren askerlerin de kaldığı görülmektedir⁶⁶. II. Mahmut ve bunu takibeden Tanzimat döneminde ise Deliller Hanı büyük ölçüde askerinin ikametine tahsis edilmiş ve depolarına askerî malzemeler konulmuştur. Temmuz 1841 tarihinde Kerim Paşa Livası'nın 2. Alayı'nın eşyaları Deliller Hanı yüklüğünde bulunmaktaydı⁶⁷. Bu handa 1842 tarihinde önemli sayıda asker kaldığından⁶⁸, 11 Nisan 1842 tarihli Vilayet Masraf Defteri'ndeki bir kayda göre 893 kuruş sarfedilerek, harap olan yerleri tamir edilmiştir⁶⁹.

Deliller Hanı 1891 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Arifi Paşa'nın verdiği bilgilere göre bu dönemde de şehrin önemli hanları arasındaydı⁷⁰.

İbrahim Paşa Hanı: 1810 (H. 1225) tarihli Şeyhzâde İbrahim Paşa vakfiyesinden anlaşıldığına göre, Salos Mahallesi'nde, Muallak Mescidi'nin alt tarafında ve Deva Hamamı yanında idi. Adı geçen vakfiyeye göre, İbrahim Paşa Hanı "...fevkânî kırk bir oda ve tahtanî kırk oda ve ahur ve fevkânî ve tahtanî hâricinde bir sağır dükkân ve dâhilinde bir sağır dükkân ve oniki masura ab-ı Hamravat'dan mâ'î-i cârisiyle havuz ve havlu..." dan müstemildi. İbrahim Paşa tarafından 1810 tarihinden önce inşa edilmiş olmalıdır⁷¹.

59 Diyarbakır Şer. Sic., No:607, s.50 (11 Temmuz 1840).

60 Diyarbakır Şer. Sic., No:346, s.10.

61 Diyarbakır Şer. Sic., No:367, s.29.

62 Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s.257.

63 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

64 VA., *Evkaf*, No:616, s.74.

65 Diyarbakır Şer. Sic., No:590, s.3-4.

66 Diyarbakır Şer. Sic., No:590, s.5-6.

67 Diyarbakır Şer. Sic., No:607, s.70.

68 Diyarbakır Şer. Sic., No:367, s.29.

69 Diyarbakır Şer. Sic., No:346, s.10.

70 Arifi Paşa. *Arifi Paşa Seyahatnamesi*, s.13. Türk Tarih Kurumu Arşivi Y.122 numarada kayıtlı olan seyahatname için bkz. M. Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahatı", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*. Sayı: 22, s.91-110.

71 VA., *Evkaf*, No:1959, s.97.

İbrahim Paşa Hanı 5 Mart 1816 tarihli bir hülâsadan anlaşıldığı üzere, tüccar hanı olarak inşa edilmişti. Ancak Diyarbakır valilerinden Emin Paşa zamanında askere mahsus hanlar boş dururken, bu handaki tüccarlar çıkartılarak hana askerler yerleştirilmiştir. Bunun üzerine İbrahim Paşa 9 Ekim 1815 tarihinde bir arz sunarak, bu durumun düzeltilmesini istemiş ve 5 Mart 1816'da “*mûcebince emr-i âli*” gönderilmiştir⁷². Nitekim 1829 tarihli bir hüccette, İbrahim Paşa Hanı'nda tüccarların kaldığı görülmektedir. Bu da söz konusu hanın tekrar tüccar hanı olduğunu ispat etmektedir⁷³. Bugün için ayakta olmayan bu han hakkında diğer kaynaklarda da herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısı ile ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir.

Tütün Hanı: Abdal Mahallesi'nde, Deva Hamamı'nın bitişiğinde ve arkasındaydı. 1810 (H. 1225) tarihli İbrahim Paşa vakfiyesinden, bu tarihten önce ve İbrahim Paşa tarafından inşa ettirildiği anlaşılan Tütün Hanı “...sağ tarafında yedi adet oda ve sol tarafında sekiz adet oda ve iki ahur ve üç memşa ve sol tarafında hamam külhani ve havlu...” yu ihtiva eden küçük bir handı⁷⁴. Şeyhzâde İbrahim Paşa tarafından evladiyet üzere vakfedilen han hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

Çifte Han: Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde ve Mardin Kapısı'ndan gelen caddenin sağında, sokak arasındadır. Birbirine bitişik iki handan meydana gelen bu hanın, ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bugün için sadece bir kısmı ayakta olan Çifte Han'ın yıkılmadan önce tamamı **Borsa** olarak kullanılmaktaydı⁷⁵.

1810 (H. 1225) tarihli bir vakfiyede Çifte Han'ın tümünün fizikî durumunu aydınlatan önemli bilgiler mevcuttur. Bu vakfiyeye göre Çifte Han.

“...Sulu Gözde yukarıda otuz oda ve tahtında yirmi dokuz oda ve bir havuz ve iki ahur ve biri sağır biri kebîr ve bir mağaza mülahakatından beş adet dükkân ve memşa ve susuz Gözde yukarıda yirmi altı oda ve tahtında yirmi bir oda ve bir kahve dükkânı ve memşa ve üç adet terzi dükkânı ve kapu arası içinde iki dükkân ve bir ahur ve mamşa iki mağaza ve su kuyusu ve mülihakatından dört dükkân...” dan meydana gelmekteydi. 1810 tarihinde Çifte Han'ın “...40 sehm itibariyle 16 sehm ve guruş da 16 para...” yani %40 hissesi Şeyhzade İbrahim Paşa'nın mülkü olup, evladiyet üzere vakfetmişti⁷⁶.

1804 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden İnciciyan'ın önemli hanlar arasında saydığı Çifte Han⁷⁷, 1842 tarihinde 4872 kuruş sarf edilerek tamir edilmiş ve askerine tahsis olunmuştur⁷⁸. XIX. yüzyılın ikinci yarısında da önemini koruyan Çifte Han⁷⁹ günümüzde ise bu özelliğini kaybetmiştir.

Rüstem Paşa Hanı: 1539-1542 tarihleri arasında Diyarbakır valiliği yapan Rüstem Paşa tarafından yaptırılmış olmalıdır. Söz konusu han, *Rüstem Paşa* adından başka *Yeni Kapı* adıyla da bilinmektedir⁸⁰. Yeni Kapı'nın dışarıdan girişte sağ tarafında bulunan handan günümüze birşey

72 BOA., *Cevdet İktisat*, No:990.

73 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:376, s.56.

74 VA., *Evkaf*, No:1959, s.96, vd.

75 B. Konyar, *Diyarbakır Yıllığı, III*, Ankara, 1936, s.204.

76 VA., *Evkaf*, No:1959, s.96.

77 Hrand D.Andresyan, *a.g.e.*, s.216.

78 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

79 Arifi Paşa; *a.g.e.*, s.13

80 VA., *Diyarbakır Askerî*, No:423, Sıra No:210 (22 Şubat 1817), *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.1 (29 Kasım 1831).

kalmamıştır.

Melek Ahmed Paşa Hanı

Rum Kapısı yakınlarında idi⁸¹. Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında Diyarbakır'da cami ve medreseden başka, bir de ev inşa ettirmiştir. Bu evi, Dilaver Paşa tarafından daha sonra hana çevrilmiş ve XIX. yüzyıla kadar gelmiştir⁸². 11 Nisan 1842 tarihli Diyarbakır masraf defterinden, bu hanın ma'mûr olduğu ve içerisinde süvari askerinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır⁸³. Ne zaman harap olduğu ise bilinmemektedir.

Kayseriye Hanı: 22 Ekim 1565 tarihli İskender Paşa vakfiyesinde, vakfın gelir kaynakları sayılırken, vakfa ait emlakın yanında olması sebebiyle adı geçen Kayseriye Hanı'nın, İskender Paşa Camii ile Yeni Hamam yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴. 1577 tarihli bir vakfiyeden ise söz konusu hanın, 12 hücre, 1 hela, 4 dükkân, 1 mahzenden oluştuğu ve evladiyet üzere vakfedildiği görülmektedir⁸⁵. Hanın ne zaman harap olduğu bilinmemektedir.

İpekoğlu Hanı: İskender Paşa Camii'nin batısında ve Penbeciler Çarşısında idi. 4 Mart 1676 tarihli vakfiyede, "...İpekoğlu Hanı demekle ma'rûf Bengi han..." şeklinde geçen söz konusu han, 54 oda, 1 dükkân, 1 ahır ve su kuyusunu ihtiva etmekteydi. Yine aynı vakfiyede bu hanın, Hacı Mustafa Çelebi'nin mülkü olduğu ve evladiyet üzere vakfedildiği görülmektedir⁸⁶.

Ocak ortaları 1799 tarihli bir vakfiyede adına rastladığımız han, XIX. yüzyılın ikinci yarısında da varlığını sürdürmüştür⁸⁷. I. Dünya Harbi sırasında harap olduğu sanılmaktadır⁸⁸.

Han-ı Cedîd: Şubat ortaları 1569 (Evahir-i Şaban 976) tarihli Behram Paşa vakfiyesinde, Behram Paşa tarafından camiin arka tarafında bir de han inşa ettirilmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu hanın fevkanî ve 33 odası ve avlusunda bir de havuzu bulunmaktaydı⁸⁹. XIX. yüzyıla ait belgelerde ismine rastlanmayan hanın ne zaman harap olduğu bilinmemektedir.

Yukarıda saydığımız hanlardan başka Osmanlı dönemi Diyarbakır şehrinde varlığını tespit ettiğimiz, ancak haklarında fazla bilgi sahibi olmadığımız 10 han daha bulunmaktadır. Yerleri kesin olarak tespit edilemeyen bu hanlar ise şunlardır:

*Sipahioğlu Hanı (1842)*⁹⁰, *Fatih Mehmed Paşa Evkafından Halid Ağa Hanı (1842)*⁹¹, *Şevketlü Han (1723)*⁹², *Gümüşhaneli Defterdar Hanı (1844)*⁹³, muhtemelen Ulu Camii yakınlarında

81 Evliya Çelebi, *a.g.e.*,s.38.

82 Osman Eti, "Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa ve Eserleri", *Karacadağ Dergisi*, C.I, S.2, s.9-12.

83 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

84 VA., *Evkaf*, No:581, s.170, vd.

85 VA., *Evkaf*, No:611, s.129.

86 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

87 VA., *Evkaf*, No:579, s.135

88 Abdülğani Bulduk, *a.g.e.* s.257.

89 VA., *Evkaf*, No:16, s.128, vd.

90 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.10.

91 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:346, s.7, s.10.

92 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:631, s.63.

93 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:377, s.134.

olan *Börekçiler Hanı*(1799)⁹⁴, Yeni kapı yakınlarında *Alaca Han* (1676)⁹⁵, İskerderoğlu Hanı (1842)⁹⁶, Palancılar Çarşısı'nda *Karakaş Hanı* (1800)⁹⁷, İshakoğlu Hanı (1817)⁹⁸ ve İç Kale'de olan *Zincir Han* (1837)⁹⁹.

Diyarbakır şehrinde bulunan hanlar özellikle 1840 tarihinden sonra önemlerini kaybetmeye başlamışlardır. Hanların büyük bir bölümü bu tarihten sonra askerinin ikametine ayrılmıştır. Mart 1840 tarihli vilayet masraf defterinde, Diyarbakır'da bulunan askerinin ikamet eylediği hanların tamirine ayrılan para 53.341 kuruş olup, vilayet masraflarının en büyük kalemini oluşturmaktaydı¹⁰⁰. Dolayısıyla bu tarihten sonra hanların ticarî özelliklerini kaybettikleri söylenebilir. Bu ise şehrin ticarî hayatında olumsuz bir rol oynamıştır. Ancak bu durumun, Osmanlı devleti genelinde uygulanan yeni askerî politikanın (Redif Askerî Teşkilatı) bir sonucu olduğunu ve aynı zamanda ülke genelinde olduğu gibi, Diyarbakır'da da ticarî hayatın eskisine oranla durgunlaştığını göstermesi açısından da önem taşıdığını belirtmek gerekir.

Çarşılar ve Pazar Yerleri

Diyarbakır çarşıları konusunda ilk önemli bilgileri veren, Evliya Çelebi olup, 1654-1655 (H. 1065) yıllarında Diyarbakır'da 66 adet esnaf çarşısı olduğunu kaydetmiştir¹⁰¹. Bu çarşı ve pazar yerleri hakkında incelediğimiz döneme ait önemli bilgiler veren J. S. Buckingham ise 1815 yılı için "*Pazarlar öylesine düzgün bir plan üzerinde değildir. Fakat üzerleri iyi örtülmüştür. Dükkânlar ağaç raflarla döşeli olup, mallar bütün özellikleri ile orada sergilenirler. Kasabanın imalatçılarının başlıca hammaddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnafın şal, el beceri aletleri, her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgâh şal üretimi, 500 tezgâh pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci ve 50 pipo (ağızlık) yapımcısı vardır. Diyarbakır'da ilaç dışında bütün ihtiyaçlar kendi kaynaklarından temin edilebilmektedir...*" demektedir¹⁰². Gerek Evliya Çelebi ve gerekse Buckingham'ın vermiş olduğu bilgilerden, şehrin ticarî hayatının oldukça canlı olduğu söylenebilir.

Osmanlı Döneminde, Diyarbakır çarşı ve pazarlarında faaliyet gösteren tevzi defterlerine kayıtlı esnafları, 5 grupta toplayabiliriz:

1. grup; Bakkalan, bezzazan, boyacıyan ve hallacan esnafları,
2. grup; Haffafan, debbağan, habbazan, muytaban, kuyumcuyan, terziyan, sabuncuyan, attaran, nalbandan, cennanan, kazgancıyan, dellalan, allafan ve kassaban esnafları,
3. grup; Plancıyan, kılıççıyan, necceran, berberan ve kürekçıyan esnafları,
4. grup; Basmacıyan, kavukçıyan, tütüncüyan, kahveciyan, penbeciyan, aşçıyan, demirciyan, bardakçıyan, gazzazan, sarracan ve mumcıyan esnafları,

94 VA., *Evkaf*, No:2103, s.174.

95 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

96 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.29.

97 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:600, s.32.

98 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.6.

99 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:363, s.33.

100 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.12.

101 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38-39.

102 J. S. Buckingham, *a.g.e.*, s.215.

5. grub; Keçeciyan, çilingiran, nalçacıyan, eskiciyan, helvacıyan esnafları teşkil etmektedir¹⁰³.

Bu gruplandırmanın söz konusu esnafların vergi tevziinde hisselerine düşen para miktarlarına göre yapıldığını ve bunlar dışında da bir kısım esnaf gruplarının olduğunu belirtmek gerekir. Gerek yukarıda adı geçen ve gerekse geçmeyen esnaf grupları, Osmanlı hâkimiyeti süresince, Diyarbakır'da bazen ayrı çarşılarda bazen ise bir kaç esnaf grubunu içine alan çarşılarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Esnafların faaliyet gösterdikleri çarşı ve pazar yerleri hakkında bilgi verildikten sonra, esnaf grupları üzerinde ayrıca durulmuştur. Diyarbakır şehrinde bulunan çarşı ve pazar yerleri içerisinde yer alanlardan bazılarının yerleri kesin olarak tespit edilmiş, bazılarının ise edilememiştir. Dolayısıyla yerleri tespit edilemeyenler sadece adları verilmek suretiyle geçilmek zorunda kalmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. **EK: II. Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır'da Zanaat ve Ticaret Yerleri Haritası**).

Hasan Paşa Çarşısı: Hasan paşa Hanı'nın hemen yanında ve bugün için de ayakta olan bu çarşı içerisinde faaliyet gösteren esnafların başında *Kuyumcular* gelmekteydi¹⁰⁴. Ancak bu çarşıda *Haffaflar* başta olmak üzere¹⁰⁵, başka esnaf grupları da vardı. XIX. yüzyılın ilk yarısında (14 Ocak 1842) Hüsrev Paşa Evkafı'na ait olan bu çarşı¹⁰⁶, üstü örtülü yani *bir kapalı çarşı* idi¹⁰⁷. Yine bu dönemde Kuyumcular Çarşısı ve Haffaflar Çarşısı denilen çarşılar burada idi.

Sipahi Pazarı: Evliya Çelebi'nin övgüyle bahsettiği *Diyarbakır Bedesteninin* içerisinde olduğu¹⁰⁸ Sipahi Pazarı, Ulu Cami'nin batısında ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde idi¹⁰⁹. Ocak 1799 tarihli bir vakfiyeye göre, Sipahi Pazarı'nın çevresinde oturakçı, kahve, sarraç ve barutçu dükkânları vardı¹¹⁰. Bu pazarda daha ziyade hayvan alınıp satıldığını ise 1841 (H. 1257) tarihli İhtisab Defteri'nden tespit etmekteyiz¹¹¹. Sipahi Pazarı'nda ayrıca başka mallar da satılıyor ve *Bevtülmal* 'e ait eşyaların satılması gibi işler Sipahi Pazarı Dellalbaşısı aracılığıyla yürütülüyordu¹¹².

Sinek Pazarı: İpariye (Sefa) Camii'nin doğusundaki alanı kapsamaktadır¹¹³. Hüsamettin Camii, Alaaddin Hamamı da bu pazar çevresinde idi¹¹⁴. Sadece 4 Mart 1676 tarihli bir vakfiyede adına rastladığımız Sinek Pazarı varlığını XIX. yüzyıla kadar sürdürmekle beraber etrafında hangi esnaf gruplarının olduğu tespit edilememiştir¹¹⁵.

103 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.38 (Temmuz 1803), No:590, s.5-6 (13 Eylül 1817), No:351, s.3 (14 Mart 1823), No:607, s.54 (Ocak sonları 1841).

104 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

105 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.78 (12 Ağustos 1803). Ocak 1799 tarihli bir vakfiyeden bu çarşıda cüllâh ve dikici dükkânlarının da olduğu anlaşılmaktadır. VA., *Evkaf*, No:579, s.135.

106 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.22.

107 Arifi Paşa, *a.g.e.*, s.13.

108 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

109 VA., *Evkaf*, No:595, s.73.

110 VA., *Evkaf*, No:579, s.134.

111 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:607, s.61.

112 BOA., *Cevdet İktisat*, No:1406 (Şubat 1816).

113 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.38.

114 Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s.208.

115 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

Kürkçüler Çarşısı: Yeri kesin olarak tespit edilememekle birlikte İç Kale'de idi¹¹⁶.

Kaledibi Çarşısı (Tahte'l-Kal'a): Bir kale içerisinde veya çevresinde kurulmuş olan Osmanlı şehirlerinin ortak özelliklerinden, bir tanesi de bu kalelerin hemen altında çeşitli çarşıların bulunması idi. Diyarbakır şehrinde de böyle bir çarşı olup, İç Kale'nin güneybatısında olan bu çarşıda daha ziyade sebze ve meyve satan dükkânlar vardı. Bundan başka sayıları az olmakla birlikte Terzi ve Kavukçu dükkânları da yer almaktaydı¹¹⁷.

Semerciler Çarşısı: Semerci esnafının, biri Rumkapı'da ve diğeri Dağkapı'da olmak üzere iki çarşısı bulunmaktaydı¹¹⁸.

Palancılar Çarşısı: 1810 (H. 1225) tarihli bir vakfiyeye göre, Palancılar Çarşısı, Şeyh Matar Camii yakınlarında idi¹¹⁹.

Yoğurt Pazarı: Fatih Mehmed Paşa Mahallesi ile İzzeddin Mahallesi arasında idi¹²⁰.

Melek Ahmed Çarşısı: Melek Ahmed Paşa Camii'nin karşısında, Ablak Mescidi Mahallesi'nde idi¹²¹.

Yeni Çarşı: Nasuh Paşa Camii de bu çarşı içerisinde idi¹²². Bu çarşıda bulunan dükkânların büyük bir bölümü Nasuh Paşa Camii evkafından olup, çarşının bir diğeri adı da *Nasuh Paşa Çarşısı* idi¹²³. Burada bulunan dükkânlar içerisinde cüllah dükkânları çoğunlukta olup, çarşı daha ziyade *Yeni Çarşı* adı ile bilinmekteydi¹²⁴.

Uzun Çarşı: Rum kapısında şehir merkezine gelen yol üzerinde bulunan çarşıların umûmî ismi olup, daha ziyade Sefa Camii karşısındaki alanı kapsamaktadır¹²⁵.

Kılıççılar Çarşısı: Bu çarşılardan bir tanesi Ulu Camii'nin doğu ve güneyinde yer alan ve *Meydan* tabir edilen yerde, bir diğeri ise İzzeddin Mahallesi'nde idi¹²⁶.

Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı: Meydan nâm mahalde yani Ulu Camii karşısında idi¹²⁷. Bu çarşılarda meyveci dükkânlarının yanı sıra başta bezaz olmak üzere attar, pastacı, hırdavatçı ve berber dükkânları bulunmaktaydı¹²⁸. Bezzaz dükkânlarının bulunduğu kısma, *Bezzazlar Çarşısı* da denilmekteydi¹²⁹.

116 VA., *Evkaf*, No:616, s.128, vd.

117 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7.

118 VA., *Diyarbakır Askerî*, No:423, Sıra No:82 (Eylül 1844); *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.44

119 VA., *Evkaf*, No:1959, s.97.

120 Abdülgani Bulduk, *a.g.e.*, s.239.

121 Abdülgani Bulduk, *a.g.e.*, s.229.

122 BOA., *Cevdet Maarif*, No:6285, *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:631, s.33.

123 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:626, s.7-19.

124 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.8.

125 VA., *Evkaf*, No:1768, s.302, No:2142, s.354.

126 VA., *Evkaf*, No:2103, s.174; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.89.

127 VA., *Evkaf*, No:1959, s.97.

128 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7.

129 VA., *Evkaf*, No:2103, s.174.

İplik Çarşısı: İskender Paşa Camii'nin güney ve batısında bulunan çarşıları¹³⁰. Bu çarşı içerisinde Külahçılar Çarşısı¹³¹, Penbeciler Çarşısı¹³² ve kavukçular çarşısı bulunmaktaydı¹³³.

Kitapçılar Çarşısı: Yiğid Ahmed Mahallesi'nde idi¹³⁴. Ali Emiri Efendi'nin verdiği bilgilere göre, bir diğer Kitapçılar Çarşısı ise Ulu Camii'nin güneyinde bulunmaktaydı¹³⁵.

Haşim-zâde Çarşısı: Aralık başları 1825 tarihli bir satış hüccetinden, Fatih Mehmet Paşa Camii yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır¹³⁶. Ancak kesin olarak nerede olduğu tespit edilememiştir.

Meydan: Ulu Cami'in doğusunda yer alan alana **Meydan** denmekteydi¹³⁷. Bu meydanın etrafında kasap, bakkal, manav, sabuncu, tütüncü, kömürcü, tuzcu dükkânlarının yanı sıra¹³⁸, yerleri kesin olarak tespit edilmemekle birlikte büyük ihtimâlle Ulu Camii'nin güneyinde yer alan ve bugün içinde içerisinde çeşitli esnaf gruplarının olduğu yerde bazı çarşılar bulunmaktaydı. Yerlerini kesin olarak tespit edemediğimiz muhtemelen Ulu Cami'in güneyinde yer alan bu çarşılar ise Muhacirler, Helvacılar, Çilingirler, Demirciler, Neccarlar, Mutaflar, Aşçılar ve Eskiciler Çarşıları idi¹³⁹.

Yukarıda adı geçen çarşı ve pazarlardan başka Osmanlı döneminde yerleri tespit edilemeyen bir kısım çarşı ve pazarlar da bulunmaktadır. Bunlar ise *Pastacılar Çarşısı*, *Beyt Pazarı*, *Soğan Pazarı* ve *Üzüm Pazarı* 'dır¹⁴⁰. Çarşı ve pazar yerleri hakkında verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu yerler, Diyarbakır'ın bütününe yayılmış bir durum arz etmektedirler. Bununla birlikte Ulu Camii çevresi diğerlerine nispetle daha canlı olup, çarşılar bu bölgede daha fazla idi. Bilindiği gibi Ulu Camii, Türk İslam şehir geleneğinde şehir çekirdeğini oluşturmaktaydı. Ayrıca Diyarbakır'daki çarşı ve pazarların ya buldukları semtin ismine göre (Cami-Mescid-Mevki) veya alış-veriş konu olan malın cinsine göre (Soğan Pazarı, Üzüm pazarı) veyahut da hanlarda ve çarşılarda bulunan esnafa göre isimlendirildikleri görülmektedir. Bu da Türk-İslam şehirlerinin en belirgin özelliklerinden bir tanesidir.

ESNAF GRUPLARI

Kuruluşundan itibaren Osmanlı devleti esnafın *teşkilatlanmasına*, *korunmasına* ve aynı zamanda *kontrolüne* büyük bir önem vermiştir. Bu anlayıştan hareketle dinî-iktisadî bir kurum olan ahilik teşkilatı, ilk dönemlerden itibaren Osmanlı şehirlerinde oldukça büyük bir önem kazanmıştır. Her meslek sahibinin yetişmesi, iş-güç sahibi olması, mesleğe geçmesi belli kurallara bağlanmış ve Ahilik teşkilatınca yürütülmüştü¹⁴¹. Ancak bu teşkilat zamanla sultanların izledikleri merkeziyetçi

130 VA., *Evkaf*, No:628, s.424.

131 VA., *Evkaf*, No:1961, s.122.

132 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7.

133 VA., *Evkaf*, No:1766, s.53, vd.

134 Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s.244.

135 Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Dersaadet, H.1301-1309, s.33.

136 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:631, s.6.

137 VA., *Evkaf*, No:628, s.424; No:1959, s.97.

138 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6.

139 VA., *Evkaf*, No:605, s.149; No:611, s.129; No:1760, s.344; No:628, s.424; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6-7-10

140 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:367, s.6, 7, 8, 10.

141 Ahilik teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, İlahiyat Fak. Yay. Ankara, 1975.

politika ve başka sebeplerden dolayı zayıflamış ve Lonca teşkilatına dönüşmeğe başlamıştır. XVI. yüzyılın başlarından itibaren varlığını iyice hissettirmeğe başlayan “Lonca Esnaf Teşkilatı”, şehirde herhangi bir esnaf grubu mensuplarının belli bir sayıda bir grup teşkil etmelerinden ortaya çıkan iktisadî dayanışmayı ifade etmekteydi¹⁴².

Lonca Esnaf teşkilatı adı altında oluşturulan bu teşkilatın başında her esnaf kuruluşunun bir temsilcisi bulunur ve bu temsilciler devletle esnaf arasında bir aracı görevini yürütürdü. Esnafı, şehir idarecilerine karşı temsil eden bu kişilere, “Kethüda”, “Şeyh”, “Ahi” ve “Baba” gibi isimler verilmekteydi. Bu esnaf temsilcilerinin yardımcısı olarak bir de “Yiğitbaşı” bulunmaktaydı. Esnafın kendi aralarından seçtiği “Kethüda” veya “Şeyh”, naibin ilamı ile İstanbul’a bildirilir ve berat gönderilmesi ile atama işlemi tamamlanmış olurdu. Şehirde faaliyette bulunan esnaf gruplarının genelde bir temsilcisi bulunmakla beraber, bazen bu görev iki veya daha fazla kişiye de tevcih edilebilmekteydi¹⁴³. Bazen bir şahıs birden fazla esnaf temsilciliğinde de bulunabilmekteydi¹⁴⁴. Yukarıda da belirtildiği üzere, esnaf temsilcileri her şeyden önce, esnafın yönetim ile olan ilişkilerini düzenleyen kimselerdi. Ayrıca esnaf arasındaki meselelerin çözümü, esnafın devletin belirttiği kurallara uymasının sağlanması da yine esnaf temsilcilerinin görevleri arasındaydı¹⁴⁵. Osmanlı dönemi Diyarbakır’ında da, Ahi ve Lonca teşkilatı geleneklerine bağlı, birçok problemi kendi arasında çözebilen, devlete ve birbirlerine karşı sorumluluk yüklenebilen, mesleklerini ve birliklerini sıkı sıkıya koruyan ve şehir ekonomisine canlılık getiren belirli bir esnaf kesimi mevcuttu. Diyarbakır’da çeşitli tarihlerde yapılan tevzilerden, hareketle Diyarbakır’daki esnaf grupları tespit edilmiş ve aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri’ne Göre Diyarbakır’daki Esnaf Grupları

1-Aşçı	2--Eskici	3-Mestçi
4-Arabacı	5-Gazcı	6-Meyhaneci
7-Allaf	8-Gazzazan	9-Mumcu
10-Attar	11-Göncü	12-Mutaf
13-Basmacı	14-Habbaz	15-Muytaban
16-Bezzaz	17-Haffaf	18-Nalband
19-Bakkal	20-Hallaç	21-Nalçacı
22-Balıkçı	23-Hamamcı	24-Neccar
25-Bardakçı	26-Hancı	27-Oturakçı
28-Bozacı	29-Helvacı	30-Palancı

142 Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s.226.

143 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:313, s.61;s.76-2; BOA., *Cevdet Belediye*, No:777; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:351, s.19; Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat’a Girerken Türkiye’de Şehir İdaresi*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972, s.102.

144 Mustafa Öztürk, *Orta Anadolu’da Fiyatlar*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985, s.87.

145 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:313, s.61; s.90-1. 5 Haziran 1746 tarihli bir hüccetten anlaşıldığına göre, Amid’deki haffaf esnafı mahkemeye başvurarak, Debbağ esnafının çarşıya getirdiği deriyi, dikici esnafından önce tacirlerin satın almamaları hususunda tacirlere tembihle bulunulması istemiş ve bu istekleri kabul edilmiştir.

31-Babuşcu	32-Hinnayan	33-Palascı
34-Berber	35-İplikçi	36-Penbeci
37-Boyacı	38-Kahveci	39-Peştimalcı
40-Börekçi	41-Kalaycı	42-Pirinççi
43-Camcı	44-Kasap	45-Sabuncu
46-Canbaz	47-Katırcı	48-Sarıkcı
49-Cennan	50-Kavukcu	51-Sarraç
52-Cerrah	53-Kazancı	54-Sirkeci
55-Cüllah	56-Keçeci	57-Susamcı (Şirikçi)
58-Çadırcı	59-Keleki	60-Şalcı
61-Çilingir	62-Kılıççı	63-Şamdancı
64-Çizmeci	65-Kınacı	66-Şerbetçi (Sebzeci)
67-Çulcu	68-Kirişçi	69-Şıracı
70-Debbağ	71-Kuyumcu	72-Tereci
73-Değirmenci	74-Küllahcı	75-Terzi
76-Dellal	77-Kürekçi	78-Tuzcu
79-Demirci	80-Kürkçü	81-Tütüncü
82-Dinkçi	83-Leblebici	84-Yorgancı
85-Döğmeci	86-Lüleci	87-Yüncü
88-Enfiyeci	89-Mazucu	90-Esbci
91-Mermerci		

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere¹⁴⁶, Diyarbakır şehrinde çok çeşitli esnaf grupları faaliyette bulunmaktaydı. Ancak bu esnaf grupları gerek iş kapasitesi ve gerekse sayı bakımından farklılıklar arz etmekteydi. Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnafın sayılarını gösteren bir belgeye rastlamak mümkün olmadığından, bu konuda aydınlatıcı bir bilgiye sahip değiliz. Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnaf grupları arasında Cüllah, Bakkal, Bezzaz, Hallaç, Haffaf, Debbağ, Habbaz ve boyacı esnafı en önde gelen gruplarını teşkil etmekteydi. Bu dönemde Diyarbakır'ın en önemli ihraç ürünlerini deri ve dokuma ürünleri teşkil etmekteydi. Bu sebeple özellikle Hallaç, Cüllah ve Bezzaz esnafının şehir ekonomisinde önemli bir rolü vardı. Bu arada Boyacı esnafı da bu iş kollarına bağlı olarak esnaf grupları arasında önemli bir yere sahipti. Tüketime yönelik malları satan Bakkal ve benzeri esnaf grupları da her dönemde olduğu gibi, şehir esnafı arasındaki önemini bu dönemde de korumaktaydı. Bu gruplar dışında kalan esnaf gruplarının da şehir ekonomisinde belli oranlarda tesir ettikleri söylenebilir.

146 Bu tablonun hazırlanmasında **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri**'nin hemen hemen tamamından istifade edilmiştir. Bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fiziki, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995.

Bu dönemde Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnaf gruplarının, şehir nüfusuna uygun olarak büyük bir bölümünü Müslim esnaf oluşturmakla birlikte, gayr-ı Müslim nüfusun da bazı iş kollarında faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu konuda kesin bir bilgi verme imkânından mahrumuz. Konu ile ilgili olarak sicillerde bulunan hüccet ve terekelerin incelenmesi sonucu Bakkal, Kahveci, Oturakçı, Debbâğ, Berber, Penbeci, Kasap, Sarraç gibi esnaf gruplarının büyük çoğunluğunu Müslimlerin teşkil ettiği, buna karşılık Cullah, Habbaz, Attar, Kazgancı gibi esnaf gruplarında ise Müslim ve gayr-i Müslim gruplar arasında bir denge bulunduğu, Mumcu ve Kuyumcu gibi esnaf gruplarında ise gayr-ı Müslimlerin yoğunlaştıkları görülmüştür. Mesela 18 Şubat 1847 tarihli bir hüccetten Diyarbakır'da Mumculuk yapan 11 esnafın da gayr-i Müslim olduğu¹⁴⁷, buna karşılık 7 Mayıs 1847 tarihli bir diğer hüccetten ise Diyarbakır'da kasaplık yapan toplam 38 esnafın 25 tanesinin Müslim ve 13 tanesinin ise gayr-i Müslim olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁸. XIX. yüzyılda Diyarbakır'daki üretime paralel olarak, en önemli esnaf gruplarını deri ve dokuma işi ile uğraşan esnaflar teşkil etmekteydi. İşçi ücretleri ve hammadde fiyatları ile ilgili olarak elimizde belge bulunmadığından, bu dönemde esnafın karşılaştığı zorluklar hakkında bilgi sahibi değiliz, bununla birlikte XIX. yüzyılda kendisini iyiden iyiye hissettiren hammadde fiyatları ile işçi ücretleri yüksekliğinin, bütün ülkede olduğu gibi, Diyarbakır'da da zanaat erbabını hayli zor bir durumda bıraktığı söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı döneminde oldukça önemli bir nüfusa sahip olan Diyarbakır şehri, iktisadi bakımdan da oldukça önemli bir merkezdi. Ancak bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da şehir ekonomisine tesir eden faktörlerin başında toprak gelmekte olup, bölgede çok çeşitli zirai ürünler yetiştirilmekteydi. Diyarbakır oldukça zengin gelir kaynaklarına sahip olup, bu kaynaklar mukataa şeklinde işletilmekteydi. Diyarbakır, Osmanlı döneminde önemli bir kumaş üretim merkezi olup, alaca, beyazlı, kutni, gazi ve atlas gibi kumaşları oldukça meşhurdu. 1797 yılında Diyarbakır'da bir mengenehane kurulmuş olması da, yine Diyarbakır'ın önemli bir kumaş üretim merkezi olduğunu göstermektedir.

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Diyarbakır'da da zanaat ve ticaret faaliyetleri lonca esnaf teşkilatları adı altında teşkilatlanmış esnaf gruplarınca yürütülmekteydi. Değişik din ve milletlere mensup insanları bir arada bulduran bu teşkilatın başında bulunan kişilere Şeyh veya Kethüda gibi adlar verilmekteydi. Osmanlı döneminde tevzi defterlerine yansıyan 46 esnaf grubu tespit edilmekle beraber, şer'iyye sicillerinde yer alan çeşidi kayıtlarda bu sayının 100 e kadar yükseldiği görülmektedir. Diyarbakır'da faaliyette bulunan esnaf gruplarının iktisadi yönden en kuvvetli durumda bulunanlarını ise cullah, bakkal, bezzaz, hallaç debbağ, habbaz ve boyacı esnafları oluşturmaktaydı.

Diyarbakır şehrinin en önemli üretim maddelerinden biri kumaş olup, dokumacılık oldukça gelişmişti. Diyarbakır'ın önemli üretim maddelerinden diğerleri ise başta deri olmak üzere pamuk ipliği ve deri boyamasında kullanılan mazu idi. Bu durum da Diyarbakır çevresinin meşe ormanları bakımından zengin olduğunu göstermektedir. Diyarbakır çeşitli ürünleri ile önemli bir üretim merkezi olmasının yanı sıra, ticari yolların kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle önemli bir ticaret merkezi idi. Bu sebeple şehirde oldukça fazla sayıda tüccar ikamet etmekle olup, şehirde

147 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.106.

148 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:352, s.107.

pek çok tüccar hanı vardı. Ancak ticaretin sönükleşmesine paralel olarak XIX. yüzyılda hanlar da önemlerini kaybetmişlerdir. Diyarbakır'daki esnaf gruplarının şehir içerisine yerleşimleri incelenecek olursa, Diyarbakır şehrinin Türk-İslam şehirlerinin karakteristik özelliklerini yansıttığı açıkça görülecektir. Sonuç olarak Osmanlı döneminde Diyarbakır'da faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârların sayıları her dönemde büyük bir artış göstermiş olup, bu da şehrin Osmanlı döneminde oldukça önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI

I-Ankara Milli Kütüphane

1.a Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri No: 299, No: 346, No: 347, No: 351, No: 352, No: 355, No: 356, No: 363, No: 367, No: 370, No:376, No: 377, No: 590, No: 594, No: 600, No: 603, No: 607, No: 626, No: 631, No: 313

1.b Harput Şer'iyye Sicilleri No: 396

II- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1-Cevdet Tasnifi

1.a Cevdet Askeri No: 7991, No: 9270

1.b Cevdet Belediye No: 777, No: 5889

1.c Cevdet Dahiliyye No: 9945, No: 13358

1.d Cevdet İktisat No: 1083, No: 1406, No: 990

1.e Cevdet Maliye No: 14426, No: 9578, No: 26900, No: 12181

1.f Cevdet Maarif No: 6285

1.g Cevdet Nafia No: 959

2- *Mühimme* Defterleri Tasnifi No: 211, No: 214

3- Bab-ı Defter-i Baş Muhasebe Defterleri Tasnifi D. BŞM.NZE. No: 19013

III- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

E. (Emir), No: 2770/1-2, E., No: 11745, D.(Defter). No: 5820

IV- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Evkaf Defteri; No:16, No: 579, No: 581, No: 595, No: 605, No: 611, No: 616, No: 628, No: 1760; No: 1766, No: 1768, No: 1959, No: 1961, No: 2103, No: 2142

Diyarbakır Askeri Defteri, No: 423

V- Elazığ Müzesi Arşivi

Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları, Kayıt No: 137

GENEL KAYNAKÇA

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul, 1979

-----, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *TAD*, IV, C. 6-7 s. 207-247

-----, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975

Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Dersaadet, H.1301-1309

Arifi Paşa, *Seyahatname*, T.T.K. Kütüphanesi, yazma No: 122

Andreasyan, Hrant D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964

Aramon, M.D., *Le Voyage De M.D'Aramon*, Paris, 1864

Bruinessen, Martin Van, "Economic Life in Diyarbekr in the 17 th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Editör: Martin Van Bruinessen and Hendrik Boschoter, Leiden, 1988, s.36-44

Buckingham, J.S., *Travels in Mesopotamia*, London, 1827

Bulduk, Abdulgani, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Tarihsiz Yazma, Diyarbakır

Çadircı, Musa, *Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, İlahiyat Fak. Yay. Ankara, 1975.

Eti, Osman, "Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa ve Eserleri", *Karacadağ Dergisi*, C.I, S.2, s.9-12.

Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-Saadet 1314.

Gabriel, Albert, *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940

Göyünç, Nejat, «Diyarbakır Beylerbeyliği'nin ilk İdari Taksimatı», İstanbul Ün.Edebiyat Fak.Tarih Dergisi, Sayı: 23, Mart 1969, s. 23-34

-----, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, VII s. 76-80

Heude, William, *Voyage de La Cote de Malabor â Constantinople*, Paris, 1820

Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev: Enver Ziya Karal) Ankara, 1975

İnalçık, Halil, «Osmanlı Pamuklu Pazarı» Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel sayı, s. 1-54

İnciciyan, L., *Coğrafya*, C.I, Venedik, 1804, Nakleden Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul, 1964, s. 211-213.

Konyar, Basri, *Diyarbakır Yıllığı*, C. III, Ankara, 1936

Kurt, Yılmaz, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi* V, 1990 s. 191-200

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefer-nâme*, Çev: Abdulvehap Tarzi, İstanbul 1950

Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern*, Austria

1968

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, İstanbul 1963*

-----, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*,
Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984

Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986

Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985

Öztürk, Mustafa, , *Orta Anadolu 'da Fiyatlar*, AÜDTCF. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,
1985

Öztürk, Mustafa ;İbrahim Yılmazçelik, “Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbekir Seyahatı”,
Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi. Sayı: 22, s.91-110.

Şemsettin Sami, «Diyarbakir», *Kamüsü'l-Alâm*, III, İstanbul 1308, s. 2203-2207

Tavernier, Jean Babtiste, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et
aux Indes*, Paris, 1677

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara
1984

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve
Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995

Yinanç, M. Halil, “Diyarbakır”, *The Encyclopedia of İslâm, Volume II, Leiden, 1983*, s. 346-
346

-----, “Diyarbakir”, *İslam Ansk.* ,C. III, s. 605-626

EK: II

Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır'da Zanaat ve Ticaret Yerleri Haritasının Lejantlarının Açıklaması. Hanlar-Çarşılar ve Pazar Yerleri

1-Hasan Paşa Hanı	16-Çifte Han
2-Kitapçılar Çarşısı	17-Meydan
3-Kaledibi Çarşısı	18-Semerciler Çarşısı
4-Yeni Çarşı	19-Sipahi Pazarı
5-Yoğurt Pazarı	20-Bedesten
6-Kılıççılar Çarşısı	21-Kayseriye Han
7-Rüstem Paşa Hanı	22-İpekoğlu Hanı
8-Deliller Hanı	23-İplik Çarşısı
9-İbrahim Paşa Hanı	24-Semerciler Çarşısı
10-Tütün Hanı	25-Sinek Pazarı
11-Karakaş Hanı	26-Melek Ahmed Çarşısı
12-Palancılar Çarşısı	27-Uzun Çarşı
13-Meyveciler Çarşısı	28-Melek Ahmed Paşa Hanı
14-Kılıççılar Çarşısı	29-Han-ı Cedîd
15-Hasan Paşa Çarşısı	30-Kitapçılar Çarşısı

Araş. Gör. Dr.

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi,Tarih Bölümü,
Muş / Türkiye

he.bedirhanoglu@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8980-6267>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 24/03/2021 29/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.902626>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Anadolu'yu İlk İmar Edenler: Fethin Asıl Sahipleri

The First Builders of Anatolia: Conquest's Real Owners

Öz

Alparslan'ın Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'da fetih yapmakla görevlendirmiş olduğu kabul edilen bazı önemli şahsiyetlerin, Anadolu'ya geldikten ve müstakil bağımsız beyliğini/devletini kurduktan sonra, periferide yer alan dönemin önemli güçleriyle her alanda yaşadıkları siyasi süreçler ve bu süreçlerde takındıkları tavır ve aldıkları rol, dönemin bazı şahıs ve devletlerinin maalesef gölgesinde kalmıştır, bırakılmıştır. Tartışmalar popüler olay ve kişiler üzerinden yürümüştür/ yürütülmüştür. Ancak çalışmamıza konu olan, Anadolu'nun fethinde bir şekilde bulunmuş olan, kişilerin motivasyonu salt bir fetih görevlendirmesiyle gerçekleşmiş olamaz. Fetih sonrası hayata geçirilen bürokratik ve yönetsel başarı da alelade bir komutan/ bey/ gazi olmakla açıklanacak bir durum değildir. Nitekim bu kişilerin coğrafyada meydana gelen en küçüğünden en büyüğüne bütün hadiseler ile doğrudan ilişki içerisinde bulunmaları da göz ardı edilmemelidir. Malazgirt bütün karanlık yönlerine rağmen bir dönüm noktasıdır, ancak bir vatan ve ülkeden bahsedilecekse eğer, bu beylerin yararlılıklarının Malazgirt ve Alparslan'dan geri kalır bir yanı yoktur, olmamalıdır. Bu çalışmada bahsi geçen müstakil beyliklerin üstlendikleri siyasi roller ile Anadolu'nun siyasal imarına olan katkıları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt, Alparslan, Artuk, Danişmend, Mengücek, Çaka

Abstract

After Alparslan's Malazgirt Victory, some important personalities, who were accepted to have conquered Anatolia, came to Anatolia and established their independent independent principality / state, the political processes they lived in every field with the important forces of the period in the periphery and the attitude and attitude they took in these processes. Unfortunately, the role was overshadowed by some individuals and states of the period. Discussions were carried out on popular events and people. However, the motivation of the people who were the subject of our study, who were found in the conquest of Anatolia, could not have been realized solely by assigning a conquest. The bureaucratic and managerial

ATIF: BEDİRHANOĞLU Hüseyin Erkan, "Anadolu'yu İlk İmar Edenler: Fethin Asıl Sahipleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (489-498)

CITE: BEDİRHANOĞLU Hüseyin Erkan, "The First Builders of Anatolia: Conquest's Real Owners", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (489-498)

success achieved after the conquest is not something that can be explained by being an ordinary commander / bey / veteran. As a matter of fact, it should not be ignored that these people have a direct relationship with all events, from the smallest to the largest, in the geography. Malazgirt is a turning point in spite of all its dark aspects, but if a country and a country are to be mentioned, the usefulness of these gentlemen is nothing less than Malazgirt and Alparslan, it should not be. In this study, the political roles undertaken by the aforementioned independent principalities and their contribution to the political development of Anatolia were evaluated.

Key Words: Malazgirt, Alparslan, Artuk, Danişmend, Mengücek, Çaka

Giriş

Türklerin, Anadolu'ya sefer düzenlemeleri ve fethetme girişimleri 11.yüzyılda başlamış ve 15.yüzyılın ortalarına kadar süregelmiştir. Türklerin, Anadolu'ya yerleşmeleriyle birlikte, birçok konuda köklü değişimler meydana gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Abbasilerin hizmetindeki Türkler, Anadolu'ya seferler düzenlemişlerdi. En önemli fetihler ise 1040'ta Horasan'da kurulan Büyük Selçuklu Devleti zamanında olmuştur. Selçukluları, kuruluşundan itibaren uğraştıran en önemli sorunlar, yurt ve sürülerini beslemek için geniş kışlak ve yaylaklar bulmaktı. Anadolu bunun için en uygun yerdi. Türkler, hem kendi ihtiyaçlarını hem de Bizans'a karşı cihat görevini yerine getirmek için Anadolu'yu fethetmeye başladılar¹. Bu sayede hem Türklere yurt bulunuyor hem de Bizans'a karşı kuvvet kazanılıyordu².

Selçuklu Devleti'nin kurulduğu günden Malazgirt Zaferinin kazanılmasına kadar süren bu akınlar ve göçler Bizans'ın gücünü zayıflatmıştır. Türklerin başlattığı bu fetih hareketleri sayesinde, Anadolu'nun birçok bölgesine yayılma imkânı sağlandı. Fakat Bizans'ın sürekli yaptığı baskınlar Türklerin, Anadolu'da güvenle oturmalarına izin vermiyordu.

Malazgirt Savaşı'nda, Bizans'ın yenilmesi üzerine, Anadolu kapıları Türklere açıldı. Bundan sonra büyük çapta Anadolu'ya Türk göçleri başladı. Bizans bu yoğun göçler karşısında Doğu ve Orta Anadolu'dan, Batı Anadolu ve Balkanlara çekilmek zorunda kalmıştır.

Malazgirt Zaferinden sonra (1071) Anadolu topraklarında ilk Türk devlet ve beylikleri de kurulmaya başladı. Savaştan sonra Alp Arslan, önemli komutanlarını Anadolu fethine tayin etti. Bu komutanlar Anadolu'nun her tarafında fatihler yapmaya başladılar. Bu komutanlar, ele geçirdikleri topraklarda kendi adlarını verdikleri devletler kurdular. Kurulan bu devletler, kültür, din, gelenek, görenek gibi kendi unsurlarını yaşayarak Anadolu da köklü değişimlere neden oldular. Anadolu'ya gelen bu insanların ruhundaki savaşma hissi ve cihat anlayışı onları sürekli savaş yapmaya sevk etmiştir. Bununla beraber sınırlar da sürekli genişlemiştir. Genişleyen sınırlarla birlikte, Bizans'la olan anlaşmazlıkların yanında, kendi aralarında da anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştır. Çıkan bu anlaşmazlıklar, Anadolu'da Türk birliğin sağlanmasını geciktirmiştir.

1 Muhammed Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1999, s. 83.

2 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2011, s. 277.

A - Artuk Bey

Oğuzların Döğer boyuna mensup olan Artuk Bey'in doğumu hakkında bilgi bulunmamaktadır³. Mensup olduğu topluluk hakkında kaynakların hepsi de aynı bilgiyi vermektedirler. Örneğin; "Oğuzların Döğer ya da Kınık boyundan olan Artuk b. Eksuk"⁴, "Oğuzların Kayı Boyu beylerinden Eksuk Beyin oğludur"⁵, Oğuzların Döğer boyundan olup ünlü bir Türkmen Beyidir⁶. 1060 yılında kendisine bağlı Türkmenlerle Alparslan'ın hizmetine girdi ve Malazgirt'te, sultanın büyük bir destekçisi oldu⁷. Bu savaştan sonra Alparslan'ın emri ile Anadolu'ya gelerek, Bizans'a karşı büyük başarılar elde etti⁸.

Orta Anadolu'da fetihler yaptıktan sonra, İzmir taraflarına ulaştı. Sultan Melikşah döneminde (1072-1092) İzmit'e kadar gelen Artuk Bey, Bizans'taki iç mücadelelere karışmıştır⁹. Selçuklu şehzade ve emirleriyle birlikte Bizans'a karşı isyan edip İstanbul'a saldıran Norman komutanı Urselius'un etkisiz hale getirilmesi konusunda Bizans'tan gelebilecek yardımla Urselius'u yenilgiye uğratmayı başardı¹⁰. Bu başarı sebebiyle Melikşah, Artuk Bey'e Hülvan'ı verdi ve Karmatilerin egemenlik altına alınmasıyla görevli kıldı¹¹. Selçuklu ordusunun kumandanı Fahruddevle ile çıkan gerginlik Artuk Bey'in, Melikşah ile arasının açılmasını sağlamış ve Artuk Bey bu sebeple Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş ile yakınlaşmıştır¹². Tutuş, Artuk Bey'i Kudüs'e vali olarak tayin etmiş, Serhad şehrini de kendisine ikta olarak verdi(1085)¹³.

Süleyman Şah, Halep'i kuşatması üzerine, Tutuş, yanına Artuk Beyi de alarak Halep'e geldi. Böylece iki Türk ordusu şiddetli bir savaş yaşanmıştır. Sonuçta Artuk Bey'in desteklediği Tutuş kazanmıştır. Süleyman Şah bu yenilgiye dayanamayarak intihar etti (5 Haziran 1086)¹⁴. Bu savaştan sonra Artuk Bey, vali olarak bulunduğu Kudüs'e giderek ölünceye kadar orada kalmıştır (1086). Artuk Bey'in ölümünden sonra oğulları İlgazi ve Sökmen onun yerine geçtiler.¹⁵ Kudüs'ün 1098 yılında Fatimilerin eline geçmesi üzerine Artuklular, Diyarbakır taraflarına çekilmek zorunda kaldılar. Bu bölgeye gelen Artuklular, Hısın Keyfa (Hasankeyf), Mardin ve Harput olmak üzere üç ayrı beylik halinde varlıklarını devam ettirdiler.

Hısın Keyfa Artukluları (1102-1232), Artuk Bey'in 5 oğlundan biri olan Sökmen Bey'dir. Kurucusundan dolayı bu kola Sökmenliler de denilmektedir¹⁶. Cezire emiri Çökürmüş ve Musul hakimiyeti konusunda Türkmen Musa ile yaşadığı sıkıntı sebebiyle Türkmen Musa Sökmeden

3 Ali Sevim, "Artuk b. Eksuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: III., İstanbul 1991, s.414.

4 Mustafa Eren, "Artuk Bey", *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: III., Ankara 1999, s.858.

5 Yılmaz Öztüna, *Büyük Türkiye Tarihi*, Cilt: I., İstanbul 1977, s.475.

6 İbrahim Kafesoğlu, "Orta Doğuda Kurulmuş Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 838.

7 Sevim, agm., s. 414.

8 İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, Cilt: VI., Ankara 2002, s. 385.

9 Erdoğan Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 243.

10 Sevim, agm., s. 415.

11 Erdem, agm., s.243.

12 Merçil, age., s. 243.

13 Sevim, agm., s. 414.

14 Sevim, agm., s. 4.

15 Merçil, age., s. 243.

16 Öztüna, age., s. 474.

yardım istedi ve bu yardım bedeli olarak Hısn Keyfa ve 10 bin dinar vermeyi taahhüt etti. Bu destek sayesinde Türkmen Musa, Çökürmüş'ü bozguna uğrattı ancak kısa süre sonra kendisi de öldürüldü. Sökmen ise Hısn Keyfa'ya giderek şehri teslim aldı ve Aruklular'ın buradaki şubesini kurdu¹⁷.

Sökmen, Sultan Tapar'a bağlılık bildirdi ve Diyarbakır'ın büyük bir bölümünü ele geçirdi. 1104'de ölünce yerine oğlu İbrahim geçti. O da 1108'de ölünce diğer oğlu Rükneddin Davut başa geçti. Davut önce Harput ve Palu civarını daha sonra da Siirt ve çevresini ele geçirdi (1131). Yerine oğlu Fahredin Kara Arslan geçti. Daha sonra sırasıyla, Nureddin, Muhammed, Mahmut ve Mevdüd başa geçtiler. Mevdüd döneminde Eyyubi Hükümdarı Me-kikü'ı-Kamil, Amid ve Hısn Keyfa'yı alarak Artuklular'ın bu şubesini ortadan kaldırdı (1231)¹⁸.

Artuk'un oğlu İlgazi, 1108'de Mardin'i ele geçirdi ve 1122'de Halep halkının dileğiyle buraya da egemen oldu¹⁹. Irak Selçuklu Sultanı Mahmut, 1121 yılında İlgazi'nin, Gürcülere karşı yaptığı seferden dolayı kendisine Meyfarikin (Silvan)'i ikta olarak verdi. İlgazi'nin 1122'de ölümü üzerine oğullarından Timurtaş Mardin'e, Süleyman ise Meyfarikin'e (Silvan) üzerinde hakimiyet kurdu. Timurtaş'ın 1142'de ölmesi üzerine oğlu Necmeddin Alp başa geçti. Onun da ölmesiyle oğlu Kudbeddin II. İlgazi geçti. II. İlgazi'den sonra oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan idareyi ele aldı. Küçük yaşta olduğu için devlet Alp Kuş'un eline geçti. Bu sıralarda Salahattin Eyyubi, Artukluları hakimiyeti altına almak için 1185 Ağustosunda Meyfarikin'i zapt etti.

Yavlak'ın ölmesi üzerine başa gelen Artuk Arslan, Alp Kuş'u yenilgiye uğratarak başa geçti. Artuk Arslan zamanında Artuklular, bir dönem Eyyubilere ve ardından Türkiye Selçuklularına bağlı kaldılar. Daha sonra sırayla oğlu Necmeddin, onun oğlu Muzaffer Kara Arslan ve İsa başa geçtiler. İsa'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Şıhabeddin Ahmed, Mardin'i Karakoyunlulara teslim etti (1409)²⁰. Mardin bu dönemde çok önemli gelişmelere sahne olmuştur. Hatta Mardin'de imar adına olan yapıların önemli bir kısmı Artuklu varlığıdır. Harput Artukluları (1185-1234) Nureddin Muhammed'in 1185'te ölümü üzerine, İmadeddin Ebu Bekir, Harput merkezli Artuklu şubesini kurmuştur²¹. 1234'te Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaattin Keykubat tarafından yıkıldı²². Ancak Belek Gazi Dönemi müstakil olarak Artuklu içerisinde ayrı bir önem taşımaktadır. Onun döneminde Harput'ta tesis edilmiş olan siyasi yapılanma, Haçlılara karşı önemli yararlılıklar göstermiştir.

B - Çubuk Bey

Doğu Anadolu Bölgesi'nde beylik kurmadan önceki çalışmaları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'yla bağları kesilmiş bulunan Doğu Anadolu'daki Bizans toprakları, Romanos Diogenes'in komutanlarından Philaretos'a bırakılmıştı. 1085'te Çubuk Bey, bu komutana bağlı topraklarda, Frankopol şanı ile tanınmış olan Normandiyalı Herve'nin savunduğu Harput Kalesi'ni alarak, çevresindeki Eğin (Kemaliye), Arapgir, Çemişkezek kaleleri ile Hanzit adı verilen Palu-Genç bölgesini de Türkmenlere açmış ve burada Hanzit Beyliği'ni kurmuştur. Çubuk Bey, kendisine bir beylik kurduktan sonra, aynı yıl içinde Süleyman Şah'tan

17 Erdem, agm., s. 386.

18 Merçil, age., s. 244.

19 Eren, agm., s. 858.

20 Merçil, age., s. 246.

21 Merçil, agm., s. 249.

22 Eren, agm., s. 858.

Antakya'yı almak için girişilen savaşa katılmışsa da, Bezak Savaşı'nda Süleyman Şah'ın tarafına geçerek, Arap kuvvetlerinin yenilmesinde önemli rol oynadı. 1092'de Melikşah'ın emri ile Çubuk, Sadüddeve Gevherayin ile birlikte, Hicaz'ın kontrolü ve Yemen ile Aden'in, alınması işi ile görevlendirilen kuvvetlerle Arabistan'a gitmiştir²³.

1085'te Selçuklularca Amid Şahnesi yapılmış. 1092'de ise Selçuklular hesabına Yemen'i fethetmiş ve dönememiştir. Beyliği oğlu Mehmet'e kalmıştır²⁴.

Çubuk'a bağlı boylar batıya doğru göç etmeğe başladılar. Doğuda Germiyan ilinde oturdukları için Germeyanlı diye de anılan bu boylar, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans sınırına ulaşarak buradaki savaflara katılmışlardır. Bu yüzden XIV. yüzyılın başında, Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılmasından sonra, merkezi Kütahya olmak üzere kurulan Germiyanlı Devleti'nin, Çubuk'a bağlı bir Türkmen boyundan meydana geldiği ileri sürülmektedir²⁵.

C - Danişmend Gazi

Asıl adı Melik-i Muazzam Danişmend Ahmet Gazi b. Ali et-Türkmanî olarak bilinmektedir. Danişmendnamede, Ali b. Mızrab'ın oğlu olarak doğduğu gerçek isminin Ahmet olduğu, dini ilimlere olan merakı ve iştiyakı sebebiyle kendisine Danişmend denildiği de bilinmektedir²⁶. Babası Danişmend Ali Taylu, Harzem'den gelip Danişmend olarak Selçukluların hizmetine girmiştir. Burada muallim, müşavir, diplomat ve atabey olarak hizmet etmiştir. Ali Taylu'nun, kesin olarak ne zaman öldüğü bilinmemekle beraber, İsfahan'da Atabeylik yaparken 1055'lerde öldüğü tahmin edilmektedir²⁷.

Babasının yerine geçen Danişmend Gazi, kabilesiyle birlikte Azerbaycan ve Arran civarlarına çekildi. Burada baba mesleğini devam ettirmekle beraber, Hristiyan memleketlerine de akınlar düzenlemiştir. Alp Arslan, Bizans ve Gürcüler üzerine akın düzenlediği sıralarda, orduya katılıp kılavuzluk etmiştir. Bu seferler sırasında yiğitliği ve akıllılığı sayesinde sultanı kendisine hayran bırakmıştır²⁸.

Malazgirt Savaşı'nda sonucu etkileyecek önerilerde bulunmuştur. Alparslan, savaşla ilgili komutanların görüşlerini sorduğunda Danişmend Gazi, o günün çarşamba olduğunu, bu günü ve yarını silahları hazırlamakla geçirip, zemzemle yıkanmış kefenleri hazırladıktan sonra, cuma günü kâtiplerin, minberlerde "ya rabbi, İslam ordularını Mansur ve muzaffer eyle!" diye dua ettikleri zaman saldırılması gerektiğini söyledi. "Eğer şehitlik mertebesine erişirsek bu ne güzel mükâfat!", "Eğer galip ve muzaffer olursak bu ne büyük başarıdır!" Mealindeki ayetleri okuyarak moral kaynağı olmuştur²⁹. Bu savaşın ardından Sivas, Niksar, Elbistan ve Malatya kendisine verilmiştir³⁰. Danişmend Gazi, kendisine verilmiş olan Sivas'ı ele geçirdi. Burayı merkez yapıp Malazgirt'ten

23 Agah Sırrı Levent, "Çubuk", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: XII., Ankara 1964, s. 136.

24 Yılmaz Öztuna, "Devletler ve Hanedanlar", *Türkiye 1074-1990*, Cilt: II., Ankara 1989, s. 48.

25 Levent, agm., s. 136.

26 Abdulkerim Özyayın, "Danişmend Gazi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII., İstanbul 1993, s. 467.

27 Sefer Solmaz, "Danişmendliler", *Türkler*, Cilt: VI., Ankara 2002, s. 430.

28 İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004, s.88

29 Özyayın, agm., s. 468.

30 Tellioglu, age., s. 89.

sonra Anadolu’da ilk Türkmen beyliğini kurmuştur³¹. Danişmend Gazi’nin ölümünden sonra yerine oğlu Gümüştegin geçmiştir. Bu dönemde Haçlıların, Sivas üzerine gönderdiği orduları yenmiş ve Akabinde Malatya’yı almıştır. 1105’te ölmesi üzerine Emir Gazi başa geçmiştir. 1134’te kadar devam eden Emir Gazi Dönemi, Türkiye’deki siyasi hâkimiyetin Selçuklulardan, Danişmendliler’e geçtiği bir dönemdir. Bunun bir göstergesi olarak Emir Gazi, damadı İzzeddin Mesut’u Türkiye Selçuklu Sultanı yapmasıdır³². Emir Gazi’nin ünü, Bizanslılar, Haçlılar ve Ermenilere karşı kazandığı zaferlerden ileri gelmiştir³³.

Emir Gazinin 1134’te ölmesi üzerine oğlu Muhammed başa geçti. Muhammed’den sonra 1143’te Danişmend tahtına Yağıbasan geçti. Batıya yayılma imkanı kolay olmadığı için Yağıbasan, Kuzey’e yöneldi ve Ünye, Bafra, Samsun yörelerinde taarruza başladı. 1166’ya kadar iktidarda kalan Yağıbasan, ülkenin sınırlarını Malatya, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Erzurum, Çorum, Ankara, Kastamonu ve Canik havalisine kadar genişletti. Yağıbasan’ın ölümünden sonra beyliğin başına sırasıyla İbrahim (1166-1168), İsmail (1168-1169) ve Zünnun (1169-1174) geçmişlerdir³⁴.

Danişmend Devleti, bu durumunu uzun süre koruyamadı. İçeride taht kavgaları, dışarıda Bizans saldırılarıyla yıpranan devlet Kayseri, Sivas ve Malatya kollarına ayrıldı. Anadolu Türk birliğini sağlamak amacıyla Selçuklular, önce Kayseri’yi sonra Sivas’ı en sonda da Malatya’yı ele geçirip Danişmendlilere son verdiler (1178)³⁵.

D - Mengücek Bey

Bir Türkmen beyi olan Mengücek Bey, Mengüceklilerin kurucusudur. Yaşamı ve fetihleri konusunda kesin bilgi yoktur. Horasanlı bir aileden geldiği ve Oğuz beyleri arasında önemli bir yere sahip olduğu sanılmaktadır³⁶. Bir başka görüşte, Mengücek Gazi’nin, hangi Oğuz boyundan geldiği tam olarak bilinmemektedir³⁷. Mengücek Bey’in hakkındaki bilgiler, edebi eserden çok kitabelerde mevcut olduğu için sınırlı kalmıştır. Mengücek Gazi, Sultan Alparslan’ın komutanlarından biri olup, Malazgirt Savaşı’ndan sonra Artuk, Saltuk ve Danişmend gibi komutanlarla, Anadolu fethine tayin edilmiştir. Anadolu’da Erzincan, Kemah ve Kara Hisar’ın doğu taraflarını alarak burada Mengücek beyliğini kurmuştur³⁸. Kemah merkezli kurulmuş olan beylik, etrafı güçlü siyasi yapılara komşuluk düzeyinde yakındır. Bu da siyasi ve askeri hareketlilikten çok istikrarlı ve huzurlu bir ortamın oluşmasına yol açtı. Bu huzurlu ortam sebebiyle diğer Türk beylikleriyle kıyaslandığında daha zengin bir kültüre sahip olmasına yol açmıştır³⁹. Mengücek Gazi’nin ölmesiyle devletin başına oğlu İshak geçmiştir. Bu dönemde Mengücekliler, Danişmendlilerin, baskılarına maruz kalmışlardır. Bunun yanında Artuklu şehzadesi Emir Belek Çubuk beyinin ölümünü fırsat bilerek, Kemah üzerinde hakimiyet tesis etmeye çalışmıştır. Belek ve Sultan Tuğrul’un birleşerek Kemah’a

31 Özaydın, agm., s. 469.

32 Tellioglu, age., s. 90.

33 Merçil, age., s. 256.

34 Tellioglu, age., s. 90.

35 Şahin, age., s.87.

36 Hellmut Fritzsche, “Mengücek Gazi”, *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: XV.,

37 Imprımatır 1768, s.570. Faruk Sümer, “Mengücekliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX., Ankara 2004, s.138.

38 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, Cilt: IV., İstanbul 1924, s.254.

39 Erdem, agm., s.399.

saldırması üzerine İshak, Bizans'ın Trabzon valisi Konstantin Gabras'tan yardım istemiştir. Mengücekoğlu ve Gabras'a karşı, Melik Gazi ile Tuğrul Bey'in yaptığı ittifak neticesinde iki taraf 1120 yılında Erzincan'ın kuzeyindeki Şiran mevkiinde karşılaştılar, Gabras ve Mengücekoğlu esir düştüler.⁴⁰ Mengücek siyasi hayatında da diğer beyliklerde çokça karşılaşmış olduğumuz bir durum ortaya çıkar. Kurmuş olduğu ittifaklar ve bu ittifaklar ile girişmiş oldukları Haçlı, Bizans ve Ermeni mücadeleleri asıl fethin Malazgirt'ten sonra Anadolu'da tutunma mücadelesi olduğunu akıllara getirmektedir.

Mengüceklilerin, Erzincan koluna hükmeden Davut, 1 yılında karısı tarafından yayın kirişiyle boğdurulmuş ve Davut'un Divriği'deki kardeşini çağırarak onunla evlenmiştir. Babasının ölümünden sonra tahta oğlu Fahreddin Behramşah geçmiştir. Bu dönemde Mengücekliler, iktisadi ve kültürel sahada büyük bir ilerleme kaydettiler. Fahreddin Behramşah, toplumda fakir ve düşkünlerin ihtiyaçlarını karşılamada çok cömert davranıyordu. Doğada kalan hayvanların ihtiyaçlarını tedarik etmeyi düşünecek kadar cömert sayılırdı. Bu da aynı zamanda medeniyet noktasında geldikleri konumu göstermesi açısından önem taşır.⁴¹ Behramşah, 1202 yılında Gürcistan seferi sonucunda esir düşüp, hayatını kaybetmesinin ardından yerine II. Davutşah geçmiş, ancak Alaaddin Keykubad ile yaşamış olduğu gerginlik sonrası Sultan Alaaddin, II. Davutşah'ı yakalayarak, Mengüceklilerin bu bölgedeki hâkimiyetine son verdi (Ekim 1228)⁴²

Divriği kolunu ilk beyi olan Süleyman'dan sonra yerine oğlu Şahinşah geçmiştir. Şahinşah, II. Kılıçaslan ve Sultan Süleyman Şah'a tabi olarak Hıristiyanlarla mücadele etmiştir⁴³. Şahinşah'ın ölümünden sonra yerine sırasıyla oğulları Süleyman, İshak ve torunu Ahmet geçmiş, Ahmet'in 1243'te ölmesi üzerine Melikşah, bu beyliğin topraklarına hakim olmuştur.⁴⁴

E - Çaka Bey

Çaka Bey, Oğuzlar'ın Çavuldur boyundan olduğu sanılmaktadır⁴⁵. Hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Elimizdeki bilgiler ise Bizans İmparatoru I. Alaeksiyos Komennenosun kızı Annan'ın kaleme aldığı Alakxiada adlı eserine dayanır⁴⁶. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Alparslan'ın emriyle Anadolu'ya yapılan akınlara katıldı. Çaka Bey, yaklaşık 1078-79 yıllarında Türklerle Bizans arasında yaşana çarpışmaların birinde tecrübesizliğinin kurbanı olarak Bizans komutanı Aleksandros Kabalikos tarafından esir edildi. Asil ve itibarlı bir aileden geldiği için Bizans İmparatoru, Çaka Bey'e değerli armağanlar vererek kendisini "soyluların en birincisi" unvanıyla onurlandırmıştır. Çaka Bey, uzun süre İstanbul'da kaldıktan sonra buradan ayrıldı. İstanbul'dan tam olarak ne zaman ayrıldığı bilinmemektedir⁴⁷. Bununla beraber Çaka'nın, İzmir'i nasıl ve ne zaman aldığına dair bilgi de yoktur⁴⁸.

40 Erdem, agm., s. 400.

41 Erdem, agm., s. 400.

42 Merçil, age., s. 275.

43 Kafesoğlu, agm., s. 839.

44 Merçil, age., s. 275

45 Hellmut Fritzsche, "Çaka Bey", *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: VI., Imprimatur 1768, s. 293.

46 Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII., İstanbul 1993, s. 187.

47 Yusuf Ayönü, "İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İnceleme Dergisi*, Clit: IX., İzmir 2009, s. 3.

48 Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey*, Ankara 1966, s. 26.

Çaka Bey'e verilen bu kadar hediye ve ayrıcalıklara rağmen, İstanbul'u terk etmesinin nedeni ise İmparator Nikephoros Botaniatos tarafından verilen yetkiler, 1081' de Bizans tahtına geçen I.Aleksisos Komnenos tarafından alınmasıdır⁴⁹. Anadolu'nun çeşitli yerleri Türk Beyleri tarafından işgal edilmesi, Bizans'ın, Anadolu ile bağlarını kesmişti. Bu fırsattan yararlanan Çaka Bey, İzmir'i alarak ilk açık deniz donanmasını oluşturdu. Oluşturduğu bu donanma ile faaliyetlere başladı⁵⁰. Çaka Bey'in aldığı şehir ve adaları geri almak için gelen Bizans orduları mağlup edildi. Bunun üzerine Bizans İmparatoru, Dalassenos komutasında daha güçlü bir donanma gönderdi. Denizde savaşmayı kabul etmeyen bu donanma, sakız adasında yapılan kara savaşında yenildi. Çaka Bey'in, bu başarıları Türklerin denizlerde de başarılar elde edebileceğini göstermiştir⁵¹. Çaka Bey'in, en büyük amacı, Bizans'a kesin bir darbe indirip, İstanbul'u fethetmek ve Bizans tahtını ele geçirmek idi. Bunun için Balkanlar'daki, Bizans için büyük tehdit oluşturan, Peçeneklerle temasa geçti. Bu durumdan haberdar olan I.Aleksios, Peçeneklere karşı bir diğer Türk Boy'u olan Kumanlarla anlaştı. 1091 yılında Peçenekleri, kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere tamamını kılıçtan geçirdi. Çaka'ya karşı da aynı politikayı izleyen I.Aleksios, Türkiye Selçuklu Sultanı I.Kılıçşan'ın, Çaka Bey'i öldürmesini sağladı. 1097 yılı haziranında haçlı kuvvetleri sayesinde İznik'i alan Bizans, aynı yıl içinde İznik ve çevresindeki Türk hakimiyetine son verdi. Kara ve Deniz'de İzmir'i abluka altına alan Bizans orduları, Şehri aldılar ve büyük küçük demeden 10.000 kişiyi kılıçtan geçirdiler. Böylece İzmir'deki 17 yıllık Türk hakimiyeti çok stratejik bir şekilde son buldu⁵².

F - Ebu'l-Kasım Bey

Kaynaklarda, doğum tarihi ve kökeni hakkında bilgi bulunmamakla beraber, bir Türk Bey'i olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Şah 1084'te Antakya fethi için yola çıktığı vakit, İznik ve civarını Ebu'l-Kasım'a bırakmıştır⁵³. Süleyman Şah'ın, seferde ölmesi üzerine Ebu'l-Kasım, kendisini sultan ilan etti ve kardeşi olan Ebül-Gazi'yi de Kapadokya emirliğine getirdi.

Yönetimi tamamıyla ele alan Ebu'l-Kasım, Marmara sahillerine akınlar düzenleyerek bütün Bithynia'yı yağmalamaya başladı. Bunun üzerine İmparator Aleksios, İznik üzerine, Türk asıllı Tatikos komutasında bir ordu gönderdi. Bizans ordusunun yola çıktığı vakitlerde Melikşah da, Emir Porsuk komutasında 50 bin kişilik bir orduyu, İznik'i itaat altına almak için gönderdi. Bu orduyla baş edemeyeceğini anlayan Tatikos, İstanbul'a geri döndü. Ebu'l-Kasım bundan sonra da Kios (Gemlik) şehrini ele geçirdi. Aleksios, bu tehlikeyi bertaraf etmek için Manuel Boutoumites'in emrine bütün donanmasını vererek, Ebu'l-Kasım'ın donanmasını ortadan kaldırmakla görevlendirdi. Ayrıca karadan da Tatikos komutasında büyük bir ordu gönderdi. Bunu duyan Ebu'l-Kasım, Kios'dan ayrıldı. Kara yolunda Tatikos ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta yenilen Ebu'l-Kasım, İznik'e güçlkle ulaşabildi. İznik önlerine gelen Porsuk, şehri muhasara altına aldı. Üç ay süren muhasarada Ebu'l-Kasım'ı çok zor durumda kaldı ve daha önce dostluk kurduğu Aleksios'dan yardım talebinde bulundu. İmparator, Peçeneklerle uğraştığı içi büyük bir ordu gönderemiyordu. Bunun için bir oyuna başvurarak, küçük bir kuvvetle imparatorluk alametlerini gönderdi. İznik'e gelen bu kuvvet, surların üzerinden imparatorluk sancağını ve alametlerini gösterdiler. Porsuk,

49 Ayönü, agm., s. 4.

50 İlgürler, agm., s. 187.

51 İlgürel, agm., s. 188.

52 Ayönü, agm., s. 5.

53 Aynur Durukan, "Selçuklu Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit: XII. Yüzyıl", *Türkler*, Cilt: VII., Ankara 2002, s. 728.

imparatorun bizzat geldiğini sanarak kuşatmayı kaldırdı. Porsuk'un başarısızlığı üzerine Melikşah, İznik'in zaptı için Emir Bozan'ı gönderdi. Bozan'ın teşebbüslerine karşılık, Ebu'l Kasım'ın, şiddeti müdafaası ve İmparator'dan yardım alması sayesinde muhasara bir türlü netice vermedi. Ebu'l-Kasım, artık bağımsız hüküm sürme imkânının bulunmadığını fark etti. Bunun için Melikşah'a bağlılık bildirmek ve İznik bölgesinde onun valisi sıfatıyla tasdik edilmeyi ümit ederek, İsfahan'a doğru yola çıktı. Ancak yolda Bozan'ın gönderdiği iki yüz kişilik bir kol asker tarafından yakalanarak kendi yayının kirişiyle boğduruldu (1092)⁵⁴.

Sonuç

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya gönderilen komutanlar, görüldüğü üzere, beyliklerini kurup bağımsız hareket etmeye başladılar. Türklerin, Anadolu'ya hızlı bir şekilde yayılmalarını sağladılar. Bunların kendi aralarındaki çekişmeleri, Bizans'ın iç işlerine karışması, güçlü birer devlet haline gelememeleri gibi sorunlar yaşamışlardır. Haçlı tehlikesi gibi tehditler dışında bir araya gelmemişlerdir. Kendi bölgelerinde bağımsızlıklarını tesis ederken birçok önemli güçle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Ele geçirdikleri bölgeleri yurt haline dönüştürürken zorlanmadıklarını görmekteyiz. İdari, hukuki, eğitim, imar faaliyetlerinde çağının diğer oluşumları ile kıyaslandıkları vakit hiç de geride olmadıkları görülür. Anadolu'da birçok alanda ilk sayılabilecek birçok gelişme bu bağımsız yapılar sayesinde görülmüştür. Anadolu'daki imar faaliyetlerinin önemli bir kısmı bu beylikler zamanında gerçekleşmiştir. Artuk Bey, Danişmend Gazi, Mengücek Gazi gibi beylerin sadece toprak kazanmak, sınır genişletmek derdine düşmedikleri anlaşılmaktadır. Onların her anlamda temel attıkları Anadolu coğrafyası, kendilerine tabi oldukları veya sonradan gelen Türk devletleri için birçok sorunun çözülmüş olduğu alanlara dönüşmüş ve fetihler için uygun ortamı oluşturmuştur.

Kaynaklar

Ayönü, Yusuf (2009). "İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İnceleme Dergisi*, Cilt: IX., Sayı: 1., Sayfa: 1-8, İzmir.

Durukan, Aynur (2002). "Selçuklu Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit: XII. Yüzyıl", *Türkler*, Cilt: VII., Sayfa: 726-728., Yeni Türk Yayınları, Ankara.

Erdem, İlhan (1999). "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, Cilt: VI., Sayfa: 385-390., Yeni Türk Yayınları, Ankara 2002EREN Mustafa, "Artuk Bey", *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: III., Sayfa: 858., Görsel Yayınları, İstanbul.

Fritzsche, Hellmut (1768). "Çaka Bey", *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: VI., Sayfa: 293., Encyclopaedia Britannica, INC., Imprimatur.

Fritzsche, Hellmut (1768). "Mengücek Gazi", *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: XV., Sayfa: 570., Encyclopaedia Britannica, INC., Imprimatur.

İlgürel, Mücteba (1993). "Çaka Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII., Sayfa: 186-188., Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1976). "Ortadoğu'da Kurulmuş Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Seri: I., Sayfa: 838-840., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Kurat, Akdes Nimet (1966). “Çaka Bey”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Levent, Agah Sırrı (1964). “Çubuk”, Türk Ansiklopedisi, Cilt: XII., Sayfa: 136., Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Merçil, Erdoğan (2011). *Müslüman -Türk Devletleri Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara.

Merçil, Erdoğan(2002). “Türkiye Selçukluları”, *Türkler*, Cilt: VI., Sayfa: 505-507., Yeni Türkiye Yayını, Ankara.

Nur, Rıza (1924). *Türkiye Tarihi*, Cilt: IV., Tokat Yayınları, İstanbul.

Özaydın, Abdulkerim (1993). “Danişmend Gazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII., Sayfa: 467-469., Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Öztuna, Yılmaz (1977). *Büyük Türkiye Tarihi*, Cilt: I., Ötüken Yayınları, İstanbul.

Öztuna, Yılmaz (1989). “Devletler ve Hanedanlar”, *Türkiye 1074-1990*, Cilt: II., Sayfa: 48., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Sevim, Ali (1991). “Artuk b. Eksuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: III., Sayfa: 414-415., Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Solmaz, Sefer (2002). “Danişmendliler”, *Türkler*, Cilt: VI., Sayfa: 430-438., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Sumer, Faruk (1993). “Mengücekliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX., Sayfa: 138-142., Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Tellioglu, İbrahim (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon.

Turan, Osman (2011). *Selçuklu Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

PhD
Asim JANNATOV

Azerbaijan National Academy of
Sciences / Institute of Oriental Studies
Azerbaijan
aze.asim93@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8394-3682>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 18/03/2021 28/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.899553>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Issue of Turkic Population in Iran in the Turkish Public Opinion

İran'da Türk Nüfusu Meselesi Türkiye Kamuoyunda

Öz

Zengin bir devlet geçmişine sahip İran, her zaman çok uluslu bir etnik yapıya sahip olmuştur. Arap işgalinden sonra Türk hanedanlarının, özellikle de Azerbaycan Türklerinin bugünkü İran'da iktidarda olduğu ve yüzyıllarca İran'ı yönettiği bilinmektedir. Tarihsel süreçlerin bir sonucu olarak, Türkler günümüz İran'ın hemen hemen tüm yerleşim yerlerine yayılmıştı. İran'ın etnik haritasına dikkat edersek, Türklerin Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan, Afganistan ve Irak'ı çevreleyen tüm illerde, Hazar Denizi ve Körfez kıyılarında ve ülkenin tüm merkez ayaletlerinde yerleştiğini görebiliriz. İran'daki Türk nüfusu meselesi, Türkoloji'de de önemli konularından birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte İran'da yaşayan Türk halklarının tam sayısı konusunda bilimsel literatürde kesin bir görüş yoktur. Belirtmek gerekirken, farklı yıllarda Türkiye kamuoyu tarihinde İran'daki Türk nüfusu ile ilgili çok sayıda makale yayınlanmıştı. Bu yazıların dikkatlice incelenmesi, konunun bilimsel açıdan anlaşılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Anahtar kelimeler: İran'ın etnik yapısı, İran'da türk nüfusu, Türkiye kamuoyu

Abstract

Iran has always been presented as a multi-ethnic structure with its rich history of statehood. It is known that after the Arab occupation, Turkic dynasties, especially Azerbaijani Turks were in power in today's Iran and ruled the country for centuries. As a result of historical processes, the Turks spread to almost all settlements of present-day Iran. If we examine the ethnic map of Iran, we can observe that Turks live in all the provinces bordering Azerbaijan, Turkey, Turkmenistan, Afghanistan and Iraq, on the shores of the Caspian Sea and the Gulf, and in the central parts of the country. Undoubtedly, "the number of Turkic people in Iran" is one of the most important issues in Turkology. However, there is no unequivocal opinion in the scientific literature about the exact number of Turkic peoples living in Iran. However, a large number of scientific articles on the "Turkic population in Iran" have been published in the Turkish public opinion in different years. A thorough study of these writings plays an important role in the study of the issue.

Keywords: ethnic composition of Iran, Iranian Turks, Turkish public opinion

ATIF: JANNATOV, Asim, "The Issue of Turkic Population in Iran in the Turkish Public Opinion", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (499-509)

CITE: JANNATOV, Asim, "İran'da Türk Nüfusu Meselesi Türkiye Kamuoyunda", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (499-509)

Introduction

Raymond Furon, a former professor at Tehran University, mentioned the Iranian Plateau covers 1,645,000 km².¹ Today, Iran with a large land area and a multi-ethnic structure is home to three major language families. Thus, the Arabs represent the Semitic-Hamitic language family, the Persians, Kurds, Gilaks, Mazanderanis and Balochs represent the Indo-European language family, and the Azerbaijanis, Qashqais, Turkmens and other similar Turkic peoples represent the Turkic branch of the Altaic language family. The Persians live in the central provinces of the country and on the shores of the Gulf, the Gilaks in Gilan province, the Mazanderanis in Mazandaran province in the south of the Caspian Sea, the Kurds in Kurdistan province, and partly in Western Azerbaijan and Khorasan provinces. The Balochs also belong to the Indo-European language family and settled in Sistan and Balochistan province on the border with Pakistan. The Arabs, who make up the Semitic-Hamitic language family, are few in number and live mainly on the shores of the Persian Gulf. The majority of Azerbaijanis live in the lands among the borders of the Republic of Azerbaijan in the north, Turkey in the west, and many provinces in the east, from the Caspian Sea to Tehran. The Qashqais settled in a large area stretching from Isfahan to the shores of the Gulf. Turkmens are mainly spread in Khorasan and Gulistan provinces. In general, the Turks live in just about all settlements of the country.

Iran, one of the richest civilizations in the world, has historically had a federal structure. However, there was a long period of stagnation in the Iranian statehood tradition after the Arab conquest. The powerful liberation movement against the Arab occupation in the ninth century brought about the restoration of statehood in Azerbaijan and dealt a heavy blow to the Arabs in Iran. The influx of Turks from Turkestan had a significant impact on the strengthening of the position of the Turks in this region, and Iran was ruled by Turkic dynasties for centuries.² This process resulted in the settlement of Turks throughout Iran and especially at border checkpoints. Today, we can easily see the presence of Turks on the border with neighboring countries.

The study of Turkic peoples, their culture, countries and geographical regions features prominently in Turkology. If we take into account that there is a large Turkic presence in Iran, this country is a treasure for Turkologists. Unfortunately, the anti-Turkic policy pursued by Reza Shah Pahlavi has dealt a heavy blow to Azerbaijanis and other Turkic peoples living in Iran. From that time on, they tried to deliberately assimilate the Turks and humiliate them in all spheres of society. However, the Turkic peoples living in Iran, especially the Azerbaijanis, have always resisted this anti-Turkic policy and are still fighting for their national rights. The study of Turkic peoples, including Iranian Turks, is also necessary in the Turkish public opinion. Numerous books and scientific articles published in Turkey in recent years also stems from the attention paid to this issue. According to a study conducted by the Ankara-based Institute for Russian Studies on Iranian Turks, the places inhabited by Turks in Iran today can be divided into three major regions:

Northwestern Turkic lands - Iranian Turks live in an area of 170,000 km², stretching 1,000 km from the south and east of Tehran to the Turkish border. Three-quarters of the Iranian Turks, or nearly 20 million, live in this region.

1 Raymond Furon, "İran", Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943, s. 11

2 Ahmet Aġaoġlu, "İran ve İnkılabı", Zerbamat Basımevi, Ankara 1941, s. 11

Northeastern Turkic lands - Khorasan Turks and Turkmens live in this region. The number of Khorasan Turks is about 3 million, and Turkmens is around 2 million.

Southern and Central Turkic lands - Turks live dispersed in this region and the total number is about 3 million.³

Actually, no such geographical classification has been determined for the Turkic peoples in the administrative division of Iran. Nevertheless, the natives call the north-western Turkic lands as South Azerbaijan, the north-eastern Turkic lands as Khorasan and Turkmensahra, and the southern and central Turkic lands as Gashgai land. However, the Iranian government does not accept these names as a result of fear from the presence of Turks and always tries to underestimate the total number of Turks in Iran. However, all Iranian Turks, especially Azerbaijanis, have always fought for their national rights and still maintain their Turkic identity in Iran.

The general demographic situation of the population in Iran and the issue of the Turkic population is one of the most important issues in the field of Turkology and Iranian sciences. When Reza Shah Pahlavi came to power in 1925, the Turkic peoples faced serious discrimination in Iran. Even all Iranian Turks forced to forget their Turkic identity. The population of South Azerbaijan mostly suffered from this policy. Unquestionably, this policy was opposed by the Iranian Turks and never yielded positive results for the regime. Today, Iran is one of the countries with a majority of Turks. However, there is no unequivocal opinion about the exact number of Turkic peoples living in Iran. Thus, the Iranian ruling circles often underestimate the number of Turks, while South Azerbaijani national activists claim that this figure is twice as high as they show. In order to clarify these contradictions, it is necessary to look at the articles published in the history of Turkish public opinion on the general demographic situation of the population living in Iran and the number of Iranian Turks.

Turkic population in the earlier 20th century and during the Pahlavi period

The first comprehensive study of Iranian Turks and South Azerbaijan in Turkish public opinion belongs to the founder of the Azerbaijan Democratic Republic, Muhammad Amin Rasulzadeh. In this regard, the author's article named "Iranian Turks" published in 1911 in the Journal of *Türk Yurdu* is praiseworthy. Rasulzadeh also brought to the readers' attention the contradictory figures on the total population of Iran in local and foreign sources. However, he noted that the total population of Iran is about 9 million, and the Turks with majority living in (South) Azerbaijan comprise 1/3 (3 million) of the total population of Iran.⁴ The information provided by the author about the total population in Iran and the number of Iranian Turks at the beginning of the earlier 20th century is an important source to which we can refer.

Approaches about Turkic lands and the total number of Turkic people in Iran have played an important role in the research of Azerbaijani immigrants. Muhammad Sadiq Aran, one of the Azerbaijani immigrants who migrated to Turkey after the occupation of the Azerbaijan Democratic Republic by Soviet Russia, touched upon the issue of the population census in Iran in his book "Iranian Turks" written in 1942 on behalf of 5 million Iranian Turks. The author mentioned that the

3 Cansu Tarakçı, "İran türkleri", Rusya Araştırmaları Enstitüsü (RUSEN), Avrasya, Güney Kafkasya Araştırmaları, İran türkleri, Ankara, Aralık 2017, <http://www.rusen.org/iran-turkleri/>

4 Mehmed Emin Resulzade, "İran Türkleri", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 8

total population of Iran is about 10 million and half of them (5 million) are Turks.⁵ This fact shows that Iran is not only a Persian land, but also Turkic. Murtuza Nizameddin Tabrizli, one of the South Azerbaijani emigrants, also gave a mention to the total population and the number of Turks in Iran. The author's book "Today's Azerbaijan Struggle and the Main Causes", published in Istanbul in 1946, states that it is difficult to give a definitive figure due to the lack of accurate census in Azerbaijan, however, the number of Azerbaijanis is estimated at 4 million.⁶ As a matter of course, if we add other Turkic peoples living in Iran to the figure, we can assume that the Turkic population in Iran is high. It is obvious from these works written by Azerbaijani immigrants in the 1940s that half of the total population of Iran is Turks, and a significant part of them is the population of South Azerbaijan.

Prof., Dr. Ahmad Jafaroglu's (one of the Azerbaijani immigrants in Turkey) estimated the total number of South Azerbaijanis more than 4 million, citing European sources in his article "Iranian Turks" published in the Journal of *Türk Kültürü* in 1966. At the same time, for the first time, the book provides detailed information about other Turkic populations living in Iran, and the total number of Iranian Turks indicated around 5-6 million.⁷ This can be seen more clearly in the chart below:

Ethnic groups in Iran	Number of the people
Azerbaijanis	More than 4 million
Qashqais	400.000-500.000
Afshars	470.000-500.000
Qajars	25.000-30.000
Shahsevens	180.000-200.000
Garadaghlis	75.000-80.000
Garagapags	15.000-20.000
Khamsa Turks	100.000
Kangarlis	30.000-35.000
Khorasani and Bochagchis	60.000-70.000
Kerayis	30.000-35.000
Bayat, Garachorlu and others	180.000
Turkmens	500.000

The question of the Turkic population in Iran was also included in the study of Nihal Atsız, a Turkish nationalist scholar. Thus, N. Atsız remarked on this issue in his article "Iranian Turks" published in 1970. The article notes that the total population of Iran was 25 million, and the number of Turks living in Iran was about 12 million in 1968-1970.⁸ Apparently, this is half of the total population of Iran. Considering the fact that there are other ethnic groups in Iran, we can say that there are fewer Persians than Turks.

5 Sanan Azər, "İran türkləri", Cümhuriyyet Matbaası, İstanbul 1942, s. 11-12

6 Murtuza Nizamettin Tebrizli, "Bugünkü Azerbaycan Davası esas ve sebepleri", Gün Basımevi, İstanbul 1946, s.10

7 Ahmet Caferoğlu, "İran Türkleri", Türk Kültürü, Sayı 50, Yıl V, Aralık 1966, s. 125

8 Hüseyin Nihal Atsız, "Makaleler I", İrfan Yayınevi, İstanbul 1997, s. 55

In the 1970s, numerous articles about Iranian Turks and South Azerbaijan were published in various journals in the Turkish public opinion. These articles, published under the title of Iranian Turks, provide comprehensive information about the general Iranian population and the major Turkic communities living in Iran. The information also includes the number of Turks in Iran. In this regard, it is very important to look at these studies.

Mehmet Rasim's article "World Turkism I - Iranian Turks" published in the Journal of *Ocak* in 1972 provided information about the number of Iranian Turks and Azerbaijanis living in Iran. The article notes that it is impossible to give an exact figure for the Turkic population living in Iran due to insufficient available resources. In this regard, the author wrote that the total number of Turks living in Iran is not less than 8 million.⁹ This article also notes that Azerbaijanis, Turkmens and Qashqais are the basis of Iranian Turks. As usual, the majority of Iranian Turks at that time belonged to Azerbaijanis. According to the latest figures, the total number of Azerbaijanis in the article is about 7 million.¹⁰ The article also spoke more about Azerbaijanis and the Persianization policy pursued by the Iranian government in South Azerbaijan.

The research article entitled "Iranian Turks" published in the Journal of *Azerbaycan Türk Kültür* in 1977 by İsmail Kayabali and Samender Arslanoglu (co-authorship) gave the extensive information about the Iranian Turks, South Azerbaijan and the number of Turkic people in Iran. The introduction of the article discusses the division of Azerbaijan into two parts by the Treaty of Turkmenchay. The section on Turkic peoples contains information about the territories inhabited by Gajars, Qashqais, Afshars, Turkmens, Karakalpaks, Bayats, Shahsevens and other Turkic tribes living in Iran and their total number. The authors estimate that the total area of South Azerbaijan is 104,000 km², and according to European sources, the total number of Azerbaijani Turks, along with other Turkic tribes, is about 18 million.¹¹ This figure is very high for the given period.

In the 70s of the last century, a journalistic investigation was carried out in the Turkish public opinion about the Turkic population living in Iran. Turkish journalist Yılmaz Çetiner recorded his memoirs during a visit to various cities in Iran and published them in the Journal of *Birlik* in 1977 under the headline "Iranian Turks and our bilateral relations". The article notes that Iranian Turks are deprived of their rights and that oil revenues are not used to improve welfare in the areas inhabited by Turks. The author also drew attention to the Azerbaijani Turks lived on both sides of the Araz. The article highlights the journalist's research on the Turkic population living in Iran under the headline "There are 12 million Turks in Iran." It is noted in the article that there are 12 million Turks in Iran, according to foreign historians, social anthropologists and diplomats. However, there are those who claim that this number is 15 or even 11 million.¹² These controversies are possible. Since the policy of administrative division and persuasion implemented during the Pahlavi period, the study of researchers also complicated and it did not allow them to

9 Mehmet Rasim, "Dünya Türklüğü I – İran Türkleri", Ocak Araştırma ve İnceleme Dergisi, Yıl 5, Sayı 3, Mayıs 1972, s. 53

10 Mehmet Rasim, "Dünya Türklüğü I – İran Türkleri", Ocak Araştırma ve İnceleme Dergisi, Yıl 5, Sayı 3, Mayıs 1972, s. 54

11 İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "İran Türkleri", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Yıl 26, Sayı 223, 1977, s. 69

12 Yılmaz Çetiner, "İran Türkleri ve İkili Münasebetlerimiz", Birlik Aylık Dışpolitika Dergisi, Ankara, Eylül 1977, s. 597

express a common opinion on the issue.

Huseyn Baykara, an Azerbaijani immigrant, was one of those who spoke about the demographic situation and the Turkic population in Iran in Turkish public opinion in the 1970s. Baykara's book, "Iranian Revolution and the Liberation Movement", published in Istanbul in 1978, sheds light on the census conducted in Iran in the early 1970s. According to the latest census, the total population of Iran is 36 million and the Turkic population is 36%.¹³ The author even noted that there is no significant difference between Turks and Persians. This can be clearly seen in the figure below.

Ethnic groups in Iran	Percentage
Azerbaijani Turks	36%
Persians	40-42%
Kurds	8%
Yoruks (Bakhtiaris and Qashqais)	3%
Balochs and Lurs	3%
Armenians and Jews	2%
Total population of Iran	36.000.000

Mehmet Metin Oren, one of the Turkish researchers studying Iranian Turks, in his book "Iranian Turks and Liberty Movements" published in 1980, gave a different figure about the general demographic situation in Iran and the number of Turkic-speaking population. The book also exposes the policy of national oppression against the Turks during the Pahlavi period, but states that 85% of Turks in Iran speak Turkish despite these pressures. M.M.Oren also noted that the total population of Iran in the late 1970s was about 36 million and the Turks were 19 million.¹⁴ It is interesting that the author, unlike H.Baykara, showed that there are few Persians in Iran compared to the Turks. The book shows the total population of Iran and the percentage of peoples of different origins as in the table below.

Ethnic groups in Iran	Percentage
Azerbaijani Turks	42%
Persians	34%
Turkmens and Yoruks	10%
Balochs	8%
Kurds	6%
Arabs, Armenians and Jews	2%
Total population of Iran	36.000.000

13 Hüseyin Baykara, "İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri", Emek Matbaacılık Tesisleri, İstanbul 1978, s. 16

14 Mehmet Metin Ören, "İran Türkleri Hürriyet Hareketleri", Mars Matbaası, Girne 1980, s. 4

Turkic population in Iran since the establishment of the Islamic regime

In 1979, the Pahlavi dynasty was overthrown by the Islamic Revolution and the Islamic Republic of Iran was proclaimed. The Islamic regime changed its false identity policy during the Pahlavi period and relieved its attitude towards ethnic groups. However, the national issue remained unresolved for Iranian Turks and especially Azerbaijanis. At the same time, the national issue was forgotten as a result of the Iraq-Iran war. It should be noted that the principle of a “single Islamic nation” does not allow determine the exact number of ethnic groups living in Iran. The events in the world with the collapse of communism and the fall of the USSR at the end of the last century, especially the declaration of state independence of Northern Azerbaijan, revived the national issue in Iran. This issue also attracted the attention of researchers. Eventually, the Turkic population in Iran has become one of the most important issues. Unfortunately, not enough articles were published in Turkish public opinion in the 1980s. However, the declaration of state independence of the Republic of Azerbaijan also affected the Azerbaijanis living in Iran. This event raised the issue of South Azerbaijan, and a series of articles about the Turkic population began to be published in Iran.

Aygun Attar, a Turkish historian of Azerbaijani origin, touched upon this relevant issue in his book “Ethnic Structure of Iran” published in Ankara in 2006 and spoke about the Turks of South Azerbaijan. The book notes that the total number of Azerbaijani Turks living in Iran in 1979 and after Pahlavi was about 18-20 million.¹⁵ At the same time, it is possible to see the fluctuations in different sources. During the Pahlavi period, the inaccurate census and number of ethnic groups led to uncertainty. According to the 1991 statistics, the Turkic population in Iran is 0.4 percent and the number of Azerbaijani Turks varies between 20-25 million.¹⁶

Turkish researcher Prof. Dr. Mehmet Saray also referred to the issue of Iranian Turks, the number and the settlement of Turks. The author’s book, “Turk-Iran Relations”, published in 1999, states that the total population of Iran in the mid-1990s was 60 million. M.Saray wrote that Turks make up 25 million (Azerbaijanis-20 million), Persians 30 million and other ethnic groups 5 million.¹⁷ The book also discusses the peoples and tribes of Turkic origin living dispersed in different parts of Iran.

Articles about the large number of Iranian Turks, mostly Azerbaijanis, were also published in Iran in the 1990s, and these views were widespread among South Azerbaijani national activists living in Iran. Thus, the “Hamshahri” newspaper published in Tehran in 1993 reported that there are about 80 ethnic groups (nations, etc.) in Iran, and the Turks are in the first place with the largest number (18.7 million).¹⁸ As might be expected, this approach is not accepted by the Iranian ruling circles. An article published in the press in 1999 by the Analytical Information Center of the National Freedom Movement of South Azerbaijan stated that the total population of Iran was around 70 million and that the Turkic-speaking population was 48.57% (34 million).¹⁹ These statistics are highlighted in a large book entitled “South Azerbaijan”, published in 2000 by S.Tagiyeva,

15 Aygün Attar, “İranın Etnik Yapısı”, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s. 233

16 Aygün Attar, “İranın Etnik Yapısı”, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s. 223

17 Mehmet Saray, “Türk-İran İlişkileri”, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2019, s. 263

18 Ş.Tagiyeva, Ə.Rəhimli, S.Bayramzadə, “Güney Azərbaycan”, Orxan, Bakı 2000, s. 58-59

19 Ş.Tagiyeva, Ə.Rəhimli, S.Bayramzadə, “Güney Azərbaycan”, Orxan, Bakı 2000, s. 63

A.Rahimli and S.Bayramzadeh, and the indicators are as follows.

No	Ethnic groups	The number of the people (million)	Percentage of these groups in total population
1	Azerbaijanis	29.0	41.42
2	Persians (including talysh, gilak, tat, bakhtiyari, lur,	22.0	31.42
3	etc.)	7.5	10.71
4	Kurds	3.5	5.0
5	Arabs	3.0	4.28
6	Turkmens	2.4	3.42
7	Balochs	2.0	2.85
8	Qashqais	0.6	0.85
9	Jewish, Assyrian, Armenian	0.035	0.05
	Others		
	Total:	70.0	100.0

In Turkish public opinion, the issue of the Turkic population in Iran was on the agenda in the 2000s, and it is possible to find enough information about the settlement and number of Turks, especially Azerbaijanis in the articles published.

The studies on Iranian Turks by Ali Asgar Heydar with the origin of South Azerbaijan have been closely followed in Turkish public opinion, and his book “Identity Renaissance of Iranian Turks” has been translated into Turkish and published in 2017. The issue of the major number of Azerbaijani Turks in Iran also attracts attention in this book. Thus, referring to the statistics, conducted by the UN on a linguistic basis, the author estimated the total number of Iranian Turks in 2001 at around 28,600,000 including 23,500,000 Azerbaijani Turks.²⁰ A.A.Heydar, who was awarded the UN Helmen Prize for his research in the field of human rights, is one of the most widely accepted researchers in the world. From this point of view, it would be appropriate to consider his writings as one of the serious sources that can be cited.

The issue of the Turkic population in Iran is also reflected in Ali Bademci’s large-scale work “A Thousand Years of Turks in Iran” published in 2018. According to 2006 statistics in the book, the number of Azerbaijanis in Iran is 27 million.²¹ Certainly, Azerbaijanis make up the majority of the Turkic population in Iran. However, in addition to Azerbaijanis, other Turkic communities can be found in Iran. In the section on population, the author also tried to draw readers’ attention to the repressions against Turks in Iran during the Pahlavi period and the misconception in the Western media that “there are no Turks in Iran except Azerbaijanis.” A.Bademci recently noted about the total number of Turkic population in Iran: “*It is completely wrong to talk about a Turkic population of less than 30 million in Iran. If we take into account the Turkic-speaking people who*

20 Ali Asghar Haghdar, “*İran Türklerinin Kimlik Renösansı*”, Türkçeye çeviren Macit Araz, Sonçağ yayınları, Ankara 2017, s. 214

21 Ali Bademci, “*İranda Türklerin Bin Yılı*”, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 665

spoke two languages and forgot their language under the pressure of the authorities, it is necessary to mention the Iranian Turkism over 40 million.”²²

Rajab Albayrak is among those who express an objective opinion about the Turkic population in Iran. In the first volume of the author’s book “Iran of the Turks”, published in 2013, provides readers with extensive information about the Turkic peoples living in Iran and the geographical regions where they live. The book shows the total area of Southern Azerbaijani lands as 203,624 km² and the number of Azerbaijani Turks around 21,460,560.²³ R.Albayrak also noted that it is difficult to give an exact figure for the Turkish population in Iran due to the lack of official census figures. Despite all this, the author cites 2006 statistics to point out that Iran, with a population of 70 million, has a population of at least 31 million Turks.²⁴ This comprises 44.28% of the total population.

Ali Kafkasiali is also a prominent researcher in the Turkish public opinion who spoke about the Turkic population in Iran. His book “Turks in the Geography of Iran” published in 2011 covered this issue in detail and reflected the views of the Turkic population living in Iran in 2008. The idea of dividing the Turkic lands in Iran into three parts, South Azerbaijan, Qashqai and Khorasan/Turkmen Sahara, is also mentioned in this book. Kafkasiali noted that South Azerbaijan had an area of 170,000 km² and three-fourth of Iranian Turks; it means that 20 million Turks, settled here.²⁵ Then the author gave information about the Qashqais, Turkmens, Kazakhs, Afshars, Karapapaks, Gajars, Shahsevens, Bayats and other Turkic tribes living in Iran today, the areas where they live and the total number of them. At the end of the section called “Iranian Turks”, it was noted that according to 2008 statistics, the total number of Iranian Turks is around 35 million.²⁶

The issue of the Turkic population in Iran has also played an important role in Turkish public opinion in recent years, and every expert who studies Iranian Turks has commented on this issue. Among these researchers is Metin Erendor, a former Turkish army officer. The history of Iranian statehood, Turkic lands, ethnic groups and the Turkic population in Iran have been extensively mentioned in a great book under the title “Turkish identity in Iran” published in 2018 by M. Erendor. The book notes that the Turkic lands in Iran consist of 3 regions: north-west, north-east, south and center. The most studied of these was the territory of South Azerbaijan. Referring to A. Kafkasyali, M. Erendor noted that three-fourths of Iranian Turks settled in South Azerbaijan with a total area of 180,000 km².²⁷ The general information about the total population of Iran and the Turkic tribes living in different parts of Iran today is also reflected in this work. The author estimates the Turkic population in Iran, which has a population of 81 million in 2018, at around 40-42%.²⁸ According to the 2018 statistics, the population of Iran and the percentage of ethnic groups were determined by Erendor as in the table below.

22 Ali Bademci, “İranda Türklerin Bin Yılı”, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 665

23 Recep Albayrak, “Türklerin İrani”, C. I, Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 203

24 Recep Albayrak, “Türklerin İrani”, C. I, Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 257

25 Ali Kafkasyalı, “İran Coğrafyasında Türkler”, Bilgeoğuz, İstanbul 2011, s. 70

26 Ali Kafkasyalı, “İran Coğrafyasında Türkler”, Bilgeoğuz, İstanbul 2011, s. 70

27 Metin Erendor, “İranda Türk Kimliği”, Kamer yayınları, İstanbul 2018, s. 211

28 Metin Erendor, “İranda Türk Kimliği”, Kamer yayınları, İstanbul 2018, s. 307

Ethnic groups in Iran	Percentage
Persians	43-45%
Turks	40-42%
Kurds	6-6,5%
Arabs	2-2,5%
Other ethnic groups	9-10%
Total population of Iran	81.000.000

Conclusion

Eventually, the figures for the Turkic population in Iran are different. In general, Turkish public opinion has never been unequivocal on this issue. From the above quotations, it became obvious once again that in some figures the Turkic population in Iran is three-fourth as a percentage of the total Iranian population, in some 40-45%, and in some higher. This difference can be easily seen when looking at articles published in Turkish public opinion in different years. Even today, this can be clearly seen in the Turkish media and in the approaches of researchers to the issue. However, in general, we can say that the Turkic population in Iran is 40% in the worst case, and three-fourth of this percentage is Azerbaijanis. Regardless of how much the Iranian authorities try to hide this fact, the truth is quite the opposite.

References

- Ağaoğlu, Ahmet, “İran ve İnkılabı”, Zerbamat Basımevi, Ankara 1941
- Albayrak, Recep, “*Türklerin İrani*”, C. I, Berikan Yayınları, Ankara 2013
- Atsız, H.Nihal, “Makaleler I”, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997
- Attar, Aygün, “*İranın Etnik Yapısı*”, Divan Yayıncılık, Ankara 2006
- Azer, Sanan, “*İran türkləri*”, Cümhuriyyet Matbaası, İstanbul 1942
- Bademci, Ali, “*İranda Türklerin Bin Yılı*”, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018
- Baykara, Hüseyin, “*İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*”, Emek Matbaacılık Tesisleri, İstanbul 1978
- Caferoğlu, Ahmet, “*İran Türkleri*”, Türk Kültürü, Sayı 50, Yıl V, Aralık 1966
- Çetiner, Yılmaz, “*İran Türkleri ve İkili Münasebetlerimiz*”, Birlik Aylık Dışpolitika Dergisi, Ankara, Eylül 1977
- Erendor, Metin, “*İranda Türk Kimliği*”, Kamer yayınları, İstanbul 2018
- Haghdar, Ali Asghar, “*İran Türklerinin Kimlik Renösansı*”, Türkçeye çeviren Macit Araz, Sonçağ yayınları, Ankara 2017
- Kafkasyalı, Ali, “*İran Coğrafyasında Türkler*”, Bilgeoğuz, İstanbul 2011
- Kayabalı, İsmail, Arslanoğlu, Cemender, “*İran Türkleri*”, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Yıl 26, Sayı 223, 1977

Ören, Mehmet Metin, “*İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*”, Mars Matbaası, Girne 1980

Rasim, Mehmet, “*Dünya Türklüğü I – İran Türkleri*”, Ocak Araştırma ve İnceleme Dergisi, Yıl 5, Sayı 3, Mayıs 1972

Raymon, Furon, “*İran*”, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943

Resulzade, Mehmed Emin, “*İran Türkleri*”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993

Saray, Mehmet, “*Türk-İran İlişkileri*”, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2019

Tağıyeva, Ş., Rəhimli, Ə., Bayramzadə, S., “*Güney Azərbaycan*”, Orxan, Bakı 2000

Tarakçı, Cansu, “*İran türkleri*”, Rusya Araştırmaları Enstitüsü (RUSEN), Avrasya, Güney Kafkasya Araştırmaları, İran türkleri, Ankara, Aralık 2017, <http://www.rusen.org/iran-turkleri/>

Tebriqli, Murtuza Nizamettin, “*Bugünkü Azerbaycan Davası esas ve sebepleri*”, Gün Basımevi, İstanbul 1946

Dr.
Mustafa YILDIRIMAnkara Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Ortaçağ Tarihi
myildirimbjk@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2560-9758>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

04/03/2021

Kabul edildi.
Accepted

25/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.891167>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Şîî Müslüman Fâtımîler Hakimiyetinde Kudüs

Jerusalem Under The Reign Of The Shia Muslim Fatimids

Öz

Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Kudüs, aynı zamanda üç semavi din olan Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık için büyük bir önem arz etmektedir. Üç semavi dine ev sahipliği yapması, şehrin kuruluşundan itibaren birçok saldırı yaşamasına ve istilaya uğramasına sebep olmuştur. Kudüs, Hz. Ömer döneminde 638 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Şehir, Fâtımîlere kadar sırasıyla Emevîlerin, Abbasîlerin ve Mısır'da kurulan ilk Türk devletleri olan Tolunoğulları ve İhşîdilerin kontrolü altında kalmıştır. Kudüs, X. yüzyılın son çeyreğine kadar Sünnî Müslüman dünyasının hakimiyeti altında bulunsa da bölgede Fâtımîlerin güçlenmesi ve Abbasîlerin zayıflaması ile X. yüzyılın son çeyreğinde ilk kez Şîî Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir. Şîî hakimiyetinde yaklaşık bir asır kalan şehir, Haçlı Seferlerinin başlaması ile Haçlıların hakimiyetine geçmiştir. Kudüs'ün özellikle din merkezli bir şehir olması ve insanlık tarihi boyunca son derece önemli bir coğrafyada bulunması dünya milletlerinin gözlerini sürekli bu şehre çevirmesine neden olmuştur. Sonuçta bu çalışmada Şîî Müslüman bir devlet olan Fâtımîlerin hem Sünnî Müslüman dünyası açısından hem de diğer Semavi dinler olan Hıristiyanlık ve Musevilik açısından önemi büyük olan bir şehri zapt edip bölgede izlediği siyasetten ve yapmış olduğu sosyal ve ekonomik faaliyetlerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Şehir, Fâtımîler, Din, İdare

Abstract

One of the oldest cities in the world, Jerusalem is also of great significance for the three monotheistic religions: Judaism, Christianity, and Islam. The fact that it was home to these religions resulted in many attacks and invasions beginning with the foundation of Jerusalem, which was conquered by Umar Ibn al-Khattâb in 638. Until the Fatimids conquered the city, it remained under the control of both Umayyads, Abbasids and Turkish (The Tolunogullari and The Ihshids) states. Although Jerusalem remained under the domination of the Sunni Muslim world for a long time, it came under the domination of Shiite Muslims during the last quarter of the 10th century with the strengthening of the Fatimids and the weakening

ATIF: YILDIRIM, Mustafa, "Şîî Müslüman Fâtımîler Hakimiyetinde Kudüs", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (510-519)

CITE: YILDIRIM, Mustafa, "Jerusalem Under The Reign Of The Shia Muslim Fatimids", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (510-519)

of the Abbasids. Having remained under the rule of Shiite for about a century, Jerusalem passed under the domination of the Crusaders with the start of the Crusades. The fact that Jerusalem is a city centered on religion and being in an extremely important geography throughout the history of humanity caused the nations of the world to constantly turn their eyes to this city. The present study focuses on the politics followed by the Fatimids ruling Jerusalem, which was of great importance for both the Sunni Muslim world and the other monotheistic religions, Christianity and Judaism, besides focusing on the social and economic activities carried out in this region.

Key Words: Jerusalem, City, Fatimids, Religion, Administration

Giriş

Hz. Peygamberin vefatıyla dört halife dönemi başlamıştır. Dört halifenin sonuncusu Hz. Ali dönemi ile birlikte İslam dünyasında ayrışmalar baş göstermiştir. Bu ayrışma süreci ile birlikte İslam dünyasında, VIII. yüzyılda derin fikir ayrılıkları farklı mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunları Sünnî ve Şia diye temelde iki gruba ayırabiliriz. Sünnî Müslümanlar, Mekke ve Medine gibi İslamiyet için son derece önemli şehirlerin yanısıra Hz. Ömer döneminde yapılan fetihlerden itibaren Kudüs'ü de yönetmeye başlamışlardır. Ancak Sünnî Müslümanların temsilcisi Abbasi Halifeliği'nin zayıflaması ile beraber X. yüzyıla gelindiğinde ilk kez Şîî bir devlet ortaya çıkmıştır. Fâtımîler ismiyle anılan bu devlet yaklaşık atmış yıl gibi kısa bir sürede Kahire'nin alınmasıyla Kuzey Afrika'nın büyük kısmını yönetmeye başlamıştır. Fâtımîler, bu fetih hareketlerini yaparken kendilerine taraftar bulabilmek için "daî" ismini verdikleri fedailer de yetiştirmişlerdir. Kahire'yi ele geçirdikten sonra hedefini Suriye ve Filistin bölgesine yönelten Fâtımîler, zayıflayan Abbasi Halifeliği'nin hüküm sürdüğü bu bölgeleri ele geçirerek yönetmeye başlamışlardır. İşte bu çalışmanın temelinde, Şîî Fâtımîlerin Suriye ve Filistin bölgesine yapmış olduğu seferler sonucu ele geçirdiği Kudüs'ü hakimiyeti altına alıp; idari ve ekonomik yönden nasıl yönettiği ile ilgili konular vardır.

1.Fâtımîlerin Kudüs ve Filistin Bölgesini Fethi:

Kudüs, Abbasiler'in özellikle Suriye bölgesinde zayıflamaya başlamasıyla birlikte IX. yüzyılın sonlarına doğru Mısır'da Tolunoğulları hanedanını kuran Ahmed b. Tolun Filistin'i alınca Kahire merkezli devletlerin idaresi altına girdi. 878 itibariyle Tolunoğulları hakimiyetine giren Kudüs, 935 yılından sonra da Mısır'da kurulan ikinci Türk devleti olan Muhammed b. Toğç Han tarafından kurulan İhşîdîler'in hakimiyeti altına girmiştir.¹ Kudüs'te, Muhammed b. Toğç Han zamanında şehirde ve şehrin çevresinde karışıklıklar artmıştı. Nitekim bu dönemde iç kargaşa hüküm sürerken dışarıda Hamdani, Karmati ve Fâtımîlerin baskısı şehirde yoğun bir şekilde hissediliyordu. Fâtımîlerin Kahire'yi ele geçirmesiyle başlayan süreçte Abbasi Halifeliğine son vermek amacıyla başlatmış olduğu doğu seferleriyle birlikte 969 yılında, Remle'de yapılan savaşta

1 Avcı, Cesim, "Kudüs" DİA, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s.327.

Fâtımîler, İhşîdîlerî yenerek bu devlete son verdiler.² Fâtımîlerin yapmış olduğu Suriye seferi sonucu Kudüs ile birlikte Filistin bölgesindeki şehirler artık Fâtımî hâkimiyetine girdi.

2. Kudüs'te Fâtımîler Dönemi:

Fâtımîler Devleti, Filistin bölgesini kontrol altına almasıyla beraber birçok sorunla karşı karşıya kaldı. Bir yandan Hamdanî ve Karmati baskıları devam ederken bir yandan da kuzeyden, doğu topraklarını sağlamlaştırmak için Bizans İmparatoru Çimiskes, güneye inmeye karar verdi. Çimiskes'in güneye yönelik bu seferi düzenlemesinin en önemli sebeplerinden biri de kutsal şehir olarak kabul ettikleri Kudüs'ü Müslümanların elinden almaktı.³ Çimiskes, 975 yılına gelindiğinde aralarında Kayserya, Akka, Taberiye gibi Filistin şehirlerini ele geçirmiş olsa da Kudüs'ü alamadı.⁴ Bizans İmparatorluğu, Çimiskes'in yerine gelen II. Basileios döneminde de güneye inmeye çalıştı. 999 ve 1001 yıllarında iki ayrı Suriye seferi düzenleyen II. Basileios, Trablusşam'a kadar ilerlese de Kudüs'e ulaşamadı. Bu seferin sonucunda da Fâtımîler ile antlaşma yapmanın daha faydalı olacağı kanaatine ulaştı. Böylece Fâtımî Halifeliği ile Bizans arasında on yıllık barış antlaşması yapıldı.⁵ Görülüyor ki Kudüs, Şîf Müslümanların eline geçmiş olsa bile Bizans ve Hıristiyan dünyası için "Müslümanlar tektir ve düşmandır" ilkesi tarih boyunca olduğu gibi burada da geçerliliğini korumuştur. Bunu Hz. Peygamberin yaşadığı dönemden günümüze gelene kadar örneklerle çoğaltabiliriz.

Fâtımîler, İsmâîlîleri Kudüs'teki camiye gitmeye teşvik ederken Sünni Müslümanların şehre girmesine izin vermiyorlardı. Kudüs'ün diğer şehirlerden ayrı tutulması önemini artırdı. Bu nedenle dönemin müellifleri Kudüs'e "Beytü'l-Makdis", "Hâlâ İliya" gibi isimler verilmiştir. Ancak Hıristiyan hacıların sayısı Müslümanlardan daha fazla olmaya başladı. Hıristiyan hacılar Avrupa'dan gelmeye başlarken her paskalya döneminde şehre zengin kervanlar ulaşmaya başladı. Fâtımîlerin Kudüs'ü almasından sonra Kudüs'te bulunan Musevi halk Kahire'de bulunan Musevi önderlerden Paltiel'den yardım istedi. Paltiel, Fâtımî Halifesini Kudüs Akademisi'ne yardım etmeye razı etti. Bununla birlikte Paltiel, Zeytin Dağı'nda Musevilerin bir sinagog satın alabilme, Abşalom Sütununa yakın toplanabilme ve Tapınak Dağı'nın doğu surundaki Altın Kapı'da ibadet etme hakkı kazanmasını sağladı. Bayramlarda Musevilere eski tapınaklarının etrafında yedi kez dönmeleri için izin verildi. Ancak sinagogları, batı duvarındaki ibadethanenin iç sunağındaki mağara olarak kalmaya devam etti. Museviler böylece Abbasiler dönemine göre Fâtımîler döneminde Kudüs'te daha özgür şekilde yaşamaya başladılar. Fâtımîler döneminde ayrıcalık tanınan Rabbani ve Karayların Zeytin Dağı'nda ayrı ayrı ibadet etmeleri karışıklığa yol açtı. Bu nedenle Fâtımîler Rabbani ve Karayların ayrı sinagoglarda ve yer altı mağaralarında ibadet etmelerine izin vermiştir.⁶ Fâtımî Devleti'nin Şîf Müslümanların Kudüs'e girmesine izin verip Sünni Müslümanların şehre

2 Gül, Muammer, "XI. ve XII. Yüzyıllarda Kudüs" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1997, s.43.

3 Vasiliev, A, "Bizans İmparatorluğu Tarihi" (çev. Ahmet Müfit Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, s.392.

4 Montefiore, Simon Sebag, "Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi" (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s.197; Avcı, s.327; Çelik, Aydın, "Fâtımîler Devleti Tarihi", TTK Yayınları, Ankara 2018, s.218.

5 Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu)* (çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 1987, s.26.

6 Montefiore, s.197-198.

girmesine izin vermemesi bize Şîî-Sünnî ayrımını anlatması bakımından güzel bir örnektir. Nitekim ileride buna dair örnek vereceğiz.

Kudüs'ün Fâtımîlerin eline geçmesiyle Karmatî saldırıları şiddetini artırmış, Şam ve Remle 971 yılında Karmatîlerin kontrolü altına geçmiş ve Fâtımîler haraca bağlanmıştır. Karmatîlerin bu saldırıları bölge coğrafyasının istikrarı açısından büyük problem teşkil etmiştir. İnanç bakımından kendilerini Abbasi Halifeliğine yakın olarak tanımlayan Karmatîler, bölgede Sünnî eğilim göstermişlerdir. Bu istikrarsızlık ortamı beraberinde bölgeyi sosyal ve ekonomik yönden olumsuz etkilemiş ve Fâtımîlerin Filistin'deki yönetim merkezi Remle'den Kudüs'e taşınmıştır.⁷ En nihayetinde Fâtımîlerin Karmatîlerin saldırılarını tamamen bertaraf etmesi 988 yılını bulmuştur.⁸

Fâtımîler, hem Bizans ile imzalamış oldukları barış antlaşması hem de Karmatî ve Cerrahîlerin saldırılarını bir nebze kırdıktan sonra bölgede bir süre barış hâkim olmaya başladı. Ancak bu barış durumu Fâtımîlerin 996 yılında tahta geçen halifesi Hâkim-Biemrillâh döneminde yerini tekrar kargaşaya bıraktı. Dengesiz davranışlarıyla bilinen Hâkim-Biemrillâh hem Müslümanlara hem de Kudüs'te yaşayan Hıristiyan ve Musevilere kötü davranmıştır.⁹ Yaşının küçüklüğü nedeniyle daha hoşgörülü olması beklenirken, Şîî inancına mensup olmayanlara baskıcı bir siyaset izlemiştir. Küçüklüğünden kalmabeyin rahatsızlığı olan Hâkim-Biemrillâh, günümüzde "Toplum Mühendisliği" denilen sistemi uygulayan halifedir. 1005 yılında yayımladığı fermanla Musevi ve Hıristiyanların, Müslümanlardan ayrı elbise giymelerini, özel kuşak bağlamalarını, Müslümanlardan ayrı hamama gitmelerini, ayrı gemide yolculuk yapmalarını ve Müslüman hizmetçi çalıştırmamalarını emretti. Hıristiyanların zorla Müslüman olmalarını istedi.¹⁰ Hıristiyan devlet adamlarından emirlerine karşı gelenleri idam ettirip bazı Hıristiyan katiplerinin de yakalanmasını emreden Hâkim-Biemrillâh, Ehli Sünnet'e karşı olduğundan Sünnî Müslümanlar üzerinde de baskısını artırdı.¹¹ Hıristiyanlara düşmanca politikalarını sürdüren halife, 1004-1014 yılları arasında Bizans İmparatorluğunun uyarı ve isteklerine rağmen Hıristiyan toplum için onların aleyhinde çeşitli emirler yayınlamaya devam etti. Kiliselerin üzerinde mescitler inşa edip, haçları yakmaya başladı. En önemlisi ise bazı kiliseleri ateşe vererek yakılmasını emretti. Yakılan kiliseler arasında Kudüs'te bulunan Kutsal Mezar Kilisesi de bulunuyordu.¹² 1014 yılına kadar Hâkim-Biemrillâh döneminde yaklaşık otuz bin kilise yağmalanmış veya yakılmış birçok Hıristiyan canlarını kurtarmak için şeklen Müslümanlığı kabul etmiştir. Buna benzer önlemler Musevilere karşı da yapıldı. Bununla birlikte Müslümanlar da kendi dinlerini bu Fâtımî Halifesini tarafından takibata alınması Müslümanların da halifeden rahatsız olmalarına sebep olmuştur.¹³ Buradan anlaşılıyor ki Fâtımî Halifesinin Sünnî Müslümanlara dahi baskı uygulayıp hem Hıristiyan ve Museviler hem de Müslümanlar için ciddi sıkıntı vermesi girişte belirttiğimiz "Abbasi Halifeliğine son vermek ve Müslümanların tek Halifesi olmak" amacını desteklemektedir. Bununla birlikte Hz. Ali döneminde başlayan Müslümanlar arasındaki Sünnî-Şîî

7 Gül, s.44.

8 İbn'ül Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özyayın v.d.), C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 547.

9 Avcı, s.328.

10 Yılmaz, Hasan, "*Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*" Elips Yayınları, Ankara 2016, s.56-57.

11 Çelik, s.265.

12 Runciman, s.28; Vasiliev, s.394; İbn'ül Esir, s.169; Takkuş, Süheyl, "*Tarihü'l- Fâtımiyyîn fî Şimâli İfrikiyye ve Mısr ve Bilâdi's-Şâm*", Beyrut 2001, s.273; Hitti, Philip, "*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ)" Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, s.995.

13 Runciman, s.28

ayrımı o dönemde de devam etmiştir. Böylece Hâkim-Biemrillâh da bu ayrıma destek veren Fâtımî Halifelerinden birisi olmuştur.

Şehirde bulunan Kutsal Mezar Kilise'sinin yıkılması emrini veren Hâkim-Biemrillâh, bu yıkım için Remle Valisini görevlendirdi. Bu emrinden vazgeçmesi için Hıristiyanların Remle Valisi nezdinde yaptıkları tüm girişimlere rağmen bu isteğinden vazgeçmedi.¹⁴ Bununla beraber dönemin ünlü din adamlarından ve vakanüvislerinden Glaber'e göre, Hâkim-Biemrillâh'ın söz konusu davranışlarında mantıklı sebepler olabilir. Glaber'e göre bu düşmanlığın arkasında Yahudi komplosu bulunuyordu. Yahudiler, Kudüs'e hac ibadeti yapmak için gelen Hıristiyanların aslında Hıristiyan ordusunun bir askeri olduğunu ve Kudüs'teki Müslümanları öldürmek amacıyla geldiklerini halifeye iletmışlerdi. Bu komplo teorisini güçlendirecek diğer bir görüş ise Glaber'in çağdaşı olan Ademer'in görüşüdür. Ademer'e göre de Hâkim-Biemrillâh'ın Kudüs'te bulunan Kutsal Mezar Kilisesini yıkmasını Hıristiyanları yok etmek amacıyla kurulmuş Yahudi-Müslüman gizli antlaşmasının bir parçası olduğunu dile getirmiştir.¹⁵ Museviler, tarih boyunca bu tür komplo teorilerinin içinde daima var olmuştur. Günümüzde Filistin topraklarında hiç hakları olmamasına rağmen "vaat edilmiş topraklar" diyerek Filistin topraklarını ele geçirmesi bunun en açık örneğidir. Haçlı Seferleriyle başlayan süreçte ise Hıristiyanların Kudüs'e şehri almak ve Müslümanları Kudüs'ten atmak için gelmeleri Glaber'in görüşlerini doğrulamaktadır.

Dönemin ünlü seyyahlarından Nasır-ı Hüsrev seyahat ettiği Kudüs'le alakalı Mısır halifesinin Hıristiyan halka tavrını şu şekilde dile getirmiştir: Her yıl Kudüs'e başta Rum imparatoru olmak üzere birçok Hıristiyan şehre gelir ve şehri ziyaret ederdi. Hâkim-Biemrillâh'ın halife olduğu dönemde Kudüs'e gelen Rum İmparatoru, Kutsal Mezar Kilisesi'ni ziyarete gelmişti. Bu ziyaretten haberi olan Hâkim-Biemrillâh, kendi yaverini Kudüs'e gönderdi ve ona hiçbir şekilde zarar verilmeyeceğini belirtti. Ancak bu olaydan bir süre sonra Kutsal Mezar Kilisesi yıkıldı. Kutsal Mezar Kilisesi de dahil olmak üzere Kudüs'te yıkılan kiliselerin tekrar inşa edilip restore edilmesi Bizans İmparatorunun gönderdiği elçilerin ısrarı sayesinde yaklaşık kırk yıl sonra olmuştur.¹⁶ Hitti ise bu restorasyon işleminin sadece elçilerin ısrarları sayesinde değil aynı zamanda Halifenin İstanbul'daki caminin onarılması ve hutbenin Fâtımîler adına okunması şartıyla kabul edildiğini belirtmektedir.¹⁷

Nasır-ı Hüsrev restore edilmiş şekliyle Kutsal Mezar Kilisesi'ni tanımlarken, o dönem itibarıyla kapasite olarak sekiz bin gibi çok ciddi sayıda insanı barındırabileceğini bu yüzden de gördüğü en büyük kilise olduğunu söylemiştir. Ayrıca kilisenin içini de tarif eden Nasır-ı Hüsrev, her tarafında renkli mermerlerin, nakışların ve resimlerin olduğunu dile getirip, at üstünde Hz. İsa'nın resminin olduğunu ifade etmiştir. Kilisenin ikiye ayrılıp bir tarafının cennet diğer tarafının ise cehennem tasvir edildiğini belirten müellif, kilisede Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. İsmail, Hz. Yakup, Hz. Yusuf gibi peygamberlerin de resimlerinin olduğunu aktarmıştır.¹⁸

14 İbn'ül Esir, s.169; Çelik, s.266; Brockelmann, Carl, "İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi" (çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 132.

15 Kaleli, Emrullah, "Palmiye Dalı Taşıyanlar ve Silahlı Hacılar", The Journal of International Social Research Dergisi, C.7 Sayı.33, s.334.

16 Nasır-ı Hüsrev, "Sefername" (çev. Abdülvehap Tarzi), MEB Basımevi, İstanbul 1994, s.55.

17 Hitti, s.995.

18 Hüsrev, s.55.

Hâkim-Biemrillâh'ın ölümünden sonra Filistin bir müddet Salih b. Mirdas'ın eline geçti. Fakat 1029 yılında Fâtımîler bölgede tekrar üstünlüğü ele geçirdi. 1027 yılında Bizans İmparatoru VIII. Konstantinos döneminde Kutsal Mezar Kilisesi'nin inşasına başlamak için Bizans ile Fâtımîler arasında anlaşma imzalandı. Kilisenin inşasına ise bu anlaşmadan on yıl sonra IX. Konstantinos zamanında başlandı. Kilisenin inşa işleri için Bizans'tan işçiler sürekli Kudüs'e gelip gittiler. Kudüs'te yaşayan Hıristiyanlar o kadar baskındı ki Kudüs'e tam anlamıyla hâkim olmuş durumdaydılar. Öyle ki şehrin sokaklarında o kadar çok Bizanslı Hıristiyanlar bulunuyordu ki Müslümanlar arasında bulduklarında direkt göze çarpıyorlardı. Bunu şöyle bir örnekle açıklamak mümkündür; Amalfi tacirlerinden oluşan kalabalık ve zengin bir koloni bulunuyordu. Bu koloni hem Fâtımî halifesinin himayesinden faydalanıyor hem de Bizans İmparatorunun halkına verdiği imtiyazlardan da yararlanmaya çalışıyordu.¹⁹

XI. yüzyılın ilk yarısında Filistin'de ardarda gelen depremler Kudüs'ü de etkilemiştir. Nitekim 1016 yılında yaşanan depremde Kubbetü's-Sahra yıkılmış, 1033 yılında yaşanan depremde ise Mescid-i Aksâ büyük zarar görmüştür.²⁰ Bu depremler Mısır-Şam merkezli geniş bir alanı etkileyen depremlerdir. Depremi hakkında en detaylı bilgi Musevi kaynaklarında geçmektedir. Remle Yahudi cemaati lideri Solomon ben Abraham, Fustat Yahudi cemaati lideri Sahlan'ın, yazdıkları mektuplarda deprem detaylarıyla anlatılmıştır.²¹ İbn Kesir depremlerin ardından artçıların sekiz gün boyunca devam ettiğini belirtmiştir.²² Yaşanan depremde Kudüs'ün surlarının çoğu yıkıldı. Hz. Davud'un mihrabının bulunduğu kısım harabeye dönüştü. Hz. İbrahim'in mescidinin olduğu El-Halil'deki bölümün hücresi hariç mescidin büyük bölümü ise deprem sonrası tamamen yıkıldı. Yaşanan deprem şehri ekonomik açıdan da olumsuz etkilemiştir. Yaşanan bu afetin ardından Fâtımî yönetimi şehrin surlarını yeniden inşa ettirdi. Bu yeniden onarım işleri yapılırken harabe kiliselerin taşları da kullanıldı. Yeni yapılan inşa işlemi ile birlikte Tapınak Dağı'nın güneyindeki Yahudi mahallesi surların arkasında kaldı. Bu nedenle Fâtımî yönetimi bu mahallede bulunan Yahudilere şehrin kuzeydoğusunda yeni bir mahalle kurulmasına karar verdi. Bu alan Haçlı seferlerine kadar Yahudilerde kaldı.²³ Bu depremden etkilenen bir başka yer ise Musevilerin Kudüs'te ibadet için toplandıkları Sinagog' tur. Bu Sinagog depremden bir yıl sonra 1034 yılında yıkılmıştır.²⁴

Yaşanan depremlerin ardından bölgeyi ziyarete gelen Nasır-ı Hüsrev bize Kudüs'ün ne şekilde olduğunu şu şekilde anlatmıştır: “*Beyt'ül Makdis'in sokakları her zaman dağınıktır. Ekin, zeytin gibi meyve ağaçları burada hep susuz yetişir. Nimetleri bol ve ucuzdur. Tüccarlar zeytinyağlarını çukurlara ve havuzlara doldurup buralardan dünyanın dört bir tarafına götürürler.*” Nasır-ı Hüsrev kendi ziyareti sırasında Kudüs'te yirmi bin din adamının olduğunu söylemiştir.²⁵ Yirmi bin din adamından bahseden Nasır-ı Hüsrev, bize aslında Kudüs'ün dini açıdan ne derece önemli olduğunu anlatmaktadır. Üç semavi din için de önemli olan Kudüs'ün hac ibadetlerini yapmak için gelen

19 Runciman, 28-29.

20 Avcı, s.328.

21 Arslantaş, Nuh, “*İslam Dünyasında Depremler ve Algılama Biçimleri*”, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2009, s.75.

22 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s.36.

23 Nicolle, David, Hook, Christa, “*The First Crusade 1096-1099 Conquest of The Holy Land*” Osprey Publishing, United Kingdom 2003, s.72; Avcı, 328.

24 Arslantaş, s.77.

25 Hüsrev, s.31.

din adamlarının yanısıra bir de hacıları düşündüğümüzde bu sayı daha da fazla olmuştur. Nasır-ı Hüsrev'in sosyal hayattaki görüşleri de eserinde mevcuttur. Müellife göre; Şehrin çarşılarının güzel olduğunu ve her bir sanat ehlinin ayrı ayrı çarşısının olduğunu dile getirmiştir. Doktorların maaşları vakıflar aracılığıyla tedarik edildiği ve hastaların ilaçlarının da yine bu vakıflar yoluyla hastalara ulaştırıldığından bahsetmiştir.²⁶

Fâtımîler döneminde tıp alanında büyük gelişmeler olmuştur. Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'nin de aralarında bulunduğu birçok tabip burada yetişmiştir.²⁷ Kudüs'te doğan Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'nin dedesi tabip ve eczacı idi. Dedesiyle gezip dolaştığı hekimlerden tıp tahsil etmiştir. Basit ve birleşik ilâçlar üzerinde çalışmak Temîmî'de bir tutku haline geldi ve bu alanın en başarılı hekimleri arasında yer aldı. Özellikle yılan, akrep ve haşerelerin sokmasına karşı kullanılan tiryakla ilgili büyük, orta ve küçük hacimde eserler yazdı. Çeşitli ilâçların karışımından oluşan ve "et-tiryâku'l-fârûk" denilen panzehire başka maddeler katarak daha etkili bir ilâç elde etti. Bunun yanısıra Temîmî veba hastalığına karşı da tütsüler hazırlayarak, hastalıklardan korunmanın yollarını Mâddetü'l-bekâ' fî işlâhi fesâdi'l-hevâ' ve't-taharruz min zararî'l-evbâ' eserinde açıklamıştır. Temîmî'ye göre hastalıklardan korunmak için hava kirliliğinin azaltılmasını, havayı temizlemenin önemli olduğunu dile getirmiştir. Ali b. Rıdvân, İbn Meymûn, Abdüllatîf el-Bağdâdî, İbnü'l-Baytâr ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi hekim ve müellifler Temîmî'nin eserlerine atıfta bulunmuşlardır.²⁸ Fâtımîler döneminde yaşayan Temîmî'nin tıp dünyasında başarılı çalışmalar yapması özellikle akrep, yılan gibi hayvanların zehrinden panzehir üretmesi bize Fâtımîlerin bilime önem verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim dünyanın en eski üniversitelerinden birisi olan Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi Fâtımîlerin dünyaya bıraktığı nadide eserlerdendir. El-Ezher Üniversitesinin kurulup fen bilimleri ve İslam bilimlerinde alanlarında eğitim vermesi görüşümüzü kanıtlar niteliktedir. Bunların dışında İsmâilî daveti yaygınlaştırmak, dâî yetiştirmek ve fen bilimleri için Kudüs'te kurduğu Dârülilim'de Fâtımîlerin dini düşüncelerine ve fen bilimlerine ne derece önem verdiklerini bize gösterir.

Kudüs, 1067 ve 1069 yıllarında iki defa daha deprem geçirdi. Hatta kaynaklar bize ilk depremde Akdeniz'de tsunami olduğunu aktarmıştır. İbn Kesir'e göre Akdeniz bir günlük mesafe kadar çekilmiş, insanlar değerli eşyalar bulabilmek için denize girdikleri sırada suların tekrar gelmesiyle birçok insan boğularak can vermiştir. Yaklaşık 15000 kişi bu deprem sonucu ölmüştür.²⁹ Deprem Mısır ve Filistin'deki şehirlerin çoğunda etkili olmuş özellikle Remle'de birkaçı hariç bütün evler yıkılmıştır. Remle'de sular şehrin kuyularından taşmıştır.³⁰ Depremde Remle'nin bu derece hasar görmesi Kudüs'ün tekrar ön plana çıkmasını sağlamıştır. Kudüs'e Hıristiyan hacıların sayısı deprem sonrası artış göstermiştir. 1033 yılındaki depremden sonra görülen bu artış 1065 yılında 12000 kişiye ulaşmıştır.³¹

Fâtımîlerin bölgede zayıflamaya başlamasıyla birlikte Selçuklular, Abbasî Halifeliğinin koruyuculuğunu üstlendi. 1063'te Alp Arslan Selçukluların yeni hükümdarı olunca bölgeye

26 Hüsrev, s.33.

27 Avcı, s.328.

28 Kaya, Mahmut, "Muhammed b. Ahmed Temîmî", DİA, C.XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s.423-424.

29 İbn Kesir, s.96.

30 Arslantaş, s.82.

31 Avcı, s.329.

fetihler yapması için Atsız'ı gönderdi. Malazgirt savaşından önce Atsız, Harun, Şökli emrindeki Türkmenler Filistin bölgesine yerleştiler. Bu Türkmen grupları, Fâtımîlerin bölgede zayıflamasında etkili oldular.³² Kudüs'teki Fâtımîlerin hakimiyetinin ilk safhasının son bulması Atsız'ın Kudüs'ü 1071'de alması ile son bulmuştur.³³ Atsız, Mısır Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okunmakta olan hutbeye son verip Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ve Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Kudüs'teki Arap asıllı kumandanlar ve idareciler Atsız'ın nâiblerine karşı isyan edip şehirde tekrar Fâtımî halifesi adına hutbe okutmaya başladılar. Yenilginin ardından Dımaşk'a çekilen Atsız, Anadolu'dan gelen Türkmen birlikleriyle Kudüs'e yürüdü ve bir günlük kuşatmadan sonra şehri ele geçirip isyancıları şiddetle cezalandırdı.³⁴

Kudüs 25 yıla yakın bir süre Selçuklu hakimiyetinde kaldıktan sonra 1098 yılında tekrar Fâtımîlerin eline geçti. Selçuklular adına şehri yöneten son isim ise Sökmen ve İlgazi idi. Suriye ve Filistin Selçuklu Devletinin hükümdarı Tutuş ve Artuk Bey'in bölgede kurmak istediği merkezi otorite Dukak ve Rıdvan'ın bölgeyi aralarında paylaşamamaları üzerine zedelendi. Bunun üzerine Sökmen, Kudüs'e gelerek şehrin tek hakimi olsa da bölgede ortaya çıkan otorite boşluğu Fâtımîlerin bölgeyi tekrar ele geçirmesi için fırsat doğurdu. Efdal komutasındaki Fâtımî ordusu bu fırsatı değerlendirerek Kudüs'e saldırdı. Efdal, şehri ele geçirince İftiharüddeveyi şehre vali atayarak Kudüs'ü aldılar. Selçuklular'ın Antakya emîri Yağısıyan şehri Fâtımîler'den geri almak amacıyla Nablus'a kadar gelip Kudüs üzerine yürüdüyse de başarı sağlayamadı.³⁵ Fâtımîler, Selçuklulardan tekrar Kudüs'ü alsa da 1096'da başlayan 1099'da Kudüs'ün işgali ile sona eren I. Haçlı Seferiyle Kudüs Haçlıların eline geçti.

1099 yazının ortasında 40000 kişiden oluşan Haçlı ordusu, Kudüs'ün sur kapılarının önünde birleşti. Fâtımî Halifesi muhtemel kuşatma için hazırlıklıydı. Şehrin surlarını ve burçlarını güçlendiren İftiharüddeve, çevreden de yardıma bölge halklarını çağırdı. 12 Haziran'da saldırıya geçen Haçlı birlikleri şehrin kuzey surunun dış savunmasını kırdılar. Ancak bir sonuç elde edemediler. 8 Temmuz günü Kudüs üzerine tekrar hücumla geçen Haçlı ordusu, 15 Temmuz günü şehre genel saldırı başlattılar. Müslümanları ve Musevileri kadın-çocuk demeksizin kılıçtan geçirdiler. Şehre ilk girenler Kuzey Avrupalılar oldu. Bu askerler Normanlar, Kuzey Fransızlar, Benelüks ülkeleri, Doğu Fransa ve Batı Almanya'dan geliyorlardı. 70000'den fazla Müslüman Mescid-i Aksa'da katledilmiştir.³⁶ Haçlıların Avrupa'dan Kudüs'e ulaşmaları yaklaşık üç yıl sürmüş ve Kudüs Haçlılara teslim olmuştu. Burada dikkat çekmemiz gereken iki nokta vardır: Birincisi; yaklaşık 70000 insanın kadın-çocuk demeden katledilmesi Avrupa'nın barbar yüzünü bize göstermesi açısından son derece önemlidir. İkincisi ise; Haçlıların Müslümanları Şîî-Sünnî ayırt etmeden öldürmesi Müslümanlara karşı duydukları kinleri ortaya çıkarması açısından önemlidir. Haçlı dünyasında o dönem Kudüs'ü Müslümanların elinden alabilmek için yapılan her şey uygun görülmüştür.

32 Montefiore, s.205; Sevim, Ali, "*Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*", TTK Yayınları, Ankara 2000, s.35.

33 Sevim, s.35; İbn'ül Esir, s.73; Avcı, s.329; Hitti, s.997.

34 Avcı, s.329.

35 İbn'ül Esir, s.355; Avcı, s.329; Sevim, s.87.

36 İbn'ül Esir, s. 235; Runciman, s.217; Nicolle, Hook, s. 76; Hitti, s.876.

Sonuç

VII. yüzyıl itibariyle Müslümanların hakimiyeti altına giren Kudüs, X. yüzyılın sonunda ilk defa Şîî Müslüman bir devlet olan Fâtımîlerin yönetimine girmiştir. Fâtımîler, İfrikiyye'den Suriye'ye kadar olan coğrafyada Mısır merkezli olarak devleti yönetseler de bu kadar geniş coğrafyaya sahip olmak aynı zamanda sorunları da beraberinde getirmiştir. Nitekim Kudüs Fâtımîler tarafından alındığında Karmatîlerin, Cerrahîlerin ve Bizans İmparatorluğu gibi kuvvetlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu saldırıların temelinde; Kudüs'ün Abbasi Halifeliğine bağlılığını bildiren Sünnî Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Museviler için inançları bakımından önemli olması yatmaktadır. Yaklaşık bir asır Fâtımîlerin hakimiyetinde kalan Kudüs, özellikle Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh döneminde Şîî Müslümanlar hariç şehirdeki Müslüman, Hıristiyan ve Museviler için can güvenliği açısından güvenli bir şehir olmaktan uzaklaşmıştır. Öyle ki Hâkim-Biemrillâh, yayınladığı emirlerle Müslüman, Hıristiyan, Musevi ayrımı yapmadan Şîî Müslüman olmayan başka inançlara sahip binlerce insanı idam ettirmiştir. XI. yüzyılın ilk yarısında şehirde çok şiddetli depremler yaşanmıştır. 1016 ve 1033 yılındaki bu depremlerde can kayıpları yaşanırken şehrin değeri olan tarihi eserler de büyük hasar almış ve bazı eserler de yıkılmıştır. Kubbetü's-Sahra yıkılırken, Kutsal Kabir Kilisesi ve Mescid-i Aksa gibi eserler bu depremlerde büyük yıkımlara uğramıştır. Yaşanan bu depremlerin ardından Fâtımî yönetimi şehrin hasar alan eserlerini onarıırken Kutsal Kabir Kilisesi'nin onarımı için de Bizans'tan gelen yardımı kabul ettiler. Fâtımîler döneminde Kudüs'te kurulan Darü'lilim, Fâtımîlerin şehre verdiği değeri ortaya koymasına bakımından son derece önemlidir. Darü'lilim'de fen bilimlerinin yanısıra kendi propagandacıları olan daîleri yetiştirmesi için dini bilimler de öğretiliyordu. Dönemin en büyük tıpçılarından olan Muhammed b. Ahmed Temîmî, Kudüs'te doğmuş ve yetişmiştir. İbn Meymun ve İbn Rıdvan gibi hekimler, Temîmî'den ders almak için büyük mesafeler kat ederek Kudüs'e gelmiştir. Şehir, Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Selçuklu hakimiyetine geçmiş ve 25 yıl boyunca Selçuklu hakimiyetinde kalmıştır. Fâtımîler, Selçuklu içinde yaşanan kargaşalardan yararlanarak tekrar şehri ele geçirseler de I. Haçlı Seferinin sonunda şehir, 1099 yılında Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştır.

Kaynakça

- Avcı, Cesim, “*Kudüs*” DİA, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s.327-329.
- Arslantaş, Nuh, “*İslam Dünyasında Depremler ve Algılama Biçimleri*”, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Brockelmann, Carl, “*İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*” (çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Çelik, Aydın, “*Fâtımîler Devleti Tarihi*”, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Gül, Muammer, “*XI. ve XII. Yüzyıllarda Kudüs*” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1997
- Hitti, Philip, “*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ)” Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- İbn'ül Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın v.d.), C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994

Kaleli, Emrullah, “*Palmiye Dalı Taşıyanlar ve Silahlı Hacılar*”, The Journal of International Social Research Dergisi, C.7 Sayı.33. s.325-340.

Kaya, Mahmut, “*Muhammed b. Ahmed Temîmî*”, DİA, C.XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011.

Montefiore, Simon Sebag, “*Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*” (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.

Nasır-ı Hüsrev, “*Sefername*” (çev. Abdülvehap Tarzi), MEB Basımevi, İstanbul 1994

Nicolle, David, Hook, Christa, “*The First Crusade 1096-1099 Conquest of The Holy Land*” Osprey Publishing, United Kingdom 2003.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu)* (çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 1987.

Sevim, Ali, “*Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*”, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Takkuş, Süheyl, “*Tarihü'l- Fâtımiyyîn fî Şimâli İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdi'ş-Şâm*”, Beyrut 2001.

Vasiliev, A, “*Bizans İmpartorluğu Tarihi* (çev. Ahmet Müfit Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943.

Yılmaz, Hasan, “*Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*” Elips Yayınları, Ankara 2016.